

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

TEMMUZ/2024

100★
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

81

81. Sayı - Temmuz 2024
Number 81 - July 2024

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

**Sayı / Number: 81
TEMMUZ / JULY 2024**

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Doç. Dr. Eray ACAR
Doç. Dr. Esra IŞIK
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Eray ACAR
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Şakir TURAN

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Prof. Dr. Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceren KARAVELİOĞLU (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent MERÇİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nasif ÖZKAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin Deniz KOÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz BOZKURT (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Arif KOLAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Emel Çokoğullar BOZASLAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersin Nail SAĞDIÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fulya MISIRDALI YANGİL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Enes ŞAHİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Esra YILDIRIM SÖYLEMEZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Arda BURHAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ÇİFÇİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SARI FİDAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Pelin KUT BELENLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Semra GÜLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serhat GÖZEN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seyhat BAYRAK GEZDİM (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan GÜL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ

Öğr. Gör. Funda YILDIZ

Öğr. Gör. Başak ÖZKER

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graphic Design & Typeset

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Mesut TİMURLENK

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanan, EBSCOHOST, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBIAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Prof. Dr. Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Assem Abdel FATTAH - Minia University
Prof. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Prof. Dr. Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Prof. Dr. Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Prof. Dr. Fadil HOCA - International Vizyon University
Doç. Dr. Gökhan GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Prof. Dr. Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
Prof. Dr. József KÁPOSZTA - Szent István University
Prof. Dr. Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University
Doç. Dr. Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Doç. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Nagy HENRIETTA - Szent István University
Doç. Dr. Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ZENGİN - Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur ATEŞ – Macquarie University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Portekizli Keşif Yolculuklarını Yeniden Değerlendirmek: Bartolomeu Dias Örneği

Review of the Portuguese Voyages of Discovery: A Case of Bartolomeu Dias

Sertuğ Galip İNAN

1-23

Çocuk İstismarı Temalı Pul Tasarım Örnekleri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Child Abuse Themed Stamp Design Examples

Serkan AYCİL, Gökçin ÇUBUKCU

24-40

**Türkiye'de Parlamenter Hükümet Sistemi ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi
Açısından Siyasal Denetimin Değişen Rolü**

With the Parliamentary System in Türkiye in Terms of the Presidential System the Changing
Role of Political Supervision

Bülent BAYRAK, Mehmet ÖLMEZ

41-59

Dijitalleşme Türkiye'de Gelir Eşitsizliğini Nasıl Etkilemektedir?

How does Digitalization Affect Income Inequality in Turkey?

Güray AKALIN

60-71

**Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Yoksulluğun İç Göç Üzerindeki Mekânsal Etkileri:
Ampirik Bir İnceleme**

Spatial Effects of Public Expenditures and Poverty on Internal Migration in Turkey: An
Empirical Investigation

Serhat GÖZEN, Ferdi ÇELİKAY

72-91

**Havayolu Operasyonlarında Dayanıklı Ekip Eşlemesi İçin Bir Karar Destek Modeli
Önerisi: Pisagor AHP- Pisagor WASPAS Yaklaşımı**

A Decision Support Model for Resilient Crew Mapping in Airline Operations: Pythagorean
Fuzzy AHP- Pythagorean Fuzzy WASPAS Approach

Emine Elif NEBATİ

92-110

Troas'ta Roma Kolonizasyonu: Nedenler ve Sonuçlar

Roman Colonization at the Troad: Reasons and Results

Erdinç BURULDAĞ

111-127

Aleksandr Griboyedov'un *Akıldan Bela* Eserinde Onomastik Unsurlar: Konuşan Soyadları
Onomastic Elements in Aleksandr Griboedov's *Woe from Wit*: Speaking Surnames
Onur AYDIN
128-138

İnsan Kaynakları Yönetiminde Kolektif Adaptasyon: Karmaşık Uyarlanabilir Sistemler
Bakış Açısı
Collective Adaptation in Human Resource Management: A Complex Adaptive System
Perspective
Volkan AŞKUN
139-167

Havayolu İşletmelerinde Yolcu Memnuniyetinin LOPCOW-AROMAN Modeliyle Analizi:
Star Alliance Stratejik Ortaklığı Uygulaması
Analysis of Passenger Satisfaction in Airlines Using the LOPCOW-AROMAN Model: An
Application of Star Alliance Strategic Partnership
Mahmut BAKIR, Ferhat İNCE
168-189

Ortaçağ Türk-İslam Dünyası Eğitim Anlayışında "İhtisaslaşma Problemi"
"The Problem of Specialization" in Medieval Turkish-Islamic World Education
Özlem COŞKUN
190-200

A Research on the Activities Carried out by Public Administration Units after the 06
February Earthquakes: The Case of Kahta
06 Şubat Depremleri Sonrası Kamu Yönetimi Birimlerince Gerçekleştirilen Faaliyetlere İlişkin
Bir Araştırma: Kâhta Örneği
Yasin Can GÖNÜLTAŞ, Hasan AKAY
201-222

Exploring Ambiguity: Literary Significance of Holocaust Representation in Raymond
Federman's *To Whom it May Concern*
Belirsizliği Keşfetmek: Raymond Federman'ın *To Whom it May Concern* Adlı Eserinde
Holokost Temsilinin Edebi Önemi
Şahin KIZILTAŞ
223-232

Örgütlerde Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminin Performans Düzeyine Etkisinde
Dönüşümcü Liderlik Davranışının Aracı Rolü
The Mediatory Role of Transformational Leadership in the Effect of Strategic Human Resources
Management on Performance Level in Organizations
Duygu KARAKÖSE, Ercan YAVUZ
233-248

Religiosity, Economic Growth and Development Dynamics: An International Perspective
Dinsellik, Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Dinamikleri Üzerine Uluslararası Bir Perspektif
Hüseyin Safa ÜNAL
249-261

Londra'da Talihsiz Bir Osmanlı Maslahatgüzarı: Mehmed Sıdkı Efendi (1803-1811)
An Unfortunate Ottoman Chargé D'affaires in London: Mehmed Sıdkı Efendi (1803-1811)
Musa KILIÇ
262-277

19. Yüzyılda Alman Silah Diplomasisi: Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı
Örneği
19th Century German Weapon Diplomacy: The Example of the Ottoman Empire and the
Manchu Qing Dynasty
Rahman NURDUN
278-293

Aşı Öncesi Dönemde Türkiye'de Uygulanan Kısıtlama ve Tedbirlerin Analizi: Yönetmelik
Performans Analizi
Analysis of Restrictions and Measures Implemented in Turkey in the Pre-Vaccine Period:
Managing Performance Analysis
Oğuz KARA
294-306

Osmanlı'da Özel Bir Resim Mektebi ve Nizamnamesi
A Private Painting School and its Internal Regulation in the Ottoman Empire
Yeliz OKAY
307-320

Sürdürülebilirlik Değeri Kavramına Yönelik Bibliyometrik Analiz
Bibliometric Analysis on the Concept of Sustainability Value
Meltem DİL ŞAHİN
321-338

Araştırma Makalesi / Research Article

PORTEKİZ KEŞİF YOLCULUKLARINI YENİDEN DEĞERLENDİRMEK: BARTOLOMEU DIAS ÖRNEĞİ

Sertuğ Galip İNAN¹

Öz

Gelecekte Batı Hıristiyanlık dünyasının bilinmeyen diyarlarla tanışmasında büyük rol oynayacak olan Portekiz Krallığı ülkedeki Müslümanlara karşı vermiş olduğu mücadelede toprak bütünlüğünü sağlamış ve XV. asrın ilk on senesinden sonra genişleme politikası izlemeye karar vermiştir. Denizaşırı olarak tecrübe edilecek bu genişleme önce Afrika'nın kuzeybatısı olarak belirlense de daha sonra Atlantik açıklarındaki adalara doğru kaymıştır. Portekizli "Denizci" Prens Henrique'nin teşebbüsleriyle Afrika'nın batı sahilleri onun adamları tarafından ziyaret edilmiş, böylece keşif ve iş yolculukları bir arada gerçekleştirilmiştir. Onun zamanında yapılmış olan keşifler ayrıntısıyla kayda geçirilmiş olsa da aynı derecede önemli bazı yolculukların hikâyeleri o kadar "imtiyazlı" olmamıştır. II. Dom João'nun saltanatında Ümit Burnu'nun dönülmesine ve Hint denizlerine "resmî" olarak ulaşılmasına vesile olmuş olan Bartolomeu Dias komutasındaki yolculuk, ne yazık ki, kroniklerde hak ettiği yeri bulamamıştır. Bu çalışmada öncelikle Dias'ın kimliği yayınlanmış arşiv vesikalarına göre irdelenecektir. Ardından yolculuğunun kronolojisi, muhtemel uğrak yerleri ve diktiği *padrões* (taştan sütunlar), muasır kaynaklar, deniz haritaları ve modern araştırmalar yeniden gözden geçirilerek, ele alınacak olmakla birlikte, problemler de vurgulanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Portekiz Krallığı, "Denizci" Prens Henrique, II. Dom João, Ümit Burnu, Bartolomeu Dias

REVIEW OF THE PORTUGUESE VOYAGES OF DISCOVERY: A CASE OF BARTOLOMEU DIAS

Abstract

The Kingdom of Portugal, which had an important role for the Western Christianity to know far lands in a century, ensured its territorial integrity in the struggle against the Muslims and decided to follow a policy of expansion after the first decade of the fifteenth century. The direction of the expansion, which would be experienced by sea, firstly was designated to the northwestern Africa; however, it soon turned to Atlantic islands. Thanks to the attempts of Prince Henrique "the Navigator", his men regularly and progressively visited the African coast, and explorations and business voyages continued jointly. The expeditions arranged by him were recorded in detail. Yet, some voyages of similar importance were never so "privileged". In the reign of Dom João II, the epoch-making sea voyage of Bartolomeu Dias didn't enjoy praise in the chronicles, although, rounding the Cape of Good Hope "officially", it opened up the sea-route to the East. In this study, Dias' name will be analyzed by the published archival documents. Then, his voyage's chronology, possible stopping places and the pillars (*padrão*) will be tried to be re-treated according to the contemporary sources, sea-charts and modern studies, and the problematic matters will be laid stress on, too.

Keywords: The Kingdom of Portugal, Prince Henry the "Navigator", Dom João II, the Cape of Good Hope, Bartolomeu Dias

¹ Öğr. Gör. Dr., Millî Savunma Üni. Deniz Harp Okulu Dekanlığı Beşeri ve Sosyal Bilimler Bşk. lığı, sginann@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0475-0100.

Başvuru Tarihi (Received): 04.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 10.05.2024

Giriş

Kıta Avrupası'nın en batı ucunda mütevazı bir ülke olan Portekiz Krallığı vaktiyle Müslümanlarca ele geçirilmiş olan topraklarını geri kazanarak, modern bir tabir olan "Reconquista", yani "yeniden fetih" sürecini XIII. asrın ortalarına doğru tamamlamıştır. Dahası güçlü komşusu Kastilya Krallığı'nın yayılmacı emellerine karşı toprak bütünlüğünü korumayı başarabilen Portekiz XV. asrın ilk çeyreğinden itibaren Afrika'nın batı sahillerinden güneye doğru deniz aşırı keşiflere, asırlar sonra "Denizci/Gemici" lakabıyla anılacak olan Prens Henrique'nin inisiyatifiyle başlamıştır. Türli gerekçelerle yapılan bu keşifler, ilerleyen yıllarda, özellikle de siyahî köle ticareti gibi, giderek maddî kazanç getiren ticarî yolculuklara dönüşerek Portekiz'i cazip bir ülke haline getirmiştir. Öyle ki sonraki dönemde Lizbon Avrupa'nın türli yerlerinden gelen yabancı yatırımcılar için de önemli bir köle pazarı olmuştur. Diğer bir deyişle, yeni güzergâhlarla ilgili daha güvenilir bilgiler temin edildiğinde ve servet edinme fırsatları kendini gösterdiğinde, sermayenin, risk ne olursa olsun, okyanus ticaretine tahsis edilmesinden kaçınılmamıştır. Böylece XV. asrın dördüncü çeyreğine kadar Afrika'nın batı ve orta sahil şeridi kraliyetin vazifelendirdiği ve yetkilendirdiği kişilerin yolculukları sayesinde araştırıldı ve sonuçta ekonomik kârların önünü açabilecek yeni diyarlar tanınmış da oldu.

Portekiz Kralı II. Dom João 1481'de tahta çıktıktan sonra büyük amcası Prens Henrique ve babası V. Dom Afonso döneminde Afrika'nın batı sahili boyunca ekvator hattına kadar gerçekleştirilmiş olan bu deniz aşırı keşifleri kaldığı yerden devraldı. Gerçi, kraliyet içinde deniz aşırı keşif faaliyetlerinden ziyade, sırf nüfuzlarını koruyabilmek için Fas topraklarına yönelik karasal genişlemeyi savunan hizip yeni Portekiz Kralı'nın önünde büyük bir engel oluşturabilirdi. Kralın dirayetli ve kararlı duruşu bu hizbin dizginlenebilmesine ve deniz aşırı yolculukların devam ettirilmesine ön ayak oldu. Örneğin, Kastilya'yla yapılan 1479 tarihli Alcáçovas Antlaşması ve orta Afrika sahil şeridinde diktirdiği *São Jorge da Mina* adlı müstahkem üs, keşif ve ticarî getirilerin korunması bakımından onu tarafından yapılmış yerinde hamleler olmuştur. II. João'nun sonraki hamlesi Afrika'nın henüz keşfedilmemiş sahillerinin sistematik bir biçimde araştırılmasıydı. Bu maksatla görevlendirdiği Diogo Cão'nun 1482 ila 1486 yılları arasındaki farklı yolculuklarında Namibya'ya kadar olan sahil keşfedilmiş ve dört *padrão* (taştan sütun) dikilmiştir. Onun akıbeti ve son yolculuğunda elde edilen bilgilerin nasıl değerlendirilmiş olabileceği hakkında kesin bir şey söyleyemesek de Kongo Nehri'nin içlerindeki Yellala kataraktına kazınmış yazılar ve yaptığı yolculuklar kendisine verilen vazifeleri elden geldiğince yapmaya çalışmış olduğunu gösterir². Bu aşamadan itibaren II. João keşiflerin bir an önce müspet sonuca ulaştırılmasını istemiş olmalıdır. Bu yüzden de Afrika'nın güneydeki ucunun nerede sonlandığını bulmak için yeni bir filo tertipleledi.

1. "Bartolomeu Dias" İsmi ve Filosunu Oluşturan Unsurlar

Dünya denizcilik tarihinde çığır açıcı bir rol oynamış olan Bartolomeu Dias'ın yolculuğu kadar, ismi de dikkat çeker. İsmi geçtiği kraliyet vesikalarına bakıldığında onun türli sıfat ve vazifelerinin olduğu görülür. Ancak bu durum onun kimliği hakkında birtakım belirsizlikleri de beraberinde getirir. Öyle ki böylesine mühim bir yolculuğa hangi vafına istinaden seçildiğine dair bir şey söylemek zordur. Belki de II. João'nun, yolculuğun komutasını Dias'a kraliyete yaptığı hizmetlerdeki katkılar ve tecrübesinden dolayı vermiş olabileceği düşünülebilir³.

Geçmişine dair yeterince tevsik edilmiş belgelerden mahrum kalsak da Bartolomeu Dias ismi ilk kez 21 Haziran 1478 tarihli bir kraliyet beratında⁴ geçer. Bu beratta onun, veliaht prens João'nun (müstakbel II. João) Ceneviz'de esir bulunan bir kölesi için ödediği fidyeye karşılığında kraliyetin hakkı

² Diogo Cão'nun yolculuklarına dair modern literatürde benimsenmiş olan türli versiyonların tartışılması konusunda bkz. (İnan, 2023: 1753-1789).

³ Diogo da Azambuja'nın Gana-Elmina'ya *São Jorge da Mina* istihkâmını inşa için gönderildiği 1481-1482 tarihli yolculukta görevli kaptanlar arasında Bartolomeu Dias ismi kayıtlıdır (Barros, 1932: 72).

⁴ Bartolomeu Dias isimlerinin geçtiği kraliyet belgeleri ve diğer yazılı metinler için bkz. (*Bartolomeu Dias, corpo documental – bibliografia*, 1988).

olan ganimetten pay almasına izin verilmiştir⁵. Onun ismine bir kez daha 10 Ekim 1486 tarihli beratta rastlanır. Görevlendirme belgesi olarak telakki edilen bu beratta *kendisinden almayı beklediğimiz hizmetin karşılığında (pello serviço que delle esperamos rreçeber)* ona 6 bin *real* miktarında tahsisat bahşedilmiştir. Aynı belgede Dias'ın *São Cristóvão* adlı kraliyete ait *nau* türü bir geminin reisi olduğu da kayıtlıdır. Belgenin tarihine bakılacak olursa, onun yolculuğundan yaklaşık iki ay sonra verilmiş benziyor. Çünkü Barros'a göre, Dias meşhur yolculuğuna 1486 Ağustos'unun sonunda çıkmıştır. Üstelik yolculuğu boyunca Afrika'nın güneybatısında uğramış olduğu yerlerden birkaçı, muasır haritalara göre, Katolik inancında ihtiram edilen azizlerin isimleriyle isimlendirilmiştir. İsimleri verilen azizlerin günleri, yine, Katoliklere göre senenin son ayında yâd edilir. Eğer 10 Ekim tarihinden hemen sonra yola çıkmışsa bile Dias'ın yaklaşık iki aylık bir zaman diliminde Afrika'nın güneybatısına ulaşmış olabileceği mantıklı görünmeyebilir. Bu yüzden de bu belgedeki Bartolomeu Dias'ın Ümit Burnu'nun kâşifi olan Bartolomeu Dias'la aynı kişi olup olmadığı muammadır⁶. Ayrıca ele aldığımız belgedeki Bartolomeu Dias *São Cristóvão* adlı aynı tür geminin reisi olarak 27 Şubat 1498 tarihli başka bir kraliyet belgesinde de görülür. İşin ilginç tarafı, bu belgede Dias'tan, aradan on sene geçmiş olmasına rağmen, Ümit Burnu'nun kâşifi olarak bahsedilmemesidir⁷. Hatta bu son belgede onu vasıflandıran mümeyyiz sıfatlar da geçmez.

Yukarıdaki iki belgede⁸ Dias'tan bir gemi reisi olarak bahsedilmesine rağmen 25 Şubat 1497 tarihli belgede (Silva Marques, 1988: 665-666) ve onun vefatından sonra verilmiş olan 8 ve 15 Temmuz 1501 tarihli belgelerdeki⁹ Bartolomeu Dias'tan ise kraliyet hane halkının silahtarı ve Gine Ambarları tahsildarı (*bertolameu dyaaz escudeiro da nossa casa e Recebedor que foy do Almazem de guine*) olarak bahsedilir. Üstelik 8 Temmuz tarihli belgede Dias'ın 1494'ten 1497 senesinin bir bölümüne kadar vergi tahsildarlığı makamında kalmış olduğu belirtilir. Hizmeti sırasındaki ölümü karşılığında varislerini borçlardan kurtaran ve bir varisine senelik tahsisat bahşeden bu son iki belgedeki Dias, 1500'de Pedro Álvares Cabral'ın komutasında Hindistan'a gönderilmiş olan filoda hayatını kaybetmiş biri olarak (*por quanto ora o dito bertolameu dias faleceo por noso seruiço na Armada que mandamos as partes da Jndia homde ho emuiamos*) kayıtlıdır. Eğer Barros Ümit Burnu keşfine gönderilen Dias'ı kraliyet hane halkının şövalyesi (*cavaleiro de sua casa*) olarak tanımlıyorsa, o zaman kâşif Dias'ın 25 Şubat 1497 tarihli belge ile 8 ve 15 Temmuz 1501 tarihli belgelerde ismi geçen Bartolomeu Dias olması, ihtiyatla, muhtemeldir. Ayrıca Cabral'ın filosundaki bu Dias'a verilen talimatlar arasında Mozambik Sofala'sında bir ticaret temsilciliği tesis etmek vazifesi vardı. Bu vazife ona vaktiyle yürütmüş olduğu Gine ambarları tahsildarlığından dolayı verilmiş olmalıdır. XVI. asır Portekizli tarihçi Fernão Lopes de Castanheda da kâşif Dias'tan "tahsildar" olarak bahseder. Dolayısıyla o dönemde Bartolomeu Dias ismini taşıyan birden fazla kişinin olabileceğini düşünüyoruz. Bu düşüncemizi de Dias'ın dönüş yolculuğuna değindiğimizde, eldeki delilleri gözden geçirerek, pekiştirmeye çalışacağız. Unutmamak gerekir ki 25 Şubat 1497 tarihli belge ile 8 ve 15 Temmuz 1501 tarihli belgelerdeki Dias için Ümit Burnu kâşifi ibaresi kullanılmaz.

⁵ O dönemin uygulaması olarak, bir düşman gemisi ele geçirildiğinde, ganimet gasıplar arasında bölüştürülür ve beşte bir pay ise kraliyete kalırdı. Dias'a da hizmeti karşılığında kraliyete ait olan bu beşte bir payı alma hakkı bahşedilmiştir. (Ferreira ve Dias, 2017: 107).

⁶ Ravenstein, aksine, 10 Ekim 1486 tarihli belgede ismi geçen Bartolomeu Dias'ın Ümit Burnu'nu keşfeden kişi olduğunu ve bu keşif yolculuğu için bu tarihte görevlendirilmiş olsa da onun yola çıkması için yaklaşık bir sene beklemiş olabileceğini, mantıklı gerekçeler ileri sürmeden, kabullenir (Ravenstein, 1900: 638-639). Damião Peres yukarıdaki belgede ismi geçen Bartolomeu Dias'ın Ümit Burnu'nun kâşifi olan Bartolomeu Dias olmadığını ve bu kişinin aynı ismi taşıyan farklı bir kişi olduğunu ileri sürer (Peres, 1943: 215-216).

⁷ Sözü edilen iki belgede, dikkat edileceği üzere, *São Cristóvão* adlı gemi *nau* türü bir gemi olarak gösterilir. Bu tür gemiler kare yelkenli olup, daha ziyade açık deniz yolculukları için kullanılacaklardır. Henüz kıyı keşifleri devam ettiği için, Bartolomeu Dias'ın *nau* türü bir gemiyle yola çıkması mantıklı görünmeyebilir (Peres, 1943: 217).

⁸ 10 Ekim 1486 tarihli kraliyet belgesi için ayrıca bkz. (Silva Marques, 1988: 336) ve 27 Şubat 1498 tarihli belge için bkz. (Silva Marques, 1988: 483-484).

⁹ 13 numaralı belge olarak kaydedilen 8 Temmuz 1501 tarihli belge ile 14 numaralı belge olarak kaydedilen 15 Temmuz 1501 tarihli belge için bkz. (*Bartolomeu Dias, corpo documental*, 1988: sayfa numaraları yok).

Kraliyet belgelerinde geçen Bartolomeu Dias ismi hakkında birtakım sözler söyledikten sonra filosundan bahsedelim. Filonun amiral gemisi olan baş-kaptanın gemisinin ismi hâlâ tartışmalıdır. Bu geminin isminin *São Cristóvão* olabileceğini iddia eden modern araştırmacılar¹⁰ görüşlerini 10 Ekim 1486 ve 27 Şubat 1498 tarihli belgelere dayandırırılar. Hâlbuki filonun amiral gemisinin ismi, başka kaynak olmadığından müracaat etmek zorunda kaldığımız Barros'un eserinde bile geçmez. Dolayısıyla araştırmacıların görüşleri bilimsel bir bilgi olmaktan çok, nazariye olarak kabul edilmeli ve ihtiyatla yaklaşılmalıdır¹¹. Üç gemiden amiral gemisi ile *São Pantelão* gemisinin ağırlıkları, Barros'a göre, elli tondur. Barros bu gemilerin türü hakkında bilgi vermeyerek, genel olarak "gemi (*navio*)" ve erzak gemiciği için küçük gemi manasına gelen "naveta" tabirlerini kullanır. Bu gemilerin türünün Prens Henrique döneminden itibaren kıyı keşiflerindeki faydalı işlevleri sayesinde en makbul gemi türü olan latin yelkenli karavela olduğu söylenebilir (Guilmartin, 2010: 95). Barros'un gemilerin tonajları hakkında vermiş olduğu ölçüler karavela türü gemileri ima eder¹².

Baş-kaptanın gemisinde vazifeli kılavuzun ismi Pero de Alenquer ve reisinin ismi de Leitão'ydu. Alenquer alelade seçilmiş birine benzemiyor, çünkü 19 Ağustos 1483 tarihli bir kraliyet beratında¹³ ondan *denizcilik işi ve sanatında epey mahir biri* olarak bahsedilir. Barros'a göre, *São Pantelão* gemisinin kaptanı ise João Infante'ydi. Bu geminin kılavuzunun ismi Álvaro Martins ve reisininin de João Grego'ydu. İaşe/erzak gemiciğinin kaptanlığı ise, yine Barros'a göre, Dias'ın biraderi olan Pero Dias'a¹⁴ verilmişti. Bu geminin kılavuzları João de Santiago ve João Álvares'ti. Barros'a göre, hepsi de deniz işlerinde çok mahirlerdi.

2. Yolculuğun Hikâyesi

Dias'ın bu yolculuk için Lizbon'dan hareketine ve oraya varışına dair tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır¹⁵. Barros bu keşif yolculuğunun başlangıç ve bitiş tarihlerini 1486 Ağustos'unun sonu ile 1487 Aralık'ına yerleştirir. Cão'nun Afrika'nın en güney ucuna epey yaklaşmış olduğu inancı kraliyet içinde oluşmuşsa, o zaman Dias'ın 1487'de değil de 1486'da gönderilmiş olabileceği düşünülebilir. Çünkü 1487 senesini beklemek için mantıklı gerekçeler göremiyoruz¹⁶. Dolayısıyla biz de ihtiyatlı olmak kaydıyla, bu yolculuğun Lizbon'dan hareket tarihinin 1486 yazının sonlarına doğru olabileceğini düşünüyoruz. Böyle bir ihtimalin olabileceğini, yine dönüş yolculuğu meselesine değinirken, izah etmeye çalışacağız. Şimdilik Dias'ın yolculuğunun kronolojisine dair bilgiler verelim.

¹⁰ Örneğin, Portekizli deniz subayı Gago Coutinho eserinde amiral gemisinin isminin *São Cristóvão* olduğunu muhtelif yerlerde belirtir (Gago Coutinho, 1969: 279, 282, 299 ve 300). Bir başka Portekizli deniz subayı Abel Fontoura da Costa da, tıpkı Gago Coutinho gibi, bu geminin isminin *São Cristóvão* olabileceğini, sözü edilen belgelere dayanarak, söyler (Fontoura da Costa, 1990: 30). Ravenstein da aynı gerekçelere işaret ederek, *São Cristóvão* ismini verir (Ravenstein, 1900: 643).

¹¹ Axelson da bu geminin isminin ne yazık ki günümüze kadar ulaşmadığını belirtir (Axelson, 1973: 98).

¹² XVI. asrın ilk yarısında yaşamış olan Portekizli kâşif ve asker António Galvão da Dias'ın bu yolculuk için üç gemiyle hareket ettiğini söyler. Gerçi o da genelleme yaparak gemi tabirini kullanır (Galvão, 1989: 35).

¹³ Bu kabiliyetlerinin karşılığı olarak Pero de Alenquer'e o zamanlar için yasak bir uygulama olan ipek ve yünlü elbiseler giyebilme ve meslekî ehliyetini göstermek için boynuna altından bir zincir takabilme imtiyazları bahşedilmiştir (Silva Marques, 1988: 261).

¹⁴ Gelecekteki ilk Hindistan yolculuklarında da yer alacak olan bu isim kimi kaynaklara göre Diogo Dias'tır.

¹⁵ Dias'ın yolculuğunun hikâyesini nispeten ayrıntılı olarak sadece Barros verir. Gerçi XVI. asrın bir diğer Portekizli tarihçisi olan Gaspar Correia'nın kroniğinde bu yolculuğa atf yapılmış olsa da hikâyesi ve "kahramanı" farklıdır. Ona göre, bu yolculuğun baş-kaptanı João Infante idi. Bu Infante, komutası altına verilmiş olan dört gemiyle Afrika'nın güney ucunu keşfetmek için yola çıkmış, ancak bir netice alamadan Lizbon'a dönmüştü (Correia, 1858: 7-8).

¹⁶ António Galvão da Dias'ın yolculuğunun başlangıç tarihi olarak 1486 senesini verir (Galvão, 1989: 35). Gago Coutinho da bu yolculuğun başlangıç tarihinin 1486 senesi olabileceğini, çünkü Portekiz Kralı'nın Cão'nun yarıda kesilmiş olan yolculuğundan sonra bir sene beklemiş olamayacağını ifade eder (Gago Coutinho, 1969: 273-275). Diğer modern araştırmacılardan Ravenstein, Fontoura da Costa ve Axelson ise Dias'ın yolculuğu için 1487-88 tarihini verirler (Peres, 1943: 219-221). Onların bu konuda delil olarak işaret ettikleri bir derkenar notunun nasıl okunabileceği hakkında aşağıda bir görüş sunacağız.

Bartolomeu Dias emrindeki üç gemiyle Lizbon'dan hareket ettikten sonra Gana Elmina'daki *São Jorge da Mina* istihkâmının bulunduğu yere kadar mutat rüzgâr ve akıntıları takip ederek, bir rota izlemiş olmalıdır. Bu istihkâma geldiğinde, uzun bir yolculuk için ikmal ihtiyaçlarını giderdi. Barros'a göre, Dias buradan hareketle Kongo Nehri'ni geçtikten sonra¹⁷ hiç duraksamadan sahil boyunca yolculuğuna devam etti ve ilk olarak, o zamanlar *Angra do Salto* denilen bir koya ulaştı. Yine Barros'a göre, bu koya böyle bir ismin verilmesinin sebebi Diogo Cão'nun vaktiyle orada iki yerliyi ele geçirmiş olmasıydı¹⁸. Bu koy aynı zamanda Cão'nun 1485-86 tarihli yolculuğunda dikmiş olduğu ilk *padrão*nun hemen güneyindeki koy olmakla birlikte, günümüzde Angola'nın Tombua Koyu'dur. Duarte Pacheco'ya göre, ismi aynı zamanda *Angra das Aldeas* (*Köyler Koyu*) olan bu koyun¹⁹ iç kısmında iki büyük köy bulunuyordu. Sakinleri ise tamamen fakir siyahiler olup, balıkçılıkla geçiniyorlardı. Duarte bölgenin kazanç getirecek herhangi bir yönünün bulunmadığını da ekler (Pacheco Pereira, 1892: 85-86).

Dias'ın bu aşamadan sonra sürdürmüş olduğu yolculuğu ve uğramış olabileceği yerler münakaşalıdır. Çünkü muasır kaynaklar ve modern araştırmacılar Dias'ın Afrika'nın güneybatı sahillerinde ziyaret etmiş olabileceği sahiller ve koylar konusunda farklı versiyonlar sunarlar. Özellikle de onun Ümit Burnu'nu geçmeden önce iâşe/erzak gemiciğini sahil şeridinin hangi noktasında bırakmış olabileceği üzerine farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ne yazık ki Barros da Dias'ın bu erzak gemiciğini nerede bırakmış olduğunu söylemez; sadece o gemiye, dönüşe geçildikten dokuz ay sonra ulaşılmış olduğunu belirtir. En azından elimizde erzak gemiciğinin Ümit Burnu geçilmeden önceki bir yerde bırakıldığı ve filonun keşif işine sadece iki gemiyle devam edildiği hikâyesi mevcuttur. Eğer böyle bir şey olmuşsa, Dias'ın gemiciği sahil hattının henüz keşfedilmemiş bir yerinde bırakmış olabileceği mantıklı olmasa gerek. Çünkü Dias *Angra do Salto*'dan Cão'nun son yolculuğunda gitmiş olduğu en uzak yere kadar uzanan sahil hakkında bilgi sahibiydi. Üstelik Duarte'ye göre, Cão'nun son *padrão*sunu diktiği yere kadar uzanan kıyı boyunca gemiler için güvenilir bir koy yoktur²⁰. Bu minvalde Dias gemiciği hakkında bir şey bilmediği sahilin daha ötesinde bırakmış olamaz. Onun için en makbul yer Barros'un *Angra do Salto*, Duarte'nin *Angra das Aldeas* diye adlandırdıkları bu koy olmalıdır²¹.

Dias'ın filosu Cão'nun vaktiyle izlemiş olduğu sahili güneye doğru kat ederek, onun dikmiş olduğu son *padrão*nun bulunduğu noktanın ötesine geçti (Pacheco Pereira, 1892: 87; Axelson, 1988: 31). Karşılaştığı sahil şeridi Cantino haritasında *Terra da Santa Barbara* diye isimlendirilen sahildir. Barros'a göre, *kâşifler keşfettikleri yerlere burun, koy ve sahilin [fizikî] görünüşüne göre [coğrafi] tabirler veya ulaştıkları günün önemine binaen isimler vermişlerdir*. Eğer buraya bahsi geçen azizenin yâd edildiği gün gelmişse, o zaman varış tarihi 4 Aralık olmuş olsa gerek (Axelson, 1988:

¹⁷ Burada Gago Coutinho, Dias'ın *São Jorge de Mina*'dan itibaren Kongo Nehri'ne ulaşınca kadar Gine Körfezi'nin içine girmektense, bu körfezin açığındaki *São Tomé* Adası'nın batısından geçmiş olabileceğini ifade eder (Gago Coutinho, 1969: 275).

¹⁸ Bu yerlilerin ele geçirilme sebebi o ülkenin iç kesimleriyle ilgili bilgiler almaktır. Yerliler Portekiz'e getirildikten sonra iyi muameleye tabi tutulurlar ve o diyarlara yapılacak gelecek yolculuklarda ülkelerine geri götürülürlerdi (Barros, 1932: 85).

¹⁹ Ravenstein da *Angra/Golfo do Salto*'yu *Golfo/Angra das Aldeas* ile özdeşleştirir (Ravenstein, 1900: 644).

²⁰ Duarte, Cão'nun son *padrão*sunu diktiği yerin ötesini de kayalık ve sığıllarla dolu bir sahil olarak tasvir eder (Pacheco Pereira, 1892: 87).

²¹ Ravenstein da Dias'ın erzak gemiciğini bu koyda bırakmış olabileceğini ifade eder. Çünkü bu koyda balıkçılık yapmaya gelen yerliler olduğu gibi, hayvan sürülerini getiren yerliler de bulunuyordu. Bu durum orada bırakılan gemicikteki Portekizlilere yerlilerle takas yapma, yiyecek ve su imkânı da sunabiliyordu (Ravenstein, 1900: 644). Axelson da Dias'ın erzak gemiciğini bu koyda bırakmış olabileceğini ileri sürer (Axelson, 1973: 102). Gago Coutinho ise farklı bir görüş öne sürerek, Dias'ın bu gemiciği Duarte Pacheco'nun *angra pequena* diye adlandırdığı, günümüzdeki Lüderitz Koyu'yla özdeşleştirdiği koyda bıraktığını ileri sürer (Gago Coutinho, 1969: 276-277). Halbuki Duarte'nin *angra pequena* olarak tarif ettiği koy günümüzdeki Lüderitz Koyu'na karşılık gelmez. Çünkü onun *angra pequena*yla ilgili verdiği bilgiler başka bir koyu kast ediyor olsa gerek (Pacheco Pereira, 1892: 88; Axelson, 1988: 33). Üstelik Lüderitz Koyu'nun içinde adacıklar vardır ve eğer Duarte bu koyu kast etseydi, adacıklar ayrıntısını atlamazdı.

32). Dias'ın bir sonraki durağı *Santa Maria da Conceição* (*Meryem'in dünyaya günahsız gelişi*) olarak isimlendirilen koydur. O günün önemine binaen bu koya 8 Aralık günü gelmiş benziyor. Burası günümüz Namıbya sahilindeki *Conception Koyu* olmalıdır²².

Sahil üzerinde bir başka azizin isminin verildiği koy *Golfo de São Tomé* koyudur. Dias'ın 21 Aralık günü ulaşmış olabileceği bu koy muasır Alberto Cantino (1502) ve Niccolò Caverio (1505) haritalarında gösterilmiş olmasına rağmen Duarte'nin eserinde böyle isimlendirilmiş bir koy yoktur. Ancak iki haritaya bakılacak olursa, bu koy *Conception Koyu*'nun güneyinde küçük bir koy olarak konumlandırılmıştır. Duarte bu küçük koyun da hemen güneyinde ismi verilmeksizin, girişinde ufak bir adacığın yer aldığı başka bir küçük koydan bahseder. Onun verdiği bilgilerle uyuşan adacıklı bu küçük koy Namıbya'nın *Spencer Koyu* olarak bilinen koyudur. Belki de *Golfo de São Tomé*, *Spencer Koyu*'nun kuzeyindeki *St. Francis Koyu* olsa gerek (Axelson, 1988: 36-37). Yine Cantino'ya göre, bu *Golfo de São Tomé*'nin güneyinde ise *Golfo de Santa Vitória* diye isimlendirilmiş bir koy bulunur. Dias bu koya, ismi verilen azizeden dolayı 23 Aralık'ta gelmiş olmalıdır. Bu koy günümüzdeki *Hottentot Koyu*'yla ilişkilendirilir²³.

Dias bu sonuncu koydan itibaren yolculuğuna devam ederken, dönemin haritaları ile kroniklerinde farklı isimleri olan ve bugün bile modern araştırmacıların hem fikir olmadıkları bir koya geldi. Duarte bu koyu *Angra das Voltas* (*Manevralar Koyu*) olarak isimlendirirken, kuzeybatısında geniş bir girişinin olduğunu belirtir. Üstelik koyla ilgili ayırt edici özellikler sıralayarak, yaklaşık yüz geminin sığabileceğini ve türlü hava şartlarından korunaklı olduğunu ve daha da önemlisi içinde kayalık adacıkların bulunduğunu ifade eder. Dias'ın bu koyu II. João'nun adına keşfetmiş olduğunu da ekler²⁴. Duarte'nin bilgileriyle uyuşan tek bir koy Namıbya sahilindeki *Lüderitz Koyu* olmalıdır²⁵. Barros, Dias'ın keşif yolculuğuna çıkarken yanında götürdüğü siyahilerden ilkinin bıraktığı koydan doğrudan *Angra dos Ilheos* (*Adacıklar Koyu*) olarak bahseder. Barros'un bu tasviri, aralarında isim farklılıkları olsa bile, Duarte'nin koyla ilgili verdiği bilgilerle uyuşur. Öyle ki Duarte'nin içinde adacıkların yer aldığı diye tanımladığı *Angra das Voltas* Barros'un aynı zamanda Dias'ın bir *padrão* da dikmiş olduğu diye tanımladığı *Angra dos Ilheos*'a tekabül eder²⁶. Bu bilgilere göre, bu koyun, Dias'ın, Ümit Burnu'nu geçmeden önce, açık denize doğru türlü manevralar yaparak, sahili son kez gördüğü koy olabileceğini düşünmüyoruz²⁷. Çünkü Duarte, Lüderitz Koyu'yla ilgili Barros'un kilerle uyuşan benzer tasvirler vermesine rağmen bu koyu, bizce, yanlış isimlendirmiş benziyor.

²² Ravenstein ve Peres'e göre, günümüz Walvisch Koyu'dur (Ravenstein, 1900: 644; Peres, 1943: 223). Ancak burada şunu söylemek gereklidir ki *Terra da Santa Barbara* ile Walvisch Koyu arasındaki mesafe dört günde alınamayacak kadar kısadır (Axelson, 1988: 32-33). *Santa Maria da Conceição* (veya *Angra da Conceição*) Cantino Haritası ile Duarte Pacheco'da geçer. Pacheco bu koyun hinterlandını tıpkı günümüzdeki özelliğiyle tanımlar (Pacheco Pereira, 1892: 88).

²³ Axelson, Caverio haritasında bu koyun *Golfo de Santo António* koyu olarak isimlendirildiğini, ancak bu isimlendirmenin yanlış olabileceğini, çünkü bu azizin gününün senenin o günü yâd edilmediğini ifade eder. (Axelson, 1988: 37). Ravenstein da *Golfo de Santa Vitória*'yı *Hottentot Koyu*'yla özdeşleştirir (Ravenstein, 1900: 654) Yine de ihtiyatlı olmak kaydıyla bu *Golfo de Santa Vitória* koyu *Spencer Koyu*'nun hemen kuzeyindeki koy da olabilir. Ayrıca, *Golfo di Santa Victoria* için bkz. (Duzer, 2019: 134).

²⁴ Ancak Duarte Pacheco bu koyun konumunu 29 derece 20 dakika güney enlemi olarak verir. Muhtemelen Dias'ın Ümit Burnu'nu geçmeden önce son kez gördüğü sahilin konumunu kast ediyor olsa gerek (Pacheco Pereira, 1892: 88-89). Bu karmaşık durumu aşağıda izah etmeye çalışacağız.

²⁵ Yalnız şu belirtilmelidir ki Duarte, *Angra da Conceição* koyunun 15 lig güneyinde *Angra da Balea* adında küçük bir koy olduğunu ve konumu da 26,5 derece güney enlemi olarak kaydeder (Pacheco Pereira, 1892: 88). Bu konum bilgisi Lüderitz Koyu'na denk gelse de *Angra da Conceição* ile Lüderitz Koyu arasındaki mesafe 15 ligten çok fazladır.

²⁶ Alberto Cantino haritasında bu koy, her iki müellifin tasvirleriyle uyuşacak şekilde resmedilmiş olmasına rağmen, *Golfo de São Cristóvão* olarak geçer. Dahası Anonim Hamy-King (1502) haritasında *Golfo de Voltas* ve Caverio (1505) haritasında da *Golfo das Volteas* olarak isimlendirilir.

²⁷ Gerçi Axelson, "voltas" (manevralar) tabirinden dolayı, Dias'ın bu koya girmek için pek çok kez manevra yapmış olabileceğini ve onun, hava şartları müsaade etmediğinden, bu koyda beş gün kalmış olabileceğini söyler. Yine de yukarıda bahsi geçen erzak gemicisinin burada bırakılmış olamayacağını da ekler (Axelson, 1973: 105-106). Axelson, başka bir çalışmasında ise Dias'ın Lüderitz Koyu'na girecek kadar vakti olmamış olabileceğini belirtir (Axelson, 1988: 37).

Türlü isimleri olan bu koyun ardından Portekizli kâşifin karşısına *Santo Estêvão* (*Golfo de Santo Estêvão*) diye isimlendirilmiş bir koy çıkar. O zaman buraya bu azizin gününe göre 26 Aralık'ta ulaşmış olmalıdır (Axelson, 1973: 106; Fontoura da Costa, 1990: 32; Ravenstein, 1900: 654). Burada şunu söylemek faydalı olur ki Duarte, Dias'ın Lüderitz Koyu'ndan itibaren sahili son kez gördüğü ana kadar kat etmiş olduğu kıyı şeridi hakkında seyrek bilgi verir. Bu yüzden de muasır haritaları takip etmek durumunda kalıyoruz. *Santo Estêvão* Namibya sahilindeki *Elizabeth Koyu* olarak kabul edilip, Lüderitz Koyu'nun hemen güneyinde yer alır. Koyun açığında kuzey-güney istikametinde sıralanmış kayalık adacıklar bulunur²⁸. Dias'ın senenin son günü, yani 31 Aralık'ta geçtiği sahil şeridi, Cantino haritasında görüldüğü üzere, *Terra de São Silvestre* (*São Silvestre Sahili*) olmalıdır.

Dias, Ümit Burnu'nu geçmeden önce uğrayacağı son noktaya doğru ilerlerken, hinterlandı tamamen kumluk ve çöl olan uzun kıyı hattını kat ettikten sonra, iç kesimlerden okyanusa dökülen uzun bir nehrin girişini görmeden geçmiş olsa gerek. Nehrin girişi aynı zamanda Namibya ile Güney Afrika Cumhuriyeti sınırını oluşturur. Buradan itibaren bazı tabîî şartlar onun sahil boyunca güneye doğru ilerlemesine mâni olmuş olmalıdır. Çünkü Güney Afrika Cumhuriyeti'nin batı sahilleri boyunca güneyden kuzeye akan Benguela akıntısı ve yine aynı yönde esen umumî rüzgârlar bu bölgeden itibaren baskın olmaya başlar. Dias'ın yoluna devam edebilmesi için bu tabîî zorlukları aşması gerekiyordu. Barros, yolculuğun bu aşamasında Dias'ın açık denize orsa seyretmek için manevralar yapmak zorunda kaldığı ve ikinci siyahî yerliyi bıraktığı bir koyu *Angra das Voltas* (*Manevralar Koyu*) olarak isimlendirir (Barros, 1932: 85-86). Diğer bir deyişle, Barros doğru bir tanımlama yapar. Martellus'un haritasına bakıldığında, *cavo de volta* ve *volta da angras* olarak isimlendirilmiş iki yer bulunur. *Volta da angras*²⁹ olarak isimlendirilmiş olan yer Barros'un *Angra das Voltas* diye bahsettiği yere tam olarak uyabiliyor. Çünkü *Volta da angras* haritada Ümit Burnu geçilmeden önceki son koy olarak gösterilir. Dolayısıyla Duarte'nin *Angra das Voltas* diye isimlendirdiği koy ile Barros'un *Angra das Voltas* diye isimlendirdiği koy aynı koy değildir. Bu yüzden de Dias'ın Ümit Burnu'nu geçmeden önce gördüğü son koy Barros'un *Angra das Voltas*'ıdır. Yine de Barros ve Duarte bu koyun konumunu 29 derece güney enlemi olarak verirlerken, aslında yanılmıyorlardı. Bu küçük koy Namibya – Güney Afrika Cumhuriyeti sınırını ayıran Orange Nehri'nin hemen güneydoğusunda günümüz Peacock Roadstead noktasında yer alır ve koyun güney ucunda da bir burun bulunur³⁰.

Barros'a göre, Dias'ın filosu *Angra das Voltas*'ta beş gün oyalanmıştır, çünkü yolculuk için müsait rüzgârların esmesi bekleniyordu. Hâlbuki bu bölgeden itibaren rüzgârlar senenin o döneminde, yani aralık ocak arası güneydoğudan, güneyden ve güneybatıdan yoğun bir şekilde eser (Axelson, 1988: 40). Bu yüzden de Dias esen bu rüzgârlara karşı koymaktan usanmış ve zorunlu manevralarla açık denize orsa seyretmek zorunda kalmıştı. Bu manevrasından hemen önce gördüğü son yükselti ise *Serra dos Reis* (*Üç Bilge/Hikmetli Kral Dağı*) diye isimlendirilen bir dağ silsilesidir³¹. Katolik âlemine göre o gün 6 Ocak günü yâd edilir. Eğer Dias *Angra das Voltas*'a senenin ilk günü gelmişse ve orada beş gün beklemişse, bu dağ silsilesi için yapılmış böyle bir isimlendirme makuldür.

Dias'ın bu aşamadan sonraki yolculuğu nispeten güney-güneybatı istikametinde gerçekleştirilmiştir. Çünkü Barros, ters akıntıları ve hâkim rüzgârları işaret ederek, filonun bu yerden itibaren kat ettiği denizin, bilindik "Gine" sahillerindeki denizlerin aksine, oldukça haşin olduğunu ve bu tür zorluklarla mücadele edilerek, anakara görmeksizin aradan on üç gün geçtiğini aktarır. Ona göre, rüzgârın dindiği

²⁸ Örneğin, Henricus Martellus (1489), Cantino ve Caverio haritaları Elizabeth Koyu'nun hemen güneyinde uzanan bu kayalık adacıkları gösterirler (Axelson, 1988: 37-38; Ravenstein, 1900: 654).

²⁹ *Volta das angras* için bkz. (Ravenstein, 1900: 654).

³⁰ Axelson da Dias'ın yukarıda söylediğimiz tabîî zorluluklardan dolayı sahil şeridini açık denize doğru terk ettiği yerin Peacock Roadstead olduğunu belirtir. Gerçi Axelson, Dias'ın, Martellus haritasında *cavo de volta* olarak geçen yerde sahili terk etmek zorunda kalmış olabileceğini sehven söylemiş olmalıdır. Çünkü *cavo de volta*, haritaya göre, *volta da angras*ın kuzeyindedir (Axelson, 1988: 40).

³¹ Yaklaşık 50 km. içerideki bu yükselti silsilesi Güney Afrika Cumhuriyeti sınırlarındaki Peacock Roadstead'ten Port Nolloth'a kadar uzanır (Axelson, 1988: 39; Duzer, 2019: 134).

sırada Portekizliler sahilin hâlâ kuzey-güney yönünde uzandığını düşündüklerinden, anakaraya yeniden ulaşmak için rotayı doğuya kıvrıyarak, birkaç gün boyunca bu yönde gitmişler, ancak sahili hâlâ göremediklerinden rotayı bu kez kuzeye kırmışlardı. Portekizliler rotayı doğuya kırmadan önce, güney yönünde o kadar fazla yol kat etmişlerdi ki ne Ümit Burnu'nu ne de ileride *Santa Helena* olarak isimlendirilecek olan bu burnun kuzeyindeki çok geniş bir koyu görebilmişlerdi³². Diğer bir deyişle, Dias'ın on üç sene sonra talihsizce hayatını kaybedeceği denizlerden geçmişlerdi.

Filonun, bu tehlikeli yolculuğun ardından muhtemelen ocak ayının son günü veya şubatın hemen başında karşılaştığı ilk sahil şeridi, Barros'a göre, *Angra dos Vaqueiros* (Çobanlar Koyu) koyudur. Çünkü Portekizliler bu sahilde ineklerini otlatan ve iletişim kuramadıkları çobanlar görmüşlerdi. Bu koyun Güney Afrika Cumhuriyeti'nin güney sahillerindeki hangi koya denk geldiği meselesi modern araştırmacılar arasında tartışmalıdır. Ravenstein ve Fontoura da Costa bu koyun aslında iki ismi olduğunu ileri sürerler: *Bahia dos Vaqueiros* ve *São Bras*. Bu görüşlerini belirtirlerken, 1503 tarihli Hint filusunda bulunmuş olan Giovanni da Empoli adında İtalyan bir tüccarın, *Angra dos Vaqueiros*'un vaktiyle 3 Şubat günü keşfedilmiş olmasından dolayı *São Bras* olarak yeniden isimlendirilmiş olduğuna dair ifadesine dayanırlar. Bu yüzden iki isimli bu koyu günümüz *Mossel Koyu*'yla özdeşleştirirler³³. Axelson ise bu tartışmalı koyu küçük bir koy olan günümüz *Fish Bay* ile özdeşleştirir. Çünkü Martellus'un haritasında *rio della vache* (İnekler Nehri) diye isimlendirilmiş bir nehir bulunur. Bu nehir *Fish Bay* denilen koyun hemen batısında okyanusa dökülen günümüz *Gouritz Nehri*'ne denk gelir (Axelson, 1988: 40-41). Yine de bu meseleyi çözmek için Duarte Pacheco'nun ifadelerine dönmek gerekir. Duarte, Dias'ın inekleri gördüğü yeri *Cabo das Vacas* (İnekler Burnu) olarak isimlendirir ve bu burnun, günümüzde hâlâ *Cabo Infante* diye bilinen burnun 20 lig* doğusunda yer aldığını ifade eder (Pacheco Pereira, 1892: 92). Buna göre, *Cabo das Vacas*, Axelson'un *Fish Bay* olarak tespit ettiği koyun tam olarak güney ucudur. Diğer bir deyişle Martellus haritasındaki *rio della vache* Duarte'nin *Cabo das Vacas*'ıyla özdeşleşebiliyor. Dolayısıyla Dias'ın inekleri ve çobanları gördüğü *Angra dos Vaqueiros* günümüz *Mossel Koyu*'na değil de *Fish Bay* koyunu karşılar³⁴.

Dias, kabaca doğu-batı yönünde uzandığına şahit olduğu sahili doğuya doğru araştırmak için *Angra dos Vaqueiros*'tan hareket etti. Filosu, Duarte'nin hesaplamasına göre, bu koyun 3 lig kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir koya ulaştı. Duarte bu koyun ismini *Angra de São Bras* olarak verir ve genişliğinin yaklaşık 4-5 lig olduğunu ifade eder. Eğer Dias bu koya *São Bras* (Sivaslı Aziz Vlas) ismini vermişse, o zaman, buraya 3 Şubat'ta gelmiş olmalıdır. Duarte bu geniş koyun doğudan esen rüzgârlar dışında diğer rüzgârlardan korunaklı olduğunu, yakınında fok ve ayı balıklarının gezindiği oldukça yakın küçük bir adacığın yer aldığını ve hatta penguenleri kast ederek, büyük deniz kuşlarının yaşadığını da ekler. İç kesimlerden bu koya akan bir nehrin olduğunu ve yeşil bitki örtüsünün koyu kapladığını da belirtir (Pacheco Pereira, 1892: 92-93). Koyun bu özellikleri içecek su ve kereste imkânları anlamına gelir. Günümüzde *Mossel Koyu* olan bu koy gelecekte Hindistan'a gidecek olan senelik filoların daimî ikmal yeri olacak ve *Aguada de São Bras* (*São Bras su ikmal yeri*) ismiyle de bilinecektir³⁵.

³² Dias keşif yolculuğundan Lizbon'a dönüşte bu burnun konumu ile ilgili bilgi verirken, bulunduğu enlemi yaklaşık on derece fazla güneyde gösterir (Barros, 1932: 86).

³³ Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. (Ravenstein: 1900: 645-646; Fontoura da Costa, 1990: 32; Gago Coutinho, 1969: 277; Peres, 1943: 224).

* 1 lig ortalama 5,5 kilometre'dir.

³⁴ Barros'un *Angra dos Vaqueiros* diye isimlendirdiği bu küçük koydan başka bir kılavuz da aynı isimle bahseder. 1548'te yaptığı yolculukta bir geminin kılavuzu olduğu düşünülen Bernardo Fernandes *Livro de Marinharia* adlı eserinde *Angra de São Bras* adlı koyun yaklaşık 6 lig güneybatısında *Baía do Vaqueiro* isminde küçük bir koyun olduğunu belirtir (Fernandes, 1940: 68). Dolayısıyla Axelson bu koyu günümüz *Fish Bay* ile özdeşleştirirken, yanılmamaktadır.

³⁵ Cantino haritası da bu koyu *Golfo de Sam Bras* olarak isimlendirir ve içindeki bir adacığı gösterir. Burada şunu belirtelim ki Barros *Angra dos Vaqueiros*'tan Dias'ın bu yolculukta en uzak *padrõesunu* diktiği yere kadar uzanan sahil hakkında bilgi vermez.

Bu koya ulaşan ilk Portekizliler olarak Dias ve adamlarının yaşadıklarını on sene sonra Vasco da Gama'nın ilk Hindistan filosunda seyahat etmiş olan Álvaro Velho'dan öğrenebiliyoruz. Ona göre, Dias vaktiyle bu koydan su ikmali yapmak istediği sırada yerliler yüksek bir yerden Portekizlilere taşlar fırlatmışlardı. Bundan maksatları, onları su kaynaklarından uzaklaştırmaktı. Bunun üzerine Portekizliler de yerlilere karşılık vermiş ve onlardan birini ok atışlarıyla öldürmüşlerdi (Velho, 1960: 10). Bu üzücü hadise Dias'ın koya yaptığı ziyareti kesmesine neden olmuştu.

Yerlilerin saldırgan tavırlarına maruz kalan Portekizliler yolculuğa devam ettiler. Bu yolculuk Mozambik'ten Güney Afrika sahillerine doğru akan Agulhas akıntısı ve güneydoğudan esen umumî rüzgârlar nedeniyle yavaş sürmüş olmalıdır. Duarte filonun bu güzergâh üzerinde uğradığı koyu *Angra da Alagoa* olarak isimlendirmekle birlikte, içinde bataklık bir gölün bulunduğunu ve arkasında kıyıya paralel yüksek dağların uzandığını belirtir. Üstelik bu koyda sığılık alanların olmasından dolayı sadece küçük gemilerin girebileceğini de ekler. Eğer Duarte *Angra de São Bras* ile *Angra da Alagoa* arasındaki mesafeyi 15 *lig* (Pacheco Pereira, 1892: 93) olarak veriyorsa, bu *Angra da Alagoa* günümüz *Plettenberg Koyu*'dur³⁶.

Duarte Afrika'nın güney sahilini tasvir etmeye devam ederken, *Angra da Alagoa*'nın hemen ötesinde daha büyük bir koyun olduğunu belirtir. Ancak günümüzde ise *St. Francis Koyu*'na denk gelen bu koyun faydalı bir yönünün olmadığını vurgulayarak, isimlendirmeye bile tenezzül etmez. Bu koyun doğusunda başka bir büyük koy daha uzanır. Duarte bu koyun *Angra de São Bras* koyu kadar büyük olduğunu kaydederken, aynı zamanda Güney Afrika Cumhuriyeti'nin son büyük koyudur. Onun *Angra do Rico* diye bahsettiği bu koy günümüzde *Algoa Koyu*'dur³⁷. Koyun doğu ve batı kesimlerinde olmak üzere kayalık adacıklar vardır. Barros göre, Dias bu koyun içinde yer alan bir adacığa *Cruz* (*Haç*) ismini verdiği bir *padrão* dikmiş ve bu adacığa da *Cruz* ismini vermiştir (Barros, 1932: 86). Bugün ise bu adacık *St. Croix* ismiyle bilinmekte olup, taştan bir *padrão*nun dikilmesi için hiç de müsait bir adacık değildir. Duarte ise *Portekiz Kralı II. João'nun emriyle o sahili keşfetmiş olan Bartolomeu Dias*'ın bir *padrão*yu bu koyun bittiği noktanın yaklaşık 5 *lig* doğusunda bulunan ve anakaranın yarım *lig* açığındaki bir adacıkta diktiğini, ancak bu adacığın *Penedo das Fontes* (*Su Pınarları Kayalığı*) ismini taşıdığını ifade eder (Pacheco Pereira, 1892: 94). Çünkü ona göre, Dias'ın *padrão*yu diktiği adacıkta iki adet su pınarı olmalıydı. Bununla birlikte, tıpkı Barros'un isimlendirdiği gibi, bu adacığın aynı zamanda *ilheo da Cruz* (*Haç Adacığı*) olarak bilindiğini de ekler³⁸.

Bu iki Portekizli müellifin, Dias'ın diktiği ilk, ancak Lizbon'a en uzak olan *padrão*nun konumuna dair verdikleri çelişkili bilgiler araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Meseleyi ilk olarak ele almış olan Abel Fontoura da Costa bu muammayı çözmek için daha sonra yazılmış olan bir seyrüsefer rehberindeki bilgilere müracaat etmiştir. Bu eser João de Lisboa'nın 1514 tarihli *Livro de Marinharia* (*Denizcilik Kitabı*) adlı kitabı olup, Lizbon'dan Hindistan'a kadar uzanan güzergâhı tasvir eder. Eserde Dias'ın uğradığı bu son koy tarif edilirken, sözü edilen adacıklardan koyun batı tarafındakiler *ilheus da Cruz*, doğu tarafındakiler ise *ilheus Chãos* (günümüzde *Birds Island*) olarak isimlendirilir. Bu ikinci gruptaki adacıkların hemen doğusundaki sahilde *Ponta do Carrascal*³⁹ denilen bir yerin

³⁶ Cantino haritasında da *baia das alagoas* olarak geçer. Bu koyun iç kesiminde dağlar yükselir. Duarte'nin koyla ilgili verdiği bilgilerle uyudur (Axelson, 1988: 41-42). Aynı şekilde bkz. (Duzer, 2019: 135).

³⁷ Bu koy Cantino haritasında *Baia da Roca*, Caverio ve Anonim Hamy-King haritalarında *Golfo da Roca* isimleriyle gösterilir (Axelson, 1988: s. 42).

³⁸ Bu arada Barros *ilheo da Cruz* tabirini eserini ondan yıllar önce yazmış olan Duarte Pacheco'dan almış olsa gerek. Bir başka kronik yazarı olan Fernão Lopes de Castanheda da Bartolomeu Dias'ın yolculuğu sırasında birkaç yerde *padrão*lar diktiğini, en uzak *padrão*sunu *Infante Nehri*'nin 15 *lig* berisindeki (batısındaki) bir adacıkta diktiğini ve bu adacığın isminin *Cruz* olduğunu aktarır (Castanheda, 1924: 6). Damião de Góis de Vasco da Gama'nın ilk Hindistan yolculuğu bahsini anlatırken, Dias'ın Lizbon'a en uzak *padrão*sunu *Cruz* adacığında dikmiş olduğunu, hatta bu *Cruz* adacığının 5 *lig* doğusunda *ilheus Chãos* (*Yassı Adacıklar*) diye bilinen adacıklar bulunduğunu ifade eder (Góis, 1926: 71). Görüldüğü üzere, bu kronik yazarları da anakara tabirinden ziyade adacık tabirini kullanır.

³⁹ Burası günümüzde Güney Afrika Cumhuriyeti'nin *Cape Padrone* olarak isimlendirilmiş olan sahilinden ziyade, biraz doğusundaki *Canon Rocks* olarak bilinen sahilidir. Ravenstein, yanlış olarak, bu *padrão*nun *Cape Padrone*'deki kumluk

bulunduğu ifade edildikten sonra Dias'ın Lizbon'a en uzak *padrão*sunun konumuyla ilgili şöyle denir:

“[*Ponta do Carrascal* denilen bu yerden itibaren] yaklaşık 1 *lig* doğuda sahil üzerinde anakaraya bitişik bir adacık bulunur ve bu adacık sahilden denizle ayrılmamıştır ve [aslında] bir adacığı andıran kayalık bir tepeciktir. Ve bu [bitişik] adacık kral II. João'nun emriyle Bartolomeu Dias'ın *padrão*sunu diktiği adacıktır. Bilindiği üzere, *Ilheus Chãos* ile bu *padrão*nun yer aldığı nokta arasında 5 *lig* vardır” (Fontoura da Costa, 1990: 34).

Barros ve Duarte'nin aksine, João de Lisboa bu *padrão*nun dikildiği yerin açık denizde değil de anakaraya bitişik halde bulunduğunu ve *ilheus Chãos* denilen adacıkların yaklaşık 5 *lig* doğusunda⁴⁰ yer aldığını ve daha da önemlisi *bir adacığı andıran kayalık bir tepecik* olduğunu ifade eder. Şu halde bizim burada dikkat edeceğimiz husus sahile bitişik kayalık bir yükselti olmalıdır. Bakıldığında, *Ilheus Chãos* adacıklarının 5 *lig* doğusunda bu özellikleri taşıyan bir sahil bulunur. Bu sahil Güney Afrika Cumhuriyeti'nin iç kesimlerinden Hint Okyanusu'na dökülen *Boknesrivier* ile *Boesmansrivier* nehirleri arasında kalır. Kumla kaplı bu sahilde onun tasvirine uygun kayalık bir yükselti mevcuttur. Bugün *Kwaaihoek* olarak bilinen bu kayalık çıkıntı Dias'ın *padrão*sunu diktiği noktadır. Duarte bu *padrão*nun Dias'ın uğradığı son koyun 5 *lig* doğusunda yer aldığını söylemekle aslında yanılmamasına rağmen, dikilmiş olduğu yerin anakarayla bağlantısı olmayan bir adacık olduğunu söylerken yanılır.

Bu *padrão*nun ihtilafli konumu bir başka araştırmacının da dikkatini çekmiştir. Eric Axelson, Lisboa ve Velho'nun bilgilerini tahlil ederek, bu *padrão*nun önce konumunu ve sonra da eğer kalmışsa, kalıntılarını aramaya koyulmuştur. Bizatihi gerçekleştirdiği meşakkatli arazi çalışmaları sonucunda *padrão*nun dikildiği noktayı tespit etmekle kalmamış, aynı zamanda onun kalıntılarını da bulmuştur. Tabiatıyla zamana yenik düşmüş olan *padrão* artık yerinde durmuyordu. Ancak dikildiği kayalıkların dibine yapılan sondajlarla suya düşmüş birtakım taş parçalarına rastlanmıştır. İncelemeler sonucunda bir araya getirilen bu kalıntıların Dias'ın diktiği *padrão*lardan birine ait olduğu tespit edilmiş ve dahası birleştirilen taş parçalarına harflerin kazınmış olduğu sonucuna varılmıştır. Ne var ki bu harflerden bir metin oluşturulamamıştır⁴¹. Günümüzde bu kayalık mıntıka *Dias Cross Memorial* olarak geçer. Gerçi bu yerde, Duarte'nin belirttiği gibi, iki adet su pınarı yoktu. Onun *Penedo das Fontes*⁴² tabiri aslında deniz suyunun kayalıklara çarparak, havaya fişkirmasını kast eder.

Portekizliler burada diktikleri *padrão*ya *São Gregório* ismini⁴³ vermişlerdir. Bu isimlendirme *padrão*nun dikildiği günün önemine binaen yapılmışsa, *padrão* 12 Mart günü dikilmiş olmalıdır. Duarte bu *padrão*nun bir insan boyundan biraz uzun olup, üzerinde bir haç ve Latince, Arapça ve Portekizce dillerinde kitabelerin olduğunu ileri sürer. Axelson ise Duarte'yle aynı fikirde değildir. Özellikleriyle ilgili olarak, bu *padrão*nun Cão'nunkilerinden farklı olduğunu ve taşın gövdesiyle haç arasında dikdörtgen bir bloğun olmadığını ifade eder (Axelson, 1973: 140).

bir uçurumun kenarında dikilmiş olduğunu ifade eder (Ravenstein, 1900: 646). Gerçi elindeki sınırlı kaynaklara rağmen, *padrão*nun en azından *Algoa Koyu*'ndaki adacıklardan birinde dikilmemiş olduğunu ifade etmesi bakımından, onun yanlışlığını mazur görmek gereklidir.

⁴⁰ Álvaro Velho da bu *padrão*nun sözü edilen *ilheus Chãos* adacıklarının 5 *lig* doğusunda bulunduğunu teyit eder (Velho, 1960: 14).

⁴¹ Axelson'un bu yöndeki hummalı araştırmalarının seyri için bkz. (Axelson, 1973: 120-135).

⁴² Muasır haritalarda *penedo da fonte*, *penedos das fontes* olarak da geçer. Martellus haritasında *ilha da fonte* ismiyle Dias'ın keşiflerinin en son noktası olarak gösterilir (Duzer, 2019: 135).

⁴³ Barros *padrão*nun ismini *Santa Cruz* olarak vererek, Dias'ın yanında getirdiği yerlilerden ikisini de bu *padrão*nun dikildiğini zannettiği adacıkların bulunduğu koyda, yani *Angra dos Ilheus de Santa Cruz*'da bıraktığını ifade eder (Barros, 1932: 85). Bu arada *São Gregório* ismi Martellus haritasında (Duzer, 2019: 135; Ravenstein, 190: 655) ve eserini Barros'tan çok önce yazmış olan João de Lisboa'nın yukarıdaki eserinde kayıtlıdır (Fontoura da Costa, 1990: 34).

Yolculuğun hikâyesini aktarmaya devam eden Barros, filodaki mürettebatın karşılaştığı, ancak hiç tanımadığı zorlu denizlerle mücadele etmekten epey yorulmuş olduğunu ve artık daha ileriye gidilmemesi yönünde söylendiğini belirtir. Üstelik eldeki erzakın gemiciğe ulaşınca kadar tükeneceğine dair mürettebatın endişesini de ekler (Barros, 1932: 86). Öyle ki *padrão*nun dikildiği sahil bütünüyle kum tepelikleriyle kaplı olup, ikmal imkânları sunmuyordu. Yine de Dias, Arap ve Hint denizlerinin kapılarının açılmasına alenen şahit olduğundan, daha ileriye gidilmesini içtenlikle istiyordu. Bu yüzden de filosundaki kaptanlarla ve önemli denizcilerle istişare yaptı. Onlar da mürettebatın taleplerini yinelediler. Portekizli kâşif çoğunluğun kararı karşısında tek başına kaldığından, geri dönmeye karar verdi. Böyle olsa da bir şart koştu: birkaç gün daha sahil boyunca ileriye gidilecek ve sıra dışı bir şeyle karşılaşmadığı takdirde, o noktadan itibaren geri dönecekti (Barros, 1932: 87).

Dias filosundaki adamları ikna ettikten sonra, buldukları yerden daha ileriye yelken açtı. Diğer bir deyişle Hint Okyanusu'na "resmî" olarak giren ilk Portekizlilerdi. Yolculuk sırasında bu okyanusa dökülen bir nehirle karşılaştılar. Barros'a göre, filodaki *São Pantelão* gemisinin kaptanı olan João Infante nehir girişinde karaya çıkan ilk kişi olduğundan, bu nehre *Rio do Infante* denildi. O zamanlar *Rio do Infante* diye isimlendirdikleri bu nehrin günümüzde hangi nehre tekabül etmiş olabileceği meselesi, tıpkı dikilen ilk *padrão*nun konumu kadar, ihtilaflıdır. Modern literatürde bu nehrin Güney Afrika Cumhuriyeti'nin meşhur *Great Fish River* adlı nehre denk geldiği baskın bir şekilde ifade edilir⁴⁴. Bu tartışmalı meselenin kaynağı bir kez daha muasır kaynaklardır. Barros bu nehrin *Santa Cruz* (yani *São Gregório*) *padrão*sunun 25 *lig*⁴⁵ ötesinde olduğunu belirtir. Bu *padrão*yu yanlış konumlandığından, onun bu *padrão* ile nehir arasındaki mesafe hakkında dile getirdiği bilgiyi, ne yazık ki, kıstas alamıyoruz. Duarte de meseleyi karmaşık hale getirmek suretiyle şöyle der:

"[Bartolomeu Dias'ın *padrão*sunu diktiği] *Ilheo da Cruz* denilen adacığın yirmi beş *lig* ötesinde onun keşfettiğinde isimlendirdiği *Rio do Infante* diye küçük bir nehir yer alır... Bu *Ilheo da Cruz* adacığının sekiz veya 10 *lig* ötesinde de *Ilheos Chãos* denilen iki adacık vardır... İşte bu *Ilheos Chãos* adacıklarının 15 *lig* ötesinde *Rio do Infante* bulunur" (Pacheco Pereira, 1892: 94).

Bu metindeki bilgiler *Rio do Infante*'nin günümüzdeki yerinin tespitinde nispeten hataya sürükler. Çünkü *ilheo da Cruz* adacığı ile *Rio do Infante* nehrine karşılık geldiği iddia edilen *Great Fish River* nehri arasındaki mesafe 25 *lig* ise o zaman *Rio do Infante* nehrinin *Great Fish River* nehrinin daha ötesindeki bir nehre tekabül etmesi gerekirdi. İkincisi; eğer *ilheos Chãos* denilen iki adacık ile *Rio do Infante* arasındaki mesafe 15 *lig* ise, aynı şekilde bu nehir *Great Fish River* nehrinin biraz berisindeki bir nehre denk gelirdi (Axelson, 1973: 142-143). Her halükârda bu nehrin günümüzde hangi nehre karşılık gelebileceği meselesi için referans noktası Dias'ın diktiği bu *padrão*nun gerçek konumudur. Lisboa ve Velho *padrão*nun konumunu doğru vermekle birlikte, *Rio do Infante*'nin bu *padrão*ya olan uzaklığını da tabiatıyla daha güvenilir dile getirirler. Onlara göre, iki yer arasındaki mesafe 15 *lig* ise o zaman *Rio do Infante* nehri *Great Fish River* nehrinin daha ötesindeki bir nehre denk gelebilirdi. Örneğin, Eric Axelson, Lisboa ve Velho'nun verdiği bilgilere dayanarak, *Rio do Infante* nehrinin Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Hint Okyanusu'na dökülen *Keiskamma Nehri* olabileceğini ileri sürer (Axelson, 1973: 143). Gerçekten de onun dayanak noktasına göre *Rio do Infante*'nin, illâ ki, *Great Fish River* nehrine denk gelmeyeceği görülür⁴⁶. Bu nehrin günümüzde hangi nehri karşılamış olabileceği hususu hâlâ tartışmalı olsa da kroniklere göre, Dias'ın keşfettiği en uzak noktadır. Eğer

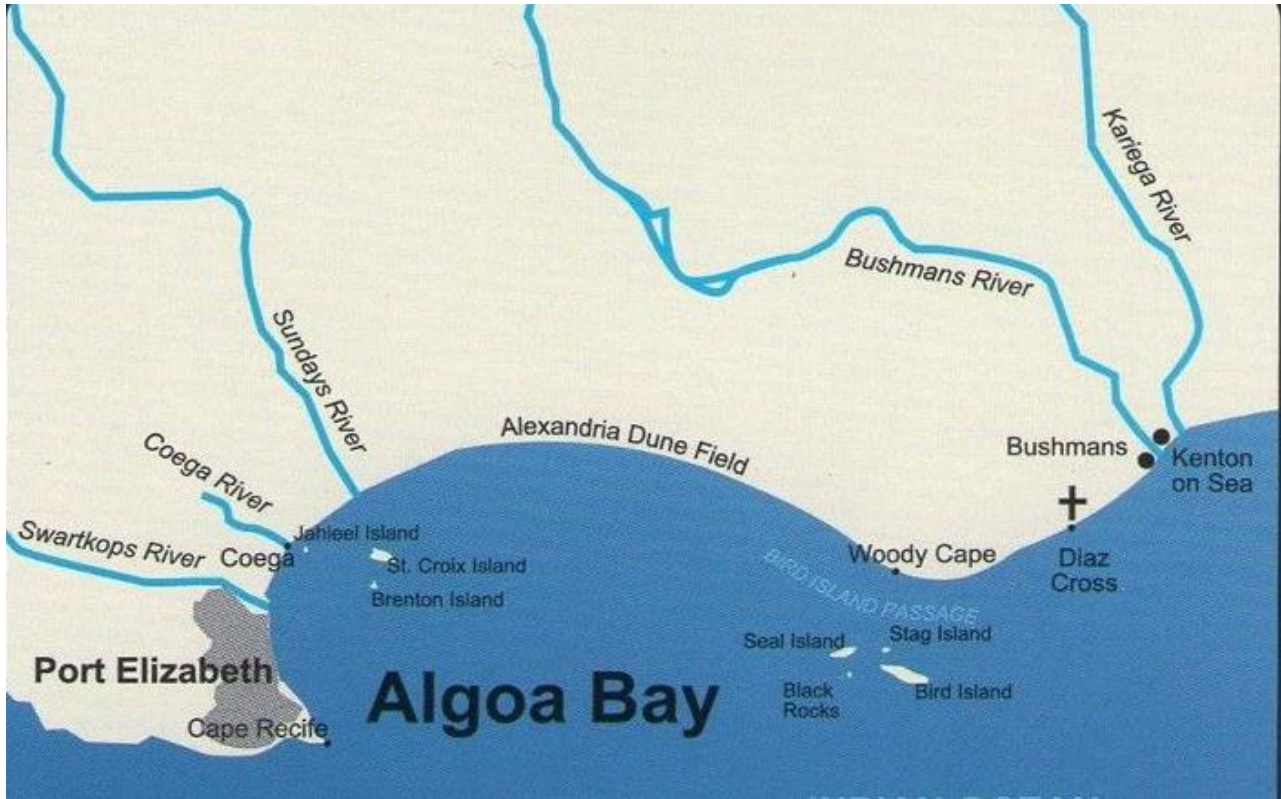
⁴⁴ Başta Ravenstein olmak üzere, Fontoura da Costa ve Damião Peres bu nehrin *Great Fish River* adlı nehir olduğu konusunda hem fikirdirler (Peres, 1943: 226).

⁴⁵ Üstelik Barros bu nehrin girişinin konumunu otuz iki buçuk derece güney enleminde bulunduğunu söylerken de yanılır (Barros, 1932: 87).

⁴⁶ Gago Coutinho da bu nehrin *Great Fish River* nehri olamayacağını söyler (Gago Coutinho, 1969: 292).

padrão 12 Mart günü dikilmişse, bu nehre muhtemelen aynı ayın son haftasına doğru gelmiş olmalıdırlar.

Harita 1: Algoa Koyu

Not: Koyun sol tarafında Barros ile Duarte Pacheco'nun *padrão*nun dikildiğini iddia ettikleri St. Croix (*ilheu da Cruz*) Adacığı ve koyun sağ tarafında da Bird Island (*Ilheos Chãos*) yer almaktadır. Duarte Pacheco, *Rio do Infante* Nehri'nin bu adacıkların (*Ilheos Chãos*) 15 lig doğusunda bulunduğunu iddia eder. Haritadaki "haç" işareti de Dias'ın, konum olarak, Lizbon'a en uzak diktiğı *São Gregorio* adlı *padrão*nun gerçek yeridir.

Kaynak: <https://www.raggycharters.co.za/page/history-of-st-croix-and-bird-island>

Mürettebatın taleplerini dikkate alan Dias, Duarte'ye göre, II. João döneminin keşiflerinin bittiğı yerden dönüş yolculuğuna geçti. Dönüşte Dias'ın, diktiğı ilk *padrão*sunun karşısından geçerken *sanki bir evladını orada bırakmış kadar üzüldüğünü* ekler Barros. Ancak aynı Barros filonun Ümit Burnu'na ulaşınca kadar geçirdiğı aşamalar hakkında bir şey söylemez. Ümit Burnu istikametinde yapılan bu yolculuk akıntılar ve rüzgârlar sayesinde daha hızlı olmuş olmalıdır. Portekizliler ilk uğramış oldukları *Angra dos Vaqueiros* (Fish Bay) koyunu ve *Cabo das Vacas* burnunu geçtikten sonra hakkında bilgi sahibi olmadıkları sahili batıya doğru kat etmeye koyuldular. Duarte, *Cabo das Vacas*'ın 20 lig batısında *Ponta do Infante* (*Infante Çıkıntısı*) diye bir yerden bahseder. Bu çıkıntı geniş bir burun görünümündedir ve bulunduğu sahil balık avlama imkânı sunmuş olsa da ticarî açıdan bir getirisi olmadığından, hakkında fazla ayrıntı verilmez (Pacheco Pereira, 1892: 92). Tıpkı *Rio do Infante* örneğinde olduğu gibi, böyle bir ismin verilmiş olması *São Pantelão* gemisinin kaptanı olan João Infante'nin buraya ayak basmış olabileceğı ihtimaliyle bağlantılı olabilir⁴⁷.

⁴⁷ Bugün de *Cape Infante* olarak bilinen bu nokta Anonim Hamy-King, Cantino ve Caverio haritalarında da gösterilir. Axelson *Cape Vaca* burnundan *Ponta do Infante* noktasına kadar uzanan sahilde, Caverio haritasına dayanarak, *Terra de São João* olarak isimlendirilmiş bir yerin olduğunu ve bu yerin günümüz Güney Afrika Cumhuriyeti'nin *Stilbairi* isimli bir koyun batısındaki sahile denk geldiğini ifade eder. Üstelik Dias'ın filosunun bu sahtenden 27 Mart günü geçtiğini de ekler (Axelson, 1988: 44). Ancak bize göre 27 Mart tarihi pek de mantıklı gelmiyor. Çünkü filo *Rio do Infante*'den en geç mart ayının son haftasında dönüş yolculuğuna geçmiş ise, bir hafta içinde 500 kmlik mesafeyi kat etmiş olamaz. Her halde bu tarih sehven yazılmış olsa gerek. Üstelik sözü edilen haritada geçen sahtile *São João* ismi verilmişse, bu azizin

Duarte sahilin tasvirine devam ederken, *Ponta do Infante*'nin 17 lig batısında *Ponta de São Brandão* olarak isimlendirilmiş olan bir burundan bahseder. Ona göre, bu burun Ümit Burnu ile aynı enlemde bulunmakla birlikte, *Cape Agulhas* olarak da bilinir. Böyle bir isimlendirmenin nedenlerinden biri de Afrika kıtasının en güney ucu olmasıdır. Cantino haritasında da bu yer *Golfo das Agulhas* olarak görülür. Eserini 1508 ila 1511 yıllarında yazmış olabileceği düşünülecek olursa, Duarte'nin bu burnun Ümit Burnu'yla aynı enlemde olduğu ifadesi şaşırtıcıdır⁴⁸. Bu burnun o zamanlar *São Brandão* ismiyle biliniyor olması, filonun oraya 16 Mayıs günü gelmiş olabileceği ihtimalini gösterebilir. Filo mart ayının son haftasından itibaren dönüş yolculuğuna geçmişse, müsait akıntılara rağmen, *Rio do Infante* nehrinden *São Brandão* noktasına veya diğer ismiyle *Agulhas Burnu*'na mayısın ortasında, yani yaklaşık iki ay sonra ulaşmış olabileceği ihtiyatla düşünülebilir. Gerçi mart ve nisan aylarından itibaren sahil boyunca doğu yönünden Ümit Burnu'na ilerleyen yelkenli gemiler muhalif hava şartlarına maruz kalabiliyorlardı. Çünkü bu dönemle birlikte rüzgâr kuzeybatıdan esebiliyor ve batı yönünde ilerleyen yelkenlilerin dosdoğru bir istikamet seyretmelerine mâni olabiliyordu⁴⁹. Bu tür durumlardan dolayı yaklaşık iki aylık muhtemel gecikme göz önünde bulundurulabilir⁵⁰.

Keşif filosu *São Brandão* noktasından batıya doğru yola devam ederken, sahil boyunca kısa mesafede irili ufaklı koy ve kayalık burunlar göze çarpmış olmalıdır. Bu kıyı şeridi geçildikten sonra Portekizliler Afrika kıtasının en güney ucu olarak düşündükleri bir yere doğru yaklaşıyorlardı. Bu aşamada günümüzde *Hanglip* diye bilinen ve sahilden itibaren iç kesimlere doğru yükselen bir burun gelir. Bu burnun enlemi Ümit Burnu'yla neredeyse aynı olmakla birlikte, görünüş itibarıyla denizcileri ilk bakışta gerçek Ümit Burnu olduğunu düşünmelerinde yanıltmış olabilirdi. Dolayısıyla dönemin Portekizli denizcileri bu burnu, Ümit Burnu'yla karıştırılmasını diye *Cabo Falso* (*Yalancı Burun*)⁵¹ olarak isimlendirmişlerdi. Bu burnun bulunduğu sahil hemen kuzeye kıvrılır ve çok geniş bir koy oluşturur. Bu koy içe doğru yaklaşık 30 km. derinliğe ve genişliğe sahip bir koydur. Dias bu koyun iç kesimlerine doğru kat etmişse, arazinin hemen yükseldiğini görmüş olmalıdır⁵². *Cabo Falso*'nun hemen yanında yer alan bu koy aynı şekilde günümüzde *False Bay* (*Yalancı Koy*) olarak bilinir.

Bu geniş koyun batı sahilinin ucunda ise Portekizlilerin yıllardır ulaşmaya çalıştıkları ve Barros'un deyimiyle *asırlardır insanoğlundan gizli kalmış* meşhur burun yer alır. Bu burun, tıpkı *Cabo Falso* gibi, sahilden itibaren yükselir ve arkasındaki arazi tabiatıyla tepeliktir. Lizbon'dan hareket yolculuğunda bu burnu göremeden geçtiklerinden, aradıkları burun olup olmadığı konusunda ilk

günü Katoliklere göre 24 Haziran günü yâd edilir. Bu da bir başka problemi doğurur: Mart ayının sonundan 24 Haziran'a kadar üç aylık bir süre. Eğer filo dönüş yolculuğunu batı yönünde akan müsait akıntılarla gerçekleştirmişse ve *Rio do Infante*'den *Cape Vaca*'ya kadar uzanan sahil şeridi zaten araştırılmışsa, bu üç aylık gecikme ihtimal dahilinde olmasa gerek. Bu yüzden *Terra de São João* isminin sonraki yıllarda başkaları tarafından verilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

⁴⁸ Axelson *São Brandão* isminin daha sonra Portekizliler tarafından *Cabo das Agulhas* olarak değiştirildiğini, bunun nedeninin de pusulanın bu noktada manyetik bir sapma oluşturmadığını ve sürekli olarak kuzeyi gösterdiğini ifade eder (Axelson, 1973: 147).

⁴⁹ Bernardo Fernandes de seyrüsefer rehberinde Ümit Burnu ile Mozambik arasında Nisan ve Eylül ayları arasında batı rüzgârlarının estiğini, ancak birkaç gün de olsa doğu rüzgârlarının çıktığını da belirtir (Fernandes, 1940: 65).

⁵⁰ Gago Coutinho bu iki aylık gecikmeye şüpheyle bakar ve Cantino haritasında *São Brandão Burnu*'nun hemen yanında *Angra de São Jorge* adında bir koy gösterildiğini ve eğer bu koya *São Jorge* ismi verilmişse, o zaman filonun oraya 23 Nisan günü gelmiş olduğunu ve bu yüzden de *São Brandão Burnu*'nun 16 Mayıs'tan önce geçilmiş olabileceğini ileri sürer (Gago Coutinho, 1969: 292). Axelson ise farklı düşünmekte olup, Dias'ın filosunun 23 Nisan günü ilk olarak *Angra de São Jorge* adındaki koya girmiş olabileceğini ve *São Brandão Burnu*'nu 16 Mayıs günü geçinceye kadar, sözü edilen koyda ikmal ve bakım gibi ihtiyaçları gidermek için epey vakit harcamış olabileceğini belirtir (Axelson, 1973: 146-147; Axelson, 1988: 44).

⁵¹ 1575'te, Ümit Burnu'ndan Mozambik ülkesindeki Cape Correntes noktasına kadar uzanan Afrika'nın güney sahilini araştırmak ve haritalandırmakla görevlendirilmiş olan Mesquita de Perestrelo da *Cabo Falso* tabirini kullanır ve bu burnun sarp ve kayalık olduğunu ifade eder (Mesquita Perestrelo, 1939: 12).

⁵² Martellus'un haritasında *Golfo dentro das serras* ismi göze çarpar (Axelson, 1988: 45). Bir kayda göre, koyun etrafını çeviren dağlardan dolayı böyle bir isimlendirme Bartolomeu Dias tarafından yapılmıştır (Duzer, 2019: 134).

bakışta emin olamamış olabilirlerdi. Ancak bu burundan itibaren sahil kuzeye kıvrılır ve batısı devasa okyanus denizlerine aralıksız açılmakla birlikte, kuzey-güney yönünde uzunca bir yarımada görünümündedir. Dias arazinin bu yönlerini gördükten sonra, gerçek Ümit Burnu'na ulaştığına ikna olmuş olmalıdır. Duarte, bu burnun, Mısır'ın altındaki Habeşistan ve Arap Denizi'ne ve oradan da Hindistan sahillerinin keşfedilmesi ümidine vesile olduğundan, Bartolomeu Dias tarafından "Ümit Burnu" olarak isimlendirilmiş olduğunu ifade eder (Pacheco Pereira: 1892: 90). Barros ise, Duarte'nin aksine, Dias'ın bu burnu "Fırtınalar Burnu" olarak isimlendirdiğini belirtir (Barros, 1932: 87). Zira Dias ve filosu bu burnu döndükleri sırada fırtınalarla karşılaşmıştı. Böylesine önemli bir burun geleceğe yönelik ümitlerin habercisi olduğundan, bu burnu "Ümit Burnu" olarak isimlendirenin II. João olduğunu ekler⁵³.

İsminin kökenine dair çeşitli görüşler olsa da Portekizliler çok önemli tarihî bir olayı gerçekleştirmişlerdi. Elbette ki keşfedilen yerler arasında önemli bir konuma sahip olan bu burunda bir *padrão*nun dikilmesi diğer her yerden daha fazla anlamlı olabilirdi. Muasır kaynaklardan sadece Barros, Dias'ın Ümit Burnu'nda bir *padrão* diktiğini ve bu *padrão*ya *São Felipe* ismini verdiğini dile getirir⁵⁴. Eğer bu azizin gününe nispeten *padrão*sunu dikmişse, o zaman onu 6 Haziran günü dikmiş olmalıdır. Filo, *Cape Agulhas*'tan 16 Mayıs'ta hareket etmiş olabileceğini düşünürsek, Ümit Burnu'na 6 Haziran günü ulaştığında, epey gecikme yaşamışa benziyor. Gerçi mevsimin o döneminde esen batı rüzgârları belki de bu yolculuğun seyrini yavaşlatmış olabilirdi⁵⁵.

Böylesine önemli bir keşfin nişanesi olan *padrão*nun nereye dikilmiş olabileceği meselesi gündeme gelir. Barros bu meseleyle ilgili şöyle der: *Bartolomeu Dias, seyrüsefere müsait olabilecek durumu kollayıp, São Filipe isminde bir padrãoyu diktikten sonra, zaman (veya seyir şartları) onun karaya çıkmasına izin vermediğinden, yolculuğuna devam etti*⁵⁶. Bu ifadeler bir *padrão*nun dikilmiş olabileceğine işaret etseler de Dias'ın tavırları hakkında çelişki sunarlar. Çünkü Barros, Dias sözü edilen *padrão*yu dikmek için *seyrüsefere müsait olabilecek durumu kolladı* derken, acaba onun sahile yanaşabilme fırsatını bulduğunu mu kast ediyordu? Eğer *padrão*yu dikecek fırsatı bulduysa, o zaman ardından niçin karaya çıkamayıp, yolculuğuna devam etmiş olsun? Üstelik eğer diktiği bu *padrão* taştan değil de ahşaptan ve kolay taşınabilir bir *padrão* ise, o zaman sahilden itibaren hemen yükselen ve kayalık olan bu burnun ortasında birkaç yüz metre genişliğindeki sahil şeridinde bir yere dikmiş olabilirdi. Aksi takdirde burnun coğrafi özelliklerine bakıldığında taştan bir *padrão*nun sahilin arka tarafına taşınıp, dikilmesi neredeyse imkânsız olurdu. Eğer Barros'un *Dias seyrüsefere müsait olabilecek durumu kolladı* ifadesi, onun sözü edilen küçük sahile yanaşabilmiş olma ihtimaline karşılık gelirse, o zaman diktiği *padrão* taştan değil de ahşaptan olmuş olmalıdır. Yine de aynı Barros'a göre, karaya çıkmasına izin vermeyen birtakım şartlar mevcut olmuşsa ve bu yüzden de yolculuğuna devam etmişse, acaba Dias Ümit Burnu'na gerçekten de bir *padrão* dikmiş midir?

⁵³ Duarte Pacheco Ümit Burnu'nun tasvirini yaparken, nisandan eylüle kadar süren kış döneminde bölgenin çok soğuk ve fırtınalı olduğunu yazar (Pacheco Pereira, 1892: 90).

⁵⁴ Burada şunu söylemek yararlı olur ki hem Diogo Cão'nun hem de Bartolomeu Dias'ın yolculukları sırasında dikmiş oldukları *padrão*lardan bazılarının isimlerini Barros sayesinde öğrenebilmekteyiz. Modern tarihyazıcılığı da Barros'un ifadelerini kabul eder (Barros, 1932: 88).

⁵⁵ Gago Coutinho, Cape Agulhas ile Ümit Burnu arasındaki mesafenin üç haftada alınamayacak kadar kısa olduğunu ileri sürer (Gago Coutinho, 1969: 293).

⁵⁶ Yukarıda alıntıladığımız metinde Barros "porque o tempo lhe nam deu lugar a sair em terra" der. Dias'ın karaya çıkmasına mâni olan "tempo" kelimesi "zamani" mı yoksa "seyrüsefer şartlarını" mı kast ediyor meselesi belirsizdir. İşte bu yüzden yolculuğuna devam etmek istemesinin nedeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmamaktadır (Barros, 1932: 87).

Resim 1: Ümit Burnu'nun Havadan Görüntüsü

Not: Bu burnun, görüldüğü üzere, doğusunda ve batısında iki ucu bulunur. Resmin sağındaki uca bakılacak olursa, Dias'ın bu uçta bir *padrão* dikmiş olabileceği imkânsız görünmektedir. Eğer bir *padrão* dikmiş olsa bile, belki sahil şeridindeki küçük açıklık alanda dikmiş olabilirdi.

Kaynak: <https://parki-himki.ru/tl/mys-dobroi-nadezhdy-kak-dobratsya-mys-dobroi-nadezhdy-pechal-i/>

Elimizdeki tek kaynak olan Barros'un çetrefilli ifadeleri bu meselenin içinden çıkılmasını ne yazık ki imkânsız kılar. Ya Barros Ümit Burnu'nun coğrafî özelliklerini bilmiyor veyahut da eserinin bilgi kaynakları hatalı olabilir. Bu yüzden mesele bir saha araştırmasını gerektirebilirdi. Dias'ın *São Gregório padrõesunun* gerçek yerini tespit eden Axelson bu burunda dikilmiş olabilecek *padrão*nun, eğer varsa, kalıntılarını aramaya koyulmuştur. Öncelikle bu burunda Dias'ın adamlarının karaya çıkmış olabilecekleri muhtemel yerleri gözlemlemiştir. Bu burnun iki ucundan batıdaki ismi *Cape Maclear* ve doğudakininki ise *Cape Point*'tir. Bu iki uç arasındaki mesafe yaklaşık 2 km. olmakla birlikte, tam ortasında bugün *Klein Buffels* denilen oldukça küçük bir sahil şeridi mevcuttur. Yine bu yarımadanın koya bakan doğu sahilinde *Buffels Bay* denilen aynı uzunlukta bir sahil şeridi de yer alır. İşte bu iki sahil şeridi Dias'ın filosuna güvenilir yanaşma fırsatı sunabilecek yegâne yerlerdir. Axelson, eğer Dias bir *padrão* dikmişse, bu iki yerden birinde dikmiş olabileceğini düşünerek, saha araştırması gerçekleştirmiştir. Bölgede yaptığı incelemeler sonucunda taştan bir *padrão*nun dikilmiş olabileceğine dair herhangi bir delil bulamamıştır. Bu yüzden de eğer Dias orada bir *padrão* dikmişse, bu *padrão*nun ahşaptan olabileceğini düşünür⁵⁷.

Dias, Barros'a göre, Ümit Burnu'na bir *padrão* diktikten sonra ne olduğunu tam kestiremediğimiz olumsuz şartlardan dolayı derhal hareket etmek zorunda kaldı. Filonun meşhur burundan sonraki dönüş yolculuğu, gidiştekine nispeten, daha kolay ve hızlı olmuş olmalıdır. Çünkü Ümit Burnu'ndan

⁵⁷ Axelson'a göre, Dias, hava ve seyrüsefer şartlarından dolayı, Ümit Burnu'na gelmeden önce, *padrõesunu* dikilebilecek daha güvenilir bir yer bulmuş ve bu yüzden de orada dikmiş olabilirdi. Ancak Axelson, *Cape Infante*'den Ümit Burnu'na kadar uzanan sahilde bu şartları taşıyabilecek alanları araştırmasına rağmen bir neticeye ulaşamamıştır (Axelson, 1973: 151-155). Gago Coutinho, Ümit Burnu'na dikilmiş olabileceği iddia edilen bir *padrão*ya ait kalıntıların bulunmayışından, Barros'un versiyonunu kurgusal bulur (Gago Coutinho, 1969: 293).

itibaren rüzgârlar kuzeye doğru eser. Ne var ki vaktin muhtemelen gece (Velho, 1960: 9) olmasından dolayı ne Ümit Burnu'nun kuzeyindeki *Saldanha Koyu*'nu⁵⁸ görebilmişlerdi ne de meşhur *Santa Helena Koyu*'nu. Öyle ki Vasco da Gama'nın 1497-99 tarihli yolculuğunda kılavuz olarak bulunan Pero de Alenquer gidiş yolculuğunda ilk defa *Santa Helena Koyu*'na ulaşıldığında, usturlapla enlem tespiti yapılmaya kadar, bu koyun neresi olduğunu bilmediğini söyleyecekti (Velho, 1960: 9). Alenquer'in bu ifadesi Dias'ın filonun Ümit Burnu'nu gece vakti geçmiş olabileceği intibasını uyandırır. O zaman Barros'un, Dias'ın sözü edilen burnu bir an önce terk etmesi gerektiğini söylerken, kullandığı “tempo” kelimesi “seyir şartlarından” ziyade “zaman” mefhumunu kast etmiş olmalıdır.

Sahili kuzeye doğru kat eden filo gidiş yolculuğunda geride bırakılmış olan iaşe gemiciğine ulaşmak için kıçtan aldığı rüzgârla yola devam etti. Bu esnada Dias, Cão'nun diktiği son *padrão*nun daha güneyinde bir *padrão* dikmek istemiş olacak ki Duarte'nin *Angra das Voltas*, ancak Barros'un *Angra dos Ilheos* olarak isimlendirdiği koyda demir attı. Bu koy, yukarıda da söylediğimiz üzere, Lüderitz Koyu'dur. Bu koyun yarımada şeklindeki batı ucunda bir *padrão* dikildi ve bu *padrão*ya *Santiago* ismi verildi. Bugün bu yer *Dias Point* olarak da bilinir. Damião Peres 1786'da bu *padrão*yla bütün olarak karşılaşıldığını, ancak üzerine işlenmiş olan kitabenin ise okunmadığını, 1823'te ise parçalanmış halde olduğunu ve üç parçasının 1856'da oradan taşınıp, 1892'de Lizbon'a götürüldüğünü belirtir (Peres, 1943: 234; Ravenstein, 1900: 644; Fontoura da Costa, 1990: 40). *Padrão*ya *Santiago* ismi verilmişse, sözü edilen yere o azizin gününün yâd edildiği 25 Temmuz'da gelinmiş olabileceği düşünülebilir. Ancak burada başka bir problem baş gösterir. Eğer *São Felipe* *padrão*su Ümit Burnu'na 6 Haziran günü dikilmişse, bu burundan *Santiago* *padrão*sunun dikildiği Lüderitz Koyu'na 7 haftalık bir zaman diliminden sonra ulaşılmış olabilirdi. 7 haftalık bir zaman dönüş yolculuğunu kıçtan aldığı rüzgârlarla sürdürmüş olan bir filo için biraz fazladır⁵⁹. Üstelik bir an önce iaşe gemiciğine ulaşmak isteyen filonun bu istikamette duraklamasında bir sebep olmasa gerek. Dolayısıyla böyle bir ismin verilmiş olması oraya geliş günüyle değil de *Santiago* adlı azizin İber Yarımadası'nda en fazla hürmet edilen ve adına askerî tarikatların kurulduğu azizler arasında yer almış olmasıyla da ilişkili olabilir. Cão'nun 1482 ila 1484 yılları arasındaki muhtemel yolculuklarından birinde (İnan, 2023: 1758-1767) dikmiş olduğu *padrão*nun *São Jorge* ismiyle yâd edilmiş olması, Barros'a göre, bu azize II. João tarafından ihtiram edilmesiyle bağlantılıydı. Bu tür gerekçelerden dolayı *Santiago* ismi bir *padrão*da sırf yaşatılmak istenmiş de olabilir⁶⁰. Öyleyse ihtiyatlı olmak kaydıyla, filonun Lüderitz Koyu'na 25 Temmuz'da değil de haziran sonu veya temmuz başı ulaşılmış olabileceği düşünülebilir.

Dias'ın Lüderitz Koyu'na ne zaman ulaşılmış olabileceği meselesi muamma olsa da orada dikilmiş olan *padrão*nun kalıntıları en azından o koya uğrandığını şüphesiz gösterir. Filo bu koydan hareketle, başka herhangi bir yere uğramayarak, Barros'un *Angra do Salto* veya Duarte Pacheco'nun *Angra das Aldeas* dedikleri ve iaşe gemiciğinin bulunduğu koya gitti. Bu yere gelindiğinde, gemicik yerinde

⁵⁸ Bu koy günümüzde Ümit Burnu'nun yaklaşık 50 km. kuzeyindeki küçük bir koy olan Table Koyu'dur. 1503'te Hindistan'a gitmek üzere Lizbon'dan yola çıkan António de Saldanha komutasındaki ufak bir filo fırtınadan dolayı dağılmış ve Baş-kaptan Saldanha'nın gemisi tek başına sözü edilen koya gelmiş idi. Bu koya ilk ayak basan o olduğundan, uzunca bir süre onun ismiyle yâd edilmiştir.

⁵⁹ Özellikle de Gago Coutinho, diğer modern araştırmacılardan ayrılmak suretiyle, 25 Temmuz tarihine şüpheyle bakar ve ismi *padrão*ya verilmiş olan havari Santiago gününün ayrıca 1 Mayıs'ta da yâd edildiğini ve bu yüzden de filonun Lüderitz Koyu'na o gün ulaşılmış olabileceğini düşünmenin mantıklı olabileceğini belirtir (Gago Coutinho, 1969: 283, 293-294).

⁶⁰ Axelson, Cantino haritasından esinlenerek, Dias'ın bu koya Portekiz'e dönüş yolculuğunda 25 Temmuz günü gelmiş olduğunu ileri sürer. Çünkü sözü edilen haritada bu koy *Golfo de São Cristóvão* olarak isimlendirilir. Ona göre, Dias'ın bu koya varış günü tam da bu azizin gününün yâd edildiği güne denk gelirdi. Aynı zamanda ismi koya verilen *São Cristóvão* günü ile ismi bu koydaki *padrão*ya verilen *Santiago* günü 25 Temmuz'da yâd edilirler (Axelson, 1973: 158). Axelson'un görüşünü Damião Peres de hiç itiraz göstermeden kabullenir (Peres, 1943: 234). Şu söylenmelidir ki *Golfo de São Cristóvão* ismi sadece Cantino haritasında geçer. Diğer haritalarda böyle bir isimlendirme yoktur.

duruyordu. Ne var ki Barros'a göre, içindeki mürettebattan sadece üç kişi hayatta kalmıştı. Gemicik, içindeki bütün erzak ve gerekli malzemeler filodaki iki gemiye nakledilerek, ateşe verildi.

3. Problemler

Ümit Burnu ile Hint Okyanusu'nun Portekizlilerce "resmî" olarak keşfine vesile olan bu yolculuğun ne zaman sonlanmış olabileceği meselesi de bir başka problem olarak karşımıza çıkar. Dönüş yolculuğuna dair modern literatürde oluşturulan ve bize göre, eldeki delillerin yeterince veya farklı bir bakış açısıyla incelenmeden benimsenmiş olan bir hikâye inşa edilmiştir. Elbette ki bunda muasır kaynaklardaki tutarsız bilgiler rol oynamıştır. Üstelik Dias'ın böyle bir yolculuktan döndüğüne dair, ilginç bir biçimde, herhangi bir kraliyet vesikasının olmaması da meselenin anlaşılmasını epey zorlaştırır. Dolayısıyla konuyu daha sıhhatli irdelemek için önce kaynaklara, sonra da modern literatürün benimsediği versiyona yönelmek gerekir.

Barros, Dias'ın iase gemicliğini yaktığı koydan itibaren doğrudan Portekiz'e dönmediğini, aksine Gine Körfezi'ndeki *Príncipe Adası*'na geldiğini dile getirir. Anlatısına devam eden Barros, Dias'ın, II. João'nun emriyle bu körfezdeki denizleri, sahilleri ve nehirleri araştırmakla görevlendirilmiş olan Duarte Pacheco'yu hasta halde bulduğunu, yanındaki adamlarla birlikte gemisine aldığını ve oradan da ticaret yapmak ve dolayısıyla elleri boş dönmek için *São Jorge da Mina* istihkâmına geçtiğini ekleyerek, filonun 1487 Aralık'ında Lizbon'a dönmesiyle hikâyesini bitirir. Ona göre, bu yolculuk 1486 Ağustos'unda başlamış olup, 1487 Aralık'ında sonlanmak suretiyle, on altı ay on yedi gün sürmüştür (Barros, 1932: 88). Biz, biraz aşağıda, Barros'un yolculuğun başlangıç ve bitiş tarihleriyle ilgili verdiği bilgileri yeniden değerlendireceğiz. Ancak şimdilik Bartolomeu Dias ismini taşıyan birden fazla kişinin olabileceği meselesini keşif yolculuğu üzerinden kısaca değerlendirelim.

Barros'un bir önceki paraftaki bilgilerine itibaren etmeyen modern literatür bu yolculuğu 1487-1488 yıllarına yerleştirir. Özellikle de Ravenstein, Dias'ın filonun Lizbon'dan 1487 Temmuz'unun sonunda veya Ağustos'unun başında yola çıktığını ve 1488 Aralık'ında Lizbon'a döndüğünü aktarır. Ancak aynı Ravenstein 23 Kasım 1487 tarihli kraliyet beratından haberdar olmamış olsa gerektir ki burada "Bartolomeu Dias" diye birinin o sırada başka bir iş için görevlendirilmiş olduğu göze çarpar. Eğer Dias, Ravenstein'in iddia ettiği gibi, 1487'nin yaz ortasında yolculuğa çıkmışsa, o zaman 23 Kasım 1487 tarihli görevlendirme belgesindeki Bartolomeu Dias'ın kim olduğu sorusu akla gelir. O dönemde Bartolomeu Dias ismini taşıyan tek bir kişi olmuşsa, o zaman aynı kişinin aynı anda farklı yerlerde olması nasıl açıklanabilir? Hatta yukarıdaki belgeden birkaç gün önce verilmiş olan 19 Kasım 1487 tarihli bir başka belgede de Bartolomeu Dias ismi geçer⁶¹. Bundan başka, keşif yolculuğunun 1488 Aralık'ında sonlandığını ve Bartolomeu Dias ismini taşıyan birden fazla kişi olmadığını iddia edenler 30 Eylül 1488 tarihli kraliyet belgesini nasıl izah edebilirler? Bu belgedeki Bartolomeu Dias için şöyle bir ifade geçer: *kraliyete ait gemimizin reisi olan Bartolomeu Dias bize bir başış beratı gösterdi* (Silva Marques, 1988: 344-345). Hemen hemen yakın tarihlerde verilmiş olan bu belgelere bakılacak olursa, yolculuğun başlangıç ve bitiş tarihleri ne olursa olsun, her halükârda, Bartolomeu Dias ismini taşıyan birden fazla kişinin olabileceğini düşünüyoruz⁶². Diğer bir deyişle burada kullandığımız belgeler sadece o dönemde Bartolomeu Dias ismini taşıyan birden fazla kişinin olabileceğine işaret eder. Ancak bu belgeler keşif yolculuğunun 1486-87 mi yoksa 1487-88 arası döneme mi yerleştirilebileceği meselesi için yeterli değildir. Öyle ki meseleye mantıklı yaklaşıldığında, o sırada birden fazla Bartolomeu Dias mevcutsa, Ümit Burnu yolculuğunun, modern literatürün kabul ettiği gibi, 1487'nin yazında başlamış ve 1488 Aralık'ında sonlanmış olabileceği söylenebilir. Hatta yukarıda belirttiğimiz 10 Ekim 1486 tarihli belgede Bartolomeu Dias diye biri

⁶¹ Belge için bkz. (Silva Marques, 1988: 339-340). Bu belgede Bartolomeu Dias diye birinin reisi olduğu geminin ismi verilmezken, 23 Kasım 1487 tarihli belgedeki Bartolomeu Dias diye birinin reisi olduğu geminin ismi *Figa* olarak geçer.

⁶² Damião Peres, Ravenstein'in yolculukla ilgili tarihlendirmelerini benimsemesine rağmen, konuya farklı yaklaşarak, 23 Kasım 1487 tarihli belgede Bartolomeu Dias diye birinin ismi geçmesine rağmen, o senenin yazında keşif yolculuğuna çıkmış olan Bartolomeu Dias'la ilgisi olmadığını, çünkü Bartolomeu Dias ismini taşıyan birden fazla kişi olduğunu ifade ederken, bizce de, haklıdır (Peres, 1943: 215).

geçse bile, Barros'un yolculuğa dair verdiği başlangıç ve bitiş tarihlerinin de mantıksız olamayacağı da söylenebilir. Bu yüzden de yolculuğun hareket ve varış tarihleri üzerine bir şeyler söylemek için başka mecralara bakmak gerekiyor.

Ravenstein'in, Dias'ın, 10 Ekim 1486 tarihli belgede görevlendirilmiş olsa bile bu keşif yolculuğu için yaklaşık bir sene beklediğini dile getirdiğini, ancak onun bu bekleyişini mantıkî temellere oturtmadığını yukarıda söylemiştik. Şimdi başta Ravenstein olmak üzere, diğer araştırmacıların bu yolculuğu niçin 1487-88 yıllarına yerleştirdikleri meselesine geçelim⁶³. 1492 Ekim'inde Atlantik'in batısındaki Antil adalarına ayak basacak olan meşhur Cenevizli denizci ve kâşif Cristoforo Colombo tarafından Pierre d'Ailly'nin *Imago Mundi* adlı eserinin bir nüshasına eklendiği iddia edilen (Harrisse, 1884: 191-192) Latince derkenar notunda şöyle denir:

“Portekiz Kralı'nın, topraklar aramak üzere Gine'ye üç karavelanın kaptanı olarak göndermiş olduğu Bartholomeu Didacus'un Lizbon'a bu yıl olan 1488 Aralık'ında ayak bastığı kayda geçirilmiştir. Sözü edilen Didacus şimdiye kadar ulaşılmış olan en uzak noktanın 600 *lig* ötesine, yani güneye doğru 450 *lig* ve sonra da kuzeye doğru 150 *lig* olmak üzere, Ümit Burnu diye isimlendirdiği bir burna kadar uzağa gittiğini beyan etmiştir. Agisimba'da olduğunu düşündüğümüz bu Ümit Burnu'nun konumu, usturlapla ölçüldüğü üzere, 45 derece güney enleminde olup, Lizbon'a olan mesafesinin 3100 *lig* olduğudur. Didacus bu yolculuğu *lig* be *lig* bir harita üzerinde tarif ve tasvir etmiştir. Böylece bu yolculuğu Portekiz Kralı'na gösterebilmiştir. Ben de bütün olan bitenin olduğu sırada oradaydım”⁶⁴.

Ravenstein, Colombo'nun bu derkenar notuna göre, Dias'ın keşif yolculuğundan 1488 Aralık'ında dönmüş olduğuna kanaat getirir. Onun Latineden tercümesine göre, gerçekten de böyle bir ihtimal düşünülebilirdi. Ancak Ravenstein Latince metnin⁶⁵ başındaki ifadeleri yanlış anlamış olmalıdır. Aynı Latince metni değerlendirmiş olan Mascarenhas Barreto ise Ravenstein'la aynı fikirde değildir. Ona göre, bu Latince metnin tercümesi şöyle olmalıdır:

“Rabbimiz [İsa Mesih'in milâdının] [14]88. senesinde [şu] kayda geçirildi ki Portekiz Kralı'nın yeni topraklar bulmak üzere Gine'ye (Afrika sahili) göndermiş olduğu üç karavelanın kaptanı olan Bartolomeu Dias aralık ayında Lizbon'a ulaştı ve krala, o

⁶³ Sadece Ravenstein değil, aynı zamanda Damião Peres, Fontoura da Costa ve hatta Axelson bile yolculuğun 1487 senesinin yazında başladığını ileri sürerler. Bu araştırmacıların başka Teixeira da Motta ve Randles gibi araştırmacılar da bu meselede bahsi geçen araştırmacılara katılırlar (Teixeira da Motta, 1955: 16; Verlinden, 1964: 497; Lister Randles, 1988: 25).

⁶⁴ Latince yazılmış olan bu metnin Ravenstein tarafından yapılmış olan İngilizce tercümesidir (Ravenstein, 1900: 639). Yukarıdaki Türkçe tercüme onun çalışmasındaki İngilizce metne göre yapılmıştır. *Note, that in December of this year, 1488, there landed at Lisbon Bartholomeu Didacus (Dias), the commander of three caravels, whom the King of Portugal had sent to Guinea to seek out the land, and who reported that he had sailed 600 leagues beyond the furthest reached hitherto, that is, 450 leagues to the south and then 150 leagues to the north, as far as a cape named by him the Cape of Good Hope, which cape we judge to be in Agisimba, its latitude, as determined by the astrolabe, being 45° S., and its distance from Lisbon 3100 leagues. This voyage he (Dias) had depicted and described from league to league upon a chart, so that he might show it to the king; at all of which I was present (in quibus omnibus interfui).* Ravenstein metindeki Aralık ayını 1488 senesiyle ilişkilendirir.

⁶⁵ Latince metin ise şöyledir: *Nota quod anno Domini 88; in mense decembri appulit in Ulixbona Bartolomeus Didacus capitanius trium carabellarum, quem miserat Dominus Rex Portugaliae in Guineam ad tentandum terram et renunciavit ipso Domino Regio prout navigaverat ultra jam navigatum Cabo Boa Esperanza, quem in Agrisimbam aestemimos. Quod quidem in eo loco invenit distare per astrolabium gradus 45, quem ultimum locum distat ab Ulixbona leuchas 3100; quod viagium pictavit, scripsit de leucha in leucham in una cartha navigationis ut oculi visui ostenderet Domino ipso serenissimo Regi, in quibus omnibus interfui* (Mascarenhas Barreto, 1992: 227). Burada aynı metni iki ayrı dilde yazılmış olarak vermeminizin sebebi, her halde, Ravenstein'in İngilizceye tercümesinin yanlış olabileceğini izah etmek için olmaktadır. Burada şunu söylemek gerekli olur ki Mascarenhas Barreto eserini aslında Portekizce yazmıştır. Ancak biz Portekizce versiyonuna ulaşamadığımızdan, eserinin İngilizce tercümesinden istifade ettik. Dolayısıyla ele aldığı Latince metnin tercümesi aslında Portekizce olarak yapılmıştır.

zamana kadar keşfedilmiş olan noktanın 600 *lig* ötesine seyretmiş olduğunu beyan etmiştir: yani, güneye doğru 350 *lig* ve dönüşte kuzeye doğru 250 *lig* olmak üzere, bizim Abyssinia (Habeşistan) diye düşündüğümüz ve Ümit Burnu civarındaki bir yere.

Ve [sözü edilen] kaptan, bu noktanın 45 derece [güney] enleminde yer aldığını ve onun ulaştığı son yerin Lizbon'a 3100 *lig* mesafede bulunduğunu usturlapla hesaplamıştı; bu kaptan, pek saadetli kralına sunmak üzere bu yolculuğunu, *lig* be *lig* tasvir ederek, haritalandırmış ve güzergâhın haritasını çıkarmış idi ve ben de bütün bu olan bitene katkı sağladım"⁶⁶.

Elbette ki metnin geri kalanındaki bazı bilgiler hatalardan uzak olmasa bile bizim için burada önemli olan Dias'ın Lizbon'a varış tarihinin yine bu metin üzerinden aydınlatılmaya çalışılmasıdır. Mascarenhas Barreto, Barros'un, keşif yolculuğunun 1487 Aralık'ında sonlanmış olabileceğini söylerken, aslında haklı olduğunu ve yukarıdaki Latince metnin Barros'u teyit ettiğini ifade eder. Çünkü Latince metindeki *nota quod anno Domini 88* ifadesi yolculuğun sona erme tarihini değil de bu derkenar notunun sözü edilen esere yazılma eyleminin tarihini karşılar⁶⁷. Diğer bir deyişle metindeki aralık ayı aslında 1488'in değil de 1487'nindir.

Mascarenhas Barreto'nun bu görüşünü teyit edebilecek bir başka kaynak da II. João'nun Colombo'ya yazmış olduğu 20 Mart 1488 tarihli mektuptur (Silva Marques, 1988: 341-342). Bu mektupta Portekiz Kralı, apaçık belirtilmemiş olsa bile, çok önemli bir mesele için geleceğin meşhur amiralini Lizbon'a davet ediyordu. Öyle ki kral, Colombo'nun ivedilikle gelmesini o kadar çok arzuluyordu ki bu mektupla onun aleyhine olan eski suçlamalar için bir emân tezkeresi ve muafiyet bile bahşediyordu. Hakkındaki suçlamaları bile bir kenara atabilecek böylesine önemli mesele ne olmuş olabilirdi? Portekiz Kralı, Colombo'nun gelişine niçin bu kadar ihtiyaç duyuyordu? Öyle ya Colombo o sırada kim oluyordu ki onun, okyanus denizlerinde çoktandır cirit atan tecrübeli Portekizli denizcilere fazladan öğretilebileceği ne olabilirdi? Aslında hiçbir şey (Morison, 1962: 38). Mektubun gönderilmesini teşvik eden mesele Colombo'nun Ümit Burnu'nun gerçekten ve "resmî" olarak dönüldüğü ve Hint Okyanusu'na girildiği haberine şahit olmasını sağlamaktı. Çünkü Colombo batıya doğru yapacağı keşif için vaktiyle Portekiz Kralı'ndan destek istemiş, ancak umduğunu bulamamıştı. Dolayısıyla bu mektup Dias'ın filosunun 1487'nin sonlarına doğru Lizbon'a dönmüş olabileceğini de gösterebilir. Varsayalım ki Dias keşif yolculuğundan 1488 Aralık'ında dönmüş olsun, o zaman sözü edilen davet mektubunun tarihi 20 Mart 1488 olamazdı. Çünkü mart ayından aralık ayına yaklaşık dokuz aylık bir zaman aralığı vardır. Henüz Lizbon'a dönmemiş olan ve akıbeti hakkında bir şey bilinmeyen bir filonun getireceği haberi vermek için Colombo'yu dokuz ay öncesinden davet etmek akla ve mantığa hiç de uymuyor olsa gerek. Bu meseleyle ilgili son olarak şunu söylemek gereklidir ki modern araştırmacıları bu noktada yanıltan bir başka faktör de Duarte Pacheco'nun ifadeleridir. Çünkü Duarte, Dias'ın yolculuk hikâyesini, ilginç bir biçimde, 1488 senesine yerleştirir.

Keşif yolculuğunun Lizbon'a dönüş tarihinin 1488 Aralık'ı olamayabileceğini ve hatta böyle bir hükmün hatalı olabileceğini izah etmeye çalıştıktan sonra Portekiz filosunun gerçekten de 1487 Aralık'ında mı yoksa daha öncesinde mi Lizbon'a ulaşmış olabileceği meselesi üzerine bir şeyler

⁶⁶ Mascarenhas Barreto'nun Latineden Portekizceye yaptığı tercümesinin İngilizceye tercümesidir:

Note that in the year of Our Lord 88; in the month of December, Bartolomeu Dias, commander of three caravels that the King of Portugal had sent to Guinea (Coast of Africa) to find new lands, arrived in Lisbon; and he announced to the King that he had navigated 600 leagues beyond the point until then known, i.e. 350 to the south and 250 in the return north, to a place that we think is Abyssinia and near the Cape of Good Hope.

And the captain calculated by the astrolabe that this point was at a latitude of 45 degrees and that the last place he had reached was 3100 leagues from Lisbon; he charted this voyage and mapped out a route, describing league by league, in order to present it to his serene Highness, and I played a part in all this (Mascarenhas Barreto, 1992: 227). Mascarenhas Barreto ise 1488 senesi ile aralık ayı arasında bir bağ kurmaz. Türkçe metindeki köşeli parantezler tarafımızdan verilmiştir.

⁶⁷ Bu *nota quod anno Domini 88* ifadesinin dilbilgisi olarak değerlendirilmesi için bkz. (Mascarenhas Barreto, 1992: 228).

söylemek gerekir. Barros'un ifadeleri yeniden hatırlanırsa, Dias erzak gemiciğini yaktıktan sonra yolculuğa devam etmiş ve Gine Körfezi'ne girip, orada hasta halde bulunduğu Duarte Pacheco'yu da alarak, ticaret için *São Jorge da Mina* istihkâmına gitmişti. Neticede 1487 Aralık'ında Lizbon'a dönmüştü. Axelson, kantarın topuzunu biraz kaçırmak suretiyle, Dias'ın Gine Körfezi'ne girmeden önce, Kongo Nehri'ne uğradığını ve Kongolu hükümdarın Caçuto adlı elçisini Portekiz'e götürdüğünü aktarır (Axelson, 1973: 174; İnan, 2023: 1781-1782).

İster muasır kaynakların ister modern tarih yazıcılığının Dias'ın dönüş yolculuğuna dair inşa ettikleri muhtemel versiyonlar bir yana, bu dönüş yolculuğunun bitiş hikâyesini değiştirebilecek başka bir mesele baş gösterir: bir deniz güzergâhının veya rotasının tespiti. Bilindiği üzere, ilk zamanlarda Afrika'nın batı sahillerine ve sonraki yıllarda ise Şark diyarlarına yapılacak yolculuklarda baş-kaptanlara talimatların yazılı olduğu bir seyrüsefer yönetmeliği (*regimento*) verilirdi. Baş-kaptanlar, özellikle de fırtınalar ve muhalif seyir şartları gibi mücbir sebepler olmadıkça, bu yönetmeliğe sıkıca bağlı kalmakla mükelleflerdi. Diğer bir deyişle, kendi arzularına göre gelişigüzel bir rotada yolculuk yapamazlardı. Vasco da Gama'nın 1497-99 tarihli ilk Hindistan filosu Lizbon'a dönüş yolculuğunda Ümit Burnu'ndan günümüz Sierra Leone açıklarına kadar dosdoğru bir rota izlemiştir. Bu konuda Gaspar Correia, Ümit Burnu geçildikten hemen sonra Vasco da Gama'nın kılavuzları ile Malindi'den alınan Müslüman kılavuzlar arasında gerçekleşen bir konuşmayı şöyle aktarır:

“Müslüman kılavuzlarla konuşulduğu sırada onlara, Portekiz istikametinde [uzanan] bu sahilin büyük bir körfez (Gine Körfezi) oluşturmasından dolayı, o körfez boyunca gidemeyeceklerini, bu yüzden de Portekiz'e doğru açık denizden gitmeleri gerektiğini, çünkü kat edecekleri bu güzergâh hakkında çok iyi bilgi sahibi olduklarını söylediler. Bunları Müslüman kılavuzlara adam akıllı izah ettiler. Gerçi Müslüman kılavuzlar bizimkilerin konuşmalarından çok az bir şey anlamışlardı” (Correia, 1858: 136).

Correia herhalde farkında olmadan çok dikkat çekici bir bilgi⁶⁸ verir. Gama'nın kılavuzları Gine Körfezi'ne girilmesine gerek kalmadan, özellikle de Atlantik'in güneyindeki okyanus denizini açıktan alarak, Portekiz'e dönmeyi nasıl öğrenmiş olabilirlerdi? Ümit Burnu'ndan Lizbon'a yapılan yolculukta kat edilecek dosdoğru güzergâh hakkında çok iyi bilgi sahibi nasıl olabiliyorlardı (... *elles tinhão muito bom tento e entendimento do caminho que havião de fazer...*)? Dias'ın ele aldığımız keşif yolculuğu ile Gama'nın ilk Hindistan yolculuğu arasında geçen on yıllık zaman diliminde sözü edilen dosdoğru güzergâhın tespiti için Ümit Burnu'na uzun menzilli başka bir yolculuğun yapıp yapılmadığını net bir biçimde bilmiyoruz. O zaman bir kez daha başvurmamız gereken Barros, Dias'ın Gine Körfezi'nde Duarte Pacheco'yla karşılaşmak gibi, çeşitli nedenlerle üç ay boyunca orada oyalandığını, ardından da 1487'nin sonlarında Lizbon'a döndüğünü söyler. Ancak Duarte Pacheco ise ne Dias'ın Gine Körfezi'ne girişinden ne de onunla karşılaşmasından bahseder. Sadece bu mesele için Barros'a değil de Duarte'ye inanacak olursak, bu dosdoğru güzergâhı, Portekiz'e dönüş yolculuğunda son *padrõesunu* dikip, iase gemiciğindeki adamları aldıktan sonra, ancak Gine Körfezi'ne uğramaksızın, ilk olarak Dias da tecrübe etmiş olabilirdi. Bu bilgiler ışığında Vasco da Gama'nın filosundaki kılavuzlardan Pero de Alenquer Dias'ın Ümit Burnu yolculuğuna refakat etmiş olduğuna göre, yukarıdaki bilgilere sahip olan kılavuzlardan biri oluyordu⁶⁹. Çünkü XVI. asır

⁶⁸ Vasco da Gama'nın ilk Hint filusunda yolculuk yapmış olan Álvaro Velho da Correia'nın sözlerini bu kadar ayrıntılı olmasa da teyit eder (Velho, 1960: 82-83).

⁶⁹ Gerçi Pero de Alenquer'in Vasco da Gama'nın filusunda dönüş yolculuğunda öldüğü iddia edilir. Böyle olmuş olsa bile filodaki diğer kılavuzlar bu dosdoğru rotadan habersiz olamazlar. Zira, yapılacak yolculukların seyriyle ilgili bütün ayrıntılar yola çıkılmadan önce Lizbon'da müzakere ediliyordu. Hangi kılavuza yolda ne olursa olsun, değişen bir şey olmuyordu. Hatta bu meselede başka bir husus söylenecek olursa, Diogo Cão'nun Afrika keşifleri için gönderildiği 1485-86 tarihli yolculuğunda Kongo Nehri'nden kaynağına doğru yapılan yolculuk Yellala kataraktında kesilmiştir. Çünkü seyrüsefer şartları buna müsaade etmemiştir. Portekizliler bu katarakta kadar gelebilmiş olduklarını kayıt altına almak için nehir üzerindeki kayalıklara kraliyet arması ve Portekizli kâşif Cão'nun da yer aldığı ona refakat eden birkaç Portekizce ismi de işlemişlerdir. Bu isimler arasında João de Santiago'nunki de yer alır. Barros, başlarda belirttiğimiz üzere, bu ismi Bartolomeu Dias'a Ümit Burnu yolculuğuna eşlik eden gemilerden birinin kılavuzu olarak verir. Eğer bu

kronikleri sözü edilen on yıllık arada bu dosdoğru güzergâhın başkaları tarafından tecrübe edilmesiyle ilgili bir şey söylemezler⁷⁰. Dias Gine Körfezi'ne girmediyse, onun Lizbon'a dönüşü 1487 Aralık'ında değil de o senenin en erken yaz sonu veya sonbaharının başlangıcı da olabilirdi⁷¹.

Bu yolculuğun bitiş zamanıyla ilgili birtakım sözler söyledikten sonra ne zaman başlamış olabileceğine dair kısaca bir şeyler söyleyelim. Gerek Barros'un versiyonu ve gerekse bizim kurguladığımız versiyona göre, bu yolculuk her halükârda 1487'nin ikinci yarısından itibaren tamamlanmış olmalıdır. Yukarıdaki ifadelerimize göre, bu yolculuğun en geç 1487'nin güz başında tamamlanma ihtimali olmuş ise, başlangıç tarihi de en az bir sene öncesi olabilirdi. Çünkü filo Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Hint Okyanusu'na bakan sahillerine kadar gidebilmiş ve oradan dönüş geçebilmişti. Yolculuk sırasında kat edilen mesafe ve uğranılan yerler dâhil olmak üzere, bir senelik zaman dilimi yeterli olabiliyordu. Barros, II. João'nun Afrika'nın güney ucunun keşfi için denizden adamlar gönderdiği gibi, aynı zamanda Hint diyarları ve okyanusuyla ilgili bilgiler edinmeleri için kara yoluyla Pero de Covilhã ve Afonso de Paiva adında adamlar görevlendirdiğini de ekler. Bu meseleyle ilgili müellif onların yolculuğunun başlangıcına dair şöyle bir ayrıntı verir:

“Portekiz Kralı II. João, Bartolomeu Dias'ın [Ümit Burnu'nu] keşfinden önce, [Habeşli] Rahip Kral Yohannes'in yaşadığı ülkeye dair bilgi toplamak için bu kez kara yoluyla o ülkenin keşfedilmesini emretti. Daha öncesinde bu amaçla Kudüs'e Antonio de Lisboa ve Pero de Montaroyo adında adamlarını göndermişti. Ancak onlar Arapça bilmediklerinden verilen görevi yerine getiremeden Portekiz'e döndüler. Bu yüzden Portekiz Kralı bu iş için Arapça bilmenin gerekliliğini kavradığından, Pero de Covilhã ile Afonso de Paiva'yı görevlendirdi. Bu iki Portekizli bin dört yüz seksen yedi senesinin 7 Mayıs'ında Santarem'den gönderildiler” (Barros, 1932: 88-89).

isme sahip olan tek kişiye, bu kişi Dias'a Gine Körfezi'ne girilmeden izlenen bu dosdoğru rotayı da tavsiye etmiş olabilir (İnan, 2023: 1782). Buna göre, Cão'nun yolculuk sırasında sırf ölmüş olmasından dolayı, onun filosundakiler yolculuğu yarıda kesmişlerse, o zaman bu dosdoğru hattı, Portekiz'e dönerlerken, ilk olarak onlar da tecrübe etmiş olabiliyorlardı.

⁷⁰ Kronikler bu konuda sessiz kalmalarına rağmen, bazı kraliyet vesikaları böyle bir ihtimalin olabileceğini ima ediyor gibi. Öyle ki, Anselmo Braamcamp Freire, Portekiz millî arşivi olan Torre do Tombo'da tesadüfen iki demet halinde vesikalar bulmuştur. Bu vesikalar 1488 ile 1494 yılları arasında Afrika'nın batı sahillerine gerçekleştirilen, ancak kroniklerin bahsetmediği türlü yolculuklar için filolara verilen peksimet alındı-verildi makbuzlarıdır. Bu makbuzlardan bazılarında gidilecek yerleri hakkında bilgi verilmeyen on aylık yolculuklar göze çarpar (Braamcamp Freire, 1915: 110-111). Hatta 1494 tarihli makbuzlardan ikisinde hem Vasco da Gama'nın ilk yolculuğunda hem de Pedro Álvares Cabral'ın Hint filosunda görevlendirilecek olan bir kılavuzun ismi bile geçer. Bu dosdoğru güzergâh makbuzlardaki yolculuklarla da daha sonra tecrübe edilmiş olabilir. Bu meseleyle ilgili söylediklerimizin dışında, son derece önemli başka bir mesele daha gündeme gelir. Mademki Correia'ya göre bu güzergâh çok iyi biliniyor, mantiken, Dias'ın bu keşif yolculuğu dışında, daha sonrasında da aynı burna veya daha ötesine başka uzun menzilli yolculukların yapılmış olması gerekiyordu. Ümit Burnu geçilmişse, müellifin ifadelerini takviye edecek şekilde, başka uzun yolculuk[lar] niçin yapılmış olsun? Öyle ya Ümit Burnu, Afrika'nın en güney ucunun nerede bittiğini ve Hint denizlerinin nerede başladığını öğrenmek için araştırıldı ve geçildi. Peki çeşitli masrafların altına girerek, bu türden başka yolculukları gerektirecek ve bunları cazip kılacak ne olabilirdi? Çünkü Ümit Burnu'nun, uzun menzilli başka yolculukların gerçekleştirilmesi için ticarî bir getirisi veya cazip tarafı yoktu ve bu nedenlerden dolayı iki defa keşfedilmesine de gerek kalmıyordu. İşte bu yüzden de burada başka hususlar devreye girmiş olabilirdi. Eğer bu dosdoğru güzergâhın tespiti için Vasco da Gama'nın ilk Hindistan yolculuğunun öncesine kadar başka yolculuk[lar] yapılmışsa, bunların, ticarî kazancı olan Afrika'nın doğusundaki sahillere yine bizim bilmediğimiz tarihlerde yapılmış olabileceği düşünülebilirdi. Çünkü Góis, sanki bu meseleyle işaret ediyormuşçasına, kroniğinde şöyle der: *Onun (II. Dom João) döneminde bu iş, bizimkilerin, insanlarla meskûn Sofala ve Mozambik'in sınır ve hudutlarına ulaşınca kadar Gine sahillerini izleyerek Ümit Burnu'nun çok daha ötesine gidilmesi sayesinde gerçekleşmişti. Bu insanlarla denizden ticaret tesis edilmiş ve Malindi ve Mombasa ve São Lourenço Adasının sakinleriyle iş yapılmıştı. Bütün bu yolculuklar dirayetli kral João'nun emriyle, onun çabaları ve masraflarıyla yapılmıştı* (Góis, 1926: 44). Góis'in bu ifadelerinin güvenilirliği tartışmalı olsun veya olmasın, Correia'nın deyişiyle *Portekizlilerin hakkında çok iyi bilgi sahip oldukları* bu dosdoğru güzergâhın tespiti başka nasıl olabilirdi? Bu soruya müspet cevap veremiyoruz. Gerçi bir cevap veremsek bile, elimizde Correia'nın apaçık ifadeleri varken ve kaptanlar da mücbir sebepler olmadıkça, kendi arzularına göre gelişigüzel rotada yolculuk yapamayacaklarından, Góis'in ifadeleri, her halükârda, düşündürücüdür. Benzer tartışmalar için bkz. (A. Cortesão, 1961: 25-26).

⁷¹ Benzer görüşü Gago Coutinho da paylaşır (Gago Coutinho, 1969: 283-285, 294).

Yukarıdaki paragrafın iki türlü anlaşılmaya müsait olan ilk satırlarından Portekiz Kralı'nın Şark'ı araştırmak için bahsi geçen bu iki kişiyi, Dias henüz yolculuğa çıkmadan önce, ama yine aynı yıl, yani 1487'de göndermiş olabileceği mantiken anlaşılabilir. Fakat aynı ifadelerden Portekiz Kralı'nın bahsi geçen bu iki kişiyi göndereceği sırada, Dias'ın Ümit Burnu'nu bulmak amacıyla güney Atlantik sularını zaten araştırmakta olduğu, ancak keşfe dair müspet sonuçla henüz Portekiz'e dönmemiş olabileceği de anlaşılabilir. Bu ikinci husus ihtimal dâhilindedir. Aksi takdirde müellif, Dias'ın yolculuğuna dair verdiği gidiş-dönüş tarihleriyle çelişirdi. Dolayısıyla yukarıdaki paragraftaki 7 Mayıs tarihine bakılacak olursa Dias'ın 1487 senesinin ilkbaharının sonlarına doğru hâlâ yolculukla meşgul ve henüz Portekiz'e dönmemiş olabileceği de göz önünde bulundurulabilir.

4. Sonuç

Deniz aşırı keşiflerde Batı Hıristiyanlığın öncülük eden Portekizliler, II. João'nun teşvikleriyle insanlık tarihinde devrim sayılabilecek keşifler gerçekleştirmişlerdir. Bu yüzden de çok arzuladığı Hindistan anakarasına deniz yoluyla ayak basılmasına dünya gözüyle şahit olamasa da onun bu yolun asıl mimarı olduğunu söyleyebiliriz.

Kroniklerdeki yetersiz bilgilerden ve yeterince tevsik edilmiş belgelerin eksikliğinden, muteber bir kronolojisi olmayan Bartolomeu Dias'ın yolculuğu yeni diyarların araştırılıp, haritalandırılmasına hizmet etmiştir. Elbette ki Portekizlilerin o dönemde çizdikleri haritalardan neredeyse hiçbiri günümüze kadar ulaşmamış olsa da onların yolculuklarını tasvir eden münferit haritacılar sayesinde keşif faaliyetlerinin sonuçlarını öğrenebiliyoruz. Özellikle de Martellus'un (1489) haritasında Ümit Burnu'nun ötesindeki topraklara gerçekten de gidildiği açıkça gösterilir. Dahası bu yolculukta başka şeyler de keşfedilmiştir: Atlantik'in güneyinde esen umumî rüzgârlar sistemi. Kuzey yarımkürede esen rüzgârların yönünü yaklaşık yarım asırdır bilen Portekizliler, güney yarımküredeki rüzgârların yönünü öğrenmek suretiyle, gelecekteki senelik Hindistan filolarının seyrini kolaylaştıracaklardı.

Son bir şey söylemek gerekirse; Bartolomeu Dias'a dair belgelere bakıldığında, onun Ümit Burnu kâşifi olduğu hususu da dâhil, böylesine uzun menzilli bir yolculuğun kaptanı olarak belirtilmemiş olması da dikkat çekicidir. Onun böyle bir yolculuğun baş-kaptanı olduğunu iddia edenler sadece kroniklerdir. Acaba Dias böyle bir yolculuğun baş-kaptanı olmuş mudur? Gaspar Correia'nın dediği gibi, bu yolculuğun baş-kaptanı João de Infante miydi? Yolculuk sırasında bazı önemli yerlere verilmiş olan *Rio do Infante* ve *Cabo do Infante* gibi isimler João de Infante baş-kaptan olduğu için mi verilmiş olabilir? Bu sorulara ne yazık ki şimdilik cevap veremiyoruz. Bu yolculukta dikilmiş olan *padrões*lerden bilgi verici parçaların günümüze kadar ulaşmamış olması da meselenin esrarını korur.

Kaynakça

- Axelson, E. (1973). *Congo to cape. Early portuguese explorers*. London: Faber and Faber.
- Axelson, E. (1988). The Dias voyage, 1487-1488: toponymy and *padrões*. *Revista da Universidade de Coimbra*, 34, 29-55.
- Barros, J. (1932). *Ásia, Dos feitos que os portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras do oriente* (A. Baião, Yay. Haz.). 1, Coimbra: Imprensa da Universidade.
- Bartolomeu Dias, corpo documental – bibliografia* (1988). L. de Albuquerque (Ed). Lizbon: Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses.
- Braamcamp Freira. A. (1915). *Expedições e armadas nos anos de 1488 e 1489*. Lisboa: Livraria Ferin.
- Castanheda, F. L. de. (1924). *História do descobrimento e conquista da Índia pelos portugueses* (P. de Azevedo, Yay. Haz.). 1, Coimbra: Imprensa da Universidade.
- Correia, G. (1858). *Lendas da Índia* (R. J. de Lima Felner, Yay. Haz.). 1, Lisboa: Academia Real das Sciencias.

- Cortesão, A. (1961). The Portuguese discovery and exploration of Africa, *Junta de Investigações do Ultramar*, Lisboa, 21-39.
- Duzer, C. (2019). *Henricus martellus's world map at Yale (c. 1491)*. Springer Int. Publishing.
- Fernandes, B. (1940). *Livro de marinharia de Bernardo Bernandes (Cerca de 1548)* (A. Fontoura da Costa, Yay. Haz.). Lisboa: Agencia Geral das Colonias.
- Ferreira, D. ve Dias P. (2017). *A vida e os feitos dos navegadores e descobridores ao serviço de Portugal (1419-1502)*. Lisboa: Verso da Kapa.
- Fontoura da Costa, A. (1990). *Às portas da Índia em 1484*. Lisboa: Edições Culturais da Marinha.
- Gago Coutinho, C. V. (1969). *A Náutica dos descobrimentos. Os descobrimentos marítimos vistos por um navegador*. 1, Lisboa: Agencia-Geral do Ultramar.
- Galvão, A. (1989). *Tratados dos descobrimentos*. Lisboa: Publicações Alfa.
- Góis, D. de. (1926). *Crónica do felicissimo rei D. Manuel* (J. M. T. de Carvalho, D. Lopes, Yay. Haz.). 1, Coimbra: Imprensa da Universidade.
- Guilmartin, J. F. (2010). *Kalyonlar ve kadirgalar* (A. Özdamar, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Harrisse, H. (1884). *Christophe Colomb. Son origine, sa vie, ses voyages, sa famille et ses descendants*. 2, Paris.
- İnan, S. G. (2023). Portekiz kralı II. João dönemindeki denizaşırı yolculukları yeniden değerlendirmek: Diogo Cão örneği. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 1753-1789.
- Lister Randles, W. G. (1988). Bartolomeu Dias and the discovery of the south-east passage linking the Atlantic to the Indian Ocean (1488). *Revista da Universidade de Coimbra*, 34, 19-28.
- Mascarenhas Barreto, A. de. (1992). *The Portuguese Columbus: secret agent of king John II* (R. A. Brown, Çev.). Palgrave Macmillan (Orijinal eserin yayın tarihi 1988).
- Mesquita Perestrelo, M. de. (1939). *Roteiro da África do sul e sueste desde o Cabo da Boa Esperança até ao das correntes* (A. Fontoura da Costa, Yay. Haz.). Lisboa: Agência Geral das Colonias.
- Morison, S. E. (1962). *Admiral of the ocean sea*, 1, Time Incorporated, New York.
- Pacheco Pereira, D. (1892). *Esmeraldo de situ orbis* (R. E. de Azevedo Basto, Yay. Haz.). Lisboa: Imprensa Nacional.
- Peres, D. (1943). *História dos descobrimentos portugueses*. Porto: Portucalense Editora.
- Ravenstein, E. G. (1900). The Voyages of Diogo Cão and Bartholomeu Dias, 1482-88. *The Geographical Journal*, 16, 625-666.
- Silva Marques, J. M. da. (1988). *Descobrimientos portugueses. Documentos para a sua história (1461-1500)*. 3, Lisboa: Edição Comemorativa dos Descobrimientos Portugueses.
- Teixeira da Motta, A. (1955). *Bartolomeu Dias, discoverer of Cape of Good Hope* (L. Marques, Çev.). Lisbon: Artica Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 1955).
- Velho, Á. (1960). *Roteiro da primeira viagem de Vasco da Gama à Índia, 1497-1499* (A. Fontoura da Costa, Yay. Haz.). Lisboa: Agencia Geral das Colonias.
- Verlinden, C. (1964). La Signification de l'année 1487 dans l'histoire de la découverte et de l'expansion portugaises. *Revue d'histoire économique et sociale*, 42, 485-497.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇOCUK İSTİSMARI TEMALI PUL TASARIM ÖRNEKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Serkan AYCİL^{1*}
Gökçin ÇUBUKCU²

Öz

Bu makale, uluslararası belgeler üzerinden çocuk istismarının dünya genelindeki durumunu vurgulamakta istismar olgusunun fiziksel, duygusal ve psikolojik etkilerine odaklanarak tasarımın etkili rolünü pul tasarımlarıyla açıklamaktadır. Amaç, çocuk istismarını odağına alarak pul tasarım örnekleri üzerinden bir bakış açısı geliştirip toplumun ilgisini çekmek ve bilgilendirmede bulunmaktır. Yöntem, nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Bu kapsamda literatür taraması yapılarak makalenin yazılı verileri oluşturulmuştur. Ardından temaya uygun posta pulları eklenmek suretiyle makalenin içeriği görsel anlatım üzerinden zenginleştirilmiştir. Bulgular, 1927-2019 yılları arasında Hindistan, San Marino, İsviçre, ABD ve Birleşmiş Milletlerin yaptırmış olduğu toplamda 11 adet pul tasarımından oluşmaktadır. Bu tasarımlar, çocukların yaşadığı zorlukları ve çocuk haklarına sahip çıkma çabalarını yansıtmakta olup çocuk istismarıyla mücadelede sadece devletlerin değil, uluslararası organizasyonların da sorumluluk taşıdığına işaret ederek birlikte hareket edilmesi gerektiği çağrısında bulunmaktadır. Sonuç olarak makalede yer verilen görsel ve metinsel unsurlar çocuk istismarı ve ihmalinin vahametini yansıtarak topluma önemli mesajlar iletmektedir. Bu bağlamda hem tasarımın hem de filatelinin önemi vurgulanmakta ve etkili bir araç olarak kullanılabilceği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, İstismar, İhmal, Pul, Tasarım

JEL Kodları: M30, Y91, Z10

AN EVALUATION ON CHILD ABUSE THEMED STAMP DESIGN EXAMPLES

Abstract

This article highlights the worldwide situation of child abuse through international documents and explains the effective role of design through stamp designs by focusing on its physical, emotional and psychological effects. The aim is to develop a perspective through stamp design examples by focusing on child abuse, to attract the attention of the society and to inform. The descriptive analysis technique, one of the qualitative research methods, was used. In this context, the written data of the article were created by conducting a literature review. Then, the content of the article was enriched through visual expression by adding postage stamps suitable for the theme. The findings consist of a total of 11 stamp designs commissioned by India, San Marino, Switzerland, the USA and the United Nations between 1927-2019. These designs reflect the difficulties experienced by children and their efforts to claim their rights, pointing out that not only states but also international organizations have a responsibility in the fight against child abuse and calling for joint action. As a result, the visual and textual elements in the article convey important messages to the society by reflecting the gravity of child abuse and neglect. In this context, it emphasizes the importance of both design and philately and provides an understanding that it can be used as an effective tool.

Keywords: Child, Abuse, Neglect, Stamp, Design

JEL Codes: M30, Y91, Z10

¹ Bağımsız Araştırmacı, İstanbul PTT Başmüdürlüğü, ORCID: 0000-0002-3540-5548

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): sserkan.aycil@gmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü, ORCID: 0000-0003-1113-3610

Başvuru Tarihi (Received): 06.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 14.05.2024

Giriş

Çocuk hakları konusunda iki önemli belge mevcuttur. Bu belgelerden ilki, çocuk haklarına ilişkin ilk uluslararası bildirme olan 1924 tarihli Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi'dir. Diğer belge ise Birleşmiş Milletler Teşkilatı Genel Kurulunca kabul edilen 20 Kasım 1959 tarihli Çocuk Hakları Bildirisi'ne dayanan 54 maddelik sözleşmedir. Bu sözleşme Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca 20 Kasım 1989 tarih ve 44/25 sayılı karar gereği kabul edilmiştir. Sözleşme, çocuk haklarını korumayı amaç edinerek onay ve katılıma açmış ve bunun sonucunda uluslararası bir belge niteliği kazanmıştır. 2 Eylül 1990'da yürürlüğe giren ve 193 ülkenin taraf olduğu sözleşmenin birinci maddesinde “*Bu Sözleşme uyarınca çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır*” hükmü yer almaktadır (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu [UNICEF], 2004, s. 5). Bütün bu iyileştirmelere rağmen dünya genelindeki çocukların hâlâ tecavüz, işçi olarak çalıştırılma ve erken yaşta evlendirilme gibi istemsiz birtakım davranışlara maruz kaldığı ve istismar edildiği ayrıca bilinmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü çocuk istismarını; çocukların ve ergenlerin sağlığını ve refahını olumsuz yönde etkileyen önemli bir sorun olarak görmektedir. Bu bağlamda çocukların haklarını ihlal ederek, optimum sağlığını etkileyen durumlar ile gelişim veya hayatta kalma reflekslerini tehlikeye atan herhangi bir eylem ya da eylemsizlik durumu çocuk istismarı olarak tanımlanmaktadır (Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 1999, s. 5-14). Çocukluk ve ergenlik dönemlerinde maruz kalınan istismar vakalarının uzun dönemde çocuklar üzerinde derin izler bırakarak ruhsal durumlarını olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir (Demirbağ, 2019, s. 248). Yaşadıkları travmanın etkisinde kalarak hayatlarını psikolojik bozukluklar ile idame ettirmeye çalışan çocukların, genellikle benlik saygılarını yitirerek bireysel başarısızlıklar yaşadıkları ve toplumsal hayatın bir parçası olmakta zorlandıkları görülmektedir. Çocuklar, bu hassaslıkları nedeniyle her zaman sanatın ilgi odağında olmuştur. Bu nedenle çocuk istismarı konusunda farkındalık oluşturmaya yönelik fotoğraf galerisi, sosyal sorumluluk kampanyaları, resim yarışması, illüstrasyon, enstalasyon ve filatelik sergisi gibi ulusal ve uluslararası nitelikte birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.

Nisan 2018'de reklam ajansı Brand Bazooka tarafından MySchool markası ve NSFW (not safe for work) uyarısıyla 'Çocuk İstismarı' başlıklı bir kampanya yayımlanmıştır. Hindistan'da yayımlanan bu basılı medya kampanyasında, İllüstratör, Rajnish Kumar Singh'in bakış açısıyla oluşturulmuş üç farklı tasarıma yer verilmiştir. Her üç tasarımda Metin Yazarı, Sabu Paul'un belirlediği “Çocuğunuzun yetişkinlerle etkileşime girmesine izin verirken dikkatli olun.” sloganına yer verilmiştir (“MySchool child abuse”, 2022).

Mehreen Hashmi, Pakistan, Karaçi'den bağımsız bir küratör olup aynı zamanda Pakistan'ın önde gelen sanat eleştirmenleri tarafından hakkında eleştiriler yayımlanmış ve birçok ünlü organizasyonun küratörlüğünü üstlenmiş ödüllü bir sanatçıdır. Bu sanatçı aynı zamanda bağımlılık ve istismar gibi zorluklar yaşayan çocukların sanat eğitimlerini teşvik etmek amacıyla oluşturulmuş 'Paywasta Reh Shajar Se' projesinin kurucusudur. Yaşamının bir döneminde cinsel, fiziksel ve duygusal istismara uğrayan sanatçı “İstismar, bir çocuk için olduğu kadar yetişkinler için de duygusal olarak ölümcül olabilir. Çoğu durumda, derin izler bırakır ve kişi yaşamı boyunca acı çeker. Danışmanlık veya travma sonrası bozukluklarını sözsüz iletişime dönüştürmek gibi olanaklar vardır.” diye belirterek çocuklara resim vasıtasıyla yardım etmeye çalışmaktadır (“Kabutar Pigeon”, t.y.).

Parrish Majestic, Nisan 2022'de Çocuk İstismarını Önleme Ayı'na özel olarak çocuk istismarı ile mücadele etmek ve farkındalık oluşturmak için kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olan Samaritan House ve Fashion for Awareness ile ortak hareket ederek Norfolk'ta 'Çiçek Vermek' isimli duvar resmini çizmiştir. Sanatçının vizyonu; çocuk istismarı, terk edilme ve ihmalden arınmış bir toplum modeli oluşturmaktır (Smith, 2022).

2009'da Save the Children Avustralya tarafından, genellikle göz ardı edilen ancak çocukların neredeyse her gün karşılaştığı çocuk istismarı, çocuk askerler, kölelik ve ihmal gibi daha birçok sorun

karşısında farkındalığı artırmak için açık hava reklam kampanyaları düzenlenmiştir. Aynı zamanda bu süreçte ulusal bir sergiye de ev sahipliği yapılmıştır. M&C Saatchi, Melbourne ajansından Yönetmenliğini Steve Crawford ve ekibinin yaptığı kampanya çalışmalarında her gün gerçekleşen ama kimsenin farkında olmadığı konulara değinmiştir. Save the Children Avustralya'nın CEO'su Suzanne Dvorak ise "İdeal bir dünyada, bir zamanlar köleliğe, çatışmaya ve insan ticaretine zorlanan çocuklar, ailelerin ve okulların desteğiyle zenginleştirici hayatlar yaşıyor olacaklardı" biçiminde bir açıklamada bulunmuştur (Macleod, 2009).

Bu bağlamda pul uygulamasından önceki tarihlerde postaya verilen gönderiler alıcılara teslim edilmek üzere adreslerine götürülmekteydi. Buna göre alıcı önce posta için belirlenen ücreti ödemekte sonra tarafına gelen gönderiyi teslim almaktaydı. Ancak ilgili adreslere sevk edilen gönderilerin önemli bir kısmı adres yetersizliği ya da alıcı isteği üzerine iade edilmekteydi. Bu durum hem hizmet akışını bozmakta hem de ücret kaçaklarına neden olmaktadır. Bu nedenle posta hizmetlerinde oluşan bu tür aksaklıkları ortadan kaldırmak için ücretin peşin olarak tahsil edilmesini sağlayan pul uygulaması başlatılmıştır. Buna göre 1 penny ve 2 penny değerinde olan ilk pullar ilk kez 1840'ta İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Önyüzünde Kraliçe Victoria'nın resmi bulunan bu yapışkanlı küçük kâğıtlar sonraki süreçte tahsilat belgesi olmanın ötesine geçerek tanıtım, propaganda ve iletişim aracı olarak kullanılmıştır (Bezaz Güven, 2006, s. 291-292; Gasımova ve Ahmadov, 2013, s. 8; Yardley, 2015, s. 8).

Bu makale, uluslararası metinler aracılığıyla çocuk haklarının küresel çapta taşıdığı kritik önemi ele alarak çocuk istismarının fiziksel, duygusal ve psikolojik boyutları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda özellikle pul tasarımları gibi somut örneklerle çocuk istismarı ile mücadelede nasıl bir rol üstlenilebileceği incelenmektedir. Makalenin bir diğer amacı ise toplumsal farkındalığı ve hassasiyeti bu hayati konu etrafında birleştirmektir.

1. Yöntem

Nitel araştırma yöntemlerinden betimleyici analiz yöntemi üzerinden ilerletilen bu makalede yazılı ve görsel kaynaklara yer verilmiştir. Öncelikle literatür taraması yapılarak yazılı veriler oluşturulmuştur. Sonrasında, çocuk istismarı ve ihmali temalı posta pulları eklenerek makalenin içeriği zenginleştirilmiş ve görsel anlatım yönünden ilerlemesi sağlanmıştır.

1.1. Çalışmanın Amacı

Çocuk istismarını odağına alan ve pul tasarım örnekleri üzerinden bir bakış açısı geliştirmeyi hedefleyen bu makale, çocuk istismarı konusuna toplumun ilgisini çekme, bilgilendirmede bulunma ve farklı bir perspektiften içerik oluşturarak öneriler sunma amacını taşımaktadır. Filatelik ürünler ekseninde şekillenen bu makalenin literatüre katkı sunacak önemli yaklaşımlar içerdiği düşünülmektedir.

1.2. Verilerin Toplanması

Veri toplama araçlarından biri olan doküman analizi yöntemi ile toplanan veriler görsel inceleme ve yorumlama tekniği üzerinden ilerletilmiştir. Doküman analizi; elektronik ortamda yayın yapan dergiler, online kitaplar, bilimsel raporlar, basılı yayınlar ve web sayfalarında yer alan diğer yazılar üzerinden oluşturulmuştur. Tarama sonucunda farklı türde birçok çalışmaya ulaşılsa da *Çocuk İstismarı Temalı Pul Tasarım Örnekleri Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır.

1.3. Araştırma Verileri ve Verilerin Analizi

Bu makalenin görsel verileri 1927-2019 yılları arasında 4 farklı ülke ile 1 küresel kuruluş tarafından tedavüle çıkarılan toplam 11 adet pul tasarımından oluşmaktadır. Makaledeki tarih aralığı ve kullanılan pul sayısı ise araştırmanın yapıldığı tarih itibarıyla internet ortamında yapılan taramalar sonrasında ulaşılan sonuçlar üzerinden oluşturularak Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: *İnternet Taramasında Ulaşılan Pul Tasarımları*

Pul Sırası	Pulun Menşei	Başlığı	Emisyon Yılı
1	Hindistan	Fiziksel İstismar	2019
2	Birleşmiş Milletler	Çocuğa Karşı Şiddete Son	2015
3	Birleşmiş Milletler	Çocuğa Karşı Şiddete Son	2015
4	San Marino	Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet	2014
5	San Marino	Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet	2014
6	İsviçre	Yetim	1927
7	ABD	Engelli Çocuklara Yardım Edilebilir	1974
8	Birleşmiş Milletler	Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet	2015
9	ABD	Uyuşturucu Suistimalini Önlemek	1971
10	ABD	Çocuk İşçiliği Reformu	1998
11	Hindistan	Çocuk İşçiliğini Durdurun	2006

Kaynak: Görseller için atıf verilen kaynaklardaki içerikler üzerinden derlenerek oluşturulmuştur.

2. Bulgular

Literatür, taramasında farklı anlamlar içeren şiddet ve istismar kavramlarının sürekli bir arada kullanıldığı görülmüştür. İnternet ortamında yapılan taramalar sonucunda ulaşılan pul tasarımlarının konu başlıklarında ise şiddet ibaresini taşıyan kullanımlara yer verildiği fark edilmiştir. Dolayısıyla istismar kavramı ekseninde oluşturulan bu makalenin bazı kısımlarında şiddet kavramına da atıfta bulunulmuştur.

2.1. Çocuk İstismarının Bilimsel Gelişimi

Paris Tıp Akademisi'nde uzun yıllar görev yapan ve mesleki hayatı boyunca karşılaştığı vakaları istatistiki veriler hâline dönüştüren Adli Tıp Profesörü Ambroise Tardieu, ilk kez 1860'ta çocukların cinsel ve fiziksel istismara uğradıklarına yönelik birtakım nitelemelerde bulunmuştur. Profesör Ambroise Tardieu'nun yaptığı bu değerlendirme, bulunduğu dönem içerisinde gereken ilgiyi görmemiştir. Paris'te gördüğü şiddet ve dayak nedeniyle hayatını kaybeden 32 çocuğun otopsi bulgularını derleyen Tardieu'un yeni çalışması ise dayığa maruz kalan çocuklara yönelik gerçekleştirilen ilk tıbbi araştırma olarak kabul görmüştür. Bu bağlamda çocuk istismarının ne olduğunu anlamaya yönelik gerçekleştirilen bilimsel bir tanımlama ise ancak 20. yüzyılda yapılmıştır (Dokgöz ve Saka, 2017, s. 15).

1962'de Amerikan Pediatri Akademisi'nin organize ettiği uluslararası bir sempozyuma katılan ve ilk kez *Hırpalanmış Çocuk Sendromu* deyimini kullanan C. Henry Kempe, çocuklarda sıklıkla görülen ve açıklanamayan kırık ve yaralanmalara dikkat çekerek bu tür vakaların; hekim, psikolog, psikiyatrist, hemşire ve eğitimciler tarafından da dikkatle izlenmesi gerektiği yönünde önerilerde bulunmuştur. Farklı ülkelerden gelerek sempozyuma katılan izleyiciler, ülkelerine döndüklerinde çocuklarda görülen yaralanma ve kırık vakalarını yakından izlemeye başlamıştır. Sonraki süreçte yapılan araştırmalarda, sadece yaralanma ve kırık şikâyetiyle hastaneye başvuranların değil aynı zamanda kalıcı sakatlık ve ölümlerle sonuçlanan birçok vakanın da aslında hırpalanmış çocuk sendromu ile alakalı olduğu sonucuna varılmıştır (Dokgöz ve Saka, 2017, s. 15; Kempe, Silverman, Steele, Droegemueller ve Silver, 1985, s. 144-153).

2.2. Çocuk İstismarı

Şiddet olgusu içerisinde gizli kalan ve ileriki dönemlerde çok değişik etkiler göstererek farklı formlarla ortaya çıkma ihtimali bulunan şiddet türü çocuğa yönelik şiddettir (Demirbağ, 2019, s. 243-244). Bireyin akıl ve ruh sağlığına doğrudan etki eden bu şiddet türü hem çocuğun gelişimini engelleyici hem de çocuğu istismara sevk edici birtakım faktörler içermektedir (Polat, 2017, s. 19). Küresel verilerden yapılan çıkarıma göre sadece 2019 yılı içerisinde 2-17 yaş aralığındaki yaklaşık 1 milyar çocuğun fiziksel, cinsel veya duygusal şiddete maruz kaldığı tahmin edilmektedir (Dünya

Sağlık Örgütü [WHO], 2020, s. 8). Buna göre çocukların beden ve ruh sağlığına zarar veren ve aynı zamanda sosyal gelişimlerini olumsuz yönde etkileyen istismar türleri 4 başlık altında toplanmıştır (Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 2006, s. 10; Polat, 2017, s. 17).

2.2.1. Fiziksel istismar

Kaza hâlleri dışında meydana gelen bir olay sonucunda çocuğun zarar görmesi ve bedensel bütünlüğünün zedelenmesidir. Kasıtlı bir eyleme dayanan ve belirlenme yöntemleri oldukça anlaşılır olan fiziksel istismar, toplumda en yaygın rastlanan istismar tipidir. Aletli veya aletsiz gerçekleştirilen ya da çocukta doku hasarına neden olma ihtimali bulunan her türlü fiziki eylem fiziksel istismar kapsamında değerlendirilmektedir (Dokgöz ve Saka, 2017, s. 21; Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 2006, s. 10).

Çocukta her daim görünür izler bırakmayan bu istismar tipi genel olarak; vurma, sallama, ısırma, fırlatma, boğmaya çalışma, zehirleme, yakma ve fiziksel olarak kısıtlama eylemlerini içermektedir (Child Welfare Information Gateway, 2019, s. 3). Ayrıca küresel veriler her 4 çocuktan 3'ünün veya 2-4 yaş aralığındaki yaklaşık 300 milyon çocuğun düzenli olarak fiziksel şiddete maruz kaldığını göstermektedir (Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 2020, s. 8).

Şekil 1: Fiziksel İstismar Mağduru

Kaynak: <https://www.unicef.org/india/stories/charter-demands-children>, Erişim tarihi: 16.01.2021

UNICEF Hindistan Hükümeti ile birlikte 2019 yılında Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin 30. yılını kutlayan bir pul tasarımı yarışması düzenlemiştir. Pul yarışmasına Hindistan'dan 14.578 çocuk katılmıştır (UNICEF India, 2019). UNICEF Hindistan Temsilci Yardımcısı Foroogh Foyouzat, "Hintli çocuklar ilham verici ve güzel pul tasarımlarıyla Çocuk Haklarına Dair Sözleşmeye hayat verdiler" biçiminde bir açıklama yapmıştır ("Children's Day: UNICEF", 2019). Yarışmayı kazanan 15, 12 ve 17 yaşlarındaki ilk üç tasarımın sahipleri ise UNICEF Hindistan resmi Twitter hesabından paylaşmıştır.

Şekil 1'de, yarışmaya katılan çocuklardan birinin tasarımına yer verilmiştir. Pulda siyah beyaz ve kırmızı renk kullanımına sahip illüstratif bir tasarım yer almaktadır. Marjlara kadar uygulanan baskının sağ tarafında 1/3'lük alanı kaplayan beyaz bir leke bulunmaktadır. Bu lekenin üzerindeki haç işaretinden bir sağlık çalışanının üniforması olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu üniformanın alt tarafına sıçramış kan lekesi de görülebilmektedir. Pulun 2/3'lük kısmına ise bir bebek yerleştirilmiştir. Bebeğin gerek yüz ifadesi gerekse vücut hareketlerinden şok içerisinde olduğu ve korktuğu anlaşılmaktadır. Üniformaya sıçrayan kan lekesi bebeğin kıyafetinde de bulunmaktadır. Buradan yola çıkarak görseldeki bebeğin bir savaş ortamında bulunduğu, bu ortamda doku hasarına uğrayarak zarar gördüğü ve nihayetinde fiziksel istismar hâlinde kurtarılarak tedavi altına alındığı yorumu yapılabilmektedir. Son olarak pulun sağ üst köşesinde Hintçe bir ibare hemen altında ülke adı ve onun da altında değer ibaresi olduğu düşünölen rakamlara kırmızı renk tonuyla yer verilmiştir.

2.2.2. Cinsel istismar

Psikososyal gelişimini henüz tam anlamıyla tamamlayamamış bir çocuğun kendisinden en az 4 yaş büyük biri tarafından cinsel etkinliğe davet edilmesi veya uyarım için kullanılmasıdır. Saptanması en zor olan bu istismar tipinde failer, mağdurdan daha büyük yetişkinler olabileceği gibi kendi akranları da olabilmektedir (Dokgöz ve Saka, 2017, s. 21; Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 2006, s. 10; Koç, 2007, s. 169). Çocukluk döneminde yaşanan travmanın etkileri genellikle ileriki dönemlerde psikolojik rahatsızlıklar biçiminde ortaya çıkmaktadır. Yaşanan istismarın hangi sıklıkta tekrar ettiği çoğunlukla bilinmemektedir. Bu durum travmanın saklı tutulmasına neden olmaktadır. Yapılan araştırmalar çocukluk döneminde yaşanan istismarın %50'sinin hiçbir biçimde fiziksel temas içermediğini ancak zedeleyici etkilerinin yıllar sonra ortaya çıktığını göstermektedir (Kılıç, 2021, s. 53). Ayrıca küresel veriler 20 yaş altı yaklaşık 120 milyon kadının cinsel istismara uğradığını göstermektedir (Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 2020, s. 14).

Şekil 2: Çocuğa Karşı Şiddete Son, Birleşmiş Milletler, 50x35 mm

Kaynak: <https://www.hipstamp.com/listing/1116-17-end-violence-against-children-mnh/40138582>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 2’de, 20 Ağustos 2015 yılında Birleşmiş Milletler Posta İdaresi’nin (UNPA) New York, Cenevre ve Viyana’daki ofisleri tarafından emisyonu yapılan altılı serideki pullardan birine yer verilmiştir. Baskı sayısı 310.000 olan pullardan her biri farklı bir temayı göstermektedir. Bunlar sırasıyla, “cinsel şiddet, çocuk yaşta evlilik, çocuk ticareti, silahlı şiddet, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet ve çocuk işçiliği” temalarını içermektedir (Birleşmiş Milletler [UN], t.y.). Pul tasarımı New York’ta yaşayan Chris Sharp isimli bir illüstratör tarafından yapılmıştır (McCarty, 2015). İllüstratif şekilde tasarlanmış olan bu pulda yatay bir kompozisyona yer verilmiş ve marjlara kadar baskı uygulanmıştır. Kompozisyonda arka plan renginde beyazdan sarıya doğru giden renk kullanımı tercih edilmiştir. Ön planda ise oldukça büyük ve vahşi bir kurdun ondan kaçmaya çalışan küçük bir kız çocuğunu yakaladığı görülmektedir. Kız çocuğunun elindeki oyuncak ve kurdun çocuğun eteğinin ucundan yakalamış olması herşeyin bir anda geliştiğini ve çocuğun haberinin olmadığı algısını oluşturmaktadır. Pulun üst sol kısmında büyük harflerle Birleşmiş Milletler yazısı, sol yan tarafında; “çocuğa karşı şiddete son” sloganının İngilizce metni, sağ altında çocuğa karşı cinsel şiddet temasının İngilizce metni, sağında pulun değer ibaresi ve son olarak bu ibarenin hemen üzerinde emisyon yılı yer almaktadır.

Temalardaki farklılık verilmek istenen mesajı değiştirmeden sunmaktadır. Buna göre Çocuğa Karşı Şiddete Son mesajı gayet açık ve net olup pulun sol tarafına konumlandırılmıştır. “END” yazısının kırmızı renkte ve diğer yazılara göre daha büyük puntoda oluşu ise kararlılığı göstermektedir. Ayrıca 5 Eylül 2015 yılında Birleşmiş Milletler bu pulların duyurusunu resmi Twitter hesabından “Çocuğa yönelik şiddet konusunda farkındalığın artırılmasına yardımcı olmak için çıkarılan yeni BM pulları” (UN Official Twitter Account, 2015) biçiminde duyurmuştur. Ayrıca, söz konusu pulları incelemek isteyenler için unstamp.org internet sitesinin bağlantısı paylaşılmıştır. Ancak, günümüzde bu siteye erişildiğinde çocuklara yönelik şiddete dair farkındalık oluşturmak amacıyla hazırlanan pulların

görüntülenemiyor oluşu bir eksiklik teşkil etmektedir. Buna rağmen, bu pullar Twitter hesabı üzerinden hâlâ incelenebilir durumdadır.

2.2.3. Duygusal istismar

Çocuğun sosyal, duygusal veya entellektüel gelişimini olumsuz yönde etkileyen her türlü eylem ya da eylemsizlik durumudur. Duygusal istismarın taraflarından biri yetişkin bireyler iken diğer taraf onların kontrolü altında bulunan çocuklardır. Çocuklarda psikolojik hasarlara sebebiyet veren; aşırı koruma, baskı, aşağılama, kısıtlama, korkutma, dışlama, hakaret etme, reddetme, tehdit, yıldırma, suçlama, küçük düşürme, suça yöneltme, yoksun bırakma, sürekli eleştirme ve aile içi şiddete tanık etme gibi fiziksel güç içermeyen davranışlar duygusal istismar kapsamında değerlendirilmektedir (Koç, 2007, s. 169; Queensland Government, 2018). Ayrıca ilgi, sevgi ve destekten yoksun büyüyen çocuklarda daha sık görülen bu istismar tipinin, bedensel hasardan çok sonraki süreçte iyileşmeyen kalıcı psikolojik hasarlara sebebiyet verdiği bilinmektedir (Dokgöz ve Saka, 2017, s. 22; Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 2006, s. 7; Kuruca, Özer, Kaplan ve Tüysüz, 2019, s. 18). Fiziksel ve cinsel istismardan sonra gelen duygusal istismar olgusu oldukça geniş kapsamlıdır (Kuruca vd., 2019, s. 19-20). Bu nedenle duygusal istismar 2 şekilde kategorize edilmektedir:

2.2.2.1. Aktif Duygusal İstismar

Çocuğa zarar vermek üzere tasarlanmış her türlü kasıtlı davranışlar (tehdit, korkutma, suça yönlendirme vb.) bu kapsamda değerlendirilmektedir (Kuruca vd., 2019, s. 20).

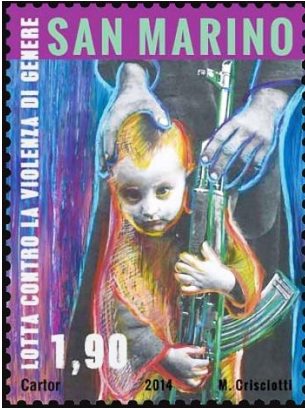
Şekil 3: Çocuğa Karşı Şiddete Son, Birleşmiş Milletler, 50x35 mm

Kaynak: <https://www.hipstamp.com/listing/1116-17-end-violence-against-children-mnh/40138582>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 3'te, Şekil 2'de de yer alan ve 2015 yılında Birleşmiş Milletler Posta İdaresi (UNPA) tarafından emisyonu yapılan altılı serideki pullardan bir diğerine yer verilmiştir. Bu pul da yine illüstratif şekilde tasarlanmış ve yatay bir kompozisyonda sunulmuştur. Marjlara kadar baskı uygulanan bu kompozisyonda griden beyaza doğru giden bir renk kullanımı tercih edilmiştir. Ön planda oldukça büyük bir elin küçük bir erkek çocuğunu götürdüğü görülmektedir. Boynunda asılı olan AK-47 (Kalaşnikov Saldırı Tüfeği) çocuktan oldukça büyük olsa da diğer elindeki oyuncak ayı ve bakış yönü nereye götürüldüğünden habersiz olduğunu ve aklının ailesinde ya da birlikte oynadığı arkadaşlarında olduğunu göstermektedir. Çocuğa karşı şiddete son başlığıyla yayımlanan bu tasarımda karanlık bir elin çocuğu suç işlemeye yönlendirdiği açık bir biçimde görülmektedir. Buna göre çocuk asker (silahlı şiddet) yaşının da ne kadar küçüldüğü gözler önüne serilmektedir. Çocuğu götüren bu kaba ve suça teşvik ettiği düşünülen tüylü büyük elin insan betimlemesiyle değil de hayvana benzeyen bir tasvirle illüstre edilmiş olması bunu yapanın ancak acımasız ve insan dışı bir varlık olduğu fikrini akıllara getirmektedir. Pulun sağ üst kısmına büyük harflerle Birleşmiş Milletler yazısı, soluna çocuğa karşı şiddete son sloganının İngilizce metni, altına silahlı şiddetin azaltılması temasının İngilizce metni, sağına pulun değer ibaresi ve son olarak bu ibarenin hemen üzerine emisyon yılı konumlandırılmıştır.

Şekil 4: *Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddetle Mücadele, San Marino, 40x30 mm*

Kaynak: <https://www.ufn.sm/en/cod-601-2014.html>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 4'te, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle mücadele başlığıyla 2014 yılında San Marino'da yayınlanan dördü serideki pullardan birine yer verilmiştir. Ofset baskı tekniği ile basılan ve baskı sayısı 70.000 olan pullar Mariangela Crisciotti tarafından tasarlanmıştır (Divisione Filatelica Numismatica San Marino, t.y.). Dantellere kadar baskı uygulanan bu tasarımda ülke adı mor şeritle özel olarak ayrılmış bir alana yazılmıştır. Sol bölüme, İtalyanca "toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle mücadele" anlamına gelen ibare yerleştirilmişken metnin sağ tarafına değeri temsil eden 1,90 ifadesi konumlandırılmıştır. Pulun orta alt kısmına emisyon tarihi, sağ alt köşeye ise tasarımcısının adı yerleştirilmiştir. Pulda fotoğraf üzerine renklerle müdahalede bulunulmuştur. Bu renkler mavi, turuncu, mor, kahverengi, kırmızı, sarı ve yeşildir. Figüre verilen silahın figürün boyundan büyük olması ve silahı taşımakta zorlanması ise yaşanan vahşeti yansıtmaktadır. Ayrıca kendisinden daha büyük yaşta olduğu belli olan kişinin bir eliyle figürün kafasını diğer eliyle de silahı tutması, çocuğun bu duruma ne kadar zorlandığının en net göstergesidir. Böylece çok küçük yaşlardaki çocukların yetişkinler tarafından baskı ve yer yer şiddetle bir gerilla olarak büyütüldükleri çıkarımında bulunulabilmektedir.

2.2.2.2. Pasif Duygusal İstismar

Çocuğu duygusal açıdan değersizleştirerek yoksunluğa sevk eden (görmezden gelme, ilgisizlik, umursamazlık vb.) davranışlardır (Koç, 2007, s. 169).

Şekil 5: *Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddetle Mücadele, San Marino, 30x40 mm*

Kaynak: <https://www.ufn.sm/en/cod-601-2014.html>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 5'te 2014'te San Marino'da yayınlanan dördü serideki pullardan bir diğerine yer verilmiştir. Pulun üst bölümünde, İtalyanca "toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle mücadele" anlamına gelen ibare soldan sağa doğru okunmakta ve mor şeridin üzerine binmektedir. Sol bölümde, ülke adı mor şeritle özel olarak ayrılmış bir alana yazılmıştır. Alt sol bölümde ise Cartor yazısı görülmektedir. Pulun orta alt kısmında emisyon tarihi (2014), sağ alt köşede tasarımcının adı ve onun hemen üzerinde pulun değerini temsil eden 0,05 ifadesi yer almaktadır. Buradaki pula da serideki diğer pullarda olduğu gibi

renkle müdahalede bulunulmuştur. Bu renkler mavi, turkuaz, sarı, kırmızı, yeşil ve mordur. Kullanılan fotoğraf ve pulun teması arasında bağlantı kurmak zordur. Bu şekilde yüzünü kapatmış bir çocuk, bu hareketi oyun maksadıyla da yapmış olabilir. Dolayısıyla sosyal mesaj içeren bu tarz çalışmalarda kullanılan tasarım elemanlarının açık ve net olması gerektiği, başka herhangi bir farklı düşünceye yer verilmemesinin gerekliliği ve önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır.

2.3. İhmal

Çocuğun temel gereksinimlerinin (barınma, beslenme, kişisel temizlik, gözetim, giyim, duygusal ihtiyaçlar, eğitim, sağlık vb.) ebeveyn, bakıcı veya devlet tarafından karşılanmamasıdır. Fiziksel istismara göre daha yaygın olan bu istismar tipi, ciddi yaralanma veya ölüm hadiselerine yol açmadığı için bir yönüyle saklı kalmıştır. Bu nedenle çocuk ihmalinin; bilinçli ve kasti bir biçimde geliştiği durumlarda aktif, umursamazlık, olanaksızlık veya bilgisizlik biçiminde geliştiği durumlarda ise pasif ihmalden söz edilmektedir (Dokgöz ve Saka, 2017, s. 23; Koç, 2007, s. 169). Ayrıca yoksulluk faktörünün ihmal olayında gösterge olarak değerlendirilmesi yanlış bir çıkarım olabilir. Çünkü eldeki veriler sosyo-ekonomik durumu çok iyi olan aile bireylerinin de ihmale maruz kaldığına işaret etmektedir (Dünya Sağlık Örgütü [WHO], 2006, s. 10). Çocuk ihmali konusu genel olarak aşağıdaki kategorileri içermektedir.

2.3.1. Fiziksel İhmal

Çocuğun barınma, giyim ve gıda gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumudur. Fiziksel ihmal vakalarında temizlikten kaynaklı pişik, kirli ve uygunsuz kıyafet kullanımı dolaysız belirtiler olarak kabul edilirken organik nedeni olmayan davranış bozukluğu ve büyüme geriliği gibi dolaylı belirtiler somut gösterge olarak kabul edilmektedir (Child Welfare Information Gateway, 2019, s. 2; Dokgöz ve Saka, 2017, s. 23).

Şekil 6: Yetim. 24x21 mm

Kaynak: <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/switzerland-circa-1927-postage-stamp-printed-2042867744>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 6'da, 1927 yılında emisyon edilen dördü serideki pullardan birisi görülmektedir. Aslında bu pul serisi Nobel Barış Ödülü sahibi "Johann Heinrich Pestalozzi'nin 100. Ölüm Yılı Dönümü anısına 1 Aralık 1927'de basılmıştır ("Swiss stamps pro juventute", 2022). Pulun tasarımcısı Ernst Georg Rüegg'dir. İsviçre'de basılan pullar çeşitlilik göstermekte olup bu çeşitliliğin içerisinde Pro Juventude serisi önemli bir yere sahiptir. Çünkü Pro Juventute 1912'de İsviçre'de kurulmuş ve sadece çocuklarla gençleri değil aynı zamanda onları aileleriyle bir araya getirerek destekleyen bir vakıf olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca İsviçre'de her yıl 300.000'den fazla çocuk ve genç ile yaklaşık 140.000 ebeveyn bundan yararlanmaktadır ("Wer wir sind", 2022).

İsviçre pullarının üzerinde genellikle Swiss ya da Switzerland yerine Helvetia ibaresi görülmektedir. Helvetia, "aslında eski zamanlarda ülkeye verilen isimlendirme olup İsviçre'nin Latin dilindeki gerçek adıdır. 1848'de eski Helvetik Cumhuriyeti'nin kantonları tek bir ülke olmak için birleştiğinde,

yeni ülkeye "Confederatio Helvetica" adı verilmiştir ("Swiss stamps what does", 2022). Pul dantelden marja kadar baskısız olarak tasarlanmış sonrasında kırmızı menekşe ve sarı renk olmak üzere iki renkte basılmıştır. Gravür tekniği kullanılarak oluşturulmuş olan pulun üstüne basıldığı ülkenin adı, soluna değer ibaresi, altına ise vakfın adı ve basım yılı yerleştirilmiştir. Buna göre yetim kalan çocuğun içine kapanarak tek başına otlak alandaki taşın üzerine oturduğu ve bu durumun yüz ifadesine yansıdığı görülmektedir.

2.3.2. Tıbbi İhmal

Çocuğun ilaç, hidrasyon, fiziksel ya da ruhsal tedavi gibi temel tıbbi bakımlarının sağlanamamasıdır (Child Welfare Information Gateway, 2019, s. 3).

Şekil 7: *Engelli Çocuklara Yardım Edilebilir*

Kaynak: https://postalmuseum.si.edu/object/npm_1980.2493.5999, Erişim tarihi: 16.01.2021

Çocuklar eşit şartlarda dünyaya gelmeyebilirler. Bu nedenle çocuklar arasında bakım, ilgi, eğitim ve diğer ihtiyaçların karşılanmasında farklılıklar oluşması kaçınılmazdır. Genellikle bu tür farklılıklardan en çok etkilenen engelli çocuklar olmaktadır. The National Association for Retarded Citizens (NARC), her yaştan zihinsel engelli bireyin refahını teşvik etmek ve zihinsel geriliği önlemek amacıyla 1950'de kurulmuş ve gelişimsel engellilerle ilgili mevzuatın geçişinde önemli bir rol oynamıştır ("Spreading awareness", 2016). Oluşan ihtiyaçlara karşı farkındalık oluşturmak adına ABD'de bir pul bastırılmıştır.

Şekil 7'de 12 Ekim 1974'te Amerika Birleşik Devletler Postası, Texas Eyaletinin Arlington şehrinde, gravür baskı tekniğini kullanarak koyu kahverengi ve kızıl kahverenginde 150.000.000 adet pul bastırmıştır ("U.S. #1549-1974", 2022). Marjlar bırakıldıktan sonra pulun üst tarafına öncelikle basıldığı ülkenin adı, hemen altına da değer ifadesi yerleştirilmiştir. Pulun merkezinde yetişkin birinin elini tutan küçük bir kız çocuğu görülmektedir. Pulun alt kısmına ise "engelli çocuklara yardım edilebilir" anlamına gelen İngilizce ibareye yer verilmiştir. Betimlemede çocuğun boş bakışları odak noktasına oturtulmuşken yetişkinin elini tutuş şekli ve ondan destek alışı da yine ilgiye ve desteğe muhtaç olduğunun göstergesi olarak tasvir edilmiştir.

2.3.3. Eğitsel İhmal

Çocuğun zorunlu ve özel eğitim gerektiren ihtiyaçlarının karşılanamaması veya bu hususta dikkatsiz davranılmasıdır. Ayrıca çocuğu okula kaydettirmeme ve çocuğun okuldan kaçmasına müsaade etme eylemleri de bu kapsamda değerlendirilmektedir (Child Welfare Information Gateway, 2019, s. 3; US Dept of Health and Human Services, 1992, s. 2).

Şekil 8: *Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet, Birleşmiş Milletler, 50x35 mm*

Kaynak: <https://www.linns.com/news/us-stamps-postal-history/fairy-tale-wolf-used-to-illustrate-a-serious-subject-on-new-u-n-n.html>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 8’de, Birleşmiş Milletler Posta İdaresi’nin (UNPA) emisyonunu yaptığı altılı seride yer alan pullardan biri görülmektedir. Yatay kompozisyona göre tasarlanmış olan bu pulda marjlara kadar baskı uygulanmıştır. Arka planda soldan sağa doğru olacak biçimde yeşilden beyaza doğru degrade işlemi uygulanmıştır. Çocuğa karşı şiddete son başlığıyla yayımlanan bu tasarımda bir kurt figürünün, elbisesinden kız olduğu anlaşılan bir çocuğun gözlerini kapattığı ve elindeki kitabı alarak eğitim almasını engellediği görülmektedir. Buna göre kurdun bu hareketi planlı bir şekilde yaptığı ve çocuğun hiçbir şeyden haberinin olmadığı sonucuna varılabilmektedir. Buradaki kurt betimlemesinin toplumun kötü yönünü ya da toplumdaki kötü bireyleri yansıttığı, çocuk figürünün ise saflığı ve gelişime açıklığı temsil ettiği sonucu çıkmaktadır. Tasarımın üst kısmında Birleşmiş Milletler yazısı, solunda “çocuklara yönelik şiddete son” sloganı, altında “toplumsal cinsiyete dayalı şiddet” temasının Almanca ifadesi, sağında pulun değer ibaresi hemen üzerinde ise emisyon yılı yer almaktadır.

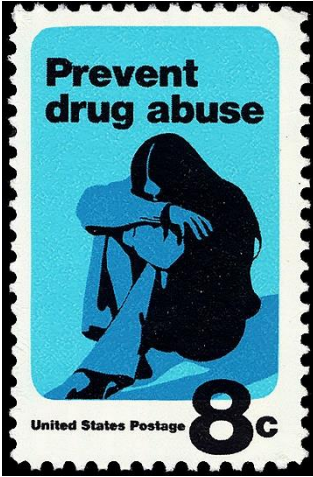
2.3.4. Duygusal İhmal

Ebeveyn ve bakıcı kontrolünde büyüyen çocukların ilgi, sevgi ve ait olma gibi duygusal davranışları hissedememesi ve psikolojik desteğin tam olarak sağlanamaması durumudur. Ayrıca çocuğun alkol veya diğer uyuşturucu maddeleri kullanmasına müsaade edilmesi de duygusal ihmal kapsamında değerlendirilmektedir (Child Welfare Information Gateway, 2019, s. 3; Karaca, t.y, s. 3). Çocuklarda görülen istismar ve ihmal vakasına ilişkin temel belirtiler şöyle sıralanmaktadır:

- Vücutta oluşan yara, çıkık, kırık, kesik ve morluklar.
- Cinsel bölgelerde görülen morluk ve kanamalar.
- Çevreye karşı fark edilir düzeyde ilgisizlik.
- Kaygılı tavırlar, ürkeklik ve saldırganlık hâli.
- Bir yaş grubunda olanlarda görülen kafa travması ve kırık vakaları.
- Agresif kişilik, abartılı duygusal davranışlar.
- İletişim kuramama ve sosyal ilişkiler geliştirememe.
- Yaşlıtlarına göre cinsel konularda daha fazla bilgiye sahip olma (İnsan Hakları Derneği [İHD], 2008).

Günümüzde sosyo-ekonomik durum ile çalışma koşulları ya da boşanmalardaki artışa bağlı olarak aile bütünlüğünün bozulduğu bu nedenle çocuk istismarı ve ihmal vakalarının toplumda yaygın olarak görülen bir olguya dönüştüğü düşünülmektedir. Bu bağlamda Devlet organları, Sivil Toplum Kuruluşları, basın ve sosyal medya mecraları tarafından yapılan paylaşımlar ihmal ve istismara dair bu düşünceleri doğrular niteliktedir.

Şekil 9: Uyuşturucu Suistimalini Önlemek, ABD, 21,3x36,5 mm

Kaynak: https://postalmuseum.si.edu/object/npm_1980.2493.5845, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 9'da 4 Ekim 1971'de ABD'nin Teksas Eyaleti'nin Dallas şehrinde 139.080.000 baskı sayısı ile emisyona çıkarılan bir pula yer verilmiştir. Pul fotogravür tekniğiyle basılmış olup baskıda mavi, koyu mavi ve siyah renk tonları kullanılmıştır. Andreotti Gravure tarafından basılan pulu Miggs Burroughs tasarlamıştır. Linn's Stamp News'ten Hotchner bu baskı makinasının kullanıldığı alanlarla ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

“Yeni Andreotti baskı makinesinin kabul testi Aralık 1970'te yapıldı ve üzerine basılan ilk çok renkli hatıra pulu 8 Mayıs 1971'de yayınlanan 8¢ Missouri Statehood (Scott 1426) idi. Bunu, 1 Temmuz 1971'de (1396) yayınlanan 8¢ ABD Posta Servisi amblemi pulu ve 4 Ekim 1971'de (1438) yayınlanan 8¢ Uyuşturucu Suistimalini Önleme pulu izledi” (Hotchner, 2020).

Hazırlanan bu pul ile uyuşturucu kullanımı ve bu yolla yapılan suistimallere dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ABD, dünyada yasadışı uyuşturucu kullanımına dikkat çekmek için posta pulu basan ilk ülke olmuştur (Tierney, 1993, s. 97). 1971 yılında yapılan törende Posta Müdürü şu sözleri ifade etmiştir: “Amerikan halkı, uyuşturucuya maruz kalanları ayağa kaldırmak ve başkalarının sefaletinden çıkar sağlayanları devirmek için her adımı atmalıdır” (“U.S. #1438”, 2022). O dönemde başkanlık koltuğunda oturan Nixon ise uyuşturucunun Amerikalıların üzerindeki olumsuz etkilerini vurgulamak adına: “Genç ve yaşlı yüz binlerce Amerikalı, her türlü uyuşturucuyu uygunsuz şekilde kullanmak suretiyle sağlıklarını tehlikeye atıyor. Bu Amerikalıların 100.000'den fazlası, yaşamları nedeniyle tamamen verimsiz bir yaşam sürüyor.” biçiminde bir açıklamada bulunmuştur (Uhrbook, t.y.).

Pul tasarımı incelendiğinde, ilk bakışta marjlara kadar baskı olmadığı gözlemlenmekte fakat pulun altına bakıldığında Birleşik Devletler Postası ibaresi ile pulun değer ibaresinin neredeyse pulun danteline kadar indirildiği fark edilmektedir. Mavi renk arka plan olarak kullanılmışken koyu mavi renk gravürdeki figürün aydınlık alanlarının belirtilmesinde ve gölge oluşumunda siyah renk ise figürün karanlıkta kalan kısımlarının açığa çıkarılmasında kullanılmıştır. Pulun üst kısmına “uyuşturucu suistimalini önlemek” anlamındaki İngilizce ibare kalın ve serifsiz yazı tipi ile yazılmış, orta alana arka plandan dışarıya taşacak biçimde bir figür konumlandırılmıştır. Bu figürün bir kadın mı yoksa bir erkek mi olduğu belirsiz olmakla birlikte duruş biçiminden bir korku, endişe, yalnızlık ya da yoksunluk hâli yaşadığı anlaşılmaktadır. Belki de Başkan Nixon'un da belirttiği üzere bu tasarımda bir yaşamın ne kadar verimsiz sürdürüldüğü vurgusu yapılmıştır.

3. Ekonomik İstismar ve Çocuğun Sömürülmesi

Literatürde birçok kaynakta Dünya Sağlık Örgütü WHO tarafından belirlenen 4 istismar türüne ek olarak, ekonomik istismar başlığının da çocuk istismarı kapsamında değerlendirildiği görülmektedir. Buna göre, çocuğun gelişimini engelleyen ve haklarını ihlal eden çalışma alanında yardım amaçlı, ücretsiz ve düşük ücretli işgücü olarak çalışması ya da çalıştırılması ekonomik istismar olarak değerlendirilmektedir (Kuruca, vd., 2019, s. 6-29). Ekonomik istismar, günümüzde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaygın bir sorun olarak varlık göstermektedir. Özellikle mevzuat yetersizliğinden kaynaklı denetim zafiyeti yaşayan ve aynı zamanda mülteci göçü, yoksulluk ve işsizlik olgularıyla meşgul olan toplumlarda bu tür istismar örnekleri yaygın biçimde görülmektedir.

Şekil 10: Yüzyılı Kutlayın- 1910'lar: Çocuk İşçiliği Reformu

Kaynak: <https://www.ebay.com/itm/232886088412>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 10'da 3 Şubat 1998'de ABD'de emisyonu çıkarılan ve litografi tekniğiyle Ashton-Potter şirketi tarafından 12.533.000 adet olarak basılan bir pul görülmektedir ("U.S. #31830-1998", 2022). 1910'lu yıllarda "Virginia, Delaplane'den Howard Paine tarafından tasarlanan pullar, insanlar, olaylar, sanat, eğlence, yaşam tarzları, spor, bilim ve teknoloji kategorilerinde" basılmıştır. Çocuk işçiliği reformunu gösteren bu pul ise insanlar ve olaylar kategorisinde yer almıştır (32c Child Labor, 1998). Pulun sol alt köşesinde, marj kısmında basım yılına dair ibare yer alırken hemen üzerinde büyük puntıyla basıldığı ülkenin adı, onun da üzerinde kalın ve daha büyük puntıyla değer ibaresi yer almaktadır. Sağ tarafta ise "çocuk işçiliği reformu" anlamına gelen İngilizce ifadeye yer verilmiştir. Pulda kullanılan fotoğrafta bir kız çocuğu görülmektedir. Her ne kadar rahat olduğunu gösteren bir poz vermiş olsa da yüz ifadesinden ve kıyafetlerinden çalışma koşullarının uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Fotoğrafta görülen kızın adı Addie Card LaVigne olup çoğunlukla ve yanlış bir şekilde Addie Laird isimlendirmesiyle bilinmektedir. Bu fotoğraf Lewis Hine'nin 1910'lu yıllarda çekmiş olduğu onlarca fotoğraftan sadece birini oluşturmaktadır (Winthrop, 2006). Lewis Hine 30 yaşına kadar Amerika'nın New York City şehrindeki, Fieldston Okulu'nda hazırlık sınıfı öğrencilerine dersler vererek hayatını idame ettirmiş daha sonra çocuk işçiliğini tamamen ortadan kaldırmak için çektiği fotoğrafları silah olarak kullanabileceğini görmüştür. Öğretmenlikten fotoğrafçılığa geçiş sürecini ise iki temele dayandırmıştır. Buna göre "Düzeltilmesi gereken şeyleri göstermek istedim. Takdir edilmesi gereken şeyleri göstermek istedim" (New England Historical Society, t.y.). biçiminde bir açıklamada bulunmuştur.

Amerika'daki eyaletlerde çocuk işçiler ile ilgili olarak farklı zaman dilimlerinde düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre Vermont Eyaleti düzenlemeyi en son yapan eyalet olması sebebiyle bu konuyla ilgili olarak özel bir yere sahiptir (Bushnell, 2021). Lewis Hine, Vermont'ta geçirdiği süreler boyunca yaptığı çalışmalarda, yukarıdaki pulda da görülen ve ikon hâline dönüşen fotoğraf için yanında taşıdığı deftere bu fotoğrafla ilgili olarak "North Pownal Cotton Mill'deki kansız (anemik) küçük iplikçi" (Winthrop, 2006). biçiminde bir not almıştır. Ulusal Çocuk İşçiliği Komitesi, çocukların uzun saatler boyu kötü koşullar altında çalıştırıldığı konusuna titizlikle eğilmiş ve Hine'in fotoğrafları üzerinden Amerika'da yaşanan insanların bu konudaki farkındalığını arttırmaya çalışmıştır. Rahatsızlık

uyandıran bu fotoğraftan sonra eyaletin yasama meclisi harekete geçmiş ve yapılan yasal düzenlemelerle birlikte Vermont'taki çocukların çalışma şartları daha iyi hâle getirilmiştir. Bugün, 16 yaşın altındaki Vermont çocukları, okul kapalıyken haftada 40 saat, açıkken haftada 18 saate kadar çalışabilmektedir (Bushnell, 2021).

Şekil 11: Çocuk İşçiliğini Durdurun, Hindistan, 39x29 mm

Kaynak: <https://www.ebay.com/itm/334489121716>, Erişim tarihi: 16.01.2021

Şekil 11’de, Hindistan Haberleşme Bakanlığı’na bağlı Telekomünikasyon Dairesinin yan kuruluşu olan Hindistan Posta İdaresi tarafından 2006’da hatıra maksatlı bastırılan bir pula yer verilmiştir. Ofset litografiteknisiyle çok renkli olarak emisyonu çıkarılan pulun baskı sayısı 15.008.000 adet olarak belirlenmiştir (“Stamp of India-2006”, 2021). Pulun üst sol tarafında hem İngilizce hem de Hintçe ülke adına, sağında pulun değer ibaresine, alt sol kısmında emisyon yılına, ortasında ise Çocuk İşçiliğini Durdurun anlamındaki yine Hintçe ve İngilizce ifadeler yer verilmiştir. 5 rupee değerinde olan bu pulda metinsel ibareler marjlarda verilerek görsel açıktan bırakılmıştır. Serideki diğer pullarda yüz ifadesi seçilirken bu pulda çocuğun yüz ifadesi seçilememektedir. Çocuğun kollarının arasından bakıldığında baş ve arka planda görülen samanlık bölgenin bilerek bulanıklaştırılmış gibi durduğu fark edilmektedir. Çocuğun yüzünün saklanmaya çalışılması amacıyla yapıldığı düşünülen bu müdahalenin yayınlanan haberlerde olduğu gibi çocuğu korumaya yönelik bir yaklaşım içerdiği düşüncesi oluşturmaktadır. Hindistan bu pul tasarımıyla birlikte dikkatleri çocukların üzerine çekmeye çalışarak kalmamış konuyla ilgili yasal düzenlemeler de yapmıştır. Buna göre 14 yaşını doldurmamış olan her çocuğun bazı işlerde çalışması ya da çalıştırılması yasaklanmıştır. Ayrıca bu yaş sınırı üzerindeki çocukların çalışabilecekleri az tehlikeli iş kollarında da düzenlemeler yapılmıştır. Ülkenin bu alandaki ilk eylemi ise 1933 Şubat’ında yürürlüğe giren Çocuklar Yasası (İş Taahhüdü) olmuştur. Bunu 1938’de Çocukların İstihdamı Yasası izlemiştir. Sonraki süreçte yasal korumayı kademeli olarak genişleten on iki ek yasa daha çıkarılmıştır (“India on Stop”, 2006).

4. Tartışma ve Sonuç

Bu makalede çocuk istismarı temalı pul tasarımlarını değerlendirirken öncelikle uluslararası çerçevedeki çocuk haklarına odaklanılmıştır. Literatür taraması ve görsel araştırmalar sonucunda ulaşılan veriler, çocuk istismarı ve ihmal türleri konusundaki farkındalığı artırmak amacıyla dünya genelinde farklı ülkeler tarafından yayınlanan pul tasarımlarıyla birlikte desteklenerek sunulmuştur. Bu bağlamda özellikle Adli Tıp Profesörü Ambroise Tardieu’nun 1860’ta gerçekleştirdiği değerlendirmenin çocuk istismarı konusunda yapılan ilk bilimsel çalışma olarak kabul edildiği vurgulanmıştır. Buna göre tasarımlara ilişkin yapılan değerlendirmeler, tasarım fikrinin toplumsal sorunlara dikkat çekme ve duyarlılık oluşturma potansiyelini ortaya çıkarmıştır.

Özellikle Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan pullarda, çocuk haklarına verilen önem açıkça vurgulanmaktadır. Ayrıca, çocuk istismarıyla mücadelede sadece devletlerin değil, uluslararası organizasyonların da sorumluluk taşıdığına işaret eden bu pullar, küresel düzeyde çocuk istismarıyla mücadelede birlikte hareket edilmesi gerektiği çağrısında bulunmaktadır.

Pul tasarımlarının içerdiği sembol, renk ve kompozisyon gibi detaylar izleyiciye çocuk istismarı konusunda düşündürücü bir deneyim sunmaktadır. Şekil 1’de yer alan tasarımda, çocuğun fiziksel istismara maruz kalmasının travmatik etkileri açıkça görülürken Şekil 3’te, çocukların zorla silahlı asker olarak kullanıldığı görülmektedir. Tasarımda gerek çocuğun masumiyeti gerekse silahın büyüklüğü çocuğun yaşadığı dehşeti anlatmaya yeterlidir. Dolayısıyla bu koşullar altında yaşayan çocukların cinsel istismara uğrama riski de oldukça yüksektir. Ayrıca, fiziksel ihmal belirtileri arasında yer alan kirli ve uygun olmayan kıyafetlerin kullanımı Şekil 6’daki tasvirle birebir örtüşmektedir.

Sonuç olarak, çocuk istismarı ve ihmalinin sadece bireyleri değil, toplumun geleceğini de doğrudan etkileyen küresel bir sorun olduğu anlaşılmıştır. Buna göre görsel ve metinsel unsurlar çocuk istismarı ve ihmalinin vahametini yansıtarak topluma önemli mesajlar iletmekte ve toplumu bu konuda harekete geçmeye teşvik etmektedir. Bu bağlamda toplumun bu tür tasarımları anlaması çocukların sağlıklı, güvenli ve mutlu bir çocukluk geçirmelerine yardımcı olacaktır. Bu makalede incelenen pul tasarımları üzerine yapılan değerlendirmeler, toplumsal sorunlara duyarlılık kazandırma ve farkındalık oluşturmada hem tasarımın hem de filatelik ürünlerin önemini vurgulamakta ve etkili bir araç olarak kullanılmasını sağlamaktadır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- 32c Child Labor Reform Single. (1998, 3 Şubat). Erişim adresi: https://www.si.edu/object/32c-child-labor-reform-single%3Anpm_1998.2010.955
- Bezaz Güven, Y. (2006). *Haberleşme ve tarihçesi*. Ankara: Türkiye Haber-İş Sendikası Yayınları.
- Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu [UNICEF]. (2004). *Çocuk haklarına dair sözleşme*. Erişim adresi: https://www.unicefturk.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarınaDairSozlesme.pdf
- Birleşmiş Milletler [UN]. (t.y.) *SRSR Santos Pais welcomes launch of UN stamps on ending violence against children*. [Basın bülteni]. Erişim adresi: <https://violenceagainstchildren.un.org/fr/node/323>
- Bushnell, M. (2021, Eylül 5). *Then again: Child labor was a fact of Vermont life in the 1800s*. *Vtdigger*. Erişim adresi: <https://vtdigger.org/2021/09/05/then-again-child-labor-was-a-fact-of-vermont-life-in-the-1800s/>
- Child Welfare Information Gateway. (2019). *What is child abuse and neglect? Recognizing the signs and symptoms*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Children’s Bureau.
- Children’s Day: UNICEF announces winners of Child Rights stamps competition. (2019, Kasım 14). *News Vibes of India*. Erişim adresi: <https://newsvibesofindia.com/childrens-day-unicef-announces-winners-of-child-rights-stamps-competition/>
- Demirbağ, F. (2019). *One minute*. İstanbul: Akis Kitap.
- Divisione Filatelica Numismatica San Marino. (t.y.) *Fight against gender-based violence*. Erişim adresi: <https://www.ufn.sm/en/cod-601-2014.html>
- Dokgöz, H. ve Saka, N. E. (2017). Çocuk istismarı ve ihmaline Adli Tıp yaklaşımı. *İzmir Barosu*, 28(23 Nisan Özel Sayı), 11-29.
- Dünya Sağlık Örgütü [WHO]. (1999). *Report of the Consultation on Child Abuse Prevention* (Rapor tarihi 29-31 March 1999). Geneva, Switzerland. Erişim adresi: <https://iris.who.int/handle/10665/65900>

- Dünya Sağlık Örgütü [WHO]. (2006). *Çocuklara kötü muamelenin önlenmesi: bu konuda harekete geçilmesine ve kanıt toplanmasına yönelik bir kılavuz*. Erişim adresi: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/43499/9241594365_tur.pdf?isAllowe- &sequence=21
- Dünya Sağlık Örgütü [WHO]. (2020). *Global status report on preventing violence against children 2020*. Erişim adresi: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240004191>
- Gasimova, S., ve Ahmadov, R. (2013). Azerbaijan's first postage stamps. *IRS Cultural Heritage*, 8-11.
- Hotchner. J. M. (2020). *Changeover from intaglio to photogravure at the BEP*. Erişim adresi: <https://www.linns.com/news/us-stamps-postal-history/changeover-from-intaglio-to-photogravure-at-the-bep>
- India on Stop Child Labour. (2006). Erişim adresi: <https://istampgallery.com/stop-child-labour/>
- İnsan Hakları Derneği [İHD]. (2008). *Bir hak ihlali: Çocuk ihmali ve istismarı*. Erişim adresi: https://ihd.org.tr/images/pdf/cocuk_ihmali_ve_istismari_brosuru.pdf
- Kabutar Pigeon (t.y.). Erişim adresi: <https://theazb.com/wp-content/uploads/2019/04/Kabutar-Teriff.pdf>
- Karaca, Y. (t.y.). *Duygusal ihmal*. Bülten 5. İstanbul: Puam Aile Çalışmaları Birimi. Erişim adresi: <https://cdn.bau.edu.tr/content/styf4adu7jpp2-B%C3%9CLTEN%205.pdf>
- Kempe, C. H., Silverman, N. F., Steele, B. F., Droegemueller, W. ve Silver, H. K. (1985). The battered-child syndrome. *Child Abuse & Neglect*, 9(2), 143-154. doi: 10.1016/0145-2134(85)90005-5
- Kılıç, E. Z. (2021, Mart-Nisan). Çocuk cinsel istismarı insanlığın utancı. *Psikeart*, 74, 52-55.
- Koç, M. (2007). Şiddetin ortaya çıkardığı psikolojik travmayla baş etmede sporun işlevselliği. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), 167-179.
- Kuruca, F., Özer, M., Kaplan, Ö. ve Tüysüz, Ö. N. (Yay. Haz.). (2019). *Çocuk istismarı* (Rapor tarihi 25 Aralık 2019). Çocuk İstismarı Araştırma Raporu. Erişim adresi: https://www.academia.edu/42671150/%C3%87ocuk_%C4%B0stismar%C4%B1_Ara%C5%9Ft%C4%B1rma_Raporu
- Macleod, D. (2009) Save the children makes injustice thing of the past. Erişim adresi: <https://theinspirationroom.com/daily/2009/save-the-children-makes-injustice-thing-of-the-past/>
- McCarty, D. (2015). Fairy tale wolf used to illustrate a serious subject on new U.N. stamps Erişim adresi: <https://www.linns.com/news/us-stamps-postal-history/fairy-tale-wolf-used-to-illustrate-a-serious-subject-on-new-u-n-.html>
- MySchool child abuse. (2022, 14 Ekim). Erişim adresi: <https://www.adsoftheworld.com/campaigns/child-abuse>
- New England Historical Society. (t.y.). Child labor exposed: the legacy of photographer lewis hine. Erişim adresi: <https://www.newenglandhistoricalsociety.com/child-labor-exposed-legacy-photographer-lewis-hine/>
- Polat, O. (2017). Şiddet. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 15-34.

- Queensland Government. (2018, Mart 20). Types of child abuse. Erişim adresi: <https://www.qld.gov.au/community/getting-support-health-social-issue/support-victims-abuse/child-abuse/what-is-child-abuse/child-abuse-types>
- Smith, A. (2022, Ağustos 18) Making a mark: artist paints mural for child abuse awareness. 13 News Now. Erişim adresi: <https://www.13newsnow.com/article/news/local/mycity/norfolk/making-a-mark-artist-paints-mural-child-abuse-awareness/291-83e9c8d1-d2b2-42d5-a358-994b7e378a8f>
- Spreading awareness through a stamp. (2016, 20 Aralık). Erişim adresi: <https://www.mintageworld.com/media/detail/2675-spreading-awareness-through-a-stamp/>
- Stamp of India-2006-Colnect 159010-Stop Child Labour. (2021). Erişim adresi: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stamp_of_India_-_2006_-_Colnect_159010_-_Stop_Child_Labour.jpeg
- Swiss stamps pro juventute issues of 1927- 1932. (2022, 14 Ekim). Erişim adresi: https://www.stamp-collecting-world.com/swissstamps_1927WI.html
- Swiss stamps what does Helvetia mean. (2022, 14 Ekim). Erişim adresi: https://www.stamp-collecting-world.com/swissstamps_helvetia.html
- Tierney, J. T. (1993). A final word on postage stamps. Erişim adresi: <https://tobaccocontrol.bmj.com/content/tobaccocontrol/2/2/97.full.pdf>
- Uhrbook. (t.y.) Rare 1971 prevent drug abuse 8c commemorative postage stamp postal card poster. Erişim adresi: <https://www.ebay.com/itm/224738931379>
- UN Official Twitter Account. (2015). *New UN stamps issued to help raise awareness of violence against children*. Erişim adresi: <https://twitter.com/un/status/639967438512091136?lang=en>
- UNICEF India (2019) *Thank you to the 14,578 children from across India who participated in the contest*. Erişim adresi: <https://twitter.com/UNICEFIndia/status/1194878525620117504>
- U.S. #1438 8¢ Prevent Drug Abuse. (2022, 14 Ekim). Erişim adresi: <https://www.mysticstamp.com/Products/United-States/1438/USA/>
- U.S. #1549-1974 10c Retarded Children Can Be Helped. (2022, 14 Ekim). Erişim adresi: <https://www.mysticstamp.com/Products/United-States/1549/USA/>
- U.S. #3183o-1998 32c Child Labor Reform Celebrate the Century “1910s. (2022, 14 Ekim). Erişim adresi: <https://www.mysticstamp.com/Products/United-States/3183o/USA/>
- US Dept of Health and Human Services. (1992). Child abuse and neglect: A shared community concern. Erişim adresi: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/136487NCJRS.pdf>
- Wer wir sind. (2022, 14 Ekim). Erişim adresi: <https://www.projuventute.ch/de/stiftung/wer-wir-sind>
- Winthrop, E. (2006). Through the Mill. Erişim adresi: <https://www.smithsonianmag.com/history/through-the-mill-129241573/>
- Yardley, C. B. (2015). *The representation of science and scientists on postage stamps*. Canberra: ANU Press.

TÜRKİYE'DE PARLAMENTO SİSTEMİ İLE CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ AÇISINDAN SİYASAL DENETİMİN DEĞİŞEN ROLÜ

Bülent BAYRAK¹
Mehmet ÖLMEZ²

Öz

Yönetim faaliyetinin en önemli aşaması, hedeflenenle ulaşılan arasındaki farkın ortaya konduğu “denetim” aşamasıdır. İster özel olsun, ister kamusal, denetim, tüm idari birimlerin yönetim faaliyetlerinin sonucunda ortaya çıkan bir hedef kontrol mekanizmasıdır. Bu yönüyle bakıldığında denetim, yönetim faaliyetinin en son aşaması olmasının yanında, aldığı kararlar ve vurguladığı eksikliklerle, benzer yolu izleyecek diğer yönetim birimlerinin yapması veya yapmaması gereken faaliyetleri gösteren bir başlangıç aşaması olarak da dikkat çekmektedir. Kamu yönetiminin temel konusu ve kamusal gücün en üst kullanıcı birimi olan devletin, yönetimi sağlama konusunda egemen güç olma, bağlayıcı kurallar çıkarabilme ve kendi egemenlik gücünü hukukun üstünde tutmaması gibi üç önemli işlevi bulunmaktadır. Bu son işlevi devletin, bir denetim mekanizmasına tabi olmasını da gerekli kılmaktadır. İşte bu gereklilik, devletin kendi içerisindeki çeşitli yollardan denetim altına alınmasına yol açmıştır ve siyasal (yasama), idari (yürütme) ve yargısal denetim mekanizmalarının oluşmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada, nitel araştırma yaklaşımından doküman analizi tekniği doğrultusunda kronolojik analizle siyasal denetimin amacı, tarihçesi ve kapsamı literatür taraması ile derinlemesine ele alınmıştır. Bu çalışmanın temelinde Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile parlamenter hükümet sisteminde siyasal denetimin değişen rolü irdelenirken aynı zamanda başkanlık sistemi ve parlamenter sistem karşısındaki durumu ve farklılıkları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca siyasal denetim mekanizmasının dünyada ve Türkiye’de işleyişi konusunda açıklamalar yapıldıktan sonra yönetsel denetim karşısında zayıflayan siyasal denetimin, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile geldiği nokta vurgulanmıştır. Çalışma sonucunda ise modern demokrasilerin en önemli özelliklerinden olan “iktidarların toplum karşısında sınırlandırılması” kapsamında siyasal denetimin güçlendirilmesi için yapılması gerekenler önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kamu yönetimi, Denetim, Siyasal denetim, Yönetsel denetim, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi

WITH THE PARLIAMENTARY SYSTEM IN TURKIYE IN TERMS OF THE PRESIDENTIAL SYSTEM THE CHANGING ROLE OF POLITICAL SUPERVISION

Abstract

The most important phase of administration activity is the “supervision” phase, where the difference between the objective and what is achieved is revealed. Supervision, whether private or public, is a target control mechanism that arises as a result of the management activities of all administrative units. In this regard, supervision is not only the final stage of management activity, but also a starting stage, showing the decisions it takes and the shortcomings it emphasizes, and the activities other management units should or should not follow the same path. There are three key functions of public administration, and the state, the supreme user of public power, is the sovereign power to provide governance, the power to lay down binding rules and the power not to keep its own sovereignty above the law. This latter function also requires the state to be subject to a supervisory mechanism. It is this necessity that has led to the state being subjected to internal control in various ways, and has resulted in the creation of political (legislative), administrative (executive) and judicial control mechanisms.

The study deals with the purpose, history and scope of political supervision. After statements were made about the functioning of the political control mechanism in the world and in Türkiye, the point was highlighted that political supervision, which was a blood-loss against the executive control, came with the Presidential System, and what should be done to strengthen political control within the framework of the "limitation of powers against society", which is one of the most important features of modern democracies.

Keywords: Public administration, Supervision, Political supervision, Administrative supervision, Presidential government system

¹ Dr., Malatya Vergi Dairesi Başkanlığı, ORCID: 0000-0003-1056-8866.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): ardadoruk3588@gmail.com

² Dr., İnönü Üniversitesi Organize Sanayi Bölgesi MYO, ORCID: 0000-0002-1462-1241

Başvuru Tarihi (Received): 17.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 10.06.2024

Giriş

İlkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara kadar, insanoğlunun bulunduğu her dönemde, var olan bir durumla olması istenilen bir durumun karşılaştırması yapılmıştır. Buradaki amaç sadece bir yaptırım veya ceza vermek olmasa da, verilen bir görev veya ulaşılmak istenen durumun başarılı bir şekilde yerine getirilip getirilmediği, denetim mekanizmasına konu olmuştur. Bu denetim mekanizması, istenilen durumun gerçekleşip gerçekleşmediğinin kontrolüyle başlamış fakat zamanla daha sistemli ve profesyonel biçimde şekillenmiş ve sadece mevcut durumların karşılaştırılması olgusundan çıkarak yapılan denetimlerin geleceğe ne şekilde etki edebileceğini de sorgulayan bir yapı hâlini almıştır.

Toplumsal yaşamda bireyler tarafından kullanılan rutin denetim faaliyetleri yanında kamuyu ilgilendiren hizmet katmanlarının faaliyetlerinin denetlendiği bilimsel denetim uygulamaları da bulunmaktadır. Bu anlamda devletler, hem kendi bünyesinde mevcut olan organlarının hem de bu organlar aracılığıyla toplumsal yaşamın denetlenmesinden sorumludurlar.

Demokrasinin sağlam temellerde yükseldiği devletlerde, devlet yönetiminde söz sahibi olan organlar, devletin diğer organları tarafından sürekli biçimde denetlenmektedirler. Bu denetim, hem adına meclis ve senato denilen yasama organları aracılığıyla hem de bağımsız yargı organları eliyle yapılmaktadır.

Cumhuriyetin ilanından önce 1921 Anayasası’nın meclis hükümeti sistemi ile başlayan yolculuk, Cumhuriyetin ilanı sonrasında 1924 Anayasası döneminde karma hükümet sistemi ile devam etmiş ve 1961 Anayasası döneminde parlamenter hükümet sistemine kavuşmuştur. Yürütmenin güçlendirildiği 1982 Anayasası döneminde devam eden parlamenter hükümet sistemi, 2017 yılında yerini Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine bırakmıştır (Erdoğan, 2022: 342). Fakat hiçbir zaman İngiltere’deki gibi tipik bir parlamenter sistemi oturtamayan Türkiye’de Cumhurbaşkanları her zaman parlamenter sistemin üzerinde yetki ve güçle donatılmıştır (Al, 2020: 30). Bu yetki ve güç karmaşası içerisinde neredeyse yarım asırdır yönetim sistemi ile ilgili tartışmalara sahne olan Türkiye, 2000’li yıllarda köklü bir sistem değişikliği sürecine girmiştir. Parlamenter sistem ile başkanlık sisteminin iyi ve kötü yönlerinin tartışıldığı bu süreç sonunda 2007 yılında, başkanlık sisteminin temel şartlarından biri olan Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine yönelik ilk adım atılmıştır. Atılan bu adım, 16 Nisan 2017 Anayasa referandumu ile oylanan, aslında bir nevi başkanlık sistemi olan ve Türk siyasi literatürüne Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi adıyla giren modelin halk tarafından kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır. Yeni yönetim sistemi ile getirilen değişimin en önemli özelliği, devletin temel erkleri arasındaki ilişki üzerinden tanımlanan hükümet sisteminin, parlamenter sistemden alınarak Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişinin sağlamış olmasıdır.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçmek suretiyle Cumhuriyet tarihinin en önemli ve hayati yönetsel değişimini gerçekleştiren Türkiye, bu değişim ile birlikte yürütme organının denetim sisteminde de birçok değişiklik yaşamıştır.

Bu çalışmanın konusu, yönetim sisteminin bir parçası konumunda olan siyasal denetimin, Türkiye’nin yeni yönetim sistemi olan Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yer alan uygulama yolları ile parlamenter sistemde yer alan uygulama yollarının karşılaştırılması suretiyle benzerliklerini ve farklılıklarını açıklamaktır. Çoğunlukla doküman analizi kullanılarak toplanan veriler ışığında, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile parlamenter sistemde uygulanan siyasal denetim yollarının karşılaştırılmasıdır. Çalışma ile ilgili yapılan literatür taramasında Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi yeni bir sistem olduğundan dolayı parlamenter sistemi ile ilgili birçok alanda benzerlik ve karşılaştırma yapılmış ancak siyasal denetimin benzerlik ve farklılıklarına yönelik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bilgiç (2024: 77), Türkiye’de parlamenter sistem ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin parlamento etkinliği açısından karşılaştırılması adlı çalışmada Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi sonrası parlamento etkinliğinde azalma meydana geldiğini belirtmiştir. Boyalı ve Gümüş (2022: 244) tarafından Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi

ile parlamenter sistemde bürokrasi ve siyaset ilişkisi analiz edilmiştir. Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı kararnamele ve oluşturulan yeni kurumlar ile bürokrasinin asgari düzeye indirildiği belirtilmiştir. Erdoğan (2022: 341-363) tarafından yapılan Türkiye’de hükümet sistemi tartışmaları ve rasyonelleştirilmiş parlamenter sistem konulu çalışmada parlamenter ve cumhurbaşkanlığı hükümet sistemlerinin içeriği analiz edilmiştir. Bu çalışmada, parlamenter sistemin bazı uygulama araçlarının hükümete istikrar kazandırabileceği ancak siyasal istikrar bağlamında dünyanın en iyi anayasası ve en iyi siyasal sistemi de olsa toplum yapısının siyasal kültürüne uymadığı sürece eksik kalacağı öngörülmüştür.

1.Kavramsal Çerçeve

Devletlerin, toplumların ihtiyaç duyduğu kamu hizmetlerini sürdürülebilir bir şekilde yürütebilmesi için önemli fonksiyon üstlenen unsurlardan birisi de denetimdir. Kamu yönetiminin denetimine yönelik birçok denetim sistemleri bulunmaktadır. Bu denetim sistemleri siyasi, idari ve yargı denetimleridir. Tarihimiz boyunca denetim sürecinin anayasa değişikliği ile ilgili kısmında ilk olarak siyasal denetim şeklinde uygulamaya başladığını söyleyebiliriz. Bu bölümde denetim kavramı ve türleri ile siyasal denetim hakkında bilgi verilmektedir.

1.1. Denetim Kavramı

Denetim, bir amaca ulaşma yolunda yapılan faaliyetlerin ve bu yolun sonunda yapılması gerekenlerin ne kadarının yapıldığının ve istenilen duruma ne derece ulaşıldığının ölçüldüğü, faaliyetlerin “sonuç” aşamasının başarı derecesini ortaya koyan bir yönetim basamağıdır (Engin, 2022: 3). Bu anlamda, en küçüğünden en büyüğüne kadar örgütlerin, çalışmalarını daha iyi seviyeye çıkarmalarında en etkili aşama, eksiklerin ve ihtiyaçların saptandığı denetim aşamasıdır.

Günlük hayatın her aşamasında kullanılan bir kavram veya işlem olan denetimin çok geniş anlamları bulunmaktadır. Bu anlamlardan biri olarak denetim, bir kişi, kurum ya da iktidarın, yapısal ve işlevsel özellikleri bakımından yanlış veya eksik bir yönünün bulunup bulunmadığının düzenlemelere ve rasyonel yaklaşımlara göre ölçülmesi amacıyla geliştirilmiş çalışmalar bütünüdür. Daha öz bir tanımlamaya göre denetim, iki durum veya büyüklük arasında kıyaslama yaparak mevcut olanı olması gereken durum veya büyüklüğe ulaştırma çabasıdır. Kamu yönetimi açısından denetim ise, idarenin ve idareye bağlı kamu görevlilerinin, çalışmalarında mevzuat sınırları içerisinde kalmasını ve hizmet alan kişilerin temel hak ve özgürlüklerinin korunmasını sağlayan yönetsel bir araç olarak bilinmektedir (Önen, 2019: 155). Duymak, dinlemek anlamındaki Latince kökenli ‘audire’ kelimesinden gelen denetim kavramının kökenlerini muhasebe ve ekonomi tarihlerine dayandıran kimi tarihçiler ekonomi temelli kayıtların tutulduğu Mezopotamya, Mısır ve Yunanistan uygarlıklarının denetim kavramının gelişiminde önemli rol aldığını belirtmektedirler (Ajao ve diğerleri, 2016: 33).

Genel olarak bakıldığında, dünyanın her yerinde kabul görmüş tek bir denetim tanımı yapılamayacağı gibi denetimin, uygulandığı alana göre farklı tanımları bulunmaktadır. İşletme, ekonomi, muhasebe gibi alanlarda denetim kavramının anlatmak istediğiyle mali, siyasi ve idari anlamda denetim kavramının anlatmak istediği tanımlar arasında fark olsa da (Güner, 2014: 69) sonuçta denetimin hedeflenenle sonuç arasındaki farkı ortaya çıkaran bir süreç olduğu kabul edilmektedir.

Teftiş ve kontrol gibi kavramlarla çoğunlukla aynı anlamda kullanılan denetim kavramı, bu iki kavramın ötesinde yer alan, bunların sonuçlarından yararlanarak önleme ve düzeltme yönünde etkiler yaratan bir kavramdır (Doğan, 2015: 111). Kavramsal olarak bakıldığında kamuda denetim, “önleyici” ve “düzeltici” (Ertekin, 2004: 66) olmak üzere iki yüzeye sahip bir duvar gibidir. Bu duvarın önleyici yüzünde, yapılan hataları ortaya çıkarması sayesinde kamu görevlilerinin benzer hataları bir daha yapmalarını engelleyen özelliği bulunmaktadır. Denetim duvarının düzeltici yüzünde ise hatalar karşısındaki yaptırım uygulamalarının etkisiyle eksikliklerin giderilmesi faaliyetleri yer almaktadır.

Denetimin önleyici ve düzeltici etkileri sayesinde kurum ve kuruluşlar performans değerlendirmesi yaparak hedeflerinde meydana gelen sapmaları ortaya çıkarabilmektedirler. Böylece performans düzeylerinde meydana gelen artış, ürün ve hizmet kalitesinde bir artış olarak yansımaktadır (Doğan, 2015: 112).

Bu tanımlamalar ve açıklamalar doğrultusunda denilebilir ki denetimin temel amacı; her türlü çalışmanın hizmet ve etkinliklerinin amaçlarına uygun bir şekilde yürütülmesi, problem ve sorunların tespit edilmesi ve bunlara yönelik kalıcı ve yapıcı çözüm önerileri geliştirmektir. Bununla birlikte, denetlenen birimin mevzuatında öngörülen hizmet ve etkinliklerinin amaçlarına uygun yürütülüp yürütülmediğini araştırmak, hedef ve stratejilerde sapmalar varsa ortaya çıkarmak ve bunların düzeltilmesi için isabetli, yapıcı önerilerde bulunarak verimin artırılmasına ve hizmet kalitesinin yükseltilmesine yönelik sonuçlar elde etmek, denetim aşamasının gerekliliğine dair etkilerdir. Yapılan her denetimin arka planında, kamu veya örgüt kaynaklarının ne kadar etkin ve verimli kullanıldığının saptanması amacının yattığı unutulmamalıdır.

1.2. Denetim Türleri

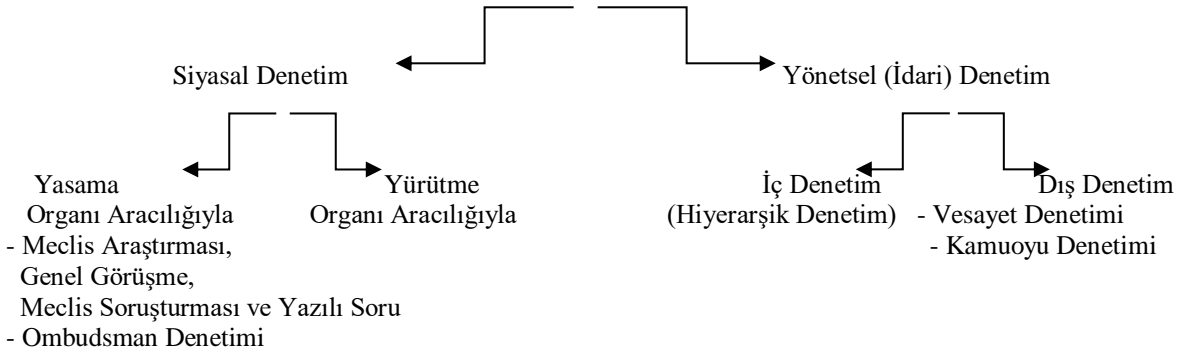
Yönetim faaliyetlerinin “olmazsa olmazı” ve en son aşaması olarak kabul edilen denetim, çok farklı açılardan sınıflandırılmakla birlikte uygulamada, önleyici denetim ve düzeltici denetim olarak ayrılmaktadır. Ancak literatürde ise ön denetim, süreç sırasında denetim ve son denetim şeklinde sınıflandırılabilir (Özer ve Önen, 2020: 278).

Bir diğer sınıflandırmada denetimi, amacına göre denetim, yapılış nedenine göre denetim ve niteliğine göre denetim olarak ayırmak mümkündür. Bu ayırma amacına göre denetim, mali tablolar denetimini, uygunluk denetimini, faaliyet denetimini, özel amaçlı denetimi, performans denetimini ve risk denetimini içermektedir. Yapılış nedenine göre denetim, zorunlu denetimi ve isteğe bağlı denetimi içermekte; niteliğine göre denetim ise sürekli denetimi ve özel denetimi içermektedir (Tataroğlu, 2017: 39-48).

Denetim, biçimsel bakımdan, yargısal denetim, siyasal denetim ve yönetsel (hiyerarşik) denetim şeklinde sınıflandırılmaktadır (Bozkurt, 2013: 59). Yargısal denetim, yönetimin eylem ve işlemlerine karşı yargı makamlarına karşı başvuruda bulunabilme hakkıyla işlerlik kazanır. Siyasal denetim ise yasama organının, yönetim organına bıraktığı geniş seçim alanındaki kararlarının etki ve sonuçlarının denetimini kapsamaktadır (Simon ve diğerleri, 1985: 407-421). Asıl görevi yasal düzenlemeler yapmak olan parlamento, meclis araştırması, meclis soruşturması, genel görüşme ve gensoru gibi yollarla yürütme üzerinde siyasal bir denetim uygulamaktadır (Akçagündüz, 2020: 215). Yönetsel organların başka bir yönetsel organ tarafından denetimi olan hiyerarşik denetim ise, en üst yönetim kademesinden en alt birime doğru bir komuta zinciri ve en alt birimden en üst yönetim kademesine doğru bir sorumluluk zinciri kapsamında uygulanan denetim türüdür (Simon ve diğerleri, 1985: 407-421). Bununla birlikte modern toplumlarda kamunun faaliyetlerinin baskı grupları ve kamuoyu denetimi, ombudsman denetimi ve uluslararası denetim gibi yollarla da denetime tabi tutulduğu görülmektedir (Özer ve Önen, 2019: 92-98).

Belirtilen denetim türlerinin genel çerçevesi ve çalışmanın konusu kapsamında, yargısal denetimi ayrı tutarak yönetimin denetimi konusunda aşağıdaki gibi bir denetim sınıflandırması yapmak mümkündür.

Şekil 1: Yönetimin Denetimi Sınıflandırması

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2. Yürütmenin Siyasal Denetimi

Demokrasi bilinci gelişmiş toplumlarda siyasal kurum ve kişilerin halkın görüşünü temsil ettiği kabul edilmektedir. Bu toplumlarda, yürütme birimlerine verilen yetkiler, halkı temsilen yasama organları ve siyasal organlar tarafından verilmiştir. Fakat verilen bu yetkilerin kullanılması sınırsız değildir. Bu noktada siyasal denetim devreye girmektedir ve ülke yönetimi için yürütme organına yetki veren yasama organı, verdiği yetkinin nasıl kullanıldığını denetleme ihtiyacı duymaktadır (Ateş ve Yavuz, 2017: 555).

Kamu yönetiminin denetimi, yönetenler ile genel halk arasındaki bir ikiliği gerektirir. Genel halkın yönetenlere etki ettiği bu tür etkin katılımın mümkün olduğu siyasal sistemlerde, idari kararlar oluşturulurken kamu yönetiminin denetimi, kaçınılmaz bir gerçekliktir (Aybay, 2006). Bu açıdan bakıldığında, demokrasinin etkin kullanım araçlarından olan ve halkın yoğun katılımını gerektiren kamuoyu baskısı, siyasal denetim mekanizmasını harekete geçiren bir faktör olarak görülebilir.

Devletin anayasal organlarından olan yürütme organının, parlamentolarda temsil edilen siyasal partiler tarafından, soru, gensoru, meclis araştırması ve meclis soruşturması gibi yöntemlerle denetlenmesi, yürütmenin siyasal denetiminin en yaygın hâlidir.

Millet egemenliğine dayanarak yasal düzenleme yapma yetki ve gücünü elinde bulunduran yasama organları tarafından kullanılan siyasal denetim, yürütme organının maruz kalabileceği ilk denetim ayağıdır. Kimi yazar ve araştırmacılara göre yasama organlarının yasa yapmaktan daha önemli görevi durumundaki siyasal denetim, demokratik bir işleyişin de temel prensibidir. Yürütme organının meclis içerisinde olmadığı başkanlık sistemi hariç, yasama ile yürütme organlarının birbirlerine bağlı ve birbirlerine karşı sorumlu oldukları düşünüldüğünde siyasal denetimi, yürütmenin bir nevi “kaynaktan denetlenmesi” olarak düşünmek mümkün olacaktır.

2.1. Siyasal Denetimin Kavramsal Yapısı

Yürütme faaliyetlerinde ve yürütmenin yansıması olan kamu yönetimi üzerinde uygulanan ve en çabuk şekilde sonuçlanan denetim yolu siyasal denetimdir. Siyasal denetim ne yönetsel denetimde olduğu gibi soruşturma, tahkikat, raporlama gibi bürokratik süreçle ne de yargı denetiminde olduğu gibi duruşma, savunma, bilirkişi incelemesi gibi yargısal süreçle bağlıdır.

Siyasal denetim, meclislerin, yasa yapma ve halkın iradesini temsil etme fonksiyonlarından sonra, üçüncü önemli fonksiyonu olarak bilinmektedir. Yasama meclisleri tarafından güvenoyu, soru, gensoru, araştırma, soruşturma gibi yöntemler uygulanarak kullanılan siyasal denetim, yürütme organının demokrasi ilkelerine bağlı kalmasındaki en önemli etkenlerdendir (Karahöyük, 2022: 7).

İktidardaki veya koalisyondaki en güçlü partinin, yürütmeyi ve yasamayı elinde tutmak istemesi siyasetin doğasındandır. İktidar görevinin en güçlü partide kalmasındandır ki siyasal denetim görevi de muhalefet kanadının bir görevi durumundadır. Bu yönüyle muhalefetin yaptığı siyaset, hem siyasal denetimi hem de seçmen toplamayı kapsamaktadır. Muhalefetin meclis içerisinde kullandığı denetim

araçları, yürütme organının anti demokratik ve yasalara uygun olmayan faaliyetlere girmesine engel olabilmektedir (Yıldız, 2013: 187-193).

Siyasal denetim denildiğinde akla ilk olarak yasama organları tarafından yürütme organları üzerinde yapılan denetim işlemleri gelmektedir. Fakat bununla birlikte yerel idarelerin birer organı olan il genel meclisi, belediye meclisi, belediye encümeni ve ihtiyar heyeti gibi organların, yerel idarelerin yürütme organları üzerinde yapmış olduğu denetimler de birer siyasal denetim şekli sayılmaktadır (Tortop, 1974: 31).

2.2. Siyasal Denetim Türleri

Kamu yönetim organlarının denetim türlerinden birisi olarak siyasal denetim, yürütmeyi ve yürütmenin bağlı olduğu yönetim kademelerini bağlamaktadır. Bu anlamda siyasal denetim denilince, hem yönetim birimlerinin bağlı olduğu yürütme organı üzerinde yasama organı aracılığıyla yapılan denetimin, hem de yönetim üzerinde yürütme organının yaptığı denetimin anlaşılması gerekir (Akpınar, 2006: 56). Yürütme organı her ne kadar yönetim birimleri üzerinde hiyerarşik bir denetim kademesi olarak işlev görse de yürütme organının başındaki cumhurbaşkanının/başkanın, başbakanın ve bakanların siyasi konumları dikkate alındığında, bunların yönetim birimleri üzerinde uyguladıkları denetimler aynı zamanda siyasal denetim olarak görülebilir.

Siyasal denetim, her ne kadar yürütme organının ilk elden denetimi olarak hukuksuzlukları engellemede etkili olsa da bu denetim türlerinin çoğunda son karar yargı organlarının yetkisi altındadır (Akpınar, 2006. 57).

Siyasal denetimin uygulayıcısı olan yasama organları, yürütme organları üzerinde iki genel çerçeve içerisinde denetim uygulamaktadırlar. Bunlardan birincisi, soru, gensoru, genel görüşme, meclis araştırması ve meclis soruşturması gibi, hiçbir aracı kullanmadan doğrudan kendi üyeleri tarafından yapılan denetim türleridir. Bu denetim yolları kaynağını doğrudan anayasadan alır ve uygulanması için ilave bir tedbir veya karara ihtiyaç duymazlar. Bir diğer çerçeve ise, kaynağını yine anayasadan almakla beraber ilave mevzuata veya uygulamalara ihtiyaç duyan, kanun koymak veya kaldırmak, bütçeyi ve kesin hesap kanun tasarılarını görüşmek ve kabul etmektir. Ayrıca kamu gelir ve giderlerini meclis adına Sayıştay aracılığıyla denetlemek, genel uygunluk bildirimini ve Sayıştay raporlarını görüşmek gibi dolaylı denetim mekanizmalarını içermektedir (Güner, 2014: 70). Bu iki genel çerçeveden birincisine parlamento tarafından siyasal denetim, ikincisine parlamento adına siyasal denetim de denmektedir (Güven, 2007: 46).

3. Parlamenter Demokrasinin Uygulandığı Bazı Avrupa Ülkelerinde Siyasal Denetim

Demokrasinin temel şartlarından biri, yasama organının seçimle belirlenmesidir. Yürütmenin başı durumundaki hükümet, seçimle belirlenen yasama organına karşı sorumluluk hissediyorsa, bürokrasi üzerinde siyasal denetim uygulanabiliyor demektir (Tataroğlu, 2006: 99). Batı demokrasilerinin önemli bir özelliği, demokrasinin gereklerinden olan siyasal denetime önem verilmesidir. Bu anlamda demokrasinin gelişiminde siyasal denetimin, siyasal atamaları ve onların kariyer memurlarla olan ilişkilerini kavramsallaştırma açısından önemli bir rolü vardır (Ban, 2014: 1-3).

Siyasal denetimin yoğun olarak uygulandığı parlamenter demokrasinin günümüz yapısına kavuşması kolay olmamıştır. Avrupa’da feodal yapının aşınması ve feodal monarşilerin hak, hukuk, özgürlük, mülkiyet gibi kavramlar karşısındaki yozlaşmışlığı, halk içerisinde toplumsal eşitsizlik ve ezici adaletsizliklerin giderilmesi konularında daha hızlı taraftar toplanmasına sebep olmuştur. Feodal düzen karşısındaki siyasal muhalefet, kendisinde her istediğini yapma hakkı gören ve mutlak güç sahibi olan iktidar karşısında ilk olarak temel haklar konusunda mücadele vermiştir. Bu mücadele sonrasında uluslararası etki yaratan İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi kabul edilerek siyasal iktidarlara temel haklar konusunda sınırlar çizilmiştir. Modern ve insan haklarına dayalı yeni bir anayasa hukuku çerçevesinde, akılcılık ve insana güvene dayalı bireycilik, bireyin siyasal bir birim olarak kabul edilmesini ve yönetenin siyasal olarak denetim altına alınması gerekliliğini ortaya

çıkarmıştır (Şenşekerci, 2005: 18-21). İdare hukuku kapsamında siyasetçiler ile yöneticiler arasında sağlanan yönetsel sorumluluk paylaşımı, parlamentoların mali denetim yetkisi kapsamında siyasal denetim mekanizmasını gerekli kılmıştır (Yılmaz ve Biçer, 2017:374).

1215 yılında Magna Carta Libertatum (Büyük Hürriyet Fermanı) ile başlayan ve 14. ve 16. yüzyıllar arası yaşanan Rönesans ile devam eden “insana değer verme” anlayışı 18. yüzyıldaki Aydınlanma Dönemi ile büyük gelişim göstermiştir. Bireyin haklarının devlete karşı korunduğu 19. yüzyıldan sonra 20. yüzyılda bireyci korumadan çok toplumcu insan hakları düşüncesi yaygınlaşmıştır (Çüçen, 2003: 30-32). İnsan hakları felsefesinin gelişimiyle demokrasi konusunda da yol aldığı bilinen Avrupa devletlerinin yürütme organının işlerliği konusunda benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Avusturya ve İzlanda gibi başkanlık ve parlamenter sistemi karma olarak (Metin ve Ünal, 2023: 497) tercih eden devletlerin bir kısmında Cumhurbaşkanları halk tarafından seçilmekte veya sembolik nitelikli görevlere sahip kılınmaktadır. Bununla birlikte, bu ülkelerde yürütme yetkilerinin etkin olarak kullanılabilmesi adına tüm yetkilerin Başbakanı verildiği görülmektedir. Almanya, Belçika, Fransa, Portekiz, İtalya ve Yunanistan gibi devletlerde parlamentolar ya da parlamento temsilcilerinin büyük oranda yer aldığı seçim kurulları tarafından seçilen Cumhurbaşkanının ülke yönetiminde devleti temsil eden sembolik görevleri bulunmaktadır (Yılmaz, 2019: 303-304). Avrupa parlamenter demokrasilerinin önemli bir özelliği, parlamentonun içinden çıkan yürütme organının, yasama organı karşısında güçlenerek yasama organının gücünü gölgelemesi ve yürütmenin bu nedenle daha fazla siyasal denetim altına girmesidir. Fakat bu durum aynı zamanda yürütmenin daha hızlı ve daha etkin çalışmasına da neden olmaktadır (Tataroğlu, 2006: 102). Bunun yanında kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsendiği parlamenter sistemlerde parlamentolar, kamu hizmetlerini belirleme konusunda yasal yetkiye sahip oldukları gibi bu hizmetler için kullanılacak bütçe üzerinde de siyasal bir denetim mekanizması uygulamaktadırlar. Parlamentoların vergi konusunda yetkili olması, kamu hizmetlerini ve harcamalarını belirlemesi, bütçeyi onaylaması ve denetlemesi gibi mali işlevler, hükümet sistemine bağlı olmaksızın yürütme organlarının parlamentolara siyasal hesap verebilirliğinin etkin örnekleridir (Yılmaz ve Biçer, 2018: 370-373).

Parlamenter demokrasinin anası olarak kabul edilen ve Magna Carta Libertatum ile insan hakları kavramının doğuşunda ve demokrasi kavramının gelişmesinde önemli bir rol üstlenen İngiltere’de Westminster tipi demokrasi sisteminin iktidar kanadı çok güçlü olduğundan buradaki siyasal denetim daha sınırlı kalmaktadır (Karahöyük, 2022: 7). Adını, İngiltere parlamentosunun merkezi olan Westminster Sarayı’ndan alan bu model, iki partili sisteme bağlı olarak yürütme yetkisinin tek partide toplanması, kabinenin hâkimiyeti ve üniter ve merkezi devlet yapısı gibi temel özellikler barındırmaktadır. Bu sistemde hükümet, parlamento ve seçmen kitlesine karşı sorumlu olup hükümetin genel işleyişinden hem bireysel hem kolektif olarak bakanlar sorumludur. Başbakan ve bakanlar, ülke idaresinde öncelikli olarak Avam Kamarasına olmak üzere parlamentoya karşı sorumludurlar. Kolektif anlamdaki sorumluluk, Avam Kamarasının bir bakanı suçlaması durumunda hükümetin, o bakanı savunması gerekliliğini doğurmaktadır (Kama, 2016: 171-187). Üniter bir devlet yapısı savunulurken yerel yönetimler ihmal edilmemekte ve ülke düzeyinde önem verilen bir yerel yönetim anlayışı benimsenmektedir. Bu anlayış çerçevesinde, hukuksal sınırları anayasayla belirtilmemiş olan yerel yönetimler üzerinde merkezi yönetimin geniş bir denetim yetkisi bulunmaktadır. Merkezi yönetim, özellikle ulusal programların uygulanmasında yerel yönetimlere önem vermekte ve dönemsel olarak yerel yönetimlerin yetkilerini genişletip daraltabilmektedir. Bunun için de merkezi yönetim ve yerel yönetimler, Avam Kamarası tarafından siyasal denetime tabi tutulmaktadır (Parlak, 2014: 33).

Genel olarak bakıldığında, birçok ülkede kamu idaresi, idareyi uygunluk ve yasallık açısından denetleyici konumda olan parlamentonun denetimi altındadır. Bu siyasi denetim, birçok ülkede bakanlık sorumluluğu ilkesine dayalıdır ve soru, gensoru, parlamento araştırması vb. araçlarla yerine getirilir. Bu araçlarla gerçekleştirilen denetim, iktidardaki parti (veya koalisyon) üyelerinin hükümetten desteklerini çekme olasılığının düşük olması nedeniyle, nadiren hükümetin veya bir

bakanın istifasına yol açar. Parlamento tarafından yürütülen denetimin pratikteki etkisi, muhalefetin meseleleri kitle iletişim araçları aracılığıyla duyurma çabalarıyla yakından bağlantılıdır ve bu durum kamuoyuna teşhir ederek uygulanan kamu yönetimi kontrolünün dolaylı bir yönü olarak görülebilir (Aybay, 2006).

4. Başkanlık Sisteminin Uygulandığı ABD’de Siyasal Denetim

Tatroğlu’na (2006: 109) göre dünyada başkanlık sisteminin başarılı ve istikrarlı bir yapı olarak kullanıldığı en önemli ülke, ABD’dir. ABD’nin başkanlık sistemine benzer sistemler özellikle Arjantin, Brezilya, Kolombiya ve Uruguay gibi Latin Amerika ülkelerinde görülmesine karşın, buralardaki sistemler daha çok “başkancıl hükümetler” şeklinde adlandırılmaktadır.

Temel hakların kurulması ve korunması konularında öncü devletlerden olan ABD, feodal monarşiden kurtulma yönünde verilen bedeller sonucunda 1765 yılında ayaklanan on üç İngiliz kolonisinin, George Washington komutasında 1776 yılında bağımsızlığını ilan etmesiyle kurulmuştur. Temel hakların tanındığı bağımsız bir hukuk devleti kuran bu koloniler, devlet yapılanmasını 1778’de konfederasyon, 1787’de de federasyon olarak şekillendirmişlerdir. Dünyanın ilk büyük Anayasası ile federal bir yapı alan bu ülke, 1787’de ise dünya siyasal tarihinde başkanlık sistemi ve bölgesel yönetim kavramlarının öncüsü olmuştur. Ayrıca çok partili yönetim, iki meclisli yapı ve güçler ayrılığı gibi siyasal denetim temelli kavramlarda da öncülüğünü devam ettirmiştir (Şenşekerci, 2005: 22-23). Siyasal denetimin uygulayıcı organı olan Kongre, ABD’nin “Temsilciler Meclisi ve Senato” olarak ayrılmış iki meclisli bir parlamento olarak görev yapmaktadır. Her bir eyaletin nüfusu oranında en az bir üye ile temsil edildiği ve 435 üyeden oluşan Temsilciler Meclisinde, her on yılda bir yapılması zorunlu olan nüfus sayımına bağlı olarak temsilci oranı ve sayısı değişebilmektedir. Nüfuslarına bağlı olmaksızın her eyaletin iki üye ile temsil edildiği ve toplamda 100 üyeden oluşan Senatoda ise, her iki yılda bir yapılan seçimlerle üye sayısının üçte biri değişmektedir (Erdem, 2019: 3-4).

Yürütmenin fiili yansıması olan bürokrasi üzerindeki siyasal denetimin önemi, ilk olarak ABD’nin kamu yönetimi yapılanmasında gelişim göstermiştir. Bu kapsamda Woodrow Wilson, bürokrasinin denetiminin, Amerika’nın demokrasi modeline zarar vermeyen ve Avrupa bürokrasi modelinde olduğu gibi hükümet aracılığıyla oluşturulan politikaları yürütmekle sınırlı olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca buna paralel olarak Wilson, Weber’in bürokrasi modeline dayanan, istikrarlı bir sivil çalışan yapısının bulunduğu, siyasal lidere bağlı olarak görev yeri ve tanımı değişmeyen bir kamu hizmeti modelinin, kamu hizmetinde yeterliliği ve daha geniş bir kamu yararı sağlayacağını belirtmiştir. Fakat ABD’nin tarihsel olarak yürütmeye karşı yüksek düzeyde şüphe ile karakterize edilmiş ve akademik literatürdeki çeşitli eğilimlerden beslenen kamu çalışanlarının kalıplaşmış yapılarına sahip olduğu görülmektedir (Ban, 2014: 3).

1960’lara gelindiğinde, normlara göre hareket eden kamu hizmetlerindeki profesyonellik ile siyasal olarak atanmış yetkililer ve özellikle mesleğin üyesi olmayan siyasal liderler arasında gerginlik görülmesi ihtimali, ABD demokrasisi için bir tehdit olarak algılanmıştır. Bununla birlikte kamu çalışanlarının daha bağımsız ve politik olarak kontrollerinin daha zor olabileceği endişeleri baş göstermiştir. Özellikle Cumhuriyetçilerin iktidara geldiği başkanlık seçimlerinden sonra siyasal denetim daha önemli bir konu olarak görülmüştür (Ban, 2014: 3-4).

ABD’nin siyasal kültüründe yerleşmiş yaygın kaniya göre, bürokrasi üzerinde uygulanması gereken siyasal denetimin eksikliği, bürokratik bir hükümet doğurabilecek ve böylece bürokrasi kongreyi ve başkanı pasif hale getirebilecektir. Aslında tarihsel süreç içerisinde, yasama organı olan kongrenin 1930’lu yıllara kadar başkan karşısında daha güçlü olduğu; 1933 yılında uygulanmaya başlanan ve 1938 yılında son bulan “New Deal” ekonomik programlar ile başkanın kongre karşısında güç kazandığı görülmektedir. “New Deal” sonrasında kongre, yürütmenin ve bürokrasinin kontrol edilmesinin daha faydalı olacağı görüşü doğrultusunda daha etkin bir denetim sistemi geliştirmiştir. Bu kapsamda kongre, bürokrasiyi kendine bağlı bir acente gibi görür; bürokrasinin hatalı eylem ve

işlemlerine müdahale etme hakkına sahiptir ve bürokrasinin çalışma şartlarını belirleyen yine yasamanın kendisidir. Fakat yine de kongre, bürokrasi üzerinde yoğun bir siyasal denetim yerine, oluşturduğu komite ve alt komiteler aracılığıyla yürütmenin faaliyetlerini izleme yolunu kullanmaktadır. Kongre bunları yaparken kendisini Amerikan halkına karşı sorumlu tutma gayesi içerisinde (Tataroğlu, 2006: 104-105).

ABD’de yasama organını oluşturan Temsilciler Meclisi ve Senato, yürütme üzerinde etkin bir siyasal denetim işletmekte olup bu denetimleri anayasa, içtüzük ve kanunlara dayanarak yapmaktadır. Anayasa kaynaklı denetim yetkileri içerisinde harcamaları denetleme ve harcamalara onay verme, yürütmeyi düzenleme, kanun yapma, kamu görevlilerinin atamalarını onaylama, araştırma, soruşturma ve görevden alma gibi denetim yetkileri bulunmaktadır. Temsilciler Meclisi ve Senato, yasama organı olan Kongreyi oluşturmaktadır. Kongre, içtüzükten doğan denetim yetkisini, mecliste kurulan tüm daimi komisyonların bağlı olduğu Denetim ve Yönetim Reformu Komisyonu aracılığıyla idarenin eylem ve işlemlerini izleyerek gerçekleştirmektedir. Kongrenin ayrıca Sayıştay Kanunu, Yasamanın Yeniden Düzenlenmesine İlişkin Kanun, Devlet İçi İşbirliği Kanunu, Kongre Bütçe Kanunu ve Genel Müfettişlik Kanunu gibi kanunlar aracılığıyla yapmış olduğu denetim görevleri de bulunmaktadır (Bilgin ve Şencan, 2019: 180-184).

ABD yürütme organının yasama organına karşı, anayasasının ilk üç maddesine dayanan ve kuvvetler ayrılığında kaynaklanan, sorumluluğa dayalı kısıtları bulunmaktadır (Simon ve diğerleri, 1985: 414). Bu kısıtlara bağlı olarak, göreve gelmesi ve görevde kalması yasama organının kabul etmesine bağlı olmayan başkanlık rejimlerinde bile yürütme organının, yasama organları tarafından meclis araştırması ve bütçeyi kabul etme yetkileri yoluyla denetlendiği görülmektedir (Eryılmaz, 2018: 391). Bu kapsamda ABD’de kuvvetler ayrılığına bağlı bir başkanlık sistemi uygulandığından, devlet organlarının görev sınırları çok keskin bir şekilde belirlenmiştir. Başkanın yasamaya ilişkin en önemli görevleri içerisinde, kongrelerden gelen yasa önerilerini geri çevirebilmenin yanında, bir yetki kanununa dayanmadığı için kararname sıfatı taşımayan ve adına “icrai emir” (executive order) denilen başkanlık emirlerini yayımlama bulunmaktadır (Karahöyük, 2022: 11). ABD Başkanlık sisteminde kongre ve eyalet meclisleri, bütçe üzerindeki yetkilerinden dolayı yönetimi etkili bir şekilde denetleyebilmektedir (Eryılmaz, 1993: 85). ABD’de Başkanın, Bakanları, yüksek yargı hâkimlerini, yüksek kamu görevlilerini ataması; uluslararası anlaşmaları onaylaması gibi işlemleri senatonun onayına ve bütçeyi uygulamaya başlaması da kongre tarafından bütçenin kabul edilmesine ihtiyaç duymaktadır ve bunlar yürütmenin yasama tarafından denetlendiğinin belirgin göstergeleridir (Çolak, 2017: 54-55).

ABD Senatosu, Kongrenin üst kanadı olarak yürütmeyi denetleyebilmektedir. Senato bu görevlerini çalışma komisyonları ile yerine getirmektedir. Fakat hükümetin yetkisi ile ödenek tahsis edilen ve hükümeti denetleme komisyonları olarak bilinen bu komisyonlar siyasal partilerin etkisi altındadır (Arslan, 2013: 193).

ABD’de seçimler sonucunda başkanın belli olduğu fakat hiçbir partinin tek başına çoğunluğu sağlayamadığı durumlarda yasama ile yürütme arasında sorunlar yaşanabilmektedir. Örneğin Başkanın atamak istediği üst düzey bürokratlara ya da yargıçlara Senato tarafından onay verilmemesi durumu görülebilmekte, bu atamalarda seçim çoğunluğunun %60 olması sebebiyle problemler ve gecikmeler yaşanabilmektedir. Obama’nın ABD Başkanlığı döneminde, Senato’dan %60 onay alınamaması nedeniyle, Yüksek Mahkemede boşalan bir üyelik için atama yapılamamıştır. Bu kural Trump’ın başkanlığı döneminde yaklaşık altı ay daha devam etmiş ve daha sonra atama kuralı değiştirilerek salt çoğunluk kuralı getirilmiş ve bu kişi bu yöntem kullanılarak Yüksek Mahkeme üyeliği için atanabilmiştir (Gül ve diğerleri, 2017: 108-110).

ABD’de özellikle Temsilciler Meclisi ile Başkan arasında görüş ayrılıklarının olduğu bir olayda da Başkan Trump, göreve geldikten sonra birçok kez NATO üyesi ülkeleri örgütle ilgili sorumluluklarını tam olarak yerine getirmemek ve savunma bütçesine gerekli katkıyı vermemek ile eleştirmiştir.

Trump, ABD’yi NATO’dan çekme fikrini ortaya atmasına rağmen “NATO’ya Destek Yasası” başlıklı bu tasarı Temsilciler Meclisi’nde 22’ye karşı 357 oyla kabul edilmiştir. Böylece Amerika’nın NATO’yla olan anlaşmalar çerçevesinde konum ve sorumluluklarının devam edeceği teyit edilmiş ve konuyla ilgili bütçenin kontrolünün Kongre’de olduğunun da altı çizilmiştir (Amerika’nın Sesi, 2022).

Yukarıda ele alınan örnekler ışığında ABD başkanlık sisteminde, Başkan ile Kongre arasında bir denetim mekanizmasının olduğunu ve bu mekanizma sayesinde Başkan üzerinde bir baskı ve denetim unsurunun oluştuğunu söylemek mümkündür.

5. Türkiye’de Siyasal Denetim

Cumhuriyetin ilanından itibaren Türkiye’nin siyasal ve idari hayatında, parlamenter hükümet sistemini geliştirme yönünde çeşitli adımlar atılmıştır. 1924 Anayasası’nda meclis hükümet sistemi ile parlamenter hükümet sisteminin bazı özellikleri alınarak karma bir yapı oluşturulmuştur. 1961 Anayasası yasama yetkisi, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosundan oluşan parlamenter hükümet sistemini benimsemiştir. 1982 Anayasası, parlamenter hükümet sistemini benimsemiş ve seçimle gelen milletvekillerinden oluşan TBMM’yi kabul etmiştir. 1982 Anayasasına “6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” kapsamında yapılan 16 Nisan 2017 tarihli referandum ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi dâhil olmuş ve bu sistem 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan seçimler sonucunda fiilen uygulanmaya başlanmıştır (Engin, 2022: 52), (Özkan Ürün, 2016: 41-49), (Turan, 2018: 43). Uygulanan bu sistem, yürütmenin siyasal denetiminin şeklinde ve yöntemlerinde de değişiklikler getirmiştir.

5.1. Parlamenter Hükümet Sisteminde Siyasal Denetim

Tarih boyunca denetim süreci, anayasa değişikliği kısmında ilk defa siyasal denetim ile başlamıştır. Kanun-i Esasi’nin uygulandığı 1876 yılında, mevcut ve yeni oluşturulan kanunların padişah adına denetleme görevi Heyet-i Ayan tarafından yapılmaktaydı. Siyasal denetimin, Heyet-i Ayan tarafından uygulandığı bu sistem ile kanunların din kurallarına uygun olup olmadığını denetlemekteydi. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda ve 1924 Anayasası’nda ise siyasal denetimi tam olarak karşılayan bir unsur oluşmamış ancak 1961 ve 1982 Anayasaları içerisinde siyasal denetim mekanizması uygulanmaya başlamıştır (Keskinsoy, 2011: 169). Parlamenter hükümet sisteminde siyasal denetimde parlamentonun, hükümetler ya da bakanlar aracılığıyla yürütmeyi denetlediği, denetim sürecinde asıl aktörün idari organlar değil yasama organı olduğu görülmüştür (Güven, 2007: 46).

Türkiye’nin çift meclis sistemini kabul ettiği 1961 Anayasasının yürürlükte kaldığı süre içerisinde siyasal denetim, çift meclis sistemi üzerinden yapılmıştır. Buradaki amaç ikinci meclisin özellikle kanunların yapım sürecinde bir denetim görevi üstlenmesi olmuştur. Ancak çift meclisli parlamento yapısı süresi içerisinde Millet Meclisi tarafından gönderilen kanun tasarı ve tekliflerinin Cumhuriyet Senatosu’na gönderildiği şekli ile kabul edilme oranının %86 düzeyinde olduğundan dolayı siyasal denetimin istenilen düzeyde olmadığı görülmüştür (İnce, 2020: 287).

1982 Anayasasının 16 Nisan 2017 tarihli referandum ile değişmeden önceki haline göre bakanlar, yetkisi dâhilinde yapılan tüm eylem ve işlemlerden siyasal olarak sorumlu durumdadırlar. Bu sorumluluk Meclisin siyasal denetimi aracılığıyla halka karşıdır. Meclis bu siyasal denetimi, soru, genel görüşme, meclis araştırması, meclis soruşturması ve gensoru yollarıyla yerine getirmektedir. Ayrıca, 6771 sayılı yasa ile değişmeden önceki haliyle, Anayasanın 110’uncu maddesiyle düzenlenen ve hükümetin göreve başlama sırasında hükümet programının okunması ardından yapılan güven oylaması da siyasal denetimin bir yolu olarak kabul edilmektedir. Anayasanın 98’inci maddesinde düzenlenen soru, genel görüşme ve meclis araştırması her ne kadar bir siyasal denetim mekanizması olarak görülse de aslında bu üç yöntemin birer bilgi isteme/toplama ve görüşme yöntemi olduğuna dikkat etmek gerekir. Bu kapsamda soru, Meclis üyeleri tarafından, herhangi bir konu hakkında Bakanlar Kurulu adına başbakan veya bakanlardan, sözlü veya yazılı cevaplandırılmak üzere bilgi

istenmesi; genel görüşme ise, belirli bir konunun, herhangi bir karar almadan Meclis genel kurulunda görüşülmesidir. Aynı maddede düzenlenen meclis araştırması ise belli bir konuda bilgi edinmek üzere, bu amaçla kurulacak komisyon tarafından inceleme yapılması ve sonucunda düzenlenecek raporun Meclis genel kuruluna sunulması şeklindeki bilgi edinme yöntemi olarak belirtilmiştir. Anayasanın 99'uncu maddesinde düzenlenmiş olan gensoru, yasama organı tarafından kullanılan etkili bir denetim yöntemi olup Bakanlar Kurulunun veya bir bakanın düşürülmesi amacıyla bir siyasal parti grubu veya en az yirmi milletvekili tarafından verilen bir önerge'dir. Gensoru önergesinin kabul edilmesi, üye tamsayısının salt çoğunluğunun bu önergeyi kabul etmesi ile mümkün olmaktadır. Anayasanın 100'üncü maddesi ise önemli bir siyasal denetim mekanizması olan meclis soruşturmasını düzenlemiştir. Bu maddeye göre, görevine devam eden veya görevinden ayrılmış başbakan ve bakanlar hakkında, göreviyle ilgili faaliyetler ve işlemleri dolayısıyla soruşturma açılması, Meclis üye tamsayısının en az onda birinin vereceği önergeyle mümkündür. Bu önergenin kabul edilmesi ile kurulacak on beş kişilik komisyonun düzenleyeceği rapor, Mecliste görüşülmesinin ardından yapılacak gizli oylama sonucunda üye tam sayısının salt çoğunluğunun kabul etmesiyle, ilgilinin Yüce Divan'a sevkine neden olabilecektir.

Meclis tarafından kullanılabilen ve 1982 Anayasasının 74'üncü maddesinde düzenlenen diğer iki siyasal denetim sisteminden birisi, dilekçe ve bilgi edinme hakkı kapsamında bireylerin kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri için Meclise başvurmaları ve Meclisin bunu gecikmeksizin cevaplamasıdır. Anayasanın 74'üncü maddesinde düzenlenen diğer siyasal denetim aracı ise Meclise bağlı olarak kurulan Kamu Denetçisi Kurumunun, idarenin işleyişi ile ilgili kendisine gelen şikâyetleri görüşerek ilgili kuruma yönelik görüş ve tavsiyelerde bulunarak yönetilenlerin memnuniyetinin artması yönünde çalışmalarda bulunmasıdır. Karakılıç ve Bayrak'a (2021: 354) göre idarenin, bir kamu kurumu niteliğindeki Kamu Denetçiliği tarafından denetlenmesinin yönetsel bir denetim olduğu görüşünün, öneri ve tavsiye niteliğinde tespitleri olan bu kurumun bir vesayet makamı olmaması nedeniyle çok doğru olmadığı söylenebilir. Yasal bağlayıcılığı olmamakla birlikte, hukuksal etkisi olabilecek bu denetim yollarıyla Meclis, yürütmenin daha etkin ve verimli işleyebilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmak üzere harekete geçebilmektedir.

Parlamente hükümet sisteminin vazgeçilmez denetim yöntemi olan siyasal denetimler içerisinde, Mecliste yer alan İnsan Hakları İnceleme Komisyonu tarafından yerine getirilen incelemeler ile Sayıştay'ın düzenleyip Meclise sunmuş olduğu raporlara istinaden yapılan mali kaynaklı denetimler de yer almaktadır. Bununla beraber 6085 sayılı Sayıştay Kanunu gereğince 2010 yılında kaldırılana kadar Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu tarafından düzenlenen raporlar da Meclise sunuluyor ve bu şekilde de yürütmenin siyasal denetimi yapılmış oluyordu. Parlamente hükümet döneminde çıkarılan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile Sayıştay'ın harcama öncesi denetime yönelik yetkileri elinden alınmış ve sadece harcama sonrası denetim yetkisi ile görevlendirilmiş olup (Güven, 2007: 82) bu şekilde Meclis'in Sayıştay aracılığıyla kullanmış olduğu siyasal denetim yetkisi kısıtlanmıştır.

Parlamente hükümet sisteminde Meclisin siyasal denetim uyguladığı diğer önemli bir konu da bütçedir. 1982 Anayasasının 87'nci maddesinde, bütçe ve kesin hesap kanun tasarılarını görüşmek ve kabul etmek, Meclisin temel görevleri arasında sayılmış olup diğer kanunlardan farklı olarak bütçe için "görüşmek ve kabul etmek" ifadelerine yer verilmiştir. Böylece "bütçe" kanununun şekli bir kanun olarak bütçede görüşülmesi ve kabul edilmesi, yasama organının yürütme organı üzerinde siyasal bir denetim mekanizması işlettiğinin bir sonucudur. Meclisin bütçe faaliyeti, Plan ve Bütçe Komisyonu çalışmaları ve Genel Kurul görüşmeleri şeklinde olup Meclis bu süreçte inceleme, değiştirme veya onaylama yetkilerini kullanabilmektedir. Bütçenin kabul veya reddedilmesi, yasama organının yürütme organı üzerindeki siyasal denetiminin vücut bulmuş hâli olmaktadır. Bütçe üzerinde denetim yetkisi bulunan Meclis, aynı şekilde bütçe kanununun uygulanma sonuçlarını denetleme yetkisine de sahiptir. Anayasasının 164'üncü maddesiyle düzenlenen ve "kesin hesap" olarak adlandırılan kanun, bütçenin denetlenmesini, gelir ve giderlerin bütçe kanununda verilen izin

ve yetkilerle uyumlu olup olmadığının incelenmesini içermektedir. Parlamentonun bu şekilde, kesinleşmiş bütçe rakamlarının, bütçenin onayı sırasında verdiği ön izne uygunluğunu bir kanuna bağlaması, Meclisin bütçe üzerindeki siyasal denetiminin önemli bir aşamasıdır (Yılmaz ve Biçer, 2018: 380-382).

5.2. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Siyasal Denetim

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş ile birlikte 1982 Anayasası’nın:

- * 101. maddesinde yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanının partisi ile ilişkisinin yeniden başlaması,
- * 75. maddesinde yapılan değişiklikle milletvekili sayısının 600’e çıkartılması,
- * 76. maddesinde yapılan değişiklikle seçilme yaşının on sekize indirilmesi,
- * 77. maddesinde yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanlığı ve milletvekili seçimlerinin aynı dönemde ve beş yılda bir yapılması,
- * 88. maddesinde yapılan değişiklikle kanun teklif etme yetkisinin TBMM’ye bırakılması,
- * 105. maddesinde yapılan değişiklikle TBMM’nin Cumhurbaşkanını yüce divana gönderme sınırlarının genişletilmesi,
- * 116. maddesinde yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanına ve Meclise seçimleri yenileme yetkisi verilmesi, gibi birçok değişiklik yapılmıştır.

Genel olarak parlamenter hükümet sisteminde Meclisin kullanabileceği sözlü soru, yazılı soru, genel görüşme, Meclis araştırması, Meclis soruşturması ve gensoru şeklinde kullanabileceği siyasal denetim yetkisi, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle beraber *yazılı soru, genel görüşme, Meclis araştırması ve Meclis soruşturması* yöntemlerine indirgenmiştir. Ayrıca Meclisin bilgi edinme ve denetim yolları Anayasada 98’inci maddede birleştirilerek ilgili diğer maddeler kaldırılmıştır. Gerek yürütmenin tek elde toplanması, gerekse de Meclise karşı sorumlu olan yürütme organlarının değişmesi nedeniyle siyasal denetim yöntemlerinde değişiklikler yapılmış; meclis soruşturması ve yazılı soru yöntemlerinin yöneltileceği kişiler içerisine Cumhurbaşkanı yardımcılarını dâhil edilmiştir. Yazılı soru yönteminin sözlü soru yönteminden çok daha fazla kullanılması ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde başkanın yasama faaliyetlerine katılımının sınırlı olması nedeniyle sözlü sorunun kaldırılması uygun görülmüştür. Aynı zamanda, parlamenter hükümet sisteminde siyasal açıdan yürütmenin sorumlu kanadı olan Bakanlar Kurulunu veya bir bakanı siyasal sorumluluk altına sokan gensoru uygulaması, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yürütmenin sorumluluğunun tamamen Cumhurbaşkanında olması ve Cumhurbaşkanını da Meclisin değil halkın seçmesi gibi nedenlerle kaldırılmıştır. Meclis hükümeti sistemine geçildiği 1920 yılından itibaren verilen toplam dört yüz doksan dört (494) gensoru uygulamasından sadece altı tanesinin kabul edildiği gerçeği dikkate alındığında, işlevsel olarak amacına ulaşamayan gensoru uygulamasının sistem değişikliğine bağlı olarak kaldırılmasının yerinde olduğu söylenebilir (Ateş ve Yavuz: 2017: 556-559). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yürütme organının yasama organı tarafından belirlenmemesi, güçler ayrılığı ilkesinin uygulanmasını ve yasamanın yürütmeyi denetleyebilmesini sağlayabilecek ve yürütme üzerinde siyasi sonuçlar doğurabilecektir (Akçay, 2017: 53).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yasamanın yürütmeyi denetlemesi ilkelerini incelerken ikili bir ayırımla ele almak gereklidir. İlk olarak yürütmenin başı olarak Cumhurbaşkanının siyasal denetimine, daha sonra da Cumhurbaşkanı yardımcılarını ile bakanların siyasal denetimine yönelik düzenlemeler dikkate alınmalıdır.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanının Anayasal hükümlere dayanarak çıkardığı kararnamelere karşı iptal davası açma yetkisi, Mecliste en fazla üyeye sahip iki siyasi parti grubuna ve Meclis üye tamsayısının en az beşte birinin yapacağı itirazla olabilmektedir (1982 Anayasası, 2023). Sonucunda yargısal bir denetim yapılmasına rağmen,

Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin iptali sürecini başlatanlar, meclisin içerisinde yasama görevini yürüten üyelerden olduğundan bu işleyiş, siyasal başlayıp yargısal sonuçlanan bir denetim mekanizması gibidir.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanının yasama organı tarafından denetimi, ister görevi ile ilgili olsun ister görev dışı bir fiilden kaynaklanmış olsun, Cumhurbaşkanının suçlu bulunarak Yüce Divan'a sevkine kadar gidebilmektedir. Cumhurbaşkanı hükümet sisteminin 1982 Anayasası'nın 105'inci maddesine getirdiği düzenleme ile Cumhurbaşkanının hem siyasal hem kişisel denetimi sağlanmaktadır. Söz konusu madde ile Cumhurbaşkanının "bir suç" işlediği iddiasıyla TBMM üye tamsayısının salt çoğunluğu tarafından önerge verilerek en geç bir ay içerisinde görüşülüp yine üye tamsayısının en az beşte üçü tarafından kabul edilmesi düzenlenmiştir.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde Cumhurbaşkanı yardımcılarını ile bakanların siyasal denetimi 1982 Anayasası'nın 98'inci maddesinde düzenlenmiş olup bu denetimin meclis soruşturması ve yazılı soru olmak üzere iki yolu bulunmaktadır. Söz konusu madde, Meclisin bilgi edinme ve denetim yolu olarak Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı soru yöntemlerini kullandığını; bunlardan Meclis araştırması ve genel görüşmenin Meclisin bilgi edinme yolları olduğunu; Meclis soruşturması ve yazılı sorunun ise siyasal denetim yolları olduğunu belirtmiştir.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yasamanın yürütme üzerindeki denetiminin önemli bir aşaması, parlamenter hükümet sisteminde olduğu gibi, bütçe yapım aşamasıdır. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde Anayasanın 161'inci maddesinde düzenlenen bütçe, yürütmenin tek yetkilisi ve sorumlusu durumundaki Cumhurbaşkanı tarafından Meclise sunulmaktadır. Bütçenin kabulünün Meclisin yetkisinde olması ve bütçedeki ödeneklerin Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile harcanacak tutarın üzerine çıkarılamaması, yürütmenin anayasal hükümler çerçevesinde siyasal açıdan denetlendiğinin göstergeleridir. Fakat aynı maddede belirtilen, bütçe kanunun süresi içerisinde yürürlüğe konulamaması durumunda geçici bütçenin kanunlaşacağı, bu kanunun çıkarılamaması durumunda da yeni bütçe kanununun kabulüne kadar bir önceki yılın bütçesinin yeniden değerlendirilerek artırılarak uygulanacağı hükmünün, Meclisin yürütme üzerindeki siyasal denetimini zayıflattığı söylenebilir.

6. Parlamenter Hükümet Sistemi İle Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Siyasal Denetim Açısından Karşılaştırılması

Dünyada kabul gören temel yönetim sistemlerinden olan parlamenter hükümet sistemi ile Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi adı verilen başkanlık sistemi arasında, birçok yönden farklılıklar olduğu gibi siyasal denetim açısından da farklılıklar bulunmaktadır (Yılmaz ve Biçer, 2018: 367-368).

Parlamenter hükümet sisteminde Meclisin kendisi, asli işlevi olan yasa yapma görevini kullanırken daha çok hükümetin sunduğu tasarıları görüşme yoluna gitmektedir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde ise Cumhurbaşkanının yürütme açısından tek sorumlu ve yetkili olması ve yasa tasarısı/teklifi sunma yetkisinin bulunmaması; yasa yapma işlevinin doğrudan Meclis tarafından kullanılması söz konusudur (Ateş ve Yavuz, 2017: 556). Bu durum Meclisin çıkaracağı yasalarla, yürütme üzerinde "önleyici siyasal denetim" uygulaması olarak görülebilir.

Parlamenter sistemde çok kullanılmasına rağmen, cevaplanmaması ve cevaplanmadığı için bir yaptırımının olmaması veya hükümetçe yazılı soruya çevrilerek cevaplanması gibi nedenlerle etkin olarak kullanılmayan sözlü soru, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde siyasal denetim araçları içerisinde yer almamaktadır. Aynı şekilde, kabul edilmesi durumunda Bakanlar Kurulunun veya bir bakanın görevden düşürülmesi sonucunu doğuracak olan fakat Meclis çoğunluğunun hükümet partilerinde olması nedeniyle, sadece bir baskı aracı olarak kullanılan gensoru yönteminin, hükümetin

meclis dışında kurulmuş olması ilkesi de dikkate alınarak, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yer almadığı görülmektedir (Ateş ve Yavuz, 2017: 556-558).

Parlamenter hükümet sisteminde yürütmenin sorumlu kanadını oluşturan Bakanlar Kurulu, düzenleyici birer idari işlem olan Kanun Hükmünde Kararname ve Bakanlar Kurulu Kararı çıkarma yetkilerine sahiptir. Kanun hükmünde kararnameler, sadece Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılabilmekte olup olağan üstü hâl kanun hükmünde kararnameleri hariç, Bakanlar Kurulunun bu yetkiyi kullanabilmesi ise Meclisin kabul edeceği bir yetki kanunuyla mümkün olmaktadır. Bununla birlikte parlamenter hükümet sisteminde Bakanlar Kurulunun sıklıkla kullandığı bir diğer idari işlem de bakanlar kurulu kararlarıdır. Tıpkı kanun hükmünde kararnamelerde olduğu gibi Meclisin yasa ile yetki verdiği hallerde kullanılabilen bakanlar kurulu kararı da, Meclisin siyasal denetimine tabi bir idari işlemdir (Aktalay, 2014: 76). Her ne kadar Tan (1995. 352-353), Meclisin, özellikle kanun hükmünde kararnameleri Anayasada belirtildiği şekilde öncelik ve ivedilikle görüşme zorunluluğunu dikkate almadığını ve bu idari işlem üzerindeki sorumluluğunu yerine getirmediğini belirtse de, bu durum bu işlemler üzerindeki siyasal denetimin varlığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle beraber Cumhurbaşkanının yürütmenin tek yetkilisi konumuna gelmesi ve Meclis tarafından Bakanlar Kuruluna verilen kanun hükmünde kararname ve bakanlar kurulu kararı çıkarma yetkilerinin de elinden alınmasını gerekli kılmıştır. Parlamenter hükümet sisteminde de Anayasada kendisine yer bulan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, kanun hükmünde kararnamenin ve bakanlar kurulu kararlarının yerini almıştır. Parlamenter hükümet sisteminde Anayasanın 107’nci maddesiyle düzenlenen Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sadece Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği’nin kuruluş, teşkilat ve çalışma esasları ile personel atama işlemleri konularında düzenlenebilmekte iken Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde daha kapsamlı bir idari işlem niteliğini almıştır. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde Anayasanın 104’üncü maddesinde düzenlenen Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Cumhurbaşkanının yürütme yetkisine ilişkin konularda kullanacağı bir düzenleyici işlem niteliğindedir. Bu kararnameler, kanunla düzenlenmesi öngörülen konular ve kanunun açıkça düzenlediği konular hakkında çıkarılamaması, kanunla çelişmesi halinde kanun hükmünün uygulanması ve Meclisin aynı konu hakkında kanun çıkarması durumunda kararnamenin hükümsüz kalması (Çolak, 2017: 56-57) gibi anayasal hükümler dolayısıyla, Meclisin siyasal denetimine tabidir.

Parlamenter hükümet sisteminde, Bakanlar Kurulu ile birlikte yürütmenin diğer bir kanadını oluşturan Cumhurbaşkanı, tek başına yaptığı bazı işlemler dışında, hiçbir işlemin sorumluluğuna katlanmamakta ve bu iş ve işlemlerde sorumluluk Bakanlar Kurulu’na ait olmaktadır. Cumhurbaşkanı hükümet sisteminde ise yürütmeden tek başına sorumlu olan Cumhurbaşkanı, iş ve işlemlerinde yargısal denetime tabi olduğu kadar siyasal bir denetimin de muhatabı konumuna gelmiştir (Erdem, 2016. 15).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yasamanın yürütme üzerindeki denetiminin önemli bir aşaması, parlamenter hükümet sisteminde olduğu gibi, bütçe yapım aşamasıdır. Hatta Yavuz’a göre (2017: 4) başkanlık sistemlerinde bütçe, yasamanın başkana karşı kullanabileceği en etkili silahtır. Bütçe vasıtasıyla yürütme organı üzerinde Meclisin uyguladığı siyasal denetim açısından, parlamenter hükümet sistemi ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi arasında çok önemli farklar bulunmamakla birlikte, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde Meclise karşı bütçenin uygulanmasından sorumlu organ Cumhurbaşkanının yetkili olduğu yürütme organıdır. Diğer bir deyişle, Meclisin yürütme organı üzerinde bütçenin uygulanması dolayısıyla uyguladığı siyasal denetimde muhatap, parlamenter hükümet sisteminde bakanlar kurulu ve başbakan iken, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde cumhurbaşkanıdır. Her iki sistemde de bütçe kanunu Meclisin onayıyla yürürlüğe girmekte fakat Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde bütçe kanununun gecikmesi durumunda yeni bütçe kanununun kabulüne kadar bir önceki yılın bütçesinin yeniden değerlendirilme oranında artırılarak uygulanması yer almaktadır. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde

Anayasanın 161'inci maddesinde düzenlenen bütçe, yürütmenin tek yetkilisi ve sorumlusu durumundaki Cumhurbaşkanı tarafından Meclise sunulmaktadır. Bütçenin kabulünün Meclisin yetkisinde olması ve bütçedeki ödeneklerin Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile harcanacak tutarın üzerine çıkarılmaması, yürütmenin bütçe yetkisinin anayasal hükümler çerçevesinde siyasal açıdan denetlendiğinin göstergeleridir.

7. Sonuç

Türkiye, 1961 Anayasasıyla uygulamaya başladığı parlamenter sistemi, 2017 yılında fiili olarak değiştirmiştir. Türk tipi başkanlık sistemi olarak adlandırılan ve parlamenter sistemin yarattığı hantallığı ve siyasi krizleri gidereceği vaadiyle hayata geçirilen Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, olumlu ve olumsuz birçok özellik barındırmaktadır. Her şeyden önce Türkiye'de uygulanan hem parlamenter sistemde, hem de başkanlık sisteminde yasama organı yürütme organı karşısında güçsüz bırakılmıştır. Türkiye parlamentosu, ne İngiltere'nin parlamenter sistemindeki meclisin, ne de ABD'nin başkanlık sistemindeki meclisin sahip olduğu yetki ve güce sahip olabilmıştır. Yürütme organı karşısında yasama organının zayıf bırakılması, öteden beri gelen demokratikleşme sorununun devamına neden olması muhtemeldir (Al, 2020: 34). Parlamenter sistem bir nevi "günah keçisi" olarak görülmüş ve yürütmenin hızlı ve çabuk işlemesinden ziyade verimli ve şeffaf işlemesi gerektiği göz ardı edilerek bir tür başkanlık sistemi olan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş yapılmıştır.

Siyasal denetime dar bir açıdan bakıldığında, siyasal denetimin başrol oyuncusu olarak meclis organlarını görmek ve meclisin iktidar dışındaki diğer muhalefet üyelerinin yaptığı denetimlerin siyasal amaçla yapıldığını bilmek, siyasal denetim açısından en doğru yaklaşımdır. Şöyle ki meclis üyeleri tarafından kullanılan meclis araştırması, meclis soruşturması gibi denetim yolları, çoğunlukla hükümetteki siyasal otoritenin daha demokratik ve etkin çalışmasını sağlama amacını taşıyan ve muhalefet etme görevine bağlı olarak kullanılan denetim yollarıdır. Bu nedenle yürütme organı birimlerinin yönetim kademeleri üzerinde yapacağı denetimlerin siyasal amaç gütmesi etik ve tarafsız olma kurallarına uygun olmayacağından, yapılan bu denetimlerin siyasal denetimden çok idari denetim olarak görülmesi daha doğru olacaktır.

Yönetim sistemindeki değişimin, devletin erklerinin uygulanması ve bunların denetlenmesi konusunda değişiklikler getirmesi kaçınılmazdır. Türkiye'de siyasal denetim açısından bakıldığında, parlamenter hükümet sisteminde uygulanan denetim yöntemlerinin Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine uyarlandığı görülmektedir. Parlamenter sistemde çokça uygulanan fakat etkinliği konusunda şüpheler barındıran sözlü soru ve gensoru gibi denetim yöntemleri, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde uygulanabilirlikleri kalmadığından kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanı'nın tek başına yürütmenin her türlü eylem ve işleminden sorumlu tutulması kuralı, Cumhurbaşkanı'nın her türlü siyasal ve yargısal denetime tabi olabilmesi kuralını beraberinde getirmiştir. Fakat Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde parlamenter sistemin aksine Cumhurbaşkanı'nın sadece devleti temsil etmediği; bunun yanında kendisinin siyasi bir kimliğinin de bulunduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle Anayasanın 98'inci maddesinde yer alan meclis soruşturması ve yazılı soru yöntemlerinin, sadece Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanlar hakkında değil, aynı zamanda Cumhurbaşkanı için de işletilmesi önerilmektedir.

Yürütmenin siyasal denetiminde önemli bir ölçüt tarafsızlığın sağlanabilmesidir. Parlamenter hükümet sisteminde yasama organını oluşturan üyelerin çoğunluğunun iktidar kanadına mensup olması, yürütme organı üzerinde uygulanmak istenen siyasal denetimin önünde engel olabilecektir. Her ne kadar halk tarafından seçilmiş Cumhurbaşkanı'nın siyasal denetiminde salt çoğunluk ve beşte üç gibi kıstaslar belirlense de, Meclisteki çoğunluğu elinde bulunduran siyasi partiler tarafından desteklenen Cumhurbaşkanı hakkında soruşturma açılması uygulamada pek mümkün görünmemektedir.

Aynı şekilde Meclis araştırması kapsamında komisyon kurulması teklifi, verilen araştırma önergelerinin Mecliste çoğunluğa sahip olan ve Cumhurbaşkanının mensubu veya tarafı olduğu siyasi partiler tarafından reddedilmesi durumunda Meclis araştırması başlamadan bitmiş olacaktır. Yürütme üzerindeki siyasal denetimi zayıflatan bu durumu düzeltmek adına, verilen önergelerin reddedilme şartlarının daha ağırlaştırılması veya kabul edilme şartlarının daha yumuşatılması yoluna gidilebilir.

Siyasal denetimi güçlendirmek adına, Cumhurbaşkanının ve Cumhurbaşkanı yardımcılarının, her yılın ilk üç ayı içerisinde, bir önceki yıla ait işlem ve raporları Meclise sunması konusunda gerekli yasal düzenlemeler yapılabilir. Böylece yürütmenin üst kademesi üzerinde yasama organının kontrol mekanizmasının çalıştığı söylenebilir. Aynı şekilde Bakanların da, Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olmalarına rağmen geçmiş yıllara ait idari karar ve işlemlerinin, gerekçelerini içeren bir raporla Meclise sunmaları ve bu raporların, Mecliste bulunan tüm partilerin eşit olarak temsil edildikleri bir komisyon tarafından değerlendiril yönünde mevzuat düzenlemesi yapılması, yürütme organı tarafından yapılanların yasama organı tarafından bilinip kontrol edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Benzer şekilde Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi gibi başkanlık sistemlerinde de, başkanın bağlı olduğu veya başkanı destekleyen siyasi kanadın, yürütmenin eylemlerindeki doğru/yanlış ve legal/illegal ayrımlarını tarafsızca yapabilmesi, uygulanması zor fakat olması gereken bir gerçekliktir. ABD başkanlık sisteminde nasıl ki kongrenin üst kanadının, ödenekleri yürütme organı tarafından düzenlenen komisyonlar vasıtasıyla yürütmeyi denetleyebilmesi siyasi etkiye maruz kalıyorsa, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde de Cumhurbaşkanının partili bir Cumhurbaşkanı olduğu ve siyasal kimliğinden sıyrıl(a)madığı düşünüldüğünde Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak oluşturulan politika kurullarının da, siyasal partilerin etkisi altında kalması kaçınılmazdır. Politika kurulları üzerindeki bu siyasi etkilerin zayıflatılması ve hatta ortadan kaldırılması, yürütmenin daha tarafsız ve etkin çalışmasına ve siyasal denetim mekanizmasının daha etkin ve verimli yürütülmesine de önayak olabilecektir.

Parlamenter hükümet sistemi ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi arasındaki önemli bir uygulama farklılığı da bütçe açısından getirilmiştir. Parlamenter hükümet sisteminde olmayıp da Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yer bulan bütçe uygulamasında, Bütçe Kanununun süresi içerisinde yürürlüğe konulamaması durumunda geçici bütçenin kanunlaşacağı, bu kanunun da çıkarılamaması durumunda ise yeni bütçe kanununun kabulüne kadar bir önceki yılın bütçesinin yeniden değerlendirilme oranında artırılarak uygulanacağı hükümlerinin, Meclisin yürütme üzerindeki siyasal denetimini zayıflattığı söylenebilir. Yürütmeye, yasamanın onayından geçmemiş bir bütçeyi uygulama yetkisi veren bu maddenin yeniden düzenlenmesi, yürütme lehine olan güç dengesizliğini giderebilecektir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

5018 sayılı kanun (2022, 5 Ağustos). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5018&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.

Ajao, O. S., Jayeoba, O. O. & Ajibade A. T. (2016). Evolution and development of auditing. *Unique Journal of Business Management Research*, 3(1), 32-40.

Akcagündüz, E. (2020). Türkiye’de kamu yönetiminin denetim yöntemlerinin etkinliği ve kamuoyu denetimi üzerine nitel bir inceleme. *Ekev Akademi Dergisi*, 84, 211-228.

Akçay, E. (2017). Cumhurbaşkanlığı sisteminde siyasal denetim: İdarenin TBMM tarafından denetlenmesi. *Ombudsman Akademik Dergisi*, 3(5), 37-68.

- Akpınar, E. (2006). *Kamu yönetiminde denetim olgusu ve Türkiye’de kamu yönetiminin denetlenmesi*, [Yayınlanmamış yüksek lisan tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Aktalay, A. (2014). Bakanlar kurulunun düzenleyici işlemleri ve karar alma usulü. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(2), 69-98.
- Al, H. (2020). Başkanlık sistemi üzerine: Cumhurbaşkanlığı sisteminin zayıf halkası parlamento. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 14-44.
- Arslan, R. (2013). *Demokratik yönetim sistemleri*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Ateş, H. ve Yavuz, Ö. (2017). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde denetimin geleceği. Y. Demirhan, S. A. Yılmaz ve A. V. Koçal (Ed.), *Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (545-572). Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Aybay, R. (2006, Mayıs). *Control of Public Administration*. III Encuentro in International “Justica y Derecho 2006” Palacio de las Convenciones, Cuba.
- Ban, C. (2014). Drawing the line between political control and politicization: An analysis of public administration theory. *In Paper Presented at the Annual Meeting of NISPAcee*, 1, 1-13.
- Bilgiç, N. (2024). *Türkiye’de parlamenter sistem ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin parlamento etkinliği açısından karşılaştırılması*. [Yayınlanmamış yüksek lisan tezi]. Tarsus Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mersin.
- Bilgin, M. ve Şencan, H. (2019). Kongrenin denetim araçları. S. Gökçimen (Ed.), *ABD Kongresinde yasama, denetim ve bütçe süreçleri* içinde, (177-209). Ankara: TBMM Basımevi.
- Boyalı, H., & Gümüş, K. (2022). Bürokrasi ve siyaset ilişkisinin parlamenter sistem ile cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi özelinde analizi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 55, 232-247. doi: 10.53568/yyusbed.1111869
- Bozkurt, P. (2013). Denetim kavramı ve denetim anlayışındaki gelişmeler. *Denetim Dergisi*, 12, 56-62.
- Çolak, Ç. (2017). Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Yetkisinin Amerikan Sistemi Üzerinden Karşılaştırmalı Analizi. *Strategic Public Management Journal*, 3, 51-65.
- Çüçen, A. K. (2003), İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi. (2024, 2 Mayıs). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. Erişim adresi: <https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/b294c750-c9a9-4fef-966d-687ab234d6b7/content>.
- Doğan, K. C. (2015). Yönetimin bir fonksiyonu olarak denetim ve kamu yönetimindeki yeri. *Ombudsman Akademik Dergisi*, 2(3), 107-141.
- Engin, S. (2022). *Üniversite ombudsmanlık sistemi ve Türkiye’de uygulanabilirliği: bir model önerisi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Erdem, A. Y. (2016). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde devlet denetleme kurulu. *Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi*, 35(2), 1-24.
- Erdem, K. (2019). Anayasal organlar ve kuvvetler ayrılığı. S. Gökçimen (Ed.), *ABD Kongresinde yasama, denetim ve bütçe süreçleri* içinde, (1-13), Ankara: TBMM Basımevi.
- Erdoğan, S. (2022). Türkiye’de hükümet sistemi tartışmaları ve rasyonelleştirilmiş parlamenter sistem. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 341-365.
- Ertekin, Y. (2004). Çağdaş yönetim ve denetim. *Journal of Social Sciences*, 1(1), 55-67.

- Eryılmaz, B. (1993). Kamu bürokrasisinin denetlenmesinde yeni gelişmeler. *Amme İdaresi Dergisi*, 26(4), 81-106.
- Eryılmaz, B. (2018). *Kamu yönetimi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Gül, H., Kamalak, İ., ve Sallan Gül, S. (2017). Amerikan başkanlık ve Fransız yarı başkanlık sistemleri ışığında Türkiye’nin yeni cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi. *Strategic Public Management Journal*, 3, 101-120.
- Güner, H. (2014). Türkiye’de kamu yönetimi ve kamu yönetiminin denetimi. *Denetim Dergisi*, 14, 65-72.
- Güven, M. T. (2007). *Türkiye’de kamu yönetiminin denetiminde paradigma değişimi*, [Yayınlanmamış yüksek lisan tezi], TODAİE, Ankara.
- İnce, İ. (2020). Kanunların anayasaya uygunluğunun siyasal denetiminde çift meclis sistemi örneği olarak 1961 anayasası dönemi. *International Marmara Social Sciences Congress (Imascon 2020 – Autumn) Proceedings Book* (pp. 282-287). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Rektörlüğü.
- Kama, S. (2016). Parlamenter hükümet sistemi olarak “Westminster modeli” Britanya örneği üzerine bir deneme. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(2), 161-201.
- Karahöyük, M. (2022). Devlet Sistemlerinde parlamentonun etkinliği ve demokratikleşmeye ilişkin karşılaştırmalı bir değerlendirme, Erişim adresi: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/>.
- Karakılçık, Y. ve Bayrak, B. (2021). Demokratikleşme yolunda vesayet denetimi: devlet denetleme kurulu – kamu denetçiliği kurumu karşılaştırması. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), s. 340-357.
- Keskinsoy, Ö. (2011). Anayasa değişikliklerine dâir kanunların yargısal denetimine eleştirel bir bakış. *Liberal Düşünce Dergisi* 63, 169-177.
- Metin, A. ve Ünal, S. (2023). Classifying forms of government on a global scale. *Asian Journal of Comparative Politics*, 8(2). 487-515.
- Önen, S. M. (2019). Denetim. Y. Mamur ve E. Alacadağlı Işıkcı (Ed.), *Kamu yönetimi ansiklopedisi* içinde, (155-163), Ankara: Astana Yayıncılık.
- Özer, M. A. ve Önen, S. M. (2019). *200 Soruda yönetim – kamu yönetimi*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Özer, M. A. ve Önen, S. M. (2020). *Yönetim*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Özkan Ürün, Ö. (2016). *Parlamenter hükümet sisteminde denetimin etkinleştirilmesi: Soru, genel görüşme, meclis araştırması*. [Yayınlanmamış doktora tezi], Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Parlak, B. (2014). Avrupa Birliği perspektifinden merkezi yönetim – Yerel yönetim ilişkileri. *Tesam Akademi Dergisi*, 1(1), 7-40.
- Simon, H. A., Smithburg, D. W. & Thompson V. A. (1985). *Kamu yönetimi*. (C. Mihçioğlu, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 1985).
- Şenşekerci, E. (2005). Avrupa’da ışıklar yüzyılı ve siyasetin özerkleşmesi. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 4, 9-26.
- Tan, T. (1995). Türk hukukunda kanun hükmünde kararname uygulaması ve sorunlar. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 50(1), 335-353.

- Tataroğlu, M. (2006). parlamenter ve başkanlık sistemlerinde siyasi iktidar ve bürokrasi ilişkileri ve Türkiye açısından bir değerlendirme. *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(1), 97-119.
- Tataroğlu, M. (2017). *Bilgi çağında kamu yönetiminin denetimi*. Kitapana Yayınevi, İzmir.
- Temsilciler meclisi Nato'dan çıkmayı yasaklayan tasarı. (2022, 16 Nisan). Erişim adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/temsilciler-meclisi-nato-dan-cikmayi-yasaklayan-tasari-gecirdi/4755945.html>.
- Tortop, N. (1974). Yönetimin denetlenmesi ve denetleme biçimleri. *Amme İdaresi Dergisi*, 7(1), 27-50.
- Turan, M. (2018). Türkiye'nin yeni yönetim düzeni: Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi. *Social Sciences Research Journal*, 7(3), 42-91.
- Yavuz, B. (2022, 10 Kasım). Hükümet sistemi seçeneklerinde denge ve denetleme mekanizmaları, Erişim adresi: https://www.dengedenetleme.org/dosyalar/file/hu_ku_met_sistemi_sec_eneklerinde_denge_ve_denetlkeme_mekanizmalar-_v5.pdf.
- Yıldız, H. (2013). Türkiye'de parlamentarizm uygulamaları. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), 183-216.
- Yılmaz, H. (2019). Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin kuvvetler ayrılığı ilkesine göre değerlendirilmesi. A. Yatkın, A. Çekiç Akyol, M. Akyol, ve Ö. Kılınç (Ed.), *I. Uluslararası Yönetim Bilimleri Kongresi Bildiri Kitabı* içinde, (297-307). Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Dilar-Diken-Yuecel/publication/352510100_Bildiri_kitabi/links/60cc8add299bf1cd71da2ea0/Bildiri-kitabi.pdf
- Yılmaz, H. ve Biçer, M. (2018). Başkanlık ve parlamenter hükümet sistemlerinde bütçe sürecinde hesap verebilirlik: anayasa değişikliği ile Türkiye'de öngörülen yeni yanı. İçinde Y. Demirkaya (Ed.), *Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi: Kamu Yönetiminde Denetim* içinde, (365-412), İstanbul: Hiper Yayınları.

DİJİTALLEŞME TÜRKİYE'DE GELİR EŞİTSİZLİĞİNİ NASIL ETKİLEMEKTEDİR?

Güray AKALIN¹

Öz

Bu çalışmada Türkiye'de 2001-2020 yılları arasında dijitalleşmenin gelir eşitsizliğini ampirik olarak nasıl etkilediği araştırılmıştır. Dijitalleşme göstergesi olarak genişbant aboneliği, internet kullanımı ve mobil abonelik, gelir eşitsizlik göstergesi olarak ise harcanabilir gelir üzerinden hesaplanan GİNİ katsayısı kullanılmıştır. ARDL yöntemi, KPSS durağanlık ve ADF birim kök testleriyle elde edilen bulgular şöyledir: i) Değişkenlerin bazıları seviyede durağan iken bazıları birinci dereceden durağanlaşmaktadır. ii) Açıklayıcı değişkenler bağımlı değişkeni uzun dönemde istikrarlı bir şekilde açıklayabilmektedir. iii) Her üç dijitalleşme göstergesindeki ve ticari açıklıktaki artış uzun dönemde gelir eşitsizliğini iyileştirmektedir. iv) Kişi başına reel gelirdeki artış uzun dönemde gelir eşitsizliğini arttırmaktadır. Bundan dolayı karar alıcılar dijitalleşme ve ticari açıklığı arttıracak ve iktisadi büyümenin gelir eşitsizliği üzerindeki bozucu etkisini ortadan kaldıracak politikalar tasarlamalı ve yürürlüğe koymalıdır.

Anahtar Kelimeler: Gelir eşitsizliği, Dijitalleşme, ARDL sınır testi

JEL Kodları: D6, O3, C22

HOW DOES DIGITALIZATION AFFECT INCOME INEQUALITY IN TURKEY?

Abstract

This study investigated how digitalization empirically affected income inequality in Turkey between 2001 and 2020. Broadband subscription, internet usage, and mobile subscription were used as digitalization indicators, and the GINI coefficient calculated on disposable income was used as an income inequality indicator. The findings obtained by the ARDL method, KPSS stationarity and ADF unit root tests are as follows: i) While some variables are stationary at level, some are stationary at first degree. ii) Explanatory variables can explain the dependent variable stably in the long run. iii) The increase in all three digitalization indicators and trade openness improves income inequality in the long run. iv) The real income per capita enhancement increases income inequality in the long run. Therefore, policymakers should design and implement policies that will increase digitalization and trade openness and eliminate the distorting effect of economic growth on income inequality.

Keywords: Income inequality, Digitalization, ARDL bound test

JEL Codes: D6, O3, C22

¹ Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, guray.akalin@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6647-5418.

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 12.07.2024

Giriş

Gelir eşitsizliği, kalkınma ekonomisi içerisinde en fazla araştırılan ve tartışılan konuların başında gelmektedir. Bunun temel sebebi toplumsal kutuplaşmaya ve ekonomik istikrarsızlığa yol açabilecek gelir eşitsizliği sorunun gelişmiş ülkeler de dâhil birçok ülkede hala çözülememiş olmasıdır. Bu kapsamda, 2016 yılında en zengin %10’luk kesimin toplam gelirden aldığı paylar incelendiğinde; bu oranın Avrupa’da %37, Çin’de %41, Rusya’da %46, Amerika ve Kanada’da %47, Sahraaltı Afrika’da, Brezilya’da ve Hindistan’da %57 ve Orta Doğu’da %61 olduğu görülmektedir. Eşitsizliğin en yüksek olduğu bölge olarak tanımlanan Latin Amerika ve Karayipler’de ise en zengin %10’luk kesim en fakir %10’luk kesime göre 16.000 kat daha fazla kazanmaktadır. Türkiye’de de durumun diğer ülkelerden çok farklı olmadığı, en zengin %20’lik kesimin toplam gelirin %47.2’sini elde ettiği ve en fakir %20’lik kesime göre 7.7 katı daha fazla kazanç sağladığı belirlenmiştir (Poce vd. 2023; Alvaredo vd. 2018 ve TÜİK, 2017).

Gelir eşitsizliğinin belirleyicilerini tespit etmeye yönelik oldukça geniş bir literatür söz konusudur. Bu literatür içerisinde dijitalleşme-gelir eşitsizliği ilişkisi ise giderek daha fazla araştırma tarafından ele alınmaktadır. Zira dijitalleşme gelir eşitsizliğini çok farklı kanallardan olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Olumlu etkilediği kanallardan başlamak gerekirse; literatürde dijital teknolojilerdeki gelişimin iş fırsatlarını öğrenmeyi kolaylaştırdığı, girişimciliği teşvik ettiği ve birçok yeni endüstri ve iş modelini ortaya çıkardığı ifade edilmektedir. Bundan dolayı dijital teknolojiler, bilgi iletişim teknolojisi destekli (BİT) girişimcilik ve dış kaynak kullanımı yoluyla yaratılan işlerde istidam sağlayarak eşitsizliği azaltabilmektedir (Francalanci ve Morabito, 2008; World Bank, 2016; Zhang ve Li, 2018; Njangang vd., 2022; Yin ve Choi, 2023; Wang ve Xu, 2023). Ayrıca dijital teknolojiler, kullanıcıların belirli bir mesafeden aktivite gerçekleştirmelerine olanak tanıyarak, fiziksel olarak bir yerden bir yere gitme zorunluluğunu ortadan kaldırmakta ve ulaşım maliyetlerini de düşürmektedir (Ureta, 2008; Shaikh ve Karjaluto, 2015; Asongu ve Odhiambo, 2018; Efobi vd., 2018).

Dijitalleşme ile eğitim derinlemesine bütünleşiktir. Dijitalleşme öğrenme biçimlerinde yenilikler yapmakta, öğrenme kaynaklarını bir araya getirmekte ve sınırlı eğitim kaynaklarına sahip gruplar için öğrenme fırsatı sağlamaktadır. Ayrıca, vasıfsız işçiler en son eğitim kaynaklarına kolayca erişerek becerilerini geliştirebilmekte, bilgilerini güncelleyebilmekte ve bu sayede daha yüksek gelir elde etmek için iyi bir temel hazırlayabilmektedirler. Dolayısıyla dijital teknolojiler kaynak tahsisini iyileştirerek, dezavantajlı kesimlerin ilgili kaynağa, bilgiye ve ayrıca pazara erişimini zamanında arttırarak yeteneklerini geliştirir, mevcut engelleri kaldırır ve gelir adaletine katkıda bulunur (Smith vd., 2011; Asongu ve Odhiambo 2018; Gao vd., 2018; Richmond ve Triplett, 2018; Siaw vd., 2020; Zhang vd., 2022; Das ve Chatterjee, 2023; Yin ve Choi, 2023; Wang ve Xu, 2023). Tüm bunlara ilave olarak dijitalleşmenin-bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişimin işlem ve pazarlama maliyetlerini düşürerek ve üretkenliği arttırarak tüm ekonomik sonuçları iyileştirdiği vurgulanmaktadır (Das ve Chatterjee, 2023; Yin ve Choi, 2023; Wahiba ve Dina, 2023).

Literatürde, dijitalleşmenin gelir eşitsizliğini azaltıcı etkilerinin yanı sıra arttırıcı etkilerine de yer verilmektedir. Bu noktada literatürde en fazla vurgulanan husus, dijital teknolojilerdeki gelişimin ve yayılmanın özünde beceri yanlı bir teknik değişimi içermesidir. Bundan ötürü dijitalleşme ile vasıflı işçilere olan talebin ve ücretlerin artacağı, vasıfsız işçiler tarafından yapılan rutin görevlerin (düşük vasıflı-yüksek ücretli) ise yeni robotik ve otomasyon teknolojileri tarafından devralınacağı, dolayısıyla eşitsizliğin artacağı vurgulanmaktadır (Acemoglu, 1998; Autor vd., 1998; Acemoglu, 2002; Autor vd., 2003; Florida ve Mellander, 2016; Das ve Chatterjee, 2023; Yin ve Choi, 2023;

Wahiba ve Dina, 2023). Dijitalleşme finansal gelişime yol açarak da gelir eşitsizliğini arttırabilmektedir. Dijitalleşmenin finansal kurumların verimliliğini arttırarak, finansal işlemlerdeki bilgi asimetrisini azaltarak, bankaların iç risk yönetimini geliştirmelerine ve kredi olasılığını tahmin etmelerine yardımcı olarak finansal gelişimi arttırdığı bilinmektedir. Finansal gelişim ise finansal

sisteme zaten erişimi olan yüksek gelirli bireylere ve köklü firmalara daha fazla yarar sağlayarak eşitsizliği arttırabilir. Bu sadece zengin ve iyi bağlantılara sahip olanların teminat için yeterli servete sahip olmalarından veya finansal sitemi daha iyi bilmelerinden değil aynı zamanda küçük firmaların dış finansmana erişimini engellemelerinden ve yoksulların ekonomik refahlarını iyileştirme yeteneklerini azaltmalarından da kaynaklanıyor olabilir (Rajan ve Zingales, 2004; Hasan vd., 2020; Kuhn vd., 2020; Njangang vd., 2022).

Bu araştırma, Türkiye’de 2001-2020 yılları arasında dijitalleşmenin gelir eşitsizliğini nasıl etkilediğini ortaya koymayı ve böylece politika yapıcılara eşitsizliği düşürmeye yönelik etkili politikaların geliştirilmesi ve uygulanması noktasında çıkarım sağlayabilmeyi amaçlamaktadır. Bilindiği kadarıyla bu çalışma, Türkiye örneğini ele alan ilk çalışmadır ve dolayısıyla literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Çalışmanın devamı; literatür taraması, model ve veri seti, ampirik yöntem ve bulgular ve de sonuç ve politika önerileri bölümlerinden oluşmaktadır.

1. Literatür Taraması

Gelir eşitsizliğinin nedenleri araştırmacılar için dikkat çekici ve önemli bir araştırma alanı olmasına rağmen dijitalleşme-gelir eşitsizliği ilişkisi geniş çapta araştırılmamıştır. Dolayısıyla gelir eşitsizliğinin ekonomik ve demografik belirleyicilerini inceleyen çalışmalara kıyasla bu alanda çok daha az sayıda çalışma olduğu söylenebilir. Dijitalleşme-gelir eşitsizliği konusunda öne çıkan çalışmalar şu şekildedir;

Acemoğlu (2002) dijital teknolojideki gelişmelerin BİT çalışanlarının ücret ve primlerini artırdığını ve bu nedenle çoğu gelişmiş ülkede daha fazla gelir eşitsizliğine yol açtığını tespit etmiştir. Michaels vd. (2014) Japonya, Amerika ve 9 Avrupa ülkesi için endüstri düzeyinde bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. En küçük kareler tahmincisinin ve 1980-2004 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada BİT’in daha hızlı büyüdüğü endüstrilerde yüksek eğitilmiş işçilere yönelik talebin arttığı, orta eğitilmiş işçilere yönelik talebin ise azaldığı belirlenmiştir. Florida ve Mellander (2016) Amerika’nın metropollerini için ücret ve gelir eşitsizliğinin belirleyicilerini araştırmışlardır. En küçük kareler yönteminin kullanıldığı çalışmada beşeri sermaye seviyesinin yüksek ve ileri teknoloji endüstrilerinin daha yoğun olduğu bölgelerde ücret eşitsizliğinin daha derin olduğu tespit edilmiştir. Hounghonon ve Liang (2017) 2009-2013 yılları arasında 5021 Fransız kasabasında sabit genişbant aboneliğinin gelir eşitsizliğini nasıl etkilediğini irdelemişlerdir. Farklı panel veri analizlerinin kullanıldığı çalışmada hem sabit genişbant abonelik sayısındaki hem de kalitesindeki artışların gelir eşitsizliğini azalttığı ifade edilmiştir. Zhang vd. (2017) 1978-2012 döneminde Çin’in 28 eyaletinde teknolojik değişimin gelir eşitsizliğini nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Sabit etkiler tahmincisinin kullanıldığı çalışmada Çin’deki teknolojik değişimin sermaye yanlı ekonomik büyümeye yol açtığı, bunun daha fazla sermaye yatırıma, emeğin sermayeyle yer değiştirmesine ve ortalama ücretlerin düşmesine neden olduğu ve nihayetinde gelir eşitsizliğini arttırdığı tespit edilmiştir. Richmond ve Triplett (2018) gelişmişlik düzeyleri farklı 109 ülke için bilgi iletişim teknolojilerinin (BİT) gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sabit etkiler tahmincisinin ve 2001-2014 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada internet kullanımı ve mobil aboneliğindeki artışın gelir eşitsizliğini iyileştirdiği, sabit genişbant aboneliğindeki artışın ise gelir eşitsizliğini kötüleştirdiği belirlenmiştir.

Asongu ve Odhiambo (2019) 48 Afrika ülkesinde 2004-2014 yılları arasında BİT’in gelir eşitsizliğini ne yönde etkilediğini incelemişlerdir. GMM (Generalized Methods of Moments) yönteminin kullanıldığı çalışmada internet penetrasyonunun Palma oranında, Atkinson endeksinde ve GİNİ katsayısında, sabit genişbant aboneliğinin Atkinson endeksinde ve GİNİ katsayısında ve son olarak cep telefonu penetrasyonunun Palma oranında bir azalmaya yol açtığı saptanmıştır. Tchamyou vd. (2019) 1996-2015 yılları arasında finans sektörü aracılığıyla BİT’in gelir eşitsizliğini nasıl etkilediğini 48 Afrika ülkesi için araştırmışlardır. GMM yöntemi ile elde edilen bulgu dijitalleşme ile birlikte eşitsizliğinin azaldığı yönündedir. Afrika örneğini inceleyen bir diğer çalışma da Adams ve

Akobeng (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. 1984-2018 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada BİT’teki iyileşmelerin gelir eşitsizliğini azalttığı belirlenmiştir. Li vd. (2021) Çin’in Zhejiang eyaletinde bulunan 11 şehrin verilerini kullanarak e-ticaretin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Birçok panel veri tahmincisinin ve 2011-2018 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada e-ticaret ile kentsel-kırsal gelir farkı arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Qiu vd. (2021) ise Çin’de bulunan 251 şehri ele almış ve sabit genişbant aboneliğinin şehirlerarası gelir farklılıklarını nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Sabit etkiler tahmincisinin ve 2005-2015 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı analizlerde sabit genişbant aboneliğindeki artışın şehirlerarası gelir farklılıklarını azalttığı bulgusu elde edilmiştir. Njangang vd. (2022) gelişmiş ve gelişmekte olan 45 ülke için BİT’in servet eşitsizliği üzerindeki etkisini incelemişlerdir. GMM yönteminin ve 2000-2017 dönemini kapsayan yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada BİT’teki iyileşmelerin servet eşitsizliğini arttırdığı belirlenmiştir. Tang vd. (2022) gelişmişlik düzeyleri farklı 73 ülkede teknolojik gelişimin gelir eşitsizliğini nasıl etkilediğini kantil regresyon aracılığıyla araştırmışlardır. Ampirik analiz sonucunda teknolojideki gelişimin gelir eşitsizliğini arttırdığı belirlenmiştir.

Ariansyah vd. (2023) Endonezya’nın az gelişmiş bölgeleri (122) için mobil genişbant ağ kapsama alanının gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Panel veri yöntemlerinin ve 2018-2021 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada iki değişken arasında ters U şeklinde bir ilişki belirlenmiştir. Das ve Chatterjee (2023) Hindistan’ın 15 eyaleti için BİT’teki yayılımın yoksulluk ve gelir eşitsizliği üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkisini araştırmışlardır. Panel sıralı probit tahmincisinin ve farklı zaman dilimlerinin kullanıldığı çalışmada BİT’teki iyileşmelerin hem kırsal hem de kentsel alanlarda yoksulluğu doğrudan ve dolaylı bir şekilde azalttığı, gelir eşitsizliği üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmadığı ancak eşitsizliği dolaylı şekilde düzelttiği belirlenmiştir. Yin ve Choi (2023) G20 ülkeleri için dijitalleşmenin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Panel veri analizinin ve 2002-2008 dönemini kapsayan yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada dijitalleşmenin gelir eşitsizliğini azalttığı belirlenmiştir. Bununla birlikte dijitalleşmenin gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisinin yüksek gelirli ülkelere ziyade orta gelirli ülkelere daha fazla olduğu ifade edilmiştir. Wahiba ve Dina (2023) gelişmekte olan 21 Afrika ülkesi için teknolojik değişimin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 1992-2019 ve 1995-2019 dönemlerini kapsayan iki farklı veri setinin ve sabit etkiler tahmincisinin kullanıldığı çalışmada teknolojik değişimin gelir eşitsizliğini yükselttiği bulgusu elde edilmiştir. Wang ve Xu (2023) 81 gelişmekte olan ülke için dijitalleşme, gelir eşitsizliği ve halk sağlığı ilişkisini incelemişlerdir. Aşamalı regresyon analizi ve 2002-2019 dönemini kapsayan verilerin yer aldığı çalışmada dijitalleşmenin gelir eşitsizliğini azaltmak suretiyle halk sağlığını olumlu etkilediği tespit edilmiştir.

Yukarıda özetlenen literatürde öne çıkan hususlar şöyle özetlenebilir: i) Hem teorik hem de ampirik olarak dijitalleşmenin gelir eşitsizliğini nasıl etkilediği konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. ii) Çalışma sayısının çok sınırlı olduğu ve örneklem anlamında çok dar bir alana sıkıştığı görülmektedir. iii) Son olarak Türkçe literatürde ve Türkiye örneğinde yapılan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

2. Model ve Veri Seti

Türkiye için dijitalleşmenin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisi üç farklı model yardımıyla incelenmiştir. Tam logaritmik doğrusal fonksiyona sahip bu modeller aşağıda tanımlanmıştır:

$$GINI_t = \delta_0 + \delta_1 INTER_t + \beta X_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$GINI_t = \sigma_0 + \sigma_1 MOB_t + \beta X_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$GINI_t = \varphi_0 + \varphi_1 BROAD_t + \beta X_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

Burada bağımlı değişken GINI gelir eşitsizliğini temsilen kullanılan GİNİ katsayısını, temel bağımsız değişkenler INTER, MOB ve BROAD ise dijitalleşmeyi temsilen kullanılan sırasıyla internet kullanımı, mobil abonelik ve genişbant aboneliğini göstermektedir. Kontrol değişkeni olarak ise kişi başına reel gelir (2015 bazlı) ve ticari açıklık değişkenleri kullanılmıştır. Veriler yıllık olup, GİNİ katsayılarına ait veriler Standartlaştırılmış Dünya Gelir Eşitsizliği Veri tabanından, diğer tüm veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir.

3. Ampirik Yöntem ve Bulgular

3.1. Durağanlık Analizi

Modelde yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin durağanlık özelliklerinin bilinmesi ve buna uygun tahmin yönteminin seçilmesi güvenilir sonuçlara ulaşmak için oldukça önemlidir. Bu nedenle ampirik analizin birinci aşamasında değişkenlerin durağanlık özellikleri Kwiatkowski vd. (1992) tarafından geliştirilen KPSS (Kwiatkowski Phillips, Schmidt ve Shin) durağanlık testi ve Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen ADF (Augmented Dickey Fuller) birim kök testiyle incelenmiştir. ADF birim kök testinin yokluk hipotezinde birim kök, KPSS durağanlık testinin yokluk hipotezinde ise durağanlığın test ediliyor olması sapmalı hipotez kabulünün önüne geçecektir. Diğer taraftan KPSS testi için hesaplanan test istatistiğinin kritik değerden küçük olması yokluk hipotezinin kabul edileceği anlamına gelirken, ADF testinde yokluk hipotezinin reddedileceği anlamına gelir. Her iki testin de sonuçları aşağıda yer alan Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Durağanlık Testi Sonuçları

KPSS				
Seviye	Birinci Fark			
Değişkenler	C	C+T	C	C+T
GINI	0.415(3)	0.155(3)	0.333(3)	0.084(2)
MOB	0.482(3)	0.152(3)	0.411(3)	0.128(2)
INTER	0.596(3)	0.196(2)	0.504(1)	0.105(2)
BROAD	0.495(3)	0.177(2)	0.486(2)	0.157(2)
GDPPC	0.604(3)	0.086(1)	0.217(0)	-
TR	0.588(2)	0.135(1)	0.369(10)	0.04(18)
Kritik Değerler				
%1	0.739	0.216	0.739	0.216
%5	0.463	0.146	0.463	0.146
%10	0.347	0.119	0.347	0.119
ADF				
GINI	-2.347	-2.352	-4.452	-4.789
MOB	-3.346	-3.437	-3.451	-4.261
INTER	-4.025	-3.875	-	-7.219
BROAD	-6.149	-4.733	-	-
GDPPC	-1.662	-2.774	-3.054	-4.019
TR	-0.926	-2.809	-4.445	-4.213
Kritik Değerler				
%1	-3.831	-4.532	-3.831	-4.532
%5	-3.029	-3.673	-3.029	-3.673
%10	-2.655	-3.277	-2.655	-3.277

Not: “C+T” trend ve sabitli modeli, “C” ise sabitli modeli temsil etmektedir. KPSS testinde optimal gecikme sayısının belirlenmesinde Newey-West Bandwith opsiyonundan faydalanılmıştır. Parantez içerisinde yer alan değerler gecikme sayılarıdır. ADF testinde ise maksimum gecikme uzunluğu 3 alınmış ve optimum gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike bilgi kriterinden faydalanılmıştır.

KPSS testinin sonuçları incelendiğinde; kişi başına reel gelir hariç diğer tüm değişkenlerin farklı anlamlılık seviyelerinde olmakla birlikte birinci dereceden durağanlaştığı görülmektedir. Kişi başına reel gelir ise seviyede sabitli modelde durağan değilken sabitli-trendli modelde durağandır. ADF

testinin sonuçları incelendiğinde GİNİ katsayısının, mobil aboneliğin, kişi başına reel gelirin ve ticari açıklığın farklı anlamlılık seviyelerinde olmakla birlikte birinci dereceden durağanlaştığı belirlenmiştir. Buna karşın internet kullanımının seviyede sabitli modelde, genişbant aboneliğinin ise seviyede hem sabitli hem de sabitli trendli modelde durağan olduğu saptanmıştır. Hem testlerin bazı değişkenlerin seviyede durağan olduğuna dair sonuçlar üretmesi hem de veri kısıtı nedeniyle gözlem sayısının düşük olması modellerin ARDL sınır testi ile tahmin edilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Zira ARDL yönteminin diğer yöntemlere göre küçük örneklem özellikleri daha güçlüdür ve ARDL bağımsız değişkenlerden bazıları I(0) iken bile uzun dönemli ilişkinin araştırılmasına imkân vermektedir (Pesaran ve Shin, 1995). Yirmi yıllık veri için ARDL yöntemini kullanan çalışmalardan bazıları ise şöyle sıralanabilir; Pattichis, (1999); Mah, (2000); Al-Mulali, Solarin ve Oztürk (2016); Ali, Ullah ve Khan (2020); Al Qudah, Zouaoui ve Aboelsoud (2020).

3.2. Eşbütünleşme Analizi

Bu çalışmada, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni uzun dönemde istikrarlı bir şekilde açıklayıp açıklayamadığı ve aralarındaki ilişkinin yönü ARDL sınır testi yaklaşımı ile incelenmiştir. Pesaran ve Shin (1999) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen bu yöntem iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama eşbütünleşme ilişkisinin araştırılmasını kapsamaktayken, ikinci aşamada uzun ve kısa dönem katsayılar tahmin edilmektedir. Bu çalışmada kullanılan kısıtsız ECM aşağıdaki 4 nolu denklemde gösterilmektedir:

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{ni} \Delta X_{t-i} + \delta_n X_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

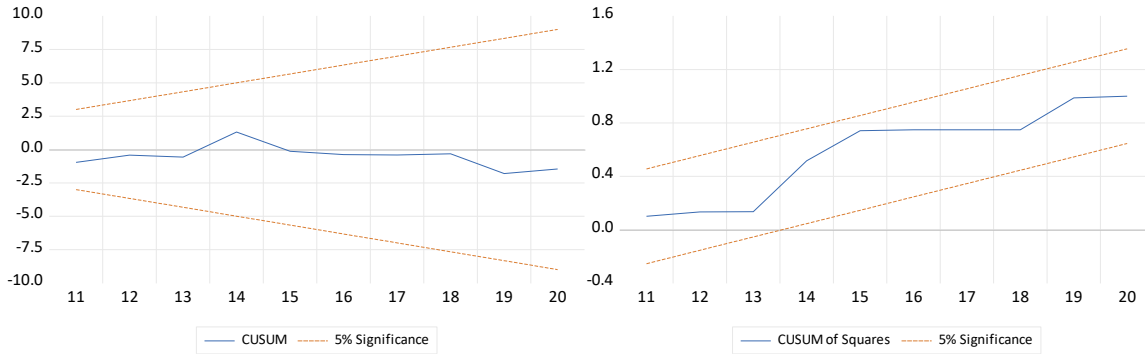
Burada Y açıklanan değişkeni, X açıklayıcı değişkenler setini, ε_t hata terimini ve Δ ise değişkenlerin birinci farkını göstermektedir. ARDL yönteminde H_0 “değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur”, H_1 ise “değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır” şeklindedir. (Acaravcı vd. 2019: 9). ARDL testi sonuçları aşağıda Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: ARDL Sonuçları

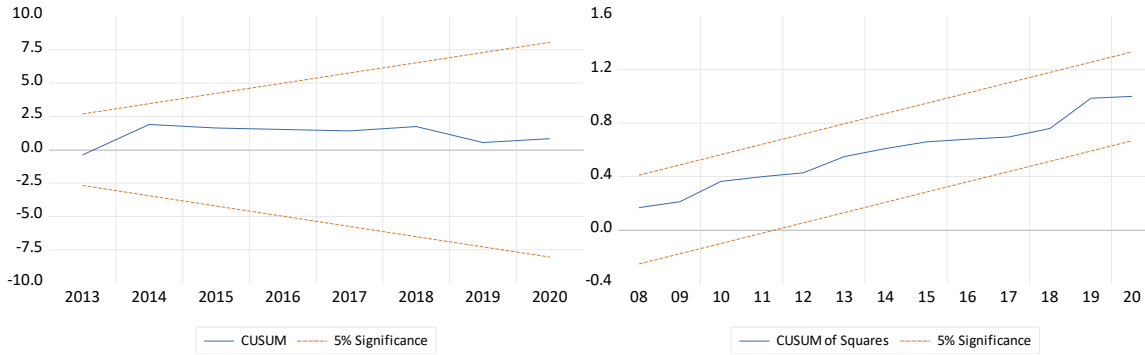
Eşbütünleşme Analizi			F İstatistiği			%95 alt sınır-%95 üst sınır		
Model 1	ARDL (3,3,3,2)		53.54					
Model 2	ARDL (2,3,3,2)		20.81			2.45-3.63		
Model 3	ARDL (3,2,3,3)		17.00					
Model 1			Model 2			Model 3		
Uzun Dönem	Katsayı	T İstatistiği	Uzun Dönem	Katsayı	T İstatistiği	Uzun Dönem	Katsayı	T İstatistiği
INTER	-0.128	-20.24(0.00)	MOB	-0.694	-17.8(0.00)	BROAD	-0.183	-9.1(0.00)
GDPPC	0.572	49.27(0.00)	GDPPC	1.070	19.5(0.00)	GDPPC	0.618	17.2(0.00)
TR	-0.279	-10.20(0.00)	TR	-0.780	-7.9(0.00)	TR	-0.388	-4.3(0.02)
Hata Düzeltme Modeli								
Δ GINI (-1)	-0.422	-8.1(0.00)	Δ GINI (-1)	-0.815	-5.8(0.00)	Δ GINI (-1)	-0.853	-5.3(0.01)
Δ INTER	-0.030	-23.0(0.00)	Δ MOB	-0.190	-11.3(0.00)	Δ BROAD	-0.027	-12.1(0.00)
Δ GDPPC	0.110	19.1(0.00)	Δ GDPPC	0.137	9.2(0.00)	Δ GDPPC	-0.022	-3.2(0.04)
C								
Δ TR	-0.032	12.9(0.00)	Δ TR	-0.042	11.4(0.00)	Δ TR	-0.011	-2.7(0.07)
ect	-0.193	-20.6(0.00)	ect	-0.100	12.0(0.00)	ect	-0.160	-11.6(0.00)
Tanı Testleri								
Ramsey-Reset	0.73[0.48]		Ramsey-Reset	2.66[0.24]		Ramsey-Reset	9.86[0.0]	
Breusch-Godfrey	2.09[0.18]		Breusch-Godfrey	1.73[0.21]		Breusch-Godfrey	2.33[0.29]	
Breusch-Pagan-Godfrey	0.39[0.88]		Breusch-Pagan-Godfrey	0.64[0.75]		Breusch-Pagan-Godfrey	2.66[0.22]	
Jarque-Bera	4.97[0.08]		Jarque-Bera	2.09[0.35]		Jarque-Bera	0.50[0.77]	

Not: ARDL sınır testinde maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak alınmış ve en uygun gecikme uzunlukları, Akaike Bilgi Kriteri ile belirlenmiştir

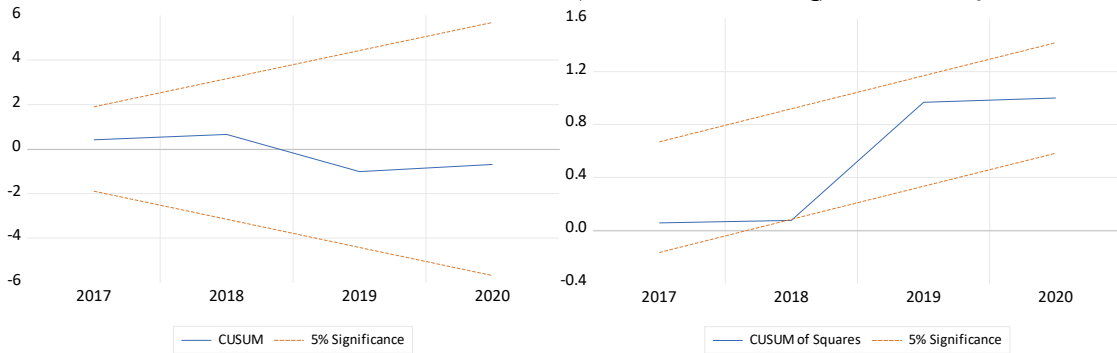
Şekil 1: Model 1'in Cusum ve Cusum Kare (Cusum ve Cusumq) Testi Sonuçları

Şekil 2: Model 2'nin Cusum ve Cusum Kare (Cusum ve Cusumq) Testi Sonuçları

Şekil 3: Model 3'ün Cusum ve Cusum Kare (Cusum ve Cusumq) Testi Sonuçları

ARDL ile yapılan tahminler incelendiğinde; hesaplanan F istatistik değerlerinin her üç model için de %5 anlamlılık düzeyindeki kritik üst sınır değerlerden büyük olduğu görülmektedir. Bu bulgu bağımsız değişkenler ile bağımlı değişken arasında uzun dönemli durağan bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bir sonraki aşamada uzun dönem katsayılar tahmin edilmiştir. Tahmini katsayılar incelendiğinde; tamamının %5 istatistiki anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu ve işaret ve büyüklüklerinin kısmen teoriye uygun oldukları tespit edilmiştir. Buna göre internet kullanımındaki, mobil ve genişbant aboneliklerindeki ve de ticari açıklıktaki artışlar gelir eşitsizliğini azaltmaktayken, kişi başına reel gelirdeki artışlar gelir eşitsizliğini daha da arttırmaktadır. Dijitalleşme göstergeleri içerisinde eşitsizliği en fazla azaltan ise mobil aboneliklerdeki artışlardır. Çalışmada elde edilen uzun dönemli bulguların Hounghonon ve Liang (2017), Richmond ve Triplett (2018), Asongu ve Odhiambo (2019), Tchamyou vd. (2019), Adams ve Akobeng (2021), Qiu vd. (2021), Das ve Chatterjee (2023), Yin ve Choi (2023) ve Wang ve Xu (2023) ile uyumlu olduğu, Acemoğlu (2002), Michaels vd. (2014), Florida ve Mellander (2016), Zhang vd. (2017), Richmond ve Triplett (2018),

Njangang vd. (2022), Tang vd. (2022) ve Wahiba ve Dina (2023) ile ise uyumsuz olduğu görülmektedir.

Kısa dönem katsayılar değerlendirildiğinde; modellere bağımsız değişken olarak eklenen bağımlı değişkenin gecikmeli değerine ve diğer tüm bağımsız değişkenlere ait tahmini katsayıların farklı anlamlılık düzeylerinde istatistiki olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Dahası, hata düzeltme katsayıları da istatistiki olarak anlamlı olup sırasıyla -0.19, -0.10 ve -0.16 değerine sahiptirler. Bu sonuçlar kısa dönemde hata düzeltme terimlerinin çalıştığını, seriler arasındaki kısa dönemli sapmaların uzun dönemde ortadan kalktığını serilerin uzun dönemde dengeye geldiğini göstermektedir. Buna göre uzun dönemden sapmalar sırasıyla 5 (1/0.19), 10 (1/0.1) ve 6 (1/0.16) dönem içerisinde kendiliğinden düzelmektedir. Son olarak modellerin geçerliliğini ve güvenilirliğini test etmek amacıyla gerçekleştirilen tanı testlerinin sonuçları incelendiğinde; Breusch-Godfrey testine göre hata terimleri arasında ilişki olmadığı, Breusch-Pagan-Godfrey testine göre hata terimleri varyansının sabit olduğu, Jarque-Bera testine göre hata terimlerinin normal dağılıma sahip olduğu ve Ramsey-Reset testine göre model spesifikasyonlarının doğru olduğu saptanmıştır. Cusum ve Cusum Kare testleri ise tahmin edilen katsayıların 2001-2020 dönemleri arasında istikrarlı olduğunu göstermektedir.

4. Sonuç ve Politika Önerileri

Gelirin bireyler arası eşitsiz dağılımı, dünyada devam eden iktisadi sorunların başında gelmektedir. Bu nedenle literatürde gelir eşitsizliğinin belirleyicilerini tespit etmeye yönelik yoğun bir çaba söz konusudur. Bu literatür içerisinde dijitalleşme-gelir eşitsizliği ilişkisi ise giderek daha fazla araştırma tarafından ele alınmaktadır. Zira teori bu iki değişken arasında sıkı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Ne var ki ilgili literatür incelendiğinde Türkiye örneğini ele alan hiçbir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma dijitalleşme-gelir eşitsizliği ilişkisini Türkiye için inceleyerek literatüre ciddi bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. ARDL sınır testi ve 2001-2020 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak elde edilen bulgular ve bu bulgulara dayalı politika önerileri şu şekildedir:

i) Dijitalleşmedeki gelişme ve yayılma beraberinde daha eşit bir gelir dağılımı meydana getirmektedir. Bunun birkaç olası nedeni söz konusudur. İlk olarak dijital teknolojilerdeki gelişim iş fırsatlarını öğrenmeyi kolaylaştırmakta, girişimciliği teşvik etmekte ve birçok yeni endüstri ve iş modelini ortaya çıkarmaktadır. Bu ise istidam sağlayarak eşitsizliği azaltabilmektedir. İkinci olarak dijitalleşme ile eğitim derinlemesine bütünleşiktir. Dijitalleşme öğrenme biçimlerinde yenilikler yapmakta, öğrenme kaynaklarını bir araya getirmekte ve sınırlı eğitim kaynaklarına sahip gruplar için öğrenme fırsatı sağlamaktadır. Ayrıca, vasıfsız işçiler en son eğitim kaynaklarına kolayca erişerek becerilerini geliştirebilmekte, bilgilerini güncelleyebilmekte ve bu sayede daha yüksek gelir elde etmek için iyi bir temel hazırlayabilmektedirler. Dolayısıyla dijital teknolojiler kaynak tahsisini iyileştirerek, dezavantajlı kesimlerin ilgili kaynağa, bilgiye ve ayrıca pazara erişimini zamanında arttırarak yeteneklerini geliştirir, mevcut engelleri kaldırır ve gelir adaletine katkıda bulunur. Bu nedenle Türkiye’de hükümet dijital teknolojilere daha fazla yatırım yapmalı, dijitalleşmenin gelişimini ve yayılımını teşvik edecek politikalar benimsemelidir. Böylece tüm çalışanlar becerilerini yükseltebilmek için yeni beceri öğrenme fırsatlarına erişebilir ve kazançlarını arttırma şansı yakalayabilirler. Son olarak, daha adaletli bir gelir dağılımı için dijital teknolojiyi ticaret ve doğrudan yabancı yatırım gibi ekonomik faktörlerle birleştiren kapsamlı bir strateji uygulanmalıdır.

ii) Ticari açıklığın artması ile gelir eşitsizliği azalmaktadır. Bu bulgu, görece vasıfsız işgücüne daha fazla sahip olan Türkiye’de ilgili yıllar içerisinde Stolper ve Samuelson (1941) hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Zira Stolper ve Samuelson hipotezine göre ticari açıklıktaki artış, ihraç endüstrilerinde istihdam edilen bol faktörlerin talebini ve dolayısıyla gelirini arttıracak, ithalata rakip endüstrilerde istihdam edilen kıt faktörlerin ise talebini ve dolayısıyla gelirini azaltacaktır. Bu nedenle eşitsizliği azaltmada etkili bir araç olarak kullanılabilecek ticari açıklığı arttırmak için politika

yapıcılar dış ticareti kısıtlayıcı engelleri kaldırmalı ve dış ticareti, özellikle de ihracatı destekleyici önlemler almalıdırlar.

iii) Reel kişi başına gelirdeki artışlar gelir adaletsizliğini daha da derinleştirmektedir. Bu bulguyu Kuznets eğrisi hipotezi çerçevesinde açıklamak mümkündür. Bu kapsamda, henüz gelişmiş ülkeler ligine yükselememiş olan Türkiye’de eşitsizliğin görece daha düşük olduğu tarım sektöründen eşitsizliğin daha yüksek olduğu sanayi kesimine geçişler devam ettiğinden bu yapısal dönüşümle birlikte eşitsizlikte artabilmektedir. Bu sonucun olası bir diğer nedeni de Türkiye’de 2001-2020 yılları arasında yaşanan iktisadi büyümenin beşeri sermayedeki iyileşmelere dayanıyor olmasıdır. Zira böyle bir süreçte vasıflı işçinin marjinal ürünü vasıfsız işçinin marjinal ürününden daha hızlı artacak ve eşitsizlik yükselecektir. Bu nedenle Türkiye’de karar alıcılar büyümeyi destekleyecek politikalarla beraber toplumun tüm kesiminin beceri ve sağlık seviyesini yükseltecek düzenlemeleri hayata geçirmeli ve servet vergisi daha aktif kullanılmalıdır.

Bulgularımızdan bağımsız olarak bu çalışma bazı kısıtlara sahiptir. İlk olarak veri mevcudiyeti nedeniyle analizlerde sadece yirmi yıllık bir veriden faydalanılmıştır. İkinci olarak bu makalede sadece Türkiye örneği ele alınmış ve zaman serisi analizleri tercih edilmiştir. Bu nedenle gelecekteki çalışmalar dijitalleşmenin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini daha geniş veri setine ulaşabilecekleri Proxy değişkenlerle ya da panel veri analiziyle yeniden ele alabilir.

Kaynakça

- Acaravcı, A., Akalin, G., & Erdoğan, S. (2019). Araştırmageliştirme harcamalarının Türkiye ihracatına etkileri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(1), 1-16.
- Acemoglu, D. (1998). Why do new technologies complement skills? Directed technical change and wage inequality. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(4), 1055-1089.
- Acemoglu, D. (2002). Technical change, inequality, and the labor market. *Journal of Economic Literature*, 40(1), 7-72.
- Adams, S., & Akobeng, E. (2021). ICT, governance and inequality in Africa. *Telecommunications Policy*, 45(10), 102198.
- Ali, B., Ullah, A., & Khan, D. (2021). Does the prevailing Indian agricultural ecosystem cause carbon dioxide emission? A consent towards risk reduction. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 4691-4703.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (Eds.). (2018). *World inequality report 2018*. Belknap Press.
- Al-Mulali, U., Solarin, S. A., & Ozturk, I. (2016). Investigating the presence of the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis in Kenya: an autoregressive distributed lag (ARDL) approach. *Natural Hazards*, 80, 1729-1747.
- Al Qudah, A., Zouaoui, A., & Aboelsoud, M. E. (2020). Does corruption adversely affect economic growth in Tunisia? ARDL approach. *Journal of Money Laundering Control*, 23(1), 38-54.
- Ariansyah, K., Barsei, A. N., Syahr, Z. H. A., Sipahutar, N. Y. P., Damanik, M. P., Perdananugraha, G. M., ... & Suryanegara, M. (2023). Unleashing the potential of mobile broadband: Evidence from Indonesia's underdeveloped regions on its role in reducing income inequality. *Telematics and Informatics*, 82, 102012.
- Asongu, S. A., & Odhiambo, N. M. (2019). How enhancing information and communication technology has affected inequality in Africa for sustainable development: An empirical investigation. *Sustainable Development*, 27(4), 647-656.

- Autor, D. H., Katz, L. F., & Krueger, A. B. (1998). Computing inequality: have computers changed the labor market?. *The Quarterly Journal of Economics*, *113*(4), 1169-1213.
- Autor, D. H., Levy, F., & Murnane, R. J. (2003). The skill content of recent technological change: An empirical exploration. *The Quarterly Journal of Economics*, *118*(4), 1279-1333.
- Das, S., & Chatterjee, A. (2023). Impacts of ICT and digital finance on poverty and income inequality: a sub-national study from India. *Information Technology for Development*, *29*(2-3), 378-405.
- Efobi, U. R., Tanankem, B. V., & Asongu, S. A. (2018). Female economic participation with information and communication technology advancement: Evidence from Sub-Saharan Africa. *South African Journal of Economics*, *86*(2), 231-246.
- Florida, R., & Mellander, C. (2016). The geography of inequality: Difference and determinants of wage and income inequality across US metros. *Regional Studies*, *50*(1), 79-92.
- Francalanci, C., & Morabito, V. (2008). IS integration and business performance: The mediation effect of organizational absorptive capacity in SMEs. *Journal of Information Technology*, *23*, 297-312.
- Gao, Y., Zang, L., & Sun, J. (2018). Does computer penetration increase farmers’ income? An empirical study from China. *Telecommunications Policy*, *42*(5), 345–360.
- Hasan, I., Horvath, R., & Mares, J. (2020). Finance and wealth inequality. *Journal of International Money and Finance*, *108*, 102161.
- Houngbonon, G. V., & Liang, J. (2017). Broadband internet and income inequality. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2963860.
- Kuhn, M., Schularick, M., & Steins, U. I. (2020). Income and wealth inequality in America, 1949–2016. *Journal of Political Economy*, *128*(9), 3469-3519.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root. *Journal of Econometrics*, *54*(1-3), 159-178.
- Li, L., Zeng, Y., Ye, Z., & Guo, H. (2021). E-commerce development and urban-rural income gap: Evidence from Zhejiang Province, China. *Papers in Regional Science*, *100*(2), 475-494.
- Michaels, G., Natraj, A., & Van Reenen, J. (2014). Has ICT polarized skill demand? Evidence from eleven countries over twenty-five years. *Review of Economics and Statistics*, *96*(1), 60-77.
- Mah, J. S. (2000). An empirical examination of the disaggregated import demand of Korea — The case of information technology products. *Journal of Asian Economics*, *11*(2), 237-244.
- Njangang, H., Beleck, A., Tadadjeu, S., & Kamguia, B. (2022). Do ICTs drive wealth inequality? Evidence from a dynamic panel analysis. *Telecommunications Policy*, *46*(2), 102246.
- Noh, Y. H., & Yoo, K. (2008). Internet, inequality and growth. *Journal of Policy Modeling*, *30*(6), 1005-1016.
- Qiu, L., Zhong, S., & Sun, B. (2021). Blessing or curse? The effect of broadband Internet on China’s inter-city income inequality. *Economic Analysis and Policy*, *72*, 626-650.
- Pattichis, C.A. (1999), “Price and income elasticities of disaggregated import demand: results from UECMs and an application”, *Applied Economics*, *31*(9), 1061-1071.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). *An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis (Vol. 9514)*. Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.

- Pesaran, H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration “chapter 11. In *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*. Cambridge University Press Cambridge.
- Pesaran M.H., Shin, Y., R.J. Smith (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289–326.
- Ponce, P., Yunga, F., Larrea-Silva, J., & Aguirre, N. (2023). Spatial determinants of income inequality at the global level: The role of natural resources. *Resources Policy*, 84, 103783.
- Rajan, R. G., & Zingales, L. (2004). *Saving capitalism from the capitalists: Unleashing the power of financial markets to create wealth and spread opportunity*. Princeton University Press.
- Richmond, K., & Triplett, R. E. (2018). ICT and income inequality: a cross-national perspective. *International Review of Applied Economics*, 32(2), 195-214.
- Shaikh, A. A., & Karjaluoto, H. (2015). Mobile banking adoption: A literature review. *Telematics and informatics*, 32(1), 129-142.
- Siaw, A., Jiang, Y., Twumasi, M. A., & Agbenyo, W. (2020). The impact of internet use on income: The case of rural Ghana. *Sustainability*, 12(8), 3255.
- Smith, M. L., Spence, R., & Rashid, A. T. (2011). Mobile phones and expanding human capabilities. *Information Technologies & International Development*, 7(3), pp-77.
- Stolper, W. F., & Samuelson, P. A. (1941). Protection and real wages. *The Review of Economic Studies*, 9(1), 58-73.
- Tang, T., Cuesta, L., Tillaguango, B., Alvarado, R., Rehman, A., Bravo-Benavides, D., & Zárate, N. (2022). Causal link between technological innovation and inequality moderated by public spending, manufacturing, agricultural employment, and export diversification. *Sustainability*, 14(14), 8474.
- Tchamyou, V. S., Erreygers, G., & Cassimon, D. (2019). Inequality, ICT and financial access in Africa. *Technological Forecasting and Social Change*, 139, 169-184.
- TÜİK, (2017). *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2016*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2016-24579>, Erişim Tarihi:27.09.2023
- Ureta, S. (2008). Mobilising poverty?: Mobile phone use and everyday spatial mobility among low-income families in Santiago, Chile. *The Information Society*, 24(2), 83-92.
- Wahiba, N. F., & Mahmoudi, D. (2023). Technological Change, Growth and Income Inequality. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 13(1), 121.
- Wang, J., & Xu, Y. (2023). Digitalization, income inequality, and public health: Evidence from developing countries. *Technology in Society*, 73, 102210.
- World bank. (2016). Digital dividends, USA (World Development Report 2016).
- Yin, Z. H., & Choi, C. H. (2023). Does digitalization contribute to lesser income inequality? Evidence from G20 countries. *Information Technology for Development*, 29(1), 61-82.
- Zhang, X., Wan, G., Wang, C., & Luo, Z. (2017). Technical change and income inequality in China. *The World Economy*, 40(11), 2378-2402.
- Zhang, F., & Li, D. (2018). Regional ICT access and entrepreneurship: Evidence from China. *Information & Management*, 55(2), 188–198.

Zhang, Y., Long, H., Ma, L., Tu, S., Li, Y., & Ge, D. (2022). Analysis of rural economic restructuring driven by e-commerce based on the space of flows: The case of xiaying village in central China. *Journal of Rural Studies*, 93, 196–209.

TÜRKİYE’DE KAMU HARCAMALARI VE YOKSULLUĞUN İÇ GÖÇ ÜZERİNDEKİ MEKÂNSAL ETKİLERİ: AMPİRİK BİR İNCELEME*

Serhat GÖZEN^{1**}
Ferdî ÇELİKAY²

Öz

Günümüzde neredeyse tüm ülkeler yoksulluk ve göç ile mücadele etmekte, bu problemlere çözüm geliştirmeye çalışmaktadır. Bu araştırma, Türkiye’de kamu harcamaları ve yoksulluğun iç göç üzerindeki mekânsal etkilerini incelemek amacıyla tasarlanmıştır. Bulgulara göre yoksulluk alınan göçü azaltmakta, özellikle komşuluk ilişkisi içerisindeki bölgelerde itici bir faktör olarak gözlemlenmektedir. Bunun yanında ihracat miktarı, işgücüne katılım oranı, nüfus artış hızı ve kamu harcamalarının GSYİH içerisindeki payı alınan göçü pozitif yönlü etkilemektedir. Ayrıca bu ilişki referans bölgeler ile bu bölgelere komşuluk ilişkisi içerisinde bulunan birimler itibariyle de gözlemlenmektedir. Araştırma sonuçları, göç ve yoksullukla mücadele kapsamında uygulanacak kamu politikalarına ve ilgili literatüre ampirik katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İç göç, Yoksulluk, Kamu harcamaları politikası, Bölgesel kalkınma, Mekânsal panel veri analizi
JEL Kodları: I32, O15, O23, R13.

SPATIAL EFFECTS OF PUBLIC EXPENDITURES AND POVERTY ON INTERNAL MIGRATION IN TURKEY: AN EMPIRICAL INVESTIGATION

Abstract

Nearly all countries today deal with poverty and immigration and work to find solutions to these difficulties. This paper is designed to examine the spatial effects of public expenditures and poverty on internal migration in Turkey. According to the findings, poverty reduces immigration. It is seen as a driving force, especially in areas with close neighbors. In addition, the amount of exports, labor force participation rate, population growth and the share of public expenditures in GDP positively affect migration. This relationship is also observed in terms of reference regions and units that are adjacent to these regions. The study's findings offer empirical input for relevant public policies and literature that will be used to fight poverty and migration.

Keywords: Internal migration, Poverty, Public expenditure policy, Regional development, Spatial panel data analysis
JEL Codes: I32, O15, O23, R13.

* Bu çalışma Serhat GÖZEN tarafından Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamlanan “Kamu harcamaları ve yoksulluğun iç göç üzerindeki etkileri: Türkiye örneğinde mekânsal panel veri analizi” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1004-2103

** Sorumlu Yazar (Corresponding Author): serhat.gozen@dpu.edu.tr

² Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1922-4034

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 07.05.2024

Giriş

İnsanlar ekonomik, siyasi, sosyal ya da toplumsal pek çok nedenle yaşadıkları yerleşim yerlerini terk etmektedir. Tahminlere göre, 2020 yılında dünya genelindeki uluslararası göçmen sayısı yaklaşık 281 milyondur (McAuliffe, 2022: 1). Bunun yanında 2009 yılı tahminlerinde dahi küresel düzeyde 740 milyon kişinin iç göçe dâhil olduğu belirtilmektedir (UNDP, 2009: 1). Bu istatistikler, azımsanamayacak ölçekteki insan topluluğunun kendini güvende hissedeceği ve daha müreffeh bir yaşam sürdürmeyi beklediği yerlere göç ettiğini yansıtmaktadır. Bunun yanında göç eylemi gerek birey gerekse toplum nezdinde ciddi belirsizlikleri, pek çok doğrudan ve dolaylı maliyeti de beraberinde getirmektedir (Karal Önder, 2018: 11; Yorimitsu, 1985: 19-20).

Literatürde kabul edilen genel kanıya göre göçün altında yatan ana neden bireylerin daha iyi yaşam koşullarına sahip olma arayışıdır (Datta 2004; Chamaratana ve Sangseema, 2018; Pissarides ve Wadsworth, 1989). Bu noktada da yoksulluk, yaşam standardını doğrudan tehdit eden bir problem olarak ön plana çıkar. Çünkü yoksulluk, yaşamın idame ettirilmesinde ihtiyaç duyulan minimum gelir düzeyinin dahi elde edilememesini ifade eder. Bunun yanında evlilik, boşanma, eğitim, emeklilik, doğal afetler, terör olayları ya da siyasi gelişmeler gibi başlıklar da bir bireyin veya ailenin göç etme kararı almasında kritik rol oynayabilmektedir. Ayrıca yerel vergiler ve buna bağlı kamusal mal ve hizmetlerin sunumu gibi mali enstrümanlar potansiyel göçmenler açısından önemli bir göstergedir (Greenwood, 1997: 658). Nitekim Tiebout (1956), “ayakla oy verme” modelinde, göç akımlarının yerel kamu hizmetlerine yönelik tercihleri ortaya çıkaracağını ve kamusal malların verimli şekilde tahsis edilmesine yol açacağını savunmaktadır. Bu modele göre insanlar, yerel hizmetlerin değerini ve yerel vergilerin yükünü tartmakta, en iyi yerel vergi ve hizmet paketini elde etmek için bulunduğu sınırların dışında başka bir alana göç etmektedir. Tiebout’un bu argümanı, belirli bir nedensel ögeyi vurgulayan, gerçek yaşamın tüm karmaşık faktörlerinden arındırılmış bir modelin işaret ettiği ilişkiyi göstermektedir (Dowding vd., 1994: 767).

Göç üzerinde pek çok faktör etkide bulunmasına rağmen, özellikle ekonomik faktörler arasında konumlanan yoksulluk ayrıcalıklı ve önemli bir yere sahiptir. Hatta literatürde çeşitli araştırmaların spesifik olarak yoksulluğun göç üzerindeki etkilerini tespit etmek amacıyla kurgulandığı görülmektedir (Akan ve Arslan, 2008; Akyıldız ve Ertürk, 2021; Cimpoeru, 2020; Davies vd. 2001; Etzo, 2011; Filiztekin ve Gökhan, 2008; Kainth, 2010; Öndes ve Kızılgöl, 2020; Yüksel vd., 2016). Bu çalışma ise kamu harcamaları ile yoksulluk olgusunun iç göç üzerindeki yansımaları mekânsal etkilere odaklanarak ortaya koyabilmeyi amaçlamaktadır. Özellikle ampirik literatür itibarıyla oldukça kısıtlı kalmış bir alanda yapılan mevcut çalışma gerek yöntemi ve gerekse kapsamı açısından literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Araştırmanın analiz kısmında Türkiye’nin 26 İstatistik Bölge Birimine ait 2014 ile 2020 yılları arasındaki zaman dilimini kapsayacak şekilde veri seti derlenmektedir. Bölgelere göre alınan göç ve verilen göçün bağımlı değişken olarak belirlendiği modellerde ihracat düzeyi, işgücüne katılım oranı, nüfus artış hızı ve kamu harcamaları kontrol değişkeni olarak esas alınmakta, yoksulluğun iç göç üzerindeki etkileri ise mekânsal panel veri analizi ile irdelenmektedir. Araştırma sonucunda ise yoksulluk ile iç göç arasındaki etkileşimde Türkiye örneğinde mekânsal etkileri ortaya çıkaracak önemli bulgular elde edilmektedir.

Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk başlığında yoksulluk ve göç ilişkisine yönelik teorik çerçeve açıklanmaktadır. İkinci bölümde araştırma konusu eleştirel kaynak incelemesi eşliğinde detaylandırılmaktadır. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti ve ekonometrik yöntem tanımlanmakta, elde edilen bulgular tartışılmaktadır. Nihayet son bölümde, genel bir değerlendirme eşliğinde sonuç ve politika önerilerine yer verilmektedir.

1. Teorik Çerçeve: Yoksulluk ve Göç İlişkisi

Yoksulluk ve göç arasındaki ilişki çok boyutlu ve karmaşık bir mahiyettedir (Güneş, 2009: 450). Genelleme yapmak mümkün olmamakla birlikte, göçün yoksulluk üzerindeki ve yoksulluğun göç üzerindeki görece etkisi, ele alınan yerleşim yeri ya da bölgenin gelişmişlik düzeyine göre

değişebilmektedir. Dünyanın bazı bölgelerinde ve belirli koşullar altında yoksulluk göçün temel nedeniyken, diğer bölgelerde ise farklı koşullar altında en son göç edenler arasında yoksullar yer almaktadır (Skeldon, 2002: 67). Aynı şekilde, bazı bölgelerde göç yoksulluktan kurtulmanın bir yolu olabilirken, diğerlerinde yoksulluğun yayılmasına katkıda bulunabilmektedir. Göçün getirmiş olduğu maliyetler de dikkate alındığında en yoksul kesim öncelikle ülke içindeki daha gelişmiş bölgelere göç etmektedir (Skeldon, 2002: 68-69). Ancak göç sonucunda yoksul insanlar, gerekli yaşam koşullarına ulaşamadıkları takdirde yoksulluğu diğer bölgelere aktararak göç edilen yerlerdeki yoksulluk düzeyini de yükseltmekte ve hatta kamusal hizmet kollarına yönelik fazladan bir talep oluşmasına neden olmaktadır (Fitchen, 2010: 182). İnsanların düşük gelirli bölgelerden yüksek gelirli bölgelere hareket etmesinin beklendiği bu bakış açısı, Ravenstein'in (1889) göç yasalarını formüle etmesinden bu yana göç araştırmalarında yer edinmiştir.

Dünya Bankası tarafından 2000 yılında yayımlanan "Yoksulların Sesi" araştırmasının sonucuna göre göç, yoksullar tarafından hem bir zorunluluk hem de bir hanenin geçim kaynaklarını ve sahip oldukları varlıklarını artırması için bir fırsat olarak görülmektedir (Narayan vd., 2000). Dolayısıyla insanlar sanayinin gelişmiş, iş imkânının ve yaşam standardının daha yüksek olduğu yerleşim yerlerini tercih etmektedir. Yani aslında göç, büyük oranda kırdan kente olacak şekilde gerçekleşmektedir. Çünkü verimliliği yüksek faaliyetlerin büyük bölümü şehirleşmenin daha yüksek olduğu alanlardadır (Mitra ve Murayama, 2009: 36). Kırsal bölgelerde ise geçim büyük oranda tarım ve hayvancılığa dayandığından, iş çeşitliliği sınırlı kalmaktadır. Ayrıca bu sektörlerde elde edilen kazançlar, çevresel ve doğa olaylarına da bağlı olduğundan süreklilik sağlamamaktadır. Sonuç olarak yoksulluk, kentsel alanların aksine kırsal kesimde çalışanlar arasında önemli ölçüde daha yaygındır (Lichter vd., 1994: 398). Özellikle çoğu gelişmekte olan ülkede geçerli olan politik ekonomi çerçevesinde, kırsal alanda yaşama, bir kişinin yoksulluk ve yoksunluktan mustarip olma olasılığını artırmaktadır. Nitekim aşırı yoksulların %80'i ve orta düzeyde yoksulların %75'i kırsal alanlarda yaşamaktadır (Castañeda vd., 2018: 250). Bu nedenle bu insanların çoğu iş aramak için kentsel alanlara göç etmektedir. Meksika ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerde, nüfus artış oranı kırsal alanlarda daha yüksek olmasına rağmen özellikle son otuz yılda kırsal nüfus paylarında ciddi düşüşler yaşanmıştır (Taylor ve Martin, 2001: 459). Fakat yüksek doğal nüfus artışı karşısında kırdan kente göç, kentsel alanlarda işgücü arzının artmasına neden olmaktadır. Bu durum kentsel kayıt dışı sektöre de yansımakta ve kazançları olumsuz etkilemektedir. Bu kapsamda kentleşmenin olumsuz etkilerinin önlenmesi ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanabilmesi için kentsel inovasyon bağlamında stratejiler dikkate alınmalıdır (Terzioğlu, vd., 2020: 595).

Birleşmiş Milletler (2019)'in raporuna göre 1950'de yüksek gelirli ülkelerdeki nüfusun yaklaşık %60'ı kentsel alanlarda yaşamaktadır. Bu payın bugün %80 olduğu ve 2050'de ise yaklaşık %90'a çıkması beklenmektedir. Günümüz orta gelirli ülkelerinde de kentsel alanlarda yaşayan nüfus 1950'de yaklaşık olarak %20 seviyesinde seyretmektedir. Üst orta gelirli ülkelerde kentsel nüfusun payı bugün için yaklaşık %66'iken 2050'ye kadar %80'in üzerine çıkması beklenmektedir. Alt-orta gelirli ve düşük gelirli ülkelerde kentsel nüfus yüzdesindeki artış ise nispeten daha düşüktür. Nitekim bu ülke grubunda 2018'de kentsel alanlarda yaşayan nüfusun ilgili payları %41 ve %32'dir. Bununla birlikte, her iki ülke grubunun da önümüzdeki yıllarda diğerlerine göre daha yüksek bir kentleşme hızı yaşaması beklenmektedir. 2050 yılına kadar, alt-orta ve düşük gelirli ülkelerin, nüfuslarının sırasıyla %60 ve %50'den fazlasının ise kentsel alanlarda ikamet etmesi beklenmektedir (UN, 2019: 7).

Süreklilik kazanan göç akımının olumsuz etkilerini ortadan kaldıracak veya hafifletebilecek konut, eğitim, sağlık ve istihdam yapılarında gerekli şartlar sağlanmadığında yerleşim yerleri yoksulluk üretir hale dönüşmektedir (Çolakoğlu, 2003: 469). Öyle ki artık göç bir zamanlar kırdan kente işgücü ihtiyacını karşılayan bir unsur olarak görülmesinin aksine kentsel işgücü fazlalığına sebep olan ana faktör olarak değerlendirilmektedir. Özellikle iç göç akımının yüksek olduğu ülkelerde yatırımların yetersiz olmasına karşın göçmen sayısındaki artış istihdam sorunlarına yol açmaktadır (Terzioğlu, vd., 2021: 87). Dolayısıyla göç akımları, kentsel-kırsal alanlar arasında büyüyen

ekonomik ve yapısal dengesizliklerin neden olduğu mevcut kentsel işsizlik sorunlarını şiddetlendirmeye devam eden bir unsur mahiyetindedir (Todaro, 1980: 362).

Sonuçta kırsal kesimdeki yüksek nüfus artışı ve tarımdaki makineleşme kaynaklı verimlilik artışı, insanları kırsal alanların dışına itmekte ve bu da enformel sektörün genişlemesine sebep olmaktadır (Bulutay ve Taştı, 2004: 16). Üretim sürecinin dışında kalınması hayatını idame ettirmek için gerekli gelirden de mahrum kalmak anlamına geldiğinden, toplumdaki işsizler en yoksul kesimi oluşturmaktadır. Bu durumda istihdam olanaklarının gelişmesi ve işsizliğin azaltılması, gelir dağılımındaki adaletsizliğin ve yoksulluğun engellenmesinde en önemli öncelikleri oluşturmaktadır (Çalışkan, 2010: 95). Ayrıca göç eden kişiler kent merkezleri dışında kalmış bölgelerde yerleşim imkânı bulmakta ve yoksulluğun mekânsal olarak yoğunlaşmasına sebep olmaktadır. Kentlerin kıyısında yaşamak durumunda kalan göçmenler yeterli iş olanaklarına ulaşamamakta ve bu durum da yoksulluk ve işsizliği körüklemektedir (Taş ve Özcan, 2013: 290). Öyleyse göç sonucunda insanlar işsizlik, yoksulluk, gelir dağılımında adaletsizlik, gecekondulaşma ve kayıt dışı çalışma gibi bir takım temel sorunlarla karşı karşıya kalabilmektedir.

Bu kapsamda özellikle iç göç akımları itibariyle yoksulluk göstergelerinin bir yerleşim yerinin net göç hızını belirleyeceği beklentisi oluşmaktadır. Nihayetinde yoksulluğun yaygın olduğu bir yerleşim yerinde refah düzeyi düşük olan bireyler daha iyi yaşam koşullarına sahip olacaklarını düşündükleri bölgelere göç etme eğiliminde olacaktırlar. Ayrıca bir yerleşim yerinde yoksulluğun yaygınlığı söz konusu yerleşim yerinin daha iyi yaşam alanı ve refah fırsatı sunamayacağına ilişkin somut bir karene şeklinde değerlendirilebilir. Doğal olarak böylesine bir yerleşim yerinin çekim merkezi olması ya da yoğun göç alması beklenemez. Ancak bu etkileşim yoksulluk olgusunun neye göre ve nasıl tanımlandığıyla doğrudan ilişkilidir. Bunun yanında yoksulluğa ek olarak bir yerleşim yerindeki iş imkânları, gelir seviyesi, ticaret hacmi, sunulan kamu hizmetlerinin kalitesi ve yeterliliği ya da nüfus ölçüğü gibi faktörler de göç akımının yönünü doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir.

2.Literatür İncelemesi

Literatürde yoksulluk ve göç arasındaki ilişki, çoğunlukla teorik ve kısıtlı düzeyde de ampirik yöntemlerle incelenmiştir. Yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular genel itibariyle yoksulluk ve göç arasındaki ilişkinin ülkelerin ekonomik dinamiklerinden etkilendiğini göstermektedir. Bu noktada, özellikle gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere, insanlar işsizlik ve işsizliğin neden olduğu yoksulluk sebebiyle göç etmektedir (Akan ve Arslan, 2008; Akyıldız ve Ertürk, 2021; Chamaratana ve Sangseema, 2018; Cimpoeru, 2020; Datta 2004; Davies vd. 2001; Etzo, 2011; Filiztekin ve Gökhan, 2008; Kainth, 2010; Öndes ve Kızılgöl, 2020; Pissarides ve Wadsworth, 1989; Yüksel vd., 2016). Ancak göç her zaman yoksulluktan kurtulmak için yeterli değildir. Çünkü az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, az sayıdaki gelişmiş belirli bölgelere ve kent merkezlerine yapılan göç akımlarına karşılık yeterli istihdam koşullarının sağlanamaması yoksulluğun derinleşmesine neden olabilmektedir.

Nitekim Kaygalak (2001) ve Çolakoğlu (2003), kentsel yoksulluk ile göçün karşılıklı olarak etkileşim içerisinde olan iki olgu olduğunu ifade etmektedir. Bilhassa az gelişmiş ülkelerde kent yoksulluğunun meydana gelmesinde göç önemli bir etki oluştururken kentlerdeki yoksulluğun olumsuz etkisine daha fazla maruz kalan da yine göç eden kesim olmaktadır. Kentlerdeki konut, eğitim, sağlık ve istihdam yapıları uygun şekilde oluşturulmadığında ise yoksulluk kısır döngüsü oluşmaktadır. Bunun yanında Taş ve Özcan (2013)’a göre göçmenler geldikleri kentlerde yer edinemedikleri için kentin çevre bölgelerinde az gelişmiş mahallelerde yaşamayı tercih etmektedirler. Kent merkezine ulaşamayan göçmenler kentin sosyal, iktisadi ve kültürel olanaklarından faydalanamadığından iş bulmaları zorlaşmakta, yaşamlarını idame ettirecekleri yeterli gelir elde etme ihtimalleri azalmaktadır. Tüm bu imkânsızlıklar ise yoksulluğun daha da artmasına neden olmaktadır. Gerçekten Ravallion vd. (2007) ile Christiaensen vd. (2013) ampirik çalışmalarında elde ettikleri bulgulara dayanarak kentleşmenin yoksulluğun azaltılmasında oldukça önemli olduğunu tespit etmiştir. Fakat Miranti (2010), göç ve

yoksulluk arasındaki ilişkinin belirsiz olduğunu ve işgücü piyasasının rolüne bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Sigeze ve Ballı (2016) ise çalışmasında, 2008-2014 döneminde Düzey 1 bölgelerinde net göçün belirleyicilerini, Genelleştirilmiş En Küçük Kareler yöntemiyle araştırmıştır. Çalışma sonucunda, yoksulluk ve terör olaylarının net göç hızını azalttığı; işsizlik oranı, kişi başı elektrik ve ihracat miktarının bölgenin net göç hızını anlamlı ve pozitif etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Yine Özbilgin (2016), 2008-2013 dönemi için Türkiye’de yoksulluğun belirleyicilerine yönelik yapmış olduğu çalışmada, ihracat düzeyindeki artışın yoksulluğu azalttığı, göç ve nüfus artış hızındaki artışa karşın istihdam artışının aynı oranda gerçekleşmemesinin ise kentsel yoksulluğu artırdığını tespit etmiştir. Ayrıca istihdam içindeki ücretli kesimin artmasının kentsel yoksulluğu artırdığı ulaşılan bir diğer sonuçtur. Bunun yanında Wilson vd. (2019), 1971-2012 dönemi için Hindistan’a yönelik yapmış oldukları çalışmada, uyguladıkları Eşbütünleşme ve Sistem GMM sonuçlarına göre göç ve yoksulluğun birbirini karşılıklı olarak pozitif yönlü etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır. Kentsel yoksulluk ve kentleşme arasında önemli, uzun dönemli ve çift yönlü ilişki bulunurken, artan kentsel nüfusun Hindistan’da kentsel yoksulluğu artırdığı tespit edilmiştir. Turan (2022) ise, 22 OECD ülkesinde 2005-2019 dönemi için yoksulluk ve göç ilişkisini panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada alınan göçün yoksulluk üzerinde herhangi bir etkisine ulaşılmamıştır. Ancak oluşturulan modelde gelişmiş ülkelerin de yer alması ve bu ülkelerde göç politikalarının etkin bir şekilde gerçekleştiriliyor olmasının bu sonucu etkileyen önemli bir faktör olduğu belirtilmiştir. Sonuç olarak göç ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik ampirik bulgularda fikir birliği sağlanamamıştır. Bu ilişki şüphesiz, ülkelerin ekonomik yapılarına bağlı olarak şekillenmektedir.

Gerçekten Memon (2005), Pakistan’daki 1997-1998 yılı resmi anket verilerini kullanarak yapmış olduğu çalışmada, kırsal ve kentsel alanlar arasındaki gelir farklılıklarının göçü tetiklediğini tespit etmiştir. Ayrıca tarım arazisine yeterli erişimin olmaması da göçe hız kazandırmaktadır. Öte yandan, beşerî sermayenin artmasının da göç kararı ve ücret beklentisi üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir. Çelik (2006) ise Türkiye’de iç göçün itici ve çekici faktörlerini 81 il düzeyinde araştırmıştır. Çalışmada kırdan kente göçün yoğun olarak gerçekleştiği görülmektedir. Toprak arzının yetersiz olması ve tarımda makineleşmenin sonucunda meydana gelen işsizlik, kırdan kente göçe neden olan itici güçler arasındadır. Diğer bir itici güç ise güvenlik sorunudur. Kentlerde yaşanan sanayileşmenin istihdam talebini artırmasıyla işgücü ihtiyacı doğması ve ücretlerde yaşanan gelişmeler ise çekici güç olarak tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra eğitim ve sağlık hizmetlerinin kentlerde daha iyi olanaklarla sunulması göçü etkileyen faktörler olarak açıklanmaktadır. Gimba ve Kumshe (2011)’de, Nijerya’nın Borno eyaletindeki kırdan kente göçün nedenlerini anket yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada daha iyi eğitim, istihdam ve iş fırsatlarının kırsal bölgeden kentlere göçün nedeni olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kırsal bölgelerdeki yoksulluk, işsizlik, kıtlık ve yetersiz sosyal olanaklar da göçe neden olan diğer faktörlerdendir. Davies vd. (2001), 1986-1997 dönemi için Amerika Birleşik Devletleri’ndeki eyaletler arası göçlerle ilgili hipotezleri koşullu logit modeliyle incelemiştir. Çalışmada göçmenlerin, işsizlik oranı yüksek yerleri tercih etmediği, nispeten daha yüksek kişi başına gelire veya daha iyi ekonomik fırsatlara sahip yerlere taşınma olasılığının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Etzo (2011)’da İtalya’da 1996-2005 dönemi verilerini kullanarak uygulamış olduğu panel veri analizi sonuçlarına göre kişi başına GSYİH ve işsizlik oranlarının iç göçü etkileyen önemli faktörlerden olduğunu açıklamıştır. Tutar ve Özyakışır (2013) TRA2 Bölgesi’nden (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) İstanbul’a göç etmiş 1944 kişiyle anket çalışması yapmıştır. Anket sonuçlarına göre göçün sebebi olarak %88 oranla ekonomik nedenler, %54 oranla eğitim, %49 oranda akraba bağları, %47 oranla sosyal yaşamın sınırlılığı ve son olarak %36 oran ile önceden bölgeye göç edenlerin tavsiyeleri yer almaktadır. Chamunorwa ve Mlambo (2014), Güney Afrika’da 1980-2010 dönemi verileriyle uygulamış olduğu en küçük kareler yöntemi sonuçlarına dayanarak göç ve işsizlik arasında pozitif bir ilişki olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca eğitim ve ekonomik büyümedeki gelişmelerin ise işsizliği azalttığı belirtilmektedir.

Tümtaş (2009), Marmaris ve Mersin’de göçün nedenlerini anket yöntemiyle araştırmıştır. Çalışmada söz konusu yerleşim yerlerinde 1990 sonrası zorunlu göçün arttığı ve yoksulluğun da bu doğrultuda evrildiği belirtilirken, yoksulluk kaynaklı enformel sektörlerin de yaygınlaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca mevsimlik işsizlik ve geçim sıkıntısı gibi ekonomik faktörlerin mevsimlik göçe neden olduğu da ulaşılan sonuçlardandır. Zorunlu, gönüllü veya geçici göç olarak ayrılmaksızın ulaşılan sonuçlarda dikkat çekilen en önemli husus ise göçmenlerin büyük çoğunluğunun ortak noktasının yoksulluk olmasıdır. Diğer taraftan Guriev ve Vakulenko (2015), 1996-2010 dönemi için Rusya’da bölgelerarası göç akımlarına ilişkin işgücü hareketliliğinin önündeki engelleri incelemiştir. Çalışmada gelir ve göç arasında tekdüze olmayan bir ilişki olduğu ve daha zengin bölgelerin daha az göç verdiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte en yoksul bölgelerde, gelirdeki artış daha yüksek göçle sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla potansiyel göçmenler düşük gelirli bölgeleri terk etmek istemektedirler.

Chapman ve Bernstein (2003)’ın çalışmasında 1989-2000 dönemi için ABD’de göçmen nüfusundaki artışın yoksulluğu artırmadığı ve yoksulluk oranlarının yerlilere karşın göçmenlerde daha hızlı düştüğü açıklanmaktadır. Kundu ve Sarangi (2007) ise Hindistan’da 1999-2000 dönemi için kentsel alanlardaki göç modelini ve sosyo-ekonomik ilişkileri logit regresyon yöntemiyle incelemiştir. Çalışmaya göre büyük bir şehirde bir kişinin yoksul olma olasılığı diğer herhangi bir kent merkezine kıyasla daha düşüktür. Sonuçlar göçün, ekonomik refahı iyileştirmenin ve yoksulluktan kaçmanın önemli bir aracı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Rogan vd. (2009), KwaZulu-Natal’daki göç ve yoksulluğa ilişkin il düzeyinde bir çalışma gerçekleştirmiştir. Nüfus sayımı verileri, işgücüne yönelik anketler ve panel verileri kullanılarak il düzeyinde yapılan göç ve yoksulluk analizi, göç ile hanehalkı refahı arasında önemli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmada hem hane hem de idari bölge düzeyinde göç ve refah arasında güçlü bir bağlantı olduğu da belirlenmiştir.

Christiaensen ve Todo (2014), 51 gelişmekte olan ülke kapsamında 1980-2004 dönemi için yapmış oldukları çalışmada, göçün yoksulluğu azalttığı öne sürülmektedir. Ancak mega şehirlerdeki yığılma yoksulluğun azalması noktasında anlamlı bir etki göstermemektedir. Nguyen vd. (2015) ise çalışmasında, Vietnam’ın üç şehrinde göç, yoksulluk ve kırsal hanelerin refahı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2007-2010 dönemi verilerini kapsayan ve probit modelde elde edilen sonuçlara göre göç, tarımsal ve ekonomik şoka maruz kalan hanelerin geçimlerini sağlamak adına başvurdukları bir yol olarak açıklanmaktadır. Çalışmada göçün gelir artışı etkilerine sahip olduğu ve bu etkilerin sadece göçmen hanelerin yoksulluktan kurtulmasına yardımcı olmakla kalmadığı, aynı zamanda kırsal alanlardaki yoksulluk durumunu da iyileştirdiği tespit edilmiştir. Bunun yanında Miranti (2019), Endonezya’daki kentleşme, iç göç, kentsel yoksulluk ile kentsel eşitsizlik sorunlarını ve bu olguların karşılıklı bağımlılıklarını incelemiştir. Araştırmaya göre kentsel yoksulluk ve kentsel eşitsizlik arasında nedensellik ilişkisi bulunurken, kırdan kente göç yoluyla kentleşmenin yoksulluğu azalttığı tespit edilmiştir. Böylece çalışmada yoksulluk kadar eşitsizliğin de önemli olduğu vurgulanarak bu doğrultuda politikaların uygulanması gerektiği önerilmektedir. Zambak ve Özgür (2019) ise çalışmasında, Türkiye’de iç göçün yoksulluk üzerine etkisini tahmin edebilmek için 2008-2014 dönemi veri setiyle panel veri analizi uygulamıştır. Araştırmada tarım sektörünün ağırlıklı olduğu bölgelerden yapılan göçün yoksul sayısını azalttığı bulgusuna ulaşılmıştır. Yine Sarker vd. (2020), Bangladeş’te 1991-2011 yıllarına ait demografik hane halkı anketi verilerini kullanarak iç göç ve yoksulluğu ele almışlardır. Teorik incelemede göç ve yoksulluğa ilişkin, yoksulluğun bir faktörü olarak göç, göçün ana nedeni olarak yoksulluk ve yoksulluğun bir sonucu olarak göç gibi üç alternatif patika gösterilmektedir. Ampirik sonuçlar, göçün sadece bireysel düzeyde değil, aynı zamanda hane halkı düzeyinde, topluluk düzeyinde ve ulusal düzeyde de yoksulluğun azaltılmasında büyük etkisi olduğuna işaret etmektedir.

Çelikkaya ve Atilla (2020) ise Türkiye’de 26 bölgenin 2014-2018 dönemine ilişkin verileriyle dinamik panel veri analizi ile değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada iç göçteki artışın yoksulluğu artırdığı, istihdamdaki artışın ise yoksulluğu azalttığı tespit edilmiştir. Bunun yanında

Yıldız ve Alaeddinoğlu (2011), Hakkâri’de 160 haneye yönelik bir anket çalışması yaparak frekans analizi gerçekleştirmiştir. Analiz sonucunda göçlerin çoğunluğunun 1990 yılı sonrası zorunlu şartlara dayandığı belirlenmiştir. Ayrıca göç öncesi sınırlı kırsal geçim kaynaklarına sahip olan insanların görece bir yoksulluk içinde yaşarken kente yapılan göçle mutlak yoksullukla karşı karşıya kaldıkları ileri sürülmektedir. Çalışmadaki diğer bir tespit ise Hakkâri kentindeki göçlerden kaynaklanan yoksulluğun toplumsal kutuplaşmayı arttırdığıdır.

Ayrıca Temel (2017), Manisa’ya Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nden yaşanan göçün belirleyici faktörlerini tespit etmek amacıyla yaptığı anket çalışmasında bireyleri göçe zorlayan şartlardan birinin de yoksulluk sınırı altında yaşamaları olduğu tespit edilmiştir. Bireyler göç ederek yaşam koşullarının eskiye oranla hem ekonomik hem de sosyo-kültürel anlamda iyileştiğini ve kentin sağlık, eğitim ve eğlence gibi olanaklarından geliri oranında yararlandıklarını dile getirmişlerdir. Levent ve Arvas (2019), 2008-2017 dönemine ait verilerle Türkiye’de Düzey 1 bölgeleri için yapmış oldukları panel veri analizi sonucunda kişi başına gelirdeki düşüklüğün yoksulluğu artırdığı, ancak net göç hızı ve eğitim düzeyinin artmasının yoksulluğu azalttığı bulgusuna ulaşmışlardır. Huan vd. (2022), 2010-2019 dönemi için Vietnam’da yapmış olduğu çalışmada göçün yoksulluğun azaltılması üzerinde doğrudan bir etkisinin olmadığı bulgusu elde edilmiştir. Bunun yanında çalışmada bir ildeki eğitilmiş çalışan oranındaki artışın ise yoksulluğun azaltılmasında güçlü bir etkisi olduğu tespit edilmiş ve beşerî sermayenin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca kentleşmenin yoksulluğun azaltılması üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu ve tarım sektöründe çalışanların tarım dışı sektörlerle göre yoksul olma olasılığının daha yüksek olduğu da bulgular arasında yer almaktadır.

Yoksulluk ve göç arasındaki etkileşimin farklı yöntemlerle ele alındığı ilgili literatür bağlamında bu çalışmanın odak noktasındaki temel problem ise yoksulluğun iç göç akımlarını mekânsal bir düzlemde nasıl ve hangi yönde etkilediğidir. Bu temel sorunsalın yanı sıra yerleşim yerlerinin refah göstergesi olarak referans alınabilecek ihracat hacmi, istihdam yapısı, nüfus yoğunluğu ve kamu harcamaları gibi faktörlerin bölgeler itibariyle alınan ve verilen göç üzerinde ne gibi etkileri olacağı da çalışmanın ampirik kısmında yanıt aranan bir diğer başlıktır.

3. Ampirik Analiz

3.1. Yöntem, Veri Seti, Araştırma Hipotezi ve Modeller

Çalışmada yoksulluğun iç göç üzerindeki etkilerini belirleyebilmek amacıyla mekânsal ekonometriden yararlanılmıştır. Panel veriyi esas alan modellerde yatay kesit bağımlılığı, kesitler arası korelasyon ya da değişen varyans gibi temel varsayımlardan sapmaları dikkate alarak daha etkin ve tutarlı tahminler türeten pek çok teknik geliştirilmiştir. Bu kapsamda mekânsal ekonometrik modeller özellikle yatay birimler arasındaki şokların birbirlerine etki etmesi sorunsalına odaklanmaktadır. Son yıllarda iktisadi araştırmalar temelinde de sıklıkla kullanılmaya başlanan mekânsal ekonometri, kesit veya panel veri gözlemlerinde mekânsal etkileşim ile ilgilenen ampirik metodolojinin bir alt dalıdır (Anselin, 1988: 8). Dolayısıyla bu yöntemin başlıca odak noktası, panel bir veri setinde var olan mekânsal etkilerdir. Çünkü mekânsal ekonometriye göre iktisadi açıdan herhangi bir bireysel veya toplu karar, komşu mekânsal birimlerde alınan kararlardan da etkilenme potansiyelindedir (Arbia, 2011: 386).

Klasik doğrusal regresyon modelinin önemli bir varsayımı, her gözlemin diğer gözlemlerden bağımsız olduğu şeklindedir. Mekânsal modeller ise bir bölgede gerçekleşen faaliyet türlerinin komşu bölgedekilerden bağımsız olmadığını varsaymakta ve uzaydaki bölgelerin birbiriyle olan ilişkilerine odaklanmaktadır (LeSage, 2015: 23). Bu ilişki, mekânsal bağımlılık (mekânsal otokorelasyon) ya da mekânsal heterojenlikten kaynaklı olabilmektedir (Anselin, 2003: 312). Mekânsal bağımlılık, coğrafi mekânda gözlemlenen ve bağımsız olarak ölçülen değerler arasındaki korelasyonun derecesini ifade etmektedir (Crawford, 2009: 33). Anselin (1989) ise mekânsal bağımlılığı, “yakın konumların birbirini etkileme ve benzer niteliklere sahip olma eğilimi” olarak açıklamaktadır. Mekânsal bağımlılık birçok mekânsal veri kümesi için geçerlidir. Bu durum ise W. Tobler’in Birinci Coğrafya

Yasası’nda belirttiği “her şey diğer her şeyle ilişkiliyken, birbirine yakın olan şeyler, birbirinden uzak olanlardan daha fazla ilişkili olma eğilimindedir” ifadesiyle karşılık bulmaktadır (Crawford, 2009: 33). Mekânsal heterojenlik ise ya bir regresyon modelinde sabit olmayan hata varyansları ya da değişken regresyon katsayılarıyla açıklanan istikrarsızlığı yansıtmaktadır. Mekânsal bağımlılık durumunun aksine, mekânsal heterojenlikten kaynaklanan problemlerin çözümünde ise klasik ekonometrik teknikler de kullanılmaktadır (Anselin, 1988: 9).

Mekânsal ekonometride bölgeler veya birimler arasındaki konumdan kaynaklanan ilişkiyi ortaya çıkarmak için ağırlık matrislerinden (W) yararlanılmaktadır. Söz konusu birimler için fiziki konumlarına göre coğrafi ağırlık değerleri atanmaktadır. Buna karşılık, bölgeler arasındaki ilişki ve etkileşime odaklanıldığında ise sosyo-ekonomik ağırlıklandırma tekniklerine başvurulmaktadır. Tüm bu tekniklerin ortak amacı, birimler arasındaki bağlantıların ve ilişkinin nasıl gerçekleştiğini açıklayabilmektir (Tatlı ve Tatoğlu, 2021: 96). Dolayısıyla ağırlık matrisinin inşası mekânsal panel veri analizi yönteminde kritik öneme sahiptir.

Genel olarak mekânsal modellerde, birimler arasındaki etkileşimler W ile gösterilen ve $N \times N$ boyutunda bir kare matrisiyle ifade edilmektedir. Buradaki “ N ” coğrafi alana (kesit, bölge, şehir, ülke vb.) işaret etmektedir. Matristeki her bir konum W_{ij} ile gösterilirken; i matristeki satırı ve j ise matristeki sütunu göstermektedir. W_{ij} sifıra eşit olduğunda i ve j bölgelerinde komşuluk ilişkisi olmadığı, bire eşit olduğunda komşuluk ilişkisi bulunduğu varsayılmaktadır (Anselin, 1988: 19). Komşuluk ise sınır komşuluğu ve uzaklığa dayalı komşuluk olmak üzere ikiye ayrılabilir (Çelebioğlu ve Dall’Erba, 2010: 388).

Yoksulluğun iç göç üzerindeki etkilerini Türkiye özelinde incelemeyi amaç edinen bu çalışmada verilere ulaşılabilirlik araştırma sürecinin en önemli kısıtını belirlemiştir. Bu kısıt çerçevesinde gerçekleştirilen analiz 2014-2020 yılları arasında 26 İstatistik Bölge Birimini (Düzyey 2) kapsamaktadır. Veriler T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü ile Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanlarından derlenmiştir. Tablo 1’de çalışmada kullanılan değişkenlere ait açıklamalara ve betimsel istatistiklere yer verilmektedir.

Tablo 1: Kullanılan Değişkenler ve Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

KOD	DEĞİŞKEN	KAYNAĞI						
ALG	Bölgesel düzeyde alınan göçün bölge nüfusuna oranı	TÜİK						
VERG	Bölgesel düzeyde verilen göçün bölge nüfusuna oranı	TÜİK						
KBİ	Bölgesel düzeyde kişi başına düşen ihracat miktarı	TÜİK						
İO	Bölgesel düzeyde işgücüne katılma oranı	TÜİK						
NÜFA	Bölgesel nüfus artış hızı	TÜİK						
YOKS	Bölgenin yoksul sayısı	TÜİK						
KH	Bölgesel düzeyde kamu harcamalarının GSYİH’ye oranı	Muhasebat Genel Müdürlüğü						
	ALG	VERG	KBİ	İO	NÜFA	YOKS	KH	
Ortalama	0,033	0,034	1184,437	50,696	0,011	527071,4	0,149	
Medyan	0,031	0,030	809,004	51,000	0,011	420000,0	0,125	
Maksimum	0,106	0,068	5900,518	59,700	0,067	3149000	0,361	
Minimum	0,019	0,019	25,553	37,100	-0,032	102000,0	0,033	
Std. Sapma	0,011	0,010	1269,695	4,410	0,011	490856,2	0,074	
Gözlem	182	182	182	182	182	182	182	

Araştırmanın ele aldığı temel hipotez “yoksulluğun iç göç üzerinde etkisi vardır” şeklindedir. Bu hipotezi test edebilmek için Dücan (2016), Sigeze ve Ballı (2016), Çelikay (2017), Yerdelen Tatoğlu (2017) ile Öndes ve Kızılgöl (2020) çalışmalarından yararlanılarak iki temel model kurgulanmıştır. Bunlar sırasıyla;

$$AG_{it} = \beta_0 + \beta_1 KBİ_{it} + \beta_2 İO_{it} + \beta_3 NÜFA_{it} + \beta_4 YOKS_{it} + \beta_5 KH_{it} + e_{it} \quad (1)$$

$$VG_{it} = \beta_0 + \beta_1 KBİ_{it} + \beta_2 İO_{it} + \beta_3 NÜFA_{it} + \beta_4 YOKS_{it} + \beta_5 KH_{it} + e_{it} \quad (2)$$

olup, formül (1)'de yer alan Model 1, bağımsız değişkenlerin spesifik olarak da yoksulluk olgusunun alınan göç (AG) üzerindeki etkisini sınamaktadır. Formül (2)'de yer verilen Model 2'de ise verilen göç (VG) bağımlı değişken olarak belirlenmiştir. İki modelde de “i” bölgeleri, “t” zamanı ve “e” hata terimini göstermektedir. Bunun yanında “KBI” kişi başına düşen ihracat miktarını, “İO” işgücüne katılma oranını, “NÜFA” nüfus artış oranını, “YOKS” yoksul sayısını ve “KH” ise bölgesel kamu harcamasının GSYH'ye oranını temsil etmektedir.

Literatürde yer alan pek çok araştırmanın ortak bulgusuna göre insanlar yoksulluğun daha yoğun şekilde hissedildiği yerleşim yerlerinden daha iyi yaşam koşullarına ulaşma gayesiyle çareyi göç etmekte aramaktadır (Nguyen vd., 2015; Temel, 2017; Miraanti, 2019; Sarker vd., 2020). Hiç şüphesiz ki buradaki temel motivasyon kaynağı, göç edilecek yerde daha fazla gelir elde etmenin yanı sıra istihdam olanaklarının ve çeşitliliğinin de varlığıdır. Buradan hareketle yoksulluğun alınan göç ile ters, verilen göç ile doğru yönlü bir ilişki içerisinde olması beklenmektedir. Ayrıca modellerin tahmin gücünü artırabilmek amacıyla kişi başı ihracat miktarı, işgücüne katılma oranı, nüfus artış oranı ve kamu harcamalarının GSYİH içerisindeki payı modellerde kontrol değişken olarak kullanılmıştır. Kişi başı ihracat düzeyi ele alınan birimdeki sanayi sektörünün ve ekonomik gelişmişlik düzeyinin bir göstergesidir. Nitekim göç yoğunlukla ekonomik kaygıyla gerçekleştirildiği için hedef bölgenin ekonomik gelişmişlik düzeyi ve faaliyet çeşitliliği verilen kararda etkili olmaktadır (Girma ve Yu, 2002; Rangan ve Sengul, 2009; Buzdağlı ve Kızıltan, 2011; Karagöz, 2011). Bu durumda ihracat işlemlerinin artmasıyla alınan göçün de artması beklenirken, verilen göçün azalması beklenir. İşgücüne katılma oranı ise bir bölgedeki aktif çalışma hayatında olanların çalışma çağındakilere oranlanmasıyla hesaplanır. Dolayısıyla bu oran sayesinde bölgenin istihdam olanaklarının durumu hakkında genel bir değerlendirme yapılabilmektedir (Bahar ve Bingöl, 2010; Hilmi ve Karagöl, 2019). İşgücüne katılma oranı yüksek olan bölgelerin nispeten daha fazla göç alması beklenmektedir. Diğer bir kontrol değişken olan nüfus artış oranı, bir bölgenin güncel nüfusunun önceki yıl nüfusuna göre artışını yansıtmaktadır. Nüfus artış oranı pozitif olabildiği gibi nüfusun önceki yıla göre düşmesi durumunda negatif değerle açıklanmaktadır. Nüfus artış oranının yüksek olması bölgenin doğal nüfus artışına ek olarak göç aldığı ve bir çekim merkezi olduğunun da göstergesidir. Gerçekten bölgelerin bir kısmında nüfus artış oranı pozitifken, bir kısmında ise negatiftir. Ayrıca göçün miktatıs etkisi oluşturması nüfus artış oranını pozitif etkilemekte ve nüfusun belirli bölgelerde kümelenmesine neden olmaktadır (Sağlam, 2006; Erkan ve Aydın, 2010; Khalaf, 2019). Dolayısıyla nüfus artış oranının bölgenin aldığı göçü pozitif, verdiği göçü ise negatif etkilemesi beklenmektedir. Son olarak modellerde etkisi test edilen bir diğer değişken de kamu harcamalarıdır. Kamu harcamalarının özellikle üretim, tüketim, yatırım ve istihdam üzerine etkisi birçok farklı çalışmada ele alınmıştır (Çelikay, 2017; Dökmen ve Tosuner, 2019; Bıçaksız ve Çelikay, 2021; Çelikay, 2023). Kamu harcamaları maliye politikası araçlarından birini oluşturmakta ve ülkelerin mali amaçları doğrultusunda aktif olarak kullanılmaktadır. Ayrıca kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı bir yerleşim yerinde kamu müdahalesinin büyüklüğünü de göstermektedir. Dolayısıyla kamu harcamalarının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi göz önüne alındığında, iller ve bölgeler arasında verimli ve etkin kullanımına bağlı olarak çeşitli bölgelerin göç çeken merkezlere dönüşebileceği varsayılmaktadır. Buradan hareketle kamu harcamalarının GSYİH içindeki payının verilen göç ile ters, alınan göç ile doğru orantılı bir ilişki içerisinde olması beklenmektedir.

3.2. Bulgular

Türkiye'de 26 İstatistikî Bölge Birimini esas alarak yoksulluğun iç göç üzerindeki etkisini tahmin edebilmek amacıyla izlenen analiz sürecinde temel varsayım modellerde mekânsal bağımlılığın olduğudur. Mekânsal bağımlılığın olmadığı bir durumda ise klasik panel veri analizi yönteminin uygun olacağı kabul edilecektir. Bu kapsamda ilk aşamada modellerde mekânsal bağımlılığın varlığına ilişkin varsayım gerçekleştirilen öncül testlerle sınanmıştır.

Tablo 2: Mekânsal Bağımlılık Test Sonuçları

		Model 1		Model 2	
		Test İstatistiği	Test İstatistiği	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Mekânsal Bağımlılık Testleri	Global Moran MI	2,589	0,0096***	3,744	0,0002***
	Global Geary G	-1,650	0,0290**	-2,309	0,0209**
	Global Getis-Ords go	-2,589	0,0096***	-3,244	0,0002***
	Moran MI Error Test	48,017	0,0126**	69,437	0,0004***
Gecikme Testleri	LM-SEM	5,550	0,0185**	11,5103	0,0007***
	Güçlü LM SEM	4,960	0,0000***	4,950	0,0000***
	LM-SAR	35,545	0,0000***	48,593	0,0000***
	Güçlü LM-SAR	4,960	0,0000***	4,950	0,0000***

Not:*** ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 2, mekânsal bağımlılık testlerinin sonuçlarına yer vermektedir. Test sonuçlarına göre gerek Model 1 gerekse Model 2 için “mekânsal etki yoktur” şeklindeki boş hipotez istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde reddedilmektedir ($p < 0,01$ ve $p < 0,05$). Dolayısıyla kurgulanan iki modelde de mekânsal etki olup, klasik panel veri analizi yöntemleri tahmin için yeterli değildir. Ayrıca modellerde optimal mekânsal gecikmenin belirlenmesi ve mekânsal hata modellerinin seçimi için Lagrange Çarpımı Testleri (LM) kullanılmıştır (Joshi ve Gebremedhin, 2012: 121). Tablo 2’de yer alan ve “Ele alınan modelde mekânsal gecikme yoktur” şeklindeki boş hipotezi sıyanan LM testleri, iki model için de mekânsal gecikme modellerinin tahmin için daha uygun olduğunu göstermiştir ($p < 0,01$ ve $p < 0,05$).

Mekânsal panel veri analizinde gecikme modelleri genel olarak Mekânsal Otoregresif (SAR), Mekânsal Otoregresif Karma (SAC) ve Mekânsal Durbin (SDM) yöntemlerini içermektedir. Üç farklı yöntem arasında tercih yapılabilmesi için birtakım yöntemlerden yararlanılabilmektedir. Bunlardan en yaygın ve güvenilir olanı Akaike (AIC) ve Schwarz (SIC) bilgi kriterlerinin karşılaştırılmasıdır. Buna göre modeller arasında AIC ve SIC sonuçlarının mutlak değeri en yüksek olan yöntem, uygun tahminci olarak kabul edilmektedir (Lee ve Ghosh, 2009; Çınar, 2016). Tablo 3, uygun model seçimi için yapılan testlerin sonuçlarına yer vermektedir.

Tablo 3: Mekânsal Gecikme Model Seçimi

	Model 1		
	SAR	SAC	SDM
Hausman	25,07**	-	51,20***
AIC	-427,209	-436,723	-566,864
SIC	-405,861	-412,324	-528,416
	Model 2		
	SAR	SAC	SDM
Hausman	11,00*	-	45,35***
AIC	-137,806	-129,934	-143,773
SIC	-115,378	-91,486	-118,141

Not:***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 3’te yer alan bulgulara göre iki modelde de AIC ve SIC itibarıyla en yüksek mutlak değere sahip yöntem SDM tahmincisidir. Kurgulanan modellerde uygun yöntemin seçiminin yanı sıra rassal etkiler ve sabit etkiler tahmincilerinden hangisinin tercih edilmesi gerektiği ise Hausman testiyle belirlenmektedir (Amini vd., 2012: 480). Tablo 3’te yer alan Hausman testi sonuçları, rassal etkiler ile sabit etkiler tahmincilerince elde edilen katsayılar arasında anlamlı bir farklılığın varlığını yansıtmaktadır ($p < 0,01$). Bu kapsamda iki model için de sabit etkili SDM tahmincisi en uygun mekânsal panel veri tahmincisidir. Öncül testler neticesinde Model 1 ve Model 2 için en uygun tahminci olarak belirlenen SDM, gerek bağımlı ve bağımsız değişkenler üzerinde mekânsal bir gecikme içermesi gerekse farklı kaynaklardan oluşan dışsallıkları ve yayılmaları tespit etmeye uygun

olması nedeniyle ekonomi literatüründe de sıklıkla tercih edilen bir yöntemdir (LeSage ve Pace, 2009; Beer ve Riedl, 2012).

Tıpkı diğer tekniklerde olduğu gibi mekânsal panel veri analizinde de model tahminlerinde temel varsayımlardan sapmalar test edilmektedir. Model tahminini önemli ölçüde etkileyen ve literatürde sıklıkla kullanılan varsayımdan sapmalar, özellikle modellerde değişen varyans ve otokorelasyon sorunu olması durumunda ortaya çıkmaktadır. Mekânsal modellerde değişen varyans sorununun tespiti Hall-Pagan LM, Wald ve White Testleriyle yapılabilmektedir. Otokorelasyonun belirlenmesinde ise Durbin h, Harvey LM, Breusch-Godfrey LM, Breusch-Pagan-Godfrey Z, Baltagi Z ve Baltagi LM Testleri kullanılabilir.

Tablo 4: Değişen Varyans ve Otokorelasyon Testleri

	TEST	Model 1	Model 2
Değişen Varyans	Hall-Pagan LM Testi	32,9256***	36,9256***
	Wald Testi	10,6301***	15,8205***
	White Testi Koenker	122,0895***	92,1060***
	White Testi B-P-G (SSR)	147,2342***	39,1550***
Otokorelasyon	Durbin h Testi	11,6512***	12,2143***
	Harvey LM Testi	135,7495***	124,8994***
	Breusch-Godfrey LM Testi	65,8880***	11,9251***
	Breusch-Pagan-Godfrey Z	9,5504***	5,4870***
	Baltagi LM Test	122,8581***	112,4532***
	Baltagi Z Test	11,0841***	10,8765***

Not: *** %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 4'te yer alan test sonuçlarına göre modellerde değişen varyans ($p < 0,01$) ve otokorelasyon ($p < 0,01$) problemleri bulunmaktadır. Bünyesinde otokorelasyon ve değişen varyans problemlerini barındıran modellerle etkin tahminler elde edebilmek amacıyla sabit etkili dirençli mekânsal Durbin modelinden yararlanılmıştır. Nihayet Tablo 5, Model 1 ve Model 2 için karşılaştırma yapmaya imkân tanıyacak şekilde en küçük kareler (EKK) ile dirençli mekânsal Durbin (SDM) modeliyle elde edilen tahmin sonuçlarına yer vermektedir.

Tablo 5: Mekânsal Panel Veri Analizi Sonuçları

	Model 1 (ALG)		Model 2 (VERG)	
	EKK	SDM	EKK	SDM
KBİ	0,0144	0,0311	-0,0807	-0,0828
İÖ	0,5533***	-0,2786**	1,0488***	0,7345*
NÜFA	10,815***	9,5713***	0,9120	0,9423
YOKS	-0,1303**	-0,0242	-0,1271	-0,0638
KH	2,4569***	0,8625	0,6341	1,3026
WKBİ		0,0651		0,0972
WİÖ		0,5947***		0,3916
WNÜFA		-4,4852***		-1,1545
WYOKS		-0,1235**		-0,1342
WKH		2,0883**		-0,4062
β_0	-5,4073***		-6,3647***	
ρ (rho)		0,5569***		0,2258***
R^2	0,72	0,82	0,09	0,11

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Model 1'e ait en küçük kareler yöntemi sonuçlarına göre kişi başına düşen ihracat miktarının alınan göç üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür. Fakat bu katsayı istatistikî bakımdan anlamsızdır. Bunun yanında işgücüne katılım oranı, nüfus artış oranı ve kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı alınan göçü pozitif yönlü ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir ($p < 0,01$). Yoksul sayısının ise alınan göç

üzerinde negatif yönlü bir etkisi vardır ($p < 0,01$). Bu sonuç bir bölgede yaygın yoksulluğun göç almaya engel bir faktör olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Model 2 için elde edilen bulgulara göre işgücüne katılım oranı verilen göçü aynı yönde ve anlamlı şekilde etkilemektedir. Buna göre işgücüne katılma oranındaki artış verilen göçü artırmaktadır. Bunun yanında kişi başına düşen ihracat miktarı, nüfus artış oranı, yoksul sayısı ve kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı değişkenlerinin verilen göç üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur.

Yapılan öncül testler Model 1 ile Model 2’de mekânsal bağımlılığın varlığını göstermektedir. Yine Tablo 5’de yer alan ρ (rho) parametresi her iki model için de mekânsal etkinin varlığını ortaya koymaktadır ($p < 0,01$). Model 1’de j bölgesi için alınan göçteki %1’lik artış i bölgesindeki alınan göçü %0.55 artırırken, Model 2’de ise j bölgesi için verilen göçteki %1’lik bir artış i bölgesindeki verilen göç düzeyini %0.22 artırmaktadır. Bu sonuçlar tahmincilerin türetilmesinde en küçük kareler yöntemi yerine mekânsal etkileri içeren yöntemlerin kullanılması gerektiğini net bir şekilde göstermektedir (Elhors, 2003: 246; Anselin, 2010: 20). Model 1 ve Model 2 için sabit etkili SDM tahmincisi her bir bağımsız değişkene ait katsayının yorumlanabilmesi ise doğrudan etki, dolaylı etki ve toplam etkinin katsayı tahminleri ile gerçekleştirilebilir (LeSage, 2008; Seldadyo vd., 2010; Golgher ve Voss, 2016; Çelik, 2021). Bu kapsamda Tablo 6, sabit etkili SDM tahmincisi için ayrıntılı bulgulara yer vermektedir.

Tablo 6: Doğrudan, Dolaylı ve Toplam Etkiler

		Model 1 (ALG)	Model 2 (VERG)
Doğrudan Etki	KBİ	0,0478*	-0,0752
	İÖ	-0,2024*	0,7448*
	NÜFA	9,8266***	1,0345
	YOKS	-0,0500	-0,0711
	KH	1,3602***	1,3322
Dolaylı Etki	KBİ	0,1713*	0,1039
	İÖ	0,8908***	0,6772
	NÜFA	1,7464	-1,3563
	YOKS	-0,2854**	-0,1689
	KH	5,3631***	0,2049
Toplam Etki	KBİ	0,2192**	0,0286
	İÖ	0,6883**	1,4220*
	NÜFA	11,5731***	-0,3218
	YOKS	-0,3354**	-0,2400
	KH	6,7233***	1,5372

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 6’nın ilk kısmında yer alan doğrudan etki, i kesitindeki (bölgesindeki) bir bağımsız değişkenin bağımlı değişkende meydana getireceği değişikliği açıklamaktadır. Dolayısıyla doğrudan etki tahmincisi aracılığıyla elde edilen sonuçlardan, ihracat değişkeninin (KBİ) alınan göçü (ALG) pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir ($p < 0,10$). Diğer bir ifadeyle i bölgesi kişi başına düşen ihracat miktarındaki %1’lik artış i bölgesindeki alınan göçün bölge nüfusu içindeki payını %0.048 artırmaktadır. Bunun yanında ihracat düzeyinin (KBİ) verilen göç (VERG) üzerindeki etkisi ise negatiftir. Modellerde yer alan bir diğer açıklayıcı değişken işgücüne katılma oranıdır. Doğrudan etki tahmincisi sonuçlarına göre işgücüne katılma oranındaki (İÖ) artışlar alınan göçü (ALG) negatif ve verilen göçü (VERG) ise pozitif etkilemektedir ($p < 0,10$). Diğer bir ifadeyle, i bölgesinde işgücüne katılma oranındaki %1’lik artış, yine i bölgesindeki alınan göçün nüfus içindeki payını %0.20 azaltmaktadır. Ayrıca Model 2’ye göre i bölgesinde işgücüne katılım oranındaki %1’lik artış bölgenin verdiği göçün nüfus içindeki payını %0.74 artırmaktadır. Türkiye’de kayıtdışı ekonominin boyutları, gelir dağılımındaki adaletsizlik ve işgücü piyasasındaki dengesizlikler dikkate alındığında analiz sürecine dâhil edilen her bir bölgenin istihdam yapılarının incelenmesiyle daha etkin sonuçlara ulaşılması mümkün olacağı düşünülmektedir. Doğrudan etkiler tahmincisi için elde edilen sonuçlara göre i bölgesinin nüfus artış oranındaki (NÜFA) %1’lik artış i bölgesinde alınan göçün nüfus içindeki

payını (ALG) %9.83 artırmaktadır ($p<0,01$). Özellikle Model 1 nezdinde elde edilen bu sonuç, nüfusun belirli bölgelerde kümelenildiğini ve sosyo-ekonomik faktörler dikkate alındığında nüfus yoğunluğu fazla olan bölgelerin göç çeken merkezler haline gelebileceğini göstermektedir. Ayrıca doğrudan etkiler tahminine göre bir bölgeye yapılan kamu harcaması büyüklüğü (KH) alınan göç (ALG) üzerinde anlamlı ($p<0,01$) ve pozitif yönlü etki oluşturmaktadır. Sonuçlara göre i bölgesi için yapılan kamu harcamasının GSYİH içerisindeki payında yaşanacak %1'lik bir artış i bölgesinin aldığı göçün nüfus içindeki payını %1.36 artırmaktadır. Bu sonuçlar, kamu harcamalarının üretim, tüketim, istihdam ve yatırım üzerindeki etkileri ile birlikte değerlendirildiğinde etkin harcama kalemlerinin bölgeleri göç için bir çekim merkezi haline getireceğini de göstermektedir.

Tablo 6'nın ikinci kısmında yer alan dolaylı etki, bölgeler arasındaki komşuluk ilişkisiyle açıklanmaktadır. Buna göre bir bölgeye ait (j) bağımsız değişkenindeki değişimin komşu bölgedeki (i) bağımlı değişkeninde meydana getirdiği etki dolaylı etkiyle ölçülmektedir. Model 1'den elde edilen sonuçlar incelendiğinde j bölgesinin kişi başına düşen ihracat miktarındaki (KBİ) %1'lik artış komşu i bölgesinin aldığı göçün nüfus içindeki payını (ALG) %0.17 artırmaktadır ($p<0,10$). Benzer şekilde bir bölgedeki işgücüne katılma oranındaki (İO) artış komşu bölgenin aldığı göçü (ALG) anlamlı ve pozitif yönlü etkilemektedir ($p<0,01$). Bu iki bulguya dayalı olarak ihracatın ve işgücünün yüksek olduğu bölgelerin komşuluk ilişkisinin daha yüksek olduğu ve bu ilişkinin mekânsal yoğunlaşmayı beraberinde getirdiği ileri sürülebilmektedir. Model 1 için dolaylı etki tahmincisi ile elde edilen bir diğer bulgu kamu harcamalarına yöneliktir. Buna göre bir bölgede kamu harcamasının GSYİH'ya oranındaki (KH) artış komşu bölgelerin aldığı göçü (ALG) pozitif yönlü etkilemektedir ($p<0,01$). Son olarak yoksulluğun alınan göç üzerindeki etkisinin tahmin edildiği dolaylı etki tahmincisi sonuçları ise bir bölgede yoksul sayısındaki artışın (YOKS) komşu bölgelerin aldığı göçü (ALG) negatif etkilediğini göstermektedir ($p<0,05$). Diğer bir ifadeyle, j bölgesinin yoksul sayısındaki %1'lik artış komşu i bölgesinin aldığı göçün nüfus içindeki payını %0.28 azaltmaktadır. Bu durum, yoksulluğun daha fazla olduğu bölgelerden riskli olan komşu bölgeler yerine daha uzak bölgelere göç edilmesiyle açıklanabilmektedir. Verilen göçün bağımlı değişken olarak belirlendiği Model 2 için dolaylı etki tahmincisiince elde edilen sonuçların ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir.

Tablo 6'nın son kısmında SDM yöntemince türetilen toplam etki tahmincisinin sonuçları yer almaktadır. Toplam etki, bağımlı değişkenin açıklanmasında doğrudan ve dolaylı etkilerin toplamını yansıtmaktadır. Dolayısıyla Model 1 için bölgesel kişi başına düşen ihracat miktarı (KBİ), işgücüne katılım oranı (İO), nüfus artış oranı (NÜFA) ve kamu harcamasının GSYİH içerisindeki payı (KH) alınan göçü pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Ayrıca bu etkileşimin büyük çoğunluğu dolaylı etkilerden oluşmaktadır. Yoksul sayısındaki (YOKS) artış ise alınan göçü (ALG) negatif yönlü etkilemektedir ($p<0,01$). Yine bu etkileşim büyük ölçüde komşuluk ilişkisine dayanmaktadır. Toplam etki tahmincisiince Model 2 için elde edilen katsayılar ise sadece işgücüne katılım oranındaki artışın (İO) verilen göçü (VERG) pozitif ve anlamlı etkilediği görülmektedir ($p<0,10$). Ayrıca her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı olmasa da bölgesel yoksul sayısındaki artışın (YOKS) verilen göçü (VERG) negatif etkilediği belirlenmiştir. Bu sonuç daha önce açıklandığı üzere yoksulluğun, yani maddi yetersizliğin göç etmeye engel olduğu görüşünü desteklemektedir.

4.Sonuç

Birey ve toplum refahının iyileştirilmesi günümüz modern devletinin öncelikli amaçlarından biridir. Göç ve yoksulluk ise refahı doğrudan etkileyen problemlerin başında gelmektedir. Bu çalışmada yoksulluğun iç göç üzerindeki mekânsal etkisi Türkiye'de 2014-2020 dönemine ait veri seti kullanılarak tahmin edilmiştir. Yapılan tanısal testler, ele alınan örneklem kısıtında 26 İstatistikî Bölge Birimi itibarıyla mekânsal bir bağımlılık ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle alınan göç ve verilen göç bölgelerin komşuluk ilişkisinden etkilenmektedir. Çalışmada yoksulluğun yanı sıra kişi başına düşen ihracat miktarı, işgücüne katılım oranı, nüfus artış oranı ve

bölgesel kamu harcamasının GSYH’sine oranı şeklinde belirlenen değişkenlerin göç üzerindeki etkileri de belirlenmiştir.

Araştırma sürecinde yararlanılan yöntem, açıklayıcı değişkenlerin iç göç üzerindeki etkilerini doğrudan, dolaylı ve toplam etkiler olmak üzere üç kategoride sunmaktadır. Bu bulgulara göre bir bölgenin yoksul sayısındaki bir birimlik artış o bölgenin aldığı göçün nüfus içindeki payını (doğrudan etki) %0.05 oranında, komşu bölgelerin aldığı göçün nüfusa oranını (dolaylı etki) ise %0.28 oranında negatif yönlü etkilemektedir. Bu bulgulardan yola çıkılarak yoksulluğun alınan göç üzerindeki dolaylı etkisinin daha baskın olduğu rahatlıkla söylenebilir. Diğer bir ifadeyle bir bölgedeki yoksulluk artışı komşu bölgelerin aldığı göçü de olumsuz etkilemektedir. Buna göre insanlar yoksulluğun daha fazla yaşandığı bölgelerin komşularına değil, onun yerine daha uzak bölgelere göç etmektedir. Her ne kadar yoksulluk kırsal bölgelerde daha şiddetli bir şekilde hissedilse de günümüzde özellikle büyükşehirler başta olmak üzere kentlerdeki yoksulluk ve işsizlik azımsanmayacak düzeylere ulaştığından yakın gelecekte yoksulluğun göç üzerindeki doğrudan etkisinin daha belirgin bir şekle bürünmesi beklenmektedir. Ayrıca alınan göçün yoksulluktan negatif etkilenmesi Rogan vd. (2009), Gimba ve Kumshe (2011), Tutar ve Özyakışır (2013), Tümtaş ve Ergun (2013), Christiaensen ve Todo (2014) ve Temel (2017)’in sonuçlarını da desteklemektedir. Araştırmadan elde edilen diğer sonuçlara göre kişi başına ihracat miktarı, nüfus artış oranı ve kamu harcamaları göstergelerinin alınan göç üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır. Dolayısıyla refah düzeyinin bir göstergesi mahiyetindeki söz konusu değişkenlerin iç göç akımları itibarıyla bir çekim etkisi oluşturduğu görülmektedir. Bunun yanında işgücüne katılma oranı bir bölge dâhilindeki alınan göçü negatif yönde etkilerken, komşu bölgelerdeki alınan göçü ise pozitif yönde etkilemektedir.

Çalışmada elde edilen sonuçlar genel olarak bölgesel yoksulluk düzeyinin göç akımları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ekonomik gerekçelerle göç eden bireyler öncelikle hedef bölgenin ekonomik yapısına odaklanmaktadır. Kır-kent ayrımı ise bu noktada oldukça belirleyicidir. Kentsel bölgelerdeki sanayi ve hizmetler sektörünün ön plana çıkması ve kırsal bölgelere göre yüksek ücret elde edilmesi insanları göçe teşvik etmektedir. Özellikle vasıflı işgücüne istihdam sağlayacak bu sektörler, doğu bölgelerinde arka planda kalmıştır. Bu durum nitelikli işgünün bu bölgelerden göç etmesine neden olan temel faktördür. Vasıfsız işgücü ise daha çok kırsal bölgede yeterli iş kolunun bulunmaması ve işsizlik baskısıyla göçe yönelmektedir. Bahsedilen şartlar altında kamu kesimince kaynakların ülke genelinde dengeli dağılımını sağlayacak önlemler önem kazanmaktadır. Bölgeler ve sektörler arasında kaynakların dengeli dağılımı nüfusun homojen dağılımı için de oldukça belirleyicidir. Nitekim bölgeler ve sektörler arasında bir tercih yapılarak uygulanacak teşvikler göçü ve nüfus dağılımını etkilemektedir. Öyle ki uzun yıllardır Türkiye’de sanayi sektörü birincil sektör olarak desteklenmiş ve kent nüfusu önemli oranda artmıştır. Bu nedenle politika belirleyici gücün öncelikle göç veren bölgelerdeki işgücü arzı ve işgücünün niteliğiyle birlikte coğrafi koşulları da dikkate alarak istihdam oluşumuna katkı sağlaması son derece önemlidir. Özellikle sürekli göç veren kırsal bölgelerde tarımsal üretime yönelik izlenecek selektif politikalar bu dengesizliği giderebilir. Böylece işgücüne ihtiyaç duyulan faaliyet kolları artarken, toprağın/ürünün işlenme sürecindeki gelişmeler istihdam ve üretimde hem verimliliği hem de sürekliliği sağlayacaktır. Ayrıca yoğun göç veren doğu bölgelerinde daha az nüfusa sahip bazı şehirler merkez kabul edilerek ekonomik ve sosyal bakımdan cazibe alanlarına dönüştürülmesiyle yeni çekim bölgelerinin oluşması sağlanabilir. En azından analiz sürecinde gözlemlenen dolaylı etkilerin ya da mekânsal yakınlığın belirleyiciliği burada referans bir göstergedir. Gelecek çalışmalarda yeni göstergeler ve farklı analiz teknikleri ile yoksulluk ve iç göç arasındaki etkileşimin sınanması önerilmektedir. Aynı zamanda hemen her ülkeyi ilgilendiren bu konuda farklı ülkeler özelinde yapılacak çalışmalar literatürün gelişmesini sağlayacaktır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akan, Y. ve Arslan, İ. (2008). *Göç ekonomisi Türkiye üzerine bir uygulama*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Akyıldız, İ. E. ve Ertürk, E. (2021). Lee kuramı perspektifinden kırdan kente göçün mekaniği: Bursa örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30(2), 1-17.
- Amini, S., Delgado, M.S., Henderson, D.J. ve Parmeter, C.F. (2012). Fixed vs random: The hausman test four decades later. B.H. Baltagi, R. Carter Hill, W.K. Newey, and H.L. White, (Eds.) *Essays in Honor of Jerry Hausman (Advances in Econometrics, Vol. 29)* içinde (ss.479-513). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Anselin, L. (1988). Lagrange multiplier test diagnostics for spatial dependence and spatial heterogeneity. *Geographical analysis*, 20(1), 1-17.
- Anselin, L. (1989). *What is special about spatial data? Alternative perspectives on spatial data analysis*. Technical Report (89-4). Santa Barbara, CA: National Center for Geographic Information and Analysis University of California.
- Anselin, L. (2003). Spatial econometrics. B. H. Baltagi (Ed.), *A Companion to Theoretical Econometrics* içinde (ss. 310-330). United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd.
- Arbia, G. (2011). A lustrum of SEA: recent research trends following the creation of the spatial econometrics association (2007-2011). *Spatial Economic Analysis*, 6(4), 377-395.
- Bahar, O. ve Bingöl, F. K. (2010). Türkiye’de iç göç hareketlerinin istihdam ve işgücü piyasalarına etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 43-61.
- Beer, C. ve Riedl, A. (2012). Modelling spatial externalities in panel data: The spatial durbin model revisited. *Papers in Regional Science*, 91(2), 299-318.
- Bıçaksız, A. D. ve Çelikay, F. (2021). İç göç, gelir ve sosyal harcamalar: Türkiye’de istatistiki bölge birimleri üzerine bir deneme. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 37-52.
- Bulutay, T. ve Taştı, E. (2004). *Informal sector in the Turkish labour market*. TEA Working Papers, No. 2004/22, Ankara: Turkish Economic Association.
- Buzdağlı, Ö. ve Kızıltan, A. (2011). Göç-ticaret ilişkisi: Türkiye’nin tüketim malı ihracatı üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 65-75.
- Castañeda, A., Dung, D., David, N., Minh, C. N., Hiroki, U. ve João P. A. (2018). A new profile of the global poor. *World Development*, 101, 250-267.
- Chamaratana, T. ve Sangseema, T. (2018). Moving on the Chain: Push-pull factors affecting the migration of laotian workers to Udon Thani, Thailand. *European Journal of Social Science Education and Research*, 5(2), 99-105.
- Chamunorwa, W. ve Mlambo, C. (2014). The unemployment impact of immigration in South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(20), 2631-2640.
- Chapman, J. ve Bernstein, J. (2003). Immigration and poverty: How are they linked. *Monthly Labor Review*, 126, 10-15.
- Christiaensen, L. ve Todo, Y. (2014). Poverty reduction during the rural-urban transformation-the role of the missing middle. *World Development*, 63, 43-58.
- Christiaensen, L., De Weerd, J. ve Todo, Y. (2013). Urbanization and poverty reduction: The role of rural diversification and secondary towns. *Agricultural Economics*, 44(4-5), 435-447.

- Cimpoeru, S. (2020). Macro-economic determinants of migration. A comparative analysis for old vs. new european member states. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*, 54(4), 5-22.
- Crawford, T. W. (2009). Scale analytical. R. Kitchin ve N. Thrift (Ed.), *International Encyclopedia Of Human Geogarphy* (1nd Edition) içinde (ss. 29-36). Oxford: Elsevier.
- Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye’de gelir eşitsizliği ve yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59, 89-132.
- Çelebioğlu, F. ve Dall’Erba, S. (2010). Spatial disparities across the regions of Turkey: An exploratory spatial data analysis. *The Annals of Regional Science*, 45(2), 379-400.
- Çelik, F. (2006). İç göçlerin itici ve çekici güçler yaklaşımı ile analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27, 149-170.
- Çelik, O. (2021). Türkiye’de kamu yatırımlarının istihdamdaki cinsiyet eşitsizlikleri üzerine etkisi: Mekânsal panel veri analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(2), 191-209.
- Çelikay, F. (2017). İşsizlik, kamu harcamaları ve iç göçler arasındaki nedensellik ilişkileri: Türkiye üzerine bir inceleme. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 205-219.
- Çelikay, F. (2023). Social spending qnd chronic unemployment: Evidence from OECD countries. *Review of Economics and Political Science*, 8(2), 86-107.
- Çelikkaya, S. ve Atila, M. (2021). Yoksulluğun belirleyicileri olarak göç ve istihdam: Dinamik panel veri yöntemi ile Türkiye üzerine bölgesel bir inceleme. M. Dalkılıç (Ed.), *New Developments in Education and Social Sciences* içinde (ss.563-580). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çınar, İ.T. (2016). *Türkiye’de bölgeler arası işgücü verimliliğinin yakınsaması: 2005-2011 Arası mekânsal panel veri analizi*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Çolakoğlu, E. (2003). Kentsel yoksulluk. M. A. Çukurbayır ve A. Tekel (Ed.), *Yerel ve Kentsel Politikalar* içinde (ss. 463-490). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Datta, P. (2004). Push-pull factors of undocumented migration from Bangladesh To West Bengal: A perception study. *The Qualitative Report*, 9(2), 335-358.
- Davies, P. S., Greenwood, M. J. ve Li, H. (2001). A conditional logit approach to US state-to-state migration. *Journal of Regional Science*, 41(2), 337-360.
- Dowding, K., John, P. ve Biggs, S. (1994). Tiebout: A survey of the empirical literatüre. *Urban Studies*, 31(4-5), 767-797.
- Dökmen, G. ve Tosuner, F. (2019). Türkiye’de kamu harcamaları ve vergilerin iç göç üzerindeki etkileri. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 653-677.
- Dücan, E. (2016). Türkiye’de iç göçün sosyo-ekonomik nedenlerinin bölgesel analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 167-183.
- Elhorst, J. P. (2003). Specification and estimation of spatial panel data models. *International Regional Science Review*, 26(3), 244-268.
- Elhorst, J. P. (2014). *Spatial econometrics*, London: SpringerBriefs in Regional Science.
- Erkan, R., ve Aydın, A. G. D. (2010). Güneydoğu Anadolu bölgesi illerinde bölge içi ve dışı göç eğilimleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(22), 31-46.

- Etzo, I. (2011). The determinants of the recent interregional migration flows in Italy: A panel data analysis. *Journal of Regional Science*, 51(5), 948-966.
- Filiztekin, A. ve A. Gökhan (2008). *The determinants of internal migration in Turkey*. Paper presented at International Conference on Policy Modelling (EcoMod2008). Berlin, Germany, 2-4 July 2008.
- Fitchen, J. M. (2010). Spatial redistribution of poverty through migration of poor people to depressed rural communities. *Rural Sociology*, 60(2), 181-201.
- Gimba, Z. ve Kumshe, M. G. (2011). Causes and effects of rural-urban migration in Borno state: A case study of Maiduguri metropolis. *Asian Journal of Business and Management Sciences*, 1(1), 168-172.
- Girma, S., ve Yu, Z. (2002). The link between immigration and trade: Evidence from the United Kingdom. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 138(1), 115-130.
- Golgher, A.B. ve Voss, P.R. (2016). How to interpret the coefficients of spatial models: Spillovers, direct and indirect effects. *Spatial Demography*, 4(3), 175-205.
- Greenwood, M.J. (1997). Internal migration in developed countries. M.R. Rosenzweig ve O. Stark (Ed.), *Handbook of population and family economics* içinde (ss. 647-720). Amsterdam: Elsevier.
- Guriev, S. ve Vakulenko, E. (2015). Breaking out of poverty traps: Internal migration and interregional convergence in Russia. *Journal of comparative economics*, 43(3), 633-649.
- Güneş, F. (2009). Kentsel yoksulluk/dışlanma(mı), göç ve istihdam: Eskişehir’de belediyeden yardım alan haneler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(18), 449-471.
- Hilmi, E. T. C. İ. ve Karagöl, V. (2019). Türkiye’de istihdam ve işsizlik: 2000-2018. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 58-75.
- Huan, D. M., Binh, P. T. T. ve Thu, N. T. H. (2022). The role of internal migration in poverty reduction of Vietnam. *Journal of Social Economics Research*, 9(1), 52-60.
- Joshi, S. ve Gebremedhin, T. (2012). A spatial analysis of poverty and income inequality in the Appalachian region. *The Journal of Rural and Community Development*, 7(2), 118-130.
- Kainth, G.S. (2010). Push and pull factors of migration: A case study of Brick Kiln Migrant workers in Punjab. *MPRA Paper 30036*.
- Karagöz, K. (2011). Göç-ticaret ilişkisi: Panel çekim modeli. *Sosyoekonomi*, 15(15), 55-68.
- Karal Önder, Z. (2018). *Türkiye’de iç göç ve kamu politikaları ilişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Kaygalak, S. (2001). Yeni kentsel yoksulluk, göç ve yoksulluğun mekânsal yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Mahallesi örneği. *Praksis*, 2, 124-172.
- Khalaf, S. (2019). Doğu Anadolu Bölgesi’nde nüfus gelişimi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 241-262.
- Kızılgöl Ö. ve Demir, Ç. (2010). Türkiye’de yoksulluğun boyutuna ilişkin ekonometrik analizler. *Business and Economics Research Journal*, 1(1), 21-32.
- Kundu, A. ve Sarangi, N. (2007). Migration, employment status and poverty: An analysis across urban centres. *Economic and Political Weekly*, 42(4), 299-306.
- Lee, H. ve Ghosh, S. K. (2009). Performance of information criteria for spatial models. *Journal of Statistical Computation and Simulation*, 79(1), 93-106.

- LeSage, J. (2015). Spatial econometrics. *Handbook Of Research Methods And Applications In Economic Geography* içinde (ss. 23-40), Edward Elgar Publishing.
- LeSage, J. P. (2008). An introduction to spatial econometrics. *Revue d'économie industrielle*, 123, 19-44.
- Lesage, J. ve Pace, R.K. (2009). *Introduction to spatial econometrics*. A.B.D.: CRC Press Taylor & Francis Group.
- Levent, C. ve Arvas, M. A. (2019). Sosyo-ekonomik faktörlerin bölgesel yoksulluğa etkisi: Düzey-1 bölgeleri üzerine panel veri analizi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 171-194.
- Lichter, D. T., Johnston, G. M. ve McLaughlin, D. K. (1994). Changing linkages between work and poverty in rural America. *Rural Sociology*, 59(3), 395-415.
- Memon, R. (2005). Pakistan: Internal migration and poverty reduction. *Migration Development and Poverty Reduction Asia*, 129-147.
- McAuliffe, M. ve Triandafyllidou A. (Ed.) (2021). World Migration Report 2022. <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>.
- Miranti, R. (2010). Poverty in Indonesia 1984-2002: The impact of growth and changes in inequality. *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 46(1), 79-97.
- Miranti, R. (2019). Examining the interdependencies between urbanization, internal migration, urban poverty, and inequality: Evidence from Indonesia. K. Jayanthakumaran, R. Verma, G. Wan and E. Wilson (Ed.), *Internal Migration, Urbanization And Poverty In Asia: Dynamics And Interrelationships* içinde (ss. 47-76). Singapur: Springer.
- Mitra, A. ve Murayama, M. (2009). Rural to urban migration: A district-level analysis for India. *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 5(2), 35-52.
- Narayan, D., Chambers, R., Shah, M. K. ve Petesch, P. (2000). *Voices Of The Poor: Crying Out For Change*. New York: Oxford University Press for the World Bank. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/10986/13848>.
- Nguyen, L. D., Raabe, K. ve Grote, U. (2015). Rural-urban migration, household vulnerability, and welfare in Vietnam. *World Development*, 71, 79-93.
- Öndes, H. ve Kızılgöl, Ö. A. (2020). Türkiye’de iç göçü etkileyen faktörler: mekânsal panel veri analizi. *Business and Economics Research Journal*, 11(2), 353-369.
- Özbilgin, M. (2016). *Türkiye’de kentsel yoksulluğun belirleyicileri (Mekânsal panel veri analizi)*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Pissarides, C. ve J. Wadsworth (1989). Unemployment and the inter-regional. mobility of labour. *Economic Journal*, 99(397), 739-755.
- Rangan, S. ve Sengul, M. (2009). The influence of macro structure on the foreign market performance of transnational firms: The value of IGO connections, export dependence, and immigration links. *Administrative Science Quarterly*, 54(2), 229-267.
- Ravallion, M., Chen, S. ve Sangraula, P. (2007). New evidence on the urbanization of global poverty. *Population and Development Review*. 33(4), 667-701.
- Ravenstein, E. G. (1889). The laws of migration. *Journal of the royal statistical society*, 52(2), 241-305.

- Rogan N., Lebani L. ve Nzimande M. (2009). *Internal migration and poverty in Kwazulu-Natal: findings from censuses, labour force surveys and panel data*. A Southern Africa Labour and Development Research Unit Working Paper Number 30. Cape Town: SALDRU, University of Cape Town.
- Sağlam, S. (2006). Türkiye’de iç göç olgusu ve kentleşme. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 5, 33-44.
- Sarker, M. N. I., Yang, B., Tingzhi, W., Chakrovorty, A., Salam, M. A. ve Huda, N. (2020). Impacts of internal migration on poverty alleviation in Bangladesh. *International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies*, 11(11), 1-8.
- Seldadyo, H., Elhorst, J.P. ve De Haan, J. (2010). Geography and governance: Does space matter?. *Papers in Regional Science*, 89(3), 625-640.
- Sigeze, C. ve Balli, E. (2016). The determinants of internal migration: The case of Turkey. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 8(2), 292-303.
- Skeldon, R. (2002). Migration and poverty. *Asia-Pacific Population Journal*, 17, 67-82.
- Taş, H. Y. ve Özcan, S. (2013). Türkiye’de iç göçün yoksulluğa ve istihdama etkileri. S. Sarı, A. H. Gencer ve İ. Sözen (Ed.), *International Conference On Eurasian Economies* içinde (ss. 289-298). St. Petersburg - Russia.
- Tatlı, S. ve Yerdelen Tatoğlu, F. (2021). Econometric models and the analysis of the determinants of internal migration in Turkey. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, 36, 93-110.
- Taylor, J. E. ve Martin, P. L. (2001). Human capital: Migration and rural population change. *Handbook of agricultural economics*, 1, 457-511.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü (2023). <https://muhasebat.hmb.gov.tr/>.
- Temel, R. (2017). *Doğu ve Güneydoğu’dan göç eden bireylerin yoksulluk ve sosyal dışlanma boyutunda incelenmesi (Manisa İli Örneği)*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Terzioğlu, M. K., Yücel, M. A., Demirkıran, S. ve Acaroğlu, D. (2020). Kentsel inovasyonun kentleşme üzerine mekânsal etkisi. *İDEALKENT*, 11(30), 592-620.
- Terzioğlu, M. K., Yücel, M. A. ve Gençler, A. (2021). Sosyal inovasyon ve artımsal inovasyon çerçevesinde iç-göç olgusunun dinamik mekânsal etkileşimi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 11 (1), 69-94.
- Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. *Journal of Political Economy*, 64(5), 416-424.
- Todaro, M. (1980). Internal migration in developing countries: A survey. R. A. Easterlin (Ed.), *Population and Economic Change in Developing Countries* içinde (ss. 361-402). Chicago: University of Chicago Press.
- Turan, M. (2022). *Göç ve yoksulluk ilişkisi: OECD ülkeleri üzerine panel veri analizi*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Tutar, H. ve Özyakışır, D. (2013). TRA2 Bölgesinden İstanbul’a göç hareketlerinin nedenlerine ilişkin bir araştırma. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 47, 31-58.
- Tümtaş, M. S. (2009). Yoksulluktan yoksunluğa göç: Marmaris ve Mersin örnekleri. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 3(5), 111-134.

- Türkiye İstatistik Kurumu ÜİK (2023). <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/sorguSayfa.do?target=degisken>.
- United Nations (UN) (2019). *World urbanization prospects 2018: Highlights*. New York: United Nations. Erişim adresi: <https://digitallibrary.un.org/record/3828520>.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA) (2019). *International migrant stock 2019*. Erişim adresi: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/wallchart/docs/MigrationStock2019_Wallchart.pdf.
- United Nations Development Programme (UNDP) (2009). *Human development report 2009*. New York: Palgrave Macmillan. Erişim adresi: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2009>.
- Vega, S. H. ve Elhorst, J. P. (2013). On spatial econometric models, spillover effects, and W. *ERSA Conference Papers*, European Regional Science Association.
- Wilson, E., Jayanthakumaran, K. ve Verma, R. (2019). Interdependencies of internal migration, urbanization, poverty, and inequality: The case of Urban India. K. Jayanthakumaran, R. Verma, G. Wan and E. Wilson (Ed.), *Internal migration, urbanization and poverty in Asia: Dynamics and interrelationships* içinde (ss.109-131). Singapur: Springer.
- Yerdelen Tatoğlu F. (2017). Determining the factors that affect the net migration rate in Turkey with ordered panel logit regression analysis. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(1), 1-13.
- Yıldız, M. Z. ve Alaeddinoğlu, F. (2011). Göç ve yoksulluk: Hakkâri örneği. *Gaziantep Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 437-462.
- Yorimitsu, H. (1985). A review on the determinants of migration. *Hitotsubashi Journal of Social Studies*, 17(1), 17-27.
- Yüksel, S., Eroğlu, S. ve Özsarı, M. (2016). An analysis of the reasons of internal migration in Turkey with logit method. *Business and Management Horizons*, 4(2), 34-45.
- Zanbak, M. ve Özgür, R. Ö. (2019). Türkiye’de iç göçün bölgesel yoksulluk üzerindeki etkisi: Tarım sektörünün belirleyici rolü. *Journal of Economy Culture and Society*, 60, 145-169.

Araştırma Makalesi / Research Article

HAVAYOLU OPERASYONLARINDA DAYANIKLI EKİP EŞLEMESİ İÇİN BİR KARAR DESTEK MODELİ ÖNERİSİ: PİSAGOR AHP- PİSAGOR WASPAS YAKLAŞIMI

Emine Elif NEBATİ¹

Öz

Havayolu taşımacılığında etkili ekip planlaması, operasyonların güvenli, düzenli ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesi için kritik bir öneme sahiptir. Havayolu işletmelerinin büyüme ve rekabet avantajı elde edebilmeleri için beklentileri karşılamaları gerekmektedir. Havayolu operasyonlarında gerçekleştirilen yenilikler ve yolcu memnuniyetleri, yolcuların ilgili havayolu işletmesini tercih etmesini ve bu tercihin devamlılığının sağlanmasını mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda, işletmeler yüksek kârlar elde edecek ve daha çok yolcuya ulaşma imkânı bulacaktır. Operasyonel süreçlerdeki başarıyı etkileyen en önemli aşamalardan biri de ekip planlamasıdır. Zira yakıt maliyetlerinden sonra havayolu işletmelerinin en büyük gider kalemi personel maliyetleridir. Kompleks ve çok kısıtlı bir yapıya sahip olan ekip planlama süreçleri başarıyla yönetildiği zaman işletmeye önemli avantajlar sağlayacaktır. Bu çalışmada, Türkiye'deki bir havayolu işletmesinin filolar için kabin ekibi planlama süreçleri incelenmiş ve ekip planlaması için bir karar modeli sunulmuştur. Çalışmada, 9 kriter ve 3 alternatif uçak tipi belirlenerek, Pisagor AHP-WASPAS yöntemi ile analiz yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, ekip eşlemesi konusunda farklı bir bakış açısı ile havacılık sektörüne katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Havayolu lojistiği, Ekip planlama, Havacılık sektörü, Pisagor AHP, Pisagor WASPAS

JEL Kodları: L93, M12, C02.

A DECISION SUPPORT MODEL FOR RESILIENT CREW MAPPING IN AIRLINE OPERATIONS: PYTHAGOREAN FUZZY AHP- PYTHAGOREAN FUZZY WASPAS APPROACH

Abstract

In airline transport, crew planning has a critical importance in carrying out operations in a safe, organised and efficient manner. Airline companies need to meet expectations in order to achieve growth and competitive advantage. Innovation in airline operations and passenger satisfaction are key drivers of passenger preference and continuity. In this context, businesses will earn high profits and have the opportunity to reach more passengers. One of the most important stages affecting the success in operational processes is crew planning. After fuel costs, the biggest expense item of airline companies is personnel costs. Team planning processes, which have a complex and very limited structure, will provide significant advantages to the business when managed successfully. In this study, cabin crew planning processes of an airline in Turkey for fleets were analysed and a decision model for crew planning was presented. In the study, 9 criteria and 3 alternative aircraft types were determined and analysed using with Pythagorean AHP-WASPAS method. According to the findings, it is hoped that it will contribute to the aviation industry with a unique perspective in terms of team mapping.

Keywords: Airline logistics, Team planning, Aviation industry, Pythagorean AHP, Pythagorean WASPAS

JEL Codes: L93, M12, C02

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, emine.nebati@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3950-4279
Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 31.05.2024

Giriş

Havacılık endüstrisi, lojistik yönetiminde her geçen gün önemini artırmaktadır. Operasyonların karmaşıklığı, yüksek maliyetler, ileri düzey kullanılan üretim ve teknolojiler, güvenlik odağı, kompleks tedarik zinciri ağları gibi özellikleriyle havacılık sektörü, diğer sektörlerden farklılık göstermektedir. Havayolu taşımacılığı mesafeleri kısaltması, zaman tasarrufu sağlaması ve konforlu olmasından dolayı rağbet gören ulaşım alternatiflerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Havayolu işletmeleri daha fazla yolcuya ulaşmak, maliyetleri azaltmak, kâr marjını arttırmak ve havacılık endüstrisinde söz sahibi olabilmek için her geçen yıl çalışmalarını arttırmaktadır. Teknolojik gelişmeleri takip ederek bünyelerine entegre etmeleri, daha fazla destinasyonlara ulaşmaları, yolculara konforlu ve emniyetli uçuş imkânı sağlamaları havayolu işletmelerinin büyümelerine yardımcı olmaktadır.

Bu süreçte, tedarik zinciri yönetiminin etkin bir şekilde uygulanması büyük bir önem taşımaktadır. Havacılık operasyonlarında, tedarik zinciri yönetiminin ana hedefi, uçuş hizmetini kullanacak müşterilerin memnuniyetini sağlamaktır. Bu memnuniyet, operasyonların emniyetli bir şekilde gerçekleşmesi, uçakların zamanında kalkış yapması, yüksek kaliteli hizmetin sunulması, kısacası zincirdeki her bir aktörün uçuş amacına yönelik iş birliği yapması ile elde edilir. Havayolu operasyonlarında en önemli faaliyetlerden biri de, ekip planlamalarının doğru yapılmasıdır. Havayolu şirketleri için gider kalemleri göz önüne alındığında birinci sırada yakıt maliyetleri yer alırken akabinde ekip personel giderleri bulunmaktadır. Operasyonel maliyetlerinin yaklaşık %15-20'sini oluşturmaktadır (Özkan Aksu ve Temiz, 2021: 417; Chutima ve Arayikanon, 2020). Bununla beraber her geçen gün filo sayılarındaki artış mevcut personel haricinde yeni personel ihtiyacını da doğurmaktadır. Ekip ve filo sayısının artması taşımacılık süreçlerinde optimum planlama yapılmasını gerektirmektedir. Eksik yapılan planlamalar uçuş aksaklığı ve yolcu memnuniyetsizliği oluşturabileceği gibi fazla yapılan planlamalarda işletmelerin personel maliyetini arttıracaktır. Ekip planlamasında iki temel kriter bulunmaktadır. Bunlar; ekip eşleme (pairing) ve ekip atama (rostering) olarak belirtilmiştir (Akyurt ve Yaşlıoğlu, 2018:424). Havacılık sektöründe uçağa atanacak ekip beraber hareket edeceğinden uçuşlara atama yapılabilmesi için önceden belirlenmesi gerekmektedir (Danışman, 2021).

Havacılık operasyonlarında ekip planlaması ile ilgili ilk çalışmalar 1960'lı yılların başında ortaya çıkmaya başlamıştır. Problem yöneylem araştırması alanında yer alan farklı metotlar ile çözülmeye çalışılmıştır. İlerleyen yıllarda gelişen teknolojinin yardımı ile çözüm süreleri azaltılmış, yeni yöntemler geliştirilmiştir (Az ve Ayvaz, 2022:194). Havayolu operasyonları, karmaşık yapısı ve büyük ölçekli problem boyutu nedeniyle literatürde genellikle dört ana alt problem üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu alt problemler; uçuş planlaması, uçak planlaması (filo atanması ve uçak rotalama), ekip planlaması (ekip eşleştirme ve ekip atanması) ve düzensiz durumların yönetimi (uçuş ve uçak yeniden planlama ile ekip yeniden planlama) olarak adlandırılır (Özkan Aksu ve Temiz, 2021:417). Ekip planlama problemi hiçbir zaman tek başına ele alınamamaktadır. Uçuş planlama ve filo planlamaları da dikkate alınarak uygun atamaların gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Zira havayolu taşımacılığında birçok kısıt yer almaktadır. Bu kısıtlara örnek olarak; güvenlik standartları, kapasite düzenlemeleri, pazara giriş düzenlemeleri, ekonomik düzenlemeler, çevresel ve teknik düzenlemeler söylenebilir (Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, 2015).

Kısıtlar göz önüne alınarak literatürde birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Yöneylem araştırması metotlarının kullanıldığı bu çalışmalarda genel olarak sütun oluşturma, genetik algoritma, memetik algoritma, doğrusal ve doğrusal olmayan programlama, dal-sınır yaklaşımının kullanıldığı görülmektedir (Özkan Aksu ve Temiz, 2021:417; Quesnel, Desaulniers ve Soumis, 2017:159; Az ve Ayvaz, 2022:194; Parmentier ve Meunier, 2020; Aydemir-Karadağ, Dengiz ve Bolat, 2013: 87; Chen, Liu ve Chou, 2013: 107). Ekip planlama probleminin kompleks olması havayolu işletmelerinin

kullandığı yöntemlerin farklı olmasına neden olmaktadır çünkü işletmelerin sahip olduğu ekip ve filo sayısında, işletme kurallarında farklılıklar bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, bir havayolu işletmesi için kabin ekiplerinin filolara optimum bir şekilde atanmasıdır. Çalışma kapsamında, 9 kriter ve 3 alternatif belirlenmiştir. Kriter ağırlıklarının elde edilmesinde, Pisagor Bulanık AHP yöntemi, alternatif uçak tiplerinin sıralamasında Pisagor Bulanık WASPAS yöntemi tercih edilmiştir. Kabin ekibi sayısının fazla olması ve planlama aşamasında birçok kısıtın bulunmasından dolayı, çalışma bulanık karar verme yöntemleri tercih edilmiştir. Önerilen metodoloji, aralık değerli pisagor bulanık sayıların klasik AHP ve WASPAS yöntemine uyarlanması ile geliştirilmiştir (İlbarhar ve Kahraman, 2018:3835). Pisagor bulanık yaklaşımının klasik bulanık yaklaşımına göre, belirsizlik seviyelerini daha iyi yönetir ve etkili sonuçlar alınmasında katkı sağlar. Çalışmada, yeni tip bulanık küme uzantılarından pisagor bulanık kümeler kullanılmasının sebebi, karmaşıklığın yüksek olduğu bu problemde, deterministik yöntemler yerine belirsizliği modellemede klasik ve sezgisel bulanık kümelere göre daha güçlü olması ve daha iyi sonuçlar vermesidir (Sancar, 2022). Bilindiği kadarıyla, önerilen metodolojinin ekip eşleme probleminde ilk kez kullanılması çalışmanın özgünlüğü ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın hem yazına hem havacılık sektörüne katkı sağlayacağı umulmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde literatür taramasına, ikinci bölümde önerilen metodolojiye, üçüncü bölümde havayolu operasyonlarında dayanıklı ekip eşlemesi için bir karar destek modeli önerisine, son bölümde ise, sonuç yer almaktadır.

1. Literatür Taraması

Havayolu işletmeleri maliyetini azaltıp, kârını arttıracak yaklaşımlar kullanmaktadır. Bu yaklaşımların başında ise ekip planlama problemi yer almaktadır zira operasyonlar için optimum ekip planlamasının yapılması işletmelere ciddi kazançlar sağlayacaktır. Literatürde konu hakkında çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Literatür taraması kapsamında, 2007 ile 2024 yılları arasında ulusal ve uluslararası veritabanları “havacılık sektörü ekip planlama” ve “havacılık ekip eşleme” anahtar kelimeleri taranarak araştırılmıştır. Yazında öne çıkan çalışmalardan bir kısmı paylaşılmıştır.

Medard ve Sawney (2007) tarafından yapılan çalışmada, ekip eşleştirme ve atama, ekip kurtarma problemi hakkında bilgi verilmiştir. Ekip kurtarma probleminin çözümü için tam sayılı bir çözüm metodu önerilmiştir. Eşleştirme ve atamanın tek adımda nasıl yapıldığı açıklanmış ve basit ağaç araması, daha karmaşık sütun oluşturma ve en kısa yol algoritmalarına dayalı çözüm teknikleri kullanılmıştır.

Orhan, Kapanoğlu ve Karakoç (2010) tarafından yapılan çalışmada, havayolu operasyonlarında ekip planlama ve atama üzerine incelemeler yapılmıştır. Uçak çizelgeleme, uçuş çizelgeleme, ekip çizelgeleme ve düzensiz olayların yönetimi üzerine bilgiler verilmiş olup, dört temel operasyonel süreçlerde yapılacak iyileştirmelerin havayolu işletmelerine maliyet üstünlüğü sağlayacağı belirtilmiştir. Çalışma ile gelişmekte olan havayolu sektörü için bir kaynak oluşturulmuş ve havayolu sektöründe işletmelerin çözmesi gereken temel operasyonel problemler detaylı olarak değerlendirilmiştir.

Salazar-González (2014) tarafından yapılan çalışmada, karma tam sayılı doğrusal programlama modeli ile İspanya ve Portekiz’de hizmet vermekte olan bir havayolu firması için ekip eşleştirme, ekip atama, filo atama ve hava aracı problemlerinin çözümünü beraber yapmaya çalışmışlardır. Sonuç olarak, çalışmada ayırıcı araç rotalama problemindeki yaklaşımların sezgisel biçimde tam sayılı bir model haline getirilmesi ve ekip atamada nasıl kullanılması gerektiğine dair yol haritası sunulmuştur.

Soykan ve Erol (2014) tarafından yapılan çalışmada, çalışmada, aksaklıklara karşı dayanıklı ekip eşleme problemi için çift-amaçlı genel küme kapsama modeli önermiştir. Çalışmanın amacı, daha az aksaklığa maruz kalan veya aksaklıklar yaşandığında daha kolay yeniden planlanabilen ekip eşleme modellerinin geliştirilmesidir. Bu amaçla, her bir düğümde sütun oluşturma yöntemi uygulanan ve

Dal-Ücret algoritmasına dayalı bir algoritma olan Dal-Sınır Ağacı yöntemi kullanılarak bir çözüm yaklaşımı geliştirilmiştir. Araştırma sonuçları, maliyeti en aza indirerek tüm ekip eşleme kombinasyonlarının daha dirençli hale getirilebileceğini ve bununla birlikte maliyetin sadece minimal bir artışla kabul edilebilir seviyelere yükseltilebileceğini göstermektedir.

Kasirzadeh, Saddoune ve Soumis (2017) tarafından yapılan çalışmada, internet üzerinden elde edilen bir ABD havayolu işletmesine ait veriler kullanılarak havayolu taşımacılığında ekip planlaması üzerine kapsamlı bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Ekip planlaması için sıralı yaklaşımla, matematiksel bir model önermiştir. Sonuç olarak, pilotlar için aylık çizelgeler sıralı bir yöntemle oluşturulduğunda kabul edilebilir bir ekip memnuniyeti ortaya çıkmıştır.

Deveci ve Demirel (2018a) tarafından yapılan çalışmada, havayolu ekip planlama problemlerine ilişkin bir araştırmayı ve literatürden önerilen çözümleri sunmaktadır. Sonuç olarak, sütun üretme yaklaşımının en sık kullanıldığı belirtilmiştir.

Deveci ve Demirel (2018b) tarafından yapılan çalışmada, havacılık endüstrisinde ekip planlaması üzerine bir araştırma yapılmıştır. Çalışmada ekip planlamasının minimum maliyetle en verimli şekilde planlanabilmesi için kullanılacak metotlar araştırılmış ve listelenmiştir. Ekip eşleştirme (crew pairing) problemi genetik algoritma ve memetik algoritma yaklaşımları ile karşılaştırmıştır. Çalışma sonunda memetik algoritmanın en iyi performans gösteren yaklaşım olduğu kanısına varılmıştır.

Zeighami, Saddoune ve Soumis (2020) tarafından yapılan çalışmada, kokpit ekibi planlaması için Lagrange ayrıştırması, sütun oluşturma ve dinamik kısıtlama toplamı birleştirilerek bir algoritma geliştirmiştir. Çalışmada bir ABD havayolu işletmesine ait gerçek veriler kullanılmıştır. Önerilen yaklaşımın, geleneksel sıralı yaklaşıma göre önemli ölçüde maliyet tasarrufu sağladığı ve ekip memnuniyetinin daha iyi karşılandığı belirtilmiştir.

Chutima ve Arayikanon (2020) tarafından yapılan çalışmada, havayolu operasyonlarında kokpit planlamasının minimum maliyetle yürütülmesi hususunda çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çok amaçlı optimizasyon yöntemi kullanılarak problem çözülmüştür. Önerilen yaklaşımın uygulanması ile ekip planlayıcının iş yükünü önemli ölçüde azaltacağı ifade edilmiştir.

Aksu ve Temiz tarafından (2021) tarafından yapılan çalışmada, ekip eşleme problemini ele alınmıştır. Yapılan uygulamada uçuşların gecikmeli ve gecikmesiz olması dikkate alınarak 2 farklı senaryo gerçekleştirilmiştir. Bu gecikmelerin analizi yapılmış ve klasik ekip eşleme problemi kullanılmıştır. Senaryoda eşleme maliyetlerinin de aynı ve farklı alındığı durumlar göz önünde bulundurularak problem çözülmüştür. Çalışma, iki amaçlı optimizasyon tabanlı bir küme bölme formülasyonu ile modellenmiş ve ardından amaçlar ağırlıklı toplam yöntemiyle birleştirilmiştir. Yeni yöntemle, problemin kabul edilebilir bir işlem zamanı içinde çözülebileceği gösterilmiştir.

Altundal (2021) tarafından yapılan çalışmada, havayollarındaki ekip planlama departmanı, ekiplerin memnuniyet düzeyini belirlemek amacıyla bir araştırma gerçekleştirmiştir. Ekip planlarında yapılan değişikliklerin ekiplerin moral ve motivasyonunu etkilediği göz önüne alınarak, bu değişikliklerin sayısı ve nedenleri değerlendirilmiştir. Araştırmada, belirli yıllar boyunca geçmiş verilerin karşılaştırılması için retrospektif bir yöntem kullanılmıştır. Özel bir havayolunun 2018 ve 2019 yaz aylarında gerçekleştirdiği uçuş sayıları, kış aylarına kıyasla daha yüksek olduğundan, değişiklik sayısının da yaz aylarında daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Wen, Sun, Sun ve Yue tarafından (2021) tarafından yapılan çalışmada, havayolu ekip planlaması model ve algoritmaları üzerine bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, kabin ve kokpit ekipleri için standart ve kesin ölçümün olmadığı bulunmuştur. Çalışma sonunda, literatürü araştırdıktan ve ilgili bazı modelleri ve çözüm algoritmalarını inceledikten sonra, kabin ekipleri için aksaklık yöntemi, Covid-19'un etkisi ve blok zincir teknolojisine dair incelemelere ve yorumlara da yer verilmiştir.

Az ve Ayvaz tarafından (2022) tarafından yapılan çalışmada, havayolu işletmelerinin ekip rotasyonu için genetik algoritma ile optimizasyon geliştirilmesi incelenmiştir. Kapsamlı bir literatür araştırmasından sonra genetik algoritma yaklaşımı kullanılmıştır. Uygulamada geliştirilen yeni kromozom iyileştirme operatörü sayesinde algoritma daha düşük maliyetli çözümler vermiştir.

Montlaur, Delgado ve Prats (2023) tarafından yapılan çalışmada, havayolu şirketlerinin tercihlerini ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak yörünge optimizasyonu için en uygun yöntemleri seçmeye yönelik alan odaklı bir yaklaşımın uygunluğunu ortaya koymuştur. Çalışmada, AHP-VIKOR yöntemleri kullanılmıştır.

İncelenen çalışmalara göre; literatürde havayolu ekip eşleme probleminin çözümü için, her kurum için değişebilen kurallar ve kısıt yapısı nedeniyle farklı yaklaşımlar ile ele alınmıştır. Yazında en sık tercih edilen yaklaşımlar ise, yönelem araştırması teknikleridir. Bunlardan öne çıkanlar; Sütun Oluşturma Algoritması (Çankaya ve Arıkan, 2009: 43; Zeren ve Özkol, 2016:133; Parmentier ve Meunier, 2020; Cacchiani ve Salazar-González, 2020), Genetik Algoritma (Aydemir-Karadağ, Dengiz ve Bolat, 2013:87; Chen, Liu ve Chou, 2013: 1077), Küme Kapsama Formülasyonu (Deveci ve Çetin Demirel, 2018:115; Zeren ve Özkol, 2016:133; Muter, ve diğerleri, 2013:815) örnek verilebilir. Bilindiği kadarıyla, önerilen metodoloji ile havacılık sektöründe ekip eşleme problemine ise rastlanmamıştır. Bu bağlamda, çalışmanın hem yazına hem havacılık sektörüne katkı sağlayacağı umulmaktadır.

2. Yöntem

Çok kriterli karar verme teknikleri, belirsizlikle mücadele etmek için bulanık mantıkla entegre edilmiştir. Pisagor bulanık kümeleri, insan düşüncelerindeki belirsizlikleri daha iyi ele alabilmek amacıyla geliştirilmiştir (Yager, 2013). Pisagor bulanık kümeler, Yager tarafından 2013 yılında önerilmiş ve sezgisel bulanık kümelerden geliştirilmiş bir türdür. Bu bulanık küme türü, belirsizlik içeren problemleri çözmek için sezgisel bulanık kümelerin yeteneklerini aşabilme özelliğiyle dikkat çeker. Bu yüzden Pisagor bulanık kümeler, sezgisel bulanık kümelerin ele alamayacağı belirsizlik düzeylerinde daha güçlü ve esnektir (İlbarhar, Karaşan, Cebi, Kahraman, 2018:124; Onar, Oztaysı, Kahraman, 2018:88). Karar alma aşamasında üye olmama ve üyelik derecelerinin toplamı 1'den fazla olma ihtimali vardır. Bu durumda, sezgisel bulanık kümeler (IFS) sorunlarını önleyebilmek için IFS'lerin genişletilmiş hali olan Pisagor bulanık kümeleri (PFS) ortaya çıkmıştır. Bu teori ile diğer bulanık kümelerin eksikliklerini ortadan kaldırılmaktadır (Rani, Mishra, Pardasani, Mardani, Liao, ve Streimikiene, 2019) Bu çalışmada kabin ekibi seçiminde kriter ağırlıklarının belirlenmesinde Pisagor Bulanık AHP, alternatiflerin sıralanmasında Pisagor Bulanık WASPAS yöntemleri kullanılmıştır.

2.1. Pisagor Bulanık AHP Yöntemi

Pisagor Bulanık AHP yönteminin en önemli avantajı, üyelik ve üyeliksizlik derecelerinin toplamından farklı olarak, karelerinin toplamının 1'i geçmemesidir (Gül ve Ak, 2018:653). Bu teoriye göre μ bir elementin üye olma derecesi, ν ise üye olamama derecesi olmak üzere; $0 \leq \mu + \nu \leq 1$ eşitliğinin sağlanması gerekir. Yager, sezgisel bulanık küme teorisinin uzantısı olarak Pisagor Bulanık Küme teorisini önermiştir. Bu teoriye göre ise; $0 \leq \mu^2 + \nu^2 \leq 1$ eşitliğinin sağlanma şartı aranmaktadır (Peng ve Yang, 2016:444). L ve U ise bu dereceler alt ve üst sınırlarını ifade eder. w_i kriter ağırlıklarını, x_{ij} karar verici görüşlerini, n karar verici sayısını, m kriter sayısını ifade etmektedir. Uygulama adımları aşağıda verilmiştir (İlbarhar, ve diğerleri, 2018: 124; Sancar, 2022).

Adım 1. Karar verici görüşleri dilsel ifadeler ile alınıp, değerlendirme sonuçları Tablo 1.'e göre Pisagor bulanık sayılara dönüştürülür.

Tablo 1: Pisagor bulanık AHP için kriter karşılaştırma ölçeği

		Pisagor bulanık sayılar			
Dilsel İfadeler		μ^L	μ^U	ν^L	ν^U
CCZ	Çok çok önemsiz	0	0	0,9	1
CZ	Çok önemsiz	0,1	0,2	0,8	0,9
NZ	Nispeten Önemsiz	0,2	0,35	0,65	0,8
BZ	Biraz önemsiz	0,35	0,45	0,55	0,65
E	Eşit önemde	0,45	0,55	0,45	0,55
B	Biraz önemli	0,55	0,65	0,35	0,45
O	Oldukça önemli	0,65	0,8	0,2	0,35
C	Çok önemli	0,8	0,9	0,1	0,2
CC	Çok çok önemli	0,9	1	0	0
EE	Kesinlikle eşit	0,1965	0,1965	0,1965	0,1965

Kaynak: (İlbarar, ve diğerleri, 2018: 124)

Adım 2. Her uzmana ait Pisagor bulanık sayılardan oluşan matrislerin geometrik ortalamaları alınarak $R = [r_{jt}]_{m \times n}$ birleştirilmiş ikili karşılaştırma matrisi oluşturulur. $R = [r_{jt}]_{m \times n}$ ifadesi, matrisin $m \times n$ boyutlarda olduğunu i -inci kriter ile j -inci karar vericiye karşılık gelen değerleri göstermektedir.

$i=(1,2,\dots,m)$ kriterlerin listesini, $j=(1, 2,\dots,n)$ karar verici sayısını ifade etmektedir.

Adım 3. Üye olma ve üye olmama fonksiyonlarının alt ve üst sınırları arasındaki fark matrisi

$D = (d_{ij})_{m \times m}$ Eşitlik 1 ve Eşitlik 2 ile bulunur.

$$d_{ij}^L = (\mu_{ij}^L)^2 - (\vartheta_{ij}^U)^2 \quad (1)$$

$$d_{ij}^U = (\mu_{ij}^U)^2 - (\vartheta_{ij}^L)^2 \quad (2)$$

Adım 4. Aralıklı çarpım matrisi $S = (s_{ij})_{m \times m}$ Eşitlik 3 ve 4 aracılığıyla bulunur.

$$s_{ij}^L = \sqrt{1000d_{ij}^L} \quad (3)$$

$$s_{ij}^U = \sqrt{1000d_{ij}^U} \quad (4)$$

Adım 5. Eşitlik 5 kullanılarak r_{jt}' nin belirsizlik değeri $H = (h_{ij})_{m \times m}$ bulunur.

$$h_{ij} = 1 - ((\mu_{ij}^U)^2 - (\mu_{ij}^L)^2) - ((\vartheta_{ij}^U)^2 - (\vartheta_{ij}^L)^2) \quad (5)$$

Adım 6. Normalleştirilmemiş ağırlık matrisi $T = (t_{ij})_{m \times m}$ bulmak için belirsizlik değerleri ile $S = (s_{ij})_{m \times m}$ matrisi çarpılır. Bunun için Eşitlik 6 kullanılır.

$$t_{ij} = \left(\frac{s_{ij}^L + s_{ij}^U}{2} \right) h_{ij} \quad (6)$$

Adım 7. Kriterlerin normalize edilmiş ağırlıkları olan w_i değerlerini bulmak için Eşitlik 7 kullanılır.

$$w_i = \frac{\sum_{j=1}^m w_i}{\sum_{j=1}^m \sum_{j=1}^m w_{ij}} \quad (7)$$

2.2. Pisagor Bulanık WASPAS Yöntemi

Pisagor bulanık WASPAS yöntemi, Pisagor bulanık sayılarının klasik WASPAS yöntemine uyarlanması sonucu oluşturulmuş olup, uygulama adımları aşağıda verilmiştir (İlbarar ve Kahraman, 2018: 3835; Peng ve Yang, 2016: 444; Sancar, 2022).

Adım 1. Uzman görüşleri dilsel ifadeler ile alınıp, değerlendirme sonuçları Tablo 2.'e göre Pisagor bulanık sayılara dönüştürülür.

Tablo 2: Pisagor bulanık WASPAS için kriter karşılaştırma ölçeği

Dilsel Terimler	Pisagor bulanık sayılar			
	μ_L	μ_U	ν_L	ν_U
Aşırı derecede iyi	0,750	0,900	0,030	0,180
Çok iyi	0,660	0,810	0,120	0,270
İyi	0,570	0,720	0,210	0,360
Kısmen iyi	0,480	0,630	0,300	0,450
Eşit	0,390	0,540	0,390	0,540
Kısmen Kötü	0,300	0,450	0,480	0,630
Kötü	0,210	0,360	0,570	0,720
Çok kötü	0,120	0,270	0,660	0,810
Aşırı derecede kötü	0,030	0,180	0,750	0,900

Kaynak: (İlbahar ve Kahraman, 2018: 3835; Peng ve Yang, 2016:444)

Adım 2. Her uzmana ait Pisagor bulanık sayılardan oluşan matrislerin aritmetik ortalamaları kullanılarak ve x_{ij} karar matrisi oluşturulur.

Adım 3. Öncelikle WASPAS denklemlerinden Eşitlik 5 kullanılarak x_{ij} j karar matrisinin normalize edilmesi gerekir. Bu denklemdeki $\max_i x_{ij}$ değerini bulabilmek için x_{ij} karar matrisinin durulaştırılması gerekir. Durulaştırma için Eşitlik 8 kullanılır.

$$\rho = \frac{\mu^L + \mu^U + \sqrt{1 - (\nu^L)^2} + \sqrt{1 - (\nu^U)^2} + \mu^L \mu^U - \sqrt{\sqrt{1 - (\nu^L)^2} \sqrt{1 - (\nu^U)^2}}}{4} \quad (8)$$

$$r_{jt} = \frac{\tilde{x}_{ij}}{\max_i p_{ij}} \quad (9)$$

$$r_{jt} = \frac{\tilde{x}_{ij}}{\max_i p_{ij}} \quad (10)$$

Durulaştırma işlemi sonrası $\frac{1}{\max_i x_{ij}}$ değeri bulunur ve x_{ij} matrisi ile çarpılır. Böylece \tilde{x}_{ij} normalize karar matrisi elde edilmiş olur.

$$\lambda_p = ([\sqrt{1 - (1 - (\mu^L)^2)^\lambda}, \sqrt{1 - (1 - (\mu^U)^2)^\lambda}], [(v^L)^\lambda (v^U)^\lambda]) \quad (11)$$

Adım 4. WASPAS yönteminin ilk bölümü olan Ağırlık Toplam Matrisi $\tilde{Q}_i^1 = \sum_{j=1}^n x_{ij} w_j$ denklemi ile oluşturulur. (w_j = Pisagor Bulanık AHP'den elde edilen kriter ağırlıkları)

Adım 5. WASPAS yönteminin ikinci bölümü olan Ağırlık Çarpım Matrisi $\tilde{Q}_i^2 = \prod_{j=1}^n (\tilde{x}_{ij})^{w_j}$ denklemi kullanılarak oluşturulur.

Adım 6. WASPAS yönteminin üçüncü bölümü olan Sonuç Matrisi oluşturulur. ($\lambda=0.5$ alınır)

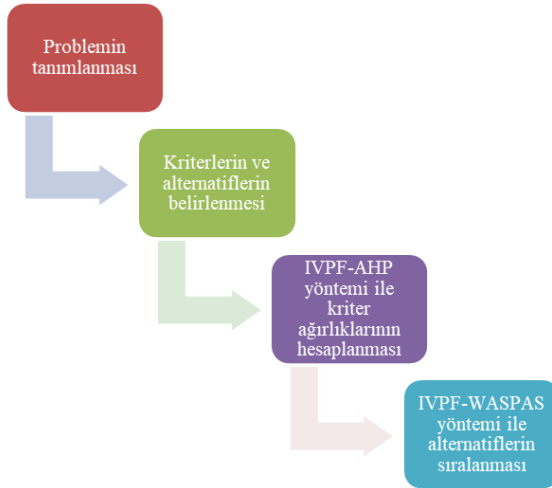
Adım 7. Pisagor bulanık sayılardan oluşan \tilde{Q}_i matrisi durulaştırılır ve en yüksek değere sahip olan alternatif, en uygun alternatif olarak belirlenmiş olur.

$$\tilde{Q}_i = \lambda \tilde{Q}_i^1 + (1 - \lambda) \tilde{Q}_i^2 \quad (12)$$

3. Uygulama

İşletmelerin gider kalemlerinde yer alan en önemli unsurlardan biri de personel maliyetleridir. Havayolu taşımacılığı gibi önemli bir taşımacılık sisteminde ise bu maliyetler daha fazla artmaktadır. Bu sebeple havayolu işletmeleri maliyeti azaltıp, kârı arttıracak yaklaşımlar kullanmaktadır. Bu yaklaşımların başında ise ekip planlama problemi yer almaktadır. Operasyonlar için optimum ekip planlamasının yapılması işletmelere önemli getiri sağlamaktadır. Havayolu işletmelerinin filolarında dar ve geniş gövde olarak farklı uçak tipleri bulunmaktadır. Kabin ve kokpit ekipleri sadece sahip oldukları uçak tipi sertifikasında görevlerini gerçekleştirmektedirler. Kabin ekibi planlaması gerçekleştirilirken, personelin ilgili uçak tipi için sertifikasının olması gerekmektedir. Sertifikanın yanı sıra planlama sürecinde Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü kuralları, işletme kuralları ve Türk-Hava İş Sendikası kuralları baz alınmaktadır. Ekip planlama sürecinde, bu kuralların önem ağırlıklarının belirlenmeli ve buna uygun bir planlama gerçekleştirilmelidir. Bu bölümde, havayolu işletmelerinde geniş gövde uçaklar için uygun kabin ekibi planlaması problemi ele alınmıştır. Çalışmada 9 kriter ve 3 alternatif uçak tipi değerlendirilmiştir. Kriterler ve açıklamaları Tablo 3'te verilmiştir. Uygulama adımları ise, Şekil 1'de yer almaktadır. Analizde, 3 karar verici havayolu ekip planlama müdürlüğünde tam zamanlı çalışan personeller arasından belirlenmiştir. 2 ila 5 yıldır müdürlükte uzman ve uzman yardımcısı olarak görev alan personellerdir.

Şekil 1: Önerilen Metodoloji

Tablo 3: Kriterler ve Açıklamaları

Kriter Kodu	Kriter Adı
K1	Toplam uçuş süresi (total flight time): Planlanan seferler için toplam uçuş süresi farklılık göstermektedir ve kabin ekibi planlamasında önemli unsurlardan biridir. Her seferin toplam uçuş süresi ekiplerin mesai toleransını ve aylık uçuş saatini belirlemektedir. (Kasirzadeh, Saddoune ve Soumis, 2017:111)
K2	Zindelik değerleri (fatigue): Planlanan seferlerin uçuş süreleriyle orantılı olarak fatigue (zindelik değeri) sistem tarafından hesaplanmaktadır. Planlanacak kabin memurlarının zindelik değerleri uçuş sürelerine göre değişmektedir ve ekip planlama sürecinde göz önüne alınmaktadır (Göker, 2018:185).
K3	Briefing ve debriefing time: Uçuşların kalkış saatinden 1 saat 30 dakika önce ve motor kapama saatinden 30 dakika sonra ekiplerin uçağı hazırlaması, emniyet unsurlarının kontrol edilmesi sürecidir (Kasirzadeh, Saddoune ve Soumis, 2017:111).
K4	Uçuş bacak sayısı (flight-air leg): Her bir uçuşa verilen isimdir. Örneğin; İstanbul-Ankara (gidiş), Ankara- İstanbul (dönüş) 2 uçuş bacağı olarak kabul edilmektedir (Orhan, Kapanoğlu ve Karakoç, 2010:181).
K5	İmza bitişi (sign out): Ekiplerin mesaisinin bitiş zamanıdır. (Deveci & Demirel, 2018: 54).
K6	Gece dinlenme süresi (overnight rest): Görev bitişlerinden sonra hak edilen süredir. Toplam uçuş süresine, uçuş bacak sayısına ve görev başlangıç-bitiş zamanına göre değişmektedir (Deveci & Demirel, 2018, s.54).
K7	Kıdem (seniority): Personelin sahip olduğu derecedir. İşletmeye giriş yılına ve toplam uçuş süresine göre değişiklik göstermektedir (Orhan, Kapanoğlu ve Karakoç, 2010:181).
K8	Sertifika (qualification): Personelin uçabildiği uçak tipi için sahip olduğu belgedir. 1 kabin memuru en fazla 3 farklı uçak tipinde uçabilir (Ünver,2021).
K9	Base (görevli olunan airport): Personelin görevli olduğu ana havalimanıdır. Örneğin; Sabiha Gökçenden daimi uçuşlarını gerçekleştiren personel SAW Base olarak geçmektedir (Kasirzadeh, Saddoune ve Soumis, 2017:111).

3.1 Pisagor bulanık AHP yönteminin uygulanması

Çalışmada, havayolu operasyonlarında ekip planlamasında dikkat edilen kriterlerin önem ağırlıklarının değerlendirilmesi için pisagor bulanık AHP yöntemi tercih edilmiştir.

Adım 1. Karar vericilerden 9 kriteri ikili karşılaştırması istenmiştir. Karşılaştırma da 1-9 skalası kullanılmıştır. Hem karar vericilerin hem de kriterlerin ağırlıklarıyla ilgili bilgilerin tamamen bilinmediği, pisagor bulanık ortamdaki çok kriterli grup kararı verme problemlerini çözmek için bir grup karar verici belirlenmelidir (İlbahar ve diğerleri, 2018: 124; Demiralay,2022). Karar verici-1 için oluşturulan karar matrisi Tablo 4’de yer almaktadır. Benzer matrisler karar verici 2 ve karar verici 3 içinde oluşturulmuştur.

Tablo 4: Karar Verici-1 Karar Matrisi Dilsel İfadeler

Karar verici 1	Toplam Uçuş Süresi	Zindelik Değerleri	Briefing ve Debriefing Zamanı
Toplam Uçuş Süresi	E	O	C
Zindelik Değerleri	NZ	E	C
Briefing ve Debriefing Zamanı	CZ	CZ	E
İmza Bitiş Zamanı	CZ	BZ	NZ
Gece Dinlenme Süresi	NZ	NZ	CZ
Kıdem	CZ	CZ	CZ
Sertifika	BZ	BZ	BZ
Uçuş Bacak Sayısı	NZ	NZ	CZ
Base	NZ	CZ	BZ
	İmza Bitiş Zamanı	Gece Dinlenme Süresi	Kıdem
Toplam Uçuş Süresi	C	O	C
Zindelik Değerleri	B	O	C
Briefing ve Debriefing Zamanı	O	C	C
İmza Bitiş Zamanı	E	B	O
Gece Dinlenme Süresi	BZ	E	7
Kıdem	NZ	CZ	E
Sertifika	BZ	NZ	NZ
Uçuş Bacak Sayısı	BZ	NZ	BZ
Base	BZ	CZ	BZ
	Sertifika	Uçuş Bacak Sayısı	Base
Toplam Uçuş Süresi	B	O	O
Zindelik Değerleri	B	O	C
Briefing ve Debriefing Zamanı	B	C	B
İmza Bitiş Zamanı	B	B	B
Gece Dinlenme Süresi	O	O	C
Kıdem	O	B	B
Sertifika	E	CC	C
Uçuş Bacak Sayısı	CCZ	E	B
Base	CZ	BZ	E

Adım 2. Her karar vericiden elde edilen ikili karşılaştırma matrisleri pisagor bulanık sayılara dönüştürülmüştür. Örnek olarak, karar verici 1 için Tablo 4'teki veriler pisagor bulanık sayılara dönüştürülerek Tablo 5'de ki değerler elde edilmiştir. Aynı adımlar karar verici 2 ve 3 içinde gerçekleştirilmiştir.

Tablo 5: Karar Verici- 1 Bulanık Değerler

Karar verici 1	Toplam Uçuş Süresi				Zindelik Değerleri				Briefing-Debriefing Time			
	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU
Toplam Uçuş Süresi	0,45	0,55	0,45	0,55	0,65	0,8	0,2	0,35	0,8	0,9	0,1	0,2
Zindelik Değerleri	0,2	0,35	0,65	0,8	0,45	0,55	0,45	0,55	0,8	0,9	0,1	0,2
Briefing ve Debriefing Zamanı	0,1	0,2	0,8	0,9	0,1	0,2	0,8	0,9	0,45	0,55	0,45	0,55
İmza Bitiş Zamanı	0,1	0,2	0,8	0,9	0,35	0,45	0,55	0,65	0,2	0,35	0,65	0,8
Gece Dinlenme Süresi	0,2	0,35	0,65	0,8	0,2	0,35	0,65	0,8	0,1	0,2	0,8	0,9
Kıdem	0,1	0,2	0,8	0,9	0,1	0,2	0,8	0,9	0,1	0,2	0,8	0,9
Sertifika	0,35	0,45	0,55	0,65	0,35	0,45	0,55	0,65	0,35	0,45	0,55	0,65
Uçuş Bacak Sayısı	0,2	0,35	0,65	0,8	0,2	0,35	0,65	0,8	0,1	0,2	0,8	0,9
Base	0,2	0,35	0,65	0,8	0,1	0,2	0,8	0,9	0,35	0,45	0,55	0,65
Karar verici 1	İmza Bitiş Zamanı				Gece Dinlenme Süresi				Kıdem			
	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU
Toplam Uçuş Süresi	0,8	0,9	0,1	0,2	0,65	0,8	0,2	0,35	0,8	0,9	0,1	0,2
Zindelik Değerleri	0,55	0,65	0,35	0,45	0,65	0,8	0,2	0,35	0,8	0,9	0,1	0,2
Briefing ve Debriefing Zamanı	0,65	0,8	0,2	0,35	0,8	0,9	0,1	0,2	0,8	0,9	0,1	0,2
İmza Bitiş Zamanı	0,45	0,55	0,45	0,55	0,55	0,65	0,35	0,45	0,65	0,8	0,2	0,35
Gece Dinlenme Süresi	0,35	0,45	0,55	0,65	0,45	0,55	0,45	0,55	0,8	0,9	0,1	0,2
Kıdem	0,2	0,35	0,65	0,8	0,1	0,2	0,8	0,9	0,45	0,55	0,45	0,55
Sertifika	0,35	0,45	0,55	0,65	0,2	0,35	0,65	0,8	0,2	0,35	0,65	0,8
Uçuş Bacak Sayısı	0,35	0,45	0,55	0,65	0,2	0,35	0,65	0,8	0,35	0,45	0,55	0,65
Base	0,35	0,45	0,55	0,65	0,1	0,2	0,8	0,9	0,35	0,45	0,55	0,65
Karar verici 1	Sertifika				Uçuş Bacak Sayısı				Base			
	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU
Toplam Uçuş Süresi	0,55	0,65	0,35	0,45	0,65	0,8	0,2	0,35	0,65	0,8	0,2	0,35
Zindelik Değerleri	0,55	0,65	0,35	0,45	0,65	0,8	0,2	0,35	0,8	0,9	0,1	0,2
Briefing ve Debriefing Zamanı	0,55	0,65	0,35	0,45	0,8	0,9	0,1	0,2	0,55	0,65	0,35	0,45
İmza Bitiş Zamanı	0,55	0,65	0,35	0,45	0,55	0,65	0,35	0,45	0,55	0,65	0,35	0,45
Gece Dinlenme Süresi	0,65	0,8	0,2	0,35	0,65	0,8	0,2	0,35	0,8	0,9	0,1	0,2
Kıdem	0,65	0,8	0,2	0,35	0,55	0,65	0,35	0,45	0,55	0,65	0,35	0,45
Sertifika	0,45	0,55	0,45	0,55	0,9	1	0	0	0,8	0,9	0,1	0,2
Uçuş Bacak Sayısı	0	0	0,9	1	0,45	0,55	0,45	0,55	0,55	0,65	0,35	0,45
Base	0,1	0,2	0,8	0,9	0,35	0,45	0,55	0,65	0,45	0,55	0,45	0,55

Adım 3. Tüm karar vericilerin Pisagor bulanık sayılara dönüştürülmüş matrisleri birleştirilerek ana kriterlere ait $R = (r_{jt})_{m \times n}$ birleştirilmiş ikili karşılaştırma matrisi oluşturulmuştur. Tablo 6'de matrisler gösterilmiştir.

Tablo 6: Birleştirilmiş İkili Karşılaştırma Matrisi - R

Ana kriterler	Toplam Uçuş Süresi				Zindelik Değerleri				Briefing-Debriefing Time			
	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU
Toplam Uçuş Süresi	0,45	0,55	0,45	0,55	0,70	0,83	0,16	0,29	0,75	0,87	0,13	0,24
Zindelik Değerleri	0,16	0,29	0,70	0,83	0,45	0,55	0,45	0,55	0,75	0,86	0,13	0,24
Briefing ve Debriefing Zamanı	0,13	0,24	0,75	0,87	0,13	0,24	0,75	0,86	0,45	0,55	0,45	0,55
İmza Bitiş Zamanı	0,13	0,24	0,75	0,86	0,29	0,41	0,58	0,70	0,16	0,29	0,70	0,83
Gece Dinlenme Süresi	0,13	0,24	0,75	0,87	0,24	0,38	0,61	0,75	0,16	0,29	0,70	0,83
Kıdem	0,13	0,24	0,75	0,87	0,13	0,24	0,75	0,86	0,13	0,24	0,75	0,86
Sertifika	0,35	0,45	0,55	0,65	0,29	0,41	0,58	0,70	0,38	0,48	0,51	0,62
Uçuş Bacak Sayısı	0,16	0,29	0,70	0,83	0,24	0,38	0,62	0,75	0,13	0,24	0,75	0,87
Base	0,24	0,38	0,61	0,75	0,13	0,24	0,75	0,86	0,24	0,38	0,62	0,75
Ana kriterler	İmza Bitiş Zamanı				Gece Dinlenme Süresi				Kıdem			
	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU
Toplam Uçuş Süresi	0,75	0,86	0,13	0,24	0,75	0,87	0,13	0,24	0,75	0,87	0,13	0,24
Zindelik Değerleri	0,58	0,70	0,29	0,41	0,61	0,75	0,24	0,38	0,75	0,86	0,13	0,24
Briefing ve Debriefing Zamanı	0,70	0,83	0,16	0,29	0,70	0,83	0,16	0,29	0,75	0,86	0,13	0,24
İmza Bitiş Zamanı	0,45	0,55	0,45	0,55	0,58	0,70	0,29	0,41	0,58	0,70	0,29	0,41
Gece Dinlenme Süresi	0,29	0,41	0,58	0,70	0,45	0,55	0,45	0,55	0,75	0,86	0,13	0,24
Kıdem	0,24	0,38	0,62	0,75	0,13	0,24	0,75	0,86	0,45	0,55	0,45	0,55
Sertifika	0,35	0,45	0,55	0,65	0,29	0,41	0,58	0,70	0,24	0,38	0,62	0,75
Uçuş Bacak Sayısı	0,24	0,38	0,62	0,75	0,16	0,29	0,70	0,83	0,24	0,38	0,62	0,75
Base	0,29	0,41	0,58	0,70	0,13	0,24	0,75	0,86	0,23	0,34	0,62	0,73
Ana kriterler	Sertifika				Uçuş Bacak Sayısı				Base			
	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU	ML	MU	VL	VU
Toplam Uçuş Süresi	0,55	0,65	0,35	0,45	0,70	0,83	0,16	0,29	0,61	0,75	0,24	0,38
Zindelik Değerleri	0,58	0,70	0,29	0,41	0,62	0,75	0,24	0,38	0,75	0,86	0,13	0,24
Briefing ve Debriefing Zamanı	0,51	0,62	0,38	0,48	0,75	0,87	0,13	0,24	0,62	0,75	0,24	0,38
İmza Bitiş Zamanı	0,51	0,61	0,38	0,48	0,62	0,75	0,24	0,38	0,58	0,70	0,29	0,41
Gece Dinlenme Süresi	0,58	0,70	0,29	0,41	0,70	0,83	0,16	0,29	0,75	0,86	0,13	0,24
Kıdem	0,62	0,75	0,24	0,38	0,62	0,75	0,24	0,38	0,62	0,73	0,23	0,34
Sertifika	0,45	0,55	0,45	0,55	0,86	0,96	0,00	0,00	0,80	0,90	0,10	0,20
Uçuş Bacak Sayısı	0,00	0,00	0,86	0,96	0,45	0,55	0,45	0,55	0,58	0,70	0,29	0,41
Base	0,10	0,20	0,80	0,90	0,29	0,41	0,58	0,70	0,45	0,55	0,45	0,55

Adım 4-5-6-7. Kriterlere ait fark matrisi $D = (d_{ij})_{m \times m}$, kriterlere ait $S = (s_{ij})_{m \times m}$ aralıklı çarpım matrisleri, kriterlere ait $H = h_{ij_{m \times m}}$ belirsizlik değerleri ve kriterlere ait $T = t_{ij_{m \times m}}$ normalize edilmemiş ağırlık matrisi hesaplanmıştır.

Adım 8. Son adımda, kriterlerin normalize edilmiş ağırlıkları w_i değerleri hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 7.' da yer almaktadır.

Tablo 7: Normalize Edilmiş Ağırlıklar

Kriterler	Önem Ağırlıkları	Sıralama
Toplam Uçuş Süresi	0,235	1
Zindelik Değerleri	0,172	2
Briefing ve Debriefing Zamanı	0,159	3
İmza Bitiş Zamanı	0,066	6
Gece Dinlenme Süresi	0,123	5
Kıdem	0,056	7
Sertifika	0,152	4
Uçuş Bacak Sayısı	0,022	8
Base	0,013	9

Elde edilen sonuçlara göre 0,235 ile toplam uçuş süresi kriteri en fazla ağırlığa sahipken onu sırasıyla zindelik değerleri, briefing/debriefing zamanı, sertifika, gece dinlenme süresi, imza bitiş zamanı, kıdem, uçuş bacak sayısı ve base kriterleri takip etmektedir.

3.2 Pisagor Bulanık WASPAS Yönteminin Uygulanması

Adım 1. Her bir karar vericiden alternatiflerin dilsel değerlendirilmeleri alınmış ardından bulanık sayılara dönüştürülmüştür.

Adım 2. Elde edilen karar matrislerinin geometrik ortalaması alınarak birleştirilmiş karar matrisi oluşturulmuştur. Oluşturulan matris Tablo 8'da yer almaktadır.

Tablo 8: Pisagor Bulanık WASPAS Karar Matrisi

Kriterler	Toplam Uçuş Süresi				Zindelik Değerleri				Briefing/Debriefing Time			
Alternatifler	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U
Airbus 330	0,689	0,839	0,076	0,236	0,719	0,869	0,048	0,206	0,390	0,540	0,390	0,540
Airbus 350	0,570	0,720	0,210	0,360	0,629	0,779	0,145	0,297	0,390	0,540	0,390	0,540
Boeing 789	0,480	0,630	0,300	0,450	0,538	0,689	0,237	0,388	0,390	0,540	0,390	0,540
Kriterler	İmza Bitiş Zamanı				Gece Dinlenme Süresi				Kıdem			
Alternatifler	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U
Airbus 330	0,599	0,749	0,174	0,327	0,719	0,869	0,048	0,206	0,390	0,540	0,390	0,540
Airbus 350	0,508	0,659	0,266	0,418	0,629	0,779	0,145	0,297	0,390	0,540	0,390	0,540
Boeing 789	0,448	0,598	0,327	0,478	0,538	0,689	0,237	0,388	0,390	0,540	0,390	0,540
Kriterler	Sertifika				Uçuş Bacak Sayısı				Base			
Alternatifler	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U
Uçak Tipi 1	0,390	0,540	0,390	0,540	0,629	0,779	0,145	0,297	0,390	0,540	0,390	0,540
Uçak Tipi 2	0,390	0,540	0,390	0,540	0,474	0,626	0,291	0,444	0,390	0,540	0,390	0,540
Uçak Tipi 3	0,390	0,540	0,390	0,540	0,372	0,526	0,364	0,523	0,390	0,540	0,390	0,540

Adım 3: \tilde{x}_{ij} karar matrisini normalize ederken kullanılacak $max_i \tilde{x}_{ij}$ değerini hesaplamak için yapılan durulaştırma işlemi ile maksimum durulaştırılmış değerler ardından Pisagor bulanık sayılar

biçiminde normalize karar matrisi elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 9 ve Tablo 10'de yer almaktadır.

Tablo 9: Durulaştırılmış Pisagor Bulanık WASPAS Karar Matrisi

Alternatifler	Toplam Uçuş Süresi	Zindelik Değerleri	Brifing Debrifing Zamanı
Uçak Tipi 1	0,773	0,800	0,506
Uçak Tipi 2	0,664	0,718	0,506
Uçak Tipi 3	0,584	0,636	0,506
Maksimum	0,773	0,800	0,506
(1/Maksimum)	1,294	1,249	1,978
Alternatifler	İmza Bitiş Zamanı	Gece Dinlenme Süresi	Kıdem
Uçak Tipi 1	0,690	0,800	0,506
Uçak Tipi 2	0,610	0,718	0,506
Uçak Tipi 3	0,557	0,636	0,506
Maksimum	0,690	0,800	0,506
(1/Maksimum)	1,448	1,249	1,978
Alternatifler	Sertifika	Uçuş Bacak Sayısı	Base
Uçak Tipi 1	0,506	0,718	0,506
Uçak Tipi 2	0,506	0,581	0,506
Uçak Tipi 3	0,506	0,497	0,506
Maksimum	0,506	0,718	0,506
(1/Maksimum)	1,978	1,394	1,978

Tablo 10: Pisagor Bulanık WASPAS Normalize Edilmiş Karar Matrisi

Kriterler	Toplam Uçuş Süresi				Zindelik Değerleri				Brifing/Debrifing Time			
Alternatifler	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U
Uçak Tipi 1	0,752	0,891	0,036	0,154	0,773	0,910	0,023	0,139	0,528	0,703	0,155	0,296
Uçak Tipi 2	0,631	0,782	0,133	0,267	0,683	0,830	0,090	0,219	0,528	0,703	0,155	0,296
Uçak Tipi 3	0,536	0,693	0,211	0,356	0,589	0,743	0,166	0,306	0,528	0,703	0,155	0,296
Kriterler	İmza Bitiş Zamanı				Gece Dinlenme Süresi				Kıdem			
Alternatifler	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U
Uçak Tipi 1	0,689	0,835	0,079	0,198	0,773	0,910	0,023	0,139	0,528	0,703	0,155	0,296
Uçak Tipi 2	0,592	0,750	0,147	0,283	0,683	0,830	0,090	0,219	0,528	0,703	0,155	0,296
Uçak Tipi 3	0,526	0,688	0,198	0,343	0,589	0,743	0,166	0,306	0,528	0,703	0,155	0,296
Kriterler	Sertifika				Uçuş Bacak Sayısı				Base			
Alternatifler	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U	μ_L	μ_U	v_L	v_U
Uçak Tipi 1	0,528	0,703	0,155	0,296	0,710	0,853	0,068	0,184	0,528	0,703	0,155	0,296
Uçak Tipi 2	0,528	0,703	0,155	0,296	0,546	0,707	0,179	0,323	0,528	0,703	0,155	0,296
Uçak Tipi 3	0,528	0,703	0,155	0,296	0,433	0,603	0,245	0,405	0,528	0,703	0,155	0,296

Adım 4-5-6. Ağırlıklandırılmış toplam değeri için ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi elde edilmiştir. Daha sonrasında alternatiflerin Pisagor bulanık ağırlıklı toplam değerleri elde edilmiştir. Hesaplanan Ağırlık Toplam Matrisi \tilde{Q} Tablo 11'te, hesaplanan ağırlık çarpım matrisi Tablo 12'de

verilmiştir. $\lambda=0.5$ değeri için bulunan sonuç matrisi durulaştırıldıktan sonra bulunan alternatiflerin WASPAS skorları ise, Tablo 13’de verilmiştir.

Tablo 11: *Pisagor Bulanık Ağırlıklı Toplam Değerleri*

Alternatifler	μ_L	μ_U	ν_L	ν_U
Uçak Tipi 1	0,274	0,332	0,000	0,000
Uçak Tipi 2	0,243	0,305	0,000	0,000
Uçak Tipi 3	0,217	0,282	0,000	0,000

Tablo 12: *Pisagor Bulanık Ağırlıklı Değerleri*

Alternatifler	μ_L	μ_U	ν_L	ν_U
Uçak Tipi 1	0,658	0,815	0,101	0,222
Uçak Tipi 2	0,599	0,760	0,134	0,273
Uçak Tipi 3	0,545	0,709	0,179	0,327

Tablo 13: *Durulaştırılmış Sonuç Matrisi*

Alternatifler	
Uçak Tipi 1	0,586
Uçak Tipi 2	0,552
Uçak Tipi 3	0,521

Pisagor bulanık WASPAS yöntemine göre, en yüksek skora sahip alternatif uçak tipi, en uygun alternatif olarak seçilmektedir. Bu sonuçlara göre, kurumun belirlediği bir ekibin uygun uçağa eşleşmesi yapılırken önceliğin uçak tipi 1, 2 ve 3 sıralamasına göre yapılması gerektiği ortaya çıkmıştır. Farklı uçak tipleri farklı kabin düzenlemelerine ve yolcu kapasitelerine sahiptir. Uygun ekip ve uçak eşleşmesi ile yolcu hizmetlerinin daha iyi koordine edilmesi, uçuş operasyonlarının daha verimli bir şekilde yürütülmesi sağlanacaktır. Sonuç olarak, uygun ekip ve uçak eşleşmesi, güvenlik, hizmet kalitesi, verimlilik ve yasal uyum gibi birçok faktörü etkilemektedir. Havayolu işletmeleri, her uçuş için en uygun ekip ve uçak eşleşmesini sağlamak için dikkatli bir planlama ve koordinasyon yapmalıdır. Bunun yanı sıra, havayolu ekip eşleme problemi için birçok kısıtlayıcı kural ve sınırlama vardır. Farklı kıstaslara göre sıralamaların değişkenlik gösterebileceği unutulmamalıdır.

4. Sonuç

Havayolu taşımacılığı geçmişten günümüze büyük gelişmeler göstermiştir. Geçmiş yıllarda minimum filo ile uçuşa başlayan birçok işletme filosunu genişleterek günümüzde küresel havayolu işletmesi haline gelmiştir. Dolayısıyla havayolu işletmelerinin gerek uçuş ağını genişletmesi gerek yolcu ihtiyaçlarını karşılayabilmesi gerekse kâr sağlayabilmesi için rekabet avantajını her daim elinde tutması gerekmektedir. Havayolu işletmelerinin stratejik, taktiksel ve operasyonel kararları ve bunlar neticesinde aldıkları aksiyonlar o havayolu işletmesinin bugününü ve geleceğini inşa edecektir. Önceki dönemlerde işletmelerin sadece kar odaklı bir yapıya sahip olmaları, çalışanların ve müşterilerin istek ve ihtiyaçlarına yeterince önem verilmediğini ortaya koymuştur. Ancak günümüzde özellikle çalışanların bilgi, yetenek ve yetkinliklerinin en etkin şekilde kullanılmasını sağlayacak olan yönetimi anlayışı giderek daha fazla önem kazanmaktadır (Küçükönel ve Korul, 2002:67). Bu süreçte, havayolu şirketleri için en önemli hususlardan biri de ekip planlamasıdır. Ekip giderleri akaryakıt giderlerinden sonra en yüksek paya sahiptir (Özkan Aksu ve Temiz,2021:417). Ekip planlama yönetimi, optimizasyon teknikleriyle verimliliği arttırmayı hedeflerken bir yandan da insan faktörünü dikkate almayı gerektirmektedir (Akyurt ve Yaşlıoğlu, 2018:424). Özellikle uçuş ekibinin planlanmasına yönelik, ulusal ve uluslararası birçok standart ve kural bulunmakta olduğundan dikkatli bir çalışma yapılması önem taşımaktadır (Saldıraner, 1992).Ek olarak sektördeki artan rekabetçi koşullar, havayolu firmalarını maliyetlerini verimli uçuş ve ekip planlama teknikleri ile yönetmesini zorunlu kılmaktadır (Zeren ve Özkol, 2012).

Belirtilen sebeplerden ötürü bu çalışmada, havayolu operasyonlarında dayanıklı ekip eşlemesi için bir karar destek modeli önerisi geliştirilmiştir. Çalışmada, havayolu işletmelerinin kârını ve maliyetlerini doğrudan etkileyen kabin ekibi planlama problemi ele alınmıştır. Ekip planlamaları havayolu işletmelerinin en önemli giderleri arasında personel maliyetlerini doğrudan etkilemektedir. Bu sebeple bu hususta alınacak aksiyon, işletmeye ciddi katkılar sağlayacaktır. Havayolu taşımacılığında çok fazla kısıtın ve uçucu personelin olması optimum bir planlama yapılmasını gerektirmektedir. Ekiplerin planlanan seferlerde görev alabilmesi için öncelikle ilgili uçak tipi için sertifikası olmalıdır. Aynı sertifikaya sahip olan kabin ekiplerinde ise dikkat edilen birçok kriter vardır.

Çalışma içerisinde bu kriterlerin bazılarını literatür araştırması kapsamında değinilmiştir. Problem için toplam 9 kriter ve 3 alternatif belirlenmiştir. Alternatifler için üç geniş gövde uçak tipi belirlenmiştir. Kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesi için Pisagor Bulanık AHP, alternatiflerin sıralanması için ise Pisagor Bulanık WASPAS yöntemi kullanılmıştır. Pisagor Bulanık AHP yöntemi sonucunda toplam uçuş süresi kriterinin en yüksek ağırlığa, base kriterinin ise en düşük ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Buradan, kabin ekibi planlaması yapılırken uygun kişiler arasında ilk önce toplam uçuş süresi kriterinin dikkate alınması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu kriteri sırasıyla zindelik değerleri, briefing/debriefing zamanı, sertifika, gece dinlenme süresi, imza bitiş zamanı, kıdem, uçuş bacak sayısı ve base kriterleri takip etmektedir. Toplam uçuş süresi ve zindelik değerleri, uzun uçuş süreleri ve ardışık uçuşlar, kabin ekibi üyelerinin yorgunluk seviyelerini artırabilir. Yorgun ekip üyeleri, performanslarını düşürebilir ve hizmet kalitesini etkileyebilir. Uygun zindelik düzeyi, ekip üyelerinin uçuş sırasında daha uyanık, dikkatli ve etkin olmalarını sağlar. Ayrıca, kabin ekibi üyelerinin dinlenmiş ve zinde olması, uçuş güvenliği için çok önemlidir. Bu yüzden bu iki faktöre özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir. Pisagor Bulanık WASPAS yöntemi sonucunda ise en yüksek öncelikli olan uçak tipinin uçak tipi 1 olduğu tespit edilmiştir. Bunu sırasıyla uçak tipi 2 ve 3 takip etmektedir. Uygun kabin ekibi planlamasında bu değerler dikkate alındığı takdirde havayolu işletmesinin hedeflerine ulaşmasında yardımcı olunacaktır. Diğer öneriler ise, kabin ekibi üyelerinin toplam uçuş sürelerinin belirli sınırlar içinde kalması sağlanmalıdır. Bu sınırlamalar, kabin ekibi üyelerinin yorgunluk ve stres seviyelerini azaltarak güvenli bir uçuş sağlamaya yardımcı olacaktır. Uluslararası sivil havacılık düzenlemelerine uygun olarak, kabin ekibi üyelerinin toplam uçuş süreleri ve ardışık uçuşlar arasındaki dinlenme süreleri göz önünde bulundurulmalıdır. Zindelik, havacılık sektöründe güvenlik için, önemli bir faktördür. Uyku kaybı, uyanık kalma süresinin uzaması, optimal düzeyden daha az dinlenme, tutarsız vardiya çalışması, görev süresi gibi nedenler insan hatalarına neden olabilmektedir. Uçuş sırasındaki performansın azalmasının yanısıra yorgunluğun uzun vadede sağlık üzerinde olumsuz etkileri olacağından planlama da mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmanın sınırlılığını ise, araştırmanın bir havayolu işletmesinde uygulanması oluşturmaktadır. Ayrıca, Havayolu ekip eşleme problemi için birçok kısıtlayıcı kural ve sınırlama vardır. Ülkemizde bu kısıtlamalar Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) tarafından yayımlanan “Uçucu Ekip Uçuş Görev ve Dinlenme Süreleri ile Uygulama Esasları Talimatı (SHT-6A.50 Rev. 05)” ile belirlenmiş olup, bunun dışında havayolu şirketinin kendi koyduğu kurallar da olabilmektedir (Özkan Aksu ve Temiz,2021:417).

Gelecek dönemdeki çalışmalarda, birden fazla havayolu işletmesi için model önerilebilir. Fakat her kurumun planlamasında etkili faktörler değişebileceğinden dikkatli olunması gerekmektedir. Bilindiği kadarıyla, önerilen metodoloji ile havacılık sektöründe ekip eşleme problemine ise rastlanmamıştır. Bu bağlamda, çalışmanın hem yazına hem havacılık sektörüne katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Kaynakça

Aksu, E. Ö., ve Temiz, İ. (2021). Havayolu operasyonlarında dayanıklı ekip eşleme için eniyileme yaklaşımı: Bir havayolu şirketi uygulaması. *Politeknik Dergisi*, 24(2), 417-429.

- Akyurt, İ. Z. ve Yaşlıoğlu, D. T. (2018). Havacılık sektöründe ekip planlama yönetimi: Bir Türk havayolu örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 424-446.
- Aydemir-Karadağ A., Dengiz B. ve Bolat A. (2013). Crew pairing optimization based on hybrid approaches. *Computers & Industrial Engineering*, 65(1): 87-96,
- Az, M. T., ve Ayvaz, B. (2022). Havayolu ekip rotasyon optimizasyonu için genetik algoritma kullanımı. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 21(42), 194-210.
- Cacchiani, V. & Salazar-González, J. J. (2020). Heuristic approaches for flight retiming in an integrated airline scheduling problem of a regional carrier. *Omega*, 91, 102028.
- Chen C. H., Liu T. K. & Chou J. H. (2013). Integrated short haul airline crew scheduling using multiobjective optimization genetic algorithms. *IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics: Systems*, 43(5), 1077-1090.
- Chutima, P., & Arayikanon, K. (2020). Many-objective low-cost airline cockpit crew rostering optimisation. *Computers & Industrial Engineering*, 150, 106844.
- Çankaya, G., ve Arıkan, M. (2009). Sütun oluşturma yaklaşımı ile bir havayolu ekip çizelgeleme uygulaması. *Journal of The Faculty of Engineering & Architecture of Gazi University*, 24(1), 43-50.
- Danışman, O. (2021). *Ekip atama probleminin çok kriterli karar verme yöntemleri ile incelenmesi* [Yüksek lisans tezi, Başkent Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Demiralay, E. (2022). *Bulanık ortamda akıllı ve sürdürülebilir kriterlerle tedarikçi seçim süreci için strateji geliştirme* [Yüksek lisans tezi, Konya Teknik Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Deveci, M., & Demirel, N. Ç. (2018). A survey of the literature on airline crew scheduling. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 74, 54-69.
- Deveci, M., & Demirel, N. Ç. (2018). Evolutionary algorithms for solving the airline crew pairing problem. *Computers & Industrial Engineering*, 115, 389-406.
- Gül M. & Ak M. F. (2018). A comparative outline for quantifying risk ratings in occupational health and safety risk assessment. *J. Clean. Prod.*, 196, 653-664.
- Göker, Z. (2018). Fatigue in the aviation: An overview of the measurements and countermeasures. *Journal of Aviation*, 2(2), 185-194.
- İlbahar, E., Karaşan, A., Cebi, S., & Kahraman, C. (2018). A novel approach to risk assessment for occupational health and safety using Pythagorean fuzzy AHP & fuzzy inference system. *Safety Science*, 103, 124-136.
- İlbahar, E., & Kahraman, C. (2018). Retail store performance measurement using a novel interval-valued Pythagorean fuzzy WASPAS method. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 35(3), 3835-3846.
- Kasirzadeh, A., Saddoune, M., & Soumis, F. (2017). Airline crew scheduling: models, algorithms, and data sets. *EURO Journal on Transportation and Logistics*, 6(2), 111-137.
- Küçükönel, H., & Korul, V. 2002. Havayolu işletmelerinde insan kaynakları yönetimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(12), 67-90.
- Medard, C. P., & Sawhney, N. (2007). Airline crew scheduling from planning to operations. *European Journal of Operational Research*, 183(3), 1013-1027.

- Havayolu Operasyonlarında Dayanıklı Ekip Eşleşmesi İçin Bir Karar Destek Modeli Önerisi: Pisagor AHP- Pisagor WASPAS Yaklaşımı
- Muter, İ., Birbil, Ş. İ., Bülbül, K., Şahin, G., Yenigün, H., Taş, D., & Tüzün, D. (2013). Solving a robust airline crew pairing problem with column generation. *Computers & Operations Research*, 40(3), 815-830.
- Montlaur, A., Delgado, L., & Prats, X. (2023). Domain-driven multiple-criteria decision-making for flight crew decision support tool. *Journal of Air Transport Management*, 112, 102463.
- Orhan, İ. E., Kapanoğlu, M., ve Karakoç, T. H. (2010). Havayolu operasyonlarında planlama ve çizelgeleme. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 16(2), 181-191.
- Onar, S. Ç., Öztürk, E., Öztayşi, B., Yüksel, M., Kahraman, C., & Teknoloji, T. (2018). Pisagor bulanık akıllı çok ölçütlü yasal takip avukatlık ofisi performans değerlendirme modeli. Ed. Hür Bersam Bolat, *Bildiriler Kitabı*, 88. 89-97.
- Özkan Aksu, E., ve Temiz, i. (2021). Havayolu operasyonlarında dayanıklı ekip eşleme için eniyileme yaklaşımı: Bir havayolu şirketi uygulaması. *Politeknik Dergisi*, 24(2), 417-429.
- Quesnel F., Desaulniers G., & Soumis F. (2017). A new heuristic branching scheme for the crew pairing problem with base constraints. *Computers and Operations Research*, 80, 159-172.
- Parmentier, A. ve Meunier, F. (2020). Aircraft routing and crew pairing: Updated algorithms at Air France. *Omega*, 93, 102073.
- Peng, X., ve Yang, Y. (2016). Fundamental properties of interval-valued Pythagorean fuzzy aggregation operators. *International Journal of Intelligent Systems*, 31(5), 444-487.
- Rani, P., Mishra, A. R., Pardasani, K. R., Mardani, A., Liao, H., & Streimikiene, D. (2019). A novel VIKOR approach based on entropy and divergence measures of Pythagorean fuzzy sets to evaluate renewable energy technologies in India. *Journal of Cleaner Production*, 238, 117936.
- Salazar-González, J. J. (2014). Approaches to solve the fleet-assignment, aircraft-routing, crew-pairing and crew-rostering problems of a regional carrier. *Omega*, 43, 71-82.
- Saldıraner, Y. (2015). *Sivil havacılık faaliyetleri ve Türk sivil havacılık otoritesi için organizasyon yapısı önerisi* [Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Sancar, S. (2022). *Pisagor bulanık AHP ve pisagor bulanık WASPAS yöntemleri ile bakım stratejisi seçimi: Gazete matbaası örneği*. [Yüksek lisans tezi, İbn Haldun Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (2015). *Havayolu taşımacılığı ve ekonomik düzenlemeler teori ve Türkiye uygulaması*. Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Soykan, B. ve Erol, S. (2014). A branch-and-price algorithm for the robust airline crew pairing problem. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 13(1), 37-74.
- Ünver, S. (2021). *Pandemi sürecinin havayolu işletmelerinde görev yapan kabin memurlarının işgören devir hızına etkisi: Türkiye ve Avrupa hava sahası örneği* [Yüksek lisans tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Wen, X., Sun, X., Sun, Y., ve Yue, X. (2021). Airline crew scheduling: Models and algorithms. *Transportation Research Part E: Logistics And Transportation Review*, 149, 102304.
- Yager, R. R. (2013, June). Pythagorean fuzzy subsets. Paper presented at the IFSA World Congress and NAFIPS Annual Meeting (IFSA/NAFIPS) Conference Edmonton, AB, Canada. doi: 10.1109/IFSA-NAFIPS.2013.6608375.

- Zeighami, V., Saddoune, M., ve Soumis, F. (2020). Alternating lagrangian decomposition for integrated airline crew scheduling problem. *European Journal of Operational Research*, 287(1), 211-224.
- Zeren, B., & Özkol, I. (2012). An improved genetic algorithm for crew pairing optimization. *Journal of Intelligent Learning Systems and Applications*, 4(1), 70–80
- Zeren, B., & Özkol, I. (2016). A novel column generation strategy for large scale airline crew pairing problems. *Expert Systems with Applications*, 55, 133-144.

TROAS'TA ROMA KOLONİZASYONU: NEDENLER VE SONUÇLAR*

Erdinç BURULDAĞ¹

Öz

Troas'taki Roma kolonizasyon politikası Iulius Caesar ile başlar ve bölgenin kuzeyinde yer alan Lampsakos ve Parion'a, Roma koloni statüsü verilir. Bu ilk kolonizasyon faaliyetlerinin ardından, İmparator Augustus tarafından Alexandria Troas da bir Roma kolonisine dönüştürülür. Yaklaşık çeyrek asırlık süre içerisinde bölgenin kıyı şeridinde izlenen bu kolonizasyon politikasının birden fazla nedeni olmalıdır. Bu nedenlerin başında, hiç şüphesiz askeri yani güvenlik gerekçeleri gelir. Jeopolitik konumları yanında, kolonize edilmek üzere seçilen kentlerin, zengin yeraltı kaynaklarına sahip ve verimli arazilerle çevrili liman yerleşimleri oldukları aşikârdır. Tüm bu unsurlar, sadece Roma İmparatorluğu'nun askeri ve ekonomik çıkarları için değil, aynı zamanda "yeni bir yaşam" kuran kolonistler için de oldukça değerlidir. Bu üç Grek kentinin yeni yerleşimcilerle kolonize edilmesi sonucunda, kentlerin demografik, dini, siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarında değişimler gözlemlenmeye başlar. Epigrafik, arkeolojik ve antik kaynaklar ışığında hazırlanan mevcut çalışmada tüm yönleriyle Roma kolonizasyonun Troas bölgesindeki Lampsakos, Parion ve Alexandria Troas'ta bıraktığı bu izler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Roma Kolonizasyonu, Troas, Iulius Caesar, Augustus

ROMAN COLONIZATION AT THE TROAD: REASONS AND RESULTS

Abstract

The Roman colonisation policy in the Troad began with Julius Caesar and Lampsakos and Parion in the north of the region received the Roman colonial status. After the first colonization activities, Alexandria Troas were also converted into a Roman colony in the reign of Emperor Augustus. There must have been several reasons for the colonization activities, which took place on the coast of Troad in a short period of time about a period of twenty-five years. The first of these is undoubtedly based on military reasons. In addition to the geopolitical location, it is noteworthy that the settlements chosen as colonies are port cities that had rich in underground resources and fertile lands. All these elements were of great importance not only to the military and economic interests of the Roman Empire, but also to the colonists who were starting "a new life". As a result of the colonization of these three Greek cities with new settlers, changes in the demographic, religious, political, socio-cultural, and economic, structures of the cities began to be observed. In the present study, which was prepared to take into account archaeological, epigraphic and ancient sources, these effects of Roman colonization in Lampsakos, Parion and Alexandria Troas in the Troad were shown.

Keywords: Roman Colonization, Troad, Julius Caesar, Augustus

* Bu çalışma, "Anadolu'nun Romalılaşma Sürecinde Troas Bölgesi Kolonileri" başlıklı ve 482040 tez no'lu Doktora tezinden türetilmiş olup, 2018 yılında gerçekleştirilen "Uluslararası Propontis ve Çevre Kültürler Sempozyumu'nda" sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, erdincburuldag@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3075-5503.

Başvuru Tarihi (Received): 02.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 07.05.2024

Giriş

En yalın tanımı ile Anadolu'nun kuzeybatı köşesi, antik döneminde Troas olarak adlandırılmaktadır. Prehistorik dönemlerden itibaren yerleşim görmeye başlayan Troas, ortak ya da farklı kültürden gelen bazı halklar için kimi zaman vatan, kimi zaman ise durak ve uğrak noktası olmuştur. Bölge, MÖ 2. bin yılın sonlarında gerçekleştiği varsayılan efsanevi Troya Savaşı ve onun son 51 gününü destansı bir dille anlatan Homeros'un *Ilyada'sı* ile hem tarih sahnesine çıkmış hem de Avrupa kültür tarihi içinde önemli bir yer edinmiştir. Aynı yılları takiben başlayan göç dalgası ile bölgeye, Kıta Yunanistan'daki Teselya ve Boiotia bölgelerinden gelen Aiol kökenli halkların yerleştiği bilinmektedir. MÖ 1. bin yılın ikinci çeyreğine gelindiğinde ise Troas, Grek kolonizasyona tanıklık eder. Bu süreçte bölgenin kıyı şeridi boyunca pek çok yeni Grek yerleşimi kurulur. Troas'taki ikinci kolonizasyon hareketi, MÖ 1. yüzyıl ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Iulius Caesar döneminde başlayan bu süreçte, bölgenin kuzey yerleşimlerinden Lampsakos ve Parion koloni olarak seçilir. Bu ilk kolonilerin ardından, İmparator Augustus döneminde, bölgenin batısındaki kıyı yerleşimlerinden Alexandria Troas da italik kökenli yeni yerleşimcilerle birlikte bir Roma kolonisi olarak anılmaya başlar.

Bu çalışmanın amacı, Roma kolonizasyon politikası bağlamında Troas'ta kurulmuş olan Roma kolonilerinin kuruluş nedenleri ve koloni statüsünün mevcut yerleşimlerdeki etkilerini ortaya koymaktır.

1. Roma kolonisi olarak seçilen Troas yerleşimleri

1.1. Lampsakos

Troas'ın kuzey yerleşimlerinden biri olan Lampsakos, Hellespontos'un kuzeydoğu girişine konumlandırılmıştır. Boğazın Propontis'e ulaşmadan önce, daralan son noktasında, Abydos'un kuzeydoğusunda (Strabon, *Geog.* 13. 1.18); Parion'un ise batısında (Strabon, *Geog.* 13. 1.19) yer alan yerleşim, bugün Çanakkale'nin Lapseki ilçesi sınırları içerisinde, modern yerleşimin tam altında uzanmaktadır.

Strabon'a göre (*Geog.* 13. 1.19) Lampsakos, MÖ 7. yüzyıl başlarında Miletoslular tarafından; Eusebios'a göre (*Chron.* 95d) ise yerleşim, MÖ 654/53'te Roma kraliyet tahtına geçen Tullus Hostilius'un egemenlik senesinde kurulmuş olmalıdır. Kuruluş tarihi ile ilgili Eusebios ile aynı görüşü paylaşan Stephanos Byzantios (3.35L), Polyainos (*Strat.* 8.37) ve Pomponius (1.97) ise Lampsakos'un Phokaiialılar tarafından iskân edildiğini belirtirler. Grek *polis*i olan bu yerleşim, tarihsel süreç içerisinde Lidya ve Pers hakimiyetine girer. Hellenistik dönemde ise önce Lysimakhos, ardından Seleukos ve Pergamon Krallıklarına bağlanır. MÖ 45 yılına gelindiğinde ise Lampsakos, kısa sürecek olan yeni bir siyasi oluşum ile Roma kolonisine dönüşür.

Lampsakos'un Roma koloni statüsünün ilk kanıtı, Iulius Caesar devrine tarihli sikkelerdir. Bunların ön yüzlerinde, Caesar başı ile ilk harfi *colonia* kelimesini ifade eden ve koloni isminin baş harflerini simgeleyen dört harflik bir lejant yer alır. Arka yüzlerde ise koloninin sınırlarının çizilişini simgeleyen saban sürme betimi ile kentten en üst yöneticisi olan *duumvir*lerin isimleri mevcuttur (RPC 1, no. 2268-2272). Antik yazarlardan Appianus, bir anektodunda (*B Civ.* 5.137), Iulius Caesar tarafından Lampsakos'a çok sayıda italik kolonistin yerleştirildiğini ve bunların 200 süvari ile piyadelerin oluşturduğu üç lejyon ile Pompeius'un safına geçtiğini belirtir. Onun bu ifadesi, Lampsakos'un bir Roma kolonisine dönüştüğünün bir diğer kanıtıdır.

Kolonideki MÖ 46/45 yılına tarihli ilk darpların ardından, sikkeler üzerindeki Latince lejantlar, bir daha görülmemek üzere ortadan kaybolur ve Augustus dönemiyle birlikte sikkelerde yalnızca Grekçe lejantlar kullanılmaya başlar. Bunun yanında, söz konusu sikkeler üzerindeki Grekçe lejantlarda yerleşimin etnisitesi, Klasik ve Hellenistik dönemlerde olduğu gibi, “ΛΑΜΨ” ve “ΛΑΜΨΑΚΗ” şeklinde ifade edilmektedir (Buruldağ, 2017a: 83; Buruldağ, 2020: 19; Martin, 2013: c. 1, 99). Bu sebeple, sikkeler üzerindeki söz konusu uygulamalar, Lampsakos'un Roma koloni statüsünün

oldukça kısa sürdüğünü ve bunun, Augustus dönemi ya da hemen öncesinde sona erdirilmiş olduğunu düşündürmektedir (Buruldağ, 2017a: 83; Buruldağ, 2020: 19-20; Freber, 1993: 145; Martin, 2013: c. 1, 99).

Plinius'un bir anekdotunda (HN 5.141), "Sonra Perkote yerleşimi ve daha önce Pityussa olarak anılan Lampsakos gelir, sonra Homer Adrastia olarak anılan Parion kolonisi, sonra Priapos yerleşimi..." ifadesi yer almaktadır. Burada Parion, bir koloni olarak anılırken, Lampsakos ise eski ismi ile birlikte ve sadece yerleşim olarak belirtilir. Bahsi geçen sikke uygulamaları ile paralellik gösteren Plinius'un bu ifadesi, Lampsakos'un hiç olmazsa MS 1. yüzyıl ikinci yarısı öncesinde Roma koloni statüsünün sonlanmış olduğu fikrini desteklemektedir. Dolayısıyla, tüm bu eldeki veriler, Lampsakos'taki Roma kolonisinin Parion ve Alexandria Troas'a kıyasla kısa ömürlü olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bunun olası nedenini de yine Lampsakos'un Roma koloni statüsünü ifade eden Appianus'un bir anekdotu günümüze taşır. Koloniye yerleştirilmiş olan italiklerin Pompeius'un safına geçmiş olması, olasılıkla Lampsakos'un bu statüyü kaybetmesinin asıl sebebi olmalıdır (Buruldağ, 2017b: 83; Buruldağ, 2020: 19-20 Römhild, 2011: 168; Tenger, 1999: 165).

1.2. Parion

Parion, Propontis'in güneybatı kıyısındaki Bodrum Burnu üzerinde yani Hellespontos'a hâkim bir noktada bulunur. Antik kaynaklarda Troas ve Mysia bölgeleri hatta Phrygia, Hellespontos ya da Propontis gibi farklı bölgeler içerisinde belirtilen yerleşim, Strabon'a (*Geog.* 13.1.12,14-15) göre Pitya, Adrasteia, Linon, Paisos, Priapos ve Lampsakos topraklarıyla çevrilmiştir. Yine antik kaynaklarda Parion'un kuruluşu, Ion kolonizasyonuna dayandırılır ve böylece yerleşimin MÖ 709 yılında Miletoslular tarafından kurulmuş olduğu ifade edilir (Strabon, *Geog.*, 13.1.14; Aeneas Tacticus, *Asclep.* 1.1-3). Bir Grek *polis*i olarak varlığını sürdüren Parion, kuruluşunu takiben, Lidya, Pers egemenliğine girer. Hellenistik dönemde ise kent, sırasıyla Lysimakhos, Seleukos ve Pergamon Krallığı hakimiyeti altındadır. Bu sürecin ardından MÖ 45 yılına gelindiğinde ise yerleşim, bir Roma kolonisine dönüştürülür.

Parion'un koloni statüsünün en somut kanıtlarını, epigrafik veriler ve antik kaynaklar günümüze taşır. Roma dönemine tarihli Grekçe ile Latince yazıtlarda (Ergürer ve Keleş, 2018: 29-30; IK 25, no. 7-10, 12-13, 45; IK 53, no. 36; Le Bas ve Waddington, 1870: 434, no. 1750; Sayar, 2016: 201-207) ve Plinius'un iki anekdotunda (HN 4.48; 5.141) yerleşim için *colonia* ifadesi kullanılmaktadır. Yine yerleşim isminin dört harflik bir kısaltma ile belirtildiği Latince lejantlı sikkelerde, ilk harf, *colonia* kelimesini temsil etmektedir (RPC 1, no. 2253-2258, 2261-2262). İmparator Hadrianus'a değin kent darplarında dört harflik bir kısaltma şeklinde okunabilen koloni ismine, "H" harfinin eklenmiş olması ve yazıtlarda imparatorun *conditor* yani kurucu olarak onurlandırılması (IK 25, no. 7-9), Parion'un koloni statüsünün yinelenmiş olabileceğini düşündürmektedir (Buruldağ, 2017a: 65-66; RPC 3, 185; Zahrnt, 1988: 241-242). Bu statünün en azından MS 260'lı yıllara değin sürdüğü, yine Parion'a atfedilen sikkelerden takip edilebilmektedir.

1.3. Alexandria Troas

Alexandria Troas, Hellespontos'un güney çıkış noktası ile Lekton arasında bulunan kıyı şeridinin orta noktasında, Tenedos'un hemen doğusunda yer alır. Kent, III. Aleksandros'un komutanlarından biri olan Antigonos Monophthalmos tarafından Antigoneia ismi ile MÖ 310/9 yılında kurulmuştur (Billows, 1990: 215; Billows, 1995: 39; Tameanko, 2002: 128). Antik çağın en bilinen yerleşim oluşturma biçimi olan *synoikismos* ile nüfuslandırılan bu yeni yerleşimin sakinlerini, çevre yerleşimlerden yani, Kolonai, Kebren, Neandria, Skepsis, Larisa ve Hamaksitos'tan gelen halklar oluşturmuştur (Akalin, 2003: 1; Bellinger, 1961: 2-3, 12, 78-79; Billows, 1990: 215; Cohen, 1995: 145; IK 53, 95; Schwertheim, 2016: 750; Weiß, 1996: 162). Antigonos Monophthalmos'un MÖ 301 yılındaki İpsos Savaşı'nda ölmesinin ardından yerleşim Lysimakhos hakimiyetine girer ve ismi, Alexandria Troas olarak değiştirilir (Plinius, HN 5.124; Strabon, *Geog.* 13.1.26). Hellenistik dönem içerisinde bir Grek *polis*i olarak siyasi varlığını sürdüren yerleşim, olasılıkla İmparator Augustus

tarafından bir Roma kolonisine dönüştürülür. Yerleşimin bu yeni siyasi yapılanmasının ilk izlerini de yine Lampsakos ve Parion’da olduğu gibi, antik kaynaklar ve epigrafik veriler sunmaktadır. Lex Portorii Provinciae Asiae’da (Engelmann ve Knibbe, 1989: 103-105, st. 44; Cottier ve diğerleri, 2008; Takmer, 2013: 103-206; Vigorita, 2009: 507-513), MÖ 12 yılında yapılan düzenlemelerde yerleşim ismine *ἀποικία* yani *colonia* kelimesinin eklendiği görülmektedir². Yerleşim için Strabon (*Geog.* 13.1.26), “*Ρωμαίων ἀποικίαν*” yani “Romalıların Kolonisi”; Plinius (*HN* 5.124) ise “Alexandria Colonia Romana” yani “Roma Kolonisi Alexandria” ifadesini kullanır. Sikkeler aracılığıyla bu koloni statüsünün izleri, MS 260’lı yıllara değin takip edilebilmektedir. Bu yılları takiben Zosimos’un MS 4. yüzyıl ilk yıllarında kent ismini andığı yarım asırlık süreç içerisinde ise koloninin akıbetine dair herhangi bir veriye ulaşılamamaktadır. Zosimos (*Hist. Nova* 2.30), söz konusu tarihlere geçen bir olayı anlatırken, kentin bir Roma kolonisi olduğunu belirtmeksizin, yerleşim için yalnızca Troas ismini kullanır. Dolayısıyla, Alexandria Troas’ın koloni statüsünün bahsi geçen tarihlere yani MS 260’lı yıllar ile aynı asrın son çeyreği arasında sonlandırılmış olduğuna işaret eden dolaylı bir kanıt niteliğinde olduğu için Zosimos’un bu ifadesini göz ardı etmemek gerekir.

2. Troas’taki Roma kolonizasyonunun nedenleri

Troas’ta MÖ 1. yüzyıl ikinci yarısı ilk yıllarında, Iulius Caesar tarafından başlayan kolonizasyon süreci, olasılıkla Augustus döneminde de devam etmiştir. İlk dönem olarak değerlendirilen Caesar devrinin genel kolonizasyon politikası, devletin farklı coğrafyalarındaki eyaletlerinde emekli Roma askerleri yani *veterani* için yeni koloniler kurarak gerçekleşir (Filges, 2010: 133). MÖ 46-44 yıllarını kapsayan bu kısıtlı zaman diliminde, koloni kurma sebebi her ne kadar askerlere emeklilik tazminatı için verilecek olan arazilerin temini gibi görünse de bunun aynı zamanda savunma ve güvenlik yani askeri amaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde Caesar tarafından deniz aşırı kurulan kolonilere 80.000 Roma yurttaşının gönderildiği Suetonius (*Iul.* 41) tarafından aktarılmaktadır. Caesar’ın öldürülmesini takiben kolonilere gönderilecek olan veteranların akıbeti konusunda Roma’da yaşanan kriz de devrin yazarlarınca tarihe bir not olarak düşülmüştür (Appianus, *B Civ.* 2.507, 523, 565; Cassius Dio, 44.34; Cicero., *Att.* 14.14.2).

Res Gestae’dan (28) anlaşıldığı üzere, Iulius Caesar’ın askeri gerekçelere dayalı koloni politikası, sonraki süreçte Augustus tarafından da sürdürülmüştür (Filges, 2010: 133; Kornemann, 1900: 565-566; Laffi, 2007: 34; Salmon, 1969: 138-144).

Troas’ta neredeyse çeyrek asırda gerçekleşen bu sürecin dinamikleri yani Roma kolonizasyonunun nedenleri, askeri ve ekonomik nedenler olarak iki ana başlıkta değerlendirilebilir³. Askeri nedenler, bölgenin jeopolitik konumundan ileri gelir. Anadolu’nun kuzeybatı köşesinde yer alan Troas, iki kıtayı birbirine bağlarken, Hellepontos vasıtasıyla Propontis’e ve oradan da Karadeniz’e ulaşımı sağlamaktadır. Bu jeopolitik konumun önemi, en açık şekilde I. Mithradates Savaşı’nda kendisini göstermiştir. Troas’taki Roma kolonizasyon hareketlerinin hemen öncesinde gerçekleşen bu savaşta, Parion, Lampsakos, Alexandria Troas ve Ilion, burada bir savunma hattı oluşturarak Roma’dan “Bağımsızlık Statüsü” elde ederler (Palaz-Erdemir, 2004: 173). Bu savaştan sonra Ilion haricindeki diğer kentlerin birer Roma kolonisi olması da bir tesadüften öte, bu alanların hem bölgenin güvenliği hem de Roma’nın doğudaki hâkimiyeti için askeri açıdan önemini göstermektedir.

Epigrafik verilerden anlaşıldığı üzere Alexandria Troas’a, üst düzey kariyere sahip çok sayıda emekli Roma askeri yani *veteranus* yerleştirilmiş ve bu kişilere koloninin idari görevleri başta olmak üzere birtakım önemli memuriyetler verilmiştir. Kuşkusuz bu kararların alınmasında, bölgenin konum itibarıyla, ihtiyaç halinde askeri ve lojistik desteği sağlayabilecek deneyim ve kariyere sahip kişilerce iskân edilmesinin daha uygun olacağı öngörüsü ve ekonomik nedenlere dayalı olarak emekli askerlere

² Lex Portorii Provinciae Asiae’nin 103-105. satırlarındaki ifadenin tercümesi şöyledir: “Consules P. Sulpicius Quirinius ile C. Valgius Rufus (yasaya şu maddeyi) eklediler: Colonia Augusta Troas’ın sınırları dâhilinde ve limanlarında deniz ve karadan giriş ve çıkışlarda gümrük, bundan sadece koloninin kendisinin yararlanması için kaldırılmıştır. Geri kalan hususlar ise yasa uyarınca olacaktır.”

³ Anadolu’da kurulan Roma kolonilerinin olası kuruluş amaçları ve gerekçelerine dair öneriler için bkz. Filges, 2010: 138-142.

tazminat için arazi tahsisinin sağlanması gibi önemli nedenler, etkin rol oynamış olmalıdır. Dolayısıyla, Troas'taki kolonizasyon hareketlerinin ya da en azından bu faaliyetlerin ekonomik gerekçelerinin temelini, *veterani* ve italik kökenli yurttaşlara, kendilerine yetebilecek nitelikte yeni bir yaşam alanının sağlanması oluşturmaktadır. Troas'ın zengin kaynakları ve verimli arazileri ile bölgenin önemli ticari rotalar üzerinde yer alması, bu ihtiyacın doğrudan karşılanması için önemli unsurlardır. Tıpkı günümüzdeki gibi antik dönemde de Troas, zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara, verimli arazilere sahip bir bölgedir. Troas'ın kuzey yerleşimleri arasından koloni olarak seçilmiş olan Lampsakos, antik kaynaklarda, bağları ile ünlü ve şarap üretimi açısından önemli bir merkez (Strabon, *Geog.* 13.1.12, 19) ve bunun yanı sıra, buğday ve her türlü erzakı bol bir kent (Ksenophon, *Hell.* 2.1.18–21) olarak anılmaktadır. Lampsakos'un zenginliği, altın başta olmak üzere değerli taşların çıkarıldığı maden yatakları ve maden işçiliğine dayanmaktadır (Strabon, *Geog.* 5.28). Parion'un da zengin ve verimli bağlarla kaplı olduğu (Strabon, *Geog.* 13.1.12), aynı zamanda balıkçılık faaliyetleri ile de ünlendiği yine antik kaynaklarda geçmektedir (Athenaeus, *Deip. Epit.* 3.44, 92; 3.84, 116; Plinius, *HN* 32.146; Strabon, *Geog.* 13.1.15). Alexandria Troas yakınlarında ise "Troas Mermeri" şeklinde ünlenerek farklı kentlere ihraç edilen granitin çıkarıldığı ocaklar yer almaktadır (Ay ve Tolun, 2017: 265-295; Buruldağ 2017c, 613; Feuser, 2009: 22, Pl. 3).

Koloni olarak seçilmiş olan bu üç yerleşim de Troas'ın en stratejik noktalarında yer alan kıyı kentleridir. Bölgenin olasılıkla en büyük ve kapsamlı liman kompleksine sahip olan Alexandria Troas, ithal ve ihraç ürünlerinin hem Akdeniz havzasına hem de Karadeniz'e ulaşmasını sağlamak için önemli bir ticari istasyon görevi görmüş ve aynı zamanda uygun rüzgarları beklemek zorunda olan gemiler için de güvenli bir sığınak olarak kullanılmıştır (Feuser, 2009: 132; Tameanko, 2002: 128). Yine Alexandria Troas gibi liman kenti olan Lampsakos ve Parion da Karadeniz'e uzanan ticari rotanın önemli noktalarında yer almaktadır. Bunun önemli bir göstergesi olarak, her iki yerleşim limanında da en azından MÖ 1. yüzyılda Roma'nın birer "gümrük ofisi" bulunduğu bilinmektedir (Engelmann ve Knibbe, 1989; IK 6, 77; IK 53, T. 111).

Mevcut verilerle ortaya konan bu askeri ve ekonomik gerekçelerin yanı sıra, Troas'taki kolonizasyon faaliyetleri için farklı birtakım nedenler üzerinde de durulmalıdır. Bunların başında hiç kuşkusuz Roma ile Troya arasında kuruluş efsanesine dayanan mitolojik ve tarihsel bağ gelmektedir. Vergilius'un, Roma'nın ulusal destanı olan *Aeneas* ile Roma'nın kökleri Troya'ya dayandırılmak istenmiş olmalıdır. Dolayısıyla, Troas'ın kolonizasyonunda bahsi geçen gerekçelerin yanında, Troya'dan kaynaklı olarak bölgenin, Roma için manevi bir değere sahip olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun yanı sıra, her ne kadar tartışmalı bir gerekçe gibi görünse de bölgenin, romanizasyon politikası çerçevesinde yani kısaca, Roma kültürü ve idaresine uyum sağlama sürecinin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi amacıyla kolonize edilmiş olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

3. Troas'taki Roma kolonizasyonunun sonuçları

Kolonizasyon faaliyetleri bağlamında Troas'ın Grek *polis*lerinden Lampsakos, Parion ve Alexandria Troas, birer Roma kolonisine dönüşürken, bu yerleşimlerin mevcut yapısında bir dizi değişimler gözlemlenmeye başlar. Bir *polis* olarak siyasi varlığını sürdüren bu kentler için yeni sürecin yani Roma koloni statüsünün etki alanları ve sonuçlarını, siyasi, demografik, kültürel, dinsel, kentsel ve ekonomik yapıda gözlemlenen tüm değişimlerle takip edilebilmek mümkündür.

Kentlerde koloni statüsü ile başlayan kültürel değişimlerin ilk kanıtlarını, hiç şüphesiz, isim değişikliği oluşturmaktadır. Alexandria Troas'ın, Antiogeia ismi ile kurulmuş olması göz ardı edildiğinde, üç yerleşimin de kuruluşlarından, Roma kolonizasyon sürecine değin mevcut isimlerini koruduğu görülmektedir. Yerleşimlerin etnik kimliği ile doğrudan ilişkili olan bu köklü isim geleneği, Roma koloni statüsü ile yerini, Latin karakterli yeni bir isme bırakır. Bu, her ne kadar yeni bir yerleşim ismi olsa da aslında içerisinde mevcut ismini ya da yerleşimin etnisitesini yansıtan bir kelime de barındırmaktadır.

Lampsakos ve Parion'un MÖ 46/45 yıllarına tarihli ilk koloni sikkelerinde, ön yüzlerde görülen ve dört harften oluşan bir lejant, bu iki yerleşimin yeni isimlerinin ilk ve en önemli kanıtıdır (RPC 1, no. 2253-2258, 2261-2262, 2268-2272). Bahsi geçen bu sikkelerden Lampsakos'a atfedilenler üzerinde "CGIL" kısaltması yer almakta ve her bir karakter, koloni isminin baş harflerini ifade etmektedir. Bu harflerin açılımının yani Lampsakos'un Roma koloni statüsü ile değişen isminin "Colonia Gemella/Gemina Iulia Lampsacus/Lampsacena" olduğu önerilmektedir (Buruldağ, 2017a: 79-81. Koloni ismindeki ikinci baş harf olan "G" ile ilgi öneriler için bkz. Bowersock, 1965: 64, dn. 2; Freber, 1993: 144; Grant, 1969: 248; Laffi, 2004a: 244; Laffi, 2007: 160-161; Robert ve Robert, 1950: 86-89; Vittinghoff, 1952: 88, dn. 1; "G" harfinin "Genitiva" kelimesinin baş harfi olabileceği öngörüsü için bkz. Bögli, 1966: 7, dn. 22; Esch, 2008: 206; Henderson, 1953: 141; Römhild, 2011: 159-160; "L" Harfi için ise bkz. Bögli, 1966: 7; Camia, 2010: 369; Esch, 2008: 206; Galsterer-Kröll, 1972: 68, 131, no. 421; Grant, 1969: 246-248, 461; IK 6, 139; Laffi, 2004a: 240; Laffi, 2004b: 159; Laffi, 2007: 155, 184; Römhild, 2011: 159-160, 168). Parion'un ilk koloni darpları üzerinde ise ilk üç harfi Lampsakos örnekleri ile aynı olan "CGIP" kısaltması bulunmaktadır. Bu harflerden hareketle koloni ismi "Colonia Gemella/Gemina Iulia Pariana" olarak kabul edilir (Buruldağ, 2017b: 58-60. Koloni ismindeki ikinci baş harf olan "G" ile ilgi öneriler için bkz. Broughton, 1938: 582, dn. 23; Çelikbaş, 2010: 48; Esch, 2008: 209, dn. 71; Grant, 1969: 247; Head, 1910: 531; Imhoof-Blumer, 1883: 254; Kornemann, 1900: 531, no. 110; Keleş, 2013b: 195; Keleş, 2017: 455; Vittinghoff, 1952: 14, 88, dn. 1; Zumpth, 1850: 378). MS 2. yüzyıl sonlarına tarihli bir yazıtta (Sayar, 2016: 201-207; Ergürer ve Keleş, 2018: 29-30) ve İmparator Hadrianus dönemiyle birlikte MS 3. yüzyıl üçüncü çeyreğine kadarki süreçte darp edilen sikkelerde ise bu isme "H" harfinin eklendiği ve böylelikle koloni isminin "Colonia Gemella/Gemina Iulia Hadriana Pariana" olarak değiştiği (BMC Mysia, 102, no. 83; Buruldağ, 2017b: 60; CIL 3, 374; Filges, 2016: 39; IK 25, 74; Imhoof-Blumer, 1883: 254; Keleş, 2017: 455; Robert ve Robert, 1950: 87; Römhild, 2011: 171, dn. 71; RPC 3, 185) anlaşılmaktadır. MÖ 12 yılında, Lex Portorii Provinciae Asiae'daki (Engelmann ve Knibbe, 1989: 103-105, st. 44; Cottier ve diğerleri, 2008; Takmer, 2013: 103-206; Vigorita, 2009: 507-513) düzenlemelerde Alexandria Troas'ın ismi "ἀποικία Σεβαστῆ Τρωάς" yani "Apoikia Sebaste Troas" olarak geçer⁴. Bu ismin Latince karşılığı, "Colonia Augusta Troas" olarak ifade edilir (Laffi, 2004b: 151; Laffi, 2007: 175). İmparator Tiberius dönemine ait bir yazıtta (IK 53, T. 120), Col(onia) Troad(ensis) Aug(usta); İmparator Caracalla'nın, koloniye gönderdiği bir mektupta (IK 53, no. 11), [C]ol(onia) Aug(usta) Troadens(is); MS 3. yüzyıldan bir adak yazıtında ise koloni ismi Col(onia) Aug(usta) Troadens(is) olarak (IK 53, no. 46) belirtilmektedir. Yazıtların yanı sıra, sikkeler üzerinde de koloni ismi, kısaltmalar şeklinde verilmiştir. Bunlar, İmparator Antoninus Pius sikkelerinde, COL AVG TROA; Commodus sikkelerinde, COL AVG TROA veya TROAD; Caracalla dönemine kadarki süreçte sikkeler üzerinde, COL AVG TRO veya TROA, TROAD ya da TROAS ve olasılıkla, Caracalla'nın MS 214'deki kenti ziyaretinden itibaren AVG kısaltması yanında, ALEX, ALEXA, ALEXAN, ALEXAND; Severus Alexander sikkelerinde, COL AL AV veya AVG TRO veya TROA, TROAD, TROAC, TROAS; Maximinus Thrax-Valerianus ve Gallienus sikkelerinde ALEX olarak yer almaktadır (Laffi, 2004b: 151-153; Laffi, 2007: 176-177).

Lampsakos ve Parion için MÖ 46/45 yıllarında, Alexandria Troas için ise olasılıkla MÖ 1. yüzyıl son çeyreğinde başlayan bu siyasi yapılanma, beraberinde, yeni idari, dini ve resmî kurumları yanında, üst düzey memuriyet ve görevleri de getirmiştir. Bir Grek polisinden Roma kolonisine dönüşümde, Lampsakos ve Parion'un ilk koloni darpları (RPC 1, no. 2259, 2261-2262, 2268-2272) ve Alexandria Troas'taki epigrafik veriler (IK 53, no. 15, 33, 35, 38-39, 74, 135) aracılığıyla varlığı ispatlanan ilk kurum, *duumviratus* (Edmondson, 2015: 713) memuriyetidir. Koloni yönetimi ile doğrudan ilişkili olan bu kurumun temsilcileri, bir yasama organına bağlı olup, buradan çıkan kararları uygulamakla yükümlü yüksek memurlardır.

⁴ Lex Portorii Provinciae Asiae'daki bu yeniden düzenlemede Alexandria Troas'ın yeni ismi, metnin 103-105. satırlarında geçer.

Parion'un MÖ 46/45 yılına tarihli darplarından birkaçı (RPC 1, no. 2253-2254, 2259) ile Alexandria Troas'ın MÖ 1. yüzyıl ikinci yarısı ile MS 2. yüzyıl arasına tarihli yazıtlarının bazılarında (Cook, 1973: 401-403, 410-412, 414, no. 19, 25, 47, 49-50, 54; IK 53, no.12, 14, 19, 20, 23, 24, 34, 37, 39, 47, 49, 135, 137-138, T. 120; Schwertheim, 1996: 108-109, no. 9) yer alan "D D" kısaltması, "decreto decurionum" yani "meclis kararıyla" anlamına gelmektedir (Cooley, 2012: 10; Sandys, 1919: 228). Bu ifade hem Roma senatosunun bir kopyası niteliğindeki *ordo decurionum* yani koloni meclisinin hem de bunun, *decuriones* ya da kısaca *decurio* olarak belirtilen üyelerinin ilk kanıtlarıdır. Koloni meclisince alınan kararlar, yönetimin başındaki *duumviri* ve *aediles* (IK 53, no. 22, 74; Imhoof-Blumer, 1884: no. 124-125; Katsari ve Mitchell, 2008: 238-239; RPC I, no. 2257-2258) tarafından uygulanmıştır. Bu yüzden *ordo decurionum* ve onun üst düzey memuriyetleri, yerleşimlerdeki yeni siyasi yapılanmanın temelini oluşturmaktadır. Yine Parion'un Latince lejantlı ilk sikkelerinden biri (Magoffin, 1913: 22, 41) ve Alexandria Troas'tan MS 1.-2. yüzyıla ait birkaç yazıt (IK 53, no. 22, 74, 136, 148, T. 120) aracılığıyla varlığı ispatlanan bir başka üst düzey memuriyet de *II viri (III viri) quinquennales* görevidir. MS 1. yüzyıla tarihli iki Latince yazıt ise kolonideki *quaestor* (IK 53, no. 135) ve *praefecti fabrum* (IK 53, no. 38-39) görevlerini günümüze taşır. Koloninin yönetim sisteminde mali konuları üstlenen memurlar da mevcuttur. Bunlar, MS 2.-3. yüzyıla ait Latince yazıtlarda *curator* (IK 53, no. 46, 77); Grekçe yazıtlarda ise *λογιστής* (IK 53, no. 66, T. 129, 1-2) olarak geçmektedir.

Epigrafik veriler, dini ve siyasi yönlü *augurluk* kurumunun en azından Alexandria Troas'taki varlığı kanıtlanmaktadır. Bu kurumun, İmparatorluk dönemine tarihli ilk epigrafik kanıtını, Grekçe bir yazıtta yer alan *αὐγούρα* kelimesi oluşturur (IK 53, no. 42; Schwertheim, 1996: 124, no. 36). MS 1. yüzyıla tarihli iki Latince yazıtta ise *augur* olarak, iki Roma yurttaşı zikredilir (IK 53, no. 15, 34). Bir diğer dinsel görev olan *flamines* de MS 1. ve 2. yüzyıllara ait üç farklı yazıtta (IK 53, no. 22, 36, 41) geçmektedir. Bununla bağlantılı olan ve Roma devlet dinine ilişkin hususlarda en üst denetleme yetkisine sahip rahipler birliği *pontifices*in Alexandria Troas'taki mevcudiyetini de yine epigrafik veriler (IK 53, no. 35, 39) sunmaktadır.

Bahsi geçen tüm bu üst düzey memuriyet ve görevleri içeren yazıtlarda, önemli bir husus dikkati çekmektedir. Mevcut veriler, kolonilerdeki bu sorumlulukların sadece Roma kökenli kişilere veya bazı istisnai durumlarda, yurttaşlık hakkını sonradan elde etmiş olan bireylere verildiğini göstermektedir.

Koloni statüsü ile yerleşimlerin nüfus yapısında da önemli bir değişim yaşanmış olmalıdır. Appianus'un, Lampsakos'taki italik kolonistlerin 200 süvari ve piyadelerden oluşturulmuş üç lejyon ile saf değiştirdiğini belirttiği anektodu (*B Civ.* 5.137), Romalı yurttaşların mevcut kent nüfusundaki yoğunluğunun göz ardı edilemeyecek düzeyde olduğunu kanıtlar niteliktedir. Alexandria Troas ve Parion'a atfedilen epigrafik veriler de yine bu kolonilere iskân ettirilen yeni yerleşimcilerin yoğunluğuna, onların mensup oldukları tribus/aile ve mesleki kariyerlerine işaret etmektedir. Alexandria Troas'ta, yazıtlar aracılığıyla kolonide iki ailenin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Yine epigrafik veriler ile günümüze taşınan kolonistler arasında özellikle üst düzey askeri kariyere sahip emekli askerlerin bulunması oldukça dikkat çekicidir (IK 3, no. 105; IK 53, no. 15, 34-36, 105-106, 116, 120, 121, 124, T. 152; Römhild, 2011: 172-174; Schwertheim, 2008: 173, 178. Alexandria Troas'taki Roma yurttaşları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Buruldağ, 2017c: 390-424). Parion'da ilk koloni darpları üzerinde yer alan isimlerden başlayarak, Roma dönemine tarihli yazıtlarla italik kökenli birden çok aile ve pek çok koloni yurttaşı ile Roma yurttaşlık hakkını sonradan elde etmiş Grek kökenli kişilerin isimlerine ulaşılır (Buruldağ, 2017c: 163-169; CIL 3, 725, 740, 14207. 11; IK 25, no. 12-13, 31, 35-37, 46, 54-56, 60-63, 66, T. 103; Katsari ve Mitchell, 2008: 238-239; Robert ve Robert, 1950: 89-91; Römhild, 2011: 169-171; Zahrnt, 1988: 249; RPC 1, no. 2257, 2262). Yine de bunların mevcut nüfus yapısına oranı ve koloni statüsü boyunca, süreç içerisindeki dağılımlarını belirleyebilmek güçtür.

Koloni statüsü ile kentlerde gözlemlenen yeni kültürel öğelerin başında, Latince gelmektedir. Bu yeni dil, koloni sikkelerinde genellikle tek başına görülür. Epigrafik verilerde ise yerel dil olan Grekçe ve yeni dil Latince kullanılmıştır. Parion'da, mevcut yazıtların %43'ü Latince, %57'si ise Grekçedir. Latince örnekleri, koloni kuruluşu ile ilişkili yazıtlar; Grekçe örnekleri ise koloni kültleri ve mezar yazıtları oluşturur. Alexandria Troas'a atfedilen epigrafik verilerin %41'i Latince, %59'u Grekçe olarak ayrılır. Latincenin daha çok onurlandırma ile ilişkili yazıtlarda; Grekçenin ise kült ve mezar yazıtlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Lampsakos'un Roma dönemine tarihli yazıtlarına bakıldığında, bunların tamamının Grekçe olduğu fark edilir (Buruldağ, 2017b: 84; Buruldağ, 2017c: 136). Kuşkusuz bu durum hem koloni statüsünün süresi hem de kentteki yoğun tahribat ile ilişkili olmalıdır. Bahsi geçen yazıtların dağılımı, %73 mezar, %18 onurlandırma, %9'u ise dini yazıtlar şeklindedir.

Koloni statüsü ile başlayan yeni süreçte, kentlerde darp edilen sikkeler üzerinde Roma kültürü ile ilişkili betimlere rastlanır. Bunlar, Lampsakos ve Parion'daki koloni kuruluşu ile ilişkili olan saban süren rahip/kolonist betimleri ile başlar. Bunu, *capricorn*/keçi ve *cornucopia* betimleri takip eder. Yine Parion ve Alexandria Troas sikkelerinde *Lupa Romana* yani dişi kurt ile Remus ve Romulus kardeşler, *genius*, zafer takı gibi betimlere sıklıkla rastlanır (Buruldağ, 2017c: 66, 68-71, 180-192, 195-213, 434-440, 455-459). Her iki koloni sikkelerinde gözlemlenen bu yeni betimlerin dağılımına bakıldığında, Parion'daki betimlerin yaklaşık %60'ının Roma kültürü ile ilişkili olduğu, Alexandria Troas'ta ise bu oranın yaklaşık olarak %40 olduğu söylenebilir.

Koloni statüsünün sosyal yaşama etkileri hususunda özellikle iki unsur öne çıkmaktadır. Bunlar her ne kadar Roma kolonizasyonu ile doğrudan ilişkili gibi görünmese de kolonide yaşayan italiklere ve Roma kültürüne atfedilebilir. MS 2. yüzyıl ilk yarısında İmparator Hadrianus'un desteği (Philostratus ve Eunapius, *V S* 2.548) ile temiz içme suyunun *aqueduct* hattıyla kentlere taşınması, Roma kültürü ve sosyal yaşamında önemli bir unsur olan hamamlar başta olmak üzere, su ile ilişki yapıların inşasını hızlandırmış olmalıdır. Bu süreçte Alexandria Troas'ta ve Parion'da büyük ölçekli hamamlar inşa edilmiştir (Buruldağ, 2017c: 271-291, 546-553). Roma kültürü ile özdeşleşen bir diğer unsur olan gladyatör oyunlarının varlığı da yine her iki kolonideki mevcut verilerle ortaya konmaktadır (Gladyatör oyunlarına dair Parion kanıtları için Başaran, 2001: 21; Başaran, 2015: 18; Buruldağ, 2017c: 213-223; Ergürer ve Keleş, 2018: 21-32; IK 25, no. 11; Keleş, 2013a: 31; Sayar, 2016: 201-208. Alexandria Troas gladyatörleri için Buruldağ, 2017c: 473-477; IK 53, no. 104, 119, 123, T. 162-163).

Lampsakos'un koloni statüsünün kısa sürmesi ve aynı zamanda kentin mevcut Lapseki yerleşimiyle tahrip olması sebebi ile Roma kolonizasyonunun yerleşim planlaması üzerindeki olası etkileri belirlenememektedir. Parion'da ise mevcut veriler, MS 2. yüzyılda önemli imar faaliyetlerine gidildiğini göstermektedir. Epigrafik verilerde Hadrianus'un *conditor* yani kurucu olarak onurlandırılması (IK 25, no. 7-9) ve koloni ismine "H" harfinin eklenmesi, kentteki bu imar faaliyetlerinde İmparator Hadrianus'un etkisi olduğunu kanıtlar niteliktedir (Buruldağ, 2017c: 306). Koloni statüsünü takiben Alexandria Troas'ta, yeni yerleşimin inşası ve genişletilmesi faaliyetlerine girişilmiştir. Antik kentteki jeofizik çalışmaları, cadde ve sokakların bilhassa yerleşim merkezi olan forum ve çevresinde, birbirini dik kesen yol ağı sistemi ile düzenlendiğini göstermektedir (Biller, Müller ve Tanrıöver 2011: 285-287; Papenberg ve Schrader 1999: 64-66). Koloni statüsüyle birlikte başta *forum* olmak üzere kentin farklı alanlarına yeni kamusal yapılar inşa edilmiştir. MS 1. yüzyıla tarihli yapıların daha ziyade ekonomi ve din ile; MS 2. yüzyılda inşa edilenlerin ise su ile ilişkili yapılarıdır. Aynı zamanda, koloni arazisinin en azından 10 *vicus* yani mahalleye bölünmüş olduğu da epigrafik verilerle günümüze taşınmıştır (IK 53, no. 16, 36, 39).

Roma kolonizasyonu ile kentlerin mevcut inanç yapısına yeni dini unsurların eklendiği gözlemlenirken, özellikle yerel ve köklü bir geleneğe sahip olan kültlerin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Kısa ömürlü bir Roma kolonisi olan Lapsakos'ta köklü bir Priapos Kültü mevcuttur.

Mevcut kanıtlar, bu kültürün MÖ 4. yüzyıldan Roma döneminin Hristiyanlığa uzandığı sürece değin devam ettiğini göstermektedir (Ath., *Deip. Epit.* 1.54, 30, 11.16, 3; Paus., *Peri. Hella.* 9.31.2; IK 6, no. 7, s. 140; Sikkeler için BMC Mysia, no. 68-72, 77-81, 84-85, 88, 92; Buruldağ, 2017c: 116-126; RPC 1, no. 2274-2275, 2280; RPC 2, no. 890-891; SNG Cop. Mysia, no. 223-232, 235-237, 244; SNG France 5, no. 1267; SNG Turkey 3, no. 71-74, 76-77, 84, 86; SNG Tüb. 4, no. 2311-2314; SNG v. Aulock, Mysien, no. 7405, 7408-7409, 7411). Yerleşime atfedilen yazıtlardan biri ise Lampsakos'taki Livia ve İmparatorluk Kültü'nün varlığına (IK 6, no. 11; Price, 1985/2004: 29, pl. 4, 292, dn. 35) işaret etmektedir. Parion'da MÖ 5./4. yüzyıl sonundan MS 3. yüzyıla kadar varlığını sürdüren yerel kültürler, kent kurucusu Paris/Parius (Athenagoras, *Leg.* 26, 3; IK 25, 92; Sikkeler için bkz. BMC Mysia, no. 83; Buruldağ, 2017c: 310-314; Mionnet, 1830: no. 781, 812; SNG Cop. Mysia, no. 281; SNG France 5, no. 1424-1431; SNG Turkey 3, no. 244-245; Weber 3, no. 5150), Priapos (IK 25, 92; Çeliklebaş, 2010: 41; Sikkeler için bkz. Imhoof-Blumer, 1883: no. 139; SNG France, Mysia, no. 1476-77; SNG Cop. Mysia, no. 291; SNG France, Mysia, no. 1513, 1515; Buruldağ, 2017c: 314-316), Artemis (Başaran ve diğerleri, 2014: 401-402; IK 25, no. 4; Sikkeler için BMC Mysia, no. 62, 72-73, 100, 106, 113; Buruldağ, 2017c: 323-327; Mionnet 1830, no. 756; SNG v. Aulock, Mysien, no. 7445; SNG Cop. Mysia, no. 278, 288, 292, 299; SNG France, Mysia, no. 1478-1479, 1486, 1492-1493, 1499, 1507-1509; SNG Turkey 3, no. 204-205, 209, 213, 222; Weber 3, no. 5153), Apollon (Strabon, *Geog.* 10.5.7, 487, 13.1.13; IK 25, T. 103.1-3; Sikkeler için bkz. Buruldağ, 2017c: 316-323; BMC Mysia, no. 40-50, 74-75, 101; Mionnet, 1830: 388, no. 644, 654-656, 659-661; SNG Cop. Mysia, no. 271, 273; SNG Tüb. 4, no. 2334; SNG v. Aulock, Mysien, no. 7427-7431, 7435); Roma koloni statüsü ile kentte görülen yeni kültürler ise İmparatorluk Kültü (Buruldağ, 2017c: 343-345; CIL 3, 740, 14207, 11; IK 25, no. 5, 11; RPC 1, no. 2262) ve İsis-Serapis (Buruldağ, 2017c: 337-341; Ful, 2013: no. 11) Kültleridir. Alexandria Troas'ın Roma dönemi dinsel yapısına bakıldığında, köklü bir geleneğe sahip olan Apollon (IK 53, No. 41, 49, 62-68, T. 143.2; Schwertheim, 1996: no. 12-16; Sikkeler için Arslan, 1996: no. 2, 5, 8, 12, 14, 21-22; Bellinger, A 21-24, 28c-28d, 30-31, 34, 41, 53, 72, 124, 133-180, 185-186, 188, 194, 196, 198, 215, 219, 237, 240, 246, 254, 257-258, 265, 272-273, 278, 291-292, 294-298, 311, 314, 317-318, 325, 328, 330-331, 344, 346, 352-353, 358, 360-361, 372, 374, 388, 395, 397, 399-403, 413-418, 428-430, 433-434, 446, 461, 468-470, 472-478, 480-481, 483; BMC Troas, Aeolis and Lesbos, no. 1-36, 38-41, 43, 66, 80-81, 92-94, 110-111, 118-121, 149, 156; Burnett, 1998: no. 4-8; Buruldağ, 2017c: 632-671; Fıstıkçı, 2015: no. 5-12, 103-146, 152-153, 157, 163-164, 180-181, 238-241, 245-247, 251, 257, 277-281, 286-287, 305-307, 314, 325-335, 385-386, 417, 440-453, 568-569; Imhoof-Blumer, 1890: no. 210-211; Meadows, 2004: 53 A/C, 54 D, 57-59; MPR 5, no. 2819; RPC 9, no. 400, 403, 405-413, 418-420, 439-440, 444-446, 449-450, 458, 465, 467-473, 476, 480-482, 484, 490-495, 513-514, 517, 523-524, 526-528; SNG v. Aulock, Troas, no. 1462, 1472, 1477; SNG Cop. Troas, no. 65-101, 118, 120, 122, 124, 132-135, 137, 143-148, 155, 158-159, 164, 168, 176-177, 182, 197-198; SNG München Troas-Lesbos, no. 42-43, 48-50, 76-77, 81, 90, 122; SNG Turkey 3, no. 266, 270-273, 276, 279-284, 303-331, 333-335, 354-355, 363, 366, 418-419, 453-456, 469, 475-487; SNG Turkey 4, no. 334; SNG Turkey 9, no. 43-59, 60-77, 79-100, 105-111, 114-117, 120-123, 125-127, 129, 134, 136, 138-139, 148-152, 156-157, 163-164, 167-169, 201, 205-211, 222-224; SNG Tübingen Mysien-Ionien, no. 2530; RPC 2, no. 897; Weber 3, no. 5291, 5299, 5305), Dionysos (Buruldağ, 2017c: 672-674; IK 53, no. 69, 72-73; Öztürk, 2010: 158; Petzl ve Schwertheim, 2006; Schwertheim, 2004: 22; Schwertheim, 2006: 8) ve Aphrodite (Plut., *Luc.* 12.1-2; Buruldağ, 2017c: 674-676; IK 53, T. 113, T. 142.2) Kültlerinin devam ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, koloni statüsü ile mevcut dini yapı içerisine İmparatorluk Kültü (Buruldağ, 2017c: 683-692; IK 53, no. 13-14, 44-5; Riel, 2000: 127-129, no. 1) başta olmak üzere Genius Populi (Buruldağ, 2017c: 681-683; IK 53, no. 74;), Hekate (Buruldağ, 2017c: 676-678; IK 53, no. 65; Römhild, 2011: 176; Schwertheim, 1996: no. 16) Theos Hypsistos (Buruldağ, 2017c: 679-680; IK 53, no. 76), Hosios ve Dikaios (Buruldağ, 2017c, 680-681; IK 53, no. 75) Kültleri de dahil olmuştur.

Kolonideki yeni ekonomik yapının temelini, olasılıkla kent limanı ya da limanları ve *ius Italicum* oluşturmuştur. Hiç kuşkusuz *ius Italicum*, Grek *polis*i temelli bir Roma kolonisine bahşedilebilecek

en büyük imtiyazların başında gelir. Şöyle ki, bu hak ile kentlere Latin topraklarında tesis edilen Roma kolonileri ile aynı siyasi statüye sahip olma yanı sıra otonomi ve mali açıdan muafiyet imkanını sunulmaktadır. Yani, *ius Italicum* imtiyazını elde eden kentin yurttaşları, *ex iure Quiritum* sahibi olup, toprak vergisi ve *tributum* ile *tributum capitis* adlı şahsi vergilerden muaf tutulmuşlardır (Buruldağ 2017c: 610; IK 53, 226-227; Sartre, 2001: 136; Vigorita, 2009: 507-513). Özetle, Palaz-Erdemir'in şu ifadeleriyle belirttiği (2004: 178) gibi, bu imtiyaza haiz olan koloniler, “*Kendi iç işlerinde, kendisini idare etme hakkına sahip olmakla birlikte, Roma adına haraç toplanmasından muaf olan yerlerdi*”.

Antik kaynaklarda belirtildiği üzere (Dig. Ius. Aug. 50.15.8; Digesta Iustiani Augusti 50.15.7), Roma'nın Asia Eyaleti'nde *ius Italicum* hakkı yalnızca Alexandria Troas (Arslan, 1996: 43, no. 9; Bellinger, A 210, 253, 289, 345, 411-412, 425, 443, 460; BMC Troas, Aeolis and Lesbos, no. 78-9, 154, 182; Buruldağ 2017c: 440-445; Fıstıkçı, 2015: no. 4, 150-151, 165-167, 182, 256, 310-311, 321-322, 381-384, 433-435; MPR 4, no. 2451; MPR 5, no. 2608; RPC 9, no. 433-435, 443, 459-461; SNG Cop. Troas, no. 138, 150, 181, 188; SNG München Troas-Lesbos, no. 121, 139; Tameanko, 2002: 137; SNG Turkey 3, no. 377-380, 463-465; SNG Turkey 9, no. 124, 161-162, 165-166, 181, 199-200, 274-275. Aynı zamanda MS 3. yüzyıl pseudo-otonom sikkelerinde de aynı betimle karşılaşılır. Bellinger, A 496-497; Buruldağ 2017c: 445-446; Fıstıkçı, 2015: no. 561-563; RPC 9, no. 477, 487-488, 508-509; SNG v. Aulock, Troas, no. 1463; SNG Cop. Troas, no. 103; SNG Turkey 3, no. 594-595; SNG Turkey 4, no. 340; SNG Turkey 9, no. 232-233)⁵ ve Parion (Buruldağ 2017c: 311; SNG France 5, no. 1427)⁶ kolonilerine verilmiştir. Bu imtiyazla birlikte her iki koloni için limanlar, yerleşimi oluşturan öğeler arasında “ekonominin merkezi” konumuna gelmiş olmalıdır. Parion'un özellikle balıkçılık faaliyetleri hususunda eskiye dayanan bir üne sahip olduğu bilinmektedir (Athenaeus, *Deip. Epit.* 3.44, 92; 3.84, 116; Plinius, *HN* 32.146; Strabon, *Geog.* 13.1.15). Koloninin liman bölgesinde en azından bir balıkçılık loncasının mevcut olduğu da yine epigrafik verilerde geçmektedir. Aynı zamanda MS 2. yüzyıla tarihli bu yazıtlar, balıkçılık faaliyetlerinin, Parion'un Roma kolonisi olduğu uzun süreçte de yerleşim için önemli bir gelir kaynağını oluşturduğunu açık bir şekilde göstermektedir (IK 25, no. 5-6). Alexandria Troas limanından ihraç edilen Troas mermeri yani granit, İtalya Yarımadası başta olmak üzere tüm Akdeniz havzasına dağılırken (Feuser, 2009: 22, pl. 3), ithal edilen mallar da yine liman vasıtası ile kente ve buradan da tüm bölgeye ulaştırılmış olmalıdır.

4. Sonuç

Troas'taki Roma kolonizasyonu MÖ 1. yüzyıl ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bölgenin kıyı yerleşimlerinden Lampsakos ve Parion Iulius Caesar dönemi sonlarında; Alexandria Troas ise Augustus döneminde bir Roma kolonisine dönüştürülür. Bu kolonizasyon hareketlerinin gerekçeleri, askeri ve ekonomik nedenler olarak iki ana başlıkta değerlendirilebilir. Askeri nedenleri, bölgenin jeopolitik konumu; ekonomik gerekçeleri ise italik kökenli yurttaşlara yeni bir yaşam alanı sunma, Troas'ın zengin kaynakları ve verimli arazileri ile bölgenin ticari rotalar üzerinde yer alması gibi unsurlar oluşturmaktadır.

Yine, Troya yerleşiminin bölgede bulunmasıyla Romalılar için tarihsel ve mitolojik bir anlam ifade etmesi ve Troas'taki yerleşimlerin Roma'ya hızlı bir uyum süreci ile idari ve kültürel açıdan bağlanması gibi etkenler de kolonizasyonunun diğer gerekçeleri arasında sayılabilmektedir.

Eldeki veriler, Lampsakos'un Roma koloni unvanı ve statüsünün nispeten kısa ömürlü olduğuna işaret etmektedir. Kent, bu statüyü olasılıkla Augustus döneminde ya da onun hemen öncesinde yitirmiş veya bir diğer ifade ile eski siyasi yapılanmasını geri kazanmıştır. Parion ve Alexandria

⁵ Forum Romanum'daki, *Ius Italicum* imtiyazının sembolü olan Marsyas heykeli sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Alexandria Troas'ta ise İmparator Commodus'tan Gallienus dönemine kadarki sürece tarihli sikkeler üzerinde yer alır.

⁶ Forum Romanum'daki Marsyas heykeli betimi, Parion'da Valerianus Dönemi sikke tiplerinden birini oluşturur.

Troas'taki bu yeni siyasi yapı, en azından MS 3. yüzyıl üçüncü çeyreğine kadar devam etmiş olmalıdır. Bu süreçte, Roma kolonizasyon faaliyetlerine değin birer Grek *polis*i olarak siyasi varlığını sürdüren Lampsakos, Parion ve Alexandria Troas için, koloni statüsünün etki alanları ve sonuçları, farklı başlıklar altında toplanabilir. Bunları, siyasi, demografik, kültürel, dinsel, kentsel ve ekonomik yapıdaki tüm değişimler olarak özetlemek mümkündür. Kentlere dair mevcut verilerin aynı oranda günümüze ulaşmamış olması sebebiyle bu üç kent arasında, Roma kolonizasyonunun bahsi geçen etki alanları ve sonuçlarına dair bir kıyaslama ile kesin hükümlere varmak doğru olmayacaktır. Kuşkusuz, Lampsakos, Parion ve Alexandria Troas için yeni bir siyasi yapılanma ve göç hareketi ile başlayan bu sürecin etkileri, eşit şekilde sonuçlanmamıştır. Bunda, koloni statüsünün geçerlilik süresi başta olmak üzere, italik kökenli yeni yerleşimcilerin niteliği ve niceliği ile bununla bağlantılı olarak kentlere sağlanan birtakım ayrıcalıklar önemli rol oynamış olmalıdır. Yine de ortak bir değerlendirme yapıldığında, Roma kolonizasyonunun, yerleşimlere, kurumlarıyla birlikte yeni bir siyasi örgütlenmeyi getirdiği ve yeni yerleşimcilerle mevcut nüfus yoğunluğunun değişmesine neden olduğu görülmektedir. Bu, aynı zamanda yeni bir dil başta olmak üzere, yeni bir kültürün söz konusu Grek yerleşimlerdeki sosyo-kültürel yapı ile uyumunu ve karşılıklı etkileşimini sağlamıştır. Lampsakos'un koloni statüsünün kısa sürdüğü ve ileriki süreçte burada yaşayan italiklerin akıbeti konusunda yeterli bilgiye sahip olunamadığı için bu kültürlerarası uyuma dair bilinenler oldukça sınırlıdır. Ancak Parion ve Alexandria Troas için hem dini hem de günlük hayat içerisinde farklı inanç ve kültürel unsurların yanında eski geleneklerin sürdüğü bir toplumsal ve sosyo-kültürel yapıdan söz edilebilir. Bu iki koloniye verilen mali ayrıcalık ise kentlere, refahın yanı sıra yeni kamu yapılarını da kazandırmış olmalıdır.

Kaynakça

Antik kaynaklar

- Aeneas Tacticus, *Asclepiodotus, Onasander*. (Ed. J. Henderson, 2007), London: The Loeb Classical Library.
- Appianus. *Appian's Roman History*. (H. White, Çev.). London: The Loeb Classical Library (1912-1913).
- Athenaeus. *The Deipnosophists or Banquet of the Learned of Athenaeus*. (C. D. Yonge, Çev.). London: Henry G. Bohn (1854).
- Athenagoras. *Legatio and De Resurrectione*. (W. R. Schoedel, Çev. ve Ed.). Oxford: Clarendon Press (1972).
- Brunt, P. A. ve Moore, J. M., (Der.). *Res Gestae Divi Augusti: The Achievements of the Divine Augustus*. Oxford: University Press (1967).
- Cassius Dio. *Roman History I-IX*. (E. Carry, Çev.). Cambridge: Harvard University Press (1914-1927).
- Cicero. *Letters to Atticus*. (D. R. S. Bailey, Çev.). Cambridge: Harvard University Press (1999).
- Eusebios. *Eusebi Chronicorum Liber Prior*. (A. Schoene, Der.). Berolini: Apvd Weidmannos. (1875).
- Ksenophon. *Hellenica II*. (C. L. Brownson, Çev.). Cambridge: Harvard University Press (2004).
- Mommsen, T. ve Kruegero, P., (Der.). (1868-1870). *Digesta Iustiniani Augusti I-II*. Berolini: Apvd Weidmannos.
- Pausanias. *Description of Greece III*. (W. H. Jones, Çev.). Cambridge: The Loeb Classical Library (1933).
- Philostratus ve Eunapius. *Lives of Sophists*. (W. C. Wright, Çev.). London: William Heinemann (1922).

- Plinius. *Natural History II*. (H. Rackham, Çev.). Cambridge: The Loeb Classical Library (1942).
- Plutarkhos. Lucullus. (B. Perrin, Çev.). Cambridge: Harvard University Press (1920).
- Polyainos. *Strategems of War*. (R. Shepherd, Çev.). London: Pall Mall (1793).
- Pomponius Mela. *De Chorographia Libri Tres*. (G. Parthey, Der.). Berlin: Nicolai (1867).
- Stephanos Byzantios. *Stephani Byzantii, Ethnica*. (M. Billerbeck, Çev.). Berlin: Walter de Gruyter (2006).
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)*. (A. Pekman, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları (2012).
- Suetonius. *Julius Caesar*. (J. C. Rolfe, Çev.). Cambridge: Harvard University Press (1914).
- Zosimos. *The Decline of Rome*. (J. J. Buchanan, H.T. Davis, Çev.). San Antonio: Trinity University Press (1967).

Modern kaynaklar

- Akalın, A. G. (2003). Troas Synoikisis'i. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21(33), 1-16.
- Arslan, M. (1996). A third century AD hoard of bronzes, principally of Alexandria Troas. R. Ashton (Ed.), *studies ancient coinage from Turkey; British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 17* içinde (ss. 43-46). London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Ay, M. ve Tolun, V. (2017). Troas Bölgesi'ndeki antik granit ocakları: Yeni bulgular. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 23, 265-295.
- Başaran, C. (2001). Parion'dan iki gladyatör steli. C. Özgünel, O. Bingöl, V. İdil, S. Doruk, K. Görkay ve M. Kadioğlu (Ed.), *Günüşiğinde Anadolu: Cevdet Bayburtluoğlu için yazılar* içinde (ss. 19-24). Ankara: Homer Kitabevi.
- Başaran, C. (2015). Parion'dan birkaç kabartma parçası. C. Başaran ve V. Keleş (Ed.), *Parion kazıları 10. yıl armağanı* içinde (ss. 15-24). Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Başaran, C., Keleş, V., Ful, Ş. D., Kasapoğlu, H. ve Ergürer, H. E. (2014). Parion 2012 yılı kazı ve restorasyon çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 35(3), 398-414.
- Bellinger, A. R. (1961). *Troy, The Coins*. Suppl. Monograph: 2. Princeton: University Press.
- Biller, F., Müller, M., ve Tanrıöver, A. (2011). Die straßen in Alexandria Troas. Ein vorbericht. *Asia Minor Studien*, 66, 277-290.
- Billows, R. A. (1990). *Antigonos the One-eyed and the creation of the Hellenistic state*. Berkeley: University of California Press.
- Billows, R. A. (1995). *Kings and colonists: Aspects of Macedonian imperialism*. Köln: E. J. Brill.
- BMC Mysia. Wroth, W. W. (1964). *Catalogue of The Greek coins of Mysia*. Bologna.
- BMC Troas, Aeolis and Lesbos. Wroth, W. W. (1964). *Catalogue of The Greek coins of Troas, Aeolis and Lesbos*. Bologna.
- Bowersock, G. W. (1965). *Augustus and the Greek world*. Oxford: Clarendon Press.
- Bögli, H. (1966). *Studien zu den koloniegründungen Caesars*. Basel: Buchdruckerei R. M. Strübys Erben.
- Broughton, T. R. S. (1938). Roman Asia. T. Frank (Ed.), *An economic survey of ancient Rome 4* içinde (ss. 503-903). Baltimore: John Hopkins Press.

- Burnett, A. (1998). The earliest coinage of Alexandria Troas. U. Peter (Ed.), *Stephanos Nomismatikos: Edith Schönert-Geiss zum 65. geburtstag* içinde (ss. 165-168). Berlin: De Gruyter.
- Buruldağ, E. (2017a). Roma kolonizasyon sürecinin Parium'daki siyasi yansımaları. *Masrop E-Dergi*, 17, 55-72.
- Buruldağ, E. (2017b). Lampsakos'ta kurulan bir Roma kolonisi: C.G.I.L. *Anadolu/Anatolia Dergisi*, 43, 75-90.
- Buruldağ, E. (2017c). *Anadolu'nun romalılaştırma sürecinde Troas bölgesi kolonileri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Buruldağ, E. (2020). Colonia Gemella/Gemina Iulia Lampsacena: Anadolu'nun kuzeybatısından kısa ömürlü bir Roma kolonisi. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 5(2), 15-23.
- Camia, F. (2010). Le tribù romane nelle colonie d'Asia Minore. M. Silvestrini (Ed.), *Le Tribù Romane: Atti della XVI e rencontre sur l'épigraphie (Bari 8-10 ottobre 2009)* içinde (ss. 367-371). Bari: Edipuglia.
- CIL 3. Mommsen, T. (1873). *Corpus inscriptionum latinarum: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. Berolini: Apud George Reimer.
- Cohen, G. M. (1995). *The Hellenistic settlements in Europe, the Island and Asia Minor*. Hellenistic Culture and Society 17. Berkeley: University of California Press.
- Cook, J. M. (1973). *The Troad: An archaeological and topographical study*. Oxford: Clarendon Press.
- Cooley, A. E. (2012). *The Cambridge manual of Latin epigraphy*. Cambridge: University Press.
- Cottier, M., Crawford, M. H., Crowther, C. V., Ferray, J.-L., Levick, B. M., Salomies, O. ve diğerleri, (Der.). (2008). *The customs law of Asia*. Oxford: Oxford University Press.
- Çelikbaş, E. (2010). *Parion Roma kolonizasyon sikkeleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Edmondson, J. C. (2015). The Roman emperor and the local communities of the Roman Empire. J.L. Ferray ve J. Scheid (Ed.), *Il Princeps Romano: Autocrate o magistrato? Fattori Giuridici e Fattori Sociali del Potere Imperiale da Augusto a Commodo* içinde (ss. 701-729). Pavia: IUSS Press.
- Engelmann, H., ve Knibbe, D. (1989). *Das zollgesetz der Provinz Asia*. EpigAnat 14. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Ergürer, H. E., ve Keleş, V. (2018). Parion tiyatrosunda bulunan gladiator graffitolari. *Tüba-Ked*, 18, 21-32.
- Esch, T. (2008). Zur frage der sogenannten doppelgemeinden. Die caesarische und augusteische kolonisation in Kleinasien. E. Winter (Ed.), *Vom Euphrat bis zum Bosphorus, Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. geburtstag*. Asia Minor Studien 65(1) içinde (ss. 199-216). Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Feuser, S. (2009). *Der hafen von Alexandria Troas*. Asia Minor Studien 63. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Fıstıkçı, A. (2015). *Alexandria Troas definesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

- Filges, A. (2010). Lebensorte in der fremde. Versuch einer bewertung der römisch-kleinasiatischen kolonien von Caesar bis Diokletian. F. Daubner (Ed.), *Militärsiedlungen und territorialherrschaft in der antike: Topoi-Berliner studien der alten welt 3* içinde (ss. 131-154). Berlin: De Gruyter.
- Filges, A. (2016). *Münzbild und gemeinschaft: Die prägungen der römischen kolonien in Kleinasien*. Frankfurter Archäologische Schriften 29. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Freber, P. S. (1993). *Der Hellenistische Osten und das Illyricum unter Caesar (Palingenesia)*. Monographien und Texte zur Klasischen Altertumswissenschaft 42. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Ful, Ş. D. (2013). Yazıtlar. C. Başaran (Ed.), *Antik Troas 'ın parlayan kenti: Parion* içinde (ss.101-106). İstanbul: Ege Yayınları.
- Galsterer-Kröll, B. (1972). Untersuchungen zu den beinamen der städte des Imperium Romanum. *EpSt*, 9, 44-145.
- Grant, M. (1969). *From imperium to auctoritas: A historical study of aes coinage in the Roman Empire 49 B.C.–A.D. 14*. London: Cambridge University Press.
- Head, B. V. (1910). *Historia Numorum: A manual of Greek numismatics*. Oxford: Clarendon Press.
- Henderson, M. I. (1953). Reviewed work: F. Vittinghoff, römische kolonisation und bürerrechtpolitik unter Caesar und Augustus. *JRS*, 43, 138-141.
- IK 3. Frisch, P. (1975). *Die inschriften von Ilion*. Inschriften griechischer städte aus Kleinasien 3. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- IK 6. Frisch, P. (1978). *Die inschriften von Lampsakos*. Inschriften griechischer städte aus Kleinasien 6. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- IK 25. Frisch, P. (1983). *Die inschriften von Parion*. Inschriften griechischer städte aus Kleinasien 25. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- IK 53. Riel, M. (1997). *The inscriptions of Alexandreia Troas*. Inschriften griechischer städte aus Kleinasien 53. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Imhoof-Blumer, F. (1883). *Monnaies Grecques*. Amsterdam: Johannes Müller.
- Imhoof-Blumer, F. (1884). Griechische münzen aus dem museum in Klagenfurt und anderen sammlungen. *NZ*, 16, 227-300.
- Imhoof-Blumer, F. (1890). *Griechische Münzen*. München: Verlag der K. Akademie.
- Katsari, C., ve Mitchell, S. (2008). The Roman colonies of Greece and Asia Minor. Questions of state and civic identity. *Athenaeum*, 96, 221-249.
- Keleş, V. (2013a). Yüzey araştırmaları. C. Başaran (Ed.), *Antik Troas 'ın parlayan kenti: Parion* içinde (ss.29-36). İstanbul: Ege Yayınları.
- Keleş, V. (2013b). Sikkeler. C. Başaran (Ed.), *Antik Troas 'ın parlayan kenti: Parion* içinde (ss. 193-196). İstanbul: Ege Yayınları.
- Keleş, V. (2017). Parion'da ele geçen Roma Dönemi kent sikkeleri. E. Dünder, Ş. Aktaş, M. Koçak ve S. Erkoç (Ed.), *Havva İşkan'a armağan: Lykiarkhissa* içinde (ss. 455-459). İstanbul: Ege Yayınları.
- Kornemann, E. (1900). Coloniae. *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* içinde (C. 7, ss. 511-588). Stuttgart: Metzler.

- Laffi, U. (2004a). Le colonie Romane con l'appellativo gemella o gemina. U. Laffi, F. Prontera ve B. Virgilio (Ed.), *Artissimum Memoriae Vinculum: Scritti di geografia storica e di antichità in Ricordo di Gioia Conta* içinde (ss. 235-254). Firenze: Casa Editrice Leo S. Olschki.
- Laffi, U. (2004b). La colonia Augustea di Alessandria di Troade. G. Salmeri, A. Raggi ve A. Baroni (Ed.), *Colonie Romane nel mondo Greco* içinde (ss. 151-164). Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Laffi, U. (2007). *Colonie e municipi nello stato Romano*. Storia e letteratura: Raccolta di studi e testi 239. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Le Bas, P., ve Waddington, W. H. (1870). *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure 3*. Paris: Firmin Didot frères, fils et Cie.
- Magoffin, R. D. (1913). *The quinquennales: An historical study*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Martin, K. (2013). *Demos-Boule-Gerousia: Personifikationen städtischer Institutionen auf Kaiserzeitlichen Münzen aus Kleinasien*. Bonn: Habelt Verlag.
- Meadows, A. (2004). The earliest coinage of Alexandria Troas. *NC*, 164, 47-70.
- Mionnet, T. E. (1830). *Description de médailles: Antiques, Grecques et Romaines*. Supplement 5. Paris.
- Mommsen, T., ve Krueger, P., ed. (1868–1870). *Digesta Iustiniani Augusti I-II*. Berlin: Apud Weidmann.
- MPR 4. Martini, R., ve Novella, V. (1992). *Monetazione provinciale Romana II: Collezione Winsemann Falghera, 4. Maximinus–Aemilianus*. Glax, Collana di Studi e Ricerche di Numismatica. Milano: Ennerre.
- MPR 5. Martini, R., ve Novella, V. (1992). *Monetazione provinciale Romana II: Collezione Winsemann Falghera, 5. Valerianus–Aemilianus–semi Autonome*. Glax, Collana di Studi e Ricerche di Numismatica. Milano: Ennerre.
- Öztürk, B. (2010). *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Palaz-Erdemir, H. (2004). Roma'nın Küçük Asya'da idari bir meselesi: Bağımsız şehirler. *Adalya*, 7, 171-180.
- Papenberg, I., ve Schrader, P. (1999). Geophysikalische untersuchungen im stadtgebiet von Alexandria Troas. *Asia Minor Studien*, 33, 37-84.
- Petzl, G., ve Schwertheim, E. (2006). *Hadrian und die Dionysischen Künstler: drei in Alexandria Troas neugefundene briefe des Kaisers an die Künstler-Vereinigung*. Asia Minor Studien 58. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve iktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*. (T. Esin, Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi (1985).
- Ricl, M. (2000). Two new inscriptions from Alexandria Troas. *Tekmeria*, 5, 127-132.
- Robert, J., ve Robert, L. (1950). *Inscriptions et reliefs d'Asie Mineure*. Hellenica 9. Paris: Adrien-Maisonneuve.
- Römhild, J. H. (2011). Römische bürger in der Troas. *Asia Minor Studien*, 66, 199-216.
- RPC 1. Burnett, A., Amandry, M., ve Ripollès, P. P. (1992). *Roman provincial coinage I: From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC–AD 69)*. London: British Museum Press.

- RPC 2. Burnett, A., Amandry, M., ve Carradice, I. (1999). *Roman provincial coinage 2: From the Vespasian to the Domitian (AD 69–96)*. London: British Museum Press.
- RPC 3. Amandry, M., ve Burnett, A. (2015). *Roman provincial coinage 3: Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96–138)*. London: British Museum Press.
- RPC 9. Hostein, A., ve Mairat, J. (2016). *Roman provincial coinage 9: From Trajan Decius to Uranius Anthoninus (AD 249–254)*. London: British Museum Press.
- Salmon, E. T. (1969). *Roman colonization under the Republic*. London: Thames and Hudson.
- Sandys, J. E. (1919). *Latin epigraphy: An introduction to study of Latin inscriptions*. Cambridge: University Press.
- Sartre, M. (2001). Les colonies Romaines dans le monde Grec. Essai de synthèse. E. Dabrowa (Ed.), *Roman military studies: Electrum 5* içinde (ss. 111-152). Kraków: Jagiellonian University Press.
- Sayar, M. H. (2016). Tiyatro’da ölüm: Parion Tiyatrosu’nda gladyatör dövüşleri. C. Başaran ve H. E. Ergürer (Ed.), *Parion: Roma tiyatrosu 2006-2015 yılı çalışmaları, mimarisi ve buluntuları* içinde (ss. 201-208). Ankara: İçdaş A.Ş. Yayınları.
- Schwertheim, E. (1996). Inschriften aus Alexandria Troas, Antandros, Skepsis und Kebren. *Asia Minor Studien*, 22, 99-124.
- Schwertheim, E. (2004). Die ausgrabungen in Alexandria Troas im Jahre 2004. *Historisch-Archäologischer Freundeskreis e. V*, 21-28.
- Schwertheim, E. (2006). Bericht über die ausgrabungen in Alexandria Troas 2006. *Historisch-Archäologischer Freundeskreis e. V*, 5-9.
- Schwertheim, E. (2008). Neues zur frühgeschichte der römischen kolonie in Alexandria Troas. *Asia Minor Studien*, 55, 173-183.
- Schwertheim, E. (2016). Neue inschriften aus Alexandria Troas. K. Martin ve M. Blömer (Ed.), *Festschrift für Dieter Salzmann zum 65. geburtstag 2* içinde (ss. 749-757). Greven: Scriptorium.
- SNG Cop. Mysia. (1945). *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of coins and medals, Danish National Museum, Copenhagen: Mysia*. Copenhagen: Eina Munksgaard.
- SNG Cop. Troas. (1945). *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of coins and medals, Danish National Museum, Copenhagen: Troas*. Copenhagen: Eina Munksgaard.
- SNG France 5. (2001). *Sylloge Nummorum Graecorum, France, Département des Monnaies, Médailles et Antiques: Mysie*. Paris: Bibliothèque Nationale de France.
- SNG München Troas-Lesbos. (1991). *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Staatliche Münzsammlung München 19: Troas-Lesbos*. München: Hirmer Verlag.
- SNG Turkey 3. Tekin, O., Altınoluk, S., ve Körpe, F. (2009). *Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 3, Çanakkale Museum 1: Roman provincial coins of Mysia, Troas etc., 3*. Istanbul: Turkish Institut of Archaeology.
- SNG Turkey 4. Tekin, O., ve Erol-Özdizbay, A. (2010). *Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 4, ancient coins from Mysia, Troad and Aeolis in the Collection of Selçuk Tanrıku*. İstanbul: Turkish Institute of Archaeology.
- SNG Turkey 9. Tekin, O., ve Erol-Özdizbay, A. (2015). *Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 9, The Özkan Arikantürk Collection 1: Troas*. İstanbul: Turkish Institute of Archaeology.

- SNG Tübingen Mysien-Ionien. (1989). *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Münzsammlung der Universität Tübingen 4: Mysien und Ionien*. München: Hirmer Verlag.
- SNG v. Aulock, Mysien. (1957). *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock, Mysien 4*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- SNG v. Aulock, Troas. (1959). *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock, Troas, Aeolis, Lesbos 5*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Takmer, B. (2013). Anadolu'nun önemli tarihi yazıtları 4: Lex Portorii Provinciae Asiae (Asia Eyaleti Gümrük Yasası). V. Çelgin ve N. E. Akyürek Şahin (Ed.), *Eskiçağ yazıtları: 4* içinde (ss. 103-206). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tameanko, M. (2002). Alexandria Troas. City of the 'Mouse God'. *The Journal of Classical and Medieval Numismatic Society*, 3(3), 125-139.
- Tenger, B. (1999). Zur geographie und geschichte der Troas. *Asia Minor Studien*, 33, 103-180.
- Vigorita, T. S. (2009). Gaio e l'ius italicum de Alessandria Troade. O. Behrends, M. Avenarius, R. Meyer-Pritzl ve C. Möller (Ed.), *Ars Iuris: Festschrift für Okko Behrends zum 70. geburtstag* içinde (ss. 507-513). Göttingen: Wallstein Verlag.
- Vittinghoff, F. (1952). *Römische kolonisation und bürgerrechtspolitik*. Mainz: Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
- Weber 3. Forrer, L. (1975). *Descriptive catalogue of the collection of Greek coins formed by Sir Hermann Weber M.D. 1823-1918, Greek coins: Asia-Africa*, 3/2. New York: Attic Books LTD.
- Weiß, P. (1996). Alexandria Troas: Griechische traditionen und mythen in einer römischen colonia. *Asia Minor Studien*, 22, 157-73.
- Zahrnt, M. (1988). Vermeintliche kolonien des Kaisers Hadrian. *ZPE*, 71, 229-249.
- Zumpth, A. W. (1850). *Commentationum epigraphicarum ad antiquitates Romanas Pertinentium*, Berolini: Duemmler.

ALEKSANDR GRİBOYEDOV'UN *AKILDAN BELA* ESERİNDE ONOMASTİK UNSURLAR: KONUŞAN SOYADLARI *

Onur AYDIN¹

Öz

Antroponimlerin çatısı altında değerlendirilen *konuşan soyadları*, edebî karakterlerin kişilik, fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik durumlarına, yaşadıkları tarihsel döneme ilişkin detaylı veriler sunar. Karakterlerin soyadlarının tam olarak çözümlenememesi, söz konusu unsurların gözden kaçırılmasına neden olabilir. Bu durum da edebî eser analizinin sağlıklı ve bütüncül bir şekilde gerçekleştirilememesi riskini beraberinde getirir. Çalışmanın amacı Rus yazar Aleksandr S. Griboyedov'un *Akıldan Bela* adlı oyunundaki karakterlerin soyadlarının bu bağlamda çözümlenmesidir. Araştırma materyali olarak eserde konuşan soyada sahip karakterler ve onların olası prototipleri seçilmiştir. İlk olarak bu soyadlarının analizi yapılmış, ardından olası prototipleriyle karşılaştırılmış, son olarak Rus dil bilimci Nataliya M. Azarova'nın konuşan soyadları modellemesine göre sanatsal bir yöntem olarak konuşan soyadları sistemleştirilmiştir. Analiz neticesinde neredeyse tüm karakterlerin soyadlarının 'konuşan' nitelik taşıdığı ve yazar tarafından bilinçli bir biçimde oluşturulduğu belirlenmiştir. Söz konusu olan soyadların anlamlarının, karakterlerin kişilikleri ve olası prototipleri ile örtüştüğü dikkat çekmiştir. Konuşan soyadlarının, karakterin içsel ya dışsal özelliklerinin, dönemin sosyopolitik ve tarihsel gelişmelerinin sözcüğe dökülmüş hâlini inceleyen sanatsal bir yöntem olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rus edebiyatı, Prototip, Onomastik, Antroponim, Konuşan soyadları

ONOMASTIC ELEMENTS IN ALEKSANDR GRİBOEDOV'S *WOE FROM WIT*: SPEAKING SURNAMES

Abstract

Speaking surnames, considered under the umbrella of anthroponyms, provides detailed data on the literary characters, their personality, physiological, psychological and sociological situations, and the historical period in which they lived. Failure to fully decipher the surnames of the characters may cause the elements in question to be overlooked. This situation brings with it the risk of not being able to analyze literary works in a healthy and holistic way. The aim of the study is to analyze the surnames of the characters in Russian writer Aleksandr S. Griboedov's play "Woe from Wit" in this context. Characters with speaking surnames in the work and their possible prototypes were selected as research material. First, these surnames were analyzed, then compared with their possible prototypes, and finally, speaking surnames were systematized as an artistic method according to the speaking surnames modeling of Russian linguist Nataliya M. Azarova. As a result of the analysis, it was determined that the surnames of almost all the characters examined had a 'speaking' quality and were created consciously by the author. It was noteworthy that the meanings of the surnames coincide with the characters' personalities and possible prototypes. It was concluded that speaking surnames is an artistic method that examines the verbalization of the character's internal or external characteristics and the socio-political and historical developments of the period.

Keywords: Russian literature, Prototype, Onomastics, Anthroponym, Speaking surnames

* 6-8 Ekim 2023 tarihleri arasında düzenlenen Söylem II. Uluslararası Filoloji Sempozyumu'nda sunulan *Rus Edebiyatında Bir Karakterizasyon Yöntemi Olarak "Konuşan Soyadları"* başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, onur_aydin@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7981-5821

Başvuru Tarihi (Received): 02.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 08.05.2024

Giriş

Edebî eserler kâğıda dökülmeden önce yaratıcılarının zihinlerinde var oluş serüvenine başlar. Merkeze konumlandırılan ana fikir etrafına yerleştirilen konu, tema, kompozisyon ve karakter gibi unsurlar, bütün olarak bir sanat eserini oluşturur. Yazarın eseri oluşturma amacı ve onu somutlaştırdığı ana fikir, taşıyıcılar üzerinden okura aktarılır. Burada en büyük rol, karakterlere düşer çünkü onların yaratılmasındaki asıl amaç, iletilecek mesajı, gideceği adrese doğru ve güvenilir bir biçimde ulaştırmasıdır. Ancak bazen karakterlerin kendileri büsbütün mesaj hâline gelebilir. Onların giyinişleri, üslupları, konuşmalarındaki tonlamaları, adları birer ileti niteliği taşıyabilir. Bu mesajlar bazen açık olsa da bazen de çözülmesi gereken birtakım kodlar içerebilir. Kodların tam olarak çözülememesi karakterin kişiliğinin tam olarak öğrenilememesine, daha da ileri giderek, yazarın mesajının doğru olarak anlaşılmasına yol açabilir. Bu durum, eserin yazılış amacından, ana felsefesinden uzaklaşma riskini de beraberinde getirebilir.

Edebî eserin onomastik unsurlarından olan antroponimler, karakterleri tanımlayan araçlar olarak nitelendirilebilir. Karakterin sosyal durumuna, kimliğine ve yaşadığı tarihsel döneme ilişkin veriler sunar (Sabziyeva, 2022, s. 111). Antroponimlerin çatısı altında değerlendirilen konuşan soyadları, klasisizm dramaturjisinin karakteristik niteliklerindedir ve karakterin en önemli özelliğini yansıtan sanatsal bir yöntemdir (Dmitriyeva, 2018, s. 30). Rus edebiyatında konuşan soyadlarının kökleri, Denis İ. Fonvizin'in (1745-1792) Anasının Kuzusu (Недоросль) oyununa kadar uzanır (Paşayeva Yunus, 2021, s. 182). Sanatsal bir yöntem olarak konuşan soyadlarının zamansal sınırları, klasisizm akımının başlamasıyla realizmin sona ermesiyle geçen süredir. Ancak yöntemin kullanılması zaman içinde farklı bir yöne evrilir. Konuşan soyadları, klasisizmin doğası gereği karakterlerin olumlu ve olumsuz olarak ayrılmasına müsaade ederken XIX. yüzyıla gelindiğinde realizm akımının etkisiyle karakterlerin davranışsal ve psikolojik özelliklerini yansıtan bir yöntem dönüşür (Dmitriyeva, 2018, s. 30-31). XIX. yüzyılın Rus klasiklerinde yer verilen konuşan soyadları, eserin tür ve kompozisyon özellikleri, ideolojik ve tematik temeli ve yazarın değerlendirmesi gibi unsurlarla karakterleri birbirine bağlar (Kolesnik, 2015, s. 172). Aleksandr Griboyedov, Aleksandr S. Puşkin (1799-1837), Nikolay V. Gogol (1809-1852), Nikolay A. Ostrovskiy (1904-1936), Mihail Ye. Saltıkov-Şçedrin (1826-1889), Fyodor M. Dostoyevskiy (1821-1881) ve Anton P. Çehov (1860-1904) gibi dönemin usta yazarları eserlerinde konuşan soyadlarına yer verir.

Çalışmamız kapsamında XIX. yüzyıl Rus edebiyatının öne çıkan yazarlarından olan Aleksandr S. Griboyedov'un (1795-1829) *Akıldan Bela* (Горе от ума) adlı eserindeki karakterlerin soyadları incelenecektir. Yazarın adı geçen çalışmasının seçilmesinin nedeni, XIX. yüzyıl Rus edebiyatında konuşan soyadlarının, ele alınan kitaptaki karakterlerin düşünce ve davranış biçimini yansıtan bir yöntem olarak kullanıldığı ilk eser olmasıdır. *Akıldan Bela*'nın söz konusu yöntemle çözümlenmesinin, oyununun anlam katmanlarının açığa çıkarılmasına katkı sağlayacağı varsayılmaktadır. İnceleme yapılırken Rus dil bilimci Nataliya M. Azarova'nın konuşan soyadları sınıflandırmasından yararlanılacaktır. Yazarın, oyun karakterlerine neden eserde geçen soyadlarını verdiğini, soyadları ile karakterlerin kişilikleri ve yaygın olarak kabul edilen prototipleri arasında bir bağlantı bulunup bulunmadığı, eserin yazılış amacına hizmet edip etmedikleri, kendilerine verilen mesajı aktarmada yardımcı olup olmadıkları gibi sorulara yanıt aranacaktır. Böylece, bir karakterizasyon yöntemi olarak konuşan soyadlarının, edebî eser analizlerinde üstlendiği rol ortaya konacaktır. Çalışmanın edebî eser analizleri araştırmalarına çeşitlilik kazandırılmasında katkıda bulunması hedeflenmektedir.

1. *Akıldan Bela* Oyununun Konuşan Soyadları

Aleksandr Griboyedov, Rus edebiyatında *altın çağ* (золотой век) olarak nitelendirilen XIX. yüzyılın öncü yazarlarından. Edebî kimliğinin yanı sıra tarihçi, dil bilimci, diplomat yönleriyle dönemin toplumsal koşullarının tasvirini kapsamlı bir şekilde resmetme olanağını yakalar. Görevi gereği gerek batıda gerekse doğuda gösterdiği hizmetler sayesinde her iki coğrafyayı ve kültürü yakından tanır.

Batılılaşmaya çalışan Rus toplumunun birtakım yozlaşmış geleneklerini korumaya çabalamasını, iki arada sıkışan özellikle aristokrat ve soylu kesimin ahlaki çürümüşlüğüne keskin bir zekâ ve ironi ile okuyucusuyla buluşturur. 1812 Vatan Savaşı'ndan sonra ülkede artan Batılılaşma isteklerinin karşısında konumlanan I. Aleksandr'ın (1777-1825) benimsediği muhafazakâr idare anlayışının ülkeyi soktuğu çatışma ve kaos ortamına iki farklı pencereden bakabilen nadir sanatçılardandır. O dönemlerde Rusya adım adım çıkmaza sürüklenirken 1825 yılında Aralıkçı Ayaklanması'nın (Восстание декабристов) gelişi kaçınılmaz olur. Ayaklanmaya destek veren Griboedov hapse atılır ancak hakkında takipsizlik kararı verilir. Daha sonra İran büyükelçisi olarak Tahran'a gönderilir. Bu atamanın çarlığa muhalif birinin uzaklaştırılması mı yoksa diplomatik bir görev mi olduğu konusu birtakım soru işaretlerini de beraberinde getirir çünkü 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nın ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması, ülkede Ruslara karşı düşmanca tutumu henüz sona erdirmemiştir. Nitekim bir yıl sonra çıkan isyan sonucu Rus büyükelçiliği basılmış ve Griboedov'un da aralarında bulunduğu Rus yetkililer öldürülmüştür. *Erzurum Yolculuğu (Путешествие в Арзрум)* adlı eserinde şair Aleksandr S. Puşkin (1799-1837), Griboedov'un cansız bedenini taşıyan yetkililerle Tiflis'te karşılaştığını paylaşır ve yazarla olan tanışıklığından, toplumun ona yaklaşımından şu sözlerle bahseder:

“Griboedov ile 1817 yılında tanıştım. Melankolik karakteri, keskin zekâsı, iyi huyluluğu, insanlığın kaçınılmaz yoldaşları olan kendi zayıflıkları ve kusurları; onunla ilgili her şey alışılmadık derecede göz alıcıydı. Yeteneklerine eşdeğer bir şöhet tutkusuyla doğmuş, uzun süre küçük ihtiyaçlar ve bilinmezlik ağlarıyla etrafı sarılmış biriydi. Devlet adamı yetenekleri atıl bırakıldı, şairlik yeteneği kabul görmedi, soğukkanlı ve parlak cesaretine dahi bir süre şüpheyle yaklaşıldı. Birkaç arkadaşı onun değerini biliyordu ve ondan olağanüstü bir insan olarak bahsettiklerinde karşılarında şüpheci bir gülümsemeyi, bu aptal, dayanılmaz gülümsemeyi gördü. İnsanlar yalnızca şana itimat ederler, kendi içlerinde hiçbir atış bölüğüne kumandanlık etmemiş bir Napolyon ya da Moskova Telgrafı adlı dergide tek satır yayımlanmamış bir Descartes bulunma olasılığını anlamazlar” (Puşkin, 1960, s. 435).

Rus şaire göre Griboedov'un ne devlet adamı ne de edebî kişiliği toplum tarafından yeterince anlaşılammıştır. Onu daha yakından tanımayı arzulayan Puşkin, Griboedov'un kendi öz yaşam öyküsünü yazmamasının büyük bir kayıp olduğunu ifade eder, diğer yandan *Akıldan Bela* oyunuyla adını en iyi Rus yazarlar arasına yazdığını ekler (Puşkin, 1960, s. 436). Griboedov'un *Akıldan Bela* oyunun zamansal sınırları, 1813-1824 yıllarını kapsar. O yıllar arasında Rusya tarihinde önemli gelişmeler yaşanır. 1812 Vatan Savaşı ülkenin askerî, siyasi, ekonomik, sosyolojik ve daha birçok alanda dönüm noktalarının yaşanmasına neden olur. O döneme kadar hiç sorgulanmayan bazı kurum ve kuruluşlar, toplumsal ilişkiler, yaşam tarzları tartışmaya açılır. Rus oyun ve vodvil yazar Aleksandr İ. Pisarev (1803-1828), eserin yarattığı etkiyi 1825 yılında *Vestnik Yevropı* dergisinde çıkan “Akıldan Bela” Adlı Komedi Üzerine Bir Eleştirmenin Düşünceleri Hakkında Birkaç Söz (Несколько слов о мыслях одного критика о комедии “Горе от ума”) başlıklı makalesinde şu sözlerle paylaşır: “Akıldan Bela adlı komedinin el yazmaları dergilerde öyle bir ses getirdi ki ne Anasının Kuzusu² ne de İhbar Mektubu³ bunu yapamadı. Oyun, eğer basılı olarak çıkarsa kim bilir neler olacak?” (Akt. Gordin, 1958, s. V). Eserin bu kadar tartışılmasının nedeni, herkesin oyunda kendinden bir izler bulmasıdır. Gerçekten de eser, dönemin Rus toplumuna bütüncül ve kapsamlı bir şekilde ışık tutar.

Griboedov, *Akıldan Bela* oyununu 1821 yılında tasarlar, iki yıl sonra yazmaya koyulur (İnanır, 2006, s. 44). Oyun ilk olarak 1831 yılında Petersburg bürokrasinin kontrolünden uzakta, o dönem Revel olarak anılan, bugünkü Estonya'nın başkenti Tallinn'de Almanca olarak basılır ve aynı yıl ilk kez

² (*Недоросль*): Rus yazar Denis İ. Fonvizin (1745-1792) tarafından 1782 yılında yazılan komedidir.

³ (*Ябедка*): Rus yazar Vasiliy V. Kapnist'in (1758-1823) 1798 yılında yazdığı komedidir.

sahnelenir. 1833 yılında Moskova'da Rusça olarak yayımlanmasına izin verilen kitabın bu baskısında otokrasiyi ve düzeni eleştiren bölümlerin tamamı sansürlenir. *Akıldan Bela* sansürsüz olarak, bugünkü hâliyle ancak 1875 yılında yayımlanabilir. Eser elden ele dolaşan kopyaları sayesinde dönemin özgürlükçülerinin ve aydınlarının 'el kitabı' olur. Çatskiy'in tüm konuşmaları okur tarafından ezbere bilinir, birer slogana dönüşür (Gündoğdu & Toprak, 2011, s. 19). Eser, tam metin olarak yayımlandığı tarihte dahi eleştiriler eksik olmaz. Söz konusu eleştiriler çoğunlukla Çatskiy'in ağzından gerçekleştirilir. Eserin ana teması, dönemin Rus soylu sınıfının yaşam ve düşünce tarzını eleştirmekken yan teması ise aşktır. Aşk teması Çatskiy-Sofya, Sofya-Molçalın ve Molçalın-Liza ilişkileri üzerinden işlenir.

Eserin ana kahramanları Çatskiy ile Sofya'dır, onların dışında birincil kahramanlara baba Famusov ve Molçalın de dâhil edilebilir. Bu kahramanlar daha detaylı ve eksiksiz olarak betimlenir. İkincil kahramanlar ise Liza, Skalozub, Hlyostova, Platon Goriç, Repetilov, Zagoretskiy, Tugouhovskiye ve Hryuminlerdir. Bölüm bölüm sahneye çıkarılarken bütün hâlinde bir fon oluştururlar. Bu isimlerin dışında olay örgüsü üzerinde bir etkisi bulunmayan 'Famusov topluluğu, cemiyeti' (*Фамусовское общество*) temsilcileri yer alır. Bu isimlere Foma Fomiç, Marya Alekseyevna, Tatyana Yuryevna, Yevdokiye örnek verilebilir. Oyunun adından da anlaşılacağı üzere 'akıl' (ум) kavramı, olay örgüsünde ve karakterlerin yapısında önemli rol oynar. Ocak 1825'te arkadaşı ve edebiyatçı Pavel A. Katenin'e (1792-1853) yazdığı bir mektubunda Griboyedov, bu duruma şu sözlerle vurgu yapar:

“Bana öyle geliyor ki amaç ve uygulama açısından plan, basit ve açık; kendisi aptal olmayan bir kız, ahmağın tekini zeki bir insana tercih eder (günahkârlarımız sıradan bir zihne sahip olduğu için değil, hayır! Benim komedimde bir akıllı kişiye karşı yirmi beş ahmak bulunur). Ayrıca bu adam elbette etrafındaki toplumla çelişiyor, kimse onu anlamıyor, kimse onu affetmek istemiyor...” (Akt. Tınyanov, 1968, s. 348).

Oyunun ilk ana kahramanı Sofya Famusova'dır⁴. Sofya adı, Antik Yunan'da 'bilgelik', 'bilge' anlamına gelen *sophia* sözcüğünden türer. Eserde çok kitap okumasıyla öne çıkar. Çatskiy'in sevdiği kız olsa da aynı zamanda onun çatıştığı toplumun da bir temsilcisidir (Tınyanov, 1968, s. 349). Çatskiy'e karşı en güçlü savunmayı veren yine Sofya olur. Ancak onun savaşı, kendi duygu dünyasının korunması üzerinedir yoksa düşünce, değer, eğitim, ahlak gibi konularda Çatskiy ile aynı safta yer alır. Babasının zıttı bir kişiliğe sahip olan, uysal, suskun Molçalın'ı sever. Aşkını ilk itiraf eden taraf olmasıyla dönemin öncü edebî kahramanlarından. Onun bilgeliği duygusal anlamdadır. Çatskiy sayesinde aydınlanma yaşar, Famusov toplumunun kurallarına karşı çıkar. Ancak eserin sonunda Çatskiy'den farklı olarak içinde yaşadığı toplumu terk etmez.

Sofya'nın olası prototipinin, yazarın amcasının kızı Sofya A. Griboyedova (1801-1886) olduğu ifade edilebilir. Eserdeki gibi Sofya'nın babası Aleksey de duldur. Famusov gibi o da kızının edebî eser okuma alışkanlığını onaylamaz ve onu Moskova'dan Saratov'a göndermekle tehdit eder. Yazar, kuzenlerini çok sever ve onlarla sıkça görüşür, onların yaşadıkları absürtlükleri eserinde işler. Rus edebiyat bilimci Nikolay K. Pıksanov'a (1878-1969) göre her iki Sofya arasındaki benzerlik dikkat çekicidir ancak kuzenlerini çok seven yazarın onları kirli entrikaların bir parçası yapmak istemeyeceği de göz önünde bulundurulmalıdır (1987, s. 447).

Eserin diğer ana kahramanı olan Çatskiy'in soyadı, oyunun ilk el yazmalarında Çadskiye (Чадский) olarak geçer. Чадский sözcüğü чад- kökünden türer (kök: -чад-, son ek: -ск, çekim eki: -ий). Sözcük, 'boğucu duman' ve 'sersemlemiş, rahatsız bilinç' anlamlarına gelir. Sözcüğün iki anlamı da kahramanın kişiliğiyle birebir örtüşür. Sofya'ya karşı duygu dünyasının 'dumanlı' oluşu, tam seçilemeyişi, belirsizliği sözcüğün ilk anlamını, Moskova soylularına ve onların yanlarındakine karşı sergilediği 'rahatsız bilinç' ile ikinci anlamını yansıtır.

⁴ Eserin içeriği göz önünde bulundurularak Famusova soyadı, baba Pavel aracılığıyla incelendiğinden ve Sofya'nın ana karakterlerden biri olduğundan, kadın kahramanın yalnızca adı üzerinden inceleme gerçekleştirilmiştir.

Karakterin prototipinin kim olduğu üzerine üç farklı aday bulunur. Bunlardan ilki, yazarın kendisidir. Yazarın Çatskiy'e kendi adı olan Aleksandr'ı vermesi, bu savı doğrular. Bir diğer kanıt ise eserin öyküsünün, Griboedov'un başından geçen bir olaya dayanmasıdır. Buna göre yurt dışı görevinden dönen Griboedov bir partiye katılır, orada Fransız özentiliği dikkatini çeker. Atılan yalanlara ve özentiliğe daha fazla dayanamayan yazar, bu durumu eleştirir. Bunun üzerine yazarın 'deli' olduğuna dair söylenti çıkar ve kısa süre içerisinde yayılır. Sosyeteden öcünü almak isteyen yazar "*onlara aklımın başında olduğunu kanıtlayacağım*" (Piksanov, 1929, s. 333) der ve eserini kaleme almaya karar verir (Piksanov, 1987, s. 449; Gündoğdu & Toprak, 2011, s. 20). Piksanov'a göre Çatskiy'in aceleci, çabuk parlayan, kimi zaman sert ve başına buyruk hâlleri, eğitimden toprak köleliğine, ahlaktan Aralıkçı Ayaklanması'na kadarki söylemleri Griboedov'u yansıtır (1987, s. 448). İkinci görüş ise Çatskiy'in tuhaflıklarıyla ve bunların zor farkına varılmasıyla Alman kökenli Rus Aralıkçı şair Wilhelm Ludwig von Küchelbecker'i (1797-1846) çağrıştırdığıdır (Çausova, 2017, s. 103). Bir diğer görüş ise, edebiyat tarihçileri Aleksandr İ. Kirpiçnikov (1845-1903), İvan D. Garusov (1824-1893) gibi isimlerin de katıldığı, prototipin Pyotr Ya. Çadayev (1794-1856) olduğudur. Rus filozof Çadayev, Aralıkçı Ayaklanması'nın fikir babalarından bir tanesidir. Kendisine sıkça 'Çadayev' şeklinde seslenilmesi, eserin ilk el yazmalarında Çatskiy'in 'Çadski' olarak geçmesi bu olasılığı güçlü kılar. Karakter olarak uymasalar da bir iftiraya maruz kalarak parlak bir kariyere sahip olduğu ordudan istifa eden Çadayev'in mağduriyeti Çatskiy ile ortak olur (Tınyanov, 1968, s. 360-361). Özellikle toprak köleliği hakkındaki ortak görüşleri onların sıkça yan yana anılmalarına yol açar.

Çatskiy, isminin anlamı bilge olan Sofya'nın dahi gözlerinin açılmasını sağlar. Esasen etrafını aydınlatan bir karakterdir. Toplumda olup biten yanlışlıkları görebilen tek kişi değildir ancak bunları aydın sınıfın içinden gelip yine o sınıfın yüzüne söyleyebilen Rus edebiyatındaki ilk kahramandır. Famusov topluluğunun karanlıkta kalma arzusu ve çabası oyunun ana çatışmasını oluşturur. Zaman zaman safına Sofya dâhil olsa da savaşın karşı cephesinde tek başına direnir. Dürüstlüğü ve açık sözlülüğüyle düşmanlarına karşı sürekli mücadele verir. Çatskiy'in kendisiyle yaşadığı tek çatışma Sofya'ya olan aşkıdan kaynaklanır. Esasen bu ilişki, zihninin bulanıklaşmasına yol açar. Deli olduğu dedikodusunu Sofya'nın çıkarmasının ardından genç kıza karşı hissettiği aşkın dumanından kendi de boğulur. "*Milyon ıstırap kaynıyor içimde*" (Griboedov, 1987, s. 104) sözleriyle rahatsızlığını dile getirerek içinde yaşadığı toplumu terk eder.

Famusov soyadı, 'ünlü', 'şanlı', 'şöhretli' anlamlarına gelen Latince *famous* sözcüğünden türemiştir (kök: *fama-*, son ek: *-ous*). Ancak soyadının *fama* ya da *famous* sözcüğünden gelmiş olabileceğine dair iki farklı görüş bulunur (Galkin, 2012, s. 32-33). İlk görüşe göre soyadı, 'bayağı bir rivayet' anlamına gelen *fama* kökünden türemiştir (Gerşenzon, 1989, s. 80-81). Rus edebiyat eleştirmeni Yuriy N. Tınyanov'a (1894-1943) göre, Famusov soyadı, 'söylenti', 'rivayet' anlamlarına gelen Latince *fama* sözcüğünden gelmiş olamaz çünkü eğer böyle olsaydı, karakterin soyadı Famusov değil Famin olurdu (1968, s. 373). Famusov'un kişiliği ve temsilcisi olduğu sosyete çevresi göz önünde bulundurulduğunda *famous* sözcüğünden türemiş olma olasılığı daha yüksek gibi görünmektedir.

Famusov, XIX. yüzyıl Rus soylu kesiminin temsilcisidir. Çatskiy'in eleştirilerin odağındaki kişi ve o zümrenin üyesidir. Famusov karakteri, ait olduğu tabakayla o kadar iç içe geçer ki ortaya 'Famusov topluluğu, cemiyeti' diye bir ifade çıkar. Topluluk, yalnızca güce, paraya, rütbeye, mevki ve makama önem veren, insanın içsel özelliklerini ise pek önemsemeyen insanlardan oluşan bir gruba, Rusya'nın o dönemki aristokrat ve soylu sınıfını temsil eder.

Famusov'un olası prototipi, yazarın amcası Aleksey Fyodoroviç'tir. Griboedov, amcasının onunla olan benzerliği hakkında şu ipucunu verir:

"O zamanki (yirmi yıl önceki) nesilde neden her yerde bir tür ahlaksızlık ve nezaket karışımının olduğunu açıklamayı tarihçilere bırakıyorum; Dışarıdan bakıldığında törelerinde mertlik, soyluluk vardır ama kalpleri her türlü duygudan yoksundur. ... Daha açık anlatalım: Herkesin ruhunda namussuzluk, dilinde yalan vardı. Bugün

durum böyle değil gibi görünüyor ama belki de öyledir, unutmayalım ki amcam o döneme ait. O, aslanlar gibi, Suvorov komutasındaki Rus ordusuyla Türklere karşı savaştı, sonra Petersburg'da karşısına kim çıktıysa ona dalkavukluk etti, emekliliğinde dedikodular arasında yaşadı" (Lıkoşin, 1929, s. 316).

Amcasını model olarak yarattığı Famusov karakteri ile Griboyedov, esasen soylu, mert, zengin bir insanın protokol karşısında nasıl da alçaldığı, yüksek mevkidekilere yaranma arayışında olduğunu resmeder.

Famusov ilk perdede kızına zengin bir damat adayını uygun gördüğünü, "*Yoksul birinden sana eş olmaz*" (Griboyedov, 1987, s. 15) cümlesiyle ifade eder. Ancak bu isteğinde ona göre olağanüstü bir durum yoktur çünkü 'her Moskovalı gibi' o da yalnızca kızının evlilik ölçütlerine karışıp maddiyatı öne çıkarmıştır. Kızına ahlak konusunda öğütler dizerken evin hizmetçisi Liza'ya⁵ sarkıntılık eder. Eserde şan, şöhret meraklısı bir kişi olarak okurun karşısına çıkar. Zengin, soylu ve muhafazakâr biridir ve olay örgüsü onun evinde geçer. Sonuç olarak Famusov, Moskova sosyetesinin 'ünlü' temsilcilerinden biridir ancak bu ünü, onu ahlaklı, erdemli, yüce yapmaz aksine onun gibi ünlü insanlar üzerinden dönemin soylularının düşünce, tutum ve davranışları eleştirilir.

Molçalin soyadı, 'susmak' anlamına gelen Rusça *молчать* fiilinden türemiştir (kök: *-молч-*, son ek: *-а*, mastar eki: *-ть*). Molçalin'in kelime anlamı ise 'susan kişi', 'suskun' olarak çevrilebilir. Eserde ürkek tavırlarıyla, her söyleneni kabul etmesiyle, hiçbir karşı düşünce üretmemesiyle, çoğu durumda sessiz kalmasıyla öne çıkar. Karakterin amacı, çevresinde olan biten hiçbir olaya karışmadan yaşamını idame ettirmektir. Üstlerine karşı gelmeyecek biat kültürüyle toplumda yer edinmeye çalışır. Yazar, Molçalin karakteriyle dönemin Rus toplumunda bir düşüncesi ve duruşu olmayan, mevki makam meraklısı, dalkavukluk yaparak asalak gibi yaşayan insanları hicveder. Oyunun 'bukalemunu' konumundadır. Oyunda mevcut koşullara herkesten daha iyi uyum sağlar. Duruma, ortama ve kişisine göre hareket eder. Farklı karakteri olan birçok insanla ortak dil bulabilmesi sayesinde işlerini yoluna koyar. Hedeflerine ulaşmak için Sofya araç, baba Famusov amaç konumundadır. Kariyerini tek bir olayda tehlikeye atar, o da Liza'ya olan aşkıdır. Ayrıca bu sevgi, onun gerçek ve canlı olan tek duygusu olması bakımından da önemlidir (Krupçanov, 2001, s. 8). Ancak bu süreçte başta Famusov ve Sofya olmak üzere insanlara yalanlar söylemeyi ihmal etmez.

Molçalin'in prototipi hakkında farklı görüşler söz konusudur. Rus edebiyat tarihçisi Vladimir V. Kallaş'ın (1866-1918) iddiasına göre, eserin eski el yazmalarından birinde Molçalin yerine fahrî müfettiş Lunin'in kâatibi görevinde Poludenskiy adı geçer (1905, s. 175-176). Bir diğer edebiyat tarihçisi Aleksey N. Veselovskiy (1843-1918) de meslektaşıyla aynı görüşü paylaşır; ona göre Molçalin karakteri, uzun zaman önce ölmüş şerefli bir müfettişin evine girip çıkan soylular arasından seçilmiş bir kişiden esinlenerek oluşturulur (1874, s. 1540).

Olay örgüsünde dikkat çekmese de Molçalin soylu bir aileden gelir. Ancak maddi durumu iyi olmadığı için Famusovların evinde ikamet eder. Bu açıdan bakıldığında barınma gibi temel gereksinimini karşılamak için dahi suskun kalmayı tercih eder. Molçalin karakteri üzerinden kişisel çıkarları, mevki ve makam hırsı yüzünden kişiliğinden ödün veren insanlar hicvedilir. Soyadından ve karakterinden görüleceği üzere Molçalin silik, sinsî kişiliğiyle soyut bir karakter gibi dursa da dönemin toplumsal ve politik gerçeklerinin somut bir yansımasıdır. Karakterinin aksine kendine özgüven duyması bu nedenledir. Bu bağlamda kadın erkek ilişkisi bakımından toplumda kendine yer bulması şaşırtıcı değildir. Ondan hoşlanan yalnızca Sofya değildir ayrıca Tatyana Yuryevna'nın ve Famusov'un baldızı Hlyostova'nın da sempatisini kazanır (Kalaşnikov, 2012, s. 47). Eserin yazıldığı

⁵ Liza, evin ve olayların toparlayıcısı rolündedir. Baba Famusov'a ve Molçalin'e yüz vermez. Olgun ve bilinçli tavırlarıyla eserin en dengeli ve olumlu karakteri olmasıyla öne çıkar. Çatskiy'i kısmen de olsa anlayan, ona sempati duyan genç kız, inisiyatif almamaya çalışır çünkü serflerin trajik bağımlılığının farkındadır ve özgürlüğü için nasıl savaşacağını bilmez (Tsimbayeva, 2003: 133).

yıllarda birçok Rus genci, aristokratik davranış kurallarını, psikolojik esnekliği, ironik rol değiştirme tekniğini benimser ve bu durum ayrı bir sosyokültürel önem kazanır. Hoş bir tarz ve serinkanlılık kisvesi altında gençler, gerçek sosyal statülerini gizlemeyi başarırlar. Bu yönüyle Molçalın, Rus edebiyatında yeni nezaket ve incelik sahasına hâkim olan Rus edebiyatının ilk kahramanlarından biridir (Kalaşnikov, 2012, s. 48).

Molçalın, Çar I. Aleksandr (1777-1825) ve Çar I. Nikolay (1796-1855) dönemlerine damgasını vurmuş devlet adamı ve savaş bakanı Aleksey A. Arakçeyev'in (1769-1834) politikalarıyla örtüşen bir karakterdir. Bu baskıcı uygulamalara göre kişi, kendi fikri olsa da bunu yüksek sesle dile getirmemeli, içinde tutmalı, herhangi bir tartışma ortamı yaratmamalı ve itaat etmelidir. Çarlık yönetimi tarafından bu yaklaşım o kadar benimsenir ki Arakçeyevcilik (аракчевщина) diye bir ifade ortaya çıkar. En kısa açıklamasıyla terim, I. Aleksandr'ın liberal politikalarından vazgeçışı ve bir sonraki çarla artan baskıcı uygulamaları işaret eder, ayrıca otokratik düzeni korumak, toprak köleliği sistemini sürdürmek başlıca amaçtır (Yeroşkin, 2006, s. 71).

Arakçeyev tarzı yönetim anlayışının öne çıkan diğer karakteri Albay Skalozub'dur (Fomiçyov, 1981, s. 227; Süer, 2006, s. 17). Famusov ile birlikte Skalozub, oyunun ve dönemin tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından kilit öneme sahiptir (Pisarev, 1956, s. 362). Sosyetenin gözde isimlerinden ve o dönem insanların temsil eder. Skalozub soyadı 'dişlerini göstermek' ve 'sırtmak' anlamlarına gelen *скалить* ve *зуб* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle şekillenir. Normalde görevi gereği sert bir mizaca sahip olması, bir kurt gibi dişlerini göstermesi gerekirken Skalozub pek ciddi bir insan değildir. Yaşamda yalnızca iki konuya ciddiyetle yaklaşır: terfi etmek ve kızını zengin bir kocayla evlendirmek. Araştırmacı Andrey L. Krupçanov'a göre Skalozub soyadı eserde kaba bir biçimde alay etme ve saldırganlık olarak vücut bulur (2001, s. 7). Karakterin askerî-bürokratik söylemleri, yazarın Arakçeyev'e karşı eleştirel ve alaycı tutumunu gösterir (İnanır, 2006, s. 51). Kendine güveni üst düzeyde olan karakterin tek amacı yüksek rütbeye terfi etmektir. İçinde yaşadığı koşullarda buna ulaşacağına emindir çünkü Rusya'da 1812-1814 yılları arasında birçok yüksek rütbeli asker vefat ettiğinden, normal zamana göre, subaylar daha hızlı yükselir (Tsimbayeva, 2003, s. 117). Bu nedenle baba Famusov'un da birinci damat adayıdır. Esasen Skalozub generalliğe yükselmenin değil onun getireceği olanaklardan faydalanmanın peşindedir.

Skalozub'un prototipi üzerine farklı görüşler bulunur. Bu görüşlerden öne çıkanı, Sofya A. Griboyedova (1806-1886) ile evlenen subay Sergey A. Rimskiy-Korsakov (1798-1883) (Garusov, 1875, s. 260; Akt. Piksarov, 1987, s. 449), bir diğer iddia ise piyade general ve savaş yazarı olan İvan N. Skobelev (1778-1849) olduğudur. 1813-1814 yıllarında Rus ordusuyla Avrupa içlerine kadar giden Aralıkçı Nikolay İ. Lorer (1794-1873), Skalozub'un 1820 yılında Semyonov Alayı'nda isyan çıkaran eğitimsiz, sert, resmî ve disiplinli bir komutan olan Fyodor Ye. Schwartz (1783-1869) olduğunu iddia eder (1904, s. 61). Veselovskiy ise Skalozub'un komutan İvan F. Paskeviç (1782-1856), devlet adamı ve savaş bakanı Arakçeyev, hatta Çar I. Nikolay'dan esinlenerek yaratılmış olabileceğine dair dedikoduların dolaştığını paylaşır. Ancak ona göre kesin olan, "*benzer insanlardan oluşan bütün bir sınıfın ana hatlarının çizildiği kolektif bir karakteri temsil ettiği*" görüşüdür (Veselovskiy, 1874, s. 1534-1535). Tınyanov'a göre Skalozub, I. Nikolay'm askerî rejiminin sonunun yaklaştığını gösteren bir karakterdir (1968, s. 379).

Oyunun karikatür olarak nitelendirilebilecek iki kişisi bulunur: Zagoretskiy ve Repetilov. Zagoretskiy soyadının anlamına ilişkin iki farklı yaklaşım kabul edilir. Bunlardan ilki 'dağların, tepelerin ötesinden gelen' (*за-, -гор-, -еу, -ск-, -уи*), diğeri dedikodularla 'insanlar arasında düşmanlık kıvılcımı yakan, yayan' (*за-, -гор-, -е, -ть, -ск-, -уи*). Zagoretskiy'in prototipinin kim olduğuna dair de farklı hipotezler ortaya atılır. Edebî karakterlerin prototipleri üzerine uzun yıllar araştırmalar yapan Rus edebiyat tarihçisi İvan Garusov, Zagoretskiy'in, Moskovalı ve Yaroslav iltizamcısından ufak kazançlar etmekten kaçınmayan, ticaret yaşamına yeni başlamış birinin ya da kendisinin bir iltizamcının ya da herkesi yeneceğinden emin olan bir kumarhane sahibinin olabileceğini iddia eder

(1875, s. 371-372). Bir diğer iddia ise tiyatro eleştirmeni ve çevirmen Aleksandr L. Elkan (1819-1868) olduğudur.

Oyunda Zagoretskiy üçkâğıtçı, yalancı, kumarbaz özellikleriyle öne çıkar. Bir Türk kentinde kurulan köle pazarından Arap kızını Hlyostova'ya köle olarak getirir. Dönemin Moskova'sındaki gerçek yaşamı çok iyi bilir bu yüzden sahtekârlıkları toplumda normal olarak kabul edilir (Leonaviçus, 2013, s. 89). Çatskiy'in karşıt karakteridir; namuslu, dürüst biri toplumdaki dışlanırken tam tersi özelliklere sahip Zagoretskiy her yerde kabul görür. İki karakter üzerinden toplumun ahlak kuralları sorgulanır. Çatskiy'in 'deli' olduğu konusunda kamuoyu yaratılmasında, dedikodunun her köşeye yayılmasında etkisi olan Zagoretskiy 'dağların ardından gelip' toplumda 'gerekli insan' konumuna yükselmesiyle soyadının hakkını verir. Türk dilindeki *dağdan gelip bağdakini kovmak* deyimini eserde uygulayan kişi olur.

Oyunun Moskova dışında yaşayan tek karakteri Repetilov'dur. Karakterin soyadı, 'tekrar etmek', 'çene çalmak' anlamlarına gelen Latince *repeto* sözcüğünden türemiştir. Repetilov'un kendine ait düşünceleri yoktur, daima başkalarının sözcüklerini tekrarlar. Kısa süre önce "arkadaşım", "dostum" dediği Çatskiy hakkında 'deli' dedikodusunun yayılması üzerine o da deli demeye başlar. Oyunun sonunda Çatskiy ile konuşmasında, ömrünü balolarda tükettiğini, çocuklarına özen göstermediğini, karısını aldattığını, kumar oynadığını, yasaları hiçe saydığını itiraf eder.

Repetilov'un olası prototipinin, yazarın hafif süvari alayında Moskova'da ve İrkutsk'ta birlikte görev yaptığı arkadaşı Nikolay A. Şatilov (1788-1841) olduğu kabul edilir (Superanskaya & Suslova, 1981, s. 42). Yazarın arkadaşı iyi, nazik bir insandır ancak çok boştur, sürekli şaka ve kelime oyunları yapar, şakalarıyla Griboyedov'u o kadar bıktırır ki yazar, oyununda ona da yer vermeyi kararlaştırır (Veselovskiy, 1874, s. 1555-1556). Repetilov karakteri üzerinden Aralıkçı Ayaklanması'nın ardından hükümetin safına geçen ve yetkililere arkadaşlarını ihbar eden kişiler eleştirilir.

Bir diğer ikincil karakter olan Platon Goriç'in soyadı Rusça 'ıstırap, acı çeken', 'keder', 'bela' gibi anlamlara gelen *zope* sözcüğünden türer ve 'acı çeken', 'üzülen' demektir (*-zope-* + *-uy*). Soyadının yansıması olarak evlendikten sonra iyi bir subaydan erkek çocuğuna, hizmetçi kocaya dönüşür ve keder içerisinde yaşam sürer (Krupçanov, 2001, s. 7). Goriç'in olası prototipi İlya İvanoviç Ogaryov'dur (1780-1854). Ogaryov ile yazar, Kafkasya'da askerlik hizmetini yerine getirirken tanışır. Daha sonra Arhangelsk ve Perm valiliğe görevlerinde bulunacak olan Ogaryov'u oyuna dâhil etmeyi düşünmez (Piksanov, 1987, s. 453). İyi huylu, dürüst ama beceriksiz olarak nitelendirdiği karakterini yaratırken aklına eski arkadaşı gelir ve karakter kendiliğinden ortaya çıkmış olur (Veselovskiy, 1874, s. 1540).

Hlyostova soyadı, Rusça 'kamçulamak' anlamına gelen *хлестать* sözcüğünden türer (*хлест* (kök), *-oë*: son ek, *-a*: çekim eki). Huysuz ve kavgacı bir kadın olan Hlyostova için zenginlik ve asalet çok önemlidir. Yönetmeyi sever, otorite sahibi ve sert bir mizacı vardır. Diğer karakterlerin aksine Anfisa Hlyostova'nın prototipinin Nastasya D. Ofrosimova (1753-1826) olduğuna dair daha yaygın bir kabul bulunur (Piksanov, 1987, s. 450). Ofrosimova, dönemin Moskova sosyetesinin önde gelen kadınlarından. Edebiyat tarihçisi Mihail O. Gerşenzon (1869-1925) onu şu sözlerle tarif eder: "Moskova toplumunda gerçekten buyurgan bir şekilde komuta ediyordu. Yalnızca suratlarına tokat atarak korkuttuğu oğulları, uzun boylu muhafızlar değil aynı zamanda tanıştığı herkes ondan ateşten korkar gibi korkuyordu" (1989, s. 83).

Knyaz Pyotr Tugouhovskiy, yaşlı, hasta, ağır duyan, işitme cihazı taşıyan bir karakterdir. Famusovların evinde karısı Marya ve altı kızıyla okurun karşısına çıkar. Karakterin prototipinin Knyaz Şahovskiy olduğu iddia edilir (Veselovskiy, 1874, s. 1555; Kovalyov, 2020, s. 69). 'Katı', 'zor', 'ağır' anlamlarına gelen *мызой* ve 'kulak' anlamına gelen *ухо* sözcüklerinin birleşmesiyle 'ağır işiten', 'zor duyan' demek olan Tugouhovskiy soyadı ortaya çıkar. Karı koca Tugouhovskiilerin sağırıkları gerçek olduğu kadar mecazi anlamdadır. Onlar eğitime, yeniliğe, gerçek duygu ve değerlere karşı sağırdırlar. Kendilerine yarar sağlamayacak yeni ve farklı olan her görüşe kapalıdırlar.

Famusov topluluğun diğer üyeleri büyükanne ve torunu Hryuminalardır. Hryumina soyadı Rusçada 'domuz' anlamına gelir. Her ikisi de diğer insanları küçük görür, kimseyi beğenmez. Dedikoducu, moda düşkünü ve Fransız kültürü hayranı olan torunu hiç evlenmemiştir ve evli kadınları daima kıskanır. Onun ilgisini teken çek şey kirli dedikodudur. Büyükanne ise balolara gidemeyecek kadar yaşlı olsa da torununa koca bulmak için o hâliyle etkinliklere katılır. Kulakları pek iyi duymaz, Alman aksanıyla komik bir biçimde konuşur. 'Hor hor' (хрю хрю) şeklinde domuz horultusu sesi çıkarması nedeniyle yazar tarafından kendisine Hryumina soyadı verilir.

Konuşan soyadları üzerine çalışmalar yürüten Rus dil bilimci Nataliya M. Azarova araştırmalarının sonucunda bir sınıflandırma modeli çıkarır, *Akıldan Bela* oyunundaki karakterleri üç türe ayırır (2000, s. 28-29):

- 1) Yalnızca konuşan soyadları: Bu sınıfa, karakterin yalnızca bir önemli özelliğine göre oluşturulan soyadları girer. Eserden Famusov, Knyaz Tugouhovskiy, Repetilov, Molçalin örnek verilebilir.
- 2) Değerlendirici soyadları: Karakterin kişiliği, davranışları, duygu ve düşünce dünyası üzerine değerlendirme sunan soyadlarıdır. Eserden Skalozub, Zagoretskiy, Bayan Hryumina, Hlyostova bu sınıfa girer.
- 3) Çağrışımsal soyadları: Karakterin, prototipini çağrıştırıcı özellikler üzerinden şekillendiği soyadlarıdır. Eserden Çatskiy ve ismiyle Sofya bu sınıfa dâhil edilebilir.

Örneklerden de görüleceği üzere, ilk sınıflandırmada Famusov, 'ünlü' çevrenin temsilcisi olma, Tugouhovskiy işine gelmeyenleri duymama, Repetilov sürekli tekrar eden boş konuşma, Molçalin sessiz, sakin olma özellikleriyle öne çıkar. İkinci sınıflandırmaya göre Skalozub saldırgan, sert biri gibi sanılırken aslında sırtan, ciddi olmayan, Zagoretskiy başka yerden gelip arabozucu, düşmanlık ve dedikodu yayıcı, konuşurken domuz gibi ses çıkaran Bayan Hryumina etrafına kötülük (pislik) saçan, Hlyostova sert ve otoriter kişiliğe sahip karakterlerdir. Son sınıflandırmada Çatskiy, olası prototipi Çaadeyev, Sofya ise aynı ada sahip olan yazarın kuzenini çağrıştırır. Azarova'nın sınıflandırması, soyadlarının kullanım amacına dönüktür, yazarın söz konusu soyadlarını oluştururken hangi noktalara gönderme yaptığıyla ilgilidir. Daha genel anlamda, yazarın karakterlerini oluşturmadaki amacını yansıtır.

2. Sonuç

Edebî metinlerdeki onomastik birimler, belirli özel ad ya da soyadlarını işaret etmelerinin yanı sıra eserini oluşturma sürecinde yazarın düşünce dünyasının açığa çıkmasına yardımcı olmuşlardır. Klasisizmden XIX. yüzyıl Rus edebiyatına miras kalan konuşan soyadları, Griboedov ile farklı bir yöne evrilmiştir. Klasisizmdeki konuşan soyadları geleneğinden farklı olarak karakterlerin olumlu ya da olumsuz ayırımına gitmeyen yazar, onları yalnızca ana fikre ve olay örgüsüne hizmet eder biçimde şekillendirmiştir. Onun *Akıldan Bela* oyununda dolaylı ve dolaysız olarak psikolojik ve sosyolojik unsurları da katarak yer verdiği konuşan soyadları, o dönemde ve sonrasında ilgi odağı olmuştur. Başta Puşkin, Gogol, Dostoyevskiy, Çehov gibi isimler olmak üzere birçok yazar ve şair bu yönetime başvurmuştur. Yine aynı dönemde birçok edebiyatçı, edebiyat eleştirmeni ya da tarihçisi karakterlerin olası prototiplerinin kimler olduklarına dair varsayımlarını ortaya koymuşlardır. Böylece edebî karakter çözümlemelerine farklı bakış açıları kazandırılmasının önü açılmıştır.

Çalışma kapsamında oyunun birincil ve ikincil karakterlerinin soyadlarının oluşturulma süreci araştırılmıştır. Yapılan inceleme ışığında karakterlerin soyadlarının rastlantı sonucu ortaya çıkmadıkları belirlenmiştir. Neredeyse incelenen tüm karakterlerin kişiliklerinin ve soyadlarının anlamlarının birbiriyle örtüştüğü görülmüştür (Sofya'nın yalnızca isim analizi yapılmıştır). Son olarak karakterlerin soyadları, Nataliya Azarova'nın sınıflandırma modeline tabi tutulmuştur. Model bağlamında işlevlerine göre konuşan soyadları ve eserde söz konusu işlevi yansıtan soyadlarına sahip karakterler belirlenmiş ve karakterizasyon yöntem eksenli bir inceleme oluşturulmuştur. Böylece sanatsal bir yöntem olarak konuşan soyadlarının, karakterin en önemli özelliğini yansıttığına dair

açıklamanın yetersiz kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nitelendirmenin, konuşan soyadlarının yalnızca bir işlevini kapsadığı açıktır.

Griboyedov'un *Akıldan Bela* oyununun karakterleri ve onların soyadları göz önünde bulundurulduğunda sanatsal bir inceleme yöntemi olarak konuşan soyadlarının, karakterin kişiliğine, olası prototipine, duygu ve düşünce dünyasına, davranışlarına, fiziksel ve psikolojik özelliklerine, ayrıca dönemin sosyo-politik ve tarihsel koşullarına ilişkin ipuçlarını içerisinde barındırdığı dikkat çekmiştir. Konuşan soyadları aracılığıyla edebiyat araştırmalarında eserlerin daha derinlemesine incelenbilmesine, karakter-olay örgüsü kopukluğunun giderilmesinde, en önemlisi de daha bütüncül ve kapsamlı analizlerin gerçekleştirilmesinde önemli yararlar sağlayabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Azarova, N. M. (2000). *Tekst. Posobiye po russkoy literature XIX veka*. Ç. 1. Moskva: İzdatelstvo MPGU "Prometey".
- Çausova, İ. A. (2017). *Analiz proizvedeniy russkoy klassičeskoj literaturı XIX veka*. Moskva: KDU.
- Dmitriyeva, K. A. (2018). Govoryaşçıye imena v proizvedeniyah russkih pisateley. *Mejdunarodny nauçnyy jurnal "Vestnik Nauki"*, 9(9), 30-31. <https://cyberleninka.ru/article/n/govoryaschie-imena-v-proizvedeniyah-russkih-pisateley>
- Fomiçyov, S. A. (1981). Dramaturgiya naçala XIX v. Tvorçestvo A. S. Griboyedova komediya "Gore ot uma". *İstoriya russkoy literaturı v 4-h tomah*. T. 2. Ot sentimentalizma k romantizmu i realizmu. E. N. Kupreyanova (Red.). Leningrad: "Nauka", Leningradskoye otdeleniye.
- Galkin, A. B. (2012). Geroi i syujeti russkoy literaturı: *İmena, obrazi, idej* (2-ye izd.). Moskva: Flinta.
- Garusov, İ. D. (Red.). (1875). *Gore ot uma: Komediya v çetiryoh deystviyah, v stihah: Po sçyotu sorokovoye, po soderjaniyu pervoye polnoye izdaniye*. İ. D. Garusov (Red.). Sankt-Peterburg: Tipografiya P.P. Merkul'yeva.
- Gerşenzon, M. O. (1989). Griboyedovskaya Moskva. M. O. Gerşenzon (Red.), *Griboedovskaya Moskva. P. Ya. Çaadayev. Oçerki prošlogo* (s. 27-106). Moskva: Moskovskiy raboçiy.
- Gordin, A. M. (Sost.). (1958). A. S. Griboyedov v russkoy kritike. A. S. *Griboyedov v russkoy kritike: Sbornik statey*. Moskva: Goslitizdat, III-XXXVI.
- Griboyedov, A. S. (1987). *Gore ot uma*. Moskva: Nauka.
- Gündoğdu, C. & Toprak, E. (2011). 'Rahatsız bilinç' ya da Akıldan Bela. C. Gündoğdu (Ed.), *Akıldan Bela* (Çev. C. Gündoğdu & E. Toprak, s. 5-30). İstanbul: İkaros Yayınları.
- İnanır, E. (2006). A.S. Griboyedov'un Akıldan Bela oyununda süje ve eylem sorunsalı. *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, 8, 44-53. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/teddergi/issue/18486/194671>
- Kalaşnikov, S. B. (2012). Psihologičeskaya variativnost obraza Molçalina. *Vestnik VolGU*, 8(11), 44-52. <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-variativnost-obraza-molchalina-kak-strategiya-dendistskogo-povedeniya>
- Kallaş, V. V. (1905). Zametki o Griboyedove. *Russkiy arhiv*, No. 5, 174-177. <https://www.prlib.ru/item/363049>
- Kolesnik, L. A. (2015). Poetika "govoryaşçih" imyon i familiy v russkoy klassike XIX veka. *Slavyanskyie çteniya*, 5(11), 170-177. https://ibn.idsi.md/en/vizualizare_articol/43302
- Kovalyov, G. F. (2020). Avtobiografizm onomastiki "Gorya ot uma" A.S. Griboyedova. K 225-letiyu so dnya rojdeniya velikogo russkogo poeta (1795-1829). *Aktualniye voprosı sovremennoy*

filologii i jurnalistiki, 1(36), 66-79. <https://cyberleninka.ru/article/n/avtobiografizm-onomastiki-gorya-ot-uma-a-s-griboedova>

- Krupčanov, A. L. (2001). *Russkaya literatura XIX-XX vekov: V dvuh tomah*. T. 1: Russkaya literatura XIX veka: Učebnoye posobiye dlya postupayuščih v vuzı. Moskva: İzd-vo Moskovskogo universiteta, https://a4format.ru/pdf_files_bio2/48eaf886.pdf adresinden 29.09.2023 tarihinde alınmıştır.
- Leonavičius, A. V. (2013). Bal-skandal: “Gore ot uma”, “Myortviye duši”, “Dvoynik”. *Noviy filologičeskiy vestnik*, 3(26), 88-101. https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_Per_1021478
- Likoşin, V. İ. (1929). İz “Zapisok” V. İ. Likoşina. N. K. Piksano (Red.), A. S. Griboyedov v vospominaniyah sovremennikov (s. 315-324) Moskva: Federatsiya.
- Lorer, N. İ. (1904). İz zapisok dekabrista. *Russkoye bogatstvo*, No: 3, 51-92.
- Paşayeva, Y. F. (2021). Kontsepsiya imeni v russkoy literature. *Rusya Araştırmaları Dergisi*, 6, 177-191. <https://doi.org/10.48068/rusad.937792>
- Piksano, N. K. (1987). Prototipı “Gorya ot uma”. L. L. Grişunin (Otv. red.), *Gore ot uma*. A. S. Griboyedov (2-ye izd., s. 444-454). Moskva: Nauka.
- Piksano, N. K. (Red.). (1929). A. S. Griboyedov v vospominaniyah sovremennikov sbornik. Moskva: Federatsiya.
- Pisarev, D. İ. (1956). *Soçineniya v çetryoh tomah*. Tom 3. Stati 1864-1865. Yu. S. Sorokin (Red.). Moskva: GİHL.
- Puşkin, A. S. (1960). Puteşestviye v Arzurum vo vremya pohoda 1829 goda. *Sobreniye soçineniy v desyati tomah*. Tom 5. Romanı i povesti. D. D. Blagoy, S. M. Bondi, V. V. Vinogradov, Yu. G. Oksman (Obşç. red.). Moskva: GİHL, 412-462.
- Sabziyeva, M. (2022). Yabancı okurların F.M. Dostoyevski'nin eserlerindeki onomastik birimlerin algılaması üzerine. F. Paşayeva Yunus & Y. Yunus (Ed.), “F. M. Dostoyevski'nin ulusal kültürlerdeki mirası”, *F. M. Dostoyevski'nin doğumununun 200. yıldönümü anısına uluslararası sempozyumu bildiri kitabı* (Cilt 2, s. 111-116). Ankara: Sonçağ Akademi.
- Superanskaya, A. V. & Suslova, A. V. (1981). *Sovremenniye russkiye familii*. Moskva: Nauka.
- Süer, A. Ö. (2006). *XIX. yüzyıl Rus edebiyatı üzerine yazılar*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Tınyanov, Yu. N. (1968). Syujet “Gorya ot uma”. V. V. Vinogradov (Red.), *Puşkin i ego sovremenniki* (s. 347-379). Moskva: Nauka.
- Tsimbayeva, E. N. (2003). Hudojestvennyy obraz v istoričeskom kontekste. Analiz biografij personajey “Gorya ot uma”. *Voprosı literaturı*, No: 4, 98-139. <https://voplit.ru/article/hudozhestvennyj-obraz-v-istoricheskom-kontekste-analiz-biografij-personazhej-gorya-ot-uma>
- Veselovskiy, A. N. (1874). Oçerki pervonaçalnoy istorii Gorya ot uma. *Russkiy arhiv*, No. 6, 1513-1566. <http://proj.slovo.isu.ru/griboedov1/text/o%20tvorchestve/Russkiy%20arkhiv%201874,%20%20%20Oçerk%20pervonachalnoy%20istorii%20Gore%20ot%20uma.pdf>
- Yeroşkin, N. P. (2006). Krepostniçeskoye samoderjaviye i ego institutı. N. P. Yeroşkin. V. A. Muravyov (Otv. red.), *Rossiyskoye samoderjaviye* (s. 43-282). Moskva: RGGU.

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE KOLEKTİF ADAPTASYON: KARMAŞIK UYARLANABİLİR SİSTEMLER BAKIŞ AÇISI

Volkan AŞKUN¹

Öz

Bu çalışma, insan kaynakları yönetiminde (İKY) kolektif adaptasyonu karmaşık uyarlanabilir sistemler (KUS) olarak bütünleştiren kapsamlı bir teorik çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma, derin literatür taramasını yorumlayıcı paradigmayla gerçekleştirerek KUS ilkelerini İKY ile bütünleştiren, beliren özellikleri, kendi kendine örgütlenmeyi ve uyarlanabilirliği vurgulayan kapsamlı bir model önermektedir. Bu model, işgücünün değişen ortamlara adaptasyon becerisini artırmaya yönelik İKY uygulamalarına rehberlik edebilir. Bu anlamda küçük gruplardan büyük örgütlere kadar kolektif adaptasyonun sosyal entegrasyon stratejileri, sosyal çevreleri ve problem yapıları arasındaki etkileşimler ortaya konulmaktadır. Ayrıca temel İKY işlevleri, örgütsel uyum ve esnekliğin teşvik edilmesine katkıları ışığında tartışılmaktadır. İKY'nin paylaşılan değerler, normlar ve işbirliğine dayalı sorun çözme kültürünü teşvik etmedeki rolünün kolektif adaptasyon için önemi vurgulanmaktadır. Çalışmada yol bağımlılığı, optimizasyon eksikliği ve kolektif miyoplüğün kolektif adaptasyon süreçlerindeki rolü göz önünde bulundurularak, karmaşık sosyo-bilişsel sistemlerdeki adaptasyon mekanizmalarını daha iyi anlamak için transdisipliner bir yaklaşımı teşvik etmektedir. Aynı zamanda gelecekteki ampirik çalışmalar için potansiyel araştırma önerileri ve yönergeler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan kaynakları yönetimi, Karmaşık uyarlanabilir sistemler, Kolektif adaptasyon, Belirme, Kendi kendine örgütlenme

JEL Kodları: C00, J2, O1

COLLECTIVE ADAPTATION IN HUMAN RESOURCE MANAGEMENT: A COMPLEX ADAPTIVE SYSTEM PERSPECTIVE

Abstract

This study aims to present a comprehensive theoretical framework that integrates collective adaptation in human resource management (HRM) as complex adaptive systems (CAS). Through an in-depth literature review with an interpretive paradigm, the study proposes a comprehensive model that integrates the principles of CAS into HRM, emphasizing emergent properties, self-organization and adaptability. This model can guide HRM practices to enhance the workforce's ability to adapt to changing environments. In this sense, the interactions between social integration strategies, social environments and problem structures of collective adaptation from small groups to large organizations are revealed. Furthermore, key HRM functions are discussed in light of their contribution to promoting organizational adaptability and resilience. The importance of HRM's role in fostering a culture of shared values, norms and collaborative problem solving for collective adaptation is emphasized. By considering the role of path dependence, lack of optimization and collective myopia in collective adaptation processes, the study encourages a transdisciplinary approach to better understand adaptation mechanisms in complex socio-cognitive systems. It also provides potential research suggestions and directions for future empirical studies.

Keywords: Human resource management, Complex adaptive systems, Collective adaptation, Emergence, Self-organization

JEL Codes: C00, J2, O1

¹ Dr. Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, volkanaskun@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2746-502X

Başvuru Tarihi (Received): 04.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 21.05.2024

Giriş

Modern iş dünyasında örgütler, hızlı teknolojik gelişmeler, küreselleşme ve ekonomik değişimlerle karakterize edilen giderek daha karmaşık ve dinamik ortamlarla karşı karşıya kalmaktadır (Armstrong ve Taylor, 2020). Böyle bir ortamda hayatta kalmak ve gelişmek için uyum sağlama ve dayanıklılık temel örgütsel yetenekler olarak ortaya çıkmıştır (Wright ve McMahan, 1992). İnsan kaynakları yönetimi (İKY), işgücünde kolektif adaptasyonu teşvik ederek örgütlerin bu zorlukların üstesinden gelmesini sağlamada çok önemli bir rol oynarken geleneksel İKY modelleri ve uygulamaları, günümüz iş ortamlarıyla ilişkili karmaşıklık ve belirsizliği ele almak için yeterli olmayabilir (Lichtenstein vd., 2006).

Karmaşık uyarlanabilir sistemler (KUS) teorisi, örgütlerin insan kaynaklarını yönetirken karşılaştıkları zorlukları daha iyi anlamak ve ele almak için umut verici bir mercek sunmaktadır (Aşkun, 2023; Axelrod ve Cohen, 2000). KUS, çok sayıda etkileşimli aracı, doğrusal olmayan dinamikler, kendi kendini örgütlenme ve belirme özellikleriyle karakterize edilir (Holland, 2006) ve karmaşık sistemlerin uyarlanabilir davranışlarını incelemek için biyoloji, sosyoloji ve yönetim gibi çeşitli alanlara uygulanmıştır (Miller ve Page, 2007; Mitchell, 2009). İKY bağlamında KUS teorisi, İKY uygulamaları ile çalışan davranışları arasındaki dinamik etkileşimin yanı sıra örgütlerin beliren ve kendi kendini örgütlenme doğası hakkında değerli bilgiler sağlayabilir. Örneğin, KUS teorisi güçlü bir örgüt kültürünü, paylaşılan değerleri ve normları teşvik eden İKY uygulamalarının işgücünde kolektif adaptasyonun belirmesini nasıl artırabileceğini açıklamaya yardımcı olabilir. Ayrıca, çalışanlar arasında işbirliğini, enformasyon paylaşımını ve problem çözmeyi kolaylaştırmada kendi kendini örgütlenmenin rolüne ışık tutabilir.

İnsan, varlığının doğası gereği küçük gruplar ve ekiplerden daha büyük örgütler ve topluluklara kadar çeşitli kolektifler halinde yapılandırılmaktadır (Tajfel, 1981). Kolektifler hem bireysel hem de mesleki alanlarda işbirliğini, ilerlemeyi ve gelişmeyi teşvik etmek için temel yapı taşları olarak hizmet eder. Bireylerin işbirliği yapmaları ve büyümeleri için yapıcı ve uyumlu bir atmosfer yaratmak amacıyla kolektiflerin inceliklerini ve nüanslarını kavramak değerlidir. Smaldino (2014)'ya göre, bireylerin bilişsel süreçleri, etkileşim kalıpları ve problem yapıları kolektifler üzerinde etkilidir. Sürekli değişen ve karmaşıklaşan dünyamızda, bir kolektif olarak nasıl yol aldığımızı ve uyum sağladığımızı anlaşılması önemlidir. Kolektif adaptasyon, sosyal entegrasyon stratejileri, sosyal çevreler ve problem yapıları gibi unsurları kapsayan karmaşık sosyo-bilişsel sistemlerde gözlemlenen dinamik etkileşimle ilgili bir kavramdır (Galesic vd., 2023). Kolektif adaptasyonun çeşitli yönleri kolektif zekâ (Massari vd., 2019), sosyal öğrenme (Ison vd., 2015; Smith ve Sharicz, 2013), grup karar verme (Kerr ve Tindale, 2004) ve inanç dinamikleri (Galesic vd., 2021) gibi konular aracılığıyla araştırılabilir. Bu anlamda kolektif adaptasyonun incelenmesi, temel bileşenler arasındaki etkileşimlerle ilgili önceden var olan keşiflere dayandırılmalıdır. Karmaşık sistemlerde kolektif geçişi anlamının ve modellemenin temeli, sosyal entegrasyon stratejileri, problem yapıları ve sosyal çevreler arasındaki etkileşimlerde yatmaktadır (Galesic vd., 2023). Örneğin, belirli bir görev sırasında ödüllerin varlığı, sosyal öğrenme sürecini azaltma ya da artırma potansiyeline sahiptir. Kolektif adaptasyonun daha geniş bir çerçevede nasıl işlediğini anlamak, bu tür bulgulara ilişkin içgörü kazanmak için önemlidir.

KUS teorisinin İKY'ye uygulanmasının potansiyel faydalarına rağmen, bu alanda sınırlı araştırma vardır ve KUS ilkelerini İKY'de kolektif adaptasyon ile bütünleştiren kapsamlı bir teorik çerçeve ulusal/uluslararası literatürde henüz geliştirilmemiştir. Böyle bir çerçeve, dinamik ve belirsiz ortamlarda İKY'de hem araştırmacılar hem de uygulayıcılar için değerli içgörüler sunarak İKY ve KUS arasındaki boşluğu doldurmaya yardımcı olabilir. Bu anlayışla çalışma, İKY'de kolektif adaptasyonu bir KUS olarak kavramsallaştıran teorik bir çerçeve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu teorik çerçeve ise İKY uygulamalarının işgücünün değişen ortamlara kolektif olarak uyum sağlamasını nasıl mümkün kılabileceğini açıklamak için belirme, kendi kendine örgütlenme ve

uyarlanabilirlik gibi temel KUS özelliklerini içermektedir (Mitchell, 2009). Ayrıca, KUS perspektifinden İKY'de kolektif adaptasyon üzerine gelecekte yapılacak ampirik çalışmalar için bir başlangıç noktası teşkil edecek bir dizi araştırma önermesi sunulmaktadır.

Son olarak, ortaya konulacak teorik çerçeveye İKY uygulayıcıları için pratik çıkarımlarını tartışılmakta ve bu alanda gelecekte yapılacak araştırmalar için yönergeler sunulmaktadır. Çalışma boyunca, araştırmacıların hermenötik ilgi temelinde araştırılan konuyu anlamaya, açıklığa kavuşturmaya ve yorumlamaya yönelik hareket etmesinden ötürü yorumlayıcı paradigma benimsenmektedir (Gunbayı, 2020). Çalışmada, metodolojik anlamda önceki araştırmaları toplama ve sistematik analiz yoluyla bu araştırmaları sentezlemek amacıyla literatür taraması yapılmakta (Gunbayı ve Sorm, 2020; Günbayı ve Aşkun, 2023) ve bu şekilde KUS ve İKY tanımı, özellikleri ve bunların kolektif adaptasyonla ilişkisi, felsefesi ve uygulanabilirlik süreci tartışılarak bir teorik çerçeve oluşturulmaktadır.

1. Literatür

1.1. İnsan Kaynakları Yönetimi

İnsan kaynakları yönetimi (İKY), örgütlerin işgücünü etkili bir şekilde yönetmek için kullandıkları politikaları, uygulamaları ve sistemleri kapsar. Temel İKY uygulamaları arasında iş analizi, işe alım ve seçme, eğitim ve geliştirme, performans yönetimi, ücret ve yan haklar ve çalışan ilişkileri yer almaktadır (Armstrong ve Taylor, 2020). Bu bölümde, bu temel İKY uygulamaları genel bir bakış sunmakta ve bunların örgütlerde uyum ve dayanıklılığı teşvik etmekte ilgisi tartışılmaktadır.

İş analizi, İKY alanındaki çeşitli faaliyetlerin desteklenmesinde önemli bir rol oynar. İş sorumlulukları ve istenen kişisel nitelikler hakkında ayrıntılar sağlamak, yöneticilerin işe alım ve işe yerleştirme konusunda bilinçli kararlar almasına yardımcı olur (Armstrong ve Taylor, 2020). Bir pozisyonun sorumluluklarının anlaşılması, bir seçme testinin iş performansını tahmin etmedeki etkinliğinin değerlendirilmesinde çok önemlidir (Noe, 2019). Ayrıca, işverenlerin yasal sorumluluklarını yerine getirmesi için her bir işin temel iş fonksiyonlarının farkında olması gerekir, bu da bir iş analizi ile sağlanabilir. Performans değerlendirmeleri, bir çalışanın gerçek iş performansının belirlenen performans standartlarıyla karşılaştırılmasını içerir. Yöneticiler, belirli görevler ve performans beklentileri hakkında bilgi edinmek için bu iş analizinden yararlanır (Boxall ve Purcell, 2022). Ücret belirlenirken, iş için gerekli beceriler ve eğitim, potansiyel güvenlik riskleri, sorumluluk düzeyi ve birçok çeşitli faktör devreye girer. Bu faktörler tipik olarak iş analizi yoluyla değerlendirilir. İş tanımı, işin sorumluluklarını ve gerekli becerileri açık bir şekilde özetleyerek pozisyon için gerekli eğitimin net bir göstergesini sağlar. İş gerekliliklerini ve gerekli insan niteliklerini anlamak, başvuru sahipleriyle mülakat yapmak ve çalışanları eğitmek ve değerlendirmek gibi personelle ilgili çeşitli görevler için esastır ve bunların hepsi iş analiziyle gerçekleştirilebilir (Armstrong ve Taylor, 2020).

İşe alma ve seçme, bir örgütteki iş pozisyonları için en uygun adayların çekilmesi, taranması ve işe alınmasını içeren temel İKY uygulamalarıdır. Etkili işe alım ve seçme uygulamaları, örgütün değişen çevresel taleplere yanıt verebilecek doğru beceri, bilgi ve yetenek karışımına sahip olmasını sağlayarak örgütsel adaptasyon becerisine katkıda bulunabilir (Boxall ve Purcell, 2022). Ayrıca, en iyi yetenekleri çekmek ve elde tutmak, teknolojik gelişmeler ve olağanüstü olaylar nedeniyle giderek daha rekabetçi hale gelen iş dünyasında rekabet avantajı kaynağı olarak hizmet edebilir. Bu uygulamaları etkileyen çeşitli faktörler arasında örgüt kültürü, işveren markası ve yenilikçi teknolojilerin kullanımı yer almaktadır (Backhaus ve Tikoo, 2004). Güçlü bir örgüt kültürü, örgütün değerleriyle uyumlu bireyleri çekmek için bir mknatıs görevi görebilir ve böylece yeni çalışanların entegrasyonunu ve adaptasyonunu kolaylaştırabilir (Schein, 2010). Bir örgütün işveren olarak itibarını ifade eden işveren markası da üst düzey yetenekleri çekme ve elde tutmada önemli bir rol oynayabilir (Backhaus ve Tikoo, 2004). Ayrıca, yapay zekâ ve veri analitiği gibi teknolojilerden

yararlanmak, örgütlerin belirli iş rollerine ve örgütsel bağlamlara en uygun adayları belirlemelerine yardımcı olabilir ve böylece işgücünün uyarlanabilirliğini artırabilir (Agrawal vd., 2019).

Eğitim ve geliştirme, çalışanların iş performanslarını iyileştirmek ve kariyer gelişimlerini desteklemek için becerilerini, bilgilerini ve yeteneklerini geliştirmeyi amaçlayan faaliyetleri içerir (Noe, 2019). Örgütsel uyarlanabilirlik bağlamında, eğitim ve geliştirme uygulamaları çalışanların dış çevredeki değişikliklere yanıt vermek için gereken yeni beceri ve yetkinlikleri edinmelerine yardımcı olabilir (Tharenou vd., 2007). Ayrıca, sürekli öğrenme ve gelişim, örgüt içinde bir öğrenme kültürünü teşvik ederek işgücünün değişen taleplere ve zorluklara daha etkili bir şekilde uyum sağlamasına olanak tanıyabilir. Eğitim ve gelişim uygulamalarının etkinliğini, eğitim programlarının tasarımı ve sunumu, örgütsel hedeflerle uyum ve üst yönetimin desteği de dâhil olmak üzere çeşitli faktörler etkileyebilir. Eğitim programlarının yetişkin öğrenme ilkelerine göre tasarlanması ve çalışanların özel ihtiyaçlarına göre uyarlanması, programların etkinliğini artırabilir. Ayrıca, eğitim ve gelişim faaliyetlerinin örgütün stratejik hedefleriyle uyumlu hale getirilmesi, çalışanların örgütün adaptasyon becerisini destekleyecek ilgili beceri ve yetkinlikleri kazanmasını sağlayabilir (Noe, 2019). Son olarak, eğitim ve gelişim için üst yönetim desteği, örgüt içinde sürekli öğrenme ve gelişimin önemine işaret edebilir, böylece bir öğrenme kültürünü teşvik edebilir (Salas vd., 2012) ve örgütsel adaptasyon becerisini artırabilir.

Performans yönetimi, performans beklentilerini belirleme, çalışan performansını izleme ve çalışanların büyümesini ve gelişimini desteklemek için geri bildirim ve koçluk sağlama sürecini ifade eder (Aguinis, 2009). Etkili performans yönetimi uygulamaları, örgütün performans boşluklarını belirlemesine ve ele almasına, çalışan hedeflerini örgütsel hedeflerle uyumlu hale getirmesine ve sürekli iyileştirme kültürünü teşvik etmesine olanak tanıyarak örgütsel adaptasyon becerisine katkıda bulunabilir (Denisi ve Murphy, 2017). Ayrıca performans yönetimi, örgütlerin yüksek potansiyelli çalışanları belirlemesine ve onların beceri ve yeteneklerini geliştirmesine yardımcı olarak örgütün değişime uyumunu destekler (Church ve Rotolo, 2013). Performans yönetim sistemlerinin örgütsel hedeflerle uyumlu olmasını sağlamak, çalışan performansı ile örgütsel sonuçlar arasında net bir görüş hattı oluşturmaya yardımcı olabilir. Ayrıca, objektif ve subjektif performans göstergelerinin bir kombinasyonunun kullanılması, çalışan performansının daha kapsamlı bir değerlendirmesini sağlayabilir (Aşkun vd., 2021; Aşkun vd., 2024) ve adaptasyonu artırmak için hedeflenen müdahalelerin geliştirilmesi konusunda bilgi sağlayabilir. Son olarak, çalışanlara zamanında, spesifik ve yapıcı geri bildirim sağlamak, onların büyümelerini ve gelişmelerini destekleyebilir ve sonuçta organizasyon içinde sürekli iyileştirme ve uyum sağlama kültürünü teşvik edebilir (London, 2003).

Ücretlendirme ve yan haklar, maaşlar, ikramiyeler, hisse senedi opsiyonları ve sağlık sigortası, emeklilik planları ve tatil süresi gibi çeşitli çalışan hakları dâhil olmak üzere, çalışanlara çalışmaları karşılığında sağlanan finansal ve finansal olmayan ödülleri ifade eder (Milkovich vd., 2014). Etkili ücretlendirme ve yan haklar uygulamaları, çalışanları en iyi performanslarını göstermeleri için motive ederek, en iyi yetenekleri çekerek ve elde tutarak ve çalışanların esenliğini teşvik ederek örgütsel adaptasyona katkıda bulunabilir. Ücretlendirme ve yan haklar uygulamalarının etkinliğini, örgütsel hedeflerle uyum, ödül sisteminin algılanan adaleti ve ücretlendirme yapısının esnekliği gibi çeşitli faktörler etkilemektedir (Milkovich vd., 2014). Ücretlendirme ve yan haklar uygulamalarının örgütsel hedeflerle uyumlu hale getirilmesi, çalışan performansı ile ödüller arasında net bir bağlantı kurulmasına yardımcı olabilir ve böylece çalışanları, örgütün adaptasyon becerisine katkıda bulunmaya teşvik edebilir (Gerhart ve Fang, 2014). Ayrıca, ödül sisteminin çalışanlar tarafından adil olarak algılanmasını sağlamak motivasyonlarını, bağlılıklarını ve memnuniyetlerini artırabilir ve nihayetinde örgütsel adaptasyon becerisini destekleyebilir (Colquitt vd., 2007). Bunun yanı sıra değişen piyasa koşullarına ve çalışan tercihlerine uyarlanabilen esnek ücretlendirme yapılarının benimsenmesi, örgütlerin dış çevredeki dalgalanmalara daha etkili bir şekilde yanıt vermesini sağlayarak örgütsel adaptasyonu destekleyebilir.

Çalışan ilişkileri, olumlu bir çalışma ortamını teşvik etmeye, çatışmaları önlemeye/çözmeye ve açık iletişim kanallarını sürdürmeye odaklanarak çalışanlar ve örgüt arasındaki ilişkiyi yönetmeyi içerir (Gennard ve Judge, 2005). Etkili çalışan ilişkileri uygulamaları, çalışanların katılımını, bağlılığını ve memnuniyetini teşvik ederek, güven ve işbirliği ortamını destekleyerek örgütsel adaptasyona katkıda bulunabilir. Güven, işbirliği ve açık iletişimi teşvik eden güçlü bir örgüt kültürü, olumlu çalışan ilişkilerinin geliştirilmesini kolaylaştırabilir ve böylece örgütün adaptasyon becerisini artırabilir (Schein, 2010). Dahası, açık iletişim kanallarının sürdürülmesi ve çalışanlara zamanında ve doğru enformasyon sağlanması şeffaflığı, güveni ve çalışan bağlılığını teşvik edebilir ve nihayetinde örgütsel adaptasyonu destekler. Diğer yandan çatışmanın altında yatan nedenleri ele almaya ve karşılıklı saygı ve işbirliği ortamını teşvik etmeye odaklanan etkili çatışma yönetimi uygulamaları, olumlu bir çalışma ortamına katkıda bulunabilir (Katz vd., 2017).

Bu bilgiler dâhilinde İKY alanı, örgütsel etkinliği anlamak ve geliştirmek için kapsamlı çerçeveler sağlayan çeşitli teorilerle zenginleştirilmiştir. Bu teoriler arasında AMO Modeli, Kaynak Tabanlı Yaklaşım (KTY), Kişi-Örgüt Uyumu (KÖU), Stratejik Denge Teorisi (SDT) ve Paradoks Teorisi yer almaktadır.

Kabiliyet, motivasyon ve fırsat anlamına gelen AMO (ability, motivation, opportunity) modeli, örgütlerde çalışan performansını anlamak ve geliştirmek için kullanılan kapsamlı bir çerçevedir. Bu model, çalışanların etkili bir performans sergileyebilmeleri için kabiliyetlere sahip olmaları, yeterli düzeyde motive edilmeleri ve çalışma ortamlarına katılma ve bu ortamı etkileme fırsatlarına sahip olmaları gerektiğini öne sürmektedir. Model, bu üç bileşenin yeterince ele alınmasını sağlamak için İK uygulamalarının çeşitli unsurlarını entegre eder. İKY bağlamında bu üç temel alanlarına odaklanarak örgütsel performansı artırmayı amaçlayan yüksek performanslı çalışma sistemlerinin geliştirilmesine yönelik yapılandırılmış bir yaklaşım sunmaktadır (Appelbaum vd., 2000). Örneğin, kabiliyet artırıcı uygulamalar, çalışanların işlerini etkin bir şekilde yerine getirebilmeleri için gerekli bilgi ve becerilere sahip olmalarını sağlamak amacıyla etkili işe alım ve seçim süreçlerinin yanı sıra kapsamlı eğitim ve gelişim programlarını içerebilir. Motivasyon artırıcı uygulamalar genellikle performansa dayalı ücret, takdir programları ve kariyer ilerleme fırsatları gibi çalışanların çıkarlarını örgütsel hedeflerle uyumlu hale getiren teşvik sistemlerinin oluşturulmasını içerir. Son olarak, fırsat artırıcı uygulamalar iş tasarımına ve katılımcı karar alma süreçleri, ekip tabanlı çalışma yapıları ve açık iletişim kanalları gibi çalışanları güçlendiren bir çalışma ortamı yaratmaya odaklanır (Marin-Garcia ve Tomas, 2016). Bununla birlikte, Demortier vd. (2014) AMO modelinin teorik olarak sağlam olmakla birlikte nadiren tam anlamıyla ampirik olduğunu belirtirken, İK becerilerini geliştiren uygulamaların çalışan yeteneği ve kolektif insan sermayesi aracılığıyla iş birimi performansına bağlayan yolları desteklemiş ancak motivasyon ve fırsat yolları için destek bulamamıştır. Bu durum, AMO çerçevesinin daha fazla ampirik doğrulamasına ve belki de iyileştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

KTY modeli, bir örgütün iç kaynaklarını, sürdürülebilir rekabet avantajının temel belirleyicileri olarak vurgulayan stratejik yönetimde önemli bir teoridir. Örgüt sürdürülebilir rekabet avantajını elde etmesi ve sürdürmesi için değerli, nadir, taklit edilemez ve ikame edilemez kaynaklara ve yeteneklere sahip olması ve bu kaynakları etkin bir şekilde kullanacak örgütsel yeteneklere sahip olması gerekir (Wright vd., 2001). İKY bağlamında KTY, çalışanların doğru yönetildikleri takdirde bir örgütün rekabet avantajına katkıda bulunabilecek çok önemli kaynaklar olduğunu öne sürmektedir. Bu, yalnızca yetenekli bireylerin işe alınmasını değil, aynı zamanda becerilerini, motivasyonlarını ve gelişim fırsatlarını artıran bir çalışma ortamının teşvik edilmesini de içerir. Örneğin, eğitim ve gelişim programları çalışanların değerli ve nadir becerilerinin geliştirilmesinde kritik öneme sahiptir. Örgütler, sürekli öğrenme fırsatlarına yatırım yaparak, işgüçlerinin rakiplerin taklit etmesi zor olan benzersiz yeteneklere sahip olmasını sağlayabilir. Ayrıca, olumlu bir örgüt kültürünün teşvik edilmesi ve kariyer gelişim yollarının sunulması, insan kaynaklarının potansiyelinden yararlanmak için çok önemli olan çalışan motivasyonunu ve bağlılığını artırabilir. Bununla birlikte, KTY özellikle

uygulanabilirliği ve kaynak ve değer gibi temel kavramlarının belirsiz doğası ile ilgili çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirmenler, modelin statik kaynaklara odaklanmasının, hızla değişen ortamlara uyum sağlamak ve gelişmek için gereken dinamik yetenekleri yeterince hesaba katmadığını savunmaktadır (Kraaijenbrink vd., 2010).

KÖU modeli, örgütsel davranışta bir bireyin değerleri, inançları ve kişiliği ile bir örgütün kültürü, değerleri ve normları arasındaki uyumu vurgulayan bir kavramdır. İKY alanında, KÖU modeli işe alma, seçme ve elde tutma stratejilerini önemli ölçüde etkiler. Bu model genellikle yeni işe almanların yalnızca gerekli beceri ve niteliklere sahip olmalarını değil, aynı zamanda örgüt kültürü ve değerleriyle de uyumlu olmalarını sağlamak için kullanılır (Kristof, 1996). Bu uyumun işten ayrılma oranlarını düşürdüğüne ve çalışan bağlılığını ve memnuniyetini artırdığına inanılmaktadır. Araştırmalar, örgütleriyle yüksek düzeyde uyum algılayan çalışanların olumlu iş tutum ve davranışları sergileme olasılığının daha yüksek olduğunu ve bunun da örgütsel etkinliğin artmasına yol açtığını göstermiştir (Kristof-Brown vd., 2005). KÖU modeli, bireysel ve örgütsel değerlerin uyumlaştırılması açısından faydalı olmakla birlikte, yaratıcılığı engelleyen homojenliği teşvik ettiği, yanlış işe alım kararlarına yol açabilecek öznel değerlendirmelere dayandığı ve farklı boyutları arasında farklı önemler gösterdiği için eleştirilmektedir. Eleştirmenler, değer uyumuna aşırı vurgu yapılmasının çeşitliliği sınırlayabileceğini ve uyumun tüm boyutlarının iş tatmini ve örgütsel bağlılığı eşit derecede öngörmediğini savunmaktadır (Cable ve Judge, 1997; Farabee, 2011).

SDT, örgütlerin optimum performansa ulaşmak için farklılaşma ve uyumluluk arasındaki gerilimi yönetmeleri gerektiğini öne sürer. Deephouse (1999)'a göre, orta düzeyde farklılaşmayı başaran örgütler ya çok uyumlu ya da çok farklılaşmış olanlardan daha iyi performans gösterme eğilimindedir. Bu denge çok önemlidir çünkü aşırı farklılaşma izolasyona ve meşruiyet eksikliğine yol açabilirken, aşırı uyum yoğun rekabete ve karlılığın azalmasına neden olabilir. İKY bağlamında, İK uygulamaları, örgütü diğerlerinden ayıran yenilikçi yaklaşımlar ile endüstri standartlarına uyumu sağlayan standartlaştırılmış uygulamalar arasında bir denge kuracak şekilde uyarlanmalıdır. Örneğin, benzersiz yetenek yönetimi stratejilerinin benimsenmesi, en iyi yetenekleri çekmeye ve farklı bir örgüt kültürünü teşvik etmeye yardımcı olabilirken, aynı zamanda mevzuata uygunluğu ve operasyonel verimliliği sağlamak için endüstri standardı İK uygulamalarını hayata geçirebilir. SDT, örgütlerin yalnızca iç yeteneklere ve kaynaklara odaklanmaması, aynı zamanda dış baskıları ve örgütsel normları da dikkate alması gerektiğini öne sürmektedir. İKY için bu, işe alım, eğitim ve çalışan bağlılığı gibi stratejilerin örgütün genel stratejik hedefleriyle uyumlu olması ve aynı zamanda değişen piyasa koşullarına ve örgütsel taleplere uyarlanabilir olması gerektiği anlamına gelir. SDT, İK uygulamalarının inovasyon ve standardizasyon arasında bir denge kurması gerektiğini ima etmektedir. Ancak, piyasa koşulları ve örgütsel normlar sürekli değiştiği için bu dengeyi sağlamak ve sürdürmek zor olabilir. SDT'nin ılımlı stratejik benzerlik önerisi, çeşitli örgütsel ortamlardaki benzersiz baskılar ve dinamikler nedeniyle her zaman üstün performansa yol açmayabilir.

Paradoks Teorisi, örgütlerin sürdürülebilirlik ve en yüksek performansa ulaşmak için aynı anda yönetilmesi gereken sürekli ve çelişkili taleplerle karşı karşıya olduğunu öne sürer (Smith ve Lewis, 2011). Bu teori, örgütsel sistemler içerisinde işbirliğine karşı kontrol, esnekliğe karşı etkinlik ve keşfe karşı sömürü gibi karşıt unsurların dinamik etkileşimini vurgular. İKY bağlamında bu teori, bu rekabet halindeki talepleri dengeleyebilecek İK uygulamalarına duyulan ihtiyacı vurgular. Örneğin, İK stratejileri aynı anda hem bireysel özerkliği hem de inovasyonu ve operasyonel verimliliği teşvik etmek için kolektif adaptasyonu teşvik etmelidir. Bu, çalışanların karar verme yetkisine sahip olduğu (esneklik) ve aynı zamanda düzeni korumak ve örgütsel hedeflere ulaşmak için yeterli kontrolün olduğu (verimlilik) ortamların yaratılması anlamına gelmektedir (Lewis, 2000). Teori aynı zamanda İKY'de dinamik kabiliyetlerin önemini vurgulamaktadır; bu kabiliyetler, örgütlerin sürekli değişen ortamlara uyum sağlamasına olanak tanıyan süreç ve rutinleri içermektedir. Bu kabiliyetler, İK yöneticilerinin hem keşfi (yenilikçi ve yaratıcı düşünme) hem de kullanımı (mevcut süreçlerin iyileştirilmesi ve verimliliği) destekleyen uygulamaları hayata geçirmelerini sağlar (Smith ve Lewis,

2011). Örneğin, eğitim programları çalışanların mevcut iş taleplerine yönelik becerilerini geliştirirken aynı zamanda onları gelecekteki rollerine hazırlayacak yeni yetkinliklerin kazanılmasını teşvik edecek şekilde tasarlanabilir. Bu yaklaşım, devam eden değişiklikler ve zorluklar karşısında başarılı olabilecek daha esnek ve uyarlanabilir bir işgücüne yol açabilir. Özetle, Paradoks Teorisi örgütlerdeki karmaşık ve çelişkili talepleri anlamak ve yönetmek için kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Ancak bu teori, karşıt güçleri dengelemeye odaklanması, dinamik ortamlarda hangi paradokslara öncelik verileceği veya bunların nasıl etkili bir şekilde yönetileceği konusunda her zaman net bir rehberlik sağlamayabileceğinden, belirsizliğe ve kararsızlığa yol açabilir.

Sonuç olarak, çeşitli teorilerin İKY'ye entegre edilmesi, insan kaynaklarının etkin bir şekilde yönetilmesi için değerli içgörüler ve araçlar sağlamaktadır. Ancak modern örgütlerdeki artan karmaşıklık ve dinamizmi, KUS teorisi gibi daha kapsamlı bir yaklaşım gerektirmektedir. Örgütler, KUS ilkelerini İKY'ye dâhil ederek karmaşıklık yönetme, inovasyonu teşvik etme ve sürdürülebilir başarı elde etme becerilerini geliştirebilirler.

1.2. Karmaşık Uyarlanabilir Sistemler

Karmaşık uyarlanabilir sistemler (KUS) teorisi, karmaşık sistemlerin davranışına ilişkin benzersiz bir bakış açısı sunmakta olup, bu da örgütlerin ve İKY dinamiklerine ilişkin değerli içgörüler sağlayabilir. Bu bölümde, KUS teorisinin temel unsurlarını ve bunların İKY'de kolektif adaptasyonun anlaşılması adına temel ilişkiler belirtilmektedir.

Aracılar, biyolojik bir sistemdeki tek hücrelerden örgütsel bir bağlamdaki bireylere veya gruplara kadar değişebilen bir KUS'un tekil bileşenleridir (Holland, 2006). Bir KUS'taki araçlar, diğer araçlar ve çevre ile etkileşimlerine dayalı olarak öğrenme, uyum sağlama ve gelişme yetenekleri ile karakterize edilir (Axelrod ve Cohen, 2000). İKY bağlamında çalışanlar, yöneticiler ve ekipler ile onlara özgü özelliklere, becerilere, bilgiye ve yeteneklere birer aracı olarak bakılabilir (Arthur, 1999). KUS teorisindeki araçlar kavramı, İKY'de kolektif adaptasyonu yönlendiren bireysel düzeydeki süreçleri anlamının önemini vurgulamaktadır. İKY uygulayıcıları çalışanların, farklı departmanlardaki yöneticilerin ve ekiplerin davranışlarını, motivasyonlarını ve etkileşimlerini inceleyerek, bu araçların örgütün genel adaptasyon becerisine nasıl katkıda bulunduğu dair içgörü kazanabilirler. Örneğin, çalışanların motivasyonu ve bağlılığı üzerine yapılan araştırmalar, örgütsel adaptasyon için gerekli olan öğrenme ve yenilikçilik kültürünü teşvik etmeyi amaçlayan İKY uygulamalarını bilgilendirebilir (Harter vd., 2002).

Aracılar arasındaki etkileşimler, sistemin uyarlanabilir davranışını ve belirme özelliklerini yönlendirdikleri için KUS'un temel bir yönüdür (Holland, 2006). Etkileşimler sıklıkları, yoğunlukları ve yönlülükleri ile karakterize edilebilir ve araçlar arasında ağların ve ilişki örüntülerinin oluşmasına yol açabilir (Dooley, 1997). İKY bağlamında, etkileşimler çalışanlar arasında, çalışanlar ve yöneticiler arasında ve ekipler arasında gerçekleşebilir ve örgüt kültürü, iletişim ve liderlik gibi çeşitli faktörlerden etkilenebilir (Schein, 2010). KUS teorisindeki etkileşim kavramı, İKY'nin ilişkisel yönlerini ve bunların kolektif adaptasyon üzerindeki etkilerini anlamının önemini vurgulamaktadır. İKY uygulayıcıları çalışanlar, yöneticiler ve ekipler arasındaki etkileşim örüntülerini inceleyerek etkili iletişim, işbirliği ve enformasyon paylaşımının önündeki potansiyel engelleri tespit edebilir ve örgütün adaptasyon becerisini artıracak müdahaleler geliştirebilir (Cross vd., 2002). Örneğin, örgütlerdeki sosyal ağlar üzerine yapılan araştırmalar, kolektif adaptasyon için gerekli olan güven, işbirliği ve açık iletişim ortamını teşvik etmeyi amaçlayan İKY uygulamalarını geliştirebilir (Balkundi ve Harrison, 2006).

Geri bildirim, araçların diğer araçlarla ve çevreyle olan etkileşimlerinden ders çıkarmalarını ve davranışlarını buna göre uyarlamalarını sağladığı için KUS'un kilit unsurlarından biridir (Holland, 2014). Geri bildirim olumlu ya da olumsuz olabilir ve bireysel, takım ve örgütsel seviyeler de dâhil olmak üzere sistem içerisinde birden fazla seviyede gerçekleşebilir. İKY bağlamında geri bildirim, performans değerlendirmeleri, çalışan anketleri ve gayri resmi iletişim kanalları gibi çeşitli şekillerde

olabilir ve çalışan performansı, memnuniyeti ve bağlılığı hakkında değerli bilgiler sağlayabilir (London, 2003). KUS teorisindeki geri bildirim kavramı, toplu uyumu desteklemek için İKY'de devam eden değerlendirme ve öğrenmenin önemini vurgular. Örgütler, geri bildirim mekanizmalarını İKY uygulamalarına dâhil ederek, sürekli iyileştirme kültürünü teşvik edebilir, potansiyel müdahale alanlarını belirleyebilir ve uygulamalarını değişen çevresel koşullara ve çalışan ihtiyaçlarına göre uyarlayabilir (Aguinis vd., 2011). Örneğin, performans yönetimi sistemleri üzerine yapılacak bir araştırma, çalışanlara zamanında, ilgili ve eyleme geçirilebilir geri bildirim sağlamayı amaçlayan İKY uygulamalarına bilgi verebilir ve bu da performanslarını, motivasyonlarını ve uyum sağlamalarını artırabilir.

Belirme, bir KUS'un kolektif davranışının ve özelliklerinin, araçları arasındaki etkileşimlerden kaynaklandığı ve yalnızca tek tek araçları izole bir şekilde inceleyerek tahmin edilemeyen veya açıklanamayan sonuçlara yol açan olguyu ifade eder (Holland, 2006). Belirme, bireysel düzeyde doğrudan gözlemlenemeyen ancak sistemin genel davranışını ve uyarlanabilirliğini anlamak için kritik olan kalıplar, yapılar veya davranışlar olarak kendini gösterebilir (Holland, 2014). İKY bağlamında, beliren özellikler arasında örgütün genel adaptasyonunu ve performansını etkileyebilecek örgüt kültürü, ekip dinamikleri ve çalışan bağlılığı yer alabilir. KUS teorisindeki belirme kavramı, İKY'de kolektif adaptasyonu anlamak için bütünsel bir yaklaşım benimsemenin önemini vurgulamaktadır. İKY uygulayıcıları çalışanlar, yöneticiler ve ekipler arasındaki etkileşimlerden beliren özellikleri ve örüntüleri inceleyerek, örgütsel adaptasyonu yönlendiren temel dinamikleri daha iyi anlayabilir ve bu sistemik faktörleri hedef alan müdahaleler geliştirebilirler. Örneğin, örgüt kültürü ve iklimi üzerine yapılan araştırmalarda olduğu üzere (Schneider ve Barbera, 2014) liderlik geliştirme programları, çalışan tanıma sistemleri ve ekip kurma girişimleri gibi uyum, yenilik ve dayanıklılığı teşvik eden bir ortam yaratmayı amaçlayan İKY uygulamalarını bilgilendirebilir.

Uyarlanabilirlik, sistemin çevresindeki değişikliklere etkili bir şekilde yanıt verme, işlevselliğini sürdürme ve zaman içinde evrim geçirme kapasitesini yansıtır (Holland, 2006). Uyarlanabilirlik, bireysel, ekip ve örgütsel seviyeler de dâhil olmak üzere sistem içerisinde birden fazla seviyede gerçekleşebilir ve öğrenme, inovasyon ve kendi kendini örgütlenme gibi çeşitli süreçleri içerebilir (Dooley, 1997). İKY bağlamında uyarlanabilirlik, çalışanların beceri, bilgi ve tutumlarındaki değişikliklerin yanı sıra uyum ve esnekliği destekleyen örgütsel yapı, süreç ve uygulamalardaki değişimler olarak da ortaya çıkabilir (Axelrod ve Cohen, 2000). İKY uygulayıcıları, örgüt içinde farklı düzeylerde işleyen uyarlanabilir süreçleri ve mekanizmaları inceleyerek müdahale için potansiyel fırsatları belirleyebilir ve işgücünün ve bir bütün olarak örgütün uyarlanabilirliğini artırmak için hedefe yönelik stratejiler geliştirebilir (Arthur, 1999). Örneğin, çalışan gelişimi ve öğrenimi üzerine yapılan araştırma (Noe, 2019) gibi, hızla değişen iş ortamının sunduğu zorluklara ve fırsatlara etkili bir şekilde yanıt verebilecek çeşitli, çevik ve yetenekli bir işgücü oluşturmayı amaçlayan İKY yönlendirebilir.

1.3. Kolektif Adaptasyon: Bir KUS Perspektifi

İnsan yaşamının doğası gereği küçük gruplar ve ekiplerden daha büyük örgütler ve topluluklara kadar farklı kolektifler halinde örgütlendiğini kabul etmek önemlidir (Tajfel, 1981). Bu kolektifler hem kişisel hem de profesyonel alanlarda işbirliği, büyüme ve ilerleme için temel oluşturur. Bu kolektiflerin dinamiklerini ve inceliklerini anlamak, bireylerin gelişmesi ve birlikte çalışması için olumlu ve üretken bir ortamın teşvik edilmesinde önemlidir. Kolektifler, bireylerin bilişsel süreçlerinden, etkileşim kalıplarından ve sorun yapılarından etkilenir ve etkiler (Smaldino, 2014). Sürekli gelişen ve karmaşıklaşan bu dünyada bir kolektif olarak nasıl yol aldığımızı ve uyum sağladığımızı anlamamız gerekir. Kolektif adaptasyon, sosyal entegrasyon stratejilerini, sosyal çevreler ve problem yapılarını içeren karmaşık sosyo-bilişsel sistemler içinde meydana gelen dinamik etkileşimleri ifade eder (Galesic vd., 2023). Kolektif zekâ (Massari vd., 2019), sosyal öğrenme (Ison

vd., 2015; Smith ve Sharicz, 2013), grup karar verme (Kerr ve Tindale, 2004) ve inanç dinamikleri (Galesic vd., 2021) gibi konular, kolektif adaptasyonun farklı yönlerini aydınlatır.

Burada anlatılan süreç, kolektiflerin dinamik ve gelişen ortamlarda yollarını bulabilmelerinin önemini, herhangi bir zamanda karşılaştıkları belirli zorluklara yanıt olarak stratejilerini ve ağ yapılarını sürekli olarak uyarlamaları gerektiğini vurgulamaktadır (Solé vd., 2019). Kolektifler, çevrelerindeki çeşitli zorlukları etkili bir şekilde ele almak için uyum sağlama ve evrilme yeteneğine sahip karmaşık ve dinamik sosyo-bilişsel sistemler olarak anlaşılabilir. Bu anlamda KUS perspektifinden anlamak, örgütlerin ve toplulukların sürekli değişen zorluklara nasıl yanıt verebileceklerini daha iyi kavramamıza olanak tanır. Bu noktada bir İKY'de sosyal entegrasyon stratejilerini, sosyal çevreleri ve problem yapılarını sentezlemenin önemini anlamak da önemlidir. Kolektif sorun çözme alanında, farklı entegrasyon stratejilerinin ve ağ yapılarının uygulanmasını gerektiren çeşitli zorluklar ortaya çıkar. Zaman ilerledikçe kolektiflerin dış ortamdaki veya iç dinamiklerdeki değişikliklere yanıt olarak stratejilerini ve yapılarını sürekli olarak geliştirmeleri gerektiğini anlamak gerekir. Bu uyarlanabilir süreç, uzun vadeli başarı ve sürdürülebilirlik için esastır, çünkü adaptasyon süreci evrimsel zaman dilimlerinde gerçekleşebilir. Tehditler karşısında hızlı kolektif adaptasyon sosyal normlar ve kültürel değerlerdeki uyarlamalara kadar çok çeşitli ayarlamaları kapsarken, adaptasyonun çok yönlü doğasını ve bireyleri ve toplumları nasıl etkilediğini anlamak gerekir.

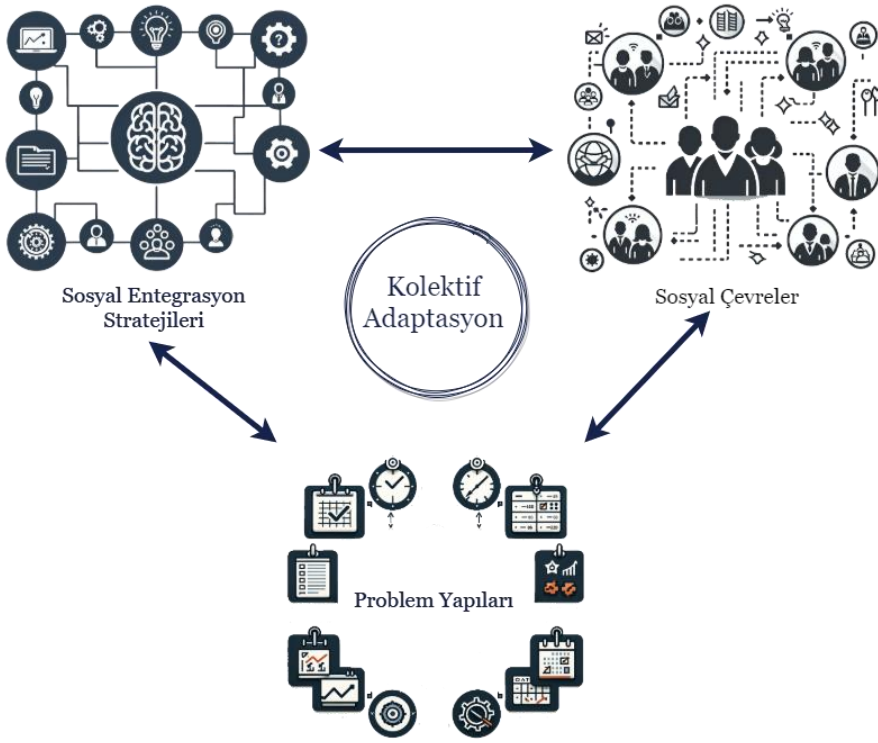
KUS teorisi, bu sürecin anlaşılmasında önemli bir rol oynar. KUS'ta, sistemler dinamik, kendi kendine örgütlenen ve sürekli olarak çevresel değişikliklere uyum sağlayan yapılar olarak görülürken, İKY uygulamaları açısından özellikle önemlidir. İKY'nin kolektif adaptasyona olan etkisi, çalışanların özerkliğini, işbirliğini ve enformasyon paylaşımını teşvik ederek, kendi kendine örgütlenmeyi ve dolayısıyla adaptasyonu destekler. Sürekli öğrenme, beceri gelişimi ve rol esnekliği gibi uygulamalar da çalışanların adaptasyon becerilerini artırır. Kolektif adaptasyonun belirmesi, entegrasyon stratejileri, sosyal çevreler ve problem yapıları arasındaki dinamik etkileşimlerle gerçekleşir. Bu bileşenler birbirleriyle sürekli olarak etkileşime girer ve uyum sağlar. Örneğin, bir örgüt, belirli bir sorunla karşılaştığında, kolektif adaptasyon sürecini zaman içinde birbirlerine yanıt olarak gelişen entegrasyon stratejileri, ağlar ve sorunlardan oluşan bir alanda görselleştirebiliriz. Bu süreç, belirli sosyal entegrasyon stratejilerinin ve sosyal ağların (bkz. Şekil 2) farklı sorunları çözmek için en uygun olduğu durumlara uyarlanabilir. Sosyal entegrasyon stratejileri, problem yapıları ve sosyal çevreler arasındaki etkileşimler, kolektiflerin karmaşık manzarada nasıl geçiş yaptığını anlamak ve modellemek için temel oluşturur (Sloman vd., 2021).

Sonuç olarak, kolektif adaptasyon, KUS perspektifinden ele alındığında, bireyler ve gruplar arasındaki etkileşimlerin dinamik doğasını ve bu etkileşimlerin örgütler ve topluluklar için ne anlama geldiğini daha derinlemesine anlamamızı sağlar. Bu perspektif, İKY uygulamalarının adaptasyona nasıl katkıda bulunduğunu ve karmaşık sosyal ortamlarda nasıl daha etkili olabileceklerini gösterir. Araştırmacılar ve uygulayıcılar bu bakış açısını benimseyerek, hızla değişen iş dünyası ve bunun getirdiği karmaşık, dinamik zorluklar karşısında uyum sağlama ve gelişme kapasitelerini arttırabilirler.

2. Önerilen Teorik Çerçeve

Bu bölümde, örgütlerdeki kolektif adaptasyon sürecini daha iyi anlamak için KUS ilkelerini İKY ile birleştiren Şekil 1 ve 2'deki gibi kapsamlı bir model önerilmektedir. Model, İKY uygulamalarının işgücünün değişen ortamlara kolektif olarak uyum sağlamasını nasıl mümkün kılabileceğini açıklamak için belirme, kendi kendine örgütlenme ve uyarlanabilirlik gibi temel KUS özelliklerini bir araya getirmektedir. Model, İKY uygulamalarının ortak değer ve normların belirmesini teşvik ederek, kendi kendine örgütlenmeyi kolaylaştırarak ve çalışanların adaptasyon becerilerini artırarak kolektif adaptasyonu teşvik edebileceğini öne sürmektedir.

Şekil 1: Kolektif Adaptasyon

Not: Şekil, Adobe Photoshop CS5 ve Draw.io programları yardımıyla tasarlanmıştır

2.1. İKY'de Kolektif Adaptasyonun Yapı Taşları

İKY’de kolektif adaptasyon KUS merceğinden anlaşılabilir. Bu sistem, örgütsel sonuçları etkilemek için dinamik olarak etkileşime giren birbirine bağlı çeşitli araçlardan oluşur. Diğer örgütsel yapılarda olduğu üzere İKY bir örgütün ve çalışanlarının değişen talepleriyle uyumlu hale getirmenin dinamik süreci Şekil 1'deki gibi sosyal entegrasyon stratejileri (Tablo 1), sosyal çevreler (Tablo 2), problem yapıları (Tablo 3) ve sonuçta kolektif adaptasyon gibi birden fazla bileşenin incelikli bir etkileşimini gerektirir. Buradaki yapı taşları çerçevesinde kolektifler karmaşık ve dinamik sosyo-bilişsel sistemler olarak tasvir edilmektedir. Bu sistemler, çeşitli zorlukları ve sorunları etkili bir şekilde ele almak için kendilerini ve çevrelerini sürekli dönüştürerek uyum sağlama ve evrim geçirme yeteneğine sahiptir (Galesic vd., 2023). Karmaşık sistemler ayrı unsurlar halinde basitleştirilemez, ancak Wimsatt (1972)'ın ‘etkileşimsel karmaşıklık’ tanımı ile karmaşık bir şekilde birbirine bağlı olduğu anlaşılabilir. Bu sistemlerin çeşitli bileşenlerini incelerken, farklı bilimsel alanların izole bir şekilde belirli yönlere odaklanma eğiliminde olduğu açıktır. Örneğin, sosyal entegrasyon stratejileri, sosyal çevreler, problem yapıları ve adaptasyon süreçleri birbirinden bağımsız olarak incelenmiştir. Bu, çeşitli çalışma alanları tarafından sağlanan içgörülerin dikkatle değerlendirilmesini gerektirir. Ancak bu kapsamlı değerlendirmeden sonra kolektif adaptasyonu teşvik eden bir sosyo-bilişsel sistem oluşturmak için bu perspektifleri etkili bir şekilde birleştirebilir.

Kolektif adaptasyonun ilk yapı taşı sosyal entegrasyon stratejilerini oluşturmak için frekans bağımlı, ortalama alma, model tabanlı çeşitli yöntemler (Galesic vd., 2023) İKY için değerlidir (bkz. Tablo 1). *Frekans bağımlı stratejiler*, örgüt içi karar alma süreçlerinde çoğunluğun, oybirliğinin veya azınlıkta kalan uzman görüşlerinin dikkate alınmasıyla uygulanabilir. Çoğunluk stratejisi, hızlı karar almayı ve geniş kabul görmeyi sağlarken, oybirliği stratejisi tüm çalışanların desteğini alarak dirençle karşılaşma olasılığını azaltır. Azınlık stratejisi ise uzman görüşlerinin kalitesini artırabilir, ancak genel katılımı sınırlandırabilir. *Ortalama alma stratejileri*, çalışan geri bildirimlerinin eşit veya ağırlıklı olarak değerlendirilmesiyle kararların adil ve kaliteli olmasını sağlar. *Model tabanlı stratejiler* ise

başarı, uzmanlık ve sosyal statüye dayalı modellemelerle, belirli alanlardaki uzmanların veya başarılı bireylerin görüşlerini dikkate alarak karar süreçlerini optimize eder. Bu stratejilerin her biri çalışanların daha etkin iş birliği yapmalarını ve örgütsel hedeflere daha hızlı ulaşmalarını sağlayabilir.

Tablo 1: Sosyal Entegrasyon Stratejileri ve Örnekleri

Stratejiler	Alt Stratejiler	Örnekler
Frekans Bağımlı Stratejiler	Çoğunluk Stratejileri	Yeni işe alım süreçlerinin ve kriterlerinin kabulü için çalışanların çoğunluğunun onayı alınması Performans değerlendirme yöntemlerinde yapılacak değişiklikler için çoğunluk oyu aranması Yeni çalışan fayda programlarının (örneğin sağlık sigortası, esnek çalışma saatleri) uygulanması için çoğunluk oyu alınması Ofis düzeninde değişiklikler yapılırken (örneğin açık ofis planı, özel ofisler), çalışanların çoğunluğunun görüşü alınması Yeni eğitim programlarının uygulanması için çalışanların çoğunluğunun onayı alınması
	Oybirliği Stratejileri	Stratejik hedeflerin ve misyonun belirlenmesi için tüm yönetim ekibinin oybirliği ile karar alınması Önemli örgütsel politika değişikliklerinin (örneğin, işten çıkarma politikaları) uygulanması için tüm çalışan temsilcilerinin oybirliği ile alınması Yıllık bütçenin onaylanması için yönetim kurulunun oybirliği aranması Acil durum veya kriz yönetim planlarının kabulü için tüm ekip liderlerinin oybirliği gerekmesi Birleşme ve satın alma kararlarında tüm yönetim kurulunun oybirliği aranması
	Azınlık Stratejileri	Özellikle teknik bilgi gerektiren projelerde uzman mühendislerden oluşan küçük bir grubun kararı belirleyici olması Hukuki konularda karar verirken şirketin hukuk danışmanlarının görüşlerine öncelik verilmesi Yenilikçi projelerde inovasyon ekibinin kararları esas alınması Finansal stratejilerin belirlenmesinde finans uzmanlarının görüşleri daha fazla ağırlık kazanması Yeni IT sistemlerinin seçimi ve uygulanmasında IT uzmanlarının kararları belirleyici olması
Ortalama Alma Stratejileri	Ağırlıksız Ortalama Alma	Tüm çalışanların eşit ağırlıkta geri bildirim memnuniyet anketleri yapılması Eğitim programlarının etkinliğini değerlendirmek için tüm katılımcıların geri bildirimleri eşit olarak dikkate alınması İyileştirme önerilerinin toplanması ve değerlendirilmesinde tüm çalışanların görüşleri eşit ağırlıkta değerlendirilmesi Çalışan etkinlikleri planlanırken tüm çalışanların görüşleri eşit derecede değerlendirilmesi İç iletişim stratejileri belirlenirken tüm çalışanların geri bildirimleri eşit ağırlıkta dikkate alınması
	Ağırlıklı Ortalama Alma	Deneyimli çalışanların ve yöneticilerin geri bildirimlerine daha fazla ağırlık verilerek performans değerlendirmeleri yapılması Mentorların geri bildirimlerine daha fazla ağırlık verilerek mentorluk programlarının etkinliği değerlendirilmesi Kritik kararlarda departman yöneticilerinin geri bildirimlerine daha fazla ağırlık verilmesi Eğitim programlarının geliştirilmesinde deneyimli eğitmenlerin geri bildirimlerine daha fazla önem verilmesi Stratejik planlama sürecinde kıdemli liderlerin görüşleri daha fazla ağırlık taşınması
Model Tabanlı Stratejiler	Başarıya Dayalı Modelleme	Başarılı satış ekiplerinin kullandığı tekniklerin diğer ekipler için model alınması En yüksek müşteri memnuniyeti puanlarını alan müşteri hizmetleri temsilcilerinin yöntemlerinin diğer çalışanlara öğretilmesi Başarılı proje yöneticilerinin kullandığı metodolojilerin organizasyon genelinde yaygınlaştırılması

	İnovasyon yarışmalarında başarılı olan fikirlerin ve projelerin organizasyon genelinde uygulanması Başarılı liderlerin uyguladığı liderlik stratejilerinin diğer yöneticilere model olarak sunulması
Uzmanlığa Dayalı Modelleme	İK uzmanlarının görüşleri dikkate alınarak yeni İK politikalarının geliştirilmesi Teknik uzmanların hazırladığı eğitim materyallerinin kullanılması Hukuk departmanının görüşlerine dayanarak yeni yasal uyum politikalarının oluşturulması Pazarlama uzmanlarının önerilerine göre yeni pazarlama stratejilerinin belirlenmesi Finans uzmanlarının öngörülerine dayanarak bütçe ve mali planların oluşturulması
Sosyal Statüye Dayalı Modelleme	Üst düzey yöneticilerin stratejik kararlarının tüm organizasyon tarafından benimsenmesi Yönetim kurulu üyelerinin önerileri doğrultusunda stratejik planlama yapılması Liderlerin motivasyon yöntemlerinin diğer yöneticilere model olarak sunulması Örgüt kültürünü şekillendirmede yüksek statüye sahip çalışanların etkisinin kullanılması Değişim yönetimi süreçlerinde liderlerin yöntemlerinin benimsenmesi

Bahsedilen bu entegrasyon stratejileri, çalışanların bir örgütün kültürüne asimilasyonunu kolaylaştırır ve böylece İKY alanında kolektif adaptasyonu teşvik eder. Kolektif dinamikler alanında, bireylerin farklı inançlara sahip olması alışılmadık bir durum değildir; bu inançlar mevcut duruma ilişkin çok çeşitli varsayımları, ahlaki ve siyasi konulara ilişkin bakış açılarını, çeşitli meselelere ilişkin değerlendirmeleri, kişisel tercihleri ve arzuları kapsar. Bireyler ve gruplar sosyal çevrelerinde etkin bir şekilde hareket edebilmek için çeşitli sosyal entegrasyon stratejileri kullanırlar. Bu stratejiler, inançlar, davranışlar ve niyetler hakkında bilgi toplamak için bilişsel ve sosyal algoritmaların kullanılmasını içerir. Bunu yaparak, sosyal dünyaları hakkında kapsamlı bir anlayış kazanabilir, hâkim sosyal normlara uyum sağlayabilir, başkalarının eylemlerini tahmin edebilir ve nihayetinde bilinçli kararlar verebilirler. Burada bahsedilen stratejiler, bireyin bilişsel yetenekleri ile sosyal ağlar içindeki etkileşimleri arasındaki boşluğu doldurmada önemli bir rol oynamaktadır. Çeşitli sosyal bilişsel stratejilerin benimsenmesi ve kullanılmasına ilişkin bilinçli kararlar almak için gerekli değerli içgörüler ve bilgiler sunarlar. Bu stratejiler koordinasyon, işbirliği, keşif, ağ geliştirme ve iyileştirme gibi çok çeşitli faaliyetleri kapsamaktadır. Bu stratejilerin edinimi, değişen derecelerde genetik, gelişimsel ve kültürel etkilerle bireysel olarak gerçekleşebilir. Bauer vd. (2007)'e göre, örgütsel değer ve normların yeni çalışanlara etkili bir şekilde aktarılması için etkili işe alım süreçlerine sahip olmak esastır. Tannenbaum vd. (1992)'e göre, ekip kurma faaliyetleri, grup uyumunu teşvik etmede ve işbirliğine dayalı verimliliği artırmada hayati bir rol oynamaktadır ve bu da örgütsel başarıya ulaşmak için gereklidir.

İKY alanında algılanan ve gerçek sosyal ağlar, ağ büyüklüğü ve bağlantısallık, homofili, arkadaşlık paradoksu ile sosyal çevrelerin adaptasyonu (Galesic vd., 2023), çalışan ilişkilerini ve bilgi akışını optimize ederek verimliliği artırabilir (bkz. Tablo 2). *Algılanan ve gerçek sosyal ağlar*, çalışanların iş yerindeki sosyal bağlarını ve bilgi akışını etkileyerek iş birliğini artırmada kritik rol oynar.

Tablo 2: Sosyal Çevreler ve Örnekleri

Sosyal Çevreler	Örnekler
Algılanan ve Gerçek Sosyal Ağlar	Algılanan Sosyal Ağlar Ekip içindeki güçlü bağların farkındalığı sağlanması Çalışan sosyal ağ algılarını değerlendiren anketler yapılması Çalışanların iş birliği ve bilgi paylaşımındaki algılarını incelemek için odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmesi Çalışanların kendilerini rahat hissettiği ve güven duyduğu sosyal bağları desteklemek için mentorluk programları geliştirilmesi Çalışanların algılarını düzenli olarak ölçmek ve gelişim planları oluşturmak için değerlendirme oturumları yapılması
	Gerçek Sosyal Ağlar Çalışanlar arasındaki fiili iletişim ve etkileşimlerin haritalandırılması Sosyal ağ analizi kullanarak merkezi pozisyondaki çalışanların belirlenmesi Gerçek sosyal ağları analiz etmek için veri toplama araçlarının kullanılması Çalışanlar arasındaki gerçek bağları güçlendirmek için düzenli sosyal etkinlikler geliştirilmesi Bilgi yayılımını artırmak için merkezi pozisyondaki çalışanların stratejik olarak görevlendirilmesi
Ağ Büyüklüğü ve Bağlılık	Ağ Büyüklüğü Çalışanların çeşitli bilgi kaynaklarına erişimini sağlamak için geniş ağlar oluşturulması Büyük ağların enformasyon paylaşımı ve yenilikçilik kapasitesini artırması için çapraz fonksiyonel ekipler kurulması Çalışanların geniş ağlarda yer almasını teşvik eden sosyal etkinlikler ve çalışma grupları oluşturulması Ağ büyüklüğünü artırmak için çeşitli departmanlardan çalışanların bir araya getirildiği projeler geliştirilmesi Çalışanlar arası iş birliğini artırmak için düzenlenen şirket çapında etkinlikler ve konferanslar düzenlenmesi
	Bağlılık Yüksek bağlantısallık düzeyi ile bilgi akışının hızlandırılması Düzenli toplantılar ve iş birliği platformları kullanarak bağlantısallığın artırılması Çalışanların birbirleriyle daha sık iletişimde bulunmaları için ortak çalışma alanları oluşturulması Bağlılıklarını artırmak için dijital iletişim araçlarının (örneğin, iç iletişim uygulamaları) kullanılması Çalışanlar arasında güçlü bağlantılar kurmak için takım oluşturma etkinlikleri ve eğitimler gerçekleştirilmesi
Homofili	Benzer özelliklere sahip çalışanların birbirleriyle etkileşimde bulunma eğiliminin yönetilmesi Farklı departmanlardan ve uzmanlık alanlarından çalışanların bir araya gelmesini sağlayan programlar geliştirilmesi Bilgi çeşitliliğini artırmak için çapraz fonksiyonel ekiplerin oluşturulması Homofili etkisini azaltmak için iş rotasyonu ve çapraz eğitim programları Çalışanların farklı bakış açılarına sahip kişilerle etkileşimde bulunmalarını teşvik eden projeler geliştirilmesi
Arkadaşlık Paradoksu	İyi bağlantılı çalışanların bilgi ve yeniliklerin hızla yayılması için stratejik pozisyonlara yerleştirilmesi Mentorluk programları ve çapraz işlevsel projeler ile bağlantılı çalışanların etkisinin artırılması Bilgi ve trendlerin yayılmasını hızlandırmak için güçlü ağ bağlantıları olan çalışanların liderlik rollerine getirilmesi İyi bağlantılı çalışanların bilgi paylaşımında etkin rol almalarını sağlanması

Algılanan sosyal ağlar, çalışanların ekip içindeki güçlü bağlarını algılamalarını ve bu ekiplerle daha fazla iş birliği yapma eğilimlerini artırabilir. Gerçek sosyal ağlar ise fiili iletişim ve etkileşimleri ifade eder ve İKY, bu ağları analiz ederek bilgi akışını artıracak stratejiler geliştirebilir. *Ağ büyüklüğü*, bilgi paylaşımı ve yenilikçilik kapasitesini etkilerken, yüksek *bağlılık* düzeyi bilgi akışını hızlandırır

ve verimliliği artırır. *Homofili*, benzer özelliklere sahip çalışanların birbirleriyle daha sık etkileşimde bulunma eğilimini ifade eder (Lee vd., 2019) ve bu, insanların sosyal çevrelerinden aldıkları örnekleri etkiler ve yanlış fikir birliği ya da belirgin bilişsel önyargılar üretebilir. *Arkadaşlık paradoksu* ise bireylerin sosyal çevrelerindeki kişilerin kendilerinden daha iyi bağlantılı olması durumunu ifade eder (Alipourfard vd., 2020) ve İKY, iyi bağlantılı çalışanları stratejik pozisyonlara yerleştirerek bilgi ve yeniliklerin hızla yayılmasını sağlayabilir.

Sosyal çevreler alanında, bu ortamları yalnızca sosyal ağları değil, aynı zamanda insan toplumları tarafından iletişim ve işbirliğini teşvik etmek için geliştirilmiş çeşitli sosyal yapıları da kapsayacak şekilde algılayabiliriz. Bu yapılar, geleneksel yüz yüze etkileşimlerden sosyal medyanın geniş alanına kadar uzanan çeşitli iletişim biçimlerini kapsayan bir dizi dil ve senaryoyu içerir. Buna ek olarak, sosyal çevreler sözlü gelenekleri, toplumsal bilgiyi kitap, video, anıt ve sanat biçiminde özetleyen fiziksel kayıtları da kapsar. Dahası, bu ortamlar insan ilişkilerini yöneten, kültürel normların yanı sıra yasal çerçeveleri de kapsayan hem soyut hem de somut örgütlerden oluşur. Bu çevreler kolektifler içinde iletişim ve adaptasyonu kolaylaştırma açısından önemli olanaklar ve sınırlamalar sunduklarını kabul etmek gerekir. Bunun yanı sıra rekabetçi kültürden gelen ya da farklı geçmişlere sahip bireylerle etkileşime girmenin çok önemli olduğu durumlarda, mevcut sosyal bağlam davranışlar üzerinde etkisi olabilir. Bireylerin düşüncelerini doğru bir şekilde paylaşmaları ya da bu koşullara bağlı olarak bazı gizli önyargılar sergilemeleri alışılmadık bir durum değildir. Sosyal çevrelerin farklı yönleri, hangi sosyal entegrasyon stratejilerinin daha başarılı olduğunu etkileyerek, belirli enformasyonların alınmasını veya kabul edilmesini destekleyerek ya da engelleyerek ve farklı adaptasyon tepkilerinin yayılmasını destekleyerek ya da engelleyerek kolektif adaptasyonu etkileyebilir. Bir örgütün işleyişi büyük ölçüde hem resmi hem de gayri resmi ağların varlığına ve dinamiklerine bağlıdır. Cross vd. (2002)'e göre, sosyal çevre bilgi alışverişinin sağlanmasında, işbirliğinin teşvik edilmesinde ve karar alma süreçlerinin kolaylaştırılmasında etkilidir. Sosyal çevrenin enformasyon paylaşımını teşvik etmedeki ve inovasyonu desteklemedeki önemini vurgulamaktadırlar. Örgütlerdeki zayıf bağların gücü üzerine yapılan araştırmada (Krackhardt ve Hanson, 1993), gayri resmi ağların örgütsel dinamikler ve çalışan performansı açısından önemini vurgulamıştır. Çoğu zaman resmi yapıları aşan bu ağlar, işyerinin çeşitli yönleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Problem yapılarını oluşturan kategorik ve sürekli yargılar, basit ve karmaşık görev manzaraları, tek seferlik veya tekrarlanan sorunlar (Galesic vd., 2023) örgütlerin karar alma ve sorun çözme süreçlerini optimize ederek verimliliği artırabilir (bkz. Tablo 3). Bu bağlamda, *kategorik yargılar* belirli bir seçeneğin kabul edilip edilmemesi gibi kesin kararları ifade ederken, *sürekli yargılar* performans ve memnuniyet gibi derecelendirme sistemlerini kapsar. Kategorik yargılar hızlı ve net kararlar alınmasını sağlarken, sürekli yargılar daha ayrıntılı geri bildirim ve zengin veri sunar. *Basit görev manzaraları*, net çözümleri olan rutin işleri içerirken, *karmaşık görev manzaraları* çoklu paydaş katılımını ve derinlemesine analiz gerektiren stratejik işleri kapsar. Basit görevler hızlı ve standartlaştırılabilir çözümler sunarken, karmaşık görevler uzun vadeli ve kapsamlı planlama gerektirir. *Tek seferlik sorunlar*, belirli bir olay veya durumla sınırlı olan acil durumları ifade ederken, *tekrarlanan sorunlar* düzenli olarak ortaya çıkan ve sürekli yönetim gerektiren durumlardır. Tek seferlik sorunlar hızlı çözümler gerektirirken, tekrarlanan sorunlar sürekli iyileştirme ve geliştirme fırsatları sunar.

Problem yapıları ile İKY alanında, kolektiflerin ve onları oluşturan bireylerin sürekli karşılaşması mümkündür. Bu, potansiyel risk ve tehlikelerin üstesinden gelmekten, teknolojik ilerlemeler yoluyla inovasyonu teşvik etmeye ve hatta örgüt içindeki sosyal dinamikleri etkin bir şekilde yönetmeye ve uyumlaştırmaya kadar uzanabilir. İKY'de, problemlerin çeşitli kaynaklardan oluşabileceğini kabul etmek önemlidir. Bunlar, sürekli değişen dış ortamdan kaynaklanabilir.

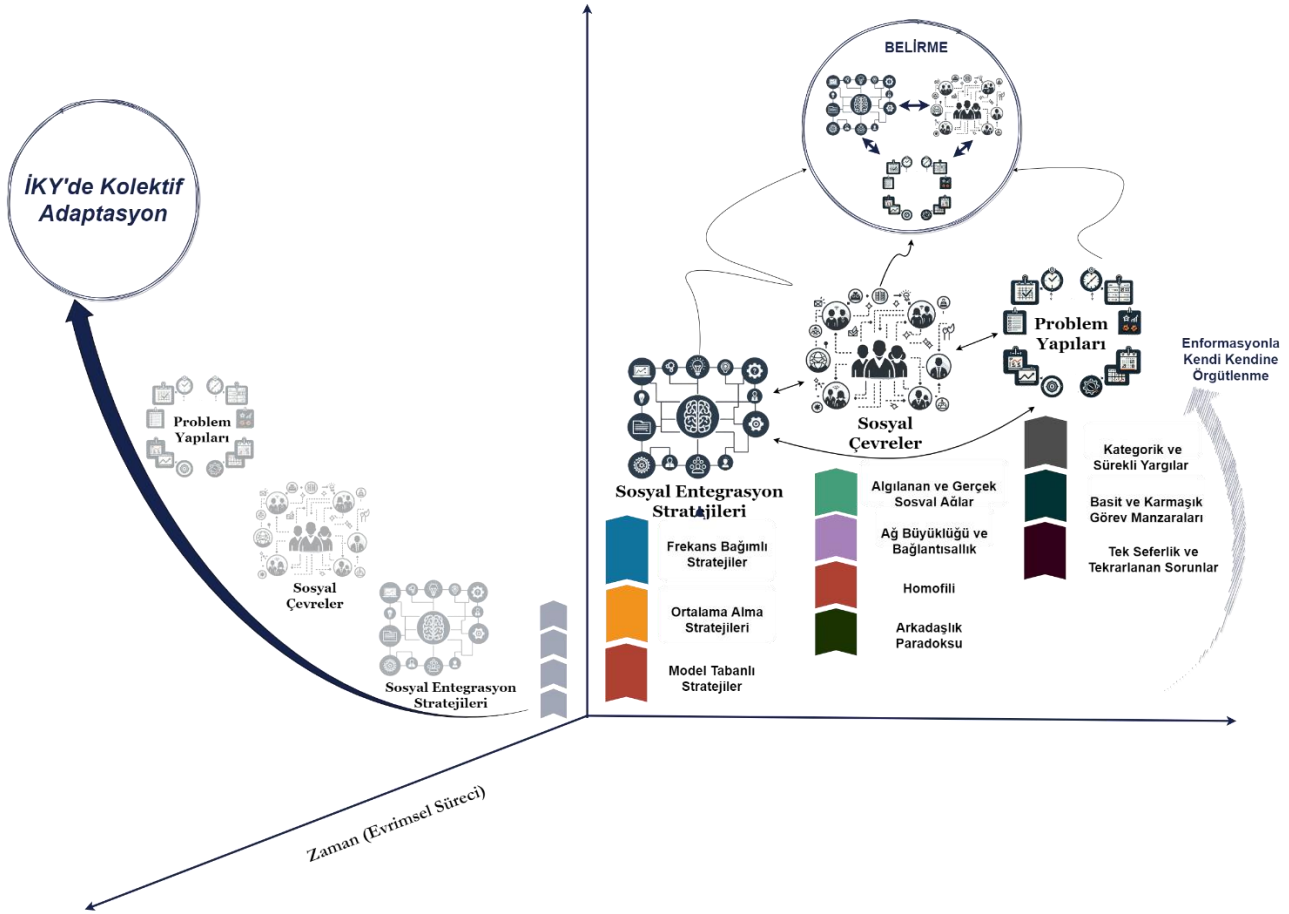
Tablo 3: *Problem Yapıları ve Örnekleri*

Problem Yapıları		Örnekler
Kategorik ve Sürekli Yargılar	Kategorik Yargılar	Performans değerlendirmelerinde çalışanların "başarılı" veya "başarısız" olarak sınıflandırılması Terfi kararlarında bir çalışanın terfi edip etmeyeceğine karar verilmesi İşe alım süreçlerinde adayların "uygun" veya "uygun değil" olarak değerlendirilmesi
	Sürekli Yargılar	Disiplin süreçlerinde bir çalışanın uyarı alıp almayacağına karar verilmesi İşten çıkarma kararlarında bir çalışanın işine son verilmesi veya verilmemesi Değerlendirmeler sırasında çalışanlara performans puanı verilmesi Çalışanın performansına göre maaş artış yüzdesinin belirlenmesi. İK müdahalelerini belirlemek için zaman içinde çalışan bağlılık seviyelerinin ölçülmesi Adayların kültür uyumu ve uzun vadeli potansiyel açısından risk düzeyinin değerlendirilmesi İşin çeşitli yönlerine ilişkin memnuniyetin sürekli olarak derecelendirilmesi
Basit ve Karmaşık Görev Manzaraları	Basit Görev Manzaraları	Standart işe alım prosedürlerinin uygulanması Rutin eğitim programlarının düzenlenmesi Günlük iş süreçlerinin yönetimi Çalışan oryantasyon programlarının yürütülmesi Rutin performans değerlendirme görüşmelerinin yapılması
	Karmaşık Görev Manzaraları	Çeşitliliği artırmak için birden fazla paydaşı ve karmaşık sonuçları içeren programlar geliştirmek Yüksek performanslı çalışanları elde tutmak için stratejiler geliştirmek ve uygulamak Gelecekteki iş ihtiyaçlarını öngörmek ve işgücünü buna göre dengelemek Çapraz fonksiyonel ekiplerle inovasyon projelerinin yürütülmesi Halkla ilişkiler krizleri veya ani liderlik değişiklikleri gibi beklenmedik olayların ele alınması
Tek Seferlik ve Tekrarlanan Sorunlar	Tek Seferlik Sorunlar	Taciz gibi ciddi bir iddia derhal ve kararlı bir şekilde ele alınması Kriz durumlarının yönetimi (örn: pandemi, doğal afetler, şirket birleşmeleri) Belirli projelerde ortaya çıkan spesifik problemler Ani işten ayrılmaların yönetimi Tek seferlik eğitim veya geliştirme ihtiyaçlarının karşılanması
	Tekrarlanan Sorunlar	Yüksek devir oranlarını azaltmak için sürekli strateji oluşturulması Örgütsel ihtiyaçları karşılamak için eğitim programlarının düzenli olarak güncellenmesi ve yenilenmesi Çalışan performansının düzenli olarak değerlendirilmesi ve yönetilmesi Değişen yasal düzenlemelere zaman içinde uyumluluk sağlanması Çalışan bağlılığını ve memnuniyetini artırmak için çalışılması

Ayrıca, zaman içinde önceki sorunlara yanıt olarak gelişen entegrasyon stratejileri ve sosyal çevreler arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak örgüt içinde de ortaya çıkabilirler. Modern iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, çeşitli derecelendirme sistemleri ve daha dinamik sosyal ağlar gibi yenilikçi entegrasyon stratejilerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Bu gelişmeler değerli enformasyon alışverişini önemli ölçüde hızlandırarak daha hızlı ve daha verimli hale getirmiştir. Aynı zamanda, bu çözümler olumlu değişiklikler getirirken, çok sayıda yeni probleme de yol açması olasıdır. Bu problemler arasında yanlış enformasyonun ve kasıtlı yanlış bilgilendirmenin yaygınlaşması, bireylerin yalnızca benzer düşünen bakış açılarına maruz kaldığı yankı odalarının oluşması ve toplumsal kutuplaşmanın derinleşmesi yer almaktadır. Bu problemlerin üstesinden gelme çabaları genellikle yenilikçi stratejilerin geliştirilmesini ve yeni ağ yapılarının kurulmasını gerektirmekte, bu da ek karmaşıklıklara yol açabilmektedir. İK departmanlarının karşılaştığı zorluklar, dinamik ve çok yönlü doğaları ile karakterize edilir. İKY'de sürekli değişen yasal düzenlemelere uyum (Deng vd., 2011), çeşitlilik ve kapsayıcılığı yönetme (Kochan vd., 2003), rekabetçi bir pazarda yetenek edinimi (Pillai ve Sivathanu, 2020), çalışanların bağlılığını ve memnuniyetini artırma (Hassan, 2022), teknolojik inovasyonlara adaptasyon (Sivathanu ve Pillai,

2018), yasal ve etik zorluklar (Leicht-Deobald vd., 2022), doğru İK araçlarını seçme (Böhmer ve Schinnenburg, 2023), İK teknolojisi eğitimi (Malik vd., 2022), değişim yönetimi (Longenecker ve Fink, 2015), yasal uyumluluk (Fraij ve László, 2021) ve veri güvenliği (Akter vd., 2022) gibi çok yönlü ve sürekli gelişen problemleri içerir. Özetle, İKY'de kolektif adaptasyonu bir KUS olduğunu kabul ederek, örgütsel uyarlanabilirliği ve etkinliği teşvik eden bir ortam geliştirmek için bu bileşenleri bir araya getirmesi ve uyumlaştırması çok önemlidir. Çağdaş örgütlerde İKY'nin dinamik doğası, bu yapı taşlarının sürekli etkileşimi ve evrimi ile vurgulanmaktadır.

Şekil 2: İKY'de Kolektif Adaptasyon

Not: Şekil, Adobe Photoshop CS5 ve Draw.io programları yardımıyla tasarlanmıştır

2.2. İKY'de Kolektif Adaptasyonun Belirmesi

İKY'de kolektif adaptasyonun Şekil 2'de gibi belirmesi, bir örgüt içinde işleyen karmaşık dinamikleri ve geri bildirim süreçlerini sergileyen büyüleyici bir olgudur. Bu süreç, çağdaş iş yerinin karmaşık taleplerini etkin bir şekilde karşılamak için İK uygulamalarını şekillendirmede ve ilerletmede çok önemli bir rol oynamaktadır. Frekans bağımlı stratejiler gibi entegrasyon stratejileri, algılan ve gerçek sosyal ağlar gibi sosyal çevreler ve kategorik ve sürekli yargılar gibi problem yapılarını oluşturan araçların farklı sembolik oklar ile gösterilen yapı taşları arasındaki enformasyon transferiyle kendi kendine örgütlenmesi gerçekleşirken bu üç yapı taşının zamandaki evrimsel sürecinin izdüşümleri belirme davranışıyla kolektif adaptasyonu gerçekleştirmektedir.

Etkili İKY'nin özü, sosyal entegrasyon stratejileri, sosyal çevre ve problem yapıları gibi çeşitli unsurlar arasındaki dinamik etkileşimde yatmaktadır. Bu kavram, Holland (1995) tarafından ifade edilen KUS teorisi ile uyumludur. Bu teoriye göre sistemler kendi bileşenleri arasındaki çeşitli etkileşimler yoluyla evrim ve adaptasyon geçirir. İKY alanında bu kavram, örgüt kültürü, çalışanlar

arasındaki ilişkiler ve İK departmanının karşılaştığı sayısız problemler arasındaki dinamik etkileşimi ifade etmektedir. Bu nitelikteki etkileşimler, sürekli gelişen örgütsel adaptasyon ve yanıt verebilen İKY uygulamalarının şekillendirilmesi ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sunulan bakış açısı, Uhl-Bien vd. (2007), tarafından ortaya konulan liderlik ve örgütsel davranış bağlamında KUS'un önemini vurgulayan araştırma ile uyumludur.

Geri bildirim mekanizmaları, uyarlanabilir sürecin kolaylaştırılmasını sağlar. Değerli çalışanlardan gelen düzenli değerlendirmeler ve geri bildirimler, İK stratejilerini şekillendirir ve geliştirir. Bu kavramın temeli, Wiener (2019)'ın 1948 yılında ortaya koyduğu geri bildirim döngüsü teorisine dayanmaktadır. Bu teoriye göre geribildirim, sistemlerin istenen hedeflere uyum sağlamak için eylemlerini uyarlamalarını ve düzeltmelerini gerçekleştirir. Rynes vd. (2004) çalışan geri bildirimi İK politikaları ve uygulamalarının etkisini değerlendirmede ve İKY stratejilerinin şekillendirilmesinde çalışan perspektiflerinin önemini vurgulamaktadırlar.

İKY uygulamaları, çalışanların etkili bir şekilde etkileşime girmesini ve işbirliğine dayalı faaliyetlerde bulunmasını sağlayan koşullar yaratarak kendi kendine örgütlenmeyi kolaylaştırabilir. Örneğin, takdir ve özerklik gibi içsel ödülleri vurgulayan ücret ve yan haklar uygulamaları, içsel motivasyonu ve işlerini sahiplenme duygusunu teşvik ederek çalışanları kendi kendine örgütlü davranışlarda bulunmaya teşvik edebilir. Buna ek olarak, sosyal etkileşim ve ekip oluşturma fırsatları sağlamak gibi çalışan ilişkileri uygulamaları, çalışanlar arasında güven, psikolojik güvenlik ve sosyal sermayeyi teşvik ederek kendi kendine örgütlenmeyi kolaylaştırabilir (Dirks ve Ferrin, 2002; Edmondson, 1999). Ayrıca, çeşitliliği ve kapsayıcılığı teşvik eden İKY uygulamaları, örgüt içinde yaratıcılığı ve yeniliği teşvik edebilecek zengin bir farklı bakış açıları ve deneyimler havuzu sağlayarak kendi kendine örgütlenmeyi geliştirebilir.

Bir sistemin çevresel değişikliklere yanıt olarak yapısını, işlevini veya davranışını değiştirme kapasitesi olan uyarlanabilirliğe İKY'de bakıldığında, değişen taleplerle başa çıkmak için yeni becerilerin, yetkinliklerin ve rollerin geliştirilmesinde görülebilir (Dyer ve Shafer, 2003). İKY uygulamaları, çalışanlar arasında sürekli öğrenmeyi, gelişimi ve esnekliği teşvik ederek adaptasyon becerisini artırabilir. Beceri geliştirme, sürekli öğrenme ve kariyer gelişimini vurgulayan eğitim ve gelişim programları, çalışanları değişen ortamlarda yollarını bulabilmeleri için gerekli bilgi ve becerilerle donatarak adaptasyon becerilerini artırabilir (Noe, 2019). Benzer şekilde, geri bildirimi, derinlemesine düşünmeyi ve sürekli iyileştirmeyi teşvik eden performans yönetimi uygulamaları, gelişme zihniyetini teşvik ederek ve çalışanları gelişim alanlarını belirlemede destekleyerek uyum sağlamasını geliştirebilir. Ayrıca, rol esnekliğini ve işlevler arası işbirliğini vurgulayan esnek çalışma düzenlemeleri ve iş tasarımı uygulamaları, çalışanların değişen örgütsel ihtiyaçlara daha etkin bir şekilde yanıt vermesini sağlayarak uyumunu artırabilir (Fried vd., 2007).

2.3. İKY Kolektif Adaptasyon Perspektifinin Çıkarımları

İKY kolektif adaptasyon perspektifini benimsemenin çok yönlü etkileri, örgütsel dinamiklerin karmaşıklığını ve İK stratejilerinin süregelen evrimini anlamayı içerdiğinden çok geniştir. Sunulan perspektif, her biri uyarlanabilir İKY sürecinin çeşitli yönlerine ışık tutan bir dizi akademik çalışma tarafından iyi bir şekilde desteklenmektedir.

Yol bağımlılığı: Problem yapılarıyla karşılaşan İKY'de kolektiflerin entegrasyon stratejileri ve sosyal çevreler söz konusu olduğunda farklı yollar izleyebileceğini kabul etmek önemlidir. Bu yörüngeler, alışkın oldukları benzersiz tarihsel bağlamlardan etkilenir. Bir salgının yönetilmesi bağlamında, ülkelerin hükümet yapılarına bağlı olarak benimseyebilecekleri farklı yaklaşımları dikkate almak önemlidir. Güçlü bir merkezi yönetime sahip bir örgütün, âdemi merkezîyetçi ve yerelleşmiş bir yönetime sahip bir örgüte kıyasla farklı bir strateji benimsemesi muhtemeldir. Öncelikle belirli bir sorun için en uygun çözümü belirlemeyi amaçlayan geleneksel kolektif zekâ yaklaşımlarının aksine, kolektif adaptasyon perspektifi, belirli grupların yeni ve ortaya çıkan sorunlara uyum sağlamada karşılaştıkları zorlukların arkasındaki nedenleri araştırır. Bireylerin ve örgütlerin toplumsal

yapılarını, inanç sistemlerini ve sorun çözme stratejilerini geliştirme biçimleri, geçmişte karşılaştıkları benzersiz zorluklarla şekillenmiş olabilir. Sonuç olarak, yeni koşullara uyum sağlamak onlar için oldukça zorlayıcı olabilir. Bu durum genellikle değişime karşı bireysel ve örgütsel direnç, gerekli bilgi ve becerilerin eksikliği ve mevcut sistemlerin yeniden düzenlenmesiyle ilgili önemli maliyetler gibi faktörlerin bir araya gelmesinden kaynaklanmaktadır. Buradaki kavram, Sydow vd. (2009) tarafından tanımlanan yol bağımlılığı teorisi ile uyumludur. Bu teoriye göre, örgütlerin stratejik kararları ve eylemleri geçmiş olaylardan büyük ölçüde etkilenmektedir. İKY alanında, bir örgütün kendine özgü tarihinin ve kültürünün, İK uygulamalarını ve politikalarını şekillendirmedeki rolü bilinmelidir.

Yaklaşım Çeşitliliği: İKY’de, kolektif adaptasyon perspektifinin, bir kolektifin çeşitli görevlerdeki olağanüstü performansını açıklayabilecek tek bir temel 'kolektif zekâ' boyutu varsayımına dayanmadığını belirtmek önemlidir. Özünde bu çerçeve, kolektif performans ile entegrasyon stratejileri ve sosyal çevrelerin dinamik etkileşimi arasındaki bağlantıları aydınlatmamızı sağlar. Başlangıçta birbirleriyle ilişkisiz gibi görünen bu faktörler zaman içinde kademeli olarak bir araya gelebilir. Bu nedenle, bilişsel ve sosyal süreçlerin çeşitli kombinasyonlarının, korelasyonel analizler yoluyla davranışsal sonuçların altında yatan ortak bir faktör olarak tanımlanan gözlemlenen kolektif zekâ düzeyine katkıda bulunması mümkündür. Faktörlerin spesifik kombinasyonu, her bir kolektifin kendine özgü tarihsel yoluna bağlı olarak değişecektir. Devam eden sürekli adaptasyon süreci nedeniyle, bir zamanlar son derece zeki olduğu düşünülen bir grubun zaman içinde bilişsel yeteneklerinde bir düşüş yaşaması makuldür. Herkese uyan tek bir İKY stratejisi olmadığı kavramı, var olan çok çeşitli örgütsel bağlamların ve işgücü bileşimlerinin bir kanıtıdır. Bu hususun önemini Boxall ve Purcell (2022), etkin İK uygulamalarının hayata geçirilmesinin spesifik örgütsel strateji, yapı ve dış çevreye bağlı olduğunu ileri sürmektedirler. İK stratejilerini formüle ederken bir örgütte var olan çeşitli yaklaşımları ve perspektifleri kabul etmek ve takdir etmek son derece önemlidir. Bu anlayış, örgütün kendine özgü ihtiyaç ve gereklilikleriyle uyumlu, özelleştirilmiş ve hedefe yönelik stratejiler oluşturmasını sağlar.

Çoklu Zorluklara Adaptasyon: Mevcut kolektif davranış, şu anda karşılaşılan zorlukların etkin bir şekilde ele alınması için tam olarak optimize edilmemiş olabilir. Örgütte kolektif performans, bireylerin ve grupların çeşitli zorlukların üstesinden gelmede başarıya ulaşmak için gösterdikleri ortak çabaların bir yansımasıdır. Farklı bireylerin farklı sorunlara öncelik verebileceğini ve sonuç olarak stratejilerinin ve ağ yapılarının değişebileceğini unutmamak ve de sürekli gelişen problem yapılarına ve mevcut stratejilere uyum sağlamak gerekecektir. Bu nedenle, özellikle tarafsız bir gözlemci için son derece önemli görünen tek bir kritere dayalı olarak değerlendirildiğinde, grupların kendilerini durgun gördükleri, idealden daha az davranış sergiledikleri bir durumda bulmaları nadir değildir. Bazı durumlarda örgütler, bu tür eylemlerle ilişkili potansiyel olumsuz sonuçlara rağmen çevreye zararlı uygulamalarda bulunmaya veya ayrımcı davranışlar sergilemeye devam edebilir. Aslında, bu grupların ve içlerindeki bireylerin çoğu zaman kendilerini aynı anda birden fazla zorlukla mücadele ederken bulduklarını belirtmek gerekir. Bu zorluklardan biri hem genel sistemin istikrarını hem de içindeki her bir bireyin güvenliğini koruma gibi hassas bir görevi içermektedir. Bu, örgütü yöneten yerleşik sosyal normlara ve hiyerarşilere bağlı kalınarak gerçekleştirilir. İKY çoklu zorluklara adaptasyon becerisi, etkinliği önemliken yalnızca tek bir sorun için optimizasyona odaklanmak yerine çok çeşitli sorunları ele alma esnekliği, adaptasyonun temel bir yönüdür. İKY'nin çeşitli örgütsel zorluklarda esnek bir yaklaşımının uygulanması, örgütlerin karşılaştığı sürekli değişen ve karmaşık zorlukları daha kapsamlı ve verimli bir şekilde çözümler sunduğunu göstermektedir (Boxall ve Purcell, 2022).

Miyopluğun Öngörülmesi ve Üstesinden Gelinmesi: Bazı durumlarda, kolektif bir grup içinde yer alan ve farklı zorlukları ele almaya alışkın olan bireyler için belirli bir sorun için hangi spesifik sosyal entegrasyon stratejilerinin ve çevrenin en uygun olacağı kolayca anlaşılabilir veya erişilebilir olmayabilir. İKY bağlamında, çoğunluğu takip etmek gibi demokratik ve çoğunluğa dayalı bir

yaklaşımla sosyal bilgiyi dâhil etmek gibi belirli stratejilerin, bugün karşılaştığımız karmaşık zorlukları ele almada oldukça etkili olabileceği düşünülmelidir. Bununla birlikte, demokratik uygulamalardan yoksun örgütlerin bu tür stratejileri uygulama ve sürdürmede zorluklarla karşılaşabileceğini kabul etmek önemlidir. Bazı durumlarda, gruplar daha elverişli düzenlemeleri ortaya çıkarmak için çabalarken kendilerini ideal olmayan yollardan geçerken bulabilirler. Yeni koşullara uyum sağlama süreci zorlaştığında alışılmış kalıplara geri dönmeleri alışılmadık bir durum değildir. Bazı durumlarda, gelişmekte olan demokrasilerin, özellikle de otokratik ortamlardan henüz yeni geçiş yapmış olanların, bu tür sistemlere geri dönme eğilimi gösterebildiği gözlemlenmiştir (Mechkova vd., 2017). Gelecekte ortaya çıkabilecek zorlukları öngörmek ve bunların üstesinden gelmek için öngörülü olmak gerekir. Bu potansiyel engelleri proaktif bir şekilde belirlemek, etkili İKY'nin kilit bir yönüdür. Bu yaklaşım, stratejik öngörü ilkeleriyle uyumlu ileri görüşlü bir zihniyet sergilemektedir ve stratejik yönetim için gelecekteki eğilimleri ve zorlukları proaktif olarak öngörmek çok önemlidir.

Bu KUS özelliklerini teşvik eden İKY uygulamaları, işgücünün değişen ortamlara toplu olarak uyum sağlama kapasitesini artırabilir ve böylece örgütsel esnekliğe ve performansa katkıda bulunabilir (Wright ve Mcmahon, 2011). Örneğin, paylaşılan değerleri ve normları teşvik eden İKY uygulamaları, çalışanların değişimi yönlendirebilmeleri için istikrarlı bir temel sağlayan güçlü bir örgüt kültürünün geliştirilmesini kolaylaştırabilir (Denison, 1996). Aynı zamanda, kendi kendine örgütlenen ve adapte olan İKY uygulamaları işbirliğini, yeniliği ve öğrenmeyi teşvik ederek çalışanların çevresel zorluklara daha etkili bir şekilde yanıt vermesini sağlayabilir (Lichtenstein vd., 2006). Özetle, KUS özelliklerini İKY'ye entegre ederek örgütler, dinamik ve belirsiz iş ortamına yanıt vermek için daha donanımlı, daha uyumlu bir işgücü yaratabilirler.

3. İKY Uygulama ve Araştırmaları İçin Çıkarımlar

3.1. Kolektif Adaptasyonu Teşvik Etmek İçin İKY Stratejileri

Geliştirilen teorik çerçeve, İKY uygulayıcılarının, çalışanlar arasında belirmeyi, kendi kendini örgütlemeyi ve adaptasyonu teşvik eden İKY uygulamaları geliştirmeye odaklanmaları gerektiğini öne sürmektedir. Bu bölümde bu tür uygulamalara örnekler verilmektedir.

İyi tanımlanmış bir örgüt kültürü, çalışan davranışlarına rehberlik eden ortak değer ve normların belirmesini kolaylaştırır ve bu da kolektif adaptasyona katkıda bulunur. İKY uygulayıcıları örgütün vizyon, misyon ve değerlerini net bir şekilde ileterek ve bunları tutarlı yönetim uygulamaları ve davranışlarıyla pekiştirerek güçlü bir örgüt kültürü geliştirebilir. İşbirliğine dayalı çalışma ortamları, çalışanların kendiliğinden enformasyon paylaşmasına ve sorunları birlikte çözmesine olanak tanıdığı için kendi kendine örgütlenmeyi teşvik eder. İKY uygulayıcıları, ekip çalışmasını ödüllendiren teşvik sistemleri tasarlayarak ve çalışanlar arasında enformasyon alışverişini ve işbirliğini kolaylaştıran iletişim kanalları oluşturarak bu işbirliğini sağlayabilir. Sürekli öğrenme ve beceri geliştirme, çalışanların değişen taleplere uyum sağlamasına olanak tanır ve kolektif adaptasyona katkıda bulunur. İKY uygulayıcıları, çalışanların yeni beceriler ve bilgiler edinmesi için kaynaklar ve fırsatlar sağlayarak ve çalışanları yetkinliklerini sürekli olarak geliştirmeye teşvik eden öğrenme odaklı bir kültürü geliştirerek öğrenme ve gelişim programları uygulayabilir.

Deng vd. (2011) belirttiği üzere İK uygulamaları ve hedefleri, mevzuat güncellemeleri, işgücü demografisi ve kültürel değerlerle sürekli olarak yeniden şekillenmektedir. Bu değişikliklere uyum sağlamak, İK profesyonellerinin örgütlerine etkili bir şekilde liderlik etmeleri için kritik önem taşır. İş kanunlarına uyum, veri gizliliği gereklilikleri ve İK politikalarının kültürel değişimleri yansıtacak şekilde uyarlanması süregelen yükümlülüklerdir. Günümüzün dinamik çalışma ortamında, İKY'nin adalet, eşitlik ve karşılıklı saygı ilkelerini korurken çeşitliliği koruyan kapsayıcı bir kültürü proaktif olarak teşvik etmesi ve stratejik planlamaya dahil olması ve kapsayıcılık programlarını etkin bir şekilde uygulaması zorunludur (Kochan vd., 2003). Her bireyin kendini değerli ve saygıdeğer hissettiği, çeşitlilik içeren ve kapsayıcı bir işyeri ortamını teşvik etmek adına örgütler, önyargıları

azaltmak ve çalışanlar arasında kültürel yeterliliği teşvik etmek için proaktif olmalıdır. Bunu yaparak, işgücünün benzersiz perspektiflerini ve geçmişlerini kapsayan uyumlu ve destekleyici bir atmosfer yaratabilirler. Yetenekli ve becerikli bireylere olan talebin çoğu zaman arzın önüne geçmesi, İK departmanlarını işe alım için yaratıcı yöntemler ve teknolojiler benimsemeye itiyor. Bu, ayırt edici bir işveren markası geliştirmeyi, yeni kaynak bulma taktiklerini keşfetmeyi ve yapay zekâ ve veri analitiği gibi en son teknolojileri kullanmayı içerir (Pillai ve Sivathanu, 2020). Bu anlamda mevcut iş piyasası ortamında yüksek düzeyde çalışan bağlılığının ve elde tutmanın sağlanması büyük önem taşımaya nedeniyle İKY, değerli çalışanların genel refahına ve başarısına katkıda bulunan çeşitli hususlara öncelik vermesi gerekir. Buna sağlıklı bir iş-yaşam dengesi kurmak için özenle çalışmak, profesyonel büyüme ve gelişim için geniş fırsatlar sunmak ve olumlu bir çalışma kültürünü teşvik etmek ve adil ücretlendirme sağlamak gibi iş memnuniyetini artıran faktörlere güçlü bir vurgu yapmak da dâhildir (Hassan, 2022).

3.2. İKY'de KUS Perspektifinin Potansiyel Faydaları

İKY'de KUS perspektifinin benimsenmesinin potansiyel faydaları şu şekilde olabilir;

İKY uygulamaları ve çalışan davranışları arasındaki dinamik etkileşimin daha iyi anlaşılması: KUS perspektifi, çalışanlar arasındaki ve çalışanlar ile çevreleri arasındaki karmaşık, doğrusal olmayan ilişkileri vurgular. İKY uygulayıcıları, bu etkileşimlerin farkına vararak İKY uygulamalarının çalışan davranışı üzerindeki etkisini daha iyi anlayabilir ve işgücünü yönetmek için daha etkili stratejiler geliştirebilirler.

Çevresel değişikliklere yanıt veren uyarlanabilir İKY stratejileri geliştirme becerisi: Örgütler hayatta kalmak ve gelişmek için değişen çevresel koşullara uyum sağlamalıdır. KUS perspektifi, İKY uygulayıcılarının örgütsel çevrede ortaya çıkan kalıpları ve eğilimleri belirlemelerine ve bunlara yanıt vermelerine olanak tanıyarak daha proaktif ve uyarlanabilir İKY stratejileri geliştirmelerini kolaylaştırır. İKY uygulayıcıları, KUS perspektifini benimseyerek sürekli teknolojik ilerlemeler, küreselleşme ve ekonomik değişimlerden kaynaklanan zorlukları ve fırsatları daha iyi tahmin edebilir ve ele alabilir.

Örgütlerin beliren ve kendi kendini örgütlenen doğasını göz önünde bulundurarak İKY'ye yönelik daha bütüncül bir yaklaşım: Geleneksel İKY yaklaşımları genellikle doğrusal, yukarıdan aşağıya yönetim uygulamalarına odaklanır ve bu da günümüzün dinamik ortamlarının karmaşıklığını ve belirsizliğini ele almada etkili olmayabilir. İKY uygulayıcıları, KUS perspektifini benimseyerek, örgütlerin beliren ve kendi kendini örgütlenen doğasını tanıyan daha bütünsel bir yaklaşımı benimseyebilirler. Bu yaklaşım, İKY uygulayıcılarının değişen koşullara daha iyi yanıt verebilen ve işgücünde kolektif adaptasyon kolaylaştıran daha esnek ve uyarlanabilir İKY sistemleri tasarlamalarını sağlar.

Yıkıcı olaylara karşı gelişmiş adaptasyon: İKY'de KUS perspektifini benimseyerek örgütler yıkıcı olaylara daha iyi hazırlanabilir ve öngörülemeyen zorluklara daha etkili bir şekilde yanıt verebilir. Bu artan adaptasyon becerisi, örgütlerin daha dirençli olmasına, şoklar ve belirsizlik karşısında rekabet avantajını korumasına yardımcı olabilir.

İnovasyonu ve yaratıcılığı teşvik etmek: İKY'ye yönelik bir KUS yaklaşımı, çalışanları denemeye, başarısızlıklardan ders çıkarmaya ve karmaşık sorunlara yeni çözümler bulmaya teşvik eden bir ortamı destekler. Bu, uzun vadeli başarı ve rekabet gücü için çok önemli olan örgüt içinde yenilikçiliğin ve yaratıcılığın artmasına yol açabilir.

Geliştirilmiş karar alma ve sorun çözme: KUS teorisi, merkezi olmayan karar alma ve yerel sorun çözmenin önemini vurgulamaktadır. Örgütler, İKY'de KUS perspektifini benimseyerek çalışanları yerel düzeyde karar alma ve sorun çözme konusunda güçlendirebilir, bu da daha etkili ve verimli karar alma süreçlerine ve genel olarak iyileştirilmiş örgütsel performansa yol açabilir.

Çeşitlilik arası işbirliğinin kolaylaştırılması: İKY'de KUS perspektifi, sistemdeki çeşitli araçlar arasındaki etkileşim ve ilişkilerin önemini vurgular. Bu yaklaşım, örgütlerin tabuları yıkmasına ve çeşitlilik arası işbirliğini teşvik etmesine yardımcı olabilir, bu da daha iyi karar alma ve kaynak kullanımına yol açabilir.

Öğrenen bir organizasyonun beslenmesi: Örgütler, KUS perspektifini benimseyerek sürekli iyileştirmeyi ve sürekli bilgi ve enformasyon alışverişini vurgulayan bir öğrenme kültürünü teşvik edebilirler. Bu, örgütlerin çevrelerindeki değişikliklere karşı daha çevik ve duyarlı olmalarına yardımcı olarak uzun vadeli başarı ve sürdürülebilirlik sağlayabilir.

Çalışan bağlılığını ve katılımını artırmak: İKY'de KUS perspektifi, örgütlerin, çalışanların kendilerini değerli hissettikleri, güçlendirildikleri ve örgütün başarısına katkıda bulunmak için motive oldukları çalışma ortamları yaratmalarına yardımcı olabilir. Bu da daha yüksek düzeyde çalışan katılımı, bağlılığı ve genel iş tatmini sağlayabilir.

3.3. Türk Örgütleri Bağlamında İnceleme ve Öneriler

Kolektif adaptasyon ve KUS, her biri örgütsel dinamiklerin anlaşılmasına benzersiz perspektifler katan çeşitli kültürel bağlamdan türetilmiştir. Bu teoriyi örgütlerde uygularken, Türk iş ortamını tanımlayan farklı kültürel ve örgütsel özellikleri tanımak gerekir. Hofstede (Hofstede vd., 2010; Minkov & Hofstede, 2013)'in kültürel boyutlar teorisi, Türkiye'yi yüksek güç mesafesi ve belirsizlikten kaçınma ile kolektivist eğilimler ve yapılandırılmış durumları tercih eden bir ülke olarak tanımlamaktadır. Bu kültürel özellikler, Türk örgütlerinin İKY ve kolektif adaptasyona yaklaşımını şekillendirmesi olasıdır.

Ülkemizdeki örgütlerde hiyerarşik yapılar yaygındır ve yukarıdan aşağıya karar alma sürecine önemli ölçüde güvenilmektedir. Bu durum, bireysel araçların örgütsel sonuçları etkilemedeki rolünü vurgulayan merkezi olmayan karar alma ilkesi KUS ile tezat oluşturmaktadır. Bu nedenle, KUS ilkelerinin Türk örgütlerine uyarlanması, bu ilkelerin Türk iş uygulamalarının hiyerarşik yapısına uyum sağlayacak şekilde değiştirilmesini gerektirmektedir. Örneğin, orta düzey yöneticilere karar alma yetkisi verilmesi, üst yönetim ile çalışanlar arasındaki boşluğu doldurarak daha uyumlu ve duyarlı bir örgütsel yapıyı teşvik edebilir. Örgütler, yüksek düzeyde belirsizlikten kaçınmayı yansıtabilecek şekilde istikrarı ve net kuralları tercih etme eğilimindedir. Bu tercih, adaptasyon ve dinamik ortamlara yanıt verme kapasitesiyle gelişen KUS'un uygulanmasını etkileyebilir. Türk örgüt kültürüne uyum sağlamak için İKY uygulamaları, çalışanlar arasında rahatsızlık yaratmadan kontrollü adaptasyona olanak tanıyan esnek yapı ve süreçleri kademeli olarak uygulamaya koymaya odaklanabilir. Örneğin, tam ölçekli bir uygulamadan önce belirli departmanlarda uyarlanabilir projelerin pilot uygulamasının yapılması, yeni yaklaşıma güven duyulmasına yardımcı olabilir.

Türk kültürünün kolektivist yapısı, grup uyumu ve sadakatini vurgulayarak KUS'un kolektif adaptasyon ve kendi kendine örgütlenmeye odaklanmasıyla uyumludur. İKY stratejileri, ekip temelli girişimleri ve işbirliğine dayalı sorun çözme yaklaşımlarını teşvik ederek bu kolektivizmden yararlanabilir. Çapraz işlevli ekiplerin teşvik edilmesi ve ortak amaç duygusunun geliştirilmesi, kurum içinde kolektif adaptasyonu artırabilir. KUS ilkelerinin Türkiye'deki örgütlerde İKY uygulamalarına entegre edilmesi, uyum ve yenilikçiliği teşvik ederken kültürel hassasiyetlere saygı gösteren incelikli bir yaklaşım gerektirmektedir. Paylaşılan değerleri ve normları vurgulayan güçlü bir örgüt kültürü geliştirmek, kolektif adaptasyonu kolaylaştırabilir. İKY uygulayıcıları, örgütün vizyon ve misyonunu açıkça ifade etmeli ve bunları tutarlı yönetim uygulamaları ve davranışlarıyla pekiştirmelidir. Bilgi paylaşımını ve işbirliğine dayalı sorun çözme teşvik eden çalışma ortamları yaratmak esastır. İKY uygulayıcıları ekip oluşturma faaliyetleri uygulayabilir, bilgi akışını kolaylaştıran iletişim kanalları kurabilir ve kendi kendine örgütlenme kültürünü teşvik etmek için işbirliğine dayalı çabaları ödüllendirebilir. Adaptasyon becerisini artırmak için İKY sürekli öğrenme ve beceri geliştirmeye odaklanmalıdır. Çalışanlara eğitim programları ve gelişim girişimleri

aracılığıyla yeni beceriler ve bilgiler edinme fırsatları sunmak, değişen taleplere uyum sağlamalarına yardımcı olabilir.

Sağlam geri bildirim mekanizmalarının oluşturulması, sürekli iyileştirme ve adaptasyon için çok önemlidir. Düzenli performans değerlendirmeleri, çalışan anketleri ve gayri resmi iletişim kanalları, örgütsel dinamikler ve çalışan ihtiyaçları hakkında değerli içgörüler sağlayarak İKY uygulamalarında zamanında ayarlamalar yapılmasına olanak tanıyabilir. KUS ilkelerinin Türk örgütleri bağlamında uygulanması, örgütsel adaptasyon ve esnekliğin artırılması için bir yol sunmaktadır. İKY uygulayıcıları, bu ilkeleri Türk örgütlerinin kültürel ve örgütsel özellikleriyle uyumlu hale getirerek kolektif adaptasyonu, inovasyonu ve sürdürülebilir başarıyı teşvik eden stratejiler geliştirebilirler. Bu yaklaşım sadece ulusal İKY literatürünü zenginleştirmekle kalmamakta, aynı zamanda benzer kültürel bağlamlardaki küresel İKY uygulamaları için de değerli içgörüler sağlamaktadır.

3.4. Gelecekteki Araştırmalar İçin Öneriler

İKY kapsamında kolektif adaptasyonu incelemek için kullanılacak bilimsel yaklaşımlar bu bölümde ele alınmaktadır.

Kullanılacak bilimsel yaklaşımlardan biri nicel araştırmadır. İKY çalışmasının kapsamlı ve karmaşık bir süreç olduğunu kabul etmek gerekir. Kapsamlı araştırmalar yapmaya, transdisipliner bilgi birikimini geliştirmeye ve sürekli gelişim için çaba göstermeye büyük önem veren gayretli ve çok yönlü bir yaklaşım gerektirir. Bu çalışmada ele alınan yaklaşım, İKY uygulamalarının gelişimini şekillendirmede bu unsurların önemini vurgulayan kapsamlı nicel akademik araştırmalara dayanmaktadır (Gravili vd., 2023; Samimi, 2023; van den Heuvel ve Bondarouk, 2017). İK verilerinin ve eğilimlerinin düzenli olarak analiz edilmesinin, farklı İK stratejilerinin etkinliğinin anlaşılmasında önemli bir rol oynadığı bu alanda yaygın olarak kabul edilmektedir. Wright ve Ulrich (2017)'ye göre İKY alanında veriye dayalı karar alma mekanizmalarının kullanılması, çalışan davranışlarının ve bir örgüt içindeki karmaşık dinamiklerin daha derinlemesine anlaşılmasını sağlamaktadır. İK yönetiminde ampirik bir yaklaşımın kullanılması, gerçek performans ölçütlerinin ve sonuçlarının analizi yoluyla İK stratejilerinin değerlendirilmesini ve geliştirilmesini sağlar. Wright ve Ulrich, iyi bilgilendirilmiş ve stratejik kararlar almak için çok önemli olduğundan, İK profesyonellerinin veri analizinde yüksek düzeyde yetkinlik kazanmalarının zorunluluğunun altını çizmektedir. Buna ek olarak nitel araştırma noktasında da bu yetkinliklerin kazanılması günümüz dünyasında daha önemli hale gelmektedir.

İK uygulamalarını bilgilendirmek ve zenginleştirmek için çeşitli alanlardan ve durum çalışmalarından (Yin, 2018) içgörüler elde etmek gerekir. Farklı disiplinleri keşfederek ve gerçek hayattan örnekleri inceleyerek, kendi örgütsel bağlamına uygulanabilecek değerli bilgiler ve perspektifler kazanılabilir. Bu nitel yaklaşımlar, İK stratejilerine güncel, yenilikçi ve uyarlanabilir kalmasını sağlar ve nihayetinde işgücünün başarısına ve büyümesine yol açar. İKY alanının ekonomi, psikoloji ve sosyoloji gibi çeşitli disiplinlerden elde edilen bilgilerin bir araya getirilmesinden büyük fayda sağladığı açıktır (Boudreau ve Ramstad, 2005).

Transdisipliner bir yaklaşımın benimsenmesi, örgütler bağlamında insan davranışının kapsamlı bir şekilde kavranmasına olanak tanır ve sonuçta İK stratejilerinin verimliliğini artırır. İKY alanı, çok çeşitli perspektifleri benimseyip bütünleştirerek bir inovasyon kültürü geliştirme ve uygulamaların etkinliğini artırma potansiyeline sahiptir. Bu kapsayıcı yaklaşım, günümüzün dinamik ortamında örgütlerin karşılaştığı karmaşık zorlukları daha iyi ele almamızı sağlar.

Çalışmada önerilen teorik çerçeve, İKY'de kolektif adaptasyon üzerine KUS perspektifinden yapılacak ampirik çalışmalar için bir başlangıç noktası sağlamaktadır. Bu noktada potansiyel araştırma yolları olarak şunlara dikkat edilebilir;

- Araştırmacılar, önerilen hipotezleri test etmek için anketler, durum çalışmaları ve deneyler gibi çeşitli yöntemler kullanılabilir. Ayrıca karma yöntem araştırmaları (Aşkun ve Çizel, 2020),

grounded teori gibi farklı nitel (Günbayı ve Aşkun, 2023) ve nitel karşılaştırmalı analiz yöntemleri (Çizel vd., 2022) gibi farklı yöntemlerle alana katkı sunabilir. Bunun yanı sıra hem nitel verilerden hem de nicel verilerden elde edilecek içgörülerle aracı temelli modelleme (Epstein, 2012) yaklaşımlarından yararlanabilirler.

- Araştırmacılar, İKY uygulamaları, KUS özellikleri ve kolektif adaptasyon arasındaki ilişkileri inceleyerek, İKY'nin örgütsel dayanıklılığı teşvik etmedeki rolünün daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabilirler.
- Gelecekteki araştırmalar, hangi İKY uygulamalarının çalışanlar arasında belirme, kendi kendine örgütlenme ve uyarlanabilirliği sağlama üzerinde en önemli etkiye sahip olduğunu keşfedebilir. Bu araştırmalar, İKY uygulayıcılarının işgücünde kolektif adaptasyonu artırmaya yönelik en etkili uygulamaları belirlemelerine ve önceliklendirmelerine yardımcı olabilir.
- İKY uygulamalarına ek olarak, liderlik tarzları ve örgütsel yapı gibi diğer örgütsel faktörler de KUS özelliklerini ve kolektif adaptasyonu etkileyebilir. Bu faktörlerin araştırılması, örgütlerin İKY'de kolektif adaptasyon KUS perspektifinden nasıl teşvik edebileceğine dair daha kapsamlı bir anlayış sağlayabilir.

4. Sonuç

Sürekli teknolojik gelişmeler, küreselleşme ve ekonomik değişimlerle karakterize edilen ve hızla değişen iş ortamı örgütler için önemli zorluklar ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, adaptasyon ve esneklik, örgütsel hayatta kalma ve başarı için gerekli hale gelmiştir. İKY, örgütlerin bu dinamik ortamlara uyum sağlamasında ve bu ortamlarda başarılı olmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışma, İKY'deki kolektif adaptasyonu KUS merceğinden kavramsallaştırmaya çalışmış ve İKY uygulamalarının bir örgütün esnekliğini ve adaptasyon becerisini nasıl geliştirebileceğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşımın teorik çıkarımları, geleneksel İKY modellerinin ötesine uzanmakta ve gelecekteki araştırma ve uygulamalar için yeni içgörüler ve kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır.

KUS'un İKY'ye uygulanması, genellikle statik, doğrusal süreçlere odaklanan İKY teorilerinin geleneksel sınırlarını aşmaktadır. Bu yaklaşım, KUS'un doğasında bulunan belirme, kendi kendini örgütlenme ve uyarlanabilirlik ilkelerini kabul ederek ve entegre ederek, İKY'ye dinamik ve bütünsel bir bakış açısı getirmektedir. Bu bakış açısı, örgütlerdeki insan etkileşimlerinin öngörülemez, doğrusal olmayan ve beliren doğasını dikkate alarak geleneksel görüşlere meydan okumakta, onları genişletmekte ve hem İKY hem de KUS literatürüne katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte KUS perspektifi, İKY uygulamalarının nasıl tasarlanabileceğini ve uygulanabileceğini yeniden tanımlamaktadır. İKY stratejilerinin uyarlanabilir, duyarlı olması ve çalışanlar arasında beliren ve kendi kendini örgütleyen davranışların sadece kabul edildiği değil, aynı zamanda örgütsel öğrenme ve inovasyon için de kullanıldığı ortamları teşvik etmesi gerektiğini öne sürülmektedir. Bu bakış açısı, modern iş ortamlarının karmaşıklıklarına ve belirsizliklerine yanıt verebilecek daha esnek, dayanıklı ve uyarlanabilir İK sistemleri oluşturmada İK uygulayıcılarına rehberlik edebilir.

İKY, KUS perspektifini benimseyerek örgütsel dayanıklılığın artırılmasında önemli bir rol oynayabilir. Bu yaklaşım, örgütleri sadece reaktif değil, aynı zamanda değişiklikleri öngörme ve bunlara uyum sağlama konusunda proaktif İKY uygulamaları geliştirmeye teşvik eder. Sadece yetenekli ve yetkin değil, aynı zamanda dış zorluklara ve fırsatlara yanıt olarak öğrenme, uyum sağlama ve gelişme yeteneğine sahip bir işgücü oluşturmanın önemini vurgular. Çalışmada ortaya konulan İKY'deki KUS perspektifi, ampirik araştırmalar için yeni yollar açmaktadır. Gelecekteki çalışmalar, belirli İKY uygulamalarının işgücü içinde beliren davranışları ve kendi kendine örgütlenmeyi nasıl etkilediğini ve bunların da örgütsel performansı ve adaptasyon becerisine nasıl etkilediğini araştırabilir. Dahası, İKY uygulamaları ile örgütlerin uyum kapasitesi arasındaki karmaşık etkileşimi daha iyi anlamak için sosyoloji, psikoloji ve yönetim biliminden içgörülerini entegre eden transdicipliner araştırmalar için zengin bir fırsat olduğu görülmelidir. Sonuç olarak, KUS

teorisinin İKY'de uygulanması, bu alanda önemli bir teorik ilerlemeyi temsil etmektedir. Çağdaş örgütlerde İKY'nin karmaşık ve dinamik doğasına dair daha incelikli bir anlayış sunmaktadır. Bu yaklaşım, değişken bir iş dünyasında İK uygulayıcılarının karşılaştığı acil zorlukları ele almakla kalmaz, aynı zamanda daha dirençli, uyarlanabilir ve gelişen örgütler için zemin hazırlar. İKY, bu bakış açısını benimseyerek 21. yüzyılın karmaşıklıklarında yol alan örgütlerin sürdürülebilir başarısına önemli ölçüde katkıda bulunabilir.

Özetle, bu çalışma bu alanı inceleyerek, kolektif problemlerin önlenmesi ve uyarlanabilir gruplar halinde etkili bir şekilde işbirliği yapma kapasitesinin sınırsız potansiyelini ortaya çıkarmaya yardımcı olabilecek değerli içgörüler sunmaktadır. İKY'de KUS perspektifini benimseyerek hem araştırmacılar hem de uygulayıcılar çağdaş iş ortamıyla ilişkili karmaşıklığı ve belirsizliği daha iyi anlayabilir ve ele alabilir.

Kaynakça

- Agrawal, A., Gans, J. S., & Goldfarb, A. (2019). Artificial intelligence: The ambiguous labor market impact of automating prediction. *Journal of Economic Perspectives*, 33(2), 31-50.
- Aguinis, H. (2009). *Performance Management*. Pearson Education.
- Aguinis, H., Joo, H., & Gottfredson, R. K. (2011). Why we hate performance management—And why we should love it. *Business Horizons*, 54(6), 503-507.
- Akter, S., Uddin, M. R., Sajib, S., Lee, W. J. T., Michael, K., & Hossain, M. A. (2022). Reconceptualizing cybersecurity awareness capability in the data-driven digital economy. *Annals of Operations Research*.
- Alipourfard, N., Nettasinghe, B., Abeliuk, A., Krishnamurthy, V., & Lerman, K. (2020). Friendship paradox biases perceptions in directed networks. *Nature Communications*, 11(1), 707.
- Appelbaum, E., Bailey, T., Berg, P., & Kalleberg, A. L. (2000). *Manufacturing Advantage: Why High-Performance Work Systems Pay Off*. Cornell University Press, P.
- Armstrong, M., & Taylor, S. (2020). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*. KoganPage.
- Arthur, W. B. (1999). Complexity and the economy. *Science*, 284(5411), 107-109.
- Aşkun, V. (2023). Complex adaptive systems and human resource management: Fostering a thriving workforce in the post-pandemic era. *SocArXiv*. doi:10.31235/osf.io/74pg5
- Aşkun, V., & Çizel, R. (2020). Twenty years of research on mixed methods. *Journal of Mixed Methods Studies*, 1(1), 26-40.
- Aşkun, V., Çizel, R., & Ajanovic, E. (2021). Comparative analysis of factors affecting employee performance according to job performance measurement method: The case of performing artists. *Ege Academic Review*, 21(1), 29-45.
- Aşkun, V., Raghavan, M., Ajanovic, E., Çizel, R., & Wiernik, B. M. (2024). Personality and job performance in Türkiye: Psychometric meta-analysis of Turkish studies. *Journal of Work and Organizational Psychology*, 40(1), 1-18.
- Axelrod, R., & Cohen, M. D. (2000). *Harnessing Complexity: Organizational Implications of a Scientific Frontier*. Free Press.
- Backhaus, K., & Tikoo, S. (2004). Conceptualizing and researching employer branding. *Career Development International*, 9(5), 501-517.

- Balkundi, P., & Harrison, D. A. (2006). Ties, leaders, and time in teams: Strong inference about network structure's effects on team viability and performance. *Academy of Management Journal*, 49(1), 49-68.
- Bauer, T. N., Bodner, T., Erdogan, B., Truxillo, D. M., & Tucker, J. S. (2007). Newcomer adjustment during organizational socialization: A meta-analytic review of antecedents, outcomes, and methods. *Journal of Applied Psychology*, 92(3), 707-721.
- Boudreau, J. W., & Ramstad, P. M. (2005). Talentship, talent segmentation, and sustainability: A new HR decision science paradigm for a new strategy definition. *Human Resource Management*, 44(2), 129-136.
- Boxall, P., & Purcell, J. (2022). *Strategy and Human Resource Management*. Bloomsbury Publishing.
- Böhmer, N., & Schinnenburg, H. (2023). Critical exploration of AI-driven HRM to build up organizational capabilities. *Employee Relations: The International Journal*, 45(5), 1057-1082.
- Cable, D. M., & Judge, T. A. (1997). Interviewers' perceptions of person-organization fit and organizational selection decisions. *Journal of Applied Psychology*, 82(4), 546-561.
- Church, A. H., & Rotolo, C. T. (2013). How are top companies assessing their high-potentials and senior executives? A talent management benchmark study. *Consulting Psychology Journal*, 65(3), 199-223.
- Colquitt, J. A., Scott, B. A., & LePine, J. A. (2007). Trust, trustworthiness, and trust propensity: A meta-analytic test of their unique relationships with risk taking and job performance. *Journal of Applied Psychology*, 92(4), 909-927.
- Cross, R., Borgatti, S. P., & Parker, A. (2002). Making invisible work visible: Using social network analysis to support strategic collaboration. *California Management Review*, 44(2), 25-46.
- Çizel, R., Aşkun, V., & Çizel, B. (2022). Sosyal bilim araştırmalarında bulanık küme nitel karşılaştırmalı analiz yönteminin kullanımı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 42(2), 549-588.
- Deephouse, D. L. (1999). To be different, or to be the same? It's a question (and theory) of strategic balance. *Strategic Management Journal*, 20(2), 147-166.
- Demortier, A.-L. P., Delobbe, N., & El Akremi, A. (2014). Opening the Black Box of HR Practices - Performance Relationship: Testing a Three Pathways AMO Model. *Academy of Management Proceedings*, 2014(1), 14932.
- Deng, M., Wuyts, K., Scandariato, R., Preneel, B., & Joosen, W. (2011). A privacy threat analysis framework: Supporting the elicitation and fulfillment of privacy requirements. *Requirements Engineering*, 16(1), 3-32.
- Denisi, A. S., & Murphy, K. R. (2017). Performance appraisal and performance management: 100 years of progress? *Journal of Applied Psychology*, 102(3), 421-433.
- Dirks, K. T., & Ferrin, D. L. (2002). Trust in leadership: Meta-analytic findings and implications for research and practice. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 611-628.
- Dooley, K. J. (1997). A complex adaptive systems model of organization change. *Nonlinear Dynamics, Psychology, and Life Sciences*, 1(1), 69-97.
- Dyer, L., & Shafer, R. A. (2003). Dynamic organizations: Achieving marketplace and organizational agility with people. İçinde M. A. Hitt, Freeman R. E., & J. S. Harrison (Ed.), *The Blackwell Handbook of Strategic Management* (ss. 462-488). Blackwell Publishing.

- Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383.
- Epstein, J. M. (2012). *Generative Social Science: Studies in Agent-Based Computational Modeling*. Çinde *Generative Social Science*. Princeton University Press.
- Farabee, A. M. (2011). *Person-organization fit as a barrier to employee creativity* (Doctoral Thesis). University of Missouri-St. Louis.
- Fraij, J., & László, V. (2021). A Literature Review: Artificial Intelligence Impact on the Recruitment Process. *International Journal of Engineering and Management Sciences*, 6(1), Article 1.
- Fried, Y., Grant, A. M., Levi, A. S., Hadani, M., & Slowik, L. H. (2007). Job design in temporal context: A career dynamics perspective. *Journal of Organizational Behavior*, 28(7), 911-927.
- Galesic, M., Barkoczi, D., Berdahl, A. M., Biro, D., Carbone, G., Giannoccaro, I., Goldstone, R. L., Gonzalez, C., Kandler, A., Kao, A. B., Kendal, R., Kline, M., Lee, E., Massari, G. F., Mesoudi, A., Olsson, H., Pescetelli, N., Sloman, S. J., Smaldino, P. E., & Stein, D. L. (2023). Beyond collective intelligence: Collective adaptation. *Journal of the Royal Society Interface*, 20(200), 20220736.
- Galesic, M., Olsson, H., Dalege, J., van der Does, T., & Stein, D. L. (2021). Integrating social and cognitive aspects of belief dynamics: Towards a unifying framework. *Journal of The Royal Society Interface*, 18(176), 20200857.
- Gennard, J., & Judge, G. (2005). *Employee Relations*. Chartered Institute of Personnel and Development.
- Gerhart, B., & Fang, M. (2014). Pay for (individual) performance: Issues, claims, evidence and the role of sorting effects. *Human Resource Management Review*, 24(1), 41-52.
- Gravili, G., Hassan, R., Avram, A., & Schiavone, F. (2023). Big data and human resource management: Paving the way toward sustainability. *European Journal of Innovation Management*, 26(7), 552-590.
- Gunbayi, I. (2020). Action Research as a Mixed Methods Research: Definition, Philosophy, Types, Process, Political and Ethical Issues and Pros and Cons. *Journal of Mixed Methods Studies*, 1(2), 16-26.
- Gunbayi, I., & Sorm, S. (2020). *Social Paradigms in Guiding Management Social Development and Social Research*. Pegem Academy.
- Günbayı, I., & Aşkun, V. (2023). Grounded Teori ya da Temellendirilmiş Kuram, Gömülü Teori, Kuram Oluşturma vs. Kullanımı Adına Yol Haritası. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(3), 1671-1697.
- Harter, J. K., Schmidt, F. L., & Hayes, T. L. (2002). Business-unit-level relationship between employee satisfaction, employee engagement, and business outcomes: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 87(2), 268-279.
- Hassan, Z. (2022). Employee retention through effective human resource management practices in Maldives: Mediation effects of compensation and rewards system. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 18(2), 137-174.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Holland, J. H. (1995). *Hidden order: How adaptation builds complexity*. Basic Books.

- Holland, J. H. (2006). Studying complex adaptive systems. *Journal of Systems Science and Complexity*, 19(1), 1-8.
- Holland, J. H. (2014). *Complexity: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Ison, R. L., Collins, K. B., & Wallis, P. J. (2015). Institutionalising social learning: Towards systemic and adaptive governance. *Environmental Science and Policy*, 53, 105-117.
- Katz, D. M., Bommarito, M. J., & Blackman, J. (2017). A general approach for predicting the behavior of the Supreme Court of the United States. *PLOS ONE*, 12(4), e0174698.
- Kerr, N. L., & Tindale, R. S. (2004). Group Performance and Decision Making. *Annual Review of Psychology*, 55(1), 623-655.
- Kochan, T., Bezrukova, K., Ely, R., Jackson, S., Joshi, A., Jehn, K., Leonard, J., Levine, D., & Thomas, D. (2003). The effects of diversity on business performance: Report of the diversity research network. *Human Resource Management*, 42(1), 3-21.
- Kraaijenbrink, J., Spender, J.-C., & Groen, A. J. (2010). The Resource-Based View: A Review and Assessment of Its Critiques. *Journal of Management*, 36(1), 349-372.
- Krackhardt, D., & Hanson, J. R. (1993). Informal networks: The company behind the chart. *Harvard Business Review*, 71(4), 104-111.
- Kristof, A. L. (1996). Person-organization fit: An integrative review of its conceptualizations, measurement, and implications. *Personnel Psychology*, 49(1), 1-49.
- Kristof-Brown, A. L., Zimmerman, R. D., & Johnson, E. C. (2005). Consequences of Individuals' Fit at Work: A Meta-Analysis of Person–Job, Person–Organization, Person–Group, and Person–Supervisor Fit. *Personnel Psychology*, 58(2), 281-342.
- Lee, E., Karimi, F., Wagner, C., Jo, H.-H., Strohmaier, M., & Galesic, M. (2019). Homophily and minority-group size explain perception biases in social networks. *Nature Human Behaviour*, 3(10), 1078-1087.
- Leicht-Deobald, U., Busch, T., Schank, C., Weibel, A., Schafheitle, S., Wildhaber, I., & Kasper, G. (2022). The Challenges of Algorithm-Based HR Decision-Making for Personal Integrity. İçinde K. Martin, K. Shilton, & J. Smith (Ed.), *Business and the Ethical Implications of Technology* (ss. 71-86). Springer Nature Switzerland.
- Lewis, M. W. (2000). Exploring Paradox: Toward a More Comprehensive Guide. *Academy of Management Review*, 25(4), 760-776.
- Lichtenstein, B. B., Uhl-Bien, M., Marion, R., Seers, A., Orton, J. D., & Schreiber, C. (2006). Complexity leadership theory: An interactive perspective on leading in complex adaptive systems. *Emergence: Complexity and Organization*, 8(4), 2-13.
- London, M. (2003). *Job Feedback: Giving, Seeking, and Using Feedback for Performance Improvement*. Lawrence Erlbaum.
- Longenecker, C., & Fink, L. S. (2015). Exceptional HR leadership rests on four foundations: Business acumen, trust, expertise and culture make up the cornerstones. *Human Resource Management International Digest*, 23(1), 21-24.
- Malik, A., Budhwar, P., Patel, C., & Srikanth, N. R. (2022). May the bots be with you! Delivering HR cost-effectiveness and individualised employee experiences in an MNE. *The International Journal of Human Resource Management*, 33(6), 1148-1178.
- Marin-Garcia, J. A., & Tomas, J. M. (2016). Deconstructing AMO framework: A systematic review. *Intangible Capital*, 12(4), 1040-1087.

- Massari, G. F., Giannoccaro, I., & Carbone, G. (2019). Are distrust relationships beneficial for group performance? The influence of the scope of distrust on the emergence of collective intelligence. *International Journal of Production Economics*, 208, 343-355.
- Mechkova, V., Luhrmann, A., & Lindberg, S. I. (2017). How much democratic backsliding? *Journal of Democracy*, 28, 162.
- Milkovich, G., Newman, J. M., & Gerhart, B. (2014). *Compensation*. McGraw-Hill.
- Minkov, M., & Hofstede, G. (2013). *Cross-Cultural Analysis: The Science and Art of Comparing the World's Modern Societies and Their Cultures*. California: SAGE Publications.
- Miller, J. H., & Page, S. E. (2007). *Complex Adaptive Systems: An Introduction to Computational Models of Social Life*. Princeton University Press.
- Mitchell, M. (2009). *Complexity: A guided tour*. Oxford University Press.
- Noe, R. A. (2019). *Employee Training and Development*. McGraw-Hill Education.
- Pillai, R., & Sivathanu, B. (2020). Adoption of artificial intelligence (AI) for talent acquisition in IT/ITeS organizations. *Benchmarking: An International Journal*, 27(9), 2599-2629.
- Rynes, S. L., Gerhart, B., & Minette, K. A. (2004). The importance of pay in employee motivation: Discrepancies between what people say and what they do. *Human Resource Management*, 43(4), 381-394.
- Salas, E., Tannenbaum, S. I., Kraiger, K., & Smith-Jentsch, K. A. (2012). The science of training and development in organizations: What matters in practice. *Psychological Science in the Public Interest*, 13(2), 74-101.
- Samimi, E. (2023). Walking at the edge: How tempo-spatial nexus forms HRM practices in project-based organizations. *Frontiers in Psychology*, 14.
- Schein, E. H. (2010). *Organizational Culture and Leadership*. John Wiley & Sons.
- Schneider, B., & Barbera, K. M. (2014). *The Oxford Handbook of Organizational Climate and Culture*. Oxford University Press.
- Sivathanu, B., & Pillai, R. (2018). Smart HR 4.0 – how industry 4.0 is disrupting HR. *HRMI Digest*, 26(4), 7-11.
- Sloman, S. J., Goldstone, R. L., & Gonzalez, C. (2021). A Social Interpolation Model of Group Problem-Solving. *Cognitive Science*, 45(12), e13066.
- Smaldino, P. E. (2014). The cultural evolution of emergent group-level traits | Behavioral and Brain Sciences | Cambridge Core. *Behavioral and Brain Sciences*, 37(3), 243-254.
- Smith, W. K., & Lewis, M. W. (2011). Toward a Theory of Paradox: A Dynamic equilibrium Model of Organizing. *Academy of Management Review*, 36(2), 381-403.
- Smith, P. A. C., & Sharicz, C. A. (2013). The bi-modal organization: Balancing autopoiesis and fluid social networks for sustainability. *Learning Organization*, 20(2), 134-152.
- Solé, R., Moses, M., & Forrest, S. (2019). Liquid brains, solid brains. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 374(1774), 20190040.
- Sydow, J., Schreyögg, G., & Koch, J. (2009). Organizational Path Dependence: Opening the Black Box. *Academy of Management Review*, 34(4), 689-709.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press.

- Tannenbaum, S. I., Beard, R. L., & Salas, E. (1992). Team Building and its Influence on Team Effectiveness: An Examination of Conceptual and Empirical Developments. *Advances in Psychology*, 82, 117-153.
- Tharenou, P., Saks, A. M., & Moore, C. (2007). A review and critique of research on training and organizational-level outcomes. *Human Resource Management Review*, 17(3), 251-273.
- Uhl-Bien, M., Marion, R., & McKelvey, B. (2007). Complexity Leadership Theory: Shifting leadership from the industrial age to the knowledge era. *Leadership Quar.*, 18(4), 298-318.
- van den Heuvel, S., & Bondarouk, T. (2017). The rise (and fall?) of HR analytics: A study into the future application, value, structure, and system support. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*, 4(2), 157-178.
- Wiener, N. (2019). *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine, Reissue of the 1961 second edition*. MIT Press.
- Wimsatt, W. C. (1972). Complexity and organization. *PSA: Proceedings of the biennial meeting of the Philosophy of Science Association*, 1972, 67-86.
- Wright, P. M., Dunford, B. B., & Snell, S. A. (2001). Human resources and the resource based view of the firm. *Journal of Management*, 27(6), 701-722.
- Wright, P. M., & McMahan, G. C. (1992). Theoretical perspectives for strategic human resource management. *Journal of Management*, 18(2), 295-321.
- Wright, P. M., & Ulrich, M. D. (2017). A Road well traveled: The Past, present, and future journey of strategic human resource management. *Ann. Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4(1), 45-65.
- Yin, R. K. (2018). *Case Study Research and Applications: Design and Methods*. Sage.

HAVAYOLU İŞLETMELERİNDE YOLCU MEMNUNİYETİNİN LOPCOW-AROMAN MODELİYLE ANALİZİ: STAR ALLIANCE STRATEJİK ORTAKLIĞI UYGULAMASI

Mahmut BAKIR¹
Ferhat İNCE²

Öz

Havacılık sektöründe müşteri memnuniyeti işletme başarısı üzerinde kritik bir role sahiptir. Pandemi sonrası tüketici beklentilerinin değişmesiyle birlikte, havayolu işletmelerinin performansının izlenmesi ve geliştirilmesi giderek daha önemli hale gelmiştir. Bu çalışma, Star Alliance stratejik ortaklığına odaklanarak yolcu memnuniyeti bakımından havayolu işletmelerinin performanslarını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, yolcu memnuniyetini ölçmek için Skytrax'ın çevrimiçi yolcu değerlendirmelerinden elde edilen ikincil veriler kullanılmıştır. Çalışmada, memnuniyet kriterlerinin önem düzeylerini belirlemek için LOPCOW yöntemi ve havayolu alternatiflerinin performanslarını sıralamak için AROMAN yöntemi olmak üzere Çok Kriterli Karar Verme yöntemleri (ÇKKV) kullanılmıştır. Bulgular, en önemli memnuniyet kriterlerinin sırasıyla yiyecek ve içecek, fiyat-fayda dengesi ve kabin ekibi hizmeti olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, en yüksek yolcu memnuniyetine sahip havayolu işletmesinin Air New Zealand olduğu belirlenmiştir. Son olarak, elde edilen sıralamanın tutarlılığını test etmek amacıyla iki aşamalı duyarlılık analizi gerçekleştirilmiş ve sıralamanın büyük ölçüde tutarlı olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışma, havayolu işletmelerine pandemi sonrası dönemde performanslarını değerlendirmek için güçlü ve tutarlı bir model sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Havayolları, Müşteri memnuniyeti, ÇKKV, LOPCOW, AROMAN

JEL Kodları: C02, L93, M31.

ANALYSIS OF PASSENGER SATISFACTION IN AIRLINES USING THE LOPCOW-AROMAN MODEL: AN APPLICATION OF STAR ALLIANCE STRATEGIC PARTNERSHIP

Abstract

In the aviation industry, customer satisfaction plays a critical role in business success. As consumer expectations change post-pandemic, monitoring and improving the performance of airlines is becoming increasingly important. As such, this study aims to examine the performance of airlines in terms of passenger satisfaction, focusing on the Star Alliance strategic network. To this end, secondary data obtained from online passenger reviews by Skytrax was used to measure passenger satisfaction. In the study, Multi Criteria Decision-Making methods (MCDM) were used, namely the LOPCOW method to determine the importance levels of satisfaction criteria and the AROMAN method to rank the performance of airline alternatives. The findings revealed that the most important satisfaction criteria are foods and beverages, value for money, and cabin staff service, respectively. In addition, Air New Zealand was identified as the airline with the highest passenger satisfaction. Finally, a rigorous two-stage sensitivity analysis was conducted to test the consistency of the ranking, and it was concluded that the ranking was largely consistent. This study provides airlines with a robust and consistent model for evaluating their performance in the post-pandemic period.

Keywords: Airlines, Customer satisfaction, MCDM, LOPCOW, AROMAN

JEL Codes: C02, L93, M31.

¹ Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3898-4987.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): mahmut.bakir@samsun.edu.tr.

² Arş. Gör., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-3220-8909.

Başvuru Tarihi (Received): 06.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 07.05.2024

Giriş

Hava taşımacılığına olan talep 11 Eylül terörist saldırıları, 2008 ekonomik krizi ve COVID-19 pandemi gibi küresel kriz dönemleri haricinde sürekli olarak artış göstermiştir (Chi ve Baek, 2013: 257; Li, de Groot ve Bäck, 2023: 394). Hızla büyüyen ve toplumsal faydalarına ek olarak küresel ekonominin en büyük paydaşlarından biri olan hava taşımacılığı sektörü, hem akademinin hem de sektör uzmanlarının dikkatini çekmektedir (Abdi, Li ve Càmara-Turull, 2020: 1; Malighetti, Meoli, Paleari ve Redondi, 2011: 359). Dinamik bir yapıya sahip olan sektör, yapısında ve işleyişinde radikal değişikliklere yol açan bazı dönüşümler yaşamıştır (Bakır, Akan ve Atalık, 2020: 232). Tarihsel olarak tüm ulaştırma modları sıkı devlet düzenlemelerine maruz kalmıştır (O'Reilly ve Sweet, 1998: 448). Öte yandan, deregülasyon ve liberalleşme ile bilet fiyatları düşmüş, talep artış göstermiş, pazarlarda büyüme meydana gelmiş ve havayolu işletmesi sayısının artış göstermesi ile rekabet artmıştır (Button, 2001: 256; Forsyth, 1998: 73; Fu, Oum ve Zhang, 2010: 24; Rey, 2003: 200). Artan rekabet, havayolu işletmelerinin daha iyi performans göstermesine yönelik itici bir güç niteliğindedir (Mazzeo, 2003: 275). Ek olarak, yalnızca fiyat odaklı rekabet yerini hizmet kalitesine bırakmıştır (Sancho-Esper ve Mas-Ruiz, 2019: 293).

Tüm hizmet odaklı sektörlerde olduğu gibi talebin sürekli artış gösterdiği hava taşımacılığı sektöründe de küresel arenada yer edinebilmek için hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetine öncelik verilmektedir (Arif, Gupta ve Williams, 2013: 1; Dožić, 2019: 1). Algılanan hizmet kalitesi, müşterilerin belirli bir hizmet ile ilgili beklentisi ve hizmet tüketiminden sonraki algısı arasındaki farklılık ile ilişkilidir (Parasuraman, Zeithaml ve Berry, 1985: 42). Algılanan kalitenin yüksek olması müşteri memnuniyetini, yüksek müşteri memnuniyeti ise işletmelerin kârlılık düzeyini ve müşteri bağlılığını artırmaktadır (Parasuraman, Zeithaml ve Berry, 1988: 16; Xie ve Sun, 2021: 267; Yu, Wu, Chiao ve Tai, 2005: 717). Finans kaynakları ve uygun bir stratejinin yanı sıra müşteri memnuniyeti de bir işletmenin uzun ömürlü olmasına katkıda bulunur. Dolayısıyla, hizmet kalitesinin iyileştirilmesi sürdürülebilir rekabetçi avantaj için elzemdir (Hu, Lee, Chuang ve Chiu, 2018: 1). Ayrıca müşteri memnuniyeti, havayolu işletmelerinin yoğun rekabetin hâkim olduğu bir pazarda başarılı olmasının yanı sıra mevcut yolcuları elinde tutması, yeni yolcular kazanması ve nihayetinde onları markaya sadık müşterilere dönüştürmesi için hayati derecede önemlidir (Hussain, 2016: 14).

Hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetinin bu denli önemli olması literatüre de yansımıştır. Bu durum akademik literatürde ciddi bir metodolojik ilerlemeyi beraberinde getirmiştir. Öyle ki, hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti çalışmalarında korelasyon ve regresyon analizleri ve çeşitli modelleri (Bakır ve diğerleri, 2022; Eboli ve Mazzulla, 2009; Qiu, Dooley ve Xie, 2020), keşfedici faktör analizi (Baradaran ve Ghorbani, 2020; Liu ve Fang, 2019), doğrulayıcı faktör analizi (Jomnonkwo ve Ratanavaraha, 2016; Sureshchandar, Rajendran ve Anantharaman, 2002), yapısal eşitlik modellemesi (De Oña, De Oña, Eboli ve Mazzulla, 2013; Kalia, Kaushal, Singla ve Parkash, 2021), yapay sinir ağları (Feng ve Chen, 2022; Garrido, De Oña ve De Oña, 2014), duygu analizi ve makine öğrenmesi (Rahim, Ibrahim, Musa, Chua ve Yaacob, 2021; Zhang, Zhong, Wei ve Zhang, 2022) ve çok kriterli karar verme yöntemleri (ÇKKV) ve bulanık modelleri (Akdag, Kalayci, Karagöz, Zülfiyar ve Giz, 2014; Bakır ve Atalık, 2021; Li, Yu, Pei, Zhao ve Tian, 2017; Pamučar, Yazdani, Montero-Simo, Araque-Padilla ve Mohammed, 2021) gibi çeşitli metodolojiler kullanılmaktadır. ÇKKV yöntemleri, birbiriyle çatışan çok sayıda kriter içeren karar problemlerinde optimal çözümün bulunmasını sağladığı için farklı faktörlerden etkilenen müşteri memnuniyeti araştırmasında etkili bir araç durumundadır (Pamuçar ve diğerleri, 2021: 4). ÇKKV yöntemlerine ilişkin literatür sürekli gelişim göstermekte ve yeni modeller önerilmektedir. Öyle ki, objektif kriter ağırlıklandırma yöntemlerinden biri olan “Logaritmik Yüzde Değişime Yönelik Objektif Ağırlıklandırma” (Logarithmic Percentage Change-driven Objective Weighting - LOPCOW; Ecer ve Pamučar, 2022) ve sıralama yöntemlerinden biri olan “İki Aşamalı Normalizasyonu Dikkate Alan Alternatif Sıralama Yöntemi” (Alternative Ranking Order Method Accounting for Two-Step

Normalizasyon - AROMAN; Bošković ve diğerleri, 2023b), literatürdeki en güncel yöntemler arasında yer alsada tüm sektörleri derinden etkilemesinin yanı sıra insanların tutum ve davranışlarını, alışkanlık ve beklentilerini değiştiren COVID-19 sonrası döneme ilişkin havayolu sektörü odaklı müşteri memnuniyeti bağlamında kullanılmamıştır (Alkharabsheh ve Duleba, 2021: 330; German ve diğerleri, 2022: 1; Vera-Martínez, Trujillo-León ve Vásquez-García, 2022: 167).

Diğer yandan, Web 2.0 teknolojilerinin gelişmesi ile kullanıcı türevli içerik kavramı ön plana çıkmıştır (Naab ve Sehl, 2017: 1256; Van Dijck, 2009: 41). Kullanıcı türevli içerik, bir ürün veya hizmete ilişkin veri, bilgi veya medya katkısında bulunmak isteyen kişiler tarafından gönüllü olarak oluşturulmakta ve tüketiciler için bilgilendirici bir nitelik taşımaktadır (Krumm, Davies ve Narayanaswami, 2008: 10). Özellikle son 20 yılda kullanıcı türevli içerik araştırmacıların da dikkatini çekmiştir (Santos, 2022: 95). Öyle ki turizm (Marine-Roig ve Anton Clavé, 2015; Wang, Li, Wu ve Wang, 2021), hava taşımacılığı (Lucini, Tonetto, Fogliatto ve Anzanello, 2020; Noviantoro ve Huang, 2022; Sezgen, Mason ve Mayer, 2019) ve bankacılık (Chakrabarti, Trehan ve Makhija, 2018; Thongmak, 2024) gibi çeşitli alanlarda kullanıcı türevli içerik önemli içgörüler elde etmek amacıyla yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Star Alliance stratejik ortaklığı örneğine odaklanarak havayolu işletmelerinin pandemi sonrası döneme ilişkin müşteri memnuniyeti performanslarının LOPCOW-AROMAN bütünleşik modeliyle incelenmesidir. Çalışmada, Skytrax üzerinden temin edilen kullanıcı türevli içerik kullanılmıştır. Bu çalışma, müşteri memnuniyeti araştırmasının metodolojik açıdan gelişmesine katkı sunarken ulusal literatürde AROMAN yöntemini ilk defa kullanması bakımından dikkate değerdir.

Çalışmanın devamında ilk olarak müşteri memnuniyeti kavramına ilişkin literatür taramasına yer verilecektir. Bir sonraki bölümde çalışmada kullanılan materyal ve elde edilme süreci açıklanacak, uygulanan metodolojinin uygulama adımları detaylandırılacaktır. Bulgular bölümünde, LOPCOW ve AROMAN uygulamalarının yanı sıra duyarlılık analizinin sonuçları ele alınacaktır. Çalışmanın son bölümünde elde edilen bulgular tartışılırken ileriye dönük önerilere yer verilecektir.

1. Literatür İncelemesi

Geleneksel anlamda, havayolu işletmelerinin birincil rekabet aracı fiyat olsa da fiyata dayalı rekabetin hizmet kalitesini düşürmesi ve emniyeti etkileme potansiyeli sebebiyle özellikle deregülasyondan sonra havayolu işletmeleri yalnızca fiyata dayalı rekabetin hayatta kalmak için uzun vadede yeterli olmayacağına farkına varmıştır (Chang ve Yeh, 2002: 166). Zaman içinde hızla büyüyen ve düşük kâr marjı sebebiyle yoğun bir rekabet ortamında faaliyet gösteren havayolu işletmeleri, sürdürülebilir rekabetçi avantaj kazanabilmek amacıyla hem mevcut müşterilerini elde tutmaya hem de yeni müşteriler kazanmaya çalışmaktadır (Calisir, Basak ve Calisir, 2016: 211). Dolayısıyla müşteri memnuniyeti, havayolu işletmelerinde sürdürülebilir bir performans için kilit bir faktör haline gelmiştir.

Müşteri memnuniyeti, en basit ifadeyle bir ürün ya da hizmete ilişkin beklentilerin karşılanması derecesidir (Chow, 2015: 39). Bir başka deyişle, memnuniyet ilgili ürün veya hizmetin müşteri beklentilerini aşması ya da en azından karşılanmasıyla elde edilmektedir (Fida, Ahmed, Al-Balushi ve Singh, 2020: 3). Müşteri memnuniyeti ağızdan ağıza pazarlama ve tekrar satın alma niyeti ile pozitif yönlü ilişkilidir (Nadiri, Hussain, Ekiz ve Erdoğan, 2008: 275). Bu sebeple şiddetli rekabet ortamında müşteri memnuniyetine odaklanmak havayolu işletmelerinin gelirlerini artırabilmesi için önemlidir (Sezgen ve diğerleri, 2019: 65). Bu doğrultuda yöneticiler, işletmelerinin yaşam süresini maksimize etmek amacıyla müşteri memnuniyeti kavramına öncelik vermelidir (Lin ve Vlachos, 2018: 185). Öte yandan, insanların değişken doğası ve kültürel farklılıklardan dolayı müşteri memnuniyeti kavramının kapsamlı bir şekilde anlaşılması zordur (Qin, Prybutok ve Zhao, 2010: 425). Ayrıca, küresel çapta etkileri olan olaylar da insanların tutum ve davranışlarını değiştirebilmektedir. Örneğin, pandemiyle birlikte uygulanan uçuş yasaklarının kaldırılmasından sonra her bir uçuş için uçakların dezenfekte edilmesi, uçuştan önce hijyen ürünlerinin sağlanması, vücut sıcaklığını ölçen termal

tarayıcılar ve ücret iadesi gibi faktörler yolcular için her zamankinden daha önemli olmuştur (Zahraee ve diğerleri, 2023: 1017).

Havayolu sektöründe müşteri memnuniyeti, artan öneminden ötürü literatürde sıkça araştırılan bir konu haline gelmiştir. Bu kapsamda, havayolu sektöründe müşteri memnuniyetinin öncülleri, diğer kritik pazarlama çıktıları (müşteri sadakati, satın alma niyeti vb.) ile arasındaki ilişkiler gibi çok sayıda konu farklı yöntemler kullanılarak araştırılmıştır.

Güreş ve diğerleri (2015) iç ve dış hat yolcuları üzerinde yaptıkları anket çalışmasıyla e-hizmet kalitesi, yolcu memnuniyeti ve sadakati arasındaki ilişkileri regresyon analizi kullanarak ortaya koymuştur. Leon ve Dixon (2023) davranışsal niyetin öncüllerini regresyon analizi kullanarak inceleyerek, hizmet kalitesi ve güvenin müşteri memnuniyetini anlamlı bir şekilde etkilediğini ve bunların davranışsal niyeti açıkladığını bulmuştur.

Yıldız ve Çiğdem (2018) ise, marka imajı ve algılanan değerın havayolu hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisindeki aracılık rolünü yapısal eşitlik modellemesi ile analiz etmişlerdir. Kim ve diğerleri (2020) ise, havayolu yolcu memnuniyetinin aksaklıkları tolere etme eğilimi üzerindeki etkisini yapısal eşitlik modellemesi kullanarak ortaya koymuştur. Kos Koklic ve diğerleri (2017), hizmet kalitesi, satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti ile yolcu memnuniyeti arasındaki ilişkileri yapısal eşitlik modellemesi ile incelemiştir.

Regresyon analizi ve yapısal eşitlik modellemesi dışında farklı yöntemlerin kullanımı da göze çarpmaktadır. Okumuş ve Asil (2007), yerli ve yabancı yolcuların memnuniyet düzeylerini ki-kare ve diskriminant testleri ile analiz ederken, fiziksel unsurlar ve empatinin önemini vurgulamıştır. Sarılgan ve Bakır (2023), üniversite öğrencilerinin havayolu işletmesi seçimini ve memnuniyetini etkileyen faktörleri açımlayıcı faktör analizi ve yapısal modelleme yöntemleriyle analiz ederek, bu konudaki bilgi birikimine katkıda bulunmuşlardır. Dahası, Tahanisaz ve Shokuhyar (2020), havayolu işletmelerinin yolcu memnuniyetini nasıl artırabileceğine dair stratejiler geliştirmek için Kano modelini kullanmıştır.

Öbür yandan, havayolu sektöründe müşteri memnuniyeti ölçümünde ÇKKV yöntemleri de sıklıkla kullanılmıştır. Tsafarakis ve diğerleri (2018), havayollarında müşteri memnuniyetini ölçmek için MUSA (multicriteria satisfaction analysis) adında çok kriterli bir analiz yaklaşımı geliştirmişlerdir. Lin ve Vlachos (2018) ise, yapay sinir ağları ve DEMATEL yöntemlerini içeren bütünlük bir metodoloji ile havayolu işletmelerinde müşteri memnuniyetinin ölçümüne yönelik yenilikçi bir yaklaşım sunmuşlardır. Bakır (2019), Avrupa'daki başlıca havayolu işletmelerinde memnuniyet düzeyini SWARA ve MABAC yöntemleri kullanarak analiz etmiş ve fiyat-fayda dengesinin memnuniyet üzerindeki en belirleyici faktör olduğunu bulmuştur. Dehnavi ve diğerleri (2023), best-worst (BWM) yöntemini kullanarak müşteri memnuniyetini etkileyen faktörleri önceliklendirerek önemli içgörüler sağlamışlardır.

Yakın dönemdeki çalışmalar, havayolu sektöründe müşteri memnuniyetinin incelenmesinde kullanıcı türevli içeriklerin kullanımına dayanan ve yenilikçi metodolojiler öneren bir yapı göstermektedir. Sezgen (2019), 50 düşük maliyetli havayolu işletmesine ait TripAdvisor verilerini gizil anlamsal analiz tekniği ile inceleyerek müşteri memnuniyeti ve memnuniyetsizliğin öncüllerini analiz etmiştir. Wu ve Gao (2024), Twitter verilerini duygu analizi yöntemiyle değerlendirerek yolcuların memnuniyet düzeylerini analiz etmiştir. Song ve diğerleri (2024), uçuş gecikmelerinin yolcu memnuniyeti üzerindeki etkisini Pearson korelasyonu ve K-ortalama kümeleme yöntemleri kullanarak test etmiştir. Lucini ve diğerleri (2020), 55.000'den fazla çevrimiçi yolcu değerlendirmesini Gizil Dirichlet Ayırımı analizi ile inceleyerek havayolu sektöründe 27 memnuniyet boyutunu tespit etmiştir. Noviantoro ve Huang (2022), yaklaşık 130.000 çevrimiçi yolcu değerlendirmesini veri madenciliği yöntemleri kullanarak analiz ederek havayollarında müşteri memnuniyetinin öncüllerini araştırmıştır.

Literatür incelendiğinde, yöntemsel olarak yapısal eşitlik modellemesinin sıklıkla tercih edildiği; ancak son dönemlerde, kullanıcı türevli içeriklerin analizinde metin madenciliği ve veri madenciliği tekniklerinin yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, ÇKKV yöntemlerinin de çeşitli güncel çalışmalarda ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın LOPCOW-AROMAN bütünlük yaklaşımının havayolu hizmet kalitesi alanında ilk kez kullanmasının alana önemli bir katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

3. Veri ve Yöntem

3.1. Veriseti

Star Alliance stratejik ortaklığına odaklanarak, küresel bazda faaliyet gösteren havayolu işletmelerini yolcu memnuniyetine göre inceleyen bu çalışmada ÇKKV yöntemlerinden LOPCOW ve AROMAN yöntemleri kullanılmıştır. Bu bütünlük yaklaşımın tercih edilmesinde her iki yöntemin de hesaplama kolaylığı ve diğer yöntemlerle tutarlı ve güçlü sonuçlar vermesi etkili olmuştur (Bošković ve diğerleri, 2023b: 39505; Ecer ve Pamucar, 2022: 4).

Bu çalışmada havayolu yolcu memnuniyetinin değerlendirilmesinde, Skytrax'ın çevrimiçi yolcu değerlendirmesi platformu olan airlinequality.com web sitesinden elde edilen veriler kullanılmıştır. Skytrax, 1989 yılında kurulmuş ve dünya çapında havacılık sektöründeki hizmetlere ilişkin bağımsız bir değerlendirme ve derecelendirme şirkettir (Skytrax, 2024). Bu doğrultuda, havayolu işletmelerini, havalimanlarını ve yolcu deneyimini değerlendirerek "Skytrax Ödülleri" adlı prestijli ödüller vermektedir. Skytrax tarafından yapılan derecelendirmeler, havacılık sektörü alanında güvenilir bir referans kabul edildiği gibi yolcu tercihlerini de büyük ölçüde etkileyebilmektedir (Punel, Al Hajj Hassan ve Ermagun, 2019: 493). Dahası, bu platformda gönüllü olarak tüketiciler tarafından paylaşılan çevrimiçi yolcu değerlendirmeleri pratik amaçlarla ve araştırmacılar tarafından da sıklıkla yolcu davranışlarının anlaşılması amacıyla kullanılmaktadır (Brochado, Duarte ve Mengyuan, 2022: 680). Bu doğrultuda, bu çalışma da Skytrax tarafından sağlanan havayolu işletmelerine ilişkin ikincil verileri kullanmaktadır.

Skytrax platformu, yolcuların havayolu işletmelerinden memnuniyet düzeyini koltuk konforu, kabin ekibi hizmetleri, yiyecek ve içecek, uçak içi eğlence, yer hizmetleri, uçakta internet bağlantısı, fiyat-fayda dengesi ve tavsiye etme kriterlerine göre değerlendirebilmelerine olanak tanımaktadır. Tavsiye etme davranışı evet/hayır şeklinde nominal bir yanıt gerektirirken diğer kriterler için 5'li likert tipi ölçek üzerinden derecelendirme verilebilmektedir (Skytrax, 2024). Bu çalışmada ele alınan kriterler Tablo 1'de gösterilmiştir.

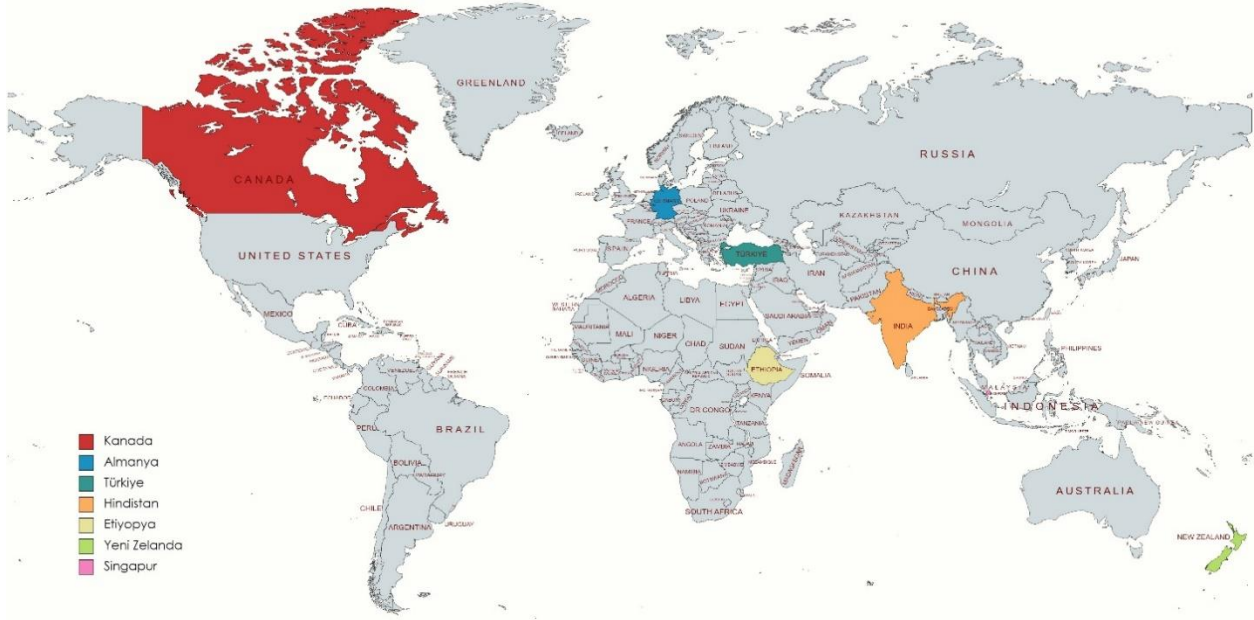
Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Memnuniyet Kriterleri

Kod	Kriter
C1	Koltuk konforu
C2	Kabin ekibi hizmetleri
C3	Yiyecek ve içecek
C4	Uçak içi eğlence
C5	Yer hizmetleri
C6	Uçakta internet bağlantısı
C7	Fiyat-fayda dengesi

Bu çalışmada analiz edilen veri, Star Alliance stratejik ortaklığına üye çeşitli havayolu işletmelerinin pandemi sonrası (Ocak 2022-Aralık 2023) kullanıcı türevli içeriklerini kapsamaktadır. Havacılık sektöründeki başlıca stratejik ortaklıklar SkyTeam, Star Alliance ve Oneworld olarak sıralanabilirken ülkemizde stratejik bir ortaklık içerisinde yer alan tek havayolu işletmesi olan Türk Hava Yolları Star Alliance üyesidir. Bu nedenle Star Alliance üyesi havayolu işletmelerine odaklanan bu çalışma Şekil 1'de de görüldüğü gibi, farklı coğrafi bölgelerde yer alan 7 havayolu işletmesini incelemektedir. COVID-19 pandemisi sonrası dönemi yansıtan bu araştırma periyodunda 1820 yolcu değerlendirmesi

analiz edilmiştir. Araştırma verilerinin elde edilmesinde bir Google Chrome eklentisi olan Web Scraper (<https://webscraper.io/>) kullanılmıştır.

Şekil 1: Verisetindeki Havayolu İşletmelerinin Bağlı Olduğu Ülkeler

Kaynak: www.mapchart.net/world.html

3.2. LOPCOW Yöntemi

Karar vericilerin görüşlerine ihtiyaç duymadan kriter ağırlıklarının elde edilmesinde kullanılan LOPCOW yöntemi, Ecer ve Pamucar (2022) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Bu yönüyle LOPCOW yöntemi oldukça yeni bir objektif ağırlıklandırma yöntemidir. Negatif değerli elemanlar içerdiği için Entropi ve MEREC gibi yöntemlerle ele alınmayan karar problemlerine karşı etkili bir çözüm sunmaktadır (Görçün, Tirkolae, Küçükönder ve Garg, 2024: 7). LOPCOW yöntemi, kriterlerin tipi, büyük boyutlu karar matrisi varlığı ve negatif değerlerin varlığına bağlı olarak alternatiflerin performans değerlerindeki yüksek varyasyonlarla başa çıkabilmek için geliştirilmiştir (Keleş, 2023: 732). Bu yöntemin diğer objektif ağırlıklandırma tekniklerinden ayıran özellik, veri boyutundan kaynaklanan farkı (boşluğu) ortadan kaldırmak için serilerin ortalama kare değerlerinin standart sapmalarının yüzdesi olarak ifade edilmesidir (Bektaş, 2022: 254).

Yöntem literatürde sigorta sektörü performans değerlendirmesi (Bektaş, 2022), sürdürülebilirlik performansı değerlendirmesi (Yaşar ve Ünlü, 2023), sürdürülebilir araç seçimi (Görçün ve diğerleri, 2024), malzeme seçimi (Ulutaş, Balo ve Topal, 2023) ve Ar-Ge projelerinde risk değerlendirmesi (Rong, Yu, Liu, Simic ve Garg, 2024) gibi farklı karar problemlerinde başarıyla uygulanmıştır. LOPCOW yöntemi dört aşamadan oluşmaktadır (Ecer ve Pamucar, 2022: 4):

Adım 1: Başlangıç karar matrisinin kurulması. Karar probleminin çözümlenmesi için ilk olarak Denklem (1) yardımıyla m alternatif ve n kriterden oluşan bir başlangıç karar matrisi kurulur.

$$M = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (1)$$

Adım 2: Karar matrisinin normalize edilmesi. Uygulamanın ikinci adımında doğrusal normalizasyon (max-min) tekniği kullanılarak karar matrisi elemanları normalize edilir. Fayda tipi kriterler (N_b) için Denklem (2) kullanılırken maliyet tipi kriterler (N_c) için Denklem (3) kullanılmaktadır.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}-x_{min}}{x_{mak}-x_{min}}, \text{ eğer } j \in N_b \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_{mak}-x_{ij}}{x_{mak}-x_{min}}, \text{ eğer } j \in N_c \quad (3)$$

Adım 3: Yüzdelik değer (PV) vektörünün hesaplanması. Uygulamanın bu adımında her kriterin standart sapmalarının yüzde olarak karesel ortalaması, verinin boyutundan kaynaklanan farkı ortadan kaldırmak için Denklem (4) yardımıyla hesaplanır.

$$PV_{ij} = \left| \ln \left(\frac{\sqrt{\frac{\sum_{l=1}^m r_{ij}^2}{m}}}{\sigma} \right) \times 100 \right| \quad (4)$$

Burada m ve σ sırasıyla alternatif sayısı ve standart sapmayı temsil etmektedir.

Adım 4: Objektif ağırlıkların (w_j) hesaplanması. LOPCOW uygulamasının son adımında Denklem (5) kullanılarak her bir kriterin objektif ağırlığı hesaplanır.

$$w_j = \frac{PV_{ij}}{\sum_{i=1}^n PV_{ij}} \quad (5)$$

3.3. AROMAN Yöntemi

AROMAN, ÇKKV problemlerini çözmek amacıyla Bošković ve diğerleri (2023b) tarafından geliştirilmiş yeni bir yöntemdir. Yöntemin temel amacı doğrusal ve vektör normalizasyonu tekniklerini bir arada kullanarak karar verme problemlerine daha hassas bir hesaplama yaklaşımı sunmaktır (Čubranić-Dobrodolac, Jovčić, Bošković ve Babić, 2023a: 11). AROMAN yöntemi, uygulamada iki adımlı normalizasyon sonucu elde edilen değerleri bir β parametresi yardımıyla birleştirir (Nikolić, Milutinović, Božanić ve Dobrodolac, 2023: 12). Bu yöntem, karmaşık hesaplamalardan kaçınarak pratik ve güçlü bir alternatif sıralama fırsatı sunmaktadır (Kara ve diğerleri, 2024: 2). AROMAN ilk olarak çatışan fayda ve maliyet tipi kriterleri içeren karar problemlerine uygun olarak geliştirilmesine karşın Bošković ve diğerleri (2023a) tarafından yalnızca fayda kriteri içeren karar verme problemlerine uygun bir şekilde revize edilmiştir.

AROMAN yöntemi literatürde oldukça yeni olmasına karşın kargo bisikletli teslimat problemi (Bošković ve diğerleri, 2023a), sürücü seçimi (Čubranić-Dobrodolac ve diğerleri, 2023), sürdürülebilir rekabet düzeyinin belirlenmesi (Kara vd., 2024) ve orman yangını risk değerlendirmesi (Pishahang, Jovcic, Hashemkhani Zolfani, Simic ve Görçün, 2023) gibi farklı karar problemlerinde başarıyla uygulanmıştır. Yöntemin uygulama adımları aşağıdaki gibidir (Bošković ve diğerleri, 2023b: 39500; Bošković ve diğerleri, 2023a: 3):

Adım 1: Başlangıç karar matrisinin kurulması. Bu adımda, ilk olarak araştırma kriterleri ve alternatiflerinin yer aldığı ve Denklem (1)'de yer alan bir başlangıç karar matrisi $X_{m \times n}$ oluşturulur.

Adım 2: Karar matrisinin normalize edilmesi. Başlangıç karar matrisinin kurulması ardından matris elemanlarını 0 ile 1 arasında standardize etmek amacıyla normalizasyon işlemi gerçekleştirilir. Bu doğrultuda, Denklem (6) ve (7) yardımıyla doğrusal normalizasyon ve vektör normalizasyonu hem fayda hem maliyet kriterleri için sırasıyla uygulanır.

Adım 2.1: Doğrusal normalizasyon

$$t_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{min}}{x_{mak} - x_{min}}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (6)$$

Adım 2.2: Vektör normalizasyonu

$$t_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (7)$$

Adım 2.3: Birleştirilmiş ve ortalanmış normalizasyon matrisinin kurulması. Aritmetik ortalamanın kullanıldığı bu adımda, doğrusal ve vektör normalizasyonu sonucu elde edilen matrisler Denklem (8) yardımıyla birleştirilir.

$$t_{ij}^{norm} = \frac{\beta t_{ij} + (1-\beta)t_{ij}^*}{2}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (8)$$

Burada t_{ij}^{norm} birleştirilmiş ve ortalanmış normalize matrisi ifade ederken β parametresi ise 0 ve 1 arasında değişen bir ağırlıklandırma faktörünü temsil eder. Bošković ve diğerleri (2023b: 39501), β parametresi için 0,5 eşliğini önermiştir.

Adım 3: Birleştirilmiş ve ortalanmış normalize matrisin ağırlıklandırılması. Adım 2.3 ile elde edilen normalize matris elemanları ilgili kriterin ağırlık katsayısı ile Denklem (9) yardımıyla çarpılır.

$$\hat{t}_{ij} = W_{ij} \times t_{ij}^{norm}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (9)$$

Adım 4: Fayda (A_i) ve maliyet (L_i) kriterleri için ağırlıklandırılmış normalize değerlerin toplanması. Bu adımda fayda tipi kriterlere ilişkin ağırlıklandırılmış normalize değerler denklem (10) ve maliyet tipi kriterlere ilişkin ağırlıklandırılmış normalize değerler denklem (11) kullanılarak toplanır.

$$L_i = \sum_{j=1}^n \hat{t}_{ij}^{(min)}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (10)$$

$$A_i = \sum_{j=1}^n \hat{t}_{ij}^{(mak)}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (11)$$

Adım 5: A_i ve L_i değerlerinin λ kuvvetinin alınması. Bu adımda λ değeri, kriter tipinin katsayı derecesini temsil eder. Diğer bir deyişle, λ değeri araştırmadaki fayda-maliyet kriteri oranına göre değişebilmektedir. Örneğin, karar probleminde 2 maliyet ve 1 fayda kriteri varsa λ değeri 2/3 olarak kullanılabilir (Bošković ve diğerleri, 2023)³. İlgili işlemler ise sırayla Denklem (12) ve (13) kullanılarak gerçekleştirilir.

$$L_i^\lambda = L_i^\lambda = \left(\sum_{j=1}^n \hat{t}_{ij}^{(min)} \right)^\lambda, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (12)$$

$$A_i^\lambda = A_i^{1-\lambda} = \left(\sum_{j=1}^n \hat{t}_{ij}^{(mak)} \right)^{1-\lambda}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (13)$$

Adım 6: A_i^λ ve L_i^λ değerleri arasındaki farkın hesaplanması. AROMAN yönteminin son adımında A_i^λ ve L_i^λ değerleri arasındaki fark Denklem (14) kullanılarak hesaplanır. R_i değeri alternatiflerin nihai fayda skorunu yansıtmakla birlikte en büyük R_i değeri en optimal alternatifi gösterir.

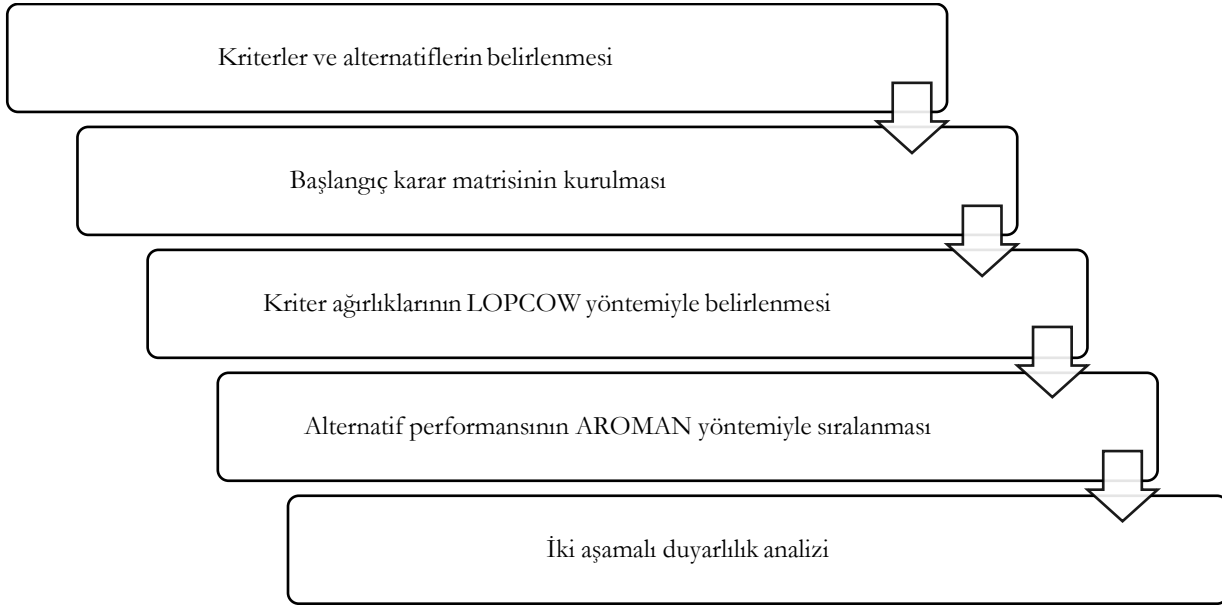
$$R_i = e^{(A_i^\lambda - L_i^\lambda)}, i = 1, 2, \dots, m. \quad (14)$$

³ Alternatiflerin fayda derecelerinin hesaplanabilmesi için $0 < \lambda < 1$ olmasına dikkat edilmelidir. Bu çalışmanın yazarları, tüm kriterlerin fayda veya maliyet kriter olması durumunda λ katsayısının 0,5 olarak alınmasını önermektedir. Çatışan kriterlerin varlığı durumunda ise maliyet tipi kriter sayısının toplam kriter sayısına oranı λ değeri olarak kullanılabilir.

4. Bulgular

Bu bölüm, havayolu işletmelerinde yolcu memnuniyetinin ölçümüne ilişkin bütünlük LOPCOW ve AROMAN çözümlerini sunmaktadır. Çalışmada benimsenen akış şeması Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2: Çalışmanın Akış Şeması

4.1. LOPCOW Uygulama Sonuçları

LOPCOW yöntemi ile çözümün ilk adımında Denklem (1) yardımıyla başlangıç karar matrisi kurulmuştur. Başlangıç karar matrisinin kurulmasında her bir kriter için havayolu işletmelerine ilişkin yanıtların aritmetik ortalaması alınmıştır. Karar matrisinde yedi havayolu için yedi değerlendirme kriterine ilişkin memnuniyet puanları yer almaktadır. Ayrıca, karar matrisinde yer alan tüm kriterlerin fayda tipi kriter olduğu not edilmelidir. Diğer bir deyişle, tüm kriterler için ilgili değer maksimum olması arzu edilmektedir. Başlangıç karar matrisi Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Başlangıç Karar Matrisi

Alternatif	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
Air Canada	1,929	2,103	1,788	2,083	1,516	1,638	1,481
Air India	2,318	2,730	2,328	2,115	2,443	2,030	2,169
Air New Zealand	2,565	2,645	2,419	2,516	2,194	2,290	2,016
Ethiopian Airlines	2,355	2,516	2,613	2,258	2,258	1,677	2,355
Lufthansa	2,207	2,440	2,185	2,267	1,938	1,978	1,899
Singapore Airlines	2,378	2,799	2,355	2,174	2,512	2,087	2,214
Turkish Airlines	2,221	2,458	2,216	2,292	1,934	2,005	1,912

Uygulamanın ikinci adımında tüm kriterler fayda tipi kriter olduğu için Denklem (2) kullanılarak normalizasyon işlemi gerçekleştirilmiştir. Normalize değerleri içeren karar matrisi Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Normalize Edilmiş Karar Matrisi

Alternatif	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
Air Canada	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Air India	0,611	0,900	0,654	0,073	0,931	0,602	0,787
Air New Zealand	1,000	0,779	0,765	1,000	0,680	1,000	0,612
Ethiopian Airlines	0,670	0,594	1,000	0,404	0,745	0,061	1,000
Lufthansa	0,438	0,484	0,481	0,424	0,424	0,521	0,478
Singapore Airlines	0,706	1,000	0,687	0,209	1,000	0,688	0,839
Turkish Airlines	0,458	0,511	0,518	0,481	0,420	0,563	0,493

Bir sonraki aşamada, Denklem (4) kullanılarak her bir kriterin yüzdelik değeri (PV_{ij}) hesaplanmıştır. Son adımda ise Denklem (5) kullanılarak kriterlerin nihai ağırlıkları elde edilmiştir. Elde edilen yüzdelik değerleri ve kriter ağırlıkları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: *Yüzdelik Değerler (PV_{ij}) ve Kriter Ağırlıkları (w_j)*

	<i>C1</i>	<i>C2</i>	<i>C3</i>	<i>C4</i>	<i>C5</i>	<i>C6</i>	<i>C7</i>
Std. Sapma	0,308	0,332	0,310	0,333	0,346	0,352	0,326
PV_{ij}	70,622	71,984	74,445	36,963	67,478	51,518	72,415
w_j	0,159	0,162	0,167	0,083	0,151	0,116	0,163

Tablo 4 incelendiğinde, yolcu memnuniyeti üzerinde en etkili kriterin 0,167 ile yiyecek içecek (*C3*) gelmektedir. Öbür yandan, 0,083 ağırlık katsayısıyla uçak içi eğlence (*C4*) önem düzeyi bakımından son sırada yer almaktadır. LOPCOW uygulamasından elde edilen kriter ağırlıkları bir sonraki bölümde yer alan AROMAN uygulamasında kullanılacaktır.

4.2. AROMAN Uygulama Sonuçları

AROMAN uygulamasının ilk adımında Denklem (1) yardımıyla kurulmuş olan başlangıç karar matrisi kullanılmıştır. Tüm değerlendirme kriterlerinin fayda tipi kriter olduğu tekrar not edilmelidir. AROMAN yöntemi karar problemlerinde daha güçlü bir çözüm sunmak için doğrusal ve vektör normalizasyonu tekniklerini birlikte kullanmaktadır. Bu nedenle, ilk olarak Denklem (6)’da yer alan doğrusal normalizasyon tekniği kullanılarak Tablo 2’deki başlangıç karar matrisi elemanları normalize edilmiştir (Tablo 5). Ardından Denklem (7) kullanılarak gerçekleştirilen vektör normalizasyonu sonucu elde edilen normalize karar matrisi Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 5: *Normalize Edilmiş Karar Matrisi (Doğrusal Normalizasyon)*

Alternatif	<i>C1</i>	<i>C2</i>	<i>C3</i>	<i>C4</i>	<i>C5</i>	<i>C6</i>	<i>C7</i>
Air Canada	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Air India	0,611	0,900	0,654	0,073	0,931	0,602	0,787
Air New Zealand	1,000	0,779	0,765	1,000	0,680	1,000	0,612
Ethiopian Airlines	0,670	0,594	1,000	0,404	0,745	0,061	1,000
Lufthansa	0,438	0,484	0,481	0,424	0,424	0,521	0,478
Singapore Airlines	0,706	1,000	0,687	0,209	1,000	0,688	0,839
Turkish Airlines	0,458	0,511	0,518	0,481	0,420	0,563	0,493

Tablo 6: *Normalize Edilmiş Karar Matrisi (Vektör Normalizasyonu)*

Alternatif	<i>C1</i>	<i>C2</i>	<i>C3</i>	<i>C4</i>	<i>C5</i>	<i>C6</i>	<i>C7</i>
Air Canada	0,319	0,313	0,296	0,350	0,268	0,314	0,277
Air India	0,383	0,407	0,385	0,356	0,432	0,390	0,405
Air New Zealand	0,423	0,394	0,400	0,423	0,388	0,440	0,377
Ethiopian Airlines	0,389	0,375	0,432	0,380	0,399	0,322	0,440
Lufthansa	0,365	0,364	0,362	0,381	0,343	0,380	0,355
Singapore Airlines	0,393	0,417	0,390	0,366	0,444	0,401	0,414
Turkish Airlines	0,367	0,366	0,367	0,385	0,342	0,385	0,357

Normalizasyon işleminin ardından AROMAN yöntemi aritmetik ortalama tekniği kullanarak farklı normalizasyon teknikleri sonucu elde edilen matris elemanlarını birleştirmektedir (Bošković ve diğerleri, 2023b: 39501). Bu adımda Denklem (8) kullanılarak Tablo 5 ve Tablo 6’da yer alan normalize edilmiş matris elemanları birleştirilmiştir. Birleştirilmiş ve ortalanan normalize karar matrisi Tablo 7’de yer almaktadır. Birleştirme esnasında β parametresi 0,5 olarak alınmıştır.

Tablo 7: Birleştirilmiş ve Ortalanmış Normalize Matris ($\beta = 0,5$)

Alternatif	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
Air Canada	0,080	0,078	0,074	0,088	0,067	0,079	0,069
Air India	0,248	0,327	0,260	0,107	0,341	0,248	0,298
Air New Zealand	0,356	0,293	0,291	0,356	0,267	0,360	0,247
Ethiopian Airlines	0,265	0,242	0,358	0,196	0,286	0,096	0,360
Lufthansa	0,201	0,212	0,211	0,201	0,192	0,225	0,208
Singapore Airlines	0,275	0,354	0,269	0,144	0,361	0,272	0,313
Turkish Airlines	0,206	0,219	0,221	0,217	0,190	0,237	0,213

Ardından, LOPCOW yöntemiyle elde edilen kriter ağırlıkları Denklem (9) kullanılarak AROMAN uygulamasına dahil edilmiştir. Ağırlıklandırılmış normalize edilmiş karar matrisi Tablo 8’de verilmiştir. Tablo 8 ayrıca fayda (A_i) ve maliyet (L_i) tipi kriterler için ağırlıklı normalize değerlerin toplamına da Denklem (10) ve (11) yardımıyla yer vermektedir. Çalışmada maliyet tipi kriter yer almadığı için L_i değeri alternatifler için sıfır olarak hesaplanmıştır.

Tablo 8: Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi (A_i ve L_i değerleri ile)

Alternatif	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	L_i	A_i
Air Canada	0,013	0,013	0,012	0,007	0,010	0,009	0,011	0,000	0,075
Air India	0,039	0,053	0,043	0,009	0,052	0,029	0,048	0,000	0,273
Air New Zealand	0,056	0,047	0,049	0,030	0,040	0,042	0,040	0,000	0,304
Ethiopian Airlines	0,042	0,039	0,060	0,016	0,043	0,011	0,059	0,000	0,270
Lufthansa	0,032	0,034	0,035	0,017	0,029	0,026	0,034	0,000	0,207
Singapore Airlines	0,044	0,057	0,045	0,012	0,055	0,031	0,051	0,000	0,295
Turkish Airlines	0,033	0,035	0,037	0,018	0,029	0,027	0,035	0,000	0,214

Bir sonraki adımda, L_i^{\wedge} ve A_i^{\wedge} değerleri Denklem (12) ve (13) kullanılarak hesaplanmıştır. Bu adımda λ değeri 0,5 olarak kullanılmıştır. AROMAN uygulamasının son adımı, Denklem (14) kullanılarak A_i^{\wedge} ve L_i^{\wedge} değerleri arasındaki farkın hesaplanması ve alternatiflerin en iyiden en kötüye doğru sıralamasını içermektedir.

Tablo 9: A_i ve L_i değerleri ve Nihai Sıralama

Alternatif	L_i	A_i	$A_i - L_i$	Sıralama
Air Canada	0	0,075	0,275	0,275
Air India	0	0,273	0,523	0,523
Air New Zealand	0	0,304	0,552	0,552
Ethiopian Airlines	0	0,270	0,520	0,520
Lufthansa	0	0,207	0,455	0,455
Singapore Airlines	0	0,295	0,543	0,543
Turkish Airlines	0	0,214	0,462	0,462

A_i ve L_i arasındaki farkın en fazla olduğu alternatif en optimal alternatifi göstermektedir. Tablo 9’un son sütunu havayolu alternatifleri için performans sıralamasını göstermektedir. Buna göre, yolcu memnuniyeti bakımından en iyi havayolu işletmesi Air New Zealand olarak bulunmuştur. İkinci sırada Singapore Airlines ve üçüncü sırada Air India gelirken son sırada ise Air Canada yer almıştır.

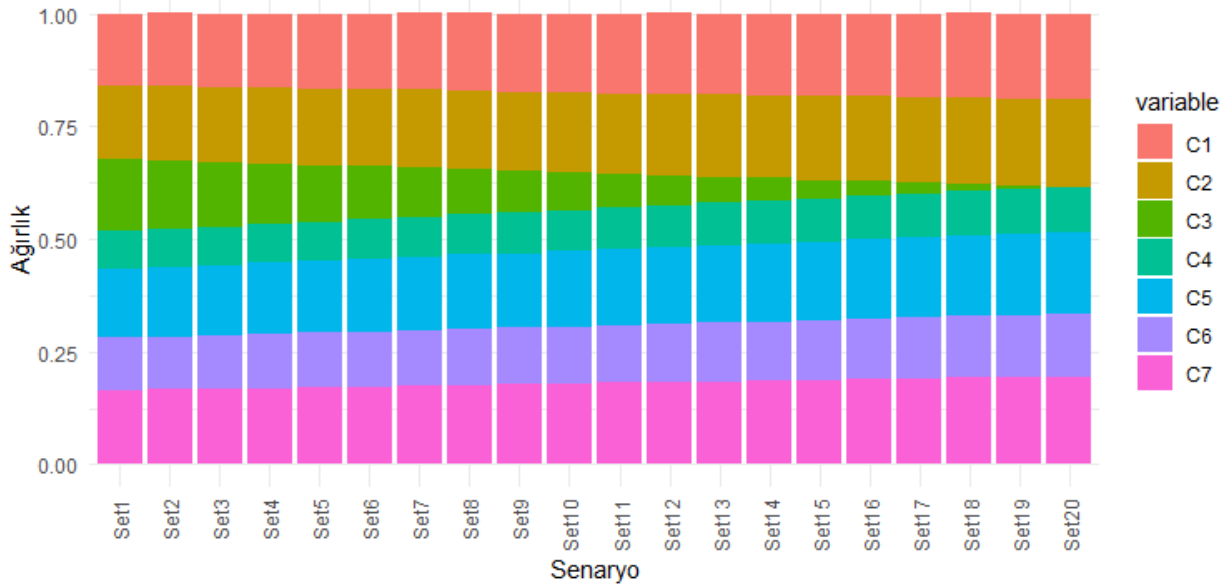
4.3. Duyarlılık Analizi

ÇKKV problemlerinde en edilen sonuçların güvenilirliği, girdi parametrelerindeki değişime karşı çıktıkların ne derece aynı kaldığına bağlıdır. LOPCOW-AROMAN bütünleşik ÇKKV modeliyle havayolu işletmelerinde memnuniyet düzeyi analizine odaklanan bu çalışmada elde edilen sonuçların güvenilirliğini doğrulamak için iki aşamalı titiz bir duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, farklı kriter ağırlıklarının nihai sıralama üzerindeki etkisini test etmek amacıyla Denklem (15) aracılığıyla 20 farklı kriter ağırlıkları senaryosu (Set1-Set20) üretilmiştir (Bakır, Akan ve Özdemir, 2021: 440; Torkayesh, Ecer, Pamucar ve Karamaşa, 2021: 8).

$$w_{n\beta} = (1 - w_{na}) \frac{w_{\beta}}{(1-w_n)} \quad (15)$$

Burada $w_{n\beta}$ senaryo bazlı yeni kriter ağırlıklarını gösterirken w_{na} karar problemindeki en önemli kriterin (C3) azalan ağırlık katsayısını ifade etmektedir. Bu noktada, w_{na} için kriter ağırlığını azaltma oranı %5 olarak belirlenmiş ve C3'ün ağırlığı her senaryoda %5 azaltılarak Set20'de 0 olmuştur. w_{β} ilgili kriterin başlangıçtaki gerçek ağırlığını, w_n ise en önemli kriterin başlangıçtaki gerçek ağırlığını göstermektedir. Üretilen 20 senaryo için elde edilen kriter ağırlıkları Şekil 3'te görselleştirilmiştir.

Şekil 3: Senaryo Bazlı Kriter Ağırlıkları

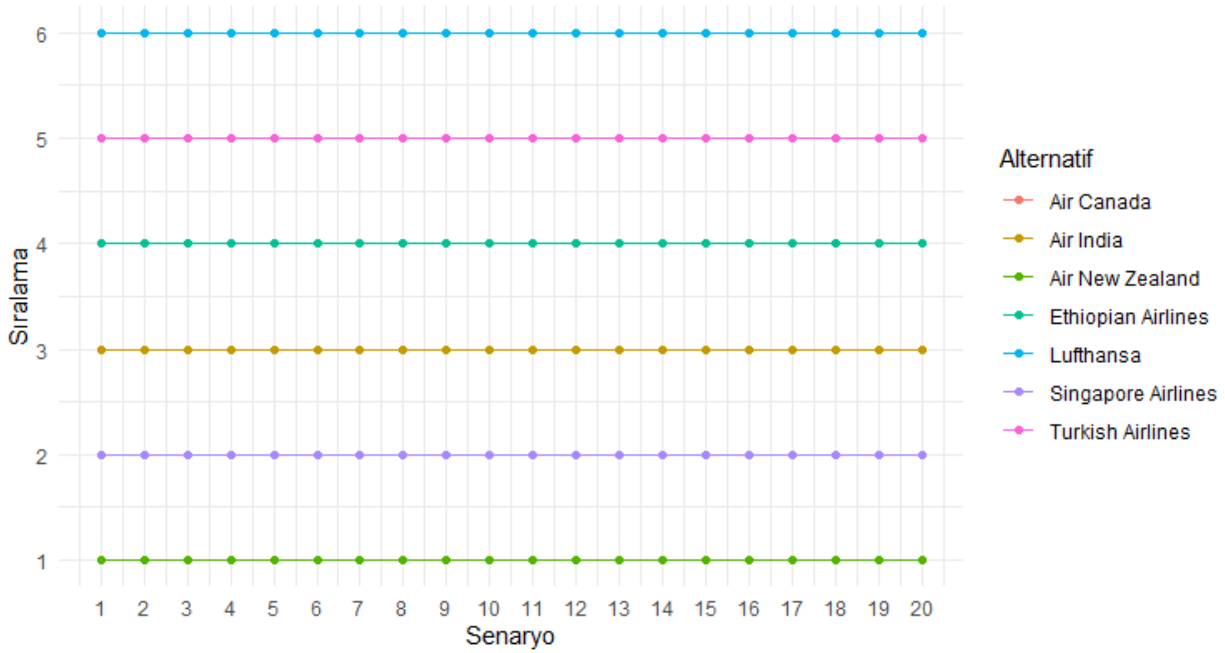

Şekil 3' de yer alan kriter ağırlıkları kullanılarak tekrarlanan AROMAN uygulamasına ilişkin sıralama sonuçları Şekil 4'te verilmiştir. Buna göre, LOPCOW-AROMAN modelinin önerdiği sıralama, kriter ağırlıklarındaki değişimden etkilenmemiştir ve oldukça güçlü bir uygulama elde edilmiştir. Duyarlılık analizinin ikinci adımında LOPCOW yöntemi ile elde edilen ağırlıkları içeren başlangıç karar matrisi CoCoSo, EDAS, MABAC, MARCOS, TOPSIS gibi literatürde başarıyla kullanılmış diğer ÇKKV yöntemleriyle çözümlenmiştir. Elde edilen sıralamalar arasındaki uyum düzeyi, Denklem (16) kullanarak Spearman'ın sıralı korelasyon katsayısı kullanılarak test edilmiştir (Bakır ve diğerleri, 2021: 441).

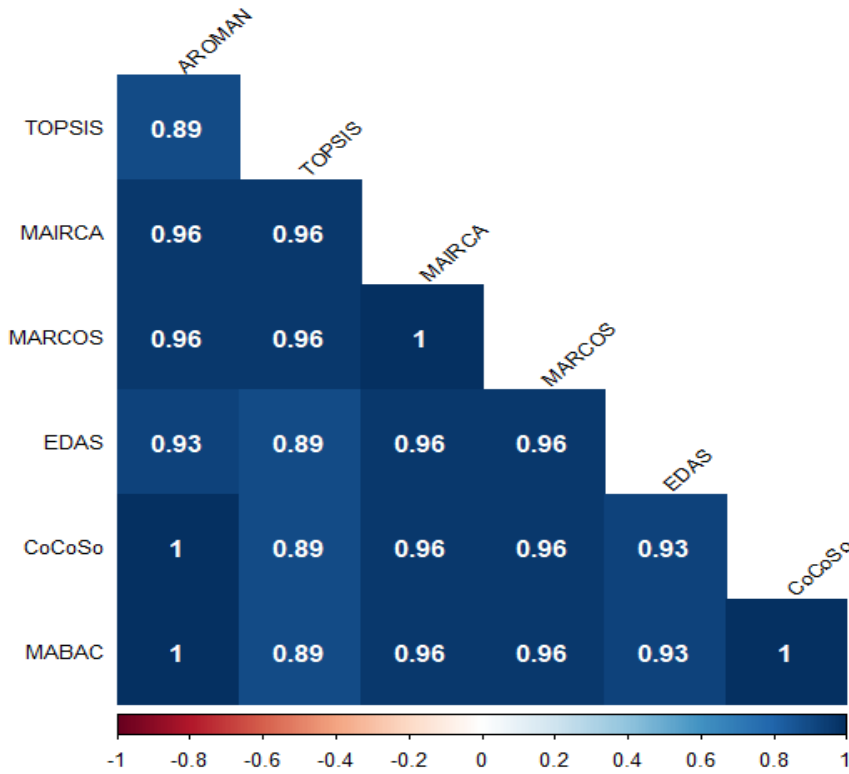
$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d_i^2}{n(n^2-1)} \quad (16)$$

Burada, d_i her bir çift gözlem için sıralar arasındaki farkı gösterirken n ise toplam gözlem sayısını göstermektedir. Şekil 5'te görüldüğü gibi, AROMAN yöntemi ile diğer uygulamalar sonucu elde edilen sıralamalar arasındaki korelasyon 0,89'un altına düşmediği için sıralamaların büyük ölçüde tutarlı olduğu çıkarsanabilir.

Şekil 4: 20 Senaryo Bazlı Alternatif Sıralaması

Şekil 5: Alternatif Yöntemlerle Korelasyon Haritası

5. Sonuç ve Öneriler

Havayolu işletmelerinin başarısı tüketici beklentilerinin karşılanmasına bağlı olduğu için buna uygun bir hizmet tasarımı elzemdir. Tüketici beklentilerinin anlaşılması noktasında kullanıcı türevli içerik işletmelere zengin bir kaynak sunmaktadır (Brochado ve diğerleri, 2022: 678). Bu çalışma, Skytrax tarafından sağlanan kullanıcı türevli içeriği baz alarak, COVID-19 sonrası dönemde havayolu işletmelerinde memnuniyeti etkileyen kriterleri önceliklendirmeyi ve Star Alliance üyesi havayolu

işletmelerine odaklanarak bir performans sıralaması yapmayı amaçlamıştır. Yolcu memnuniyetini etkileyen faktörlerin önem düzeylerinin belirlenmesinde LOPCOW yöntemi, alternatiflerin performans sıralamasında ise AROMAN yöntemi kullanılmıştır. Dahası, önerilen bütünleşik ÇKKV modelinin güvenilirliği iki aşamalı bir duyarlılık analizi ile test edilmiştir.

İşletmelerin başarısı üzerinden en belirleyici faktörlerden biri müşterilerin mal veya hizmetlerin kalitesine ilişkin algıların anlaşılabilmesidir. Bu nedenle, işletmelerin müşteri beklentilerini yeterince anlayamaması müşteri memnuniyeti ve karlılık üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Bakır, Akan ve Durmaz, 2019: 126). Tüketicilerin tüm beklentilerinin mevcut kaynaklarla tam olarak karşılanamadığı durumlarda, onların en çok önem verdikleri memnuniyet faktörlerini anlamak önemli bir strateji haline gelir. Bu çalışmada LOPCOW yöntemi yolcu memnuniyetini etkileyen hizmet özelliklerini önceliklerine göre sıralamak için kullanılmıştır. Analiz sonucunda, yiyecek ve içecek hizmetlerinin yolcu memnuniyetini etkileyen en önemli kriter olarak bulunmuştur. Benzer şekilde, Bakır ve diğerleri (2019: 125) de yiyecek ve içeceğin uçak içi hizmetlerinde hizmet kalitesini etkileyen önemli bir kriter olduğunu bulmuştur. Sulu ve diğerleri (2022: 13) COVID-19 pandemisi sırasında yolcuların uçuş deneyimini temsil eden en önemli temalardan birinin yemek ve içecek hizmetleri olduğunu tespit etmiştir. Dahası, bu sonucun ortaya çıkmasında COVID-19 pandemisinin tüketici tercihlerinde bir değişime yol açması ve yolcuların hijyen ve güvenlik gibi faktörleri fiyat veya kolaylık gibi diğer faktörlere göre önceliklendirmesi olabilir. Dolayısıyla, sağlıklı ve hijyenik yiyecek ve içecek seçenekleri sunan havayollarının pandemi sonrası dönemde müşterileri çekme ve elde tutma olasılığı daha yüksek olabilir. Nitekim Aleksić ve diğerleri (2022: 6) yiyecek ve içecek hizmetlerine yönelik tüketici hassasiyetinin özellikle orta ve uzun menzilli uçuşlarda pandemi döneminde yolcu tutumlarını etkilediğini bulmuştur.

Fiyat-fayda dengesi LOPCOW uygulaması sonucunda ikinci en önemli kriter olarak bulunmuştur. Benzer şekilde, Doğan ve diğerleri (2022: 120) de havayolu sektöründe fiyat-fayda dengesini tavsiye etme niyetinin en önemli belirleyicisi olarak bulmuştur. Ban ve Kim (2019: 14) fiyat-fayda dengesinin yüksek bir müşteri değerlendirmesi ve olumlu bir elektronik ağızdan ağıza iletişim yaratmada en etkili özellik olduğunu ortaya koymuştur. COVID-19 pandemisinin tüketici davranışlarını ve havacılık sektörünü geri dönülmez bir şekilde değiştirmiş olduğu aşikardır. Pandemi döneminde havayolu işletmeleri için önemli bir gelir kaynağı olan iş seyahatlerinde büyük bir düşüş yaşanmıştır (Bouwer, Saxon ve Wittkamp, 2021). Diğer yandan, havayolu işletmeleri için eğlence amaçlı yolcular pandemi hasarlarının onarılmasında önemli bir can simidi olmuştur. Ancak, eğlence amaçlı seyahat eden yolcular, iş amaçlı seyahat eden yolculara kıyasla fiyat konusunda daha hassas olma eğilimindedir ve paralarının karşılığını veren uygun fiyatlı seçenekler aramaktadır (Kohli ve Habibi, 2023: 158). Yolcu davranışlarında meydana gelen bu değişimin fiyat-fayda dengesini ön plana çıkardığı çikarsanabilir. LOPCOW bulguları en önemsiz kriterin ise uçakta internet bağlantısı olduğu bulunmuştur. Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA), COVID-19 pandemisi sonrası dönemde yolcuların seyahatle ilgili en önemli endişelerinin hız ve kolaylık olduğunu ve bu nedenle dijitalleşme ve biyometri kullanımının önem taşıdığını belirtmiştir (IATA, 2022). Yeni dönemde yolcuların seyahat kolaylığı, emniyet ve hijyen konusunda kaygıları arttığı için internet bağlantısının geri planda kalmış olabileceği düşünülebilir. AROMAN uygulamasında en iyi performansa sahip havayolunun işletmesinin Air New Zealand olduğu, son sırada ise Lufthansa'nın geldiği bulunmuştur. Gerçekleştirilen iki aşamalı duyarlılık analizinin ise elde edilen sıralamayı büyük ölçüde koruduğu, bu nedenle uygulamanın güvenilir olduğu çikarsanabilir. Diğer bir deyişle, AROMAN yönteminde girdilerdeki küçük değişiklikler sonucu önemli ölçüde etkilememektedir ve uygulama parametre değişimlerine karşı dirençlidir. Dahası, benimsenen entegre uygulamanın belirli kriterlerdeki değişimlere karşı aşırı hassas olmadığını göstermektedir.

Bu çalışmanın çeşitli teorik katkıları söz konudur. İlk olarak, bu çalışma kullanıcı türevli içerik kullanarak havayolu işletmelerinde memnuniyet analizi gerçekleştirmek üzere güçlü bir ÇKKV

yaklaşımı sunmaktadır. İkincisi, bu çalışma havayolu işletmelerinde memnuniyet analizine odaklanırken iki aşamalı bir duyarlılık analizi ile uygulamanın güvenilirliğini sağlamaktadır. Son olarak, bu çalışma AROMAN yöntemi uygulamasının ulusal literatürdeki ilk örneğidir.

Yönetmel açıdan incelendiğinde, LOPCOW yöntemi havayolu işletmeleri için kritik bir öneme sahiptir. Bu yöntem, sınırlı kaynakların, yolcu beklentilerine göre önceliklendirilmesini sağlayarak, havayolu işletmelerinin yatırımlarını daha efektif bir şekilde yapmalarına imkân tanır. Bu yaklaşım sayesinde, havayolu işletmeleri, yolcu memnuniyeti üzerinde en fazla etkiye sahip olan alanları belirleyebilir ve bu alanlara odaklanarak yatırım getirilerini maksimize edebilirler. Bu, özellikle rekabetin yoğun olduğu havayolu sektöründe, işletmelerin kaynaklarını en verimli şekilde kullanmalarını ve pazarda öne çıkmalarını sağlar. İkincil olarak, LOPCOW-AROMAN bütünleşik yaklaşımı, havayolu işletmelerinin, yolcu memnuniyeti açısından kendilerini nasıl konumlandıklarını ve rakipleriyle nasıl kıyaslandıklarını anlamalarına olanak tanır. Böylece, işletmelerin kendi performanslarını objektif bir şekilde değerlendirmelerine ve sektör standartlarına göre nerede durduklarını görmelerine yardımcı olur. Bu tür bir benchmarking (kıyaslama) süreci, havayolu işletmelerinin güçlü ve zayıf yönlerini belirlemelerine, böylece iyileştirme alanlarını tespit etmelerine ve rekabet avantajı elde etmek için stratejik planlamalar yapmalarına imkân tanır. Son olarak, havayolu işletmeleri, bu çalışmanın bulgularını pazarlama ve reklam stratejilerini şekillendirmede kullanabilirler. Müşteri memnuniyeti üzerinde en yüksek etkiyi yaratan alanlara odaklanarak, pazarlama mesajlarını bu kritik başarı faktörlerine göre özelleştirebilirler. Bu yaklaşım ise güçlü yönlerin vurgulanması ve zayıf yönlerin proaktif bir şekilde ele alınmasını içerir. Böylece, havayolu işletmeleri, potansiyel ve mevcut müşteriler üzerinde daha etkili bir iletişim kurabilir, onların dikkatini çekebilir ve sadakatlerini kazanabilir. Bu strateji, müşterilerin ihtiyaç ve beklentilerine daha iyi yanıt verilmesini sağlayarak, müşteri memnuniyetini artırır ve nihayetinde havayolu işletmelerinin pazar payını ve karlılığını iyileştirmelerine katkıda bulunur.

Bu çalışma değerli içgörüler sunarken, birtakım sınırlılıklar da içermektedir. Bu çalışmanın temel sınırlılığı Skytrax tarafından sağlanan yapılandırılmış bir hizmet özellikleri kümesine göre memnuniyet analizinin gerçekleştirilmesidir. Ancak havayolu hizmetlerinde memnuniyeti etkileyen çok sayıda faktör olabileceği unutulmamalıdır. Gelecek çalışmalar birincil veriler kullanarak da daha geniş bir model üzerinden analiz gerçekleştirebilirler. İkinci olarak, analizin Star Alliance üyesi yalnızca yedi havayolu işletmesine odaklanması genelleştirilebilirliğini sınırlamaktadır. Gelecekteki araştırmalar farklı stratejik ortaklıklara üye havayolu işletmelerini kapsayabilir ve iş modeli bazlı farklılıkları inceleyebilir. Son olarak, gelecek çalışmalar yeni geliştirilmiş farklı ÇKKV yöntemlerini de kullanabilirler.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Abdi, Y., Li, X., ve Càmara-Turull, X. (2020). Impact of sustainability on firm value and financial performance in the air transport industry. *Sustainability (Switzerland)*, 12(23), 1–22. <https://doi.org/10.3390/su12239957>
- Akdag, H., Kalayci, T., Karagöz, S., Zülfikar, H., ve Giz, D. (2014). The evaluation of hospital service quality by fuzzy MCDM. *Applied Soft Computing*, 23, 239–248. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2014.06.033>
- Aleksić, M., Popov Rajlić, J., Gajić, T., Blešić, I., Dragosavac, M., Penić, M., ve Bugarčić, J. (2022). Factors of airline selection and reflight intention during the pandemic/case of serbian airlines users. *Frontiers in Psychology*, 13, 915321. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.915321>
- Alkharabsheh, A., ve Duleba, S. (2021). Public transportation service quality evaluation during the COVID-19 pandemic in Amman city using integrated approach Fuzzy AHP-Kendall model. *Vehicles*, 3(3), 330–340. <https://doi.org/10.3390/vehicles3030020>

- Arif, M., Gupta, A., ve Williams, A. (2013). Customer service in the aviation industry - An exploratory analysis of UAE airports. *Journal of Air Transport Management*, 32, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2013.05.001>
- Bakır, M. (2019). SWARA ve MABAC Yöntemleri ile havayolu işletmelerinde eWOM' a dayalı memnuniyet düzeyinin analizi. *Dokuz Eylul Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 51–66. <https://doi.org/10.24988/ije.2019341787>
- Bakır, M., Akan, Ş., ve Atalık, Ö. (2020). An evaluation for Long-Haul Low-Cost carriers using user-generated content: The Impact of perceived service quality on value for money. C. M. Q. Ramos, C. R. de Almeida, ve P. O. Fernandes (Ed.), *Handbook of Research on Social Media Applications for the Tourism and Hospitality Sector* in (ss. 231–251). Hershey PA: IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-1947-9.ch014>
- Bakır, M., Akan, Ş., ve Durmaz, E. (2019). Exploring service quality of low-cost airlines in europe: An integrated MCDM approach. *Economics and Business Review*, 5(2), 109–130. <https://doi.org/10.18559/ebr.2019.2.6>
- Bakır, M., Akan, Ş., ve Özdemir, E. (2021). Regional aircraft selection with fuzzy PIPRECIA and Fuzzy MARCOS: A case study of the Turkish Airline industry. *Facta Universitatis, Series: Mechanical Engineering*, 19(3), 423–445. <https://doi.org/10.22190/FUME210505053B>
- Bakır, M., Akan, Ş., Özdemir, E., Nguyen, P.-H., Tsai, J.-F., ve Pham, H.-A. (2022). How to achieve passenger satisfaction in the airport? Findings from regression analysis and necessary condition analysis approaches through online airport Reviews. *Sustainability*, 14(4), 1–20. <https://doi.org/10.3390/su14042151>
- Bakır, M., ve Atalık, Ö. (2021). Application of fuzzy AHP and fuzzy MARCOS approach for the evaluation of e-service quality in the airline industry. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 4(1), 127–152. <https://doi.org/10.31181/dmame2104127b>
- Ban, H. J., ve Kim, H. S. (2019). Understanding customer experience and satisfaction through airline passengers' online review. *Sustainability*, 11(15), 1–17. <https://doi.org/10.3390/su11154066>
- Baradaran, V., ve Ghorbani, E. (2020). Development of fuzzy exploratory factor analysis for designing an e-learning service quality assessment model. *International Journal of Fuzzy Systems*, 22(6), 1772–1785. <https://doi.org/10.1007/s40815-020-00901-1>
- Bektaş, S. (2022). Türk sigorta sektörünün 2002-2021 dönemi için MEREC, LOPCOW, COCOSO, EDAS ÇKKV Yöntemleri ile performansının değerlendirilmesi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 16(2), 247–283. <https://doi.org/10.46520/bddkdergisi.1178359>
- Bošković, S., Švadlenka, L., Dobrodolac, M., Jovčić, S., ve Zanne, M. (2023a). An extended AROMAN method for cargo bike delivery concept selection. *Decision Making Advances*, 1(1), 1–9. <https://doi.org/10.31181/v120231>
- Bošković, S., Švadlenka, L., Jovčić, S., Dobrodolac, M., Simić, V., ve Bacanin, N. (2023b). An alternative ranking order method accounting for two-step normalization (AROMAN) - A Case study of the electric vehicle selection problem. *IEEE Access*, 11, 39496–39507. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3265818>
- Bouwer, J., Saxon, S., ve Wittkamp, N. (2021). Back to the future? Airline sector poised for change post-COVID-19. Erişim adresi: <https://www.mckinsey.com/industries/travel-logistics-and-infrastructure/our-insights/back-to-the-future-airline-sector-poised-for-change-post-covid-19>
- Brochado, A., Duarte, M., ve Mengyuan, Z. (2022). Passengers' perceptions of Chinese Airlines' service quality: A mixed methods analysis of user-generated content. *Journal of China Tourism*

Research. <https://doi.org/10.1080/19388160.2022.2122647>

- Button, K. (2001). Deregulation and liberalization of European air transport markets. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 14(3), 255–275. <https://doi.org/10.1080/13511610120102619>
- Calisir, N., Basak, E., ve Calisir, F. (2016). Key drivers of passenger loyalty: A case of Frankfurt-Istanbul flights. *Journal of Air Transport Management*, 53, 211–217. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2016.03.002>
- Chakrabarti, S., Trehan, D., ve Makhija, M. (2018). Assessment of service quality using text mining – evidence from private sector banks in India. *International Journal of Bank Marketing*, 36(4), 594–615. <https://doi.org/10.1108/IJBM-04-2017-0070>
- Chang, Y. H., ve Yeh, C. H. (2002). A survey analysis of service quality for domestic airlines. *European Journal of Operational Research*, 139(1), 166–177. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(01\)00148-5](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(01)00148-5)
- Chi, J., ve Baek, J. (2013). Dynamic relationship between air transport demand and economic growth in the United States: A new look. *Transport Policy*, (29), 257–260. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2013.03.005>
- Chow, C. K. W. (2015). On-time performance, passenger expectations and satisfaction in the Chinese airline industry. *Journal of Air Transport Management*, 47, 39–47. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2015.04.003>
- Čubranić-Dobrodolac, M., Jovčić, S., Bošković, S., ve Babić, D. (2023). A decision-making model for professional drivers selection: A Hybridized Fuzzy–AROMAN–Fuller approach. *Mathematics*, 11(13), 2831. <https://doi.org/10.3390/math11132831>
- De Oña, J., De Oña, R., Eboli, L., ve Mazzulla, G. (2013). Perceived service quality in bus transit service: A structural equation approach. *Transport Policy*, 29, 219–226. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2013.07.001>
- Dehnavi, M. N., Yazdian, S. A., ve Sadjadi, S. J. (2023). Evaluating effective criteria on customer satisfaction using the best-worst method and optimizing resource allocation, case study Iran aseman airlines. *Journal of Air Transport Management*, 109. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2023.102375>
- Doğan, S., Özkul, E., ve Kaya, G. (2022). Investigating which services are effective on recommendation of the airline companies. *Advances in Hospitality and Tourism Research*, 10(1), 109–129. <https://doi.org/10.30519/ahtr.915136>
- Dožić, S. (2019). Multi-criteria decision making methods: Application in the aviation industry. *Journal of Air Transport Management*, 79, 1–22. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.101683>
- Eboli, L., ve Mazzulla, G. (2009). An ordinal logistic regression model for analysing airport passenger satisfaction. *EuroMed Journal of Business*, 4(1), 40–57. <https://doi.org/10.1108/14502190910956684>
- Ecer, F., ve Pamucar, D. (2022). A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector. *Omega*, 102690. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2022.102690>
- Feng, Z., ve Chen, M. (2022). Platformance-based cross-border import retail e-commerce service quality evaluation using an artificial neural network analysis. *Journal of Global Information Management*, 30(11). <https://doi.org/10.4018/JGIM.306271>

- Fida, B. A., Ahmed, U., Al-Balushi, Y., ve Singh, D. (2020). Impact of service quality on customer loyalty and customer satisfaction in Islamic Banks in the Sultanate of Oman. *SAGE Open*, 10(2). <https://doi.org/10.1177/2158244020919517>
- Forsyth, P. (1998). The gains from the liberalisation of air transport: A review of reform. *Journal of Transport Economics and Policy*, 32(1), 73–92.
- Fu, X., Oum, T. H., ve Zhang, A. (2010). Air transport liberalization and its impacts on airline competition and air passenger traffic. *Transportation Journal*, 49(4), 24–41. <https://doi.org/10.5325/transportationj.49.4.0024>
- Garrido, C., De Oña, R., ve De Oña, J. (2014). Neural networks for analyzing service quality in public transportation. *Expert Systems with Applications*, 41(15), 6830–6838. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2014.04.045>
- German, J. D., Redi, A. A. N. P., Prasetyo, Y. T., Persada, S. F., Ong, A. K. S., Young, M. N., ve Nadlifatin, R. (2022). Choosing a package carrier during COVID-19 pandemic: An integration of pro-environmental planned behavior (PEPB) theory and service quality (SERVQUAL). *Journal of Cleaner Production*, 346, 131123. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.131123>
- Görçün, Ö. F., Tirkolae, E. B., Küçükönder, H., ve Garg, C. P. (2024). Assessing and selecting sustainable refrigerated road vehicles in food logistics using a novel multi-criteria group decision-making model. *Information Sciences*, 661, 120161. <https://doi.org/10.1016/j.ins.2024.120161>
- Güreş, N., Arslan, S., ve Yılmaz, H. (2015). E-Service quality, passenger satisfaction and passenger loyalty relationship in airline industry. *Journal of Management, Marketing and Logistics*, 2(1), 44–56. <https://doi.org/10.17261/pressacademia.2015111604>
- Hu, Y. C., Lee, P. C., Chuang, Y. S., ve Chiu, Y. J. (2018). Improving the sustainable competitiveness of service quality within air cargo terminals. *Sustainability (Switzerland)*, 10(7), 2319. <https://doi.org/10.3390/su10072319>
- Hussain, R. (2016). The mediating role of customer satisfaction: evidence from the airline industry. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 28(2), 234–255. <https://doi.org/10.1108/APJML-01-2015-0001>
- IATA. (2022). Convenience is top priority for passengers post pandemic. <https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-11-01-01/>
- Jomnonkwao, S., ve Ratanavaraha, V. (2016). Measurement modelling of the perceived service quality of a sightseeing bus service: An application of hierarchical confirmatory factor analysis. *Transport Policy*, 45, 240–252. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2015.04.001>
- Kalia, P., Kaushal, R., Singla, M., ve Parkash, J. (2021). Determining the role of service quality, trust and commitment to customer loyalty for telecom service users: a PLS-SEM approach. *TQM Journal*, 33(7), 377–396. <https://doi.org/10.1108/TQM-04-2021-0108>
- Kara, K., Yalçın, G. C., Acar, A. Z., Simic, V., Konya, S., ve Pamucar, D. (2024). The MEREC-AROMAN method for determining sustainable competitiveness levels: A case study for Turkey. *Socio-Economic Planning Sciences*, 91, 101762. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2023.101762>
- Keleş, N. (2023). Lopcow ve Cradis yöntemleriyle G7 ülkelerinin ve Türkiye'nin yaşanabilir güç merkezi şehirlerinin değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 727–747. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.1239201>
- Kim, J. J., Hwang, J., ve Kim, I. (2020). Congruent charitable cause sponsorship effect: Air travelers'

perceived benefits, satisfaction and behavioral intention. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 42, 190–198. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2020.01.004>

- Kohli, C. S., ve Habibi, M. R. (2023). The mysterious world of airline pricing: innovative practices and strategies for profit. *Journal of Business Strategy*. <https://doi.org/10.1108/JBS-12-2020-0270>
- Kos Koklic, M., Kukar-Kinney, M., ve Vegelj, S. (2017). An investigation of customer satisfaction with low-cost and full-service airline companies. *Journal of Business Research*, 80, 188–196. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.05.015>
- Krumm, J., Davies, N., ve Narayanaswami, C. (2008). User-Generated Content. *IEEE Pervasive Computing*, 7(4), 10–11. <https://doi.org/10.1109/MPRV.2008.85>
- Leon, S., ve Dixon, S. (2023). Airline satisfaction and loyalty: Assessing the influence of personality, trust and service quality. *Journal of Air Transport Management*, 113, 102487. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2023.102487>
- Li, W., Yu, S., Pei, H., Zhao, C., ve Tian, B. (2017). A hybrid approach based on fuzzy AHP and 2-tuple fuzzy linguistic method for evaluation in-flight service quality. *Journal of Air Transport Management*, 60, 49–64. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.01.006>
- Li, X., de Groot, M., ve Bäck, T. (2023). Using forecasting to evaluate the impact of COVID-19 on passenger air transport demand. *Decision Sciences*, 54(4), 394–409. <https://doi.org/10.1111/dec.12549>
- Lin, Z., ve Vlachos, I. (2018). An advanced analytical framework for improving customer satisfaction: A case of air passengers. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 114, 185–195. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2018.04.003>
- Liu, L., ve Fang, J. (2019). Study on potential factors of patient satisfaction: Based on exploratory factor analysis. *Patient Preference and Adherence*, 13, 1983–1994. <https://doi.org/10.2147/PPA.S228073>
- Lucini, F. R., Tonetto, L. M., Fogliatto, F. S., ve Anzanello, M. J. (2020). Text mining approach to explore dimensions of airline customer satisfaction using online customer reviews. *Journal of Air Transport Management*, 83, 101760. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.101760>
- Malighetti, P., Meoli, M., Paleari, S., ve Redondi, R. (2011). Value determinants in the aviation industry. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 47(3), 359–370. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2010.11.007>
- Marine-Roig, E., ve Anton Clavé, S. (2015). Tourism analytics with massive user-generated content: A case study of Barcelona. *Journal of Destination Marketing and Management*, 4(3), 162–172. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2015.06.004>
- Mazzeo, M. J. (2003). Competition and service quality in the U.S. airline industry. *Review of Industrial Organization*, 22(4), 275–296. <https://doi.org/10.1023/A:1025565122721>
- Naab, T. K., ve Sehl, A. (2017). Studies of user-generated content: A systematic review. *Journalism*, 18(10), 1256–1273. <https://doi.org/10.1177/1464884916673557>
- Nadiri, H., Hussain, K., Ekiz, E. H., ve Erdoğan, Ş. (2008). An investigation on the factors influencing passengers' loyalty in the North Cyprus national airline. *TQM Journal*, 20(3), 265–280. <https://doi.org/10.1108/17542730810867272>
- Nikolić, I., Milutinović, J., Božanić, D., ve Dobrodolac, M. (2023). Using an interval Type-2 Fuzzy AROMAN decision-making method to improve the sustainability of the postal network in rural areas. *Mathematics*, 11(14), 3105. <https://doi.org/10.3390/math11143105>

- Noviantoro, T., ve Huang, J. P. (2022). Investigating airline passenger satisfaction: Data mining method. *Research in Transportation Business and Management*, 43, 100726. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2021.100726>
- O'Reilly, D., ve Sweet, A. (1998). The liberalization and reregulation of air transport. *Journal of European Public Policy*, 5(3), 447–466. <https://doi.org/10.1080/135017698343910>
- Okumuş, A., ve Asil, H. (2007). Havayolu taşımacılığında yerli ve yabancı yolcuların memnuniyet düzeylerine göre beklentilerinin incelenmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 152–175.
- Pamuçar, D., Yazdani, M., Montero-Simo, M. J., Araque-Padilla, R. A., ve Mohammed, A. (2021). Multi-criteria decision analysis towards robust service quality measurement. *Expert Systems with Applications*, 170, 114508. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2020.114508>
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., ve Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, 49(4), 41–50. <https://doi.org/10.2307/1251430>
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., ve Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12–40.
- Pishahang, M., Jovicic, S., Hashemkhani Zolfani, S., Simic, V., ve Görçün, Ö. F. (2023). MCDM-Based wildfire risk assessment: A case study on the State of Arizona. *Fire*, 6(12), 449. <https://doi.org/10.3390/fire6120449>
- Punel, A., Al Hajj Hassan, L., ve Ermagun, A. (2019). Variations in airline passenger expectation of service quality across the globe. *Tourism Management*, 75, 491–508. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.06.004>
- Qin, H., Prybutok, V. R., ve Zhao, Q. (2010). Perceived service quality in fast-food restaurants: Empirical evidence from China. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 27(4), 424–437. <https://doi.org/10.1108/02656711011035129>
- Qiu, S., Dooley, L. M., ve Xie, L. (2020). How servant leadership and self-efficacy interact to affect service quality in the hospitality industry: A polynomial regression with response surface analysis. *Tourism Management*, 78, 104051. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.104051>
- Rahim, A. I. A., Ibrahim, M. I., Musa, K. I., Chua, S. L., ve Yaacob, N. M. (2021). Assessing patient-perceived hospital service quality and sentiment in Malaysian public hospitals using machine learning and Facebook reviews. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(18). <https://doi.org/10.3390/ijerph18189912>
- Rey, M. B. (2003). Structural changes in the Spanish scheduled flights market as a result of air transport deregulation in Europe. *Journal of Air Transport Management*, 9(3), 195–200. [https://doi.org/10.1016/S0969-6997\(02\)00097-2](https://doi.org/10.1016/S0969-6997(02)00097-2)
- Rong, Y., Yu, L., Liu, Y., Simic, V., ve Garg, H. (2024). The FMEA model based on LOPCOW-ARAS methods with interval-valued Fermatean fuzzy information for risk assessment of Rveamp;D projects in industrial robot offline programming systems. *Computational and Applied Mathematics*, 43(1), 25. <https://doi.org/10.1007/s40314-023-02532-2>
- Sancho-Esper, F. M., ve Mas-Ruiz, F. J. (2019). Competition in the Spanish domestic airline sector: Market deregulation, switching costs and route cost behaviour. *Academia Revista Latinoamericana de Administracion*, 32(2), 282–302. <https://doi.org/10.1108/ARLA-10-2017-0293>

- Santos, M. L. B. dos. (2022). The “so-called” UGC: an updated definition of user-generated content in the age of social media. *Online Information Review*, 46(1), 95–113. <https://doi.org/10.1108/OIR-06-2020-0258>
- Sarılgan, A. E., ve Bakır, M. (2023). Havayolu taşımacılığında havayolu işletmesi seçimi ve memnuniyetin belirleyicileri: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *İzmir İktisat Dergisi*, 38(1), 158–174. <https://doi.org/10.24988/ije.1101367>
- Sezgen, E., Mason, K. J., ve Mayer, R. (2019). Voice of airline passenger: A text mining approach to understand customer satisfaction. *Journal of Air Transport Management*, 77, 65–74. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.04.001>
- Skytrax. (2024). About Skytrax Ratings. <https://skytraxratings.com/about>
- Song, C., Ma, X., Ardizzone, C., ve Zhuang, J. (2024). The adverse impact of flight delays on passenger satisfaction: An innovative prediction model utilizing wide ve deep learning. *Journal of Air Transport Management*, 114, 102511. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2023.102511>
- Sulu, D., Arasli, H., ve Saydam, M. B. (2022). Air-travelers’ perceptions of service quality during the COVID-19 pandemic: Evidence from tripadvisor sites. *Sustainability*, 14(1). <https://doi.org/10.3390/su14010435>
- Sureshchandar, G. S., Rajendran, C., ve Anantharaman, R. N. (2002). Determinants of customer-perceived service quality: A confirmatory factor analysis approach. *Journal of Services Marketing*, 16(1), 9–34. <https://doi.org/10.1108/08876040210419398>
- Tahanisaz, S., ve shokuhyar, S. (2020). Evaluation of passenger satisfaction with service quality: A consecutive method applied to the airline industry. *Journal of Air Transport Management*, 83. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101764>
- Thongmak, M. (2024). Twitter content strategies to maximize engagement: The case of Thai Banks. *Computers in Human Behavior*, 152, 108081. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.108081>
- Torkayesh, A. E., Ecer, F., Pamucar, D., ve Karamaşa, Ç. (2021). Comparative assessment of social sustainability performance: Integrated data-driven weighting system and CoCoSo model. *Sustainable Cities and Society*, 71, 102975. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2021.102975>
- Tsafarakis, S., Kokotas, T., ve Pantouvakis, A. (2018). A multiple criteria approach for airline passenger satisfaction measurement and service quality improvement. *Journal of Air Transport Management*, 68, 61–75. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.09.010>
- Ulutaş, A., Balo, F., ve Topal, A. (2023). Identifying the most efficient natural fibre for common commercial building insulation materials with an integrated PSI, MEREC, LOPCOW and MCRAT Model. *Polymers*, 15(6), 1500. <https://doi.org/10.3390/polym15061500>
- Van Dijck, J. (2009). Users like you? Theorizing agency in user-generated content. *Media, Culture and Society*, 31(1), 41–58. <https://doi.org/10.1177/0163443708098245>
- Vera-Martínez, J., Trujillo-León, A., ve Vásquez-García, F. (2022). Domestic confinement crisis and its un-intensifying effect on service quality expectations towards e-stores: the case of the COVID-19 pandemic in Mexico. *International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 32(2), 167–183. <https://doi.org/10.1080/09593969.2022.2048412>
- Wang, J., Li, Y., Wu, B., ve Wang, Y. (2021). Tourism destination image based on tourism user generated content on internet. *Tourism Review*, 76(1), 125–137. <https://doi.org/10.1108/TR-04-2019-0132>
- Wu, S., ve Gao, Y. (2023). Machine learning approach to analyze the sentiment of airline passengers’ tweets. *Transportation Research Record*. <https://doi.org/10.1177/03611981231172948>

- Xie, C., ve Sun, Z. (2021). Influence of perceived quality on customer satisfaction in different stages of services. *Nankai Business Review International*, 12(2), 258–280. <https://doi.org/10.1108/NBRI-01-2020-0004>
- Yaşar, E., ve Ünlü, M. (2023). Üniversitelerde sürdürülebilirliğin incelenmesi: LOPCOW ve MEREC tabanlı CoCoSo yöntemleriyle çevreci üniversitelerin analizi. *Journal of Business Academy*, 4(2), 125–142. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2023.1246>
- Yıldız, B., ve Çiğdem, Ş. (2018). Havayolu hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisinin yapısal eşitlik modeli ile analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 235–254. <https://doi.org/10.29029/busbed.423829>
- Yu, C. M. J., Wu, L. Y., Chiao, Y. C., ve Tai, H. S. (2005). Perceived quality, customer satisfaction, and customer loyalty: The case of lexus in Taiwan. *Total Quality Management and Business Excellence*, 16(6), 707–719. <https://doi.org/10.1080/14783360500077393>
- Zahraee, S. M., Shiwakoti, N., Jiang, H., Qi, Z., He, Y., Guo, T., ve Li, Y. (2023). A study on airlines' responses and customer satisfaction during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Transportation Science and Technology*, 12(4), 1017–1037. <https://doi.org/10.1016/j.ijtst.2022.11.004>
- Zhang, S., Zhong, H., Wei, C., ve Zhang, D. (2022). Research on logistics service assessment for smart city: A Users' Review sentiment analysis approach. *Electronics (Switzerland)*, 11(23), 4018. <https://doi.org/10.3390/electronics11234018>.

ORTAÇAĞ TÜRK-İSLAM DÜNYASI EĞİTİM ANLAYIŞINDA “İHTİSASLAŞMA PROBLEMİ”

Özlem COŞKUN¹

Öz

Bu makalede Ortaçağ Türk-İslam Düşünce Dünyası eğitim anlayışında ihtisaslaşma problemi ele alınmaktadır. Bu alandaki mevcut araştırmalar, Türk-İslam geleneğinde medreselerdeki eğitim algısı etrafında değerlendirmişlerdir. İhtisaslaşma da Sünni geleneğin öğretileri çerçevesinde İslami ilimlere (başta fıkıh ve kelâm olmak üzere) odaklı olarak incelenmiştir. Oysa Türk-İslam düşünce tarihinde Altın Çağ, medreselerdeki bu ihtisaslaşma tarzıyla değil, medrese dışında kadim ilimlerle uğraşan âlimlerin ilmi olgunluklarıyla yaşanmıştır. Bunun göz ardı edilmesi, önceki çalışmaların sonuçlarının doğru ancak eksikliğine neden olmuştur. Bu makaleyi diğerlerinden ayıran yön de bu eksikliği ve eğitim tarihi araştırmalarındaki bu boşluğu bireysel özümseme teması ve ihtisaslaşma problemi bakış açısıyla doldurmasıdır. Kaynak tarama metodunun uygulandığı bu çalışmada, gerek temel eserler gerek sosyal bilimler alanındaki güncel çalışmalar gerekse uluslararası yayınlar değerlendirilmiştir. Bu makalenin alana katkısı ise yeni tema ve bakış açısıyla, eğitim tarihi araştırmalarına bu gizli özneyi, yani ihtisaslaşma problemini dâhil etme çabasıdır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ Türk-İslam Dünyası, Eğitim anlayışı, Kurumsallaşma süreci, Bireysel özümseme, İhtisaslaşma problemi

“THE PROBLEM OF SPECIALIZATION” IN MEDIEVAL TURKISH-ISLAMIC WORLD EDUCATION

Abstract

This article discusses the problem of specialization in the educational approach of the Medieval Turkish-Islamic World of Thought. Existing research in this field were evaluated around the perception of education in madrasahs in the Turkish-Islamic tradition. Specialization was also examined with a focus on Islamic sciences (especially fiqh and kalam) within the framework of the teachings of the Sunni tradition. However, in the history of Turkish-Islamic thought, the Golden Age was experienced not with this style of specialization in madrasahs, but with the scientific maturity of scholars who dealt with ancient sciences outside the madrasah. Neglecting this has resulted in the results of previous studies being accurate but incomplete. What distinguishes this article from others is that it fills this incompleteness in educational history research with the perspective of the individual assimilation theme and the specialization problem. In this study, where the literature research method was applied, fundamental works, current studies in the field of social sciences and international publications were evaluated. The contribution of this article to the field is the effort to include this null subject, i.e., the problem of specialization, in education history research with a new theme and perspective.

Keywords: Medieval Turkish-Islamic World, Understanding of education, Institutionalization process, Individual internalization, Specialization problem

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü.
ozlemcoskun@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2469-9464.

Başvuru Tarihi (Received): 01.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 08.05.2024

Giriş

İnsanlık ve düşünce tarihi, deneyimlerin tarihidir ve her deneyim bu tarihe yeni bir yaşantı oluşturmaktadır. Yaşantı, insanın varlığını ve devamlılığını sürdürme çabasında durum ve şartların ortaya çıkardığı sonuçlarla belirlenen kronolojik sınırlarda eski ve yeni hikâyelerin bütünüdür. Ortaçağ da deneyimleri, deneyim tarihi ve geçerli durumun yapısıyla on yüz yıllık böylesi bir kronolojinin hikâyesidir. Bu hikâyenin bir ucunda geniş coğrafyalara yayılan ve Altın Çağ’ını yaşayan İslam düşünce geleneğinin deneyimleri, diğer ucunda belirsizlik ve mistisizmin ruhu olan kilise ve Karanlık Çağ² vardır. Bu nedenle Ortaçağ, farklı ruh, duygu ve düşünce biçimiyle ve genel unsurlarıyla iki başlı uzun bir hikâyenin zamanıdır.

Bu hikâyede Türk-İslam devletlerine tarihin yüklediği en büyük misyon, devleti ve İslam’ı dâhili ve harici tüm tehdit ve tehlikelerden muhafaza etmektir. Ortaçağ’ın geçerli durum ve koşulları dikkate alındığında bu misyonun layıkıyla yerine getirilmesi için öncelikle devletin mülki ve idari işleyişini sürdürülebilmesi gerekliliktir ki, bu anlamda kadı, müftü, müderris gibi ilim erbablarının yetiştirilmesi stratejik bir öneme sahiptir. Bu strateji, eğitim anlayışında hizmet ve amaç göstergeli “ihtisaslaşma”yı da zorunlu bir eklemlenme olarak dâhil etmiştir. İhtisaslaşmadan kasıt, maddi dünya ile manevi dünyası arasındaki bağı, bu stratejiye göre akılcı ve sistematik şekilde kuracak odaklanmadır. Bu odaklanmada eğitim anlayışının aynası olan müfredatın dört farklı aşamasından bahsetmek mümkündür.

İlk aşama, öğrencilere Kur’an okunmayı ve ezberletmeyi ve farz namazlarını kılmayı öğretmek gibi asgari dini bilinç kazandırmayı hedefleyen temel eğitimden oluşturmuştur. İkinci aşamada, okuma-yazma öğretimi ile çalışma alanı biraz daha genişletilmiştir. Farsça temelli bir eğitimin söz konusu olduğu ve çoğu öğrencinin eğitim kariyerini tamamladığı bu aşamada belge hazırlama, sicil tutma, mektup yazma, hesap tutma gibi devlet hizmetinde ihtiyaç duyulan alanlarda öğretim yapılmıştır. Namaz, oruç, hac, zekât gibi dini yükümlülüklerle ilgili eğitim, bu aşamada sınırlı bir içeriğe sahip olmuştur. İlmî ve akademik anlamda kariyer yapmak ya da adli veya dini birimlerde görev almak isteyenler, çeşitli alt alanlarda Arapça temelli eğitimlerin verildiği dördüncü aşamaya gelmişlerdir. Bir kişi ancak dördüncü aşamayı geçtikten sonra fetva verme, dini ilimlerde talimat verme ve adli bir sıfatla hareket etme ya da Kur’an, fıkıh, astronomi, matematik, coğrafya ve diğer alanlarda daha ileri çalışmalar yapma yetkisine sahip olabilmiştir (Arshad, 2003, s. 2123).³ Dolayısıyla hem kadim ilimlerde (yabancı bilim) hem de İslami ilimlerde farklı içerik ve uygulamalarla biçimlenen bir ihtisaslaşma söz konusu olmuştur.

Ortaçağ Türk-İslam geleneğinin zihinsel dünyasını daha iyi haritalandırmak için özellikle yüksek eğitim anlayışını sağlıklı bir şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Peki “neden yüksek eğitim?” Çünkü eğitim-öğretim aşamalarından da anlaşılacağı üzere, toplumların siyasi, askeri, teknolojik, bilimsel, sosyal, ekonomik, hukuki ve kültürel gelişmişliğinin aynası yüksek eğitim-öğretim safhasıdır. Yetişen ve yetişecek nesillerin, bilgi ve deneyime dayalı olarak kendi tutkularına ve hedeflerine ne derece yönelebildikleri; toplumsal yapıların kurumlarıyla birlikte onlara sundukları olanakların gelişimlerine ne ölçüde katkılar sağladığı gibi daha birçok ölçme ve değerlendirme baremi bu aynadan yansımaktadır. Yansıyanları doğru okuyamamanın yarattığı sıkıntı, özellikle eğitim tarihi araştırmacılarını başat birkaç figürle Türk-İslam Dünyası’nda yüksek eğitim öncesi ve sonrası eğitim anlayışını yorumlayan sığ kaynaklarla baş başa bırakmaktadır. Bu durum Ortaçağ Batı Hıristiyan düşünce geleneği eğitim tarihi ve anlayışı içinde geçerlidir.

Bu makalede, Ortaçağ Türk-İslam Düşünce Dünyası eğitim anlayışında ihtisaslaşma problemi ele alınmaktadır. Nitekim literatürdeki eğitim tarihi araştırmaları, Türk-İslam geleneği eğitim anlayışını

² Orta Çağ Tarih araştırmalarında “Karanlık Çağ” yaftalamasının içeriği ve kullanım gerekçeleri hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Coşkun, 2022, ss. 325-344).

³ Ayrıca İslami eğitim anlayışında müfredat konuları hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Mohamed S. El-Garh, 1963, ss. 168-170).

yükseköğretim kurumları ve özellikle de medreselerdeki eğitim algısı etrafında değerlendirmişlerdir. Bu kurumlardaki ihtisaslaşma, Sünni geleneğin öğretileri çerçevesinde İslami ilimlere (başta fıkıh ve kelâm olmak üzere) odaklı incelenmiştir. Bu bakış tarzı, eğitimin ve ihtisaslaşmanın medrese sınırlarında kaldığına kanaat getiren çalışmalardır. Oysa Türk-İslam düşünce tarihinde Altın Çağ, medreselerdeki ilmi faaliyetlerden ziyade, medrese dışında kadim ilimlerle uğraşan âlimlerin ilmi olgunluklarıyla yaşanmıştır. Astronomi, matematik, tıp, felsefe vb. ilimlerde ortaya konulan birikim, XIII. yüzyıldan itibaren modern dünyanın inşa edilmesinde Ortaçağ Batı Hıristiyan Dünyası’na yön vermiştir. Dolayısıyla Türk-İslam düşünce geleneği eğitim anlayışı hakkında literatürde yer alan çalışmalar, tek nedene dayalı sonuçlarıyla doğru ancak medrese dışında kadim ilimlerle meşgul olan âlimlerin eğitime ve ihtisaslaşmaya olan etkisi göz ardı edildiği için eksik kalmıştır. Bu makaleyi eğitim tarihi literatürdeki araştırmalarından ayıran taraf da, bu eksikliği ve oluşan bu boşluğu doldurmasıdır. Kaynak tarama metodu kapsamında gerek temel eserler gerek sosyal bilimler alanındaki güncel çalışmalar gerekse yabancı literatürdeki yayınlar değerlendirilmiş ve kullanılmıştır. Bu çalışmanın alana katkısı ise yeni temalar ve bakış açılarıyla, eğitim tarihi araştırmalarına bu gizli özneyi, yani ihtisaslaşma problemini dâhil etmektir. Bu makalede Ortaçağ Türk-İslam Düşünce Dünyası eğitim anlayışında daha özel bir konu olarak “ihtisaslaşma problemi” ele alınmaktadır. Bu problem, daha önce yapılmış eğitim tarihi çalışmalarında hem özel olarak ele alınmamış hem de kurumsallaşma süreci etrafında ve belli figürlerin gölgesinde bırakılarak küçük temaslarla değini olarak kalmıştır. Kaldı ki bu çalışmayı önkilerden ayıran yanı ve bu nispette amacı, kurumsallaşma süreci ve özellikle de bireysel özümseme değişkenlerini merkeze alarak amaç ve hizmet göstergeli ihtisaslaşmanın İslami ilimlerde ve kadim ilimlerde (yabancı bilimlerde) ne gibi sonuçlarla eğitim anlayışına etki ettiğini ortaya koyabilmesidir. Kaynak tarama metodunun uygulandığı bu çalışmanın alana katkısı ise eğitim tarihinin araştırma sınırlarını gözeterek yeni temalar ve bakış açılarıyla, daha sonra yapılacak olan eğitim tarihi araştırmalarına bu gizli özneyi, yani ihtisaslaşma problemini dâhil etmiş olmaktadır.

1. İslami İlimlerde “İhtisaslaşma”: Kurumsallaşma Süreci

İslami ilimler, İslamiyet’in kabul edilip Arap Yarımadası’nın dışında yayılmaya başladıktan sonraki dönemlere ait usûl, fıkıh, hadis, kelâm gibi dini ilimleri içeren ilmi sahadır (Kuran, 1969, s. 4). Bu ilimlerin, yüksek eğitim-öğretim kurumlarının kuruluş gayeleriyle orantılı olarak müfredattaki yoğunluklarının yabancı ilimlere göre ağırlıklı olduğunu görülmektedir. Bu bölümde iki İslami ilim alanındaki, fıkıh ve kelâm’da ihtisaslaşma problemi ele alınacaktır.

İhtisaslaşma probleminin İslami ilimler sahasında öne çıktığı en önemli alanlarından biri fıkıh’tır. Fıkıh,

“insanın sözleri ve işleriyle ilgili hususta nass bulunduğu zaman, onlardan anlaşılın, nass bulunmadığı zaman diğer şer’i delillerden çıkarılan şer’i hükümlerin toplamıdır. Başka bir tanımlamayla fıkıh ilmi, ameli (bedeni) işlerle ilgili hükümleri ayrı ayrı delillerinden elde edilen ilimdir; ya da işlerle ilgili şer’i hükümlerin toplamıdır” (Hallâf, 1985, s. 151).

İslam’da hukuk bilimi (usûlü’l-fikh)⁴ olarak ifade edilebilecek olan bu ilim, İslamiyet’in ilk dönemlerinde Peygamber ve sahabelerinden gelen şeriat hükümlerini doğru olarak bilmek anlamında kullanılmıştır. Daha sonraları dini hükümlerin yanında, medeni ve cezai hükümleri, muhakeme usullerini, devletin idari teşkilatlanmasını ve savaş hukukunu da kapsayacak boyutta kapsamlı bir ilim dalı haline gelmiştir (Çay, 1984, s. 108). Fıkıh ilminden beklenen şey, insanların sözlerine ve işlerine şer’i hükümlerin uygulanmasıdır. Bu anlamda o, kadının hükmetmesinde, müftünün fetva vermesinde başvuracağı yoldur. Benzer şekilde o, her mükellefin sözleri ve işleri hakkında şer’i hükmü bilmesi için başvurulan usûldür. Kısacası fıkıh ilminin kapsamı ve içeriği, belli bir usul çerçevesinde şer’i hükümlerin, insanların işlerine ve sözlerine uygulanması ve her mükellefe gerekenin ve yasak olanın öğretilmesidir (Hallâf, 1985, s. 154). Din-hukuk-maddi dünya bağında en

⁴ “Usûlü-fikh” hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Kamali, 1996, ss. 3-33; Şa’bân, 2011, ss. 27-39).

küçük ayrıntının bile göz ardı edilemeyeceği multi-disipliner bir ilişki kurma ölçütüne sahip olan fıkıh, nassı anlamak için gerekli olan uygulamaları izah etmede ve insan eylemlerinin niteliklerini belirleme noktasında da bir metodolojidir. Dolayısıyla beşeri davranışlara ilişkin hükümleri arayıp bulma amacına dönük, mantık ve metodoloji bütünlüğü olan kurgulanmış zihinsel bir ilim dalı olarak fıkıh, epistemik de bir faaliyettir (Türcan, 2005, ss. 11-12).

Bir epistemik faaliyet olarak yükseköğretim müfredatın en önemli ögesi olan fıkıh, dini ilimler çatısı altında önemli bir yer işgal etmiştir. Özellikle Sünni akideleri savunmak ve Şii-Bâtını hareketine karşı İslam’ı korumak amacıyla İslami ilimlere olan ilgi nispetinde fıkıh ilminin önemsendiği görülmektedir. Epistemik yönü özellikle ihtisaslaşma probleminde ciddi bir öneme sahiptir. Şöyle ki şer’î kaynaklar hakkında bilgi sahibi olan, Arapça bilen, toplumun mevcut geleneklerine hâkim olup ve doğru karakter sahibi olan fakihler, delillerden hüküm çıkaran kişilerdir. Bunların ihtisaslaşma problemindeki konumları, şer’î kaynaklara dayalı temel ilkelerden hareketle delilleri incelemek ve usûl kurallarını uygulayarak bu delillerden daha kuvvetli bir hukuki hükme varmaktır (Şa’bân, 2011, ss. 27-34). Örneğin, Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1285) döneminin etkili isimlerinden Vezir Sahip Ata Fahrüddin Ali b. Hüseyin tarafından 1271 yılında inşa edilen Sivas’taki Sahip Ata Medresesinin (Gök Medrese) vakfiyesinde şöyle belirtilmiştir: “Müderresin Şafî mezhebinden âlim, fakih ve mezhebine göre şer’î hükümlerde yetkili; usûl-ü fıkıhta, hilafiyat ilminde maharet sahibi olması” şarttır (Bayram & Karabacak, 1981, s. 53). Aslında hocalar, yani fakihler de bir hukukçu olarak değerlendirilebilirler. Her ne kadar XIX. yüzyıldan itibaren fıkıhın bir hukuk olup olmadığına yönelik tartışmalar söz konusu olsa da⁵ sosyal nizamın düzenleyici formuna hizmet etmesi açısından fakihin bir hukukçu, fıkıhın da hukuki içeriğe sahip bir ilim olduğu görülmektedir. Fıkıh ilminin bu genel mahiyetleri dikkate alındığında, hizmet ve amaç göstergeli ihtisaslaşma problemindeki ehemmiyetinin, yüksek eğitim kurumlarında öğrencilere İslami ilimler ve özel olarak da İslam hukuku alanında iyi eğitim verildiği, bu ilmi öğrenip kavramış bireyler ve devlet memurları yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Nizâm-ı âlem mefkûresinin bekası ve sürdürülebilirliği için kimilerinin fıkıhla kimilerinin de kelâmla meşgul olması gerekmiştir. Kelâm, Allah’ın varlığı ve sıfatları, nübüvvetin⁶ ispatı gibi konuları kendisine problem edinmiştir. Özellikle toplumsal kuralların temelini oluşturan ana öğelerin belirlenmesinde nübüvvetin esas olması, kelâmı da önemli kılmıştır ki bu noktada o, fıkıhtan da önce gelmiştir. Yüksek eğitim kurumlarında okutulan İslami ilimler çatısı altındaki ihtisaslaşma probleminin esas olduğu ilimlerden biri olan kelâm, yaralamak, etkilemek anlamındaki *kelm* kökünden türetilmiş bir kavramdır ve “bir fikri tam olarak anlatan söz” anlamına gelmektedir (Yavuz, 2002, s. 196). Gazâlî’ye (ö. 1111) göre kelâm, “Allah’ın zatından, kıdeminden, fiili ve zatî sıfatlarından, peygamberlerin, imamların ve sahabenin durumlarından, ahiret hayatından, Allah’ın görülüp görülmemesi ve benzeri meselelerden bahseden bir ilimdir” (Akt. Gazâlî, 1971, s. 5). Ona göre bu ilmin amacı ise “Ehl-i sünnet i’tikâdını muhafaza etmek, bid’at ehlinin bunu bozmasından korumaktır” (Gazâlî, 1960, s. 23). Kelâmın gayesi, konusu ve ekolleri⁷ göz önünde bulundurulduğunda birçok tanımını yapmak ve görmek mümkündür.⁸ Özetleyici bir değerlendirme ile Uzunçarşılı kelâmı şöyle tanımlamıştır (2014, s. 29):

⁵ Hurgronje’nin fıkıhın oluşturulma şekli, kapsamı ve amacı çerçevesinde onun bir hukuk değil, etik bir doktrin olduğuna dair görüşleri vardır. Benzer şekilde Hurgronje’nin aksine Schact’ın ibadetlere, hukuka ve ahlaka ilişkin yükümlülükleri aynı tarzda düzenlemesi, her birinin aynı dini iradenin ya da otoritenin emrine bağlaması ve çok büyük ölçüde özel ve kişisel niteliklere sahip bir yapı olmasından ötürü fikhî, ödevler sistemi olarak görmüştür (Bkz. Türcan, 2005, ss. 1-18).

⁶ Nübüvvet hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Yavuz, 2007, ss. 279-285).

⁷ Kelam ilmi, Hariciler, Şi’a, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie, Mutezile, Selefîyye, Maturidiyye ve Eşariyye olmak üzere birçok ekollere ayrılmıştır ve son üçü Ehl-i Sünnet Kelam ekolleridir.

⁸ İbn Haldun’a göre kelâm, “imana taalluk eden akidelerin akli delillerle müdafaa edilmelerini ve itikadi esaslarında selef ve Ehl-i Sünnet mezhebinden sapmış olan bid’atçıların reddedilmesini ihtiva eden bir ilimdir”(Akt. Abdülhamid, 2011, ss. 131-132). Adudüddin el-Îcî’ye göre ise (ö. 1355), “kendisiyle dinî akidelerin, hüccetlerin iradı ve şüphelerin def’i ile

“Abbâsiler zamanında İslâm Dünyasına girmiş olan Yunan-ı kadimin fizik, metafizik, matematik, kimya ilimlerinden bahseden ve akli ilimlerin telkinlerini ihtiva eyleyen bir fikir mecmuasıdır. İlm-i kelim İslâm âleminde derhal taammüm etmemiş ve ibtida bu hususta Mutezile mezhebine mensup âlimler tarafından tedris ve müdafaa olunmuştur; fakat İslamiyet’te fikir cereyanlarının genişlemesi ve ilmi münazaranın başlaması üzerine nakli delillere akli delillerle mukabele edilmesi zarureti, kelim ilminin diğer İslâm ilimleri arasında da kabul ve taammümünü mucip olarak bu suretle İslâm felsefesi teessüs etti.”

Bu bağlamda kelâm ilminin, Gazâlî öncesi ve Gazâlî ve sonrası olmak üzere farklılık gösterdiği özellikle belirtilmelidir.⁹ Hz. Muhammed’in bildirdiği dinin inanç kaidelerini ispat eden, yani akılcı bir şekilde anlaşılır ve kabul edilebilir hale getiren ve bu süreçte ortaya çıkan veya çıkacak olan olası şüpheleri de etkisizleştiren bir ilim niteliğine kavuşmuştur (Görgün s. 55). Bu yönüyle o, diğer dini ilimlerin yani tefsir, hadis ve fıkıhın hepsine dayanak teşkil etmiştir. Sadece İslâm’ın inanç esaslarını ortaya koymakla kalmamış, kendine has düşünme metodu olan ve özgün bir diyalektiğe dayanan bir alan olmuştur (Uzunçarşılı, 2014, s. 29). Ancak kelâmın bu özgünlüğü, selef tarafından onun bir ilim olmadığı yönündeki eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Kelâm, bu eleştirileri bertaraf edecek kıvraklığı, ilahi bir eklemlemeyle ve esneklikle etkisizleştirmiştir. Bu noktada kelâm ve felsefenin akıl yürütmelerindeki farklılığı, yani öncelikli olarak kelâmı ilahi; felsefede ise insani yönünün öne çıkarıldığını hatırlatmakta fayda var. Dolayısıyla dinin, düşünce kodlarını ve prensiplerini tartışan, teolojiye yardımcı olan ve bu etkinliğinden dolayı, İslâm Din Felsefesi diyebileceğimiz kelâm ilmi, belli noktalar dışında felsefeyle paralel yürümüş ve İslâm’ın doğru anlaşılmasında yine de etkin rol oynamıştır (Birgül, 2014, s. 1; Sarıkçıoğlu, 2008, s. 118).

Gerek fıkıh gerekse kelâm derslerinin İslami ilimlerin dini ve politik savunma, koruma ve geliştirme gerektiren konularıyla dönemin geçerli durumunun koordineli geliştiği ve gelişmesi gerektiği noktasında güçlü bir farkındalık oluşturdukları anlaşılmaktadır. Burada gerek siyasi gerekse dini politikaların akılcılığı kadar, tecrübeye dayalı tarihsel birikimin de önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla fıkıh ve kelâm ilimleri, dini ve siyasi propagandalara yönelik eğitim politikalarının bir parçası oldukları kadar, devletin ve sosyal yaşamda nizamın inşa edicisi olan sistemin de ana teori zeminidirler.

Bu bağlamda son olarak yükseköğretim düzeyi ihtisaslaşma problemi düzleminde dini konsantrasyonla eğitim veren dârülhadis, dârü’l-kurrâ ve dâru’t-tıb¹⁰ gibi kurumların varlığını da hatırlamakta fayda görmekteyiz.¹¹

ispatına muktedir olunan ilimdir. Bu tanımdaki ‘akait’ ifadesi sadece ‘inanma’ya delâlet edip ameli dışarıda bırakmakta; ‘dini’ ifadesi de Hz. Muhammed’in dinine mensubiyeti ifade etmektedir” (Görgün, 2017, s. 54).

⁹ Önceki dönemde Allah’ın birliği, sıfatları ve fiilleri; felsefenin İslâm Dünyası’ndaki yayılışıyla birlikte ise “mevcudu” konu edinilmiştir. Yani varlığın, var olması yönüyle değil, pozitif bilimlere konu olmasıyla ve bunun neticesinde ortaya çıkan problemlerle ilgilenilmiştir. Gazâlî ile birlikte ve sonrasında ise felsefi ilimlerden olan ve doğru düşünme yöntemlerini öğreten mantığı da içine alacak şekilde İslami akideleri ispata yarayan her problem kelâmın konusu haline gelmiştir. Çünkü kelâmın her zamanda ve herkese gerekmediğini düşünen Gazâlî açısından bid’atçılara ve haktan sapanlara karşı koymak ve kalpleri şüphelerden arındırmak için her yerde bu ilim ile meşgul olanlar bulunmalı ve bu maksatla (fıkıh ve tefsir dersleri gibi herkese açık olmaması tavsiyesiyle) kelâm öğretimi yapılmalıdır. Hatta âlim, mantık ve felsefe ile uğraşan bid’atçılara karşı daha ileri seviyede bir kelâmın gerekebileceğini de kabul etmiştir (Özervarlı, 1996, s. 506).

¹⁰ Dârülhadis, dârü’l-kurrâ ve dâru’t-tıb isimlerinin yazımında Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ndeki yazılış referans alınmıştır.

¹¹ Dârülhadis, “yer, mekân, ev” gibi anlamlara gelen “dar” ile Hz. Muhammed’in söz, fiil ve takrirlerini kapsayan bir ilim olan “hadis” kelimesinden oluşan ve nihayetinde “hadis okutulan yer” veya daha kapsamlı olarak Hz. Muhammed’in söz, fiil ve eylemlerinin öğretildiği yer, mekân anlamına gelmektedir (Bozkurt, 1993a, s. 527). Günümüzde Taş Medrese, Osmanlı döneminde Cemeleddin Medresesi diye anılan ve 1242 yılında yapılan Konya İnce Minareli Dârülhadisi; 1276-1279 yılları arasında Konya İnce Minareli Dârülhadisi’nin kurucusu olan vezir Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından

2. Kadim İlimlerde (Yabancı Bilimler) “İhtisaslaşma”: Bireysel Özümseme

Kadim ilimler (yabancı bilimler), İslam öncesi dönemde evreni, dünyayı ve doğayı anlama eğilimindeki doğa bilimleri ve felsefesini içine alan ilmi alandır. Bu eğilimin temel örgüsünü ise gündelik hayatın sürekliliğine çözümler üretebilecek nitelikte olan ve daha çok klasik dönem Yunan menşei matematik, astronomi, fizik, tıp, geometri ve felsefe çalışmaları oluşturmuştur ki, bu ilimler “dar’ül ilim” adıyla anılan okullarda öğretilmiştir. Sünni kelâm ekolünün kurucusu Eş’ari’nin (ö. 935) ve Eş’ari doktrinin dini esasları kurma ve bu minvalde eğitim anlayışının temellerini oluşturma amacıyla, nakli ilimler (Arap dili, Dilbilgisi, Belâgat, Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm) ve akli ilimler (Matematik, Mantık ve Ferâiz, yani miras paylaşımını konu edinen fıkıh dalı) çatısı altında sıralanan derslerin yer aldığı görülmektedir (Tez, 2001, s. 29). Bu program, Türk-İslam geleneği eğitim anlayışında yabancı bilimlerin (özellikle Antik Yunan felsefesi ve doğa bilimleri) daha özel bir güzergâhta ilerlediğine işaret etmektedir.

İslam düşünce geleneğinde ilimler sınıflandırmasında yabancı bilimler kategorisinin, kutsal gelenekle çatıştığı gerekçesiyle müfredata etkisi cılızdır. Devletin ve İslam’ın korunmasına göstergeli sosyo-politik planlamada eğitimin temelini dini ilimler (Kur’an incelemeleri, Arapça, Arapça gramer, hadis, fıkıh, kelâm vb.) yerleşmişlerken, yabancı bilimler, ikinci düzey bir etkiye sahip olmuş ve bu planlamada sınırlı kalmışlardır. Sınırlılıktan kasıt, âlimlerin bireysel çalışma ve öğretim tercihiyle ilişkilidir. Çünkü medreselerin vakfiyelerinde yabancı bilimler, herkesin takip etmesi gereken bir planlamanın parçası değillerdi. Bir başka ifadeyle kişisel çabayla felsefe, astroloji, geometri, tıp, eczacılık ve doğa bilimleri öğretilmiştir (Tez, 2001, s. 13). Bu durumu yabancı bilimlerin kurumsallaşma süreci içinde değil, ya eğitim kurumlarındaki yasal boşluktan faydalanan âlimlerin kişisel uğrası ya da yabancı bilimlere ilgi duyan dönemin yerel siyasi organının özel desteğine bağlı özümseme olarak okumak mümkündür (Huff, 2008, ss. 215-217). Ancak bu noktada dikkatle değerlendirilmesi gereken husus, yabancı bilimlerin sınırlılığına rağmen, Ortaçağ İslam coğrafyasında bilime (bireysel özümsemeyle de olsa) çok ciddi katkılar sağlayan bilim insanlarının varlığıdır. Kaldı ki Türk-İslam geleneği eğitim anlayışı ihtisaslaşma problemindeki farklılık veya kırılma bu noktada ortaya çıkmaktadır. Yani ihtisaslaşma problemi, İslami ilimlerdeki gibi bir kurumsallaşma süreci ve yabancı bilimlerdeki gibi bireysel özümseme aralığında tartışılabilir.

yaptırılmış Sivas’taki Sahibiye, diğer adıyla Gök Medrese Anadolu Selçuklu döneminde görülen Dârülhadis’lerden biridir. Detaylı bilgi için (Bkz. Konyalı, 2007, ss. 527-536; Kuran, 1969, ss. 54-55; Yardım, 1993, s. 529). Bir diğeri “yer, mekân, ev” gibi anlamlara gelen *dâr* ile “okuyan” anlamındaki *kârî* kelimesinin çoğulu olan kurrâ kelimelerinden oluşan dârü’l-kurrâ ise dârülkurrân ve dârülhuffâz adıyla da anılmaktadır. Buralar, Kur’ân-ı Kerim’in bir kısmının veya hepsinin ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin öğretildiği okullardır (Bozkurt, 1993b, s. 543). Dimaşk’ta Rişâiyye Dârülkurrânı (X. yüzyıl sonlarında veya XI. yüzyıl başlarında yapıldığı bilinmektedir) ve yine burada Cezeriye, Haydariye, Dellâmiye, Sencâriye, Sâbûniye ve Vecîhiye adlarıyla bilinen dârü’l-kurrâlardan başka Selçuklular döneminde Bağdat’taki Müstansiriyye Medresesi’ndeki dârü’l-kurrâ bölümü bazı örneklerdir. Ayrıca günümüze ulaşan Osmanlı dönemi dârü’l-kurrâlarından bazıları şunlardır: Kütahya Dârü’l-kurrâsı, Mimar Sinan’ın yaptığı İstanbul Süleymaniye, Hüsrev Kethüdâ, Sokullu Mehmed Paşa, Atik Vâlîde Dârü’lkurrâları ile Dâvud Ağa’nın yaptığı Edirne Selimiye Dârü’lkurrâsı. Detaylı bilgi için (Bkz. Bozkurt, 1993b, ss. 543-545). Dârü’t-tıb (dârül-şifâ) ise tıp eğitimi ve hasta tedavisinin birlikte yapıldığı ihtisaslaşma medreselerindedir. Şifâhâne, mâristan, bîmâristan, dârülmerza, dârüssihha, dârülâfiye, şifâiyye, bîmârhâne, tumarhane gibi değişik adlarla anılan dârüşşifâlar, hasta tedavisi ve ilaç yapım merkezlerini de içine alacak şekilde sağlık alanında ihtiyaç duyulan tüm ünitelerle hizmet vermiştir.⁷² Darüşşifalar içerisinde medreselerde ağırlıklı olarak okutulan dini ilimlerin yanı sıra bazı medreselerde ihtisaslaşmaya bağlı olarak tıp ilimleri de okutulmuştur. Bunun öncelikli nedeni ise Anadolu’nun ticaret merkezi haline gelmesiyle değişik coğrafyalardan buraya kervanların gelmesi ve bu sirkülasyona dayalı olarak kervanlarla birçok bulaşıcı hastalığın Anadolu’da insan sağlığını tehdit edecek düzeye ulaşması ve salgın hastalıklarla mücadele gerekliliğinin ortaya çıkmasıdır (Ünver, 2014, s. 5). Buralarda yalnızca çeşitli hastalıklara şifâ olmak ve güncel tedavilerle bulaşıcı ve salgın hastalıklara çareler sunmakla yetinilmediği, bir tıp mektebi gibi hekim yetiştirme amacına da uygun olarak eğitim-öğretim merkezleri gibi kullanıldığı da bilinmektedir. Ortaçağ’dan XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu anlamda teori-pratik dengenin gözetilerek tıp eğitiminde önemli gelişmelerin kaydedildiği görülmektedir. Dârüşşifâların üniteleri ile detaylı bilgi için (Bkz. Cantay, 1992, ss. 1-8, 15-19, 45-49, 67-71)

İhtisaslaşma problemindeki bu aralığın temel nedeni, yabancı bilimlerin, Sünni geleneğin izin verdiği ölçüde meşru bir alan bulmuş olmaları ve bu ölçüde ilerleme kaydedebilmeleridir. Ancak buradan yabancı bilimlere eğitim kurumlarında hiç yer verilmediği yorumuna ulaşmak da doğru değildir. Bunun iki nedeninden bahsedilebilir. İlki, Kur’an dışında öteki derslerde kitap değil, ders hocasının söylediklerin esas olmasıdır. Buna bağlı olarak diğer neden ise ilmi olarak önemli bir mevki ve şöhrete kavuşmanın yolu, yükseköğretim kurumlarından mezun olduktan sonra şöhretli âlimlerden ders alabilmek ve onların icazetine mazhar olmaktır. Bunun için öğrenciler, Mekke, Şam, Bağdat, Kahire gibi İslam coğrafyasının önemli eğitim merkezlerini dolaşmışlardır. Dolayısıyla İslam eğitim anlayışının öne çıkan özelliği, yükseköğrenim için seyahat etmek ve uzak şehirlerdeki şöhretli ve bilgili hocaların fetva meclisine katılmaktı (Imamuddin, 1984, s. 164). Bu noktada öne çıkan belirleyici ise icazet meselesidir.

İslâm eğitim tarihi içinde “icazet” ifadesi genel olarak “öğretme ruhsatı” anlamına gelmektedir. Bir eğitim kurumunda ilminden emin olunan bir müderris veya âlimin derslerini başarıyla tamamlayan öğrencisine, bu dersi artık kendi öğrencilerine de verebilmeye yetkin olduğunu gösteren bir sertifikadır. Bu sertifikayla aynı zamanda müderrisin kendi anlattıklarının hepsini, bunun yanında ders kitapları veya derleme gibi eserlerin tümünü de kullanma izni alan öğrenci, icazeti iki yolla alabilmiştir: Sözlü ve yazılı. Fıkhın gelişmesiyle bu gelenek daha da ehemmiyet kazanmıştır. İcazet verme yetkisi âlim, din bilgini ve özellikle de fakihe aitti (İdriz, 2003, ss. 175-177).¹² Bu nitelikleriyle icazet konusu İslami eğitim anlayışının önemli bir yönünü ortaya çıkarmaktadır. O da, kurumsal bazda değerlendirildiğinde, İslami eğitim anlayışında eğitim kurumların ilmi bir yetkinlik verme adına icazet gibi bir belgelendirmeye hiçbir zaman yatkın olmadıklarıdır. Bu durum daha çok, bireysel bir özümsemenin sonucudur, ilmi yeteneği, yetkinliği ve saygınlığıyla âlimin sorumluluğunda olan tamamen bireysel bir uygulama tarzıdır. Belli bir ilmi alanda eğitim alan öğrencilerden bazılarının ortaya koyduğu performansa dayalı olarak hocasının takdirini kazanmasıdır. Öğrencinin de öğrendiklerini, ders araçlarını pratikte kullanabilme yeterliliğine sahip olduğunu ve bunları aktarma kapasitesiyle ilmi gelişime katkı sağlayacağını ispatlama biçimidir. Bu bağlamda ne mühüre ne de hocanın ders verdiği kurumun onaya bağlılık ve bağımlılık söz konusu değildir ki, her hangi bir idari organ tarafından da böyle bir talep beklenmemiştir (İdriz, 2003, s. 184). Dolayısıyla icazetin, İslami eğitim sisteminde kurumsallaşma sürecinin dışında, yalnızca hocanın sorumluluğunu gerektirdiği, onun kendi sorumluluğunun farkında olduğu müddetçe, İslâm eğitim geleneğindeki kalitenin ve ilmi standartların korunmasında önemli bir araç olduğu anlaşılmaktadır.

Yabancı bilimlerin kurumsal süreçte yok sayılmadığı ancak müfredatlardaki etkisinin zayıf olduğu açıktır. Köklü ve keskin bir karşı çıkıştan ziyade daha ılımlı bir perspektifle konuya yaklaşıldığı görülmektedir. Yerel yöneticilerin felsefe ve doğa bilimlerine olan kişisel ilgi ve alakaları ve bu yöndeki çalışmaları destekleyen tavırları dikkate alındığında, bu durum daha anlaşılır hale gelmektedir. Ancak belirgin olan durum, yabancı bilimlerin resmi nitelikle kurumsallaşmadıkları ve yüksek eğitim kurumlarında görevli akademik çevre tarafından da onaylanmadıklarıdır. A. Sayılı bu mesele üzerine şunları dile getirmiştir (Akt. Huff, 2008, s. 130):

“İlimli bir muhalefet ya da desteklememe şeklindeki genel bir manzara, İslam bilim ve öğretim kurumlarında açıkça kendini göstermektedir. Bu yüzden, dini olmayan bilimlerle açıkça en bağlantılı kurum olan rasathane, İslam Uygarlığının bütünleyici bir parçası olduğundan en büyük zorluğu yaşamıştır. (Benzer şekilde) medrese, dünyevi bilimlerdeki sistemli eğitimi müfredatından çıkarmış ve bu genel durumun istisnaları görülse de, bu istisnalar kısa ömürlü ve az sayıda olmuştur.”

Oysa Antik Yunan bilimlerin İslam düşünce tarihine ve dolayısıyla İslami eğitim anlayışına katkılarını minnettarlıkla ifade eden IX. yüzyılda Mu'tezile ekolünün etkisindeki önemli

¹² İcazet sınavları, icazet alma yaşı, türleri, tarzları vb. hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Aydın, 2004, ss. 151-154; İdriz, 2003, ss. 169-188).

bilginlerinden el-Câhiz (ö. 868/869) Şia’ya karşı İslam’ın muhafazasında bu ilimlerin önemini şöyle dile getirmiştir (Akt. Sabra, 1996, s. 660):

“Eskiler harika bilgeliklerini ve çeşitli yaşam biçimlerini, bizden gizlenenleri açığa çıkararak ve bize kapalı olanları açan, böylece sahip olduğumuz az şeye onların bolluğunu eklememize ve onlar olmadan ulaşamayacağımız şeylere ulaşmamıza olanak tanıyan yazılarda bizim için korumamış olsalardı, bilgelik payımız çok azalır ve bilgi edinme araçlarımız zayıflardı.”

Kendisi de âlimlerin ve bilginlerin derslerine katılmak, ilmi ve edebi meseleler üzerine eğitim almak için Kûfe’ye ve Bağdat’a kadar giden el-Câhiz’in bu minnettarlığı, mensubu olduğu ekolün doğa bilimlerine ve felsefeye olan yakınlığı ile doğrudan ilişkilidir. Peki böylesi bir farklılığın hatta marjinalliğin müspet veya menfi sonuçlarından bahsedilebilir mi?

Aslında ihtisaslaşma probleminde bireysel özümseme konusu üzerine hem olumlu hem de olumsuz sonuçlarla karşılaşmak mümkündür. Değerlendirmeler ışığında ortaya çıkan olumsuz sonuçların analiziyle başlayacak olursak, en önemli sonuç şudur: Türk-İslam Düşünce etkinliklerinin bireysel katkılar ölçüsünde modern bilimin ve dünya düzeninin inşa edicisi olup, ancak kurucusu olamamasıdır. Şöyle ki Ortaçağ, Batı Hıristiyan Dünyası için marjinal din ve gizemcilik sarmalının yaşandığı kriz dönemi iken, eş zamanlı olarak Türk-İslam düşünce geleneğinin altın çağını yaşadığı bir süreçtir. Böylesi bir süreçte özellikle Sünni geleneğin eğitim anlayışına belirlediği yön, kurumsallaşma sürecinde yabancı bilimlerin ciddiyetle ve önemsenerek öğretilmesine sınır çizerek, İslami ilimlerde amaç ve hizmet göstergeli ihtisaslaşmaya odaklanmaktır. Elbette ki bunda İslam’ın ve devletin korunması ve bekası gibi tarihsel bir misyon ciddi bir faktördür ve siyasi, dini ve diğer yaşam alanları arasında her zaman bir bağlantı vardır. Ancak fikirlerin ve ideallerin kendilerini kurumlarla birleştirdikleri müddetçe büyük tarihsel güç haline dönüşebildiklerini de unutmamak gerekir. Dolayısıyla bu politikanın toplumsal yapı ve kurumlar bütününe etki ve katkısıyla bilimin kurumsal bir yapı olarak anlaşılmasının önünün tıkandığı açıktır. Bilimsel gelişmenin ve ilerlemenin kaderinin ya tercüme faaliyetlerine ya öğrencilerin ilgi, alaka ve maddi imkânlarına ya da yerel siyasi erkin desteğine bırakıldığı bir ortamda böylesi olumsuz bir sonucun yaşanması da kaçınılmaz olmuştur.

Diğer bir olumsuz sonuç ise yabancı bilimlerden doğa bilimleriyle ve özellikle de felsefeyle meşgul olanların, din âlimlerini ve onların icazet verdikleri öğrencileri sapkınlığa götürebileceklerini ileri süren, dini geleneklere aşırı bağlı -İbn Teymiyye (ö. 1328) gibi- kişilerin olumsuz yaftalamalarıdır. Bu, rasyonel bilimlerle uğraşanların düşman ilan edilmesi ve onların itibar kaybetmesi demektir. İtibar kaybı yaşayan bilginlerin meclisine katılmaya ve bu alanda ilim sahibi olmaya ve onlardan icazet almaya kendi imkânlarıyla gelen öğrencileri manipüle etmektir. Bu, eğitim anlayışında bireysel özümsemenin amaç ve hizmet göstergeli ihtisaslaşma bloğuna darbe vurmak olarak değerlendirilebilir.

Son olumsuz sonuç ise şair-patron ilişkisi¹³ sorunudur. Bu sorun, müstakil olarak doğa bilimleri ve felsefeyle meşgul olan âlimlerin, bu ilimlere merak duyan ve bu yönde âlimleri destekleyen yerel yöneticilerle olan ve sadakata varan ilişkisinin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Âlimlerin çalışmalarını devam ettirebilmeleri için özgürlükleri ve kaynakları bir anlamda en büyük veli nimet, itibar destekçisi ve hamis olan siyasi erkin himayesine bağlanmıştır. El-Bîrûnî, İbn Sîna, Ebu-l Vefa, İbn Yunus, İbn el-Heysem vb. birçok önemli isimde olduğu gibi sultanın himayesine mazhar olmak esas belirleyici haline gelmiştir. Ne zaman ki hamis, korumasını ve onayını geri çekerse, bu bilimlerle uğraşan âlimlerin ün ve kariyerlerinin sona ermesi - Cordoba’da baş kadı olarak görev yapan İbn Rüşd’ün (1126-1198) başına geldiği gibi- içten bile değildir (Huff, 2008, ss. 113-114). Dolayısıyla Sünni geleneğin faydasız bilimler olarak etiketlediği yabancı bilimlerle uğraşısında âlimlerin, daha

¹³ Şair-patron ilişkisi hakkında detaylı bilgi için (İnalçık, 2022).

ılımlı ve makul bir düzleme çekilmekten ve dahası makul ve makbul bir vatandaş olmaktan başka alternatifleri kalmamaktaydı. Bu durum, bilimin kurumsal bir kimliğe kavuşmamasının yarattığı bir sonuç olarak da okunabilir.

“Olumlu sonuçları nelerdir?” diye sorulduğunda, aslında bu anlamda yabancı ilimler lehine gelişmelerin varlığından bahsetmek oldukça zordur. Bununla birlikte kişisel çabaların /kimliklerin bir kurul ve/veya kadro olmaksızın beceri ve yetenekleri ölçüsünde toplum tarafından da saygınlık kazanmaları ve bir nevi kişisel ruhsat kazanmış olmalarıdır. İkincisi, usta-çırak ilişkisiyle sürdürülebilirlik kazanan bir ihtisaslaşmanın ortaya çıkmasıdır. Bir öğrencinin farklı merkezlerdeki farklı âlimlerin derslerine katılarak farklı bilginlere çıraklık etmesi, bu sürdürülebilirliğin aktif ve canlılığını korumuştur. Diğer bir sonuç ise yabancı bilimlerde uzmanlaşmak isteyen öğrenci çokluğundan ziyade, az ama öz sayıda kişinin bu yola revan olmasıyla ihtisaslaşmanın hem bilim hem de eğitimde yetkiyle değil daha çok yetkinlikle güçlenmesine katkı sağlamıştır (Huff, 2008, ss. 122-124).

3. Sonuç

Türk-İslam Dünyası eğitim anlayışında ihtisaslaşma probleminin, iki önemli çıkmazı içinde barındırdığı açıktır. İlki ihtisaslaşma, -eğitim tarihi araştırmalarında da olduğu gibi- tamamıyla devleti ve İslam’ı koruma misyonu ve toplumsal nizamı sağlama içgüdüsüne bağlanmıştır. Buna ilintili olarak kurumsallaşmanın işlerliği ise sadece dini konsantrasyona odaklı Sünni öğretinin onayladığı müfredata ve din temelli asgari bilgilendirmeye dayanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla böylesi bir ortamda eğitim anlayışı-kurumsallaşma-ihtisaslaşma öğelerini bir arada tutan ortak payda, eskilerin uğraştıkları konularla sınırlı kalma, ancak güncellenmesi gereken meseleler üzerinde çalışmayı da ihmal etmeme düsturudur. Kaldı ki fıkıh ve kelâm gibi Sünni öğretinin teori kuvvetlerinin çabalarının da bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bir anlamda her iki ilmi, sisteme giydirilen zırh haline getirmiştir, sistemin işleyişine, devamlılığına ve bekasına gelebilecek her tehdit bu zırhla savuşturulacaktır. Dolayısıyla sistemin denetleyebileceği ve kollayacağı bir yapıda, yani eğitim kurumlarında gerekli ilimlerde gerektiği kadar ihtisaslaşmayla bu zırhı diri tutmanın makul görüldüğü anlaşılmaktadır. İkinci çıkmaz ise -görüldüğü üzere- kurumsallaşma süreci etabındaki eğitim anlayışında ihtisaslaşma probleminin perspektifi, ilimlerin kurumsallaşmasına dairdir, kurumsallaşmanın bilimselliğine değil. Çünkü kurumsallaşma süreci içinde ihtisaslaşmanın sınırları, kurucu öğretinin reddettiği veya mesafeli yaklaştığı diğer bilimsel alanların her birinin (ihtiyaç duyulanın, örneğin tıp haricinde) her analizi, her yenisi ve her tartışması bi’dat ve/veya sapkınlık olarak görülmüş, İbn Teymiyye örneğinde olduğu gibi saldırı olarak kabul edebilmiştir,

Öte taraftan ihtisaslaşma probleminde bireysel özümseme etabı ise Türk-İslam Dünyası eğitim anlayışının kendi bünyesinden türettiği ama ayrı özellikleriyle kabul ettiği bir yapıdır. Ayrı yumurta ikizlerinden biri gibi değerlendirildiğinde bireysel özümseme etabındaki ihtisaslaşma probleminin, hem meclisine kabul eden hem de meclise katılmayı rıza, imkân, yetenek ve yeterliliğiyle talep eden arasındaki ilişkiye dayandığı görülmektedir. Dahası herhangi bir otorite, kurum, organ veya seçkin tarafından müdahalenin olmadığı, hatta desteklediği bir süreç söz konusudur. Peki neden bu bakış tarzı kurumsallaşma sürecine uygulanmamıştır? Çalışmanın ortaya koyduğu veriler göz önünde bulundurulduğunda cevap açıktır: Zorunluluk ve rıza. Zorunluluk, temel öğretinin “uygun ve yeterli görüldüğü kadar” ihtisaslaşmayı, rıza ise öğrencinin “yetenek ve becerileri ölçüsünde öğrenebildiği kadarı” ifade etmektedir. Zorunluluk dairesinde ihtisaslaşmanın, yetkiler; rıza nispetinde ihtisaslaşmanın ise yetkinlik derecesiyle eğitim anlayışına konumlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Türklerin İslamiyet’i kabul etmesiyle hem bu dünya hem de öte dünya arasındaki paralelliğin akılcı bir zeminde işlendiği ve bu işleyişin cami, tekke ve sonrasında da sistemli ve düzenli bir şekilde XI. yüzyıldan itibaren yükseköğretim kurumlarında sürdürüldüğü eğitim tarihçesine bakıldığında, eğitim anlayışının kendi iç dinamiklerini kurduğu bir işleyiş görülecektir. Ancak bu işleyişin, görünüşte olgunlaşmış ama içi ham kalmış problemlerle dolu olduğu da fark

edilecektir. Hem kurumsallaşma hem de bireysel özümseme süreci düzleminde ihtisaslaşma problemi de bu problemlerden biridir ve bu makale eğitim tarihi araştırmalarına bu gizli özneyi dâhil etmek gerektiğini önermektedir.

Kaynakça

- Abdülhamid, İ. (2011). *İslam'da i'tikadi mezhepler ve akaid esasları* (M. S. Yeprem, Çev.). Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arshad, A. (2003). Understanding madrasas. *Economic and Political Weekly*, 38(22), 2123-2126. <http://www.jstor.org/stable/4413617>
- Aydınlı, A. (2004). “İcâzet” Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2(2), 151-154. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/607192>
- Bayram, S., & Karabacak, A. H. (1981). Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri. *Vakıflar Dergisi*, 13, 31-69. <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1261/Bayram%20%26%20Karabacak.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Birgül, M. F. (2014). İlm-i kelâm'ın doğuşu ve doğası hakkında felsefi bir tahlil. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 1-33. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/160588>
- Bozkurt, N. (1993a). Darülhadis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 8, ss.527-529). İstanbul: TDVİAM.
- Bozkurt, N. (1993b). Dârülkurrâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 8, ss. 543-545). <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08016150.pdf>
- Cantay, G. (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı darüşşifaları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Coşkun, C. (2022). *Bilim ve düşünce kültürü bağlamında karanlık çağ nedir? Orta çağ ne değildir? içinde sosyal bilimlerde seçme konular 6*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Çay, A. (1984). Anadolu Selçuklularında medreseler: Medreseler hakkında genel bilgiler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 101-109.
- Gazâlî. (1960). *El-Munkızu Min-Ad-Dalâl* (H. Güngör, Çev.; 2. bs). Ankara: Maarif Basımevi. <https://www.ghazali.org/books/mun-turk.pdf>
- Gazâlî. (1971). *İtikad'da orta yol (al-İktişâd fi'l-İ'tikâd)* (K. Işık, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/12603/%C4%B0tikad%27da%20Orta%20Yol.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Görgün, T. (2017). İci, Adudüddin Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahman B. Rükneddin B. Abdurrahman (ö. 756/1355). E. Altaş (Ed.), *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* içinde (ss. 21-76). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hallâf, A. (1985). *İslam hukuk felsefesi (İlmu Usuli'l-Fıkh)* (H. Atay, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Huff, T. E. (2008). *Modern bilimin doğuşu ve yükselişi* (İ. Kalaycıoğulları, E. Tağman, & A. Yetmen, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- İdrız, M. (2003). İslâm eğitim yaşamında icazet geleneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3), 169-188. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/302605>

- Imamuddin, S. M. (1984). Mosque as a centre of education in the early middle ages. *Islamic Studies*, 23(3), 159-170. <http://www.jstor.org/stable/20847268>
- İnalçık, H. (2022). *Şair ve Patron*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kamali, M. H. (1996). Methodological issues in Islamic Jurisprudence. *Arab Law Quarterly*, 11(1), 3-33. <http://www.jstor.org/stable/3381731>
- Konyalı, İ. H. (2007). *Konya tarihi*. Konya: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu medreseleri*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Mohamed S. El-Garh. (1963). *Middle East Journal*, 17(1/2), 168-170. <http://www.jstor.org/stable/4323566>
- Özerverli, M. S. (1996). Gazzâlî/ 2. Bölüm: Kelâm ilmindeki yeri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 13, ss. 505-511). <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/13/C13015817.pdf>
- Sabra, A. I. (1996). Situating Arabic Science: Locality versus essence. *Isis*, 87(4), 654-670. <http://www.jstor.org/stable/235197>
- Sarıkcıoğlu, E. (2008). Felsefe ve ilahiyat. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 115-122. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf/issue/48604/617496>
- Şa'bân, Z. (2011). *İslâm hukuk ilminin esasları (Usûlü'l Fıkh)* (İ. K. Dönmez, Çev.). Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. <https://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/alintilar/1712.pdf>
- Tez, Z. (2001). *Ortaçağ Müslümanları*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Türcan, T. (2005). Fıkıhtan İslam Hukukuna-fıkıhın İslam hukukuna evrilme süreci üzerine bazı düşünceler. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6, 11-22.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünver, S. (2014). *Selçuklu tababeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yardım, A. (1993). Darülhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılarda darülhadis). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 8, ss. 529-532). <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08016301.pdf>
- Yavuz, Y. Ş. (2002). Kelâm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 25, ss. 196-203). <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelam--ilim>
- Yavuz, Y. Ş. (2007). Nübüvvet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 33, ss. 279-285). <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/33/C33023758.pdf>

Araştırma Makalesi / Research Article

**A RESEARCH ON THE ACTIVITIES CARRIED OUT BY PUBLIC ADMINISTRATION
UNITS AFTER THE 06 FEBRUARY EARTHQUAKES: THE CASE OF KAHTA***

Hasan AKAY¹
Yasin Can GÖNÜLTAŞ^{2*}

Abstract

In the context of this research, which was prepared in order to investigate the level of participation of the staff of the Kahta Youth and Sports District Directorate, which is one of the provincial organisations of the Ministry of Youth and Sports, in which activities they participated in after the 6 February earthquakes and the level of effect of the volunteer factor on this participation, literature information about the Turkish public administration and the Ministry of Youth and Sports was given first. In the next section, information about the Ministry of Youth and Sports and the Kahta District Directorate is given. In the analysis part of the study, a questionnaire survey was conducted on the diversity of activities in which the staff of the Kahta District Directorate participated after the 6 February earthquakes, their level of volunteerism and their future expectations in an institutional sense. The research showed that the staff of the Kahta Youth and Sports District Directorate successfully fulfilled their role in public administration after the earthquake and provided a high level of participation in the urgent needs of society. The volunteer factor also played an important role in this participation.

Keywords: Earthquake, Public administration, Youth and sports

JEL Codes: H83, L78, J13, L83

**06 ŞUBAT DEPREMLERİ SONRASI KAMU YÖNETİMİ BİRİMLERİNCE
GERÇEKLEŞTİRİLEN FAALİYETLERE İLİŞKİN BİR ARAŞTIRMA: KÂHTA ÖRNEĞİ**

Öz

Gençlik ve Spor Bakanlığı taşra teşkilatlarından biri olan Kâhta Gençlik ve Spor İlçe Müdürlüğü personelinin 06 Şubat Depremleri sonrası hangi faaliyetlere hangi düzeyde katılım sağladığı ve bu katılımı gönüllülük faktörü etkisinin hangi düzeyde olduğunu araştırılması amacıyla hazırlanan bu araştırma kapsamında ilk olarak Türk kamu yönetimine ve Gençlik ve Spor Bakanlığına ilişkin literatür bilgisi verilmiştir. Sonraki kısımda Gençlik ve Spor Bakanlığı ve Kâhta İlçe Müdürlüğü hakkında çalışma alanlarına yönelik bilgiler aktarılmıştır. Çalışmanın analiz kısmında ise ilçe müdürlüğü personelinin 06 Şubat Depremleri sonrası katılım gösterdikleri faaliyetlerin çeşitliliğine, gönüllülük düzeylerine ve kurumsal anlamda gelecek beklentilerini kapsayan bir anket araştırması yapılmıştır. Araştırma, Kâhta Gençlik ve Spor İlçe Müdürlüğü personelinin deprem sonrası kamu yönetimindeki rollerini başarıyla yerine getirdiğini ve toplumun acil ihtiyaçlarına yüksek düzeyde katılım sağladığını göstermiştir. Bunun yanında gönüllülük faktörü de bu katılımı önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Kamu yönetimi, Gençlik ve spor

JEL Kodları: H83, L78, J13, L83

* The Ethical Permission has been taken from the Committee of Ethics at Kırıkkale University; 18.01.2024; 2024/01

¹ Assist. Prof. Adıyaman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, ORCID: 0000-0002-9531-4875

² PhD, Lect., Kırıkkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, ORCID: 0000-0002-2267-0465

* **Corresponding Author** (Sorumlu yazar): ycangonultas@kku.edu.tr,

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 30.05.2024

Introduction

Türkiye is known for its geography, which is prone to earthquakes. These natural disasters can have a serious impact on living spaces and test the resilience of society. In particular, post-earthquake events and the state's response are important for assessing the effectiveness of public administration units and public safety measures. In this context, the quality, effectiveness and sustainability of the post-earthquake activities carried out by public administration units are the main criteria for disaster management. These activities cover many dimensions, such as meeting the urgent needs of earthquake victims, repairing damaged infrastructure and buildings, normalising social and economic life, providing psychological support and solidarity, reducing disaster risk and increasing disaster preparedness capacity.

In particular, the earthquakes of 6 February affected many regions of our country and created situations requiring urgent intervention. The 11 affected provinces (Kahramanmaraş, Adıyaman, Hatay, Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa, Adana, Osmaniye, Kilis, Malatya and Elazığ) are located in the southern part of Türkiye and have a population of around 14 million. During and after the earthquake, public administrations quickly stepped in and planned activities for crisis management, emergency relief and community needs. In this context, by focusing on the activities carried out by the public administration units after the earthquakes of 6 February, the activities of the Kahta Youth and Sports District Directorate, which is taken as an example in this process, the voluntary participation of the staff in the activities during and after the earthquake, and finally the expectations for the future of the institution in extraordinary situations such as disasters were examined through field research. In addition, the researcher's field observations in the region (Adıyaman and Kahta) where the earthquake occurred (Adıyaman and Kahta) on how the District Directorate has assumed a role in public administration activities and how it has responded to the needs of the society since 6 February are also included.

It is expected that the research will contribute to the literature by providing an idea of the effectiveness and efficiency of the staff-oriented voluntary participation of public administration units in terms of post-earthquake emergency management and efforts to increase the resilience of society. At the same time, the experience of the Kahta Youth and Sports District Directorate will be presented as an exemplary model to guide other local government/public administration units in preparing for and responding to similar disaster situations.

1. Literature Review

Public administration can be defined as the organisational structure of the state and the determination and implementation of public policies (Berkün, 2017: 640-642). Every state needs a certain organisational structure, assets, policies, authorities and personnel to carry out its activities within the scope of its duties and powers. The fact that these are in unity and harmony increases the efficiency and effectiveness of the administration. The organisational structure existing in the state and the activities of these structures constitute the public administration as a whole (Mecek and Atmaca, 2020: 2069). Public administration is a branch of science and profession that benefits from various disciplines such as political science, law, economics and sociology (Saklı, 2011: 101-102) and contributes to solving public problems (Köseoğlu, 2013). Also, another characteristic of public administration is the need for its active diffusion throughout the country and the good functioning of its institutions (Mecek, 2020: 297). Public administration plays an important role in supporting social development and increasing the welfare of the public (Akyel and Köse, 2010: 14-15).

Turkish public administration is a branch of science that deals with the state structure, form of government, institutions, functioning and services of the Republic of Türkiye (Bayansar and Özer, 2023: 390). The Turkish public administration is analysed both theoretically and practically. The theoretical aspect includes the basic concepts, principles, theories, models and approaches of public administration. On the other hand, the practical aspect includes the application areas, problems,

proposed solutions and reform studies of public administration (Eryılmaz, Sözen, and Köseoğlu, 2019: 96-97).

Since the establishment of the Republic of Türkiye, public administration has been shaped by different approaches in different periods (Kırılmaz and Kılıç Kırılmaz, 2014: 26). For example, concepts such as statism between 1920 and 1930 (Akkor, 2018), mixed economy between 1930 and 1950 (Koçtürk and Gölalan, 2010), liberalism between 1950 and 1980, new public management between 1980 and 2000 (Yay and Aktel, 2015) and governance after 2000 have influenced the understanding of public administration (Karcı, 2015). Public administration reforms in Türkiye are the changes and improvements made by the Republic of Türkiye in terms of state structure, management style, institutions, functioning and services (Çetin, 2010). The aim of these reforms is generally to increase the effectiveness, efficiency, accountability, transparency, participation and democracy of the public administration (Önen and Kurnaz, 2017: 55). Moreover, another contribution of these reforms is to ensure that public services reach an effective and efficient level (Yaylı and Yaslıkaya, 2012: 67).

The Turkish public administration generally consists of central and local governments. The central administration includes the President, the Council of Ministers and the ministries. Local administration includes municipalities, special provincial administrations and village administrations (muhtarlık). Turkish public administration also includes autonomous and special budget organisations such as public institutions, public economic enterprises, public professional organisations and universities (Berkün, 2017; Yaylı, 2018).

Today, Turkish public administration has undergone structural changes with new concepts and approaches such as new public administration - new public management, governance, good governance, participatory management, accountable management, transparent management, ethical management, performance management, strategic management, total quality management, human resources/asset management, knowledge management, crisis management, change management (Nacak, 2015: 44). The Turkish public administration has tried to evaluate and implement these concepts and approaches according to its own historical, cultural, political and social context.

The New Public Management approach (Eryiğit and Yörükoğlu, 2011), which was effective in Türkiye in the 1980s as well as in other countries, led to reforms in many sectors, such as health, education and sports, and continues to implement new reforms. Despite the cumbersome structure of traditional public administration (Ozan and Yolcu, 2021: 580- 581), new regulations have been implemented in the field of youth and sports as in many other fields with the New Public Management approach (Solmaz and Yetim, 2018: 17).

From the perspective of traditional public administration and new public administration, the Ministry of Youth and Sports has shown many changes. If we look at the history of the Ministry of Youth and Sports, the General Directorate of Physical Education was established on 29 June 1938 with the law number 3530. After the general elections in Türkiye in 1969, İsmet Sezgin was first appointed to the Ministry of Sports on 3 November 1969 and the name was changed to the Ministry of Youth and Sports in 1972. After the general elections in Türkiye in 1983, the Ministry of National Education, Youth and Sports was renamed as the Ministry of National Education, Youth and Sports, and the sports organisation carried out its services together with the Ministry of National Education. In the following years, i.e. since 1 April 1989, it continued its activities as the Ministry of State Responsible for Youth and Sports and the General Directorate of Youth and Sports. Most recently, in 2011, it was re-established as the Ministry of Youth and Sports of the Republic of Türkiye (gsb.gov.tr/tarihce).

Pursuant to Law No. 6223, the Council of Ministers decided to establish the Ministry of Youth and Sports with the Decree Law No. 638 on 3.6.2011. The purpose of this Decree Law is to regulate the establishment, duties, authorities and responsibilities of the Ministry of Youth and Sports. Established

in 2011, the Ministry of Youth and Sports has played an important role in determining, developing and implementing the sports and youth policies of the country since its establishment. The Ministry has explained its duties and responsibilities in detail on its official website, including ensuring the social, cultural, sportive and professional development of young people, helping young people to spend their free time, encouraging the development of sports, training athletes and organising sports activities (For detailed information see: gsb.gov.tr).

2. Activities of The Ministry of Youth and Sport and Kahta District Directorate

The Ministry of Youth and Sports operates provincial and district directorates in the provinces to ensure that young people lead a healthy life, play sports, develop their talents and play an active role in society. The Ministry develops various policies and strategies to contribute to the development of young people and prepare them for the future (Oktay, 2017: 323- 325).

In this context, the Ministry of Youth and Sports carries out its activities for the education, accommodation, employment, health, social and cultural life of young people through sports facilities, youth camps, dormitories and youth centres affiliated to provincial and district directorates. It provides many services to meet the needs of young people and athletes in the provinces. These services are divided into three main categories: Youth Services, Dormitory Services and Sports Services (mevzuat.gov.tr).

Youth Services; the Ministry aims to meet the needs of young people in terms of education, culture, arts, sports and social activities through youth centres. In this regard, the Ministry implements many projects and programmes for the development of young people through the General Directorate of Youth Services established within the Ministry. These projects include youth camps to ensure the active participation of young people in social life, scholarships to support young people in the field of education, workshops established to develop their skills in arts and cultural activities, and tournaments and sports competitions organised to help young people develop their skills in sports.

Residential services: The Ministry organises courses, workshops and conferences in the fields of science, art, foreign languages, vocational knowledge and skills, recreational and competitive sports in dormitories to meet the accommodation and nutritional needs of young people attending university, as well as to make use of their time outside of education and to contribute to their personal and academic development.

Sports services: The Ministry aims to meet the needs of sportsmen and women through sports facilities in the provinces and districts. In this context, the General Directorate of Sports Services within the Ministry carries out many projects and programmes for the development and dissemination of sports activities. These projects include activities such as scholarships to support the education of athletes, opportunities for athletes to participate in training and competitions, campaigns to organise health checks for athletes, tournaments and competitions that allow athletes to discover their talents.

In order to meet the housing and nutritional needs of young people and to enrich the educational, cultural, artistic, sports and social fields of young people, many projects and programmes for the development of young people are carried out by the provincial and district directorates (gdpd.gsb.gov.tr). Among these projects, the applications for the Youth Projects Support Programme (GPDP) are particularly noteworthy. GPDP 2020-I Overall Call includes 8 themes: volunteering, personal development, physical activity, exercise and sports, book coffee, culture and arts, innovative ideas, environment and animal welfare. These projects aim to contribute to the social and cultural development of young people (gsb.gov.tr).

The Youth Centres project, which is one of the youth projects, encourages young people's participation in social, cultural and sports activities and aims to increase their self-confidence. These centres provide young people with leadership training, artistic and cultural activities, entrepreneurship programmes, vocational training and counselling services. The Youth Camps

project aims to give young people the opportunity to meet in a natural environment and to raise their awareness of nature (genclikkamplari.gsb.gov.tr/modul/genclikkamplari). In addition, the Ministry of Youth and Sports communicates directly with young people and takes their opinions and demands into account in determining youth policy. In this respect, it establishes structures such as youth assemblies, youth forums and youth advisory boards to ensure young people's participation and to reflect their opinions in public policies. These platforms promote the democratic participation of young people and their active role in finding solutions to their problems (gsb.gov.tr).

The Ministry also offers various programmes and support to increase the employability of young people and to facilitate their transition to business life (gsb.gov.tr). In this context, it carries out activities such as vocational training, internship opportunities, support for entrepreneurship and the development of employment policies for young people. The Ministry of Youth and Sports works with the private sector to promote the integration of young people into the business world and reduce the problem of unemployment. The Ministry continues its efforts to increase and expand the number of youth centres to further develop such activities.

Among the sports projects, the Spor Toto organisation stands out. The aim of this project is the construction of sports facilities and the provision of financial support to sports clubs. In addition, projects such as “Do Sports”, “Catch Life”, “Run While You Can”, “Anatolian Stars League”, “Happy Wednesday”, “Sultans of the House”, “Streets are Ours 3x3 Basketball”, “Provincial Sports Centre” encourage young people to take part in sports and promote a healthy lifestyle.

The roles and responsibilities of the District Directorate of Youth and Sports, which is a provincial organisation, are explained on the Ministry's official website (gsb.gov.tr) as follows

“1. To contribute to the sporting, cultural and moral development of young people and to protect them from bad habits,

2. To ensure coordination between non-governmental organisations working in the field of youth and public institutions and organisations, local administrations, universities and other relevant units,

3. To ensure the implementation of works and procedures related to sports events, organisations and clubs,

4. To plan activities for the training of sportsmen and sportswomen and for the development, dissemination and promotion of sports culture and to ensure that they are carried out in accordance with the legislation and within the framework of a specific plan and programme,

5. To carry out the necessary work for the use of sports facilities and the organisation of sports events, and to cooperate with public institutions and organisations and provincial/district representatives of sports federations in order to take safety, health and similar measures,

6. To determine the needs for the efficient conduct of sports activities, to carry out all necessary work and procedures at the point of supply and distribution of materials,

7. To ensure coordination with the competent bodies for the implementation of sports activities in schools and to monitor sports projects,

8. To provide the necessary working conditions by organising the work of coaches and other sports staff in the district according to plans and programmes,

9. To coordinate the work and procedures for the registration and admission of students to be accommodated in dormitories, to provide for the social, health, cultural and educational needs of students staying in dormitories and to cooperate with the relevant institutions” (GSB, 2023).

Within this framework, the Kahta District Youth and Sports Directorate carries out all sports, social, cultural and youth related activities.

However, on 06/02/2023, when the Adıyaman provincial centre and villages and the Kahta district centre and villages were severely affected by the earthquakes of the century centred on Pazarcık and Elbistan in the province of Kahramanmaraş, all the staff belonging to the said district directorate were on duty. In addition to the questionnaire/fieldwork, the following issues and activities were observed by the researchers during the fieldwork. The information notes on the activities carried out by the District Directorate after the 6 February earthquakes are summarised below:

*On the first day of the earthquake, the relevant staff and administrators met in the meeting room of the District Directorate and the issues to be addressed after the earthquake were discussed and tasks were divided among the formed groups and teams. By the groups formed;

*Atatürk Sports Hall, Gazi Sports Hall, Youth Centre, District Stadium and Dormitory Buildings (KYK- YURTKUR) under the District Directorate opened their doors to the citizens affected by the earthquake and received them. The staff at all levels of the District Directorate served the earthquake victims 24 hours a day, 7 days a week, in shifts.

*On the day of the earthquake, a total of 2775 earthquake survivors were sheltered in these facilities, including 755 people in the Atatürk Sports Hall, 457 people in the Gazi Sports Hall, 250 people in the District Stadium and 1313 people in the Kahta (KYK- YURTKUR) Dormitory under the Kahta Youth and Sports District Directorate. The Kahta District Directorate and the Youth and Sports Ministry - Adıyaman GSİM - have provided accommodation, food and all other needs of the earthquake victims staying in the facilities.

*Coaches, volunteer psychologists, volunteer athletes and young people and preachers from the Mufti's Office provided moral support to the earthquake victims staying in the facilities and activities were organised.

*Young people and children affected by the earthquake received moral support from the youth leaders of the Kahta Youth Centre.

*Volunteer youth, staff, coaches, youth leaders and athletes affiliated with the District Directorate of Youth and Sports took part in sorting supplies, dispatching logistics vehicles and distributing supplies to earthquake victims at the Soil Products Office (TMO) warehouse set up for the earthquake.

*The coaches and trainers affiliated to the District Youth and Sports Directorate took over the role of hosts to meet the basic needs of the earthquake victims in the tent city set up by the Kahta District Governorate and continued their activities periodically according to the needs of the people in these places where shelters were created.

*The earthquake victims who were accommodated in other facilities affiliated to the District Governorate, except for the guests accommodated in the Kahta Dormitory (KYK- YURTKUR), were evacuated to safe dwellings as of 18.02.2023. Prior to the evacuation, the earthquake victims were interviewed by the District Directorate staff and informed about the evacuation. Subsequently, the earthquake victims staying in the facilities were subjected to a health check by the District Health Directorate and the evacuation process was carried out under safety measures.

*Since the first day of the earthquake, official and non-governmental teams involved in search and rescue activities have been accommodated in the Kahta dormitory. The teams have been provided with 24-hour food, hot water and heating in the dormitory. In addition to search and rescue teams, damage assessment teams from the Ministry of Environment and Urbanisation were also accommodated in the same way.

*The Youth Centre provided showering and personal cleaning services for the non-boarding teams. Facilities were also provided for the teams to have a short rest.

*After hosting the teams for the first two weeks in the facilities of the District Directorate of Youth and Sports in Kahta, the coaches, sports experts and training staff of the institution conducted sports, art and cultural activities for children in two different tent city areas set up in the district. In the education tent and activity areas allocated to the said District Directorate in the tent cities, expert coaches provided children with productive and entertaining time with branches such as educational games, curling, volleyball, boccia, darts, bowling, football and basketball. Educational officers and youth leaders in the fields of art, music and religion employed by the institution's youth centre continued to contribute to the process in their own branches. Throughout the process, activities continued in coordination with other institutions and non-governmental organisations, in particular the Directorate of National Education under the supervision of the District Governorate.

*Effective sports activities, especially for the children of the earthquake victims, have been initiated in the facilities left vacant by the evacuation of the earthquake victims to the tents erected within the District Directorate. Activities in football, athletics and bowls at the Kahta district stadium and in the main sports of volleyball, basketball, handball and badminton at the Atatürk and Gazi sports halls continued without interruption.

The fact that the Kahta Youth and Sports District Directorate, a provincial organisation, is a public administration unit that plays an active role in such crisis periods, in addition to its main duties and responsibilities, was an important factor in shaping the axis of the research.

3.Purpose, Data, Methodology and Limitation

3.1. Purpose of Research

The main purpose of the research is to determine the activities carried out by the Kahta Youth and Sports District Directorate, which is one of the provincial units of the Ministry of Youth and Sports, after the earthquakes that took place in February 2023 and caused great destruction, to determine the volunteer status of the institutional staff participating in these activities, and to conduct a field study on the mission of the relevant public unit after disasters.

The secondary purpose of the research is to contribute to the successful management of the responsibilities taken on by the public administration units in eliminating the chaos experienced by the provincial organisations of the Ministry of Youth and Sport after disasters, in a human and citizen-oriented manner.

3.2. Data

As part of the research, the questionnaire form was sent to the staff of the Kahta Youth and Sports District Directorate from in October 2023 and this process was completed by the end of November 2023. In this context, 120 employees of the District Directorate (administrator, officer, sports specialist, coach, youth leader, trainer, worker, security ...) participated in the survey study. After collecting the questionnaire forms from the relevant staff, the researchers' preliminary check revealed errors in the questionnaire form and 18 questionnaire forms were not processed. In total, the number of questionnaire forms considered was 102. In other words, the questionnaire of 85% of the district directorate, which has 120 employees, was analysed in the IBM SPSS 22 statistical programme and the results were interpreted in this context.

In this context, after interpreting the frequency values of the variables in the questionnaire, the normality test of the scales was carried out and it was found that the scales were not normally distributed. Therefore, non-parametric tests were used in the analyses.

3.3. Methodology

A face-to-face survey, one of the quantitative research methods, was used to find out what activities the staff of the Kahta Youth and Sports District Directorate participated in after the earthquakes of 6

February 2023, their volunteer status regarding the activities they participated in, and their institutional expectations for the future. This method is defined as "the collection of information from a sample of individuals through their responses to questions" and includes applications that contain numerical items or consist of various parts (Check and Shutt, 2012: 160). For this reason, the study was presented to the participants with 4 parts and 5 point Likert options.

The first part asked for information on the demographic status of the staff. The second part asked for the staff's views on their participation in the activities and their volunteer status. In the third part, responses were sought on the types of post-earthquake activities in which the staff had participated. Finally, in the fourth part of the questionnaire, they were asked to answer questions about the future after the earthquake.

3.4. Limitation and Importance

Scope of the research: After the earthquakes that occurred in our country in February 2023 and deeply affected 11 provinces, the scope of the research in terms of the subject of the research is to examine what activities are carried out in the Kahta Youth and Sports District Directorate, which is one of the provincial units affiliated to the Ministry of Youth and Sports in the Kahta District of Adıyaman Province, and in which areas the institutional staff who are actively involved in these activities voluntarily participate.

Geographical scope of the research: Kahta District of Adıyaman Province is within the geographical scope of the research, and no research will be conducted outside this district.

Sample Scope of the Research: The sample of the research includes 120 volunteers who are employed in Kahta Youth and Sports District Directorate.

The answers to the field study to be conducted in this research will be used in the evaluation of the public administration units regarding their post-earthquake activities. It is expected that this research will fill an important gap in terms of helping public administrations to adopt more active and preventive post-earthquake positions and efficient actions.

4. Findings and Results

In this part of the research, 102 people from the staff of the Kahta Youth and Sport District Directorate were asked the questions prepared from the literature sources using the face-to-face interview method. The survey questions analysed the participation of the District Directorate staff in the activities carried out by the District Directorate of Youth and Sports after the 6 February earthquake, their volunteer status in the activities and their expectations for the future of the missions carried out by the District Directorate after the earthquake. In this context, findings and interpretations are given in relation to the answers given by the staff to the survey questions.

Table 1: Demographic Status of the District Directorate Staff Participating in the Research

Gender		
	Frequency	Percent
Female	39	38,2
Male	63	61,8
Total	102	100,0
Age		
	Frequency	Percent
18-25	12	11,8
26-30	25	24,5
31-35	26	25,5
36-40	19	18,6
41+	20	19,6
Total	102	100,0
Marital Status		
	Frequency	Percent
Single	37	36,3
Married	65	63,7
Total	102	100,0
Education		
	Frequency	Percent
High School	32	31,4
Bachelor Degree	64	62,7
Master Degree	6	5,9
Total	102	100,0
Residence		
	Frequency	Percent
Kahta	94	92,2
Adiyaman	8	7,8
Total	102	100,0
Title		
	Frequency	Percent
Manager	5	4,9
Officer	12	11,8
Sport Specialist	6	5,9
Coach	12	11,8
Youth Leader	8	7,8
Trainer	20	19,6
Worker	21	20,6
Security	13	12,7
Volunteer	5	4,9
Total	102	100,0
Field of Study		
	Frequency	Percent
Spor Services	41	40,2
Youth Services	35	34,3
Dormitory Services	26	25,5
Total	102	100,0
Working Period (Year)		
	Frequency	Percent
0-5	43	42,2
6-10	30	29,4
11-15	17	16,7

16-20	9	8,8
21-25	1	1,0
25+	2	2,0
Total	102	100,0

An analysis of the demographic status of the District Directorate staff participating in the study shows that 61% are male and 38% are female. The number of female staff is therefore, one third of the number of male staff. 80% of the staff are between 18 and 40 years old. This ratio shows that a youth-oriented public administration unit has a dynamic age group. In addition, 63% of the staff have a bachelor's degree. 94% of the staff live in the district centre of Kahta. The proportion of staff directly involved in the field activities of youth and sport services (sports specialists, coaches, youth leaders, trainers) is 40%. Looking at the length of service of the current staff of the District Directorate, 72% of the staff have been working for 10 years or less.

Table 2: *Survey Question 1 on Participation and Volunteering*

After the earthquakes at 04:17, I think that I came to my institution/place of work voluntarily and willingly on the same day.

	Frequency	Percent
Agree	30	29,4
Strongly Agree	58	56,9
Neutral	6	5,9
Disagree	3	2,9
Strongly disagree	5	4,9
Total	102	100,0

According to the data, 86.3% of the participants, which is the majority of the participants, showed a positive attitude towards coming to their institution or place of work as a volunteer after the earthquakes at 04:17. These data also show that the participants are generally willing to take responsibility and volunteer to help in emergencies and crises.

Table 3. *Survey Question 2 on Participation and Volunteering*

I think that my participation in the activities that took place in the institution before the earthquake was effective in my coming to the institution after the earthquake.

	Frequency	Percent
Agree	31	30,4
Strongly Agree	52	51,0
Neutral	9	8,8
Disagree	6	5,9
Strongly disagree	4	3,9
Total	102	100,0

It can be seen that the majority of the participants think that participating in the organisation's activities before the earthquake has a positive effect on volunteering in the organisation after the earthquake. According to the statistics, 81.4% of the participants share this opinion.

This shows that participation in activities within the organisation and loyalty to the organisation have a positive effect on volunteering during emergencies or crises. Participants may be more likely to support the organisation in times of crisis if they have previously been actively involved in activities within the organisation. These data suggest that social ties and activities within the organisation can strengthen the culture of solidarity and support in emergencies.

Table 4. Survey Question 3 on Participation and Volunteering

I think that the incentives given by the managers to participate in the activities of the organisation were effective in my becoming active in the organisation after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	35	34,3
Strongly Agree	44	43,1
Neutral	9	8,8
Disagree	11	10,8
Strongly disagree	3	2,9
Total	102	100,0

According to the data, the majority of the participants believe that the incentives provided by the managers to participate in the activities of the organisation are effective on the attitude of the participants to be active in the organisation after the earthquake. According to the statistics, 77.5% of the participants agreed with this view.

This data shows that managers' motivational and incentive strategies are effective in encouraging employees to take more responsibility and volunteer in times of crisis. Managers leadership and incentive approaches can help to strengthen social bonds within the organisation and create a culture of solidarity in emergency situations.

Table 5. Survey question 4 on participation and volunteering

I think that my willingness to participate in the activities of the organisation before the earthquake was effective in my being in the organisation and taking action after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	33	32,4
Strongly Agree	52	51,0
Neutral	7	6,9
Disagree	6	5,9
Strongly disagree	4	3,9
Total	102	100,0

The majority of the participants think that the willingness to be in the organisation and to take action after the earthquake is influenced by the willingness to participate in the activities in the organisation before the earthquake. According to the statistics, 83.3% of the participants share this view.

It shows that people who are willing to participate in the organisation's activities before are more likely to take a more active and voluntary role in times of crisis. Participation in organisational activities can increase employees' sense of loyalty to their organisations and strengthen the culture of solidarity within the community. Therefore, participation in activities organised within the organisation can be an important factor in terms of cooperation and assistance in crisis situations.

Table 6. Survey Question 5 on Participation and Volunteering

I think that participation in post-earthquake activities is at a sufficient level according to our human potential in the institution.		
	Frequency	Percent
Agree	36	35,3
Strongly Agree	46	45,1
Neutral	11	10,8
Disagree	5	4,9
Strongly disagree	4	3,9
Total	102	100,0

According to the data, the majority of the participants think that the participation in the post-earthquake activities is sufficient according to the human potential in the organisation. According to the statistics, 80.4% of the participants share this view.

These results show that the human resource potential of the organisation has a positive effect on participation in post-earthquake activities. Increasing the number of staff may enable them to respond more effectively in crisis situations. In addition, the positive attitude of staff in this regard may also contribute to maintaining a culture of solidarity and cooperation within the organisation.

Table 7. Survey Question 6 on Participation and Volunteering

I think the volunteering factor was effective in my participation in the organisation's activities after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	41	40,2
Strongly Agree	48	47,1
Neutral	4	3,9
Disagree	6	5,9
Strongly disagree	3	2,9
Total	102	100,0

There is a majority of participants who think that participation in organisational activities after the earthquake is closely related to the volunteering factor. According to the statistics, 87.3% of the respondents agree with this view.

These data show that the concept of volunteering has a significant impact on participation in post-crisis activities. Volunteering is linked to the intrinsic motivation of individuals, which allows them to mobilise more effectively in crisis situations. Volunteer participation can strengthen the culture of solidarity within the community and increase the sense of cooperation and collaboration within the organisation.

Table 8. Survey Question 7 on Participation and Volunteering

I think the volunteering factor was effective in my participation in the organisation's activities after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	40	39,2
Strongly Agree	45	44,1
Neutral	8	7,8
Disagree	6	5,9
Strongly disagree	3	2,9
Total	102	100,0

According to the data, the majority of participants think that other colleagues volunteered for the activities of the organisation in which they participated after the earthquake. 83.3% of respondents share this view.

This situation shows that employees within the organisation tend to act together and show solidarity. The voluntary participation of colleagues also shows that there is a strong sense of unity and harmony within the community. This kind of solidarity can increase cooperation within the organisation in crisis situations and promote a positive working environment.

Table 9. Survey Question 8 on Participation and Volunteering

I think that the incentives for managers to volunteer in the organisation's activities were effective in getting me involved in the organisation after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	36	35,3
Strongly Agree	42	41,2
Neutral	11	10,8
Disagree	9	8,8
Strongly disagree	4	3,9
Total	102	100,0

It can be seen that the majority of the participants think that the incentives given by the managers to participate voluntarily in the activities of the organisation were effective in the activities of the organisation after the earthquake. According to the statistics, 76.5% of the participants share this view.

This data shows that managers' motivation and incentive strategies are effective in encouraging employees to participate more in organisational activities. Managers' leadership and incentive approaches can encourage employees to take more responsibility and volunteer their support in times of crisis. This can strengthen the culture of solidarity within the organisation and promote a positive working environment.

Table 10. Survey Question 9 on Participation and Volunteering

I think that the volunteer status of my other colleagues in the institution in terms of their participation in post-earthquake activities is the same as the factors that led me to do so.		
	Frequency	Percent
Agree	38	37,3
Strongly Agree	45	44,1
Neutral	10	9,8
Disagree	6	5,9
Strongly disagree	3	2,9
Total	102	100,0

The data shows that the majority of participants believe that the volunteer status of other colleagues in the organisation is the same as the factors that led them to participate in post-earthquake activities 81.4% of participants agree with this view.

This shows that similar motivations, values or commitment to the organisational culture of your colleagues and yourself have a similar effect on participation in post-earthquake activities. Shared values and motivations allow you and your colleagues to have a common response and solidarity to crisis situations. This can foster team spirit within the organisation and strengthen cooperation in times of crisis.

Table 11. Survey Question 10 on Participation and Volunteering

Although all the activities carried out in the institution after the earthquake were not in accordance with my job description in the institution, I think that I served voluntarily by participating in all the tasks.		
	Frequency	Percent
Agree	38	37,3
Strongly Agree	48	47,1
Neutral	6	5,9
Disagree	6	5,9
Strongly disagree	4	3,9
Total	102	100,0

It is seen that the majority of the participants think that you served in all the activities carried out in the institution after the earthquake, even if it is not in accordance with your job description in the institution, to voluntarily participate in all tasks. According to the statistics, 84.3% of the participants share this view.

This shows the employee's commitment to their organisation and sense of responsibility. Crisis situations can often bring special tasks and needs beyond routine job descriptions. Such flexibility and volunteerism can strengthen the culture of solidarity and cooperation within the organisation. It can also increase employees' commitment to the organisation by displaying a flexible attitude in times of crisis.

Table 12: Questions on Active Actions (11- 18)

I think I was active as a volunteer in search and rescue activities after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	29	28,4
Strongly Agree	39	38,2
Neutral	6	5,9
Disagree	20	19,6
Strongly disagree	8	7,8
Total	102	100,0
I think that I actively participated as a volunteer in the shelter services activities after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	39	38,2
Strongly Agree	47	46,1
Neutral	4	3,9
Disagree	10	9,8
Strongly disagree	2	2,0
Total	102	100,0
I think I was actively involved as a volunteer in the distribution of food and drink after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	37	36,3
Strongly Agree	49	48,0
Neutral	5	4,9
Disagree	9	8,8
Strongly disagree	2	2,0
Total	102	100,0
I think I actively participated as a volunteer in the activities of setting up the tent city after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	29	28,4
Strongly Agree	33	32,4
Neutral	11	10,8
Disagree	23	22,5
Strongly disagree	6	5,9
Total	102	100,0
I think I was actively involved in psycho-social support activities as a volunteer after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	29	28,4
Strongly Agree	41	40,2
Neutral	6	5,9
Disagree	22	21,6
Strongly disagree	4	3,9
Total	102	100,0
I think I was actively involved as a volunteer in social aid and distribution activities after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	32	31,4
Strongly Agree	41	40,2
Neutral	11	10,8
Disagree	14	13,7
Strongly disagree	4	3,9
Total	102	100,0
I think I actively participated in the activities of the camp organisations as a volunteer after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	31	30,4
Strongly Agree	39	38,2
Neutral	10	9,8

Disagree	16	15,7
Strongly disagree	4	5,9
Total	102	100,0

After the earthquake, I think I actively participated as a volunteer in the cooperation between public and non-governmental organisations.

	Frequency	Percent
Agree	33	32,4
Strongly Agree	42	41,2
Neutral	6	5,9
Disagree	16	15,7
Strongly disagree	5	4,9
Total	102	100,0

The data show that the majority of respondents believe that they were actively involved as volunteers in various activities following the earthquake. Participation in search and rescue activities was 66.7%; participation in shelter service activities was 84.3%; participation in food and beverage distribution activities was 84.3%; participation in tent city establishment activities was 60.8%; participation in psychosocial support activities was 68.6%; participation in social assistance and distribution activities was 71.6%; participation in camp organisation activities was 68.6%; and participation in cooperation between public and civil society organisations was 73.5%.

Generally, based on the answers to the previous questions, the respondents showed a high level of voluntary participation in various activities. This shows that the culture of solidarity within the community is strong and the willingness to support each other in times of crisis is also high.

Table 13: Question 19 on Active Actions

I think I have been active in the service area I am assigned to in my organisation.		
	Frequency	Percent
Agree	42	41,2
Strongly Agree	47	46,1
Neutral	5	4,9
Disagree	5	4,9
Strongly disagree	3	2,9
Total	102	100,0

According to the data, there is a large majority of respondents who believe that you have been active in your field of work in your organisation. According to the statistics, 87.3 per cent of respondents share this view.

This situation shows that employees feel competent and active to work effectively in their areas of responsibility in their organisations. This positive attitude may reflect employees' willingness to contribute to organisational goals and their commitment to their organisations. Active participation in activities can contribute to the creation of a culture of organisational success and solidarity.

Table 14: Question 20 on the Future After the Earthquake

I think that the activities that I have been involved in are useful for our organisation to clear up the chaos that occurred after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	37	36,3
Strongly Agree	51	50,0
Neutral	5	4,9
Disagree	4	3,9
Strongly disagree	5	4,9
Total	102	100,0

The majority of participants think that the activities in which you have been involved have been useful for your organisation in helping to clear up the chaos that followed the earthquake. 86.3% of respondents share this view.

These results show that respondents believe that participation in volunteer activities and active involvement in such activities play an effective role in the organisation's efforts to deal with the post-earthquake chaos. Volunteer participation is believed to strengthen the culture of solidarity within the community and contribute to a more effective response in crisis situations. This can increase employees' commitment to their organisations and strengthen their ability to act together in times of crisis.

Table 15: *Question 21 on the Future After the Earthquake*

I think that the activities I have participated in through my institution will eliminate the negativity in social life related to the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	37	36,3
Strongly Agree	51	50,0
Neutral	4	3,9
Disagree	4	3,9
Strongly disagree	6	5,9
Total	102	100,0

According to the data, the majority of the participants believe that the activities they are involved in through the organisation will eliminate the negative aspects of social life related to the earthquake. According to the statistics, 86.3% of the participants share this view.

This data shows that respondents believe that participating in voluntary activities and being actively involved in activities organised by their organisations has a positive impact on coping with the social effects of the earthquake. Social activities can increase solidarity within the community and allow people to communicate and support each other. This can strengthen emotional and social support networks to cope with the negative effects of the earthquake.

Table 16: *Question 22 on the Future After the Earthquake*

I think that my professional behaviour after the earthquake will contribute positively to my future institutional duties.		
	Frequency	Percent
Agree	39	38,2
Strongly Agree	51	50,0
Neutral	3	2,9
Disagree	4	3,9
Strongly disagree	5	4,9
Total	102	100,0

According to the data, there is a large majority of participants who believe that your professional behaviour after the earthquake will contribute positively to your future institutional tasks. According to the statistics, 88.2% of the participants share this view.

These results show the belief that participating in volunteer activities after the earthquake and developing skills to deal with such situations can have a positive impact on professional behaviour. Volunteering can improve skills such as leadership, teamwork, crisis management and communication. Such experiences can contribute to employees being better prepared and more effective in responding to crisis situations.

Table 17: Question 23 on the Future After the Earthquake

I think that the activities I have done in the institution have made a positive contribution to strengthening my social life after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	39	38,2
Strongly Agree	51	50,0
Neutral	2	2,0
Disagree	5	4,9
Strongly disagree	5	4,9
Total	102	100,0

This view is shared by 88.2% of respondents who believe that the activities they have carried out in the organisation after the earthquake have made a positive contribution to strengthening their social life.

These results show that volunteering can strengthen not only individual but also social life. They can increase solidarity within the community, allow people to build closer relationships with each other and strengthen social networks in general. Participation in such activities not only improves the emotional and social well-being of individuals, but can also strengthen community ties.

Table 18: Question 24 on the Future After the Earthquake

I think my institution has an important role to play in normalising social life after the earthquake.		
	Frequency	Percent
Agree	39	38,2
Strongly Agree	49	48,0
Neutral	3	2,9
Disagree	6	5,9
Strongly disagree	5	4,9
Total	102	100,0

According to the data, 86.3% of the participants who believe that their institution has an important role to play in normalising social life after the earthquake share this view.

According to this data, there is a consensus among the respondents that their organisations should play an important role in restoring the social life of the society after the earthquake. Such a responsibility may include various activities such as strengthening social solidarity, providing psycho-social support and contributing to the recovery process of society. Participants expect their organisations to play an effective role in this process.

In addition to these analyses, the one-sample Kolmogorov-Smirnov test was also used. The one-sample Kolmogorov-Smirnov test is used to test the conformity of a sample of data to a given distribution. This test is usually used to test for normal distribution. The test results assess how well the sample data fits the chosen theoretical distribution. In other words, the tests assess whether the respondents' answers conform to a normal distribution. P values (Asymp. Sig.) are usually less than 0.05, indicating that the respondents' responses do not conform to a normal distribution. However, these results are for a specific test and depend on the assumptions of that test. The test results assess a specific case, not the normality of the distribution of the dataset in general (Creswell, 2020).

Table 19: *Significant Differences by Marital Status*

	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
I think that my participation in the activities that took place in the institution before the earthquake was effective in my coming to the institution after the earthquake.	973.000	1676.000	-1.744	.081
I think I was active as a volunteer in search and rescue activities after the earthquake.	965.500	1668.500	-1.726	.084
I think I actively participated as a volunteer in the activities of setting up the tent city after the earthquake.	857.500	1560.500	-2.490	.013
I think I was actively involved in psycho-social support activities as a volunteer after the earthquake.	916.000	1619.000	-2.100	.036
I think I was actively involved as a volunteer in social aid and distribution activities after the earthquake.	966.500	1669.500	-1.731	.083
After the earthquake, I think I actively participated as a volunteer in the cooperation between public and non-governmental organisations.	949.500	1652.500	-1.864	.062

According to the results, the p-values for the first three suggestions (I came to the institution after the earthquake..., I voluntarily participated in search and rescue activities after the earthquake..., I voluntarily participated in setting up tent cities after the earthquake...) are 0.081, 0.084 and 0.013 respectively. The first two are not statistically significant, but the third is significant (p=0.013).

For the other propositions (Voluntary psycho-social support activities after the earthquake..., Voluntary social assistance and distribution activities after the earthquake..., Voluntary cooperation between public and civil society organisations after the earthquake...) the p-values are 0.036, 0.083 and 0.062 respectively. In this case, the first and third recommendations are significant (p=0.036 and p=0.062), but the second is not.

The significance level is generally considered to be 0.05, so if the p-value is less than 0.05, the difference is considered to be statistically significant.

Table 20: *Significant Differences by Educational Field*

	Chi-Square	df	Asymp. Sig.
I think that the incentives given by the managers to participate in the activities of the organisation were effective in my becoming active in the organisation after the earthquake.	7.741	2	.021
I think that my willingness to participate in the activities of the organisation before the earthquake was effective in my being in the organisation and taking action after the earthquake.	6.793	2	.033
I think that participation in post-earthquake activities is at a sufficient level according to our human potential in the institution.	5.132	2	.077

According to the results, it can be said that at least in the first two cases (1 and 2) there are statistically significant differences between individuals with regard to the level of education. In other words, it

can be seen that in these two cases different opinions emerge according to the level of education. In the other cases, no statistically significant difference was found.

Table 21: *Significant Differences by Field Of Study*

	Chi-Square	df	Asymp. Sig.
I think I was active as a volunteer in search and rescue activities after the earthquake.	15.205	2	.000
I think I actively participated as a volunteer in the activities of setting up the tent city after the earthquake.	8.841	2	.012
I think I was actively involved in psycho-social support activities as a volunteer after the earthquake.	7.533	2	.023
I think I was actively involved as a volunteer in social aid and distribution activities after the earthquake.	5.950	2	.051
I think I actively participated in the activities of the camp organisations as a volunteer after the earthquake.	12.495	2	.002
After the earthquake, I think I actively participated as a volunteer in the cooperation between public and non-governmental organisations.	15.642	2	.000
I think I have been active in the service area I am assigned to in my organisation.	12.162	2	.002

The results show that at least in the first three cases (1, 2 and 3) there are statistically significant differences between individuals according to their field of study. In the other cases, no statistically significant difference was found.

5. Conclusion

The purpose of this research was to assess the situation regarding diversity, volunteerism, participation and institutional future expectations regarding the activities of the Kahta Youth and Sports District Directorate, which is the provincial organisational unit of the Ministry of Youth and Sports, after the 6 February 2023 earthquakes. Earthquakes, one of the unpredictable catastrophes, cause consequences that are difficult or impossible to compensate if no measures are taken, and public administration units assume a social responsibility. It is not very important who is responsible for the consequences and what the problems are after the earthquake. A concrete example of this situation was observed with the earthquakes of 6 February.

The course of preparation, experience and merit in ordinary public administration is practically shown in extraordinary times. The ideal success of public administration lies in its coordination and sustainability in extraordinary situations. In addition, the management and rehabilitation of social chaos, such as earthquakes, are among the responsibilities of public administration.

From this point of view, the Kahta Youth and Sports District Directorate, which is one of the public administration units after the 6 February earthquakes and has an interactive working area, has used its duties and powers with social support activities as well as its pure activity scale. The results obtained at the end of the research show that the District Directorate played an important role after the earthquakes. From the responses of the staff regarding participation and volunteering, it can be seen that the staff were immediately and voluntarily present in the institution and in their places of work after the first earthquake. The impact of the previous functioning of the institution on their coming to the institution is high. In addition, the high level of positive opinions of the staff regarding the post-earthquake activities of the institution is an important factor. These factors have a strong impact on the presence of the staff who ensure the functioning of the public administration in a chaotic environment.

The rate of participation of the staff of the District Directorate in active post-earthquake actions was high. The high rate of participation in actions related to shelter services and its derivatives, which is one of the most important needs after earthquakes, is a concrete example to show the role of the District Directorate in extraordinary periods. The results of the research show that the high level of participation of the staff of the District Directorate in institutional and social activities has led to positive psychological and sociological results for the population served. These positive results in extraordinary periods are indicative of a successful public administration practice. The answers given by the staff of the Kahta Youth and Sports District Directorate to the questions about the future after the earthquake showed that the District Directorate rehabilitated the staff with the activities it carried out in addition to the useful activities for social responsibility.

The evaluation of the activities of the Kahta Youth and Sports District Directorate, which is the district unit of the central organisation at the local level, after the 6 February earthquake and the participation of the staff have been an experience that has also improved the institutional capacity. In order for the public administration at the local level to achieve successful results in ordinary and extraordinary periods, depending on the research results and experiences, the Kahta Youth and Sports District Directorate can make some suggestions according to its service area:

-Collaboration and partnership: The District Directorate can develop more effective programmes and projects by working with other local institutions, civil society organisations and volunteers. Partnerships can help to make more efficient use of post-earthquake activities in terms of tangible outputs and provide a wider range of services to young people.

-Training programmes: The District Administration can organise planned and certified post-earthquake training programmes for young people. These programmes can include content that provides youth with knowledge and skills on earthquake preparedness, crisis resilience and resilience. At the same time, training can be organised for young people to strengthen their social skills such as team leadership, communication, coordination, crisis management and cooperation.

-Psychological and social support: The District Directorate can provide counselling services to provide psycho-social support to young people after the earthquake. These services can guide young people in coping with the trauma of the earthquake, provide stress management methods and support their emotional well-being. Joint projects can be developed by the District Health Directorate and the District Social Services Directorate.

-Sports and recreational activities: Infrastructure services can be strengthened to increase the variety of sports activities routinely offered by the District Directorate, which support young people's physical skills and strengthen their social bonds. In this respect, the investment programmes of local administrations and ministries can be expanded, with positive discrimination towards young people directly affected by the earthquake.

-Evaluation and feedback: The activities carried out by the District Directorate are regularly evaluated and the activities of young people are recorded. In addition, young people can be informed through surveys, targeted components or report collection methods (etc.) about the areas where services are needed (etc.). This feedback can be an important source for the activities of the directorate and for a more active participation of young people.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- Akkor, N. (2018). 1929 Dünya ekonomik krizi ve Türkiye’de devletçilik politikasına geçiş. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 133-139.
- Akyel, R.,& Köse, Ö. (2010), Kamu yönetiminde etkinlik arayışı: etkin kamu yönetimi için etkin denetim gerekliliği. *Türk İdare Dergisi*, 466, 9-45.

- Bayansar, R., & Özer, M. A. (2023). Türk kamu yönetiminin yakın dönem tarihsel gelişimi üzerine değerlendirmeler. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 389-406.
- Berkün, S. (2017). Kamu açısından yönetim. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 6(16), 638-664.
- Check, J., & Schutt, R. K. (2012). *Survey research*. In J. Check and R. K. Schutt (Eds.). *Research methods in education*. Thousand Oaks, 159–185. CA: Sage Publications.
- Creswell, J. W. (2020). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir (Çev.), Ankara: Siyasal.
- Çetin, S. (2010). Türkiye’de kamu yönetimi reform sürecinin değerlendirilmesi: aksayan ve işleyen yönler. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 23-37.
- Eryılmaz, B., & Sözen, S., and Köseoğlu, Ö., (2019). *Kamu yönetimi*, Süleyman Sözen (Ed.), T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3448, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2296, Eskişehir.
- Eryiğit, H. B., & Yörükoğlu, F. (2011). 1980 sonrası Türk kamu yönetiminin yeniden yapılanması bağlamında Türk metropoliten. *Mevzuat Dergisi*, 14(163), 1-16.
- Gençlik Projeleri Destek Programı, Retrieved from: <https://gpdp.gsb.gov.tr/> 15.11.2023.
- Gençlik ve Spor Bakanlığı Tarihçesi, Retrieved from: <https://gsb.gov.tr/tarihce.html> 01.11.2023.
- Gençlik ve Spor Bakanlığı Yurt Hizmetleri Yönetmeliği, <http://mevzuat.gov.tr>, Retrieved from: 08.11.2023.
- Karcı, Ş. M. (2015). Küresel dinamikler etkisinde 2000’li yıllarda Türkiye’de kamu yönetimi ve demokratikleşme reformu. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 15(30), 40-64.
- Kırılmaz, H., & Kırılmaz, S. K. (2014). Erken cumhuriyet dönemi Türk kamu yönetimi: anayasal sistem, yönetim yapısı, bürokrasi ve reform uygulamaları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, 25-44.
- Koçtürk, O. M., & Gölalan, M. (2010). 1923-1950 Türkiye ekonomisinin yapısal analizi. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45(2), 48-65.
- Köseoğlu, Ö. (2013). Meslek, sanat ve disiplin olarak kamu politikası: Türkiye’ye izdüşümleri. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 4-36.
- Mecek, M. (2020), Bir Mülki (Taşra) İdare birimi olarak Türkiye’de il yönetimleri ve hukuki-örgütsel yapıları. *JEBPIR*, 6(2), 296-325.
- Mecek, M. & Atmaca Y. (2020). Yerel yönetimlerin idari yapısına ilişkin mevzuat analizi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(76), 2068-2087.
- Nacak, O., (2015). *Yeni kamu yönetimi ve Türkiye’de kamu politikalarının oluşturulması: aktör temelli bir analiz*. PhD Thesis, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Oktay, T. (2017). Gençliğe yönelik politika ve uygulamalarda yerel yönetimlerin rolü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 309-336.
- Ozan, M. S., & Yolcu, F. S., (2021). *Geleneksel ve yeni kamu yönetimi: karşılaştırmalı bir inceleme*. 4th International European Conference On Interdisciplinary Scientific Research, August 8-9, 2021. Warsaw, Poland.
- Önen, M., & Kurnaz, S. (2017). Kamu yönetimi reformlarında yeni perspektifler ve arayışlar. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4(8), 51-69.

- Saklı, A. R. (2011). Disiplinler Arası Bir Disiplin Olarak Kamu Yönetimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 97-120.
- Solmaz, S., & Yetim, A. A. (2018). Yeni kamu yönetimi anlayışı bağlamında Türk spor yapılanmasındaki değişimin değerlendirilmesi. *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 16(3), 7-19.
- Yay, E., & Aktel, M. (2015). 1980 sonrası dönemde Türk kamu yönetiminde zihinsel dönüşüm. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1-15.
- Yaylı, H. (2018), Türkiye’de yerel yönetimlerin tarihi gelişimi. Kemal Görmez ve Hasan Yaylı (Eds.) *Yerel Yönetimler*, 59-119.
- Yaylı, H. & Yaslıkaya, R. (2012), Türkiye’de yerel hizmetlerle ilgili yasal düzenlemelerin gelişimi, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 47(2), 65-82.

EXPLORING AMBIGUITY: LITERARY SIGNIFICANCE OF HOLOCAUST REPRESENTATION IN RAYMOND FEDERMAN'S *TO WHOM IT MAY CONCERN*

Şahin KIZILTAŞ¹

Abstract

As a significant literary tool and narrative technique, ambiguity is regarded as one of the most common and striking components of postmodern writing. The obscurity in its definition, context and usage leads researchers and literary critics to take interest in this concept and authors to refer to it frequently as well. In this sense, Raymond Federman's *To Whom It May Concern* is one of the novels in which ambiguity, as a narrative technique, emerges overtly. This study tries to define and explain the context of ambiguity which is among the major narrative elements of postmodern literature. Likewise, how it appears in the novel and for what purposes authors apply it will be handled. Moreover, how ambiguity is included in the main elements of novel such as the character, theme, time-space, point of view and plot, what apparent and embedded purposes the author has by applying to narrative ambiguity and its connection with the Holocaust will be scrutinised. On the other hand, whether this ambiguity in narrative is a genuine ambiguity or just a narrative clarity intentionally used by the author to steer the readers toward an intended objective will also be discussed.

Keywords: Narrative ambiguity, Holocaust, Raymond Federman, To Whom It May Concern

BELİRSİZLİĞİ KEŞFETMEK: RAYMOND FEDERMAN'IN *TO WHOM IT MAY CONCERN* ADLI ESERİNDE HOLOKOST TEMSİLİNİN EDEBİ ÖNEMİ

Öz

Önemli bir edebi araç ve anlatı tekniği olan belirsizlik, postmodern yazının en yaygın ve öne çıkan bileşenlerinden biri olarak kabul edilir. Bu kavramın tanım, kapsam ve kullanımındaki muğlaklık, edebiyat eleştirmenleri ve araştırmacılarının kavrama ilgi duymasına, yazarların da yapıtlarında bu kavrama sıklıkla başvurmalarına yol açar. Bu bağlamda Raymond Federman'ın *To Whom It May Concern* adlı romanı, bir anlatı yöntemi olarak belirsizliğin bariz bir şekilde ortaya çıktığı yapıtlardan biridir. Bu çalışmada postmodern edebiyatın en önemli anlatı öğelerinden olan belirsizlik kavramının tanım ve kapsamı açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca romanda bu kavramın nasıl ortaya çıktığı ve yazarın bunu hangi amaçla kullanıldığı ele alınacaktır. Ayrıca karakter, tema, zaman-mekân, bakış açısı ve olay örgüsü gibi romanın ana unsurlarında belirsizliğin ne şekilde kullanıldığı, yazarın anlatı belirsizliğini kullanırken açık ve örtük amacının ne olduğu ve bunun Holokost ile olan ilişkisi irdelenecektir. Öte yandan anlatıdaki bu belirsizliğin gerçekten bir belirsizlik mi yoksa yazar tarafından bilinçli olarak kullanılan ve okuru amaçlanan hedefe yönlendiren bir anlatı açıklığı mı olduğu da tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anlatı Belirsizliği, Holokost, Raymond Federman, To Whom It May Concern

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatı Blm., sahinkiziltas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7386-1231.

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 21.05.2024

Introduction

In traditional novels and stories, certain elements serve as the foundation of the narrative. However, literary critics have not reached a consensus on which elements are essential and which ones are secondary or optional. There is ongoing debate regarding what constitutes these foundational elements and which should be included or excluded from analysis. For example, while Klarer (1999: 14) submits those elements as plot, characters, narrative perspective and setting, Forster (1927) presents and discusses them as story, people, plot, fantasy, prophecy, pattern, and rhythm. Nonetheless, Wielechowski (2021: 15) claims that the common view among literary critics and researchers, as the essential elements in all stories, is theme, character, setting, plot and point of view.

Although many authors try to keep these elements alive, postmodern authors do not give much importance to those crucial elements of fiction and do not contribute more to resurrect them. Moreover, Barry Lewis (2001), in *Postmodernism and Literature*, points out that John Hawkes brings this traditional approach in fiction up for discussion and introduces plot, character, setting and theme as the true enemies of fiction. (Lewis, 2001: 126) For instance, in the plot, authors sometimes intentionally leave the reasons or outcomes of events ambiguous, allowing readers to interpret and clarify them in their own minds. In this approach, while the text itself holds significance, what readers derive from the text carries even greater weight. This deliberate ambiguity fosters multiple interpretations and a sense of plurality, known as polysemy, which is often employed by postmodern authors as a narrative technique. That is to say, they do not pay so much attention to precision and completion and they prefer to leave all the doors open for readers. They usually and mostly intentionally leave the readers in ambiguity and lead them to multiple meanings. Raymond Federman's narrating style also embraces and reflects this tendency:

“What a shrewd way of getting around the problem. Diderot really understood that to get on with the story one must avoid precision. One must digress. Skip around. Improvise. Leave blank what cannot be filled in. Offer multiple choices. Deviate from the facts, from the where and the when, in order to reach the truth. Why this obstinate need to give stories a neat beginning, middle and end?” (Federman, 1990: 104)

Another fundamental element of traditional fiction is the point of view, which can introduce uncertainty and ambiguity for readers. In some narratives, multiple points of view may be presented, leading to confusion about the identity of the narrator or speaker, thereby perplexing readers as they navigate the text. Federman applies to this narrating style and uses a few narrators in this novel. Buran Utku (2018: 379) also draws attention to the same point in her article and focuses on multiple voices in the novel: “We do not just hear one voice speaking to us but multiple voices throughout the text; the author narrator's, Sarah and her cousins' and the other characters' and that of text.”

Time, as a crucial aspect of setting, is another example that postmodern authors often distort in their works. They manipulate the linear and chronological progression of time within the plot, employing narrative techniques such as stream of consciousness to present a fresh perspective on traditional storytelling. This experimentation with temporal structures offers readers a new and unconventional experience, challenging traditional notions of narrative coherence and linearity.

1. Ambiguity in Literature / Literary Ambiguity

Ambiguity is among the narrative techniques that the authors, particularly the postmodern ones, have frequently applied to enhance the literary quality of their fictions and to appeal the attention of readers to mostly the plot. It is “a word or expression that can be understood in two or more possible ways. ... Ambiguity (and ambiguous) comes from the Latin *ambiguus*, which was formed by combining *ambi-* (meaning “both”) and *agere* (“to drive”). ... Ambiguity may be used to refer either to something (such as a word) which has multiple meanings, or to a more general state of uncertainty.” (Merriam-webster, 2024) If you say that there is ambiguity in something, you mean that it is unclear or

confusing, or it can be understood in more than one way (Collinsdictionary, 2024). For Sennet (2021), "... it can mean uncertainty or dubiousness on the one hand and a sign bearing multiple meanings on the other. ... Authors, poets, lyricists and the like, on the other hand, have often found ambiguity to be an extremely powerful tool. ... Ambiguity is generally taken to be a property enjoyed by signs that bear multiple (legitimate) interpretations in a language or, more generally, some system of signs".

Ambiguity has its roots in Latin, *ambiguus*, and it means uncertainty or it is something that has multiple meanings, that is to say it is polysemic. It is a word, phrase, or statement that can be interpreted in different ways. "While it can be unintentional in some cases, many writers intentionally use ambiguity as a writing tool to make their writing more intriguing" (Bartleby, 2024). And intentional ambiguity is "the use of language or images to suggest more than one meaning at the same time, esp. in a poem" (Cambridge, 2024). Similarly, although Abrams (2009: 12-13) claims that it has a pejorative meaning and it seems to be a fault in style in its ordinary usage, he underlines its poetic and intentional usage in criticism. He points out that it has been used to signify multiple references, attitudes or feelings

In literature, there are different types of ambiguity that the authors or poets use as an influential tool for their writings. One of the most significant works on ambiguity that should not be disregarded is William Empson's *Seven Types of Ambiguity* (1930). He suggests that "uncertainty or the overlap of meanings in the use of a word could be an enrichment of poetry rather than a fault. Empson sought to enhance the reader's understanding of a poem by isolating the linguistic properties of the text. He suggested that words or references in poems are often ambiguous and, if presented coherently, carry multiple meanings that can enrich the reader's appreciation of the work" (Britannica, 2024). However, his study mainly focuses on words and phrases, that is to say, on linguistic characteristics of the texts. So, conceptually, his definition of ambiguity seems to be related to the language of the text more than of plot and narration.

However, the crucial problem with the term of ambiguity is this: there is still not a consensus among the philosophers, critics and linguists on what ambiguity is and what it is not. The lack of consensus is valid for the classification of ambiguity as well. Awwad (2017: 201) asserts that although the linguists, in general, haven't agreed on a unique classification of ambiguity, most of them classify ambiguity under two broad categories as lexical and syntactic. Later on, some others added pragmatic and semantic ambiguity to this classification. Besides the ones written above, some other types/subtypes of ambiguity can be ranged as scope, referential, analytical, transformational, morphological, manipulative, strategic, structural, conceptual, narrative ambiguity and so on.

Taking into account the various forms of ambiguity discussed, it appears that the most comprehensive classification can be made into linguistic and literary ambiguity. Literary ambiguity can be an inclusive classification encompassing semantic, narrative and contextual ambiguity. In fact, semantic ambiguity and narrative ambiguity have always been confused, but modern criticism separates them. For Tallant (1980: 10) while semantic ambiguity is constricted to language, narrative ambiguity appears in some units of the literary form such as point of view, plot, setting, point of view and character. So, narrative ambiguity arises in the lack of clarity about the plot, character, setting and point of view. For example, if the plot of a story creates uncertainty or doubts in the minds of readers, then this plot is obviously ambiguous.

The specific type of ambiguity that is the focus of this study is narrative ambiguity. The novel under scrutiny deliberately incorporates narrative ambiguity, where the author intentionally introduces elements of uncertainty or multiple interpretations within the narrative. For example, the mind of author-narrator is so sophisticated that the readers endeavour a lot to overcome the inconsistencies and ambiguities in his discourses and actions. These discourses lead the readers to confusion about the reality and the fiction. Similarly, Buran Utku (2018: 380) also focuses on the same point and

mentions of the narrator's confusion about the construction of his story, that is history. For her, the author-narrator is always in betweenness about the fiction and the real.

On the other hand, ambiguity also appears in the characters of the novel. For example, one of the protagonists is Sarah's cousin, but the readers are not allowed to know his/her name. Besides, the author deliberately ambiguates the past and future of those characters well and he intentionally keeps the readers in suspense. Yet, the aim of the author doesn't seem to be arousing the readers' curiosity, but enabling them to ruminate on the subject.

2. Narrative Ambiguity in *To Whom it May Concern*

As a postmodern novelist, Federman employs a range of narrative techniques such as metafiction, intertextuality, temporal distortion, irony, fragmentation, surfiction, stream of consciousness, ambiguity and so on. However, the focus of this study lies specifically on ambiguity, particularly narrative ambiguity, as it serves as a foundational element in Federman's work. From the beginning to the end of novel, ambiguity and uncertainty force the minds of readers to make out something to get the hang of the plot through unlimited, open-ended and fragmented lives of characters. To apprehend the plot, analysing the actions and discourses of the characters is crucial since plot and character are the two interdependent critical elements of novel. Henry James (2005: 17), in *The Art of Fiction*, points out to this dependence as:

“What is character but the determination of incident? What is incident but the illustration of character? ... It is an incident for a woman to stand up with her hand resting on a table and look out at you in a certain way; or, if it be not an incident, I think it will be hard to say what it is. At the same time, it is an expression of character.” So, the analysis of the plot is shaped around the characters in general.

Many events in the novel are unclear and to figure out silhouette of truth in a foggy atmosphere is left to readers. Ambiguity starts at the cover page, in the name of the novel. It has been written to whom it may concern, not to a specific person; maybe to everybody or to nobody. Whoever thinks of that the novel concerns himself/herself, it has then been written to him/her.

Considering of the whole novel, we cannot assert that the novel is about only this topic or this is its unique plot or theme. After reading, some readers can claim that it is about the painful lives of Sarah and her cousin and of course about their heart – wrenching past. Some other readers can put forward that it mentions of the struggle of an author to write a novel. The other ones can claim that it is about the general pains of an excluded nation, especially the children during a war. Each of them is possible; yet, none of them can represent the plot of this novel alone.

After reading the novel, pangs and pains in the lives of Sarah and her cousin remain in the readers' mind. For author, the pains they experienced were so profound that the details of incidents were not important at all. While he tells the sorrowful story of Sarah and her cousin, he rejects to give the details of time and place. Although he is so clear on the occurrence of the events, he shuns from giving the information where and when it happened (1990: 104).

The realities about the lives of Sarah, her cousin and their families are not clearly shared by the author with readers. The readers do not have any information about the origins of their families. Does this cousin have a name? If s/he does not, why not then? Who are Sarah and her cousin? What is their nationality and where do they come from? Which country do they live in? There is a war causing disastrous results, which war is it? Why did the government arrest their families? Where were they evacuated? What happened to them? Were they alive or not? All of these questions engage the minds of readers after reading the novel. Many events were deliberately left mysterious and unsettled by author.

Similarly, the question why the author prefers not to give a name to the cousin seems to be another mystery for the readers. A protagonist without a name would be nonsense and absurd but the author

nevertheless refuses to give him a name: "Should this cousin be given a name? A name is so cumbersome. So limiting. It confines a being to the accident of birth, imposes a civic identity. Perhaps for now, he can simply be referred to as Sarah's cousin. Yes, Sarah's cousin. Though her name too might be deleted later on." (Federman, 1990: 10) At the end of novel, neither is the cousin given a name nor is the name of Sarah deleted. The author refrains from giving a name to him since he thinks of the names as limiting. Postmodernism itself is already a movement refusing limitations of everything. For postmodernists the truth is concealed under plurality, so reducing it to just a sole definition would not contribute to reveal the truth properly.

The origins of Sarah, her cousin and their families are also unclear. The readers deduce that they are foreigners or immigrants, but from which country they migrated is surely indefinite. The author never mentions of where and when exactly they came to this country; however, from the pains they experienced it is obvious that they are foreigners and they have come to their adopted country (1990: 53) from somewhere else which is not their own country. Not only the origins but also the doom of their families is ambiguous. The readers do not have certain information about their origins and they face difficulty to figure out why they have been taken to uncertainty by soldiers. Why only a few families in that neighbourhood were arrested is the other problem engaging the minds of readers. The fate of their families is obscure, no one knows, even the author, what happened to them, even 35 years later. Sarah wonders where her family were taken, what they did there and when they died. She goes on worrying about them and questioning whether they were hungry, they were persecuted by the soldiers or their bodies remade into objects and so on. (1990: 23) The author leads the readers to think over their end by asking so many unanswered questions.

Considering of her family, Sarah always remembers only one of her brothers, Benjamin. Her other brother, Simon is not mentioned by the author and its reason is indefinite again. Why only Benjamin is alive in her memoirs seems to be difficult for readers to comprehend, but the author tries to explain it through his resemblance to Yossi, her son. Yet, it is not so plausible since her other son Tamar is not mentioned either. We have no information about Tamar and Simon but we know Yossi and Benjamin. The readers can easily make out her weakness to Yossi who is a policeman in the age of twenties and always calls down her mother due to her fixation to past. The reasons of this weakness remain unclear and the curiosity of readers has not been satisfied by the author.

In fact, there is certainty in most of the events; yet, the ambiguity emerges in the reasons and results of the events. They are left to readers to comment and find something from their own lives. For instance, there was a bomb attack: the bombing itself was definite, a bus was blown up; its exact time was certain, happened at noon; the locale was also clear, on the main avenue in the capital city. However, its details were not evident; not only the number of victims and their identities but the agents were unknown. Moreover, the reason of bombing was remained undetermined (1990: 58).

On the other hand, ambiguity is generally observed in the lives of the characters, not in their dreams or imaginations. Their dreams are tremendously explicit and all the details of events – exact dates, names, places and numbers – are clear in their reminiscences. The author propounds that he has given certain and exact information in order to make the events more reliable. For example, he alleges that the events started on July 16, 21.884 people were captured and 9.051 of them were children, forty-six of them died, sixteen were by suicide, three little girls were raped and murdered (1990: 22). All the details of some events are unambivalently remembered by protagonists and they are conveyed to the readers with certain dates, places and numbers. Why the author prefers giving such exact details calls the readers' attention since ambiguity prevails in the novel as a narrating style. The author states that he tries to be more reliable through giving exact numbers and dates.

On the other hand, some people in the novel seem to be superior to the others; however, Sarah, her cousin, their families and many other families living in the same neighbourhood are inferior to the others. They do not have the same rights as of the other people who live in the same country and they

do not, particularly the children, have any idea about why it is so. This problem is questioned by the author's implicit statements that lead the readers to comment. Sarah, her brothers and many people around them were not allowed to utilize public sphere such as swimming pools, libraries, cinemas, public baths etc. No one gives the reason why they are debarred from such facilities (1990: 59).

Such type of marginalising practices that exposed to Sarah and her brothers remind us the racial and social apartheid and reserved areas enforced in South Africa for centuries. Kızıldağ points to this situation through referring to The Reservation of Separate Amenities Act which came in force in 1953 in South Africa. According to the act, the accession to public facilities was restricted and the limited allowance to the services was practiced through racial discrimination. 'Whites Only' notices divided the society and provided many advantages to the White. Regulations by the colonizing government gave priority to the white people to get benefit from public services such as ambulances, buses, trains, parks, restaurants, hotels, schools and so on. On the other hand, the non-white people were prevented from their participation in public areas via restricted practices carried out by racist governments of South Africa (2016: 238). The experiences of characters in the novel seem to be the same as the experiences of native people in South Africa for centuries.

In the novel, the recurring theme of war captures the attention of readers, as it holds significant importance for the characters, particularly Sarah and her cousin, and resonates throughout the wider society depicted in the narrative. Although this war inflicts a deep wound in their psychologies and changes the flow of their lives, the author does not share any details of the war with readers. The readers know that there is a war and it destroyed the lives of so many people; but, they do not have any idea about which war this is. Similarly, they are aware of a war that demolishes all the families of protagonists but they don't know when and where it took place. For the author, it does not matter where and when it happened since it is not verifiable. He claims that he focuses on the truth, not on the believability and claims that the certain truths do not need the exactitude of time and place. He also centres upon the unendingness of suffering and goes further by stating that the suffer is inherent referring to the exile of his nation (1990: 39).

The author contends that all wars share a fundamental similarity in their destructive consequences. In the novel, once again, he draws attention to the pathetic consequences of the wars in general:

“Once upon a time, after the war, the cousin went away to one place and Sarah to another. They were separated for many years. Doesn't matter how long, or which war. All wars separate people. All wars make orphans of children and mourners of parents. They suffered. Years later, when they were reunited, they cried.” (Federman, 1990: 105)

However, the ambiguity in details of this war is totally different from ambiguity in postmodern writing. The author does not aim at multiple endings or plurality through this indeterminacy. The readers feel that he just wants to allude to something else. As a Jewish and Holocaust writer, indeed, he deliberately indicates to the past experiences of Jewish community. Yet, instead of writing it directly, he prefers implicit discourses by applying to ambiguity. The reason why he does not outspokenly and directly refer to the Holocaust seems to be a huge dilemma. For Heled (2007: 111), it is the general tendency of Holocaust literature: “... when Holocaust literature avoids direct representation of horror, it does so because of ethics or social taste, or for fear of repelling the reader”. Some critics and readers may adopt this as one of the reasons of his abstention from writing the story of the Holocaust directly. On the other hand, extracting from Elie Wiesel, Gaies (2016: 7) states that the Holocaust is too magnitude to be used for literary purposes as it is a humanitarian plight. Through this approach, one can conclude that Federman may have stayed clear from explicit statements mentioning of the Holocaust.

However, why the authors prefer implicit references to the Holocaust can most appropriately be explained through the aphorism of Aharon Appelfeld, a novelist and survivor of the Holocaust, as “... one does not look directly into the sun.” (Landwehr, 2007, p. 1) For those survivor-authors, the

Holocaust issue is as bright as the sun; thus, explicit or implicit statements in Holocaust writing, ambiguity or clarity in other words, do not make much sense for the readers. In this context, Federman's avoidance of unequivocal and firsthand expressions of the Holocaust do not mean that he neglects it or puts it aside. On the contrary, as a survivor-author and representative of Holocaust writing, his works reflect or at least directly imply to the Holocaust.

In this regard, Raphael (2003: 227) focuses on the fact that "All forms of Holocaust literature - diaries, memoirs, fiction and poetry - compel the reader to enter imaginatively into the experience of the Holocaust". Therefore, the objective of Federman through narrative ambiguity is to lead the readers to identify themselves with the characters and allow them to feel their experiences in the fiction. In doing so, he struggles to form a social memory about/of the Holocaust and narrative ambiguity in his writing serves his implicit purpose. As a matter of fact, Roskies and Diamant (2012: 2) similarly refer to the objective and function of Holocaust literature as: "Holocaust literature comprises all forms of writing, both documentary and discursive, and in any language, that have shaped the public memory of the Holocaust and been shaped by it".

Returning to novel and the war, what the author tries to do by applying to this ambiguity is to generalise this war among people and allow them to feel that such type of pains and griefs are universal and they should not be allotted to particular group or nation. Anybody or any nation in the world can experience this anytime and anywhere. It is quite clear for the readers that this war is the Holocaust, and for Federman, the Holocaust is universal:

"My work is really about the post-Holocaust, what it means to live the rest of your earthly existence with this thing inside of you – and I don't mean just me, I mean all of us, wherever we may be – those who experienced it, those who think they experienced it, those who survived it, those who did it, those who witnessed it and said nothing, those who claim they never knew, those who claim it never happened, and so on and so on. The Holocaust was a universal affair in which we were all implicated and are still." (Leo, 2011: 17)

In the novel, the author sometimes refrains from giving the exact time, events, places or dates; because the concrete details take the characters to the damaging events they have experienced in the past. The readers can easily figure out that Sarah and her cousin want to forget or at least try not to remember what happened in the past. Because the details mean torture for them and the author does not want to persecute them more. They just want to forget the tragic events they have experienced and they never talk about the details of those events. For example, although they are just children, they don't talk about what happened to their parents. (Federman, 1990: 104) In fact, their minds are always busy with the fate of their parents but they never talk about it. Another tragic event that protagonists never talk about is a murder. Sarah kills a boy in the first years of her marriage with Ellie. Neither Sarah nor her husband speaks of that night again although the boy she kills takes after their son, Yossi. (Federman, 1990: 145) In the novel, the past seems to be a closed area or a taboo for the characters in general.

However, there are some images/motives in the novel that attract the readers' attention and lead them to the Holocaust. The most striking one is 'the patch' (badge in other words) on the clothes. The badge that the Jews generally had to wear by force was a yellow star. Cassen (2017: 6) claims that although it has its roots in beginning of 13th century, it became one of the most iconic symbols of the Holocaust in the twentieth century.

In its historical background, the requirement for Jews to wear badges started in 13th century to make a distinction between Jews and Christians. In her efficient article, Jablon (2015: 39) discusses the definition and usage of the badge as:

“... the Jewish badge was meticulously, and in fact legally, encoded with a precise and well-defined meaning. Jews and Christians alike understood not only the explicit message of the wearer's Judaism, but the deleterious connotations as well, that Jews were inferior and deserving of stigmatisation and discrimination.”

She also focuses on its covert connotations and denotations of the badge. She states that it carries an obvious message that the wearers were not only inferior but dangerous as well and they should be kept away from the rest of the society. For her, it was also an image of communication emphasizing oppression (2015: 45)

In the novel, Sarah and her family are compelled to wear patches during the war. The author again doesn't reveal why they are forced to wear those badges. Indeed, the readers can easily deduce the latent intention of the authority by patching their clothes; yet, the author doesn't write this intention openly. They are so ashamed of wearing the badge and moreover they do not have the slightest idea why they have to wear it. Whenever the children ask, the response they receive from their parents is just a silent sob (1990: 62). For children, the reason of their mothers' tears is obscure again. The adults, insistently, avoid giving explanations to the children about the reasons of this patching. However, in his diary, Sierakowiak (1996: 63) stresses on not only the humiliation and embarrassment, but the fear as well. He asserts that people did not venture to go out with the badge on their clothes. If they were compelled to do so, they walked dreadfully, timidly and abashedly

The ambiguity in the novel manifest itself again in the life of Sarah's cousin. After the war, he leaves Sarah behind and sets out to an obscurity. Of course, his destination is clear when they say goodbye to each other in a train station, but it is deliberately concealed from the readers. The readers don't have any idea about where the train goes and where its destination is. He doesn't have any friends or relatives waiting for him there. He seems to be an aimless person who doesn't have any purposes in his life. Despair penetrates into all moments of his life at that time.

In the first years of their departure, they write letters to each other regularly and share something from their new lives, but it doesn't take a long time. They stop keeping in touch and do not write any letters to each other for nearly 20 years. Why they give up sending letters is still ambiguous although the readers predicate its reason as their reluctance to remind the pains they had in the past to each other. Recall of the past possibly would lead them to something they veiled in their subconscious which they struggle to forget.

On the other hand, absence dominates Sarah and her cousin's lives. After they depart from each other, the cousin goes to an unknown country where he finds himself in absence and Sarah moves to an infertile desert where can also be called as boundless land. Sarah tries to build a living space through shaping absence in this scanty land. She manages to give life to her obscurity and absence by curving and digging sand in the desert. The cousin also strives to shape his absence in sculptures. He endeavours to give form to concrete materials as he does to his feelings and absence. Although he becomes a very famous sculptor in the world, he is nevertheless not satisfied with his sculptures and he admits that he failed:

“... I failed because I have not been able to give shape to what can never be recovered. The cousin paused turning his head toward the desert. Sarah did not ask what could not be recovered, but as if her silence were a question he offered the answer: absence that's what can never be recovered, absence. And again there was silence between them.” (1990: 176)

Although the author left this absence unspecified, it is quite clear for the readers. Their experience during the war is not only an absence for them but an unrecoverable problem as well. The emotions which the cousin wants to shape into objects are mostly related to his bad experiences he had in the past. That is why his sculptures become savage, obscure and meaningless.

3. Conclusion

Ambiguity, a prevalent and effective narrative technique commonly employed by authors, stands out as a prominent characteristic of postmodern writing. While ambiguity can manifest in various forms, it can be broadly classified into two main categories: linguistic ambiguity and literary/narrative ambiguity. The readers can infer from the novel that Federman's preference seems to be contextual, that is to say narrative ambiguity. There is definitely the absence of clear explanations in the novel, but the readers are expected to figure out their meanings and to remark on them.

When the theme and plot of the novel is taken into consideration, it is surely beyond doubt that the fiction is based on a war and on the tragic experiences of people, particularly the children during this war. Although ambiguity appears in this war and the events, the guidance of author is so conspicuous that the readers automatically come to the Holocaust.

Additionally, the lives of the characters in the novel are marked by ambiguity, shaped by the pains and hardships they have endured. They try to shape their future through the pains imbedded in their subconscious which are not clear, mostly obscure and blurred. Those griefs are due to a war happened in the past and it is again left unclear by the author; yet, obscurity of this war is quite explicit for the readers and they unambivalently know that the author mentions of the Holocaust.

Ambiguity emerges in point of view once again and the author-narrator is always confused in his writing process. He usually applies to the readers to remove the confusion in his mind. However, his aim is not just the removal of the confusion in his mind but to direct them to think and feel the pains of the Holocaust deeply and to allow the readers to identify themselves with victims of the Holocaust who are also the characters of the novel.

Although the ambiguity/uncertainty is mostly used as a narrative technique in postmodern writing, Federman does not apply to it just for aesthetic and literary purposes. His employment of ambiguity in the novel seems to serve to the clarification of the Holocaust and it takes the readers to the Holocaust. Through narrative ambiguity, he obviously aspires to narrative clarity and this clarity directly refers to the Holocaust.

References

- Abrams, M. H. (2009). *A glossary of literary terms*. Wadsworth Cengage Learning.
- Awwad, M. (2017). The ambiguous nature of language. *International J. Soc. Sci. & Education*. 7(4), 195-207.
- Bartleby, (2024). Ambiguity in language and literature: Meaning, types, and examples, available at: <https://www.bartleby.com/writing-guide/ambiguity-in-language-and-literature-meaning-types-and-examples>
- Britannica. (2024). William-Empson. available at: <https://www.britannica.com/biography/William-Empson>
- Buran Utku, S. (2018). Historiographic metafiction of the past time: a self-begetting novel to whom it may concern. *Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences*. 22, 377-389 <http://doi.org:10.9775/kausbed.2018.025>
- Cambridge. (2024). Definition of ambiguity from the Cambridge Academic Content Dictionary Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ambiguity>
- Cassen, F. (2017). *Marking the Jews in Renaissance Italy*. Cambridge University Press.
- Collinsdictionary, (2024). Definition of "ambiguity". available at: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/ambiguity>
- Federman, R. (1990). *To whom it may concern*. Illinois.

- Forster, E. M. (1927). *Aspects of the novel*. HBMC.
- Gaies, S. J. (2016). Commandant of Lubice: fiction and the Holocaust in the twilight of the survivor era, *universitas: Journal of Research, Scholarship, and Creative Activity*, 11(1), 1-25.
- Heled, G. G. (2007). Reader, writer, and Holocaust literature: The case of ka-tzetnik. *Israel Studies*, 12(3), 109-133.
- Jablon, S. (2015). Badge of dishonor: Jewish Badges in medieval Europe. *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*. 8(1), 39-46. <http://doi.org/10.1080/17543266.2014.960483>
- James, H. (2005). *The art of fiction. Essentials of the theory of fiction*. Hoffman, M. J. and Murph, P. D. (Eds). Duke University Press. Durham and London. 13-21.
- Kızıldağ, S. (2016). The reflections of institutional racism in Nadine Gordimer's novels: a literary reading of apartheid. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17, 236-246.
- Klarer, M. (1999). *An introduction to literary studies*. Routledge.
- Landwehr, M. J. (2007). Review of "Review of Andrew Leak and George Paizis, eds., *The Holocaust and the text: Speaking the unspeakable.*," Bryn Mawr. *Review of Comparative Literature*. 6(1). Available at: <https://repository.brynmaur.edu/bmrcl/vol6/iss1/7>
- Leo, J. R. D. (2011). *Federman's fictions: Innovation, theory, Holocaust*. State University of New York. Albany.
- Lewis, B. (2001). *Postmodernism and literature. The Routledge companion to postmodernism*. Stuart Sim (Ed.) Routledge.
- Merriam-Webster. (2024). Ambiguity. Available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ambiguity>
- Raphael, L. S. (2003). Representing the Holocaust in literature: diaries, memoirs, "fateless", and other fiction. *Colloquia Germanica*. 36(3/4), 225-245.
- Roskies, D. G. & Diamant, N. (2012). *Holocaust literature: A history and guide*. Brandeis University Press.
- Sennet, A. (2021). *Ambiguity*, Available at: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/ambiguity/>
- Sierakowiak, D. (1996). *The diary of Dawid Sierakowiak: five notebooks from the Lodz Ghetto*. Oxford University Press
- Tallant, C. E. (1980). *Theory and Performance of Narrative Ambiguity in Selected Novels by John Hawkes*. LSU Historical Dissertations and Theses. 3539. http://doi.10.31390/gradschool_disstheses.3539
- Wielechowski, B. J. (2021). Introduction to narrative journalism. Available at: <https://oer.pressbooks.pub/narrativejournalism/>

Araştırma Makalesi / Research Article

ÖRGÜTLERDE STRATEJİK İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN PERFORMANS DÜZEYİNE ETKİSİNDE DÖNÜŞÜMCÜ LİDERLİK DAVRANIŞININ ARACI ROLÜ*

Ercan YAVUZ¹
Duygu KARAKÖSE^{2**}

Öz

Bu çalışmanın amacı örgütlerde stratejik insan kaynakları yönetiminin performans düzeyine etkisinde dönüşümcü liderliğin aracı rolünü tespit etmektir. 412 katılımcıdan elde edilen veriler SPSS paket programına işlenip bu verilerin normallik testi, güvenilirlik ve geçerlilik testi, faktör analizi, korelasyon ve regresyon analizleri uygulanmıştır. Araştırma sonucunda stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütün performans düzeyine etkisinde dönüşümcü liderliğin anlamlı ve olumlu bir etkisinin var olduğu ortaya çıkmıştır. Dönüşümcü liderlik, performans bakımından değerlendirildiğinde pozitif bir değer kattığı görülmüştür. Ayrıca bu çalışmada, SİKY'nin performansa etkisinin olmasının yanı sıra dönüşümcü liderliğinde SİKY'ne etkisi bulunmaktadır. Bu çıkarımlara ek olarak, dönüşümcü liderliğin performansa etkisi de bulunmaktadır. Sonuç olarak, çalışmada, performansı artıran ve etkileyen başatfaktörlerden birinin dönüşümcü liderlik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Stratejik insan kaynakları yönetimi, Örgütsel performans, Dönüşümcü liderlik

JEL Kodları: M12, M14, M19

THE MEDIATORY ROLE OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP IN THE EFFECT OF STRATEGIC HUMAN RESOURCES MANAGEMENT ON PERFORMANCE LEVEL IN ORGANIZATIONS

Abstract

The aim of this study is to determine the mediating role of transformational leadership in the effect of strategic human resources management on the performance level in organizations. The data obtained from 412 participants were processed into the SPSS package program and normality test, reliability and validity test, factor analysis, correlation and regression analyzes were applied to these data. As a result of the research, it was revealed that transformational leadership has a significant and positive effect on the effect of strategic human resources management on the performance level of the organization. Transformational leadership has been shown to add positive value when evaluated in terms of performance. Besides, in this research, in addition to the impact of HRRM on performance, transformational leadership has an impact on HRCM. In addition to these implications, transformational leadership also has an effect on performance. As a result, it was concluded in the research that one of the dominant factors that increases and affects performance is transformational leadership.

Keywords: Strategic human resources management, Organizational performance, Transformational leadership

JEL Codes: M12, M14, M19

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonu 16.12.2022 tarihli 10 sayılı toplantısında (Araştırma Kodu: 2022/329) etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-3696-4832.

² Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Tavşanlı Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, ORCID: 0009-0000-2777-491X.

** Sorumlu Yazar (Corresponding Author): duygu.karakose@dpu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 02.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 02.07.2024

Giriş

Örgütlerin oluşturulma amacı ve yapısı farklılık göstermiş olsa da temeldeki amaçları varlıklarını güçlendirmektir. Bu temel amaç doğrultusunda stratejik insan kaynakları yönetimine ve örgüt performansını düzenleyici stratejilere ihtiyaç vardır. Bu noktada bahsedilen stratejik yöntemleri planlamak, fiili olarak uygulamaya girdirmek ve sürecin takibini yapmak gerekir. Bahsedilen görevlerin tepesinde bulunan üst düzey yönetici, süreci yöneten kişidir. Bu yönetici yönetme görevinin yanı sıra lider olma özelliği de taşıyabilir. Bu lider, fikirleri ve stratejik planlarıyla örgütün amaçlara ulaşmasında ana rolü üstlenmektedir.

Bu çalışma kapsamında SİKY örgüt yapısı; işletmenin kendi faydasına sağlamış olduğu planları denetleyen, stratejik fiilleri işleme geçiren ve örgütün yararına olacak birçok süreçte aktif rol alan yönetim yapısıdır. Örgüt üzerinde SİKY uygulamaları sonucunda, performans ve verimlilik gibi çeşitli alanlarda olumlu çıkarımlardan bahsedilebilir. Bu bakımdan araştırmanın amacı çerçevesinde incelenmiş alan çalışması beraberinde elde edilen bulgular neticesinde değişkenlerin birbiri arasındaki ilişkisi ve etkisi saptanmıştır. Bahsedilen etkiler ve ilişkiler sonuç alanında nedenleri ile birlikte literatürde yer alan diğer çalışmalardaki bulgular ile karşılaştırılmıştır.

Araştırma, örgüt performansına etki eden faktörler üzerine odaklanan araştırmacılar için yeni bir faktör ortaya çıkartarak alan yazınına katkıda bulunacağı öngörülmektedir. Bu çalışmanın amacı ise örgütlerde stratejik insan kaynakları yönetiminin performans düzeyine etkisinde dönüşümcü liderliğin aracı rolünü tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda; “ H₁: Stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performans üzerinde bir etkisi vardır, H₂: Stratejik insan kaynakları yönetiminin dönüşümcü liderlik davranışı üzerinde bir etkisi vardır, H₃: Dönüşümcü liderlik davranışının örgütsel performans üzerinde bir etkisi vardır, H₄: Stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performans üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderlik davranışının aracı rolü vardır.” hipotezleri ve araştırma modeli oluşturulmuştur. Araştırma amacına ilişkin ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama çalışmaları genellikle iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi

Stratejik insan kaynakları yönetimini açıklamadan önce konuda bütünlük sağlamak amacıyla strateji ve stratejik yönetim kavramlarına açıklık getirmekte fayda vardır. Strateji kavramı savaşta orduların nasıl bir yol ve yöntem izleyeceğine dair faaliyetlerin planlanması, yönetilmesi, kontrol edilip harekete geçirme sanatıdır (Akgemci, Ögüt ve Demirsel, 2007, s.12). Literatürde, mevcut kaynakların oluşabilecek risklere karşı öncesi ve sonrasında en etkili ve ekonomik şekilde kullanılmasıyla oluşan galibiyete ulaşmaktır (Akgemci ve diğerleri, 2007, s.12). Buradan anlaşılacağı üzere bu kavram öncelikle askeri amaçlı kullanılmış daha sonra ise çeşitli farklı alanlarda yer almıştır.

1960 yıllarında literatüre giren “strateji” kavramı temel olarak bir örgütün amaç ve hedeflerini planlarını, politikalarını düzenleyen ve daha önceden belirlenmiş amaç ve hedeflerine ulaşmasında büyük rol üstlenen dinamik bir kavram şeklinde ifade edilmektedir (Güçlü, 2003, s. 45). Stratejik yönetim ise işletmelerde yirminci yüzyılın yarısında başlamış işletmeler ve çevresi arasındaki ilişkileri düzenleyen, rakiplerine göre üstünlük sağlama amacı güden bir kavramdır (Güçlü, 2003).

Stratejik yönetim kavramına çok sayıda katkıda bulunan araştırmacılar olsa da en etkili olanları Peter Drucker, Philip Selznick, Alfred Chandler, Igor Ansoff ve Bruce Henderson’dır (Çelik, 2019, s. 72). Drucker’a (1999) göre stratejik yönetimin ana görevi bir işin misyonunu önceden belirlemek ve bizim işimiz nedir ve ne olmalıdır? sorusunu sormak gerektiğini, amaçlar doğrultusunda sonuçları vermesini sağlamaktır. Aktif ve devamlı farklılaşan çalışma ortamı var olması, herhangi bir düzenlemede İKY sistem uygulamalarının da statik ve istikrarlı devam

etmeyeceğini bilmek gerekir (Gilani, Zadeh ve Saderi, 2012, s.45). İKY literatür çalışmalarının çoğu 1950'li yıllarda başlamış ve Shartle (1950), Geniselli, Brown (1952) ve Harrlell (1953) gibi çeşitli psikologlar tarafından yapılmış

ve çoğunlukla çalışanın psikolojisi incelenirken çalışan açısından motivasyon ve eğitimlerin olması gerekliliği üzerinde durulmuştur (Cingöz, 2011, s.32).

1.2. Örgütsel Performans

Örgütsel performans, örgütün amaçlarını ve hedeflerinin hangi düzeyde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini tespit etmek için kullanılan bir durumdur (Bakoğlu, 2001, s.78). Örgütsel performans denilince iki başlıkta ele alınmalıdır; finansal boyutlar ve finansal olmayan boyutlar. Elde edilen çıktılar süreç sonuçları finansal boyutlar olarak ele alınırken müşteri tatmini, çalışan tutkunluğu, yönetici kalitesi gibi sonuçlarda finansal olmayan boyutlardır (Esch, Wei ve Chiang, 2018, s. 205).

Her ne kadar literatürde İK uygulamaları ve performans arasında doğrudan ilişkiler olduğuna dair yazılmış çalışmalar olsa da (Huselid ve Becker, 1996, s. 24), saptanmış olan genel yorum iki değişken arasında dolaylı bir ilişkinin olduğudur (Edwards ve Wright, 2001; Wright, Gardner, Moynihan ve Allen, 2005, s. 34).

Guest'in (1997) geliştirmiş olduğu İK-Performans modelinde strateji yönelimi ile başlayıp kârlılık gibi finansal sonuçlarla biten altı kutudan oluşmaktadır. Bu modeldeki önemli nokta stratejinin rolünü ilk olarak belirlemek özünde ise İK uygulamalarının yüksek performans çıktılarına yol açacak şekilde tasarlanmaya odaklanmaktadır. Belirlenen stratejiler ışığında seçilmiş olan uygulamalar motivasyon, katılım ve iş birliği gibi özel çıktılarla sonuçlanacaktır. Davranışsal çıktılar ise performans çıktılarından olan yüksek verimlilik, kalite, yenilik ve daha az müşteri şikâyetleri gibi durumları ortaya çıkarmaktadır. Yine bir diğer çalışma olan Den Hartog ve diğerleri, 2004 yılında geliştirmiş olduğu İKY- Performans modelinde yöneticilerin ve bireysel-örgütsel düzeyde bağlamsal faktörlerin rolüne dikkat çekerken işgörenlerin tutumu ve davranışı örgüt performansını da artırmaktadır. Hedeflenen amaçların hat yöneticilerine bağlı olduğunu işaret ederken örgütsel performansın artışının da bireysel faktörlere bağlı olduğunu savunmaktadır.

1.3. Dönüşümcü Liderlik

Dönüşümcü liderlik tarzı kavramını açıklamadan önce konu ile bağlantılı olmasını sağlamak amacıyla liderlik sözcüğünü ele almak gerekir. Liderlikle ilgili literatürde bir takım yaklaşımlar mevcuttur. Bunlar; özellikler teorisi, davranışsal teoriler, durumsallık teorileri ve modern liderlik teorileridir. Özellikler teorisi, liderin doğuştan var olan özellikleri dikkate almak ve bu özellikler onu lider yapmaktadır. Bütün fiziksel özelliklerin yanında ruhsal özellikleri de onu lider yapan hususlardır (Koçel, 2011). Davranışsal liderlik teorisi, liderin liderlik yaparken sergilediği davranışların tümünü dikkate almaktadır. Kişinin izleyenlerine davranış biçimi, iletişimi, yetki aktarma noktasındaki yaklaşımı gibi birtakım eylemleri inceleyerek oluşturulmuştur (Koçel, 2011).

1960-1980 yıllarında hızla artan sosyo ekonomik, kültürel, teknolojik gelişmeler beraberinde çalışanların örgütteki olan değeri, görevleri ve onlara uygulanan yönetim şekli ve liderlik anlayışında değişimler görülmektedir. Burada en temel şey olan eskiden yeniye dönüşüm söz konusu olmuş ve bu dönüşümden liderlikte payını en iyi şekilde almıştır. Dönüşümcü liderlik değişimlere hızla ayak uyduran bir yapıdır (Çelik, 2015, s. 48).

Liderlik kavramını ilk kez 1978 yılında McGregor Burns ortaya atmış ve devamında Bernard Bass tarafından teori olarak geliştirilmiştir (Çelik, 2015, s.25 ; Şahin, 2003, s. 102; Genç ve Halis, 2006, s. 67). Bu noktada liderlik davranışlarından biri olan dönüşümcü liderlik ise; belirli bir grup veya örgüt için vizyon ve misyon oluşturarak kendi ihtiyaç ve kazançlarından çok grubun veya örgütün

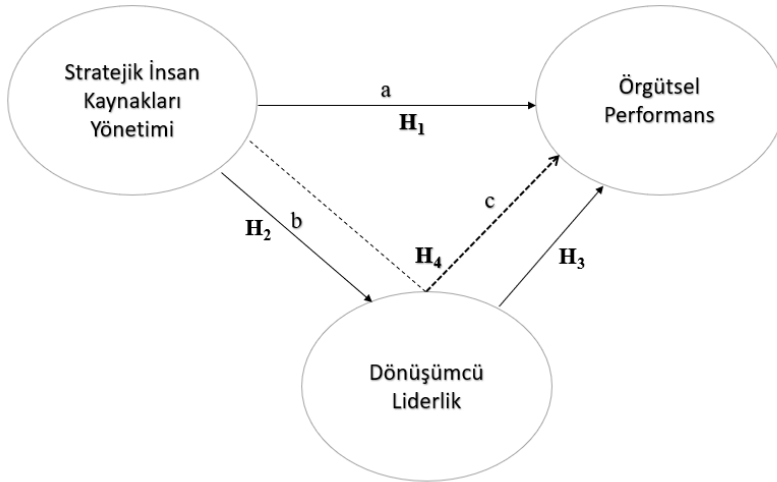
ihtiyaç ve kazançlarını göz önünde bulunduran, örgütün veya izleyicilerinin istek ve ihtiyaçlarını dikkate alan, bunları bir güdüleme yöntemi olarak kullanan ve harekete geçmesine yol açan bir liderlik davranışıdır (Karip, 1998, s.56). Koçel'e göre ekip mensuplarının çalışmaya yönelik etkinliklerini etkilemek ve planlama sürecidir. Jantzi ve Leithwood dönüştürücü liderliği; bir vizyon belirleme ve geliştirme, grup amaçlarının kabulünü güçlendirme, bir davranış modeli oluşturma ve yüksek performans beklentisi şeklinde dört alt başlığı mevcuttur (Çelik, 2007, s.85).

2.Yöntem

2.1 Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırma sınırları içerisinde bağımlı ve bağımsız değişkenler aralığında birlikteliği tespit etmek gayesi ile kullanılan ilişkisel tarama modeli ile çalışmanın modeli ve hipotezleri belirlenmiştir. İlişkisel tarama modeli; değişkenler birlikte değerlendirildiğinde değişiklik gösterip göstermediği ve değişiklik göstermesi durumunda bu farklılığın nasıl ortaya çıktığı incelenmesi amacıyla başvurulan yöntemdir. İki veya ikiden fazla değişkenin ölçmüş olduğu tesirler ve bunların düzeyinin ortaya çıkarılması ile ilişkisel tarama modelinde bir çalışma yapılmıştır (Karasar, 2012, s.123). Bu doğrultuda araştırma modeli ve hipotezleri belirlenmiştir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

H₁: Stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performans üzerinde bir etkisi vardır.

Dünyadaki yeni paradigmalara göre, işletmelerinin başarılarındaki ana sebep yönetime stratejik bir tarzda yaklaşılmasından kaynaklanmaktadır (Barca, 2002/b:9, s.9). Stratejiyi dikkate alarak yürütülen uygulamalar işletmelerde rasyonel kararlar alabilmek, rekabete karşı ayakta kalabilmek için önemli bir nedendir. Aksi takdirde işletme için gelecek kaygısı, belirsizlik hâkim olacak ve sonucunda belki de başarısızlıklar gerçekleşecektir.

Bulut (2022) “stratejik yönetimin kamu yönetimi alanında uygulanması: AFAD örneği “adlı çalışmasında AFAD yöneticisi ve çalışanlarına bir anket uygulanmak suretiyle stratejik yönetim konusundaki algı ve beklentilerinin neler olduğu saptanmak istenmiştir. Ankettten elde edilen analiz sonucunda; AFAD’ da stratejik yönetim daha verimli bir düzeyde uygulanması istenirse ilk olarak proje ve faaliyetler konusunda kurumsal farkındalık gelişmesi, ölçülebilir hedefler ve amaçlar koymak, kurumsal performans daha etkin bir şekilde yönetim tarafından izlenmesi gerekmektedir.

H₂: Stratejik insan kaynakları yönetiminin dönüştürücü liderlik davranışı üzerinde bir etkisi vardır.

Düzgün (2018), işletmelerin devamlı değişen çevrede rekabet üstünlüğü elde edebilen üst düzey yöneticilerin stratejik liderlik özelliklerini ve sahip olduğu sosyal sermayelerinin performans

üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Bu çalışma sonucunda işletmelerden sosyal sermayelerini aktif bir düzeyde kullananların performanslarında pozitif etkiler görülmektedir.

H₃: Dönüşümcü liderlik davranışının örgütsel performans üzerinde bir etkisi vardır.

Örgüt performansının sürdürülebilirliğine ilişkin performans kapsamında Burawat (2017) dönüşümcü liderlik, yalın üretim ve sürdürülebilir performans arasındaki ilişkileri Tayland imalat sanayiinde KOBİ olarak faaliyet gösteren örgütlerdeki orta ve üst düzey yöneticiler kapsamında karma metot kullanılarak nicel anket çalışması uygulanmış, 598 kişiden alınan anket sonucunda dönüşümcü liderlik ile yalın üretim arasında ilişki saptanmaktadır.

Dönüşümcü liderlik kapsamında organizasyonel ve operasyonel düzeyde değişimlerin yönetilip örgüt içerisine yerleştirildiği, ekonomik ve çevresel düzeyde dağınık bir düzenin organize edildiği, sosyal anlamda ise insan sermayesine katkı yapıldığı sonucuna göre örgüt performansı ile dönüşümcü liderlik arasındaki bir ilişkinin var olduğu ve iyileştirdiği savunulmaktadır (Birasnav, Rangnekar ve Dalpati, 2010, s.236).

H₄: Stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performans üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderlik davranışının aracı rolü vardır.

Bacharach (1989) yaptığı bir çalışmada dönüşümcü liderlik ve diğer liderlik türleri arasındaki farklılıkları tespit etmek amacıyla okul müdürlerinin dönüşümcü liderlik özelliklerinin öğretmenlerin görev duygularını pekiştirdiği, motivasyon düzeyini artırdığı, gelişime açık olmaya teşvik ettiği tespit edilmiştir. Buna benzer diğer Bush ve Glower (2014) ve Kurland, Philip B. ve Ralph Lerner (2010) dönüşümcü liderlik davranışının ölçümü hakkında yapılan çalışmalara örnek verilebilir.

Milli Eğitim Bakanlığı Merkez Teşkilatı yöneticilerinin örgütsel değişimi yönetme yeterlikleri ile stratejik liderlik davranışı arasındaki ilişkinin incelenmesi sonucunda merkez teşkilatı üst düzey yöneticilerinin idari yöneticilik nitelikleri taşımaktadır. Ayrıca stratejik liderlik ve örgütsel değişim yönetimi arasında yüksek düzeyde olumlu bir ilişki vardır (Çoban, 2016, s.178).

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Ankara ilinde hizmet sektörü bünyesinde faaliyet gösteren kamu ve özel kurum/işletmelerde çalışan yönetici ve işgörenler oluşturmaktadır. Ankara ilinde yaklaşık 1.887.000 çalışan olduğu istatistiksel olarak görülmektedir. Bu çalışanların %72,13'lük kısmının yani 1.361.000 çalışanın hizmet sektöründe faaliyet gösterdiği sonuçlarına ulaşılmaktadır (TÜİK, 2017). Evrenin çok geniş bir kütleye sahip olması nedeniyle evrenin tamamına ulaşılmasının mümkün olmamasından dolayı örneklem seçilmesi tercih edilmiştir. Evreni temsil eden örneklem grubunun oluşturulması amacıyla olasılıklı örneklem yöntemleri içinde yer alan basit tesadüfi örneklem yöntemi esas alınmıştır. Araştırma kapsamında örneklem sayısının belirlenmesi amacıyla, Yazıcıoğlu' nun (2004) 0,05 önem düzeyinde beş yüz bin ve üzeri evren büyüklüğü için geçerli olan 384 örneklem büyüklüğü esas alınmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonu 16.12.2022 tarihli 10 sayılı toplantısında (Araştırma Kodu: 2022/329) etik olarak bir sakınca olmadığına karar verilmiştir. Alınan izin kapsamında, katılımcılara uygulanan anket formları hakkında gerekli açıklamalar yapılarak, gönüllülük esasına dayalı olarak anket formlarını doldurmaları istenmiştir. Uygulamada hatalı anket formları analiz kapsamına dâhil edilmeyerek, toplamda 412 geçerli anket formu ile araştırmanın veri seti oluşturulmuştur.

Anket formu Stratejik İnsan Kaynakları Ölçeği, Örgütsel Performans Ölçeği ve Dönüşümcü Liderlik Ölçeğini kapsamaktadır. Stratejik İnsan Kaynakları Ölçeği için Çelik'in (2019) "İstanbul

Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü'nde Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminin Kurumsal İletişim, Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Performansa Etkisi ” adlı doktora çalışmasında yer alan Ayşe Cingöz'ün (2011) Green ve arkadaşlarının (2006) çalışmaları ile Golden ve Ramanujam (1985), Lundy (1994), Martel ve Carroll (1995), Delery ve Doty (1996), Delery (1998), Stroh ve Caligiuri (1998), Wright ve Snell (1998), Becker ve Huselid (1999), Boxall ve Purcell (2000), Kazmi ve Ahmad (2001), Armstrong (2006), Becton ve Schraeder (2009) gibi araştırmacıların çalışmalarından oluşturduğu, “Stratejik İnsan Kaynakları 125 Yönetiminin Örgütsel Performans ve İç Girişimcilik (Girişimsel Performans) Üzerine Etkileri: Kayseri İmalat Sanayinde Bir Araştırma” doktora tez çalışmasından yararlanılarak ortaya çıkarılan 30 adet stratejik insan kaynakları yönetimi kavramı ile ilişkin ölçek yer almaktadır. İlk 7 soru SİKY'nin yatay boyutunu ölçerken, 21.soruya kadar ise dikey boyutu ölçmektedir. Diğer sorular ise SİKY'nin genel yapısı ile ilişkilidir. Ankette 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır.

Örgütsel Performans Ölçeği; Kaymakçı (2022) “Stratejik yönetim uygulamalarının örgüt performansı üzerindeki etkisinde çalışan memnuniyetinin moderatör rolü: İstanbul'da lise ve ortaokul eğitimi veren özel kurumlar” üzerine bir araştırma nicel yöntemle tasarlanmış araştırmadan, Örgütsel performans ölçeğinde; 1 (Çok kötü), 2 (Kötü), 3 (Orta derecede), 4 (iyi), 5 (Çok iyi) 'ye kadar değişen 5'li Likert ölçeği göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. SİKY ölçeği; Mehmet Birinci'nin doktora tezinde yer alan 17 ifadeden oluşan ölçek, çalışmaya uyarlanarak kullanılmıştır. Anket, ifadelerinin düzenlenmesinde, Kahraman (2009), Özgür (2007), Yılmaz (2007), Doğan (2008) ve Taş'ın (2007) araştırmalarından faydalanılarak Birinci tarafından geliştirilmiştir.

Dönüşümcü Liderlik Ölçeği; Yavuz (2008) Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik davranışının örgütsel bağlılığa etkisinin analizi araştırmasının evrenini turizm sektöründe faaliyet gösteren Antalya, Aydın ve Muğla'daki dört ve beş yıldızlı otellerde ve tatil köylerinde çalışan iş görenler oluşturmakta olan doktora tezinden istifade edilmiştir. Yavuz'un araştırmasında kullanmış olduğu Dönüşümcü Liderlik Ölçeği, Allen ve Meyer tarafından geliştirilmiş ve *idealized influence* (idealleştirerek etkilemek), izleyenler açısından *inspiration* (ilham verici liderlik etme), *intellectual stimulation* (zihinsel teşvik) ve son alt boyut olan *individualized consideration* (bireysel ilgi) 'dan oluşmaktadır. Ölçeğin ilk 20 ifadesi örgütsel bağlılığı ölçmeye yönelik, sonraki 20 ifadesi dönüşümcü liderliği ve diğer 16 ifadesi etkileşimci liderliği ölçmeye yönelik ifadelerdir. Bahsedilen bu ifadelerden 21 ve 28 sıra numaralı olanlar dönüşümcü liderliğin karizma ve ideal etki ile ilişkin boyutunu ölçmektedir.

3. Bulgular

Tablo 1: *Betimsel istatistikler*

Değişkenler	n	%	
Doğum Tarihi	1946-1964	9	2,2
	1965-1979	77	18,7
	1980-1999	273	66,3
	2000 yılı ve sonrası	53	12,9
Cinsiyet	Erkek	262	63,6
	Kadın	150	36,4
Öğrenim Durumu	İlköğretim	8	1,9
	Ortaöğretim	75	18,2
	Ön lisans	114	27,7
	Lisans	174	42,2
	Lisansüstü	41	10,0
Kurum türü	Kamu	251	60,9
	Özel	161	39,1
Medeni Hal	Evli	208	50,5
	Bekâr	204	49,5
Kurumdaki Çalışma Süresi	1 yıldan az	67	16,3
	1-5 yıl	155	37,6
	6-10 yıl	95	23,1
	11-15 yıl	39	9,5
	16 yıl ve üstü	56	13,6
Mesleki Kıdem	1 yıldan az	62	15,0
	1-5 yıl	131	31,8
	6-10 yıl	89	21,6
	11-15 yıl	55	13,3
Gelir Durumu	16 yıl ve üzeri	75	18,2
	5500-7250 TL	101	24,4
	7251-10250 TL	119	28,9
	10251-15000 TL	127	30,8
Pozisyon	15000 TL üzeri	65	15,8
	İşgören-Memur	286	69,4
	Alt Kademe Yönetici	43	10,4
	Orta Kademe Yönetici	65	18,8
	Üst Kademe Yönetici	18	4,4
Sektör	Sağlık	84	20,4
	Eğitim	60	14,6
	Adalet	13	3,2
	Güvenlik	38	9,2
	Turizm	20	4,9
	Finans	17	4,1
	Medya	5	1,2
	Ulaşım	18	4,4
Diğer	157	38,1	
Total	412	% 100	

Tablo 1’de incelemeye dâhil olan kişilerin demografik faktörler incelendiğinde; kişilerin cinsiyet farklılıklarına ilişkin dağılımın %63,6 (n=262)’inin erkek cinsiyete sahip kişilerin, %36,4 (n=150)’unun ise kadın cinsiyetine sahip kişilerin yer aldığı ulaşılmaktadır. Katılım sağlayan kişilerin yaş farklılığı incelendiğinde; %2,2 (n=9)’inin 1946-1964 yılları içerisinde, %18,7 (n=77)’inin 1965-1979 yılları içerisinde, % 66,3 (n=273)’ünün 1980-1999 yılları içerisinde ve %12,9 (n=53)’sının ise 2000 yılı sonrası doğum tarihleri içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Araştırmaya dâhil olan kişilerin medeni halleri incelendiğinde %50,5 (n=208)’inin evli kişiler, %49,5(n=204)’ünün ise bekâr kişileri kapsadığı görülmektedir. Eğitim seviyeleri incelendiğinde

kişilerin; %1,9 (n=8)'inin ilköğretim aralığında, %18,2 (n=75)'inin ortaöğretim aralığında, %27,7 (n=114)'ünün ön lisans aralığında, %42,2 (n=174)'ünün lisans aralığında ve %10,0 (n=41)'inin ise lisansüstü aralığında olduğu ortaya çıkmıştır. İşgörenlerin kurumda veya işletmede yer alma süreleri incelendiğinde %16,3'ünün (n=67)'sinin 1 seneden az, 1-5 sene arası %37,6'sının (n=155) ifadeleriyle karşılaşılmakta, 6-10 yıl arası %23,1 (n=95), 11-15 sene arası %9,5 (n=39) olduğu ve 16 sene ve üzeri işte göreve devam ediyor olma süresinin %13,6 (n=56) olduğu tespit edilmiştir. İşgörenlerin mesleki kıdem süreleri incelendiğinde, %15,0'nın (n=62) 1 seneden az, 1-5 sene arası %31,8'inin (n=131) kapsadığı ortaya çıkmakta, 6-10 sene arası %21,6 (n=89), 11-15 sene arası, 11-15 sene arası %13,3'ünün (n=55) ve 16 sene üzere mesleki kıdem aralığının %18,2 (n=75) oluşturduğu tespit edilmektedir. İşgörenlerin gelir durumlarını gösteren ifadelerle bakıldığında %24,5'unun (n=101) 5500-7250 TL arasında bulunduğu, %28,9'unun (n=119) 7251-10250 TL aralığında, %30,8'inin (n=127) 10251-15000 TL aralığında ve 15000 TL'den fazla gelir boyutuna ait olan kütlelerin ise %15,8(n=65) rakamlarında gelir boyutuna ait olduğu görülmektedir. Kişilerin örgüt türlerine bakıldığında %60,9'unun (n=251) kamu kurumun, %39,1'inin (n=161) ise özel sektörde görev yaptığı tespit edilmiştir. Kişilerin çalışma konumuna dikkat edildiğinde, %69,4 (n=286) oranında ağırlığın işgören/memur grubunda olduğu, %10,4 (n=43) oranında alt kademe yönetici, %18,8 (n=65) oranında orta kademe yönetici ve %4,4 (n=18) oranında üst kademe yönetici konumunda çalışıldığı görülmektedir. Bireylerin çalışılan sektör açısından incelendiğinde, %20,4(n=84) oranında sağlık, %14,6(n=60) oranında eğitim, %3,2(n=13) oranında adalet, %9,2(n=38) oranında güvenlik, %4,9(n=20) oranında turizm, %4,1(n=17) oranında finans, %1,2(n=5) oranında medya, %4,4(n=18) oranında ulaşım, %38,1(n=157) oranında diğer sektörler incelenmiştir.

Tablo 2: Normallik dağılımı

	Çarpıklık	Basıklık	Durum
SİKY Ölçeği	0,457	-0,283	Normal
Örgütsel Performans Ölçeği	0,222	0,151	Normal
Dönüşümcü Liderlik Ölçeği	-,377	-,252	Normal

Yapılan araştırma kapsamında kullanılmış olan ölçeklerin normallik analizi sonucunda ortaya çıkan ifadeler Tablo 2'de yer almaktadır. Tabloda yer alan çarpıklık ve basıklık ifadelerinin $\pm 1,5$ aralığında bulunması normal dağılım olarak ifade edilebilecektir. -1,5 ile +1,5 aralığının kalan çarpıklık ve basıklığa ilişkin ifadeleri, yüksek oranda normal bir şekilde dağılım gösterdiği belirlenmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2013, s.117).

Tablo 3: Güvenirlilik analizi

	İfade Sayısı	Cronbach's Alfa
SİKY Ölçeği	30	,965
Örgütsel Performans Ölçeği	17	,972
Dönüşümcü Liderlik Ölçeği	20	,964

Ölçeklerin güvenilirliğini ortaya çıkarmak amacıyla güvenilirlik analizinden faydalanılmıştır. Cronbach alfa katsayısı ölçeğin güvenilirliği yönünde bireyleri bilgilendirmektedir. Katsayı 0 ile 1 aralığında olacak şekilde bahsedilmektedir. Alfa (α) katsayısına ilişkin olacak şekilde ölçeğin güvenilirliği gayesi ile ifade etme şekli; (Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu ve Yıldırım, 2010, s.135); “.80 \leq α < 1.00” ise ölçek büyük oranda güvenilir bir ölçek olduğunu gösterir. Bu noktada ölçeklerin güvenilirlik seviyelerinin “yüksek derecede güvenilir” rakamlara ait olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4: Korelasyon Analizi

n=412		Örgütsel Performans	Dönüşümcü Liderlik
SİKİY	p	,613**	,598**
	r	.000	.000
Örgütsel Performans	p		,622**
	r		.000

** p<0,01 * p<0,05

Değişkenler arasından ilişkinin var olup olmadığını ortaya çıkarmak niyetiyle korelasyon analizinden yardım alınmıştır. Korelasyon analizi, iki farklı değişkenin birbirleriyle olan ilişkisinin doğrultusunu ve bu ilişkinin ne seviyede olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla basit doğrusal korelasyon analizi uygulanmaktadır. Yapılan basit doğrusal korelasyon analizine göre; 0-0,29 aralığı zayıf düzeyde ilişkinin var olduğunu, 0,30-0,64 aralığı orta düzeyde ilişkinin var olduğu, 0,65-0,84 arası kuvvetli düzeyde ilişkinin var olduğu ve 0,85-1 arası çok kuvvetli ilişkinin var olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Ural ve Kılıç, 2018, s.232).

Değişkenlerin birbiri ile olan ilişkisinin belirlenmesi amacıyla uygulanmış olan korelasyon analizi bulguları; örgütsel performans ile dönüşümcü liderlik tarzı arasında orta düzeyde bir ilişkinin mevcut olması sonucu ortaya çıkmıştır (p<0,01, r=,622). SİKİY ile örgütsel performans arasında pozitif ve karşılıklı orta düzeyde bir ilişki ortaya çıkmıştır (p<0,01, r= -,613). SİKİY ile dönüşümcü liderlik tarzı arasında orta düzeyde ve anlamlı bir ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir (p<0,01, r= -,598). Yapılan analizler sonucunda çıkan sonuçlar çerçevesinde; H₁ “SİKİY ile Örgütsel performans arasında bir ilişki vardır.”, H₂ “SİKİY ile dönüşümcü liderlik arasında bir ilişki vardır.” ve H₃ “Örgütsel performans ile dönüşümcü liderlik arasında bir ilişki vardır.” hipotezleri desteklenmiştir.

Tablo 5: Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminin Örgütsel Performans Düzeyine Etkisi

Değişkenin adı	B	SH	Beta	t	p	R	R ²
Sabit	1,340	,132		10,16	.000		
Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi	,610	,039	,613	15,70	.000	,613	,376

F:246,669 p<.001

Bağımlı Değişken: Örgütsel Performans

Araştırmada belirlen model doğrultusunda bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin var olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Uygulanmış olan basit doğrusal regresyon analizi sonucunda F ifadesinden faydalanılarak ortaya çıkan ifadenin kabul edilebilir olduğu ortaya çıkmıştır. (F=246,669 p<.001).

Bağımsız değişken olan stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performansı düzeyinde %37,6 oranında açıklayıcısı olduğu (R²=,376) ve pozitif (β=,610) bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda stratejik insan kaynakları yönetimi anlayışının uygulanışında bir birimlik artışın örgütsel performans düzeyi üzerinde, 610 birimlik artışa sebep olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6: *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminin Dönüşümcü Liderlik Algısına Etkisi*

Değişkenin adı	B	SH	Beta	t	p	R	R ²
Sabit	1,129	,150		7,54	.000		
Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi	,664	,044	,598	15,08	.000	,598	,357
F:227,692 p<.001							
Bağımlı Değişken: Dönüşümcü Liderlik							

Araştırmada belirlen model kapsamında bağımsız değişkenin aracı rol değişkenine etkisinin var olup olmadığını tespit etmek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan basit doğrusal regresyon analizi kapsamında F ifadesinden faydalanılarak ortaya çıkan kabul edilebilir sonucuna ulaşıldığı anlaşılmıştır (F=227,692 p<.001). Bağımsız değişken olan stratejik insan kaynakları yönetiminin dönüşümcü liderlik algısının %35,7 oranında açıklayıcısı olduğu (R²=,357) ve pozitif (β=,610) bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda stratejik insan kaynakları yönetimi anlayışının uygulanışında bir birimlik artışın dönüşümcü liderlik algısı üzerinde, 664 birimlik artışa sebep olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7: *Dönüşümcü Liderlik Algısının Örgütsel Performans Düzeyine Etkisi*

Değişkenin adı	B	SH	Beta	t	p	R	R ²
Sabit	1,502	,119		12,60	.000		
Dönüşümcü Liderlik	,557	,035	,622	16,09	.000	,622	,387
F:259,086 p<.001							
Bağımlı Değişken: Örgütsel Performans							

Araştırmada belirlen model kapsamında aracı rol değişkeninin bağımlı değişkene olan etkisinin var olup olmadığını tespit etmek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan Basit doğrusal regresyon analizi kapsamında F ifadesinden faydalanılarak ortaya çıkan ifadenin anlamlı olduğu görülmüştür (F=259,086 p<.001). Aracı rol değişkeni olan dönüşümcü liderlik algısının örgütsel performans düzeyinde %38,7 oranında açıklayıcısı olduğu (R²=,357) ve pozitif (β=,557) bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda dönüşümcü liderlik algısının bir birimlik artışının örgütsel performans düzeyi üzerinde, 557 birimlik artışa sebep olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 8: *Değişkenler Arasındaki Aracı Rol Testi-1 (Hayes Process Makro-Model 4)*

Dönüşümcü Liderliğin Aracı Rolü	Toplam Etki (c)	Doğrudan Etki (c')	Dolaylı Etki (a*b)	Bootstrap Güven Aralığı BOLLCI/BOULCI	Aracılık Durumu
SİKY-PER	0,478	0,373	0,237	0,167/0,312	Kısmi Aracı Etki

* 5000 örneklem üzerinden elde edilen bootstrap sonuçlarını göstermektedir. SH: standart hata, BOLLCI: boot güvenirlilik aralığının düşük düzeyi ve BOULCI: boot güvenirlilik aralığının yüksek düzeyi.

Test sonucunda ortaya çıkan aracı rol etkisi incelendiğinde, stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performans (cβ=,478; p<0,001) değişkeninde doğrudan pozitif yönde bir etkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Stratejik insan kaynakları yönetiminin dönüşümcü liderlik (aβ=,373; SHa=,044; p<0,001), dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyon (bβ=,237; SHa=,037 p<0,001) üzerinde pozitif yönde bir etkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Stratejik insan kaynakları yönetimi ile dönüşümcü liderlik birlikte analize tabi tutulduğunda, stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performans (cβ=,412<cB=,631) değişkenindeki etkisinde düşme görülmüştür. Bootstrap güven aralığı değerlerinin (BOLLCI-BOULCI) ikisinin de (%95 G.A:

0,190/0,342) sıfırın üzerinde olduğu görülmüştür. Dönüşümcü liderliğin bu etki üzerinde nispeten aracı rolünün bulunduğu görülmüştür. Ayrıca kurulan modelin anlamlı ve kabul edilebilir olduğu görülmüştür ($p < 0.001$).

4. Sonuç ve Tartışma

Örgüt yapısının stratejik insan kaynakları yönetimi çerçevesinde düzenlenmesi ve yönetilmesi örgüt performansını pozitif yönde etkilemektedir. Örgütün istenen hedef ve amaçlara ulaşmasında liderin tutumu önem arz etmektedir. Bunun neticesinde yöneticinin geleneksel liderlik yaklaşımları dışında farklı yaklaşım tarzlarına yönelmesi gerekmektedir. Modern liderlik tarzından biri olan dönüşümcü liderlik, örgütün performansını en üst düzeye çıkarmayı amaçlarken bu amaç doğrultusunda stratejik insan kaynakları yönetim politikalarından da yardım alan kişidir. Yapılan çalışma kapsamında örgütlerde stratejik insan kaynakları yönetimi ile performans ilişkisinde dönüşümcü liderliğin aracı rolü incelenmiştir. Araştırmanın temel amacı stratejik insan kaynakları yönetimi ile performansın etkisinde dönüşümcü liderliğin aracı rolü olup olmadığını incelemek ve diğer amaçları olarak bahsedilen üç değişkenin birbirlerine olan etkisinin var olup olmadığını tespit etmektir.

Bu konuya ilişkin literatürde birçok benzer çalışma bulunmaktadır. Araştırma konusu kapsamında literatürde yer alan; Küçükaltan, B., Mert, G. (2010) tarafından dönüşümcü liderlik ve örgüt performansı arasındaki ilişkinin var olup olmadığını tespit etmek amacıyla İstanbul'da imalat sanayide çalışan 390 kişiden elde edilen verilerin analizi neticesinde dönüşümcü liderlik, örgütsel performans arasında olumlu bir ilişkinin var olduğu saptanmıştır. Buna ek olarak araştırma konusuna benzer Başpınar (2016), Derelioğlu (2020), Çoban (2016), Başaran (2016), Kırılmaz (2012), Arıkan (2021), Kozcu (2020) ve Alici'nin (2020) çalışmaları da örnek teşkil etmekte ve araştırma konusunu destekler niteliktedir.

Ankara şehrinde hizmet alanında varlığını sürdüren kamu ve özel kurum/ işletmede görev alan çalışanlar araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Nicel veri toplama yöntemlerinden biri olan anket tekniği aracılığıyla bilgiler toplanmıştır. Var olan verilere ilişkin olarak ilişkisel tarama modelinden faydalanılarak araştırmanın modeli ve hipotezlerinin oluşturulması sağlanmıştır. Elde edilen hipotezlerden yola çıkılarak gerekli analizlerden faydalanılmış ve elde edilen verilere ilişkin bulgular yorumlanmıştır.

Yapılan çalışma çerçevesinde elde edilen verilere göre, SİKY ile örgütsel performans arasında orta seviyede bir ilişkinin bulunması ve bunun yanı sıra anlamlı ve pozitif bir ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgu çerçevesinde SİKY, örgütsel performansı desteklemekte ve örgütlerde performansın işletme veya kurumda önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda dönüşümcü liderlik davranışları neticesinde örgütsel performansta pozitif etkiler ortaya çıkabilecektir ve ayrıca örgütün yanı sıra işgörenler de bu durumdan psikolojik anlamda olumlu etkilenebilecektir. Yapılan araştırma sonrası bulunan bu sonuçlar kuramsal yapıyı desteklemektedir ve dönüşümcü liderlik tarzının örgütler bakımından pozitif sonuçlara sebep olduğu görülmektedir. Dönüşümcü liderlik tarzının örgüt içi olumlu gelişmeleri destekleyebilecek denetim ve eğitim politikalarını geliştirmesinin yanı sıra örgüt yapısında zarar verici eylemlere de engel olması gerekmektedir.

Yapılan araştırma çerçevesinde elde edilmiş olan diğer bir bulgu; dönüşümcü liderlik tarzı ile örgütsel performans arasında pozitif yönlü ve orta düzeyde bir ilişkinin varlığından bahsetmek mümkündür. Dönüşümcü liderlik tarzının yer aldığı örgütte, örgüt performansının da bu var oluştan pozitif yönde etkilendiği görülmektedir. Bu pozitif etkinin varlığının nedenleri arasında; liderin görev ve sorumluluklarının bilincinde olması ve bunu örgüte olumlu yönde yansıtması, her bireyin hakkını ayrı ayrı gözetiyor olmak, örgüt içi çalışma düzenini sağlamak ve iş paylaşımını en doğru şekilde yerine getirmek, çalışma ortamı içerisinde işgörenin bağlılık düzeyini artırmak ve buna ilişkin politikaları benimsemek şeklinde ifade edilebilmektedir. Böyle bir noktada örgütte

aktif olarak yer alan liderin tutumu ve çalışana olan tavrı ne kadar olumlu ise örgüt performansının da o denli pozitif yönde etkilendiği saptanmıştır. Örgütlerde yer alan kontrol ve denetim mekanizmalarının örgüt performansına zarar verici etkilerinden arındırmak amacıyla çeşitli eğitim yolları ve cezalandırma yolları tercih edilebilir.

Dönüşümcü liderlik ile örgütsel performansın orta düzeyde pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada örgüt performansını artırmak amacıyla örgütlerde dönüşümcü bir lider bakış açısıyla işgörenlerin istek ve taleplerine kulak vermek, duygu ve düşüncelerini dinleyip saygılı olmak, örgüt yapısı içerisinde tehdit, fiziksel şiddet ve taciz gibi olumsuz davranışların olmamasını sağlamak var ise de arındırmak gerekmektedir.

Yapılan çalışma çerçevesinde ortaya çıkan model dâhilinde oluşturulmuş hipotezler ve var olan çalışma problemi kapsamında “H₁, H₂, H₃, H₄, H₅” hipotezleri onay verilmiştir. Araştırma konusuna ilişkin benzer çalışmalar incelendiğinde dikkat çeken yapılan diğer çalışma sonuçlarını da destekler nitelikte olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan araştırma kapsamında zamansal ve maddi kısıtların bulunması örneklem grubunun Ankara ili kamu ve özel hizmet sektörünü içermesi zorunluluğuna itmiştir. İncelenmiş araştırmanın diğer çalışmaların haricinde başka örneklem kütlelerinde çalışılmış olması, gelecek diğer incelemelere öneri boyutunda sunulmaktadır. İşletme/kurumlarda SİKY uygulamalarının ne seviyede uygulandığı ve örgüt açısından ne tür olumlu ya da olumsuz etkilerinin görüldüğü yapılmış olan çalışma çerçevesinde derinlemesine incelenmiştir. Bu noktada bu alanda yapılan çalışmalar genişletilebilir, farklı örneklem grupları üzerinde uygulanabilir. Bu nedenle araştırma konusunun bir örgüt yapısı için önemli olması akademik alanının ve örgüt yönetim mekanizmasının yakından ilgilenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akgemci, T., Ögüt, A. ve Demirsel, M. T. (2007). Akademik personelin mesleki tükenmişlik düzeyinin belirlenmesine yönelik bir araştırma: Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. örneği. 15. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Sakarya*. Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F., 320-327.
- Alici, İ. (2020). *Algılanan örgütsel destek ile örgütsel sinizmin örgütsel performansa olan etkisinde pozitif psikolojik sermayenin aracılık etkisi*. [Doktora tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2010). *Sosyal bilimler araştırma yöntemleri*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Arıkan, Ö. (2021). *Organizasyonların örgütsel performansının artırılmasında rekabet stratejilerinin etkisi, girişimciliğin aracılık rolü: Mersin bölgesi*. [Doktora tezi, Toros Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Bakoğlu, R. (2001). Örgütsel performans kavramı ve gelişimi. *Öneri*, 4(15), 39-45.
- Barca, M. (2002/a). Yeni ekonomide bilgi yönetiminin stratejik önemi. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi bildiri kitabı* içinde (ss. 10-11.). İzmit.
- Barca, M. (2002/b). *Stratejik yönetim yaklaşımları. Modern yönetim yaklaşımları*. (İ. Dalay-R. Coşkun, Çev.), İstanbul: Beta Yayınları.
- Başaran, H. (2016). *Üniversitelerde stratejik yönetim anlayışının temel yönetim süreçleri açısından analizi: Kamu üniversiteleri örneği*. [Doktora tezi, Dumlupınar Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.

- Başpınar, N. (2016). *Stratejik yönetimde performans ölçümü ve dengeli sonuç kartı'nın uygulanabilirliği: İstanbul Büyükşehir ve ilçe belediyeleri*. [Doktora tezi, Beykent Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Becker, B. E. ve Huselid, M. A. (1999). Overview: Strategic human resource management in five leading firms. *Human Resource Management*, 38(4), 287-301.
- Becton, B. J. ve Schraeder, M. (2009). Strategic human resource management: Are we there yet?. *Journal for Quality&Participation*, 31(4), 11-18.
- Birasnav, M., Rangnekar, S. ve Dalpati, A. (2010). Transformational leadership, interim leadership, and employee human capital benefits: An empirical study. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 5, 1037-1042.
- Birinci, M. (2012). *Türkiye'de üniversitelerin stratejik yönetim uygulamalarının kurumsal performansa etkileri: Devlet ve vakıf üniversitelerinin karşılaştırmalı Analizi*. [Doktora tezi, Beykent Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Birinci, M. (2014). Üniversitelerde stratejik yönetim uygulamalarının performansa etkileri: Devlet ve vakıf üniversitelerinin karşılaştırmalı analizi. *Sabahattin Zaim Üniversitesi Yüksek Öğretim Dergisi*, 4(3), 135-147.
- Boxall, P. ve Purcell, J. (2000). Strategic human resource management: Where have we come from and where should we be going?. *International Journal of Management Review*, 2(2), 183-203.
- Brown, M. W. ve Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit. Testing structural equation models. *Testing structural equation models*, edited by Bollen, K. A. & Long, J.S., in (pp. 136-162). Newbury Park, CA:Sage.
- Bulut, Ö. (2022). *Stratejik yönetimin kamu yönetimi alanında uygulanması: AFAD örneği*. [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Burawat, P. (2017). The mediate effect of lean manufacturing on the relationship between transformational leadership and sustainability performance in thai SMEs. *International Journal of Applied Engineering Research*, 12(21), 11647-11657.
- Bush, T. ve Glover, D. (2014). School leadership models: what do we know? *School leadership and management*, 34(5), 553-571.
- Cingöz, A. (2011). *Stratejik insan kaynakları yönetimi ve stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel performans ve iç girişimcilik üzerindeki etkileri: Kayseri imalat sanayinde bir araştırma* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Çelik, V. (2015). *Eğitimsel liderlik (8.Baskı)*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Çelik, V. (2019). *İstanbul Gençlik ve Spor İl Müdürlüğünde stratejik insan kaynakları yönetiminin kurumsal iletişim, örgütsel bağlılık ve örgütsel performansa etkisi*. [Doktora tezi, İstanbul Gedik Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Çoban, Ö. (2016). *Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı yöneticilerinin örgütsel değişimi yönetme yeterlikleri ile stratejik liderlik davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Delery, E. J. ve Doty, H. D. (1996). Modes of theorizing in strategic human resource management: Tests of universalistic, Contingency, and configurational Performance Predictions. *Academy of Management Journal*, 39(4), 802-835.

- Den Hartog, D.N. ve House, R.J. ve diğ erleri. (1999). Culture specific and cross-culturally generalizable implicit leadership theories: Are attributes of charismatic/transformational leadership universally endorsed?, *Leadership Quarterly*, 10(2), 219-256.
- Doğ an, T. (2008). *Strateji tipleri ve stratejik yönetim süreçlerinin firma performansına etkileri*. [Doktora tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Drucker, P. (1999). *Management*. (1.Baskı). USA: Taylor & Francis.
- Düzgün, A. (2018). *Stratejik liderlik, sosyal sermaye ve performans arasındaki ilişkiler: ISO 500 işletmelerinde nitel bir araştırma*. [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Emmy van Esch, Wei, L. Q. & Chiang, F. F. (2018). High-performance human resources practices and firm performance: the mediating roel of employees' competencies and the moderating role of climate for creativity. *The International Journal of Human Resource Management*, 29(10), 1683-1708.
- Genç, N. ve Halis, M. (2006). *Kalite liderliği*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gilani, M. H. N., Zadeh, M. S. & Saderi, H. R. (2012). The role of strategic human resource management in creation of competitive advantages (case study: a commercial organization in Malaysia). *International Journal of Business and Social Science*, 3(16), 225-238.
- Golden, K. A. (1985). Vasudevan Ramanujam; Between a dream and a nightmare: On the integration of the human resource management and strategic business planning processes, *Human Resource Management*, 24(4), 429-452.
- Green, K. W., Cindy W. & Dwayne W., (2006). The Impact of strategic human resource management and HR professionals' Work attitude and work performance", *International Journal of Human Resource Management*, 17(4), 559-579.
- Guest, D. E. (1997), Human resource management and performance: A Review and research agenda, *The International Journal of Human Resource Management*, 8(3), 263-276.
- Güçlü, N. (2003). Stratejik yönetim. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(6), 61-85.
- Hallinger, P. (2003) Leading educational change: Reflections on the practice of instructional and transformational leadership. *Cambridge Journal of Education*, 33, 329-352.
- Huselid, M.A. & Becker, B. (1996). Methodological Issues in cross-sectional and panel estimates of the human resource-firm performance link. *Industrial Relations*, 35(3), 400-422.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma yöntemi kavramlar ilkeler teknikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karip, E. (1998). Dönüşümcü liderlik. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(16), 443-465.
- Kaymakcı, T. (2022). *Stratejik yönetim uygulamalarının örgüt performansı üzerindeki etkisinde çalışan memnuniyetinin moderatör rolü: İstanbul'da lise ve ortaokul eğitimi veren özel kurumlar üzerine bir araştırma*. [Doktora tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Kazmi, A. ve Ahmad, F. (2001). Differening approaches to strategic human resource management. *Journal of Management Research*, 1(3), 133-140.
- Kırılmaz, M. (2012). *Kamu kurumlarında stratejik yönetim: İçişleri Bakanlığı örneği*. [Doktora tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.

- Koçel, T. (2011). *İşletme yöneticiliği*. İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Kozcu, G. (2020). *Örgütsel öğrenme yeteneği, örgütsel dayanıklılık, örgütsel performans ve pazar türbülansı: Durumsal aracılık modeli*. [Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Kurland, Philip B. ve Ralph Lerner, (1987). *The Founders' constitution*. Chicago: University of Chicago Press, Erişim Tarihi: 10.10.2022. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.
- Küçükaltan, B., Mert, G. (2010). Örgütlerde dönüşümcü liderlik ve performans ilişkisinin değişim mühendisliği aracı rolünde incelenmesi: İmalat sanayii örneği. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, [Özel sayı]. 15(1), 5065-5095.
- Lundy, O. (1994). From personel management to strategic human resource management. *The International Journal of Human Resource Management*, 5(3), 687-720.
- Martel, K., ve Stephen, J. C. (1995). How strategic is HRM?. *Human Resource Management*, 34(2), 253-267.
- Özgür, G. (2007). *Denizli Kobi'lerinde stratejik yönetim*. [Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2022). *Türkiye kamu istihdamı*. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/kamu-istihdami/>
- Stroh, L. K. ve Caligiuri, P. M. (1998). Strategic human resources: A New source for competitive advantage in the global arena. *The International Journal of Human Resource Management*, 9(1), 1-17.
- Şahin, A. (2003). *Yönetici liderlik*. İstanbul: Beyaz Yayınları.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6.Baskı). Boston: Allyn and Bacon.
- Taş, A. (2007). *Türk yönetim tarzı (Örgütlenme, sahiplik, insan kaynakları ve stratejik yönetim boyutlarıyla)*. [Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- TÜİK, (2017). *İstatistik veri portalı 2017*. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/>.
- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2018). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi* (5. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Wright P.M., G.C. McMahan, S.A. Snell, B. ve Gerhart (2001). Comparing Line and HR Executives' Perceptions of HR Effectiveness: Services: Services, Roles, and Contributions. *Human Resource Management*, 40(2), 111-123.
- Wright, P. M. ve Snell, S. A. (1998). Toward A Unifying Framework For Exploring Fit and Flexibility in Strategic Human Resource Management. *Academy of Management Review*, 23(4), 756-772.
- Wright, P.M., Gardner, T. M., Moynihan, L.M. ve Allen, M. R., (2005), The Relationship Between HR Practices and Firm Performance: Examining Causal Order. *Personnel Psychology*, 58, 409-446.
- Yavuz, E. (2008). *Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik davranışının örgütsel bağlılığa etkisinin analizi*. [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayınları.

Yılmaz, F. ve Ünsar, S. (2007). Performans değerlendirme sistemi ve kullanım alanları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9(1), 35-57.

RELIGIOSITY, ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT DYNAMICS: AN INTERNATIONAL PERSPECTIVE*

Hüseyin Safa ÜNAL¹

Abstract

This study examines the relationship between religiosity and economic growth as an indicator of modernization. It also examines the relationship between religiosity and various dimensions of development such as educational attainment, mortality rate, and urbanization. To this end, average country-level data from 6 different survey waves of the World Values Survey, spanning the period 1989-2022, and various data sources, including the World Christian Encyclopedia, Religion and State Project, Penn World Table, World Development Indicators are utilized. The analyses include a maximum of 108 countries. The ongoing secularization paradigm is experienced differently in each society, depending on the predominance of religious belief and societal characteristics, including the degree of cultural and social diversity. The Seemingly Unrelated Regression method is employed to address the potential problem of correlation between the error terms of the regressions utilizing different religiosity indicators. Estimates indicate that religiosity is negatively associated with economic growth, the presence of a state religion and religious pluralism, while it is positively associated with state regulation of the religious market. Education, which is one of the most fundamental indicators of development, is positively correlated with religiosity. Nevertheless, the most characteristic indicator of modernization and development, urbanization, is negatively related to religiosity.

Keywords: Religiosity, Economic growth, Modernization, Seemingly unrelated regression, World values survey

JEL Codes: P00, Z12

DİNSELLİK, EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA DİNAMİKLERİ ÜZERİNE ULUSLARARASI BİR PERSPEKTİF

Öz

Bu çalışma, dinsel ve modernleşmenin bir göstergesi olarak ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Ayrıca dinsel ile eğitim, ölüm oranı ve kentleşme gibi kalkınmanın çeşitli boyutları arasındaki ilişki de incelenmektedir. Bu amaçla, 1989-2022 dönemini kapsayan Dünya Değerler Araştırması'nın 6 farklı anket dalgasından elde edilen ülke ortalamalarına dayanan veriler ve World Christian Encyclopedia, Religion and State Project, Penn World Table, World Development Indicators gibi çeşitli veri kaynakları kullanılmıştır. Analizlerde kullanılan örneklem en geniş şekilde 108 ülkeden oluşmaktadır. Süregelen sekülerleşme paradigması, dini inancın baskınlığına ve kültürel ve sosyal çeşitliliğin derecesi de dahil olmak üzere toplumsal özelliklere bağlı olarak her toplumda farklı şekilde deneyimlenmektedir. Farklı dindarlık göstergelerini kullanan regresyonların hata terimleri arasındaki potansiyel korelasyon sorununu ele almak için Görünüşte İlişkisiz Regresyon yöntemi kullanılmıştır. Regresyon tahminleri, dindarlığın ekonomik büyüme, bir devlet dininin varlığı ve dini çoğulculuk ile negatif ilişkili olduğunu, dini piyasanın devlet tarafından düzenlenmesi ile ise pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir. Gelişmişliğin en temel göstergelerinden biri olan eğitim, dindarlık ile pozitif ilişkilidir. Bununla birlikte, modernleşme ve kalkınmanın en karakteristik göstergesi olan kentleşme dindarlıkla negatif ilişkilidir.

Anahtar Kelimeler: Dinsellik, Ekonomik büyüme, Modernleşme, Görünüşte ilgisiz regresyon, Dünya değerler araştırması

JEL Kodları: P00, Z12

* This study is derived from the doctoral dissertation entitled "Studies on the Political Economy of Social Values," prepared by Hüseyin Safa Ünal at the Economics Department of Bilecik Şeyh Edebali University.

¹ Res. Asst. Ph.D., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Economics Department, TR, 11000 Bilecik – Türkiye, hsafa.unal@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7841-5685

Başvuru Tarihi (Received): 02.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.06.2024

Introduction

Historically, religion has played a defining role in world politics, identities, and even economic structures, especially prior to the emergence of nation-states. The relationship between political economy and religion has thus become an important field of research. In his foundational work “The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism”, Weber (2012) focuses on the spirit of capitalism which is a main source of work ethic of Protestantism. He argues that the spirit was born in the 16th and 17th century ascetic Puritan churches and sects. Material success was the main focus of these religious groups. At the heart of this ethical understanding is the idea that it is the duty of the individual to increase personal wealth, that labor becomes a goal, and that the urge is to make money. And modern capitalism, for Weber, compounds economic activity with a form of economic ethic. An ethic that provides a basis for profit-seeking characteristics of capitalism with a combination of economic organization and labor. The spread of Protestant ethics in the 17th century and its penetration beyond churches and denominations into society in the 18th century led to the gradual loss of the religious characteristic in this ethic (Weber, 2012). But capitalism, especially in Europe, remained as a legacy of this ethical and religious expansion. So, values, religious beliefs, and cultural factors facilitated the growth of capitalism through individual choices. They have a significant impact on economic and social development in addition to mere economic and materialistic factors. But economic expansion lost its religious component in return. In fact, there are studies showing that economic development itself has a destructive effect on religiosity (McCleary & Barro, 2006). Although modernization originated in the West and has Christian roots, its effects have spread globally through the nation-state and the market, which are free of theological influence and shaped by historical and contextual factors (Gauthier, 2020). Capitalism, which has become highly financialized and consumption-oriented, appears to have lost its foundational spirit and is spreading globally in this manner.

This research analyzes the association between economic development and religious beliefs, as well as the relationship between various aspects of development and religion. The goal is to partially replicate the work of McCleary and Barro (2006) by examining the issue of religiosity from the supply and demand sides. The main hypothesis of this study is that economic growth, state religion, state regulation, and religious pluralism collectively and individually influence indicators of religiosity. Specifically, higher economic growth and religious pluralism and the existence of a state religion are associated with lower levels of religiosity. Conversely, strict state regulation is associated with higher levels of religiosity. The Seemingly Unrelated Regressions (SUR) technique is preferred in this research because the analyses conducted in the study use 5 to 9 different variables as indicators of religiosity. And the indicators of religiosity used in each equation often overlapped or interacted. This approach permits the inclusion of regressions that may be related by correlations of unobservable disturbances in the analysis simultaneously. The potential correlation of error terms with each other necessitated the use of SUR in this study.

The next part of the study summarizes the theoretical debate on religion and secularization. The second part discusses the data and methodology. The third part focuses on the empirical findings. The fourth part concludes the study.

1. Two Different Theories of Religiosity

There are two main theories about the concept of religiosity. According to the demand side theory, religious belief and participation in religious rituals decline with modernization and economic development (Wilson, 2016). Whereas for the supply side theory, government involvement in the market influences religiosity. State religion or state regulation of the religious market can be listed as direct government intervention. Religious pluralism is another essential element of the model. Contrary to Wilson, proponents of the second theory argue that the demand for religion remains

constant, but changes in the equilibrium result from changes on the supply side (Stark & Finke, 2000; Young, 2016).

According to Wilson (2016, p. 9), secularization is the process by which religious thought, practice, and institutions lose social significance. As a result of modernization, religion loses its position as a popular choice, and thus loses its power and prestige in society. In fact, the process is accelerated by attempts to adapt traditional religious doctrines, as is happening in the USA. Like Wilson, Bruce (2001) argues that the decline in religious belief is due to a lack of demand rather than an inadequate supply. He asserts that a supply-side adjustment would not reverse the decline in Britain based on the data between 1851 and 2000. Finke and Stark (2005), on the other hand, focus on North America, where individuals have turned to various emerging church alternatives, and religious participation has increased. These two societies confirm two sides and different aspects of the theory.

For supply-side researchers, religious pluralism increases competitiveness in the market by providing individuals with a range of choices, which increases religious participation. However, it also undermines the social power of religion (Finke & Iannaccone, 1993; Finke & Stark, 2005; Iannaccone, 1991; Stark & Bainbridge, 1987). Conversely, Berger (1967, p. 134) proposes that competition results in a decline in religious beliefs and, consequently, a decline in religious participation. Diversity allows individuals and institutions to compare and recalibrate. According to Fox and Tabory (2008), religious pluralism increases the level of competition in the religion market, while state regulation creates a monopoly that limits competition and negatively affects religious belief and participation. However, the decline in belief is not as significant as the decline in participation. This supports Stark and Finke's (2000) argument that state regulation creating a religious monopoly does not lead to a change in belief, but rather to a decrease in participation. In other words, the demand for religion remains stable or shows slight changes. Gill (1999) agrees that the demand for religion can fluctuate due to socioeconomic factors. However, he argues that secularization is primarily a result of state regulation rather than a demand-side phenomenon. State intervention in the market increases the cost of religious consumption, leading to a decrease in participation and religious diversity.

The state's involvement in the religious market is not limited to regulation. By declaring an official state religion, the state can indicate its position in religious debates. Chaves (1994) defines secularization "not as the decline of religion, but as the decline of the scope of religious authority" (p. 750). In other words, religion becomes less visible in state affairs. The absence of an official state religion is seen as a defining characteristic of a secular society. Thus, the presence of a state religion is expected to be inversely related to religious belief and participation.

McCleary and Barro have been doing research on both the supply and demand sides of religiosity since the 1990s (Barro & McCleary, 2003a; Barro & McCleary, 2003b; McCleary & Barro, 2006; McCleary & Barro, 2019). For them, religiosity tends to decline with economic development. However, their findings on the effects of subcomponents of development on religiosity are not homogeneous. For example, urbanization has a negative relationship with religiosity, while education has a positive relationship. The existence of a state religion increases religiosity because subsidies are channeled to organized religion. However, state regulation decreases religiosity. Religious pluralism increases attendance at formal religious services, while it does not significantly affect religious beliefs (McCleary & Barro, 2006). This study partially replicates the analyses of McCleary and Barro's 2006 study.

2.Data and Method

2.1. Data

This study analyzes religiosity data from six waves of the World Values Survey (WVS) (Inglehart, et al., 2022), covering the periods 1989-1993, 1994-1998, 1999-2004, 2005-2009, 2010-2014, and

2017-2022. The waves include 21, 55, 41, 58, 60, and 64 countries, respectively. The first wave, conducted between 1981 and 1984, is excluded from the analysis because it includes data from only 11 countries. Like McCleary and Barro, country averages are used for the religiosity data. Their data on religiosity come from a variety of sources in addition to the WVS, such as the International Social Survey Programme and the Gallup Millennium Survey. In this study, variables are kept within a certain standard, with the advantages and disadvantages of sticking to a single source. A maximum of 108 countries are included in the analysis, compared to 68 countries in McCleary and Barro's 2006 study. The main determinant of sample size is the measure of religiosity. The variables for religiosity, including Belief in Hell, Belief in Heaven, Belief in After-Life, Belief in God, Religious Person, Weekly Participation, Monthly Participation, are coded as 0-1. On the other hand, the Importance of God is evaluated on a scale of 1-10, where 10 represents "very important" and 1 represents "not at all important". And, Importance of Religion is rated on a 1-4 scale, with 1 indicating "not at all important" and 4 indicating "very important".

The widely used form of the Herfindahl index (Herfindahl, 1950; Hirschman, 1945) is utilized to calculate the measure of religious pluralism. The Herfindahl index $\sum s_i^2$ shows how religions are concentrated in the religious market, where s_i is the fraction of a particular religious group within a country. The religious pluralism index $1 - \sum s_i^2$, on the other hand, shows the degree of religious diversity in a country. The data on religious adherents within countries come from the World Religion Database (Johnson & Grim, 2022) through the Association of Religion Data Archives [The ARDA] (2023). Only the major adherent groups within a country are used to calculate the index. The proportions of religious adherents in the country are not used as separate variables, unlike McCleary and Barro (2006), because the relevant information on adherence is already incorporated into the religious pluralism index.

For state-related variables, McCleary and Barro (2006) use country table data from Barrett, Kurian, and Johnson (2001, pp. 834-835). Barrett et al. (2001) classify state religion or philosophy into 19 categories. A state that designates a particular religion in its constitution and oppresses and prohibits those who do not practice that religion is considered to have a state religion. The state may give preferential treatment to a particular religious group through subsidies, tax system privileges, and educational system privileges, even if it does not constitutionally have an official religion. The data on state religion for the year 2000 in this study are derived from the same source. The variable is coded as 0 if the state religion is atheist or secular, and as 1 otherwise.

McCleary and Barro (2006) use a state regulation variable that takes into account whether the government appoints or approves the appointment of the religious leader. In this study, the RAS variable "Regulation of and restrictions on the majority religion or all religions" is utilized as the measure of state regulation, which provides more detailed information about state regulation beyond the appointment of religious officials (Fox, 2017). It brings together data from 29 distinct categories of restrictions that a government could impose on the majority religion or all religions in the country.² In addition to religious adherence, dummy variables for the presence or absence of a communist government are not included in contrast to McCleary and Barro (2006). For, the state religion variable and the extended scope of state regulation variable provide sufficient information on the role of the state in the religion market.

McCleary and Barro (2006) focus on the relationship between economic development and religious beliefs and participation. To measure economic development, they used data for the log

² See (Fox, 2017) for further information. Wave 1 data from the WVS are not matched with data on state religion or regulation from the RAS. The second wave (1989-1993) is matched to 1990 RAS data due to data availability. But the subsequent waves are matched with the RAS dataset based on the beginning year of the wave.

of real per capita GDP. Similarly, data for the log of real per capita GDP from the Penn World Table (PWT) (Feenstra, Inklaar, & Timmer, 2015) are utilized in this study.³

Years of education, urbanization, life expectancy, and the percentage of young and old populations are included in this study as alternative measures of development in addition to the income variable of GDP per capita, as McCleary and Barro (2006) did. To this end, average years of total schooling variable is used to measure education level within country. For this variable, Barro and Lee's (2021) "Education Attainment for Population Aged 25-64" tables are utilized from their educational attainment dataset covering the period between 1950 and 2015. For life expectancy, urbanization rate, percentage of population aged over 65, and percentage of population aged under 15, World Development Indicators (WDI) DataBank (The World Bank, 2023) is used.

2.2.Method

The SUR model is used in the analyses, as McCleary and Barro (2006) have done. The SUR model was first proposed by Zellner (1962). The system of equations is called "seemingly unrelated" because the equations are related by possible correlations of unobserved disturbances (Greene, 2018). It is a generalized form of linear regression that includes more than one equation with its own dependent and independent variables. Each regression equation in the system can be estimated separately. However, because the error terms of the equations are assumed to be correlated, they are estimated simultaneously. For Zellner (1962), the estimators of the SUR method are asymptotically more efficient than the estimators computed in an equation-by-equation setting. The efficiency is large when the error terms of the equations are highly correlated. When the error terms are uncorrelated, the estimates are equivalent to OLS estimates. Another situation in which OLS and SUR estimates are equivalent is when the independent variables are the same across equations.⁴

$$y_{ip} = X_i\beta_i + \varepsilon_{ip}, \quad i = 1, \dots, N; p = 1, \dots, P \quad (1)$$

where i is the equation number, and p is the observation.

$$\begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \vdots \\ y_N \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} X_1 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & X_2 & \vdots & 0 \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & X_N \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \beta_1 \\ \beta_2 \\ \vdots \\ \beta_N \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \varepsilon_1 \\ \varepsilon_2 \\ \vdots \\ \varepsilon_N \end{pmatrix} = X\beta + \varepsilon \quad (2)$$

The assumption here is that the ε_{ip} are independent between observations within an equation, and there is a potential for correlation between observations across the equations, so there is cross-sectional dependence. That is $E[\varepsilon_{ip}\varepsilon_{ir}|X] = 0$ if $p \neq r$, and $E[\varepsilon_{ip}\varepsilon_{jp}|X] = \sigma_{ij}$.

3.Empirical Findings for the Base Model

The base model presented in Table 1 is a replication of the base model proposed by McCleary and Barro (2006), with the modifications outlined in the data section. Their study covers the period between 1981 and 2000, while the base model in this study covers the period between 1989 and 2004. In each system, the data are from the second (1989-1993), third (1994-1998) and fourth (1999-2004) waves of the WVS. Table 1 shows that from 1989 to 2004, economic development, as measured by the logarithm of per capita GDP, had a negative correlation with all aspects of religiosity except for self-assessment of religiosity in a sample consisting mostly of Christian and Muslim countries. As economic development increases, not only do religious beliefs about hell,

³ The variable from PWT utilized is "output-side real GDP at chained purchasing power parities (PPP) (in mil. 2017 US\$) per capita" (University of Groningen, 2023).

⁴ Even in cases where identical regressors with same numerical values, SUR can be used because it allows for cross-equation constraint tests. But the use of OLS is still sufficient for efficiency (Baum, 2006, pp. 237-242).

heaven, and after-life erode, but also the importance of God and the place of religion in people's lives declines. Participation in religious services decreases.

Consistent with the religion market model, the presence of a state religion creates a religious monopoly in the market and reduces competition. That is, the presence of an official state religion is also negatively associated with all aspects of religiosity, as is economic development. Although there is a decline in religiosity across all dimensions, the decline in the importance of God or religion is less than the decline in beliefs about life after death, hell and heaven, or attendance at religious services. On the other hand, an almost complete set of positive relationships is found between state regulation of religion and religiosity, as opposed to state religion. The statistical significance of the negative coefficients on weekly attendance and importance of religion is valid only at 5% and 10%, respectively. On the other hand, excessive regulation of the religious market could discourage people from participating frequently in religious activities, leading to a lack of religious fulfillment. As a result, they may not consider themselves religious.

It is possible that the positive association is due to the use of a comprehensive list of criteria for state regulation. As in China or the post-Soviet countries, not only state regulation but also regulation of social life in general can be found high. It is unlikely that people's religious orientation will increase in these societies, some of which are already in a dystopian future. But in societies such as Iran, Egypt, Myanmar, Saudi Arabia, Yemen, where state regulation is high and the state not only appoints or approves the appointment of clergy, but also regulates religion in politics, institutions, education and daily life, people may want to hide themselves among the majority with high religious orientation. In societies where one religion is favored over others and is highly regulated, people may respond to questions about religion in surveys by attributing more importance to them than they actually do.

Norris and Inglehart (2004, pp. 230-231) argue, based on their WVS study, that in poor countries where religion is the foundation of social life, leaders often control or support religious institutions to maintain their authority and legitimacy. Religious participation and belief in God are most prevalent in societies with relatively homogeneous religious cultures and high levels of state regulation of religion. Moreover, increasing religious pluralism escalates competition in the religion market as people have more choices. It is expected to lead to a decline in religious belief and participation in religious ceremonies. The results in Table 1 confirm these expectations and suggest that religiosity is negatively associated with religious pluralism.

Table 2 presents the results of the extension of McCleary and Barro (2006). The table excludes state-related control variables and religious pluralism, although they are included in the regression. Instead, it focuses only on estimates for additional development variables. Five additional variables are included in addition to the GDP variable, in line with the analyses of McCleary and Barro. These variables are years of education, mortality (measured by the inverse of life expectancy), urbanization rate, share of population over 65, and share of population under 15.

Except in the systems where weekly attendance at religious services and self-reported religiosity are the dependent variables, the education coefficients are positive and statistically significant. Therefore, the negative sign of the GDP variable cannot be attributed to education. The results support the positive relationship between religious belief and education reported in McCleary and Barro's (2006) study.

Education may have a positive effect on religiosity, especially in authoritarian regimes or in societies where there is overregulation or where the only option is religious or religiously oriented education. However, it may not encourage participation in religious activities often enough to attend weekly. Individuals may or may not feel religious because they feel compelled or obligated to participate.

Table 1: Determinants of Religiosity-SUR Estimates (2nd-4th Waves of the WVS)

Explanatory Variable	(1) Belief in Hell	(2) Belief in Heaven	(3) Belief in After-Life	(4) Belief in God	(5) Religious Person	(6) Importance of God	(7) Weekly Participation	(8) Monthly Participation	(9) Importance of Religion
Log of per capita GDP	-20.236*** (0.000)	-10.130*** (0.000)	-9.131*** (0.000)	-11.901*** (0.003)	1.138 (0.799)	-21.386*** (0.000)	-12.745*** (0.000)	-10.247*** (0.000)	-7.205*** (0.000)
State religion	-59.196*** (0.000)	-76.782*** (0.000)	-75.705*** (0.000)	-56.615*** (0.000)	-62.979*** (0.000)	-25.018*** (0.000)	-47.451*** (0.000)	-55.551*** (0.000)	-41.913*** (0.000)
State regulation	0.949*** (0.000)	0.742*** (0.000)	0.799*** (0.000)	0.529* (0.089)	0.809** (0.021)	0.517*** (0.000)	-0.259** (0.016)	0.108* (0.060)	-0.145* (0.060)
Religious pluralism	-147.792*** (0.000)	-143.212*** (0.000)	-133.228*** (0.000)	-203.408*** (0.000)	-234.063*** (0.000)	-208.335*** (0.000)	-221.037*** (0.000)	-194.916*** (0.000)	-273.117*** (0.000)
Observations	117	117	117	117	117	117	117	117	117

p-values in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: PWT (Feenstra et al., 2015), World Christian Encyclopedia (Barrett et al., 2001), RAS (Fox, 2017), WVS (Inglehart, et al., 2022)

The rate of urbanization, as an indicator of modernization, is negatively associated with all aspects of religiosity, including belief in afterlife, belief in God, and the importance of God or religion in life. There is also a negative association with attendance at religious ceremonies. This suggests that the increasing availability of alternative activities in urban life may contribute to the decline in religious belief.

A higher percentage of children in the population is associated with higher levels of religiosity and greater attendance at religious services. In addition, a higher mortality rate is significantly and positively associated with religiosity and religious attendance. Conversely, higher life expectancy at birth is negatively associated with religiosity. In contrast to the findings on attendance, McCleary and Barro (2006) found no clear relationship with belief.

The percentage of the population over the age of 65 is negatively related to belief, attendance, and religiousness, according to McCleary and Barro (2006). They only provide statistical analyses that contradict their expectations without any justification. However, the study by Norris and Inglehart (2004) suggests that secularization and human development have a negative impact on fertility rates. They find that in highly industrialized countries, where secularization is most intense, the fertility rate is far below the UN's replacement fertility level of 2.1 children per woman (United Nations Population Division, 2022).⁵ Not surprisingly, an increase in the proportion of young people in the population is positively correlated with religiosity, while an aging population is negatively correlated with religiosity.

Bruce (2011) claims that the population, especially in Western Europe, is aging. If there were a situation where people became more religious as they got older, then the power of the churches would not be declining. He also claims that longitudinal studies of people over a lifetime show no evidence of becoming more religious. And the results of survey questions asking whether respondents' attendance at church meetings has changed compared to their routine show no evidence of change (Bruce, 2011, pp. 17-18), at least in societies where Christian adherence is high.

The relationship between economic growth and religiosity, especially active participation in religious ceremonies, is negative in Table 2. A closer look at the complex structure of development reveals that the negative relationship is not homogeneous across factors such as education, urbanization, and age demographics. But the results broadly support Barro's findings. The driving forces in the secularization process are urbanization, population aging, and life expectancy.⁶

⁵ In 2021, the average fertility rate for The Organization for Economic Cooperation and Development [OECD] (2024) countries was 1.58 children per woman. The rate was slightly lower in high-income countries at 1.55, and it fell further to 1.52 children per woman in the European Union (The World Bank, 2024). In societies where traditional religious tendencies are dominant, the fertility rate is two or even three times the replacement level. These societies account for a significant proportion of the world's population. The average in low-income countries in 2021 was 4.62 children per woman (The World Bank, 2024).

⁶ It is not preferred to replicate this analysis with an extended dataset in the remainder of the study to avoid potential multicollinearity problems unlike McCleary and Barro (2006).

Table 2: *Determinants of Religiosity: Additional Development Indicators-SUR Estimates (2nd-4th Waves of the WVS)⁷*

Explanatory Variable	(1) Belief in Hell	(2) Belief in Heaven	(3) Belief in After-Life	(4) Belief in God	(5) Religious Person	(6) Importance of God	(7) Weekly Participation	(8) Monthly Participation	(9) Importance of Religion
Log of per capita GDP	-19.486*** (0.000)	-12.054*** (0.000)	-8.603*** (0.000)	-13.167*** (0.005)	-8.421* (0.080)	-27.991*** (0.000)	-9.198*** (0.000)	-5.868*** (0.000)	-2.897** (0.029)
Years of education	0.243*** (0.000)	0.182*** (0.000)	0.186*** (0.000)	0.167** (0.021)	-0.024 (0.745)	0.204*** (0.000)	0.022 (0.447)	0.046*** (0.004)	0.051*** (0.001)
1/(life expectancy)	80.947*** (0.000)	57.845*** (0.001)	40.461*** (0.009)	61.538* (0.085)	157.495*** (0.000)	128.662*** (0.000)	118.211*** (0.000)	166.706*** (0.000)	106.538*** (0.000)
Urbanization rate	-0.358*** (0.000)	-0.128*** (0.002)	-0.123*** (0.000)	-0.193*** (0.007)	-0.198*** (0.008)	-0.134*** (0.000)	-0.134*** (0.000)	-0.052*** (0.008)	-0.131*** (0.000)
Population share > age 65	-0.466*** (0.000)	-0.312*** (0.000)	-0.343*** (0.000)	-0.303*** (0.000)	-0.444*** (0.000)	-0.064** (0.028)	-0.595*** (0.000)	-0.396*** (0.000)	-0.614*** (0.000)
Population share < age 15	0.560*** (0.000)	0.428*** (0.000)	0.436*** (0.000)	0.616*** (0.000)	0.960*** (0.000)	0.741*** (0.000)	0.960*** (0.000)	0.913*** (0.000)	0.821*** (0.000)
Observations	117	117	117	117	117	117	117	117	117

p-values in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: PWT (Feenstra et al., 2015), World Christian Encyclopedia (Barrett et al., 2001), RAS (Fox, 2017), WVS (Inglehart, et al., 2022), Education Attainment Dataset (Barro & Lee, 2021), World Development Indicators DataBank (The World Bank, 2023)

⁷ Table 2 excludes state-related control variables and religious pluralism, but they are included in the regression.

Table 3 replicates the base model used in Table 1 with a larger data set. Table 1 contains data from 1989 to 2004, while Table 3 shows the extended results of the analysis from 1989 to 2022. The results of the study remain valid over a longer period of time. The importance of God and religion, self-reported religiosity, and attendance at religious services are negatively correlated with GDP per capita. In addition, the presence of a state religion or policies favoring a particular religion are negatively associated with religiosity, while state regulation is positively associated with religiosity, as previously observed. The data show a positive relationship between state regulation of religion and religiosity, as well as weekly and monthly attendance at religious ceremonies. In addition, religious pluralism is negatively associated with all aspects of religiosity and attendance at religious services.

Table 3: Determinants of Religiosity-SUR Estimates (2nd-7th Waves of the WVS)

Exp. Variable	(1) Religious Person	(2) Importance of God	(3) Weekly Participation	(4) Monthly Participation	(5) Importance of Religion
Log of per capita GDP	-10.969*** (0.000)	-13.088*** (0.000)	-15.337*** (0.000)	-18.465*** (0.000)	-15.525*** (0.000)
State religion	-45.310*** (0.000)	-34.823*** (0.000)	-37.649*** (0.000)	-40.074*** (0.000)	-33.919*** (0.000)
State regulation	0.959*** (0.000)	1.788*** (0.000)	1.570*** (0.000)	2.281*** (0.000)	2.697*** (0.000)
Religious pluralism	-90.035*** (0.000)	-174.300*** (0.000)	-131.309*** (0.000)	-131.328*** (0.000)	-226.126*** (0.000)
Observations	299	299	299	299	299

p-values in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: PWT (Feenstra et al., 2015), World Christian Encyclopedia (Barrett et al., 2001), RAS (Fox, 2017), WVS (Inglehart, et al., 2022)

Note: The 5th and 6th waves of the WVS do not include questions about belief in heaven, hell, life after death, and belief in God. Questions about heaven and life after death are also not included in the 6th wave. To preserve the data from the 5th and 6th waves, five main variables are analyzed in the extended dataset: Religious Person, Importance of God, Weekly Participation, Monthly Participation, and Importance of Religion listed in Table 3.

4. Conclusion

The process of modernization has significantly transformed religiosity worldwide. Religious beliefs adapt to meet new needs as societies change, resulting in changes in daily practices and religious institutions. The presence of a state religion and state regulation can impact religious adherence, even though economic prosperity often leads to a decrease in religiosity. Research has definitively indicated that religious diversity and different types of liberties, such as religious freedom, are linked to decreased levels of religiosity. As societies progress, individuals prioritize secular institutions over religious authority, seeking fulfillment through worldly pursuits rather than traditional religious practices. The impact of modernization varies across different regions and socio-economic contexts, leading to cultural, social, and economic divergence or convergence. These findings highlight the complex relationship between modernization and religious dynamics.

Industrialization and economic development drive secularization, a hallmark of Western modernization. This historical process has led to the emergence of institutional and democratic structures that shape religious beliefs. Religion adapts to meet the needs of individuals in modernized societies, altering both religious practices and the religion itself. Religious beliefs have rapidly evolved in industrialized regions such as the United States and Western Europe. In Latin America, the shift from Catholicism to Protestantism is often seen as a quest for a new religious identity. In

sub-Saharan Africa, Pentecostalism is embraced as a means of integrating into the capitalist world system and promoting entrepreneurship.

This study partially replicates McCleary and Barro's (2006) research and confirms a negative correlation between religiosity and economic affluence, as measured by per capita GDP, using survey data from 1989 to 2022. Furthermore, it provides additional support for the religion market model, which shows a strong negative correlation between religiosity and the presence of a state religion. The study also finds a positive association between religiosity and state regulation. These findings demonstrate a high level of confidence in the relationship between religiosity and economic factors, as well as the impact of state regulation on religiosity. The study confidently indicates that religious pluralism negatively correlates with overall religiosity, demonstrating that increased diversity leads to decreased religiosity. This underscores the competitive nature of the religion market, where diverse options reduce the dominance of any single religious belief system. Norris and Inglehart (2004, p. 71) assert that economic development alone is inadequate to guarantee societal safety and secularization. In societies with high levels of economic development but also high levels of economic inequality, increased prosperity may not necessarily result in secularization. However, once a society is lifted out of poverty and freed from external threats to life, it becomes less dependent on the metaphysical world as a savior. As individuals achieve greater financial and social security, their curiosity about the world tends to expand. However, the connection between economic development and religiosity remains uncertain. But economic prosperity and religiosity have a negative correlation.

The most significant limitation of the study is that countries are not weighted according to their population in the analysis. Nevertheless, the results of the study are valuable in demonstrating the general levels of religiosity in countries included in the analysis and the factors affecting them. In future studies, evaluating the effects of countries on the whole sample according to their population might be a valuable extension in this respect. Another limitation of the study is the potential multicollinearity problem between economic growth and development indicators, as was the case in McCleary and Barro's (2006) study. To address this, future extensions of this study would include separate regressions for different dimensions of development and examine those development indicators in more depth. It is possible that the impact of secularization is not homogeneous in different regions of the world. Consequently, another notable extension of the study would be to classify countries according to their religious adherence and to compare the situation in different country groups with different religious beliefs.

In conclusion, the multifaceted and complex nature of this relationship is evident, as economic development is just one aspect of modernization among many. Education and mortality rate are two distinct indicators of development, and they are generally positively correlated with religiosity. However, the relationship between development indicators and religiosity is not uniform. This is indicated by the negative correlation between urbanization and the aforementioned indicators. The negative relationship between religiosity and the proportion of the elderly population in the total population, and the positive association between religiosity and the population share of young people, are unexpected findings. In light of these findings, future studies need to elucidate the relationship between the concept of religiosity and not only economic growth and development, but also other dimensions of modernization. Institutional factors such as globalization, governance quality, freedom, and human rights also play a significant role in shaping religious beliefs and practices. As societies continue to evolve, individuals are increasingly prioritizing secular institutions over traditional religious authority. The impact of modernization on religiosity varies across different regions and socio-economic contexts, resulting in diverse outcomes. Future research will continue exploring these dynamics, taking into account the interplay of various factors and their implications for religious identity and practice. An enhanced comprehension of the interrelationship between modernization and religiosity would facilitate the development of effective strategies to address challenges and capitalize on opportunities in an increasingly interconnected world.

References

- Barrett, D. B., Kurian, G. T., & Johnson, T. M. (2001). In *World Christian encyclopedia: A comparative survey of churches and religions in the modern world* (Vol. I, pp. 834-835). New York, NY: Oxford University Press.
- Barro, R. J., & McCleary, R. M. (2003a). *Religion and economic growth* (National Bureau of Economic Research Working Paper No. 9682). Retrieved from <https://www.nber.org/digest/nov03/religion-and-economic-growth>.
- Barro, R., & McCleary, R. M. (2003b). *International determinants of religiosity* (National Bureau of Economic Research Working Paper No. 10147). Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=476104.
- Barro, R. J., & Lee, J. W. (2021). *Barro-Lee educational attainment dataset* [Data set]. <https://barrolee.github.io/BarroLeeDataSet/>
- Baum, C. F. (2006). *An introduction to modern econometrics using Stata*. College Station, TX: Stata Press.
- Berger, P. L. (1967). *The sacred canopy: elements of a sociological theory of religion*. New York: Doubleday & Company, Inc.
- Bruce, S. (2001). Christianity in Britain, R. I. P. *Sociology of Religion*, 62(2), 191-203.
- Bruce, S. (2011). *Secularization: In defence of an unfashionable theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Chaves, M. (1994). Secularization as declining religious authority. *Social Forces*, 72(3), 749-774.
- Feenstra, R. C., Inklaar, R., & Timmer, M. P. (2015). The next generation of the Penn World Table. *American Economic Review*, 105(10), 3150-3182.
- Finke, R., & Iannaccone, L. R. (1993). Supply-side explanations for religious change. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 527(1), 27-39.
- Finke, R., & Stark, R. (2005). *The churching of America, 1776-2005: Winners and losers in our religious economy*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Fox, J., & Tabory, E. (2008). Contemporary evidence regarding the impact of state regulation of religion on religious participation and belief. *Sociology of Religion*, 69(3), 245-271.
- Fox, J. (2017). *Religion and state codebook: Round 3*. Retrieved from <https://ras.thearda.com/ARDA/ras/download/Religion%20and%20State%20Codebook%20Round%203.4%20main.pdf>
- Gauthier, F. (2020). *Religion, modernity, globalisation: Nation-state to market*. London and New York, NY: Routledge.
- Gill, A. (1999). Government regulation, social anomie and Protestant growth in Latin America: A cross-national analysis. *Rationality and Society*, 11(3), 287-316.
- Greene, W. H. (2018). *Econometric analysis*. New York, New York: Pearson.
- Herfindahl, O. C. (1950). *Concentration in the steel industry* [Unpublished doctoral dissertation]. Columbia University: New York, NY.
- Hirschman, A. O. (1945). *National power and the structure of foreign trade*. Los Angeles, CA: University of California Press.
- Iannaccone, L. R. (1991). The consequences of religious market structure: Adam Smith and the economics of religion. *Rationality and Society*, 3(2), 156-177.

- Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J. et al. (Eds.). (2022). *World values survey: All rounds - country-pooled datafile dataset version 3.0.0*. [Data set]. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>
- Johnson, T. M., & Grim, B. J. (Eds.). (2022). *World religion database* [Data set]. <https://worldreligiondatabase.org/>
- McCleary, R. M., & Barro, R. J. (2006). Religion and political economy in an international panel. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45(2), 149-175.
- McCleary, R. M., & Barro, R. J. (2019). *The wealth of religions: the political economy of believing and belonging*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: religion and politics worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stark, R., & Bainbridge, W. S. (1987). *A theory of religion*. New York: Peter Lang.
- Stark, R., & Finke, R. (2000). *Acts of faith: explaining the human side of religion*. Berkeley, CA: University of California Press.
- The Association of Religion Data Archives. (2023). *National/regional profiles*. Retrieved from <https://www.thearda.com/world-religion/national-profiles>
- The Organization for Economic Cooperation and Development. (2024). *Fertility rates (indicator)* [Data set]. <https://data.oecd.org/pop/fertility-rates.htm>
- The World Bank. (2023). *DataBank | World Development Indicators* [Data set]. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- The World Bank. (2024). *Fertility rate, total (births per woman)* [Data set]. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN>
- United Nations Population Division. (2022). *World population prospects 2022: summary of results*. Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/pd/content/World-Population-Prospect-2022>
- University of Groningen. (2023). *Penn World Table - International comparisons of production, income and prices 10.0* [Data set]. <https://febpuwt.webhosting.rug.nl/>
- Weber, M. (2012). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York, NY: Routledge.
- Wilson, B. R. (2016). *Religion in secular society: fifty years on*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, L. A. (Ed.). (2016). *Rational choice theory and religion: summary and assessment*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Zellner, A. (1962). An efficient method of estimating seemingly unrelated regressions and tests for aggregation bias. *Journal of the American Statistical Association*, 57(298), 348-368.

Araştırma Makalesi / Research Article

**LONDRA'DA TALİHSİZ BİR OSMANLI MASLAHATGÜZARI:
MEHMED SIDKI EFENDİ (1803-1811)**

Musa KILIÇ¹

Öz

Mehmed Sıdkı Efendi 1802 yılının sonlarında Memluk Beyleri sorununun çözümü ve İngiliz ordusunun Mısır'dan tamamen çekilmesi için müzakerelerde bulunmak üzere geçici görevle Londra'ya gönderildi. Kısa bir süre sonra maslahatgüzar tayin edildi ve vefatına kadar sekiz yıl boyunca Londra'da görev yaptı. Çalışmada Sıdkı Efendi'nin maslahatgüzarlığı Osmanlı Devleti ile İngiltere ilişkilerinin seyrine göre üç dönemde incelenmiştir. Birincisi iki ülke arasında ittifakın devam ettiği dönemdir. İkinci dönem İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin savaştığı yılları kapsamaktadır. Barış görüşmelerinin başladığı 1808'den 1811 yılında Sıdkı Efendi'nin vefatına kadar geçen yıllar üçüncü dönem olarak ele alındı. Aslında Sıdkı Efendi'nin Londra'da bulunduğu yıllarda Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki diplomatik ve siyasi ilişkilere ciddi bir etkide bulunduğunu söyleyemeyiz. Tersine Sıdkı Efendi, bir diplomata yakışmayacak tutum ve davranışlar sergileyen, İngiltere tarafından ciddiye alınmayan ve kendi devleti tarafından bile adeta görmezden gelinen bir diplomattı. Sıdkı Efendi, yerine defalarca bir başkasının tayini düşünülmesine rağmen bir girişimlerin hiçbiri gerçekleşmeyecek kadar talihsizdi. Ülkesini bir daha göremeden Londra'da vefat etti. Onun misyonu, Osmanlı Devleti'nin ad hoc diplomasinden sürekli diplomasiye geçişinin önemli bir merhalesi olan ilk ikamet elçilik ve maslahatgüzarlık denemesinin neden başarısızlıkla sonuçlandığı konusunda bizlere önemli ipuçları verdiği için önemlidir. **Anahtar Kelimeler:** Mehmed Sıdkı Efendi, İngiltere, Osmanlı Devleti, Londra, Maslahatgüzar

**AN UNFORTUNATE OTTOMAN CHARGÉ D'AFFAIRES IN LONDON: MEHMED
SIDKI EFENDİ (1803-1811)**

Abstract

Mehmed Sıdkı Efendi was temporarily assigned to London in the late 1802 to engage in negotiations for resolving Mamluk Beys Question and the complete withdrawal of the British army from Egypt. Shortly thereafter, he was appointed as the charge d'affaires and had served in London for eight years until his demise. In this work, Sıdkı Efendi's charge d'affaireship has been examined in three periods based on the course of relations between the Ottoman Empire and England. The first period covers the continuation of the alliance between two countries. The second period encompasses the years during which England and the Ottoman Empire were at war. The years from the commencement of peace talks in 1808 until Sıdkı Efendi's death in 1811 were considered as the third period. Indeed, it cannot be asserted that Sıdkı Efendi had a substantial influence on the diplomatic and political relations between the Ottoman Empire and England during his presence in London. Conversely, Sıdkı Efendi was a diplomat who displayed attitudes and behaviors that did not befit a diplomat, was not taken seriously by England, and was virtually ignored even by his own state. Sıdkı Efendi was so unfortunate that, despite repeated attempts to replace him, none of these attempts materialized. He died in London without ever seeing his country again. His mission is crucial because it provides important clues as to why the initial attempt at establishing the first residence embassy and charge d'affaires, a significant stage in the transition from ad hoc diplomacy to continuous diplomacy for the Ottoman Empire, ended in failure.

Keywords: Mehmed Sıdkı Efendi, England, Ottoman Empire, London, Charge d'affaires

¹ Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, musakilic@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4720-9939.

Başvuru Tarihi (Received): 02.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 08.07.2024

Giriş

III. Selim dönemi kapsamlı bir reform sürecini içerdiği gibi Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışında da değişimi ifade etmekteydi. Bu değişimin ilk adımı, Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olduğu Avusturya ve Rusya'ya karşı önce İsveç'le ardından Prusya'yla ittifak antlaşmaları yapmasıydı. Bu ittifak antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin *ad hoc* diplomasi anlayışından vazgeçerek sürekli diplomasiye geçiş niyetinin göstergesiydi. Avusturya ve Rusya'yla barışın tesis edilmesinden sonra bu konuda çok mühim bir adım daha atılarak Avrupa'nın önemli başkentlerinde birer ikamet elçiliği açılmasına karar verildi. Böylece hem Batılı devletlerle çok daha yakın ilişkiler tesis edilebilecek hem de o ülkelerde olan bitenler hakkında daha sağlıklı bilgiler alınabilecekti (Yalçınkaya, 1996: 45-46).

İkamet elçiliklerinin açılması konusunda Osmanlı Devleti'nin bir iradesi söz konusu olsa da başlangıçta nerelerde kurulması gerektiği hakkında tam bir fikir birliği yoktu. Önce Kanuni döneminden beri iyi ilişkilerin tesis edildiği Fransa'nın başkenti Paris'te açılması düşünüldü. Fakat 1789 İhtilali monarşiyi sonlandırmış ve Avrupa'da Fransa'ya karşı bir ittifak oluşmuştu. Osmanlı Devleti, Avrupa'daki bu gelişmeler karşısında tarafsızlığını korumakla beraber Fransa'daki yeni rejimi de resmen tanımamıştı. Üstelik Paris'e bir elçinin gönderilmesi diğer Avrupa devletlerinin tepkisine neden olabilirdi (Kuran, 1968: 13). Bu nedenle, Fransa yerine ilk kamet elçiliğinin İngiltere'de açılmasına karar verildi. Zira İngiltere'yle de birkaç yüzyıla dayanan iyi ilişkiler söz konusu olduğu gibi o güne kadar herhangi bir savaş da yaşanmamıştı. Böylece Osmanlı tarihinin ilk ikamet elçiliği Londra'da açıldı ve ilk ikamet elçisi olarak Kalyoncular kâtibi Yusuf Âgah Efendi tayin edildi (Yalçınkaya, 2010: 26). Bu atamadan dört yıl sonra Berlin, Paris ve Viyana'ya da birer ikamet elçisi tayin edildi (Kuran, 1968: 23-25). Yusuf Âgah Efendi'nin üç yıllık görev süresi dolduktan sonra da onun yerine Londra'ya İsmail Ferruh Efendi'nin atanmasına karar verildi (Yalçınkaya, 2001: 382-383).

Osmanlı Devleti yeni ikamet elçilerinin görevlerine başlamasından birkaç yıl sonra Napolyon Bonapart komutasındaki Fransa ordusunun Mısır'ı işgal etmesi nedeniyle derin bir krizle karşı karşıya geldi. Bunun üzerine Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti, İngiltere, Rusya ve Napoli Krallığı'ndan oluşan bir ittifak kuruldu (Soysal, 1999: 261-262). Fakat ilerleyen süreçte müttefikler arasında özellikle Fransa ile 1800 yılında imzalanan El-Ariş Sözleşmesinden sonra ciddi ihtilaflar ortaya çıktı. El-Ariş Sözleşmesi, Napolyon Bonapart'ın Fransa'ya dönmesinden sonra komutayı üstlenen General Jean-Baptiste Kléber ile Osmanlı heyeti ve İngiliz askeri yetkilileri arasında Fransız ordusunun Mısır'ı tahliyesini öngören bir antlaşmaydı. Fakat İngiltere hükümeti, bu sözleşmeyi onaylamadı (Çolak, 2008: 160-161).

O sırada Londra'da bulunan Osmanlı Elçisi İsmail Ferruh Efendi'nin İngiliz hükümetine el-Ariş sözleşmesini kabul ettirme çabaları sonuçsuz kalacaktı. Zaten üç yıllık görev süresi tamamlanan İsmail Ferruh Efendi'nin Londra'da daha fazla kalmasının da anlamı olmadığını düşünen Babıali, onun İstanbul'a geri dönmesine karar verdi. İsmail Ferruh Efendi'nin yerine yanında bulunan birinci tercümanı Yanko Argiropoulo maslahatgüzar olarak Londra'da bırakıldı (Yalçınkaya, 2001: 400-407).

III. Selim döneminde başlatılan ikamet elçiliği uygulaması, çeşitli nedenlerle başarılı olamadığı için zaman içerisinde diğer başkentlerdeki elçilikler de maslahatgüzarlık düzeyine düşürülecek ve 1811 yılından itibaren maslahatgüzarlık için Rumlar tercih edilecekti (Kılıç, 2019: 257-258). Rum kökenli maslahatgüzar tayin etme uygulamasının ilk olarak Londra'da gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Bu durum İngiltere'nin "*mülken bir türlü maslahatı olmayub vesvesesi ve adem-i emniyeti*" (BOA., HAT.: 244/13745) olan bir devlet olması şeklinde açıklanıyordu. Kısacası Londra'ya yeni bir ikamet elçisi atamak yerine Yanko Argiropoulo'nun maslahatgüzar olarak bırakılması İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerindeki bozulmaya işaret etmekteydi.

Osmanlı Devleti, el-Ariş Sözleşmesini İngiltere'ye kabul ettirmekte başarısız olmasından sonra tek başına Fransa ile barış antlaşması imzalamak için girişimlere başlamıştı. Nitekim 9 Ekim 1801 tarihinde, Paris'te bulunan elçisi Morali es-Seyyid Ali Efendi ve Charles-Maurice de Talleyrand arasında bir antlaşma imzalandı. Fakat bu antlaşma İngiltere ve Rusya tarafından kabul edilmedi (Turan, 2018: 308). Fakat Mısır'da Fransız ordularının İngilizler karşısında sürekli yenilgiye uğramasından dolayı Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı elde tutma ümitlerinin tükenmesi, İngiltere'de harbe taraftar William Pitt hükümetinin istifası ve Rusya'da meydana gelen taht değişikliği gibi sebepler Osmanlı Devleti'nin istediği barışa zemin hazırlayacaktı (Soysal, 1999: 311-312). Nihayet 27 Mart 1802 tarihli Amiéns Antlaşmasıyla Fransa'nın Mısır'ı işgali resmen sona erdi. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında resmi barış ise 25 Haziran 1802'de Amiéns Antlaşması temelinde imzalanan Paris Antlaşmasıyla temin edildi (Turan, 2018: 308).

Mısır'ın Fransız orduları tarafından tahliye edilmesi Osmanlı Devleti'yle müttefiki İngiltere arasında yeni bir kriz ortaya çıkardı. Osmanlı Devleti açısından en önemli sorun, İngiltere'nin hem Memluk Beylerini himaye etmesi hem de Amiéns Antlaşmasına rağmen Mısır'daki askerlerini tahliye etmemesiydi (Çelik, 2010: 353). Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilmesinden sonra mevcudiyetlerini korumalarına izin verilen Memluk Beyleri özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti için ciddi bir tehdit olmuşlardı. Nitekim Napolyon Bonapart, Mısır'ın işgalini Osmanlı Sultanı adına Memluk zulmüne son verme şiarıyla meşrulaştırmaya çalışmıştı. Fransa orduları Memluk Beylerini tamamen yok edemediyse de zayıf düşmelerini sağlamıştı (Güner, 2015: 230-235). Osmanlı Devleti de Fransa'nın çekilmesinden sonra zayıf düşmüş Memluk Beylerini tamamen bertaraf ederek Mısır'daki otoritesini yeniden tesis etmek istiyordu.

İngiltere, Fransa orduları Mısır'ı işgal etmeden önce bile Hindistan'a giden ticaret yollarının güvenliğinin ne kadar önemli olduğunu anladığı gibi bazı İngiliz siyasetçiler bölgedeki çıkarlarının Memluk Beyleriyle güvenceye alınabileceğini düşünmekteydi (Yeşil, 2017: 7). İngiltere'ye göre Fransa'nın Mısır'ı tahliye etmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin bölgede güçlü bir idare tesis etmesi Doğu Akdeniz ve ticaret yolları üzerindeki kontrolleri zorlaşabilirdi. İngiltere açısından Mısır'da Memluk Beylerinin kontrolünde ya da en azından Osmanlı Devleti'yle ortak oldukları bir idari sistem tercihleriydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin tamamen ortadan kaldırma teşebbüslerine karşı Memluk Beylerini himayelerine aldılar. Mısır'daki Osmanlı otoriteleriyle İngiliz askeri yetkililerinin Memluk meselesine kalıcı bir çözüm bulamamaları üzerine General John Stuart İstanbul'a gönderildi. Babiali nezdinde gerek General Stuart ve gerekse İstanbul Elçisi Lord Elgin'in teşebbüsleri sonucu değiştirmede. İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile Memluk Beyleri arasında arabulucu olma talebi Babiali tarafından kesin bir dille reddedildi (Çelik, 2010: 353-360.; Güner, 2015: 239-246).

Babiali, Memluk Beyleri konusunda herhangi bir ilerleme sağlanamaması üzerine İngiliz hükümeti nezdinde teşebbüste bulunmak amacıyla bir hususi memuru Londra'ya göndermeye karar verdi. Bu kararın nedeni olarak Memluk Beyleri meselesinin uzayarak sakıncalı bir hal alması ve İngilizlerin hâlâ Mısır'ı tahliye etmemesi gösterilmekteydi. Zira İstanbul'da bulunan İngiliz Elçisi Lord Elgin bu meseleler hakkında danışıldıkça kendisine herhangi bir talimat gelmediğini ifade ederek Babiali'yi oyalamaktaydı. Ayrıca General Stuard'la İstanbul'da yapılan müzakereler istenilen neticeyi vermemişti. Müzakereler sırasında Osmanlı Devleti'nin Memluk Beylerinin Mısır arazisinde kalmalarına izin verilmeyeceği, Beylerin maaşlarına bir miktar zam yapılarak Asvan'da ikametlerine izin verileceği ve Sultanın iradesine karşı gelmeleri durumunda İngilizlerin onlara arka çıkmayacakları konusunda anlaşıldığı ifade edilmekteydi. Ayrıca General Stuard, Mısır'da olan İngiliz askerinin memleketlerine gönderileceği konusunda söz vermişti. Fakat General Stuard İskenderiye'ye geri döndüğünden beri Memluk Beyleri konusunda bir gelişme olmamış, İngiltere hükümetinden bir talimat gelmemesi durumunda İngiliz askerinin kış mevsimini Mısır'da geçireceği ortaya çıkmıştı. Bu meselelerin halli için İngiliz elçisine danışılması durumunda sorumluluk üstlenmeyeceği düşünülmekteydi. Velez ki elçi tarafından Mısır'a bir talimat gönderilse dahi Mısır'daki İngiliz generaller tarafında dikkate alınmayacağı anlaşılmaktaydı. Bu nedenlerle, hususi

bir memurun İngiltere'ye gönderilmesine karar verildi. Seçilecek hususi memurun ashab-ı rütbeden olmamakla beraber meseleler hakkında malumat sahibi olması gerekmektedir. Memluk Beyleri ve İngilizlerin Mısır'ı tahliyesi konularında, Osmanlı Devleti'nin beklentileri doğrultusunda İngiliz hükümetinden bir karar çıkmaması durumunda dahi hususi memurun orada bir maslahatgüzar gibi ikamet ederek gelişmeler hakkında Babıali'yi bilgilendirmesi isteniyordu. Ayrıca hususi memura bir talimat verilecek ayrıca sadrazam tarafından İngiliz başvekiline bir mektup yazılacaktı. İngiltere'ye gönderilecek hususi memur olarak da en uygun ismin Sıdkı Efendi olduğuna karar verildi (BOA., HAT.: 88/3633). Sıdkı Efendi, Londra'ya ulaşmasından kısa bir süre sonra daimî maslahatgüzar olarak tayin edildi.

Sıdkı Efendi'nin 1803-1811 yılları arasındaki Londra'daki maslahatgüzarlık dönemini doğrudan ele alan ilk çalışma Şafik Global'in 1933 yılında yayınlanan makalesidir (Ghorbal, 1933: 114-129). Bu makale, yalnız İngiliz arşiv kaynaklarına dayanarak hazırlanmıştır. Sıdkı Efendi hakkında Ercüment Kuran'ın hazırladığı ikinci makalede ise Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmakla birlikte sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır (Kuran, 1998: 38-43). Makalede Sıdkı Efendi'nin Londra'daki sekiz yıllık maslahatgüzarlık misyonunu yeni belgeler ışığında yeniden değerlendirmek hedeflenmektedir. Aslında Sıdkı Efendi'nin, dönemin Osmanlı-İngiliz ilişkilerine etki eden bir diplomatik misyon gerçekleştirdiğini söyleyemeyiz. Hatta oldukça talihsiz bir diplomattı. Bununla beraber onun misyonu, Osmanlı Devleti'nin ad hoc diplomasından sürekli diplomasiye geçişinin önemli bir merhalesi olan ilk ikamet elçilik ve maslahatgüzarlık denemesinin neden başarısızlıkla sonuçlandığı konusunda bizlere önemli ipuçları vermektedir.

1. Sıdkı Efendi'nin Geçici Görevle Londra'ya Gönderilmesi

Sıdkı Efendi hakkında Londra misyonu öncesine dair bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Ailesine dair tek bildiğimiz babasının isminin İsmail olduğudur. Hacegan-ı Divan-ı Hümayun'dan olan Sıdkı Efendi (BOA., A. {AMD.d.: 1703/22} Mısır'ın Fransa tarafından işgali sırasında oraya sevk edilen Osmanlı ordusunda kâtip olarak görevlendirilmiş, hatta bir ara esir düşmüştü. Esaretten kurtulduktan sonra Mısır'daki İngiliz yetkililerle Osmanlı otoriteleri arasındaki görüşmelerde hazır bulunduğu ve bu görüşme mazbatalarının bir kısmını tebyiz ettiği için iki ülke arasındaki sorunlara vâkıf bir isimdi. Ayrıca Süveyş taraflarındaki İngiliz askerlerinin malzeme tedarikine yardımcı olmak üzere onlarla bir süre vakit geçirdiği için mizaçlarına dair fikir sahibiydi. Dolayısıyla Sıdkı Efendi, Babıali için Londra'ya gönderilebilecek en uygun isimdi. Fakat İstanbul'daki İngiliz elçisinin Sıdkı Efendi'nin İngiltere'ye gidişini sekteye uğratmasından korkulmaktaydı. Bu nedenle elçiye Sıdkı Efendi yola çıkmadan birkaç gün önce haber verilecek ve ondan alınması gereken belgeler de o sırada temin edilecekti (BOA., HAT.: 88/3633).

Sıdkı Efendi'nin Londra'ya gitmek üzere hazırlandığı sırada Fransa'nın İstanbul elçisi Albay Horace Sebastiani Mısır'a gitti. Görünürde Fransa'nın amacı Amiens Antlaşması gereğince İngiltere'nin bir an önce Mısır'dan çıkmasıydı. Nitekim 16 Ekim 1802 tarihinde Mısır'a ulaşan Sebastiani, General Stuart ile yaptığı görüşmede ülkesinin İngiliz askerlerinin bir an önce Mısır'ı terk etmesi yönündeki talebini ilettili (Yeşil, 2017: 25). Eğer Sebastiani başarılı olup İngilizleri ikna edebilirse Sıdkı Efendi'nin Londra'ya gönderilmesine gerek kalmazdı. Fakat bu girişimin İngiltere'nin tepkisini çekmesi daha muhtemeldi. Bu nedenle Sıdkı Efendi'nin herhangi bir erteleme olmadan bir an önce yola çıkmasına karar verildi (BOA., HAT.: 175/7594). Fakat Sıdkı Efendi yola çıkmadan İngiliz elçisi Lord Elgin ile bir kez daha mülakat yapıldı. Lord Elgin, kendisinin Mısır'daki askeri heyet veya hükümeti nezdinde yapacağı teşebbüslerin bir netice vermeyeceği kanısındaydı. Bunun üzerine kendisine Sıdkı Efendi'nin Londra'ya gönderileceği bildirilerek onayı alındı (BOA., HAT.: 90/3683).

Lord Elgin, Sıdkı Efendi'nin misyonunu Babıali'nin Memluk Beylerinin Mısır'ı terk etmesinden başka hiçbir çözümü kabul etmediklerinin bir göstergesi olarak yorumlamaktaydı. Ayrıca Babıali içerisinde Sıdkı Efendi'nin misyonu konusunda tam bir fikir birliğe de yoktu. İngiliz elçisi Reisülkütabın bu misyonun anlamsızlığını bilmesine rağmen Divan-ı Hümayun'un ısrarı nedeniyle

Sıdkı Efendi'nin görevlendirilmesini engelleyemediğini ifade etmekteydi. Ayrıca Lord Elgin, Sıdkı Efendi'nin üst düzey bir görevde bulunmamış olmasına rağmen sadrazamın güvenini kazandığını ve Mısır'daki savaş sırasında orada görev yaptığını bildirmekteydi (Ghorbal, 1933: 124-125).

Sıdkı Efendi, hicri 1217 yılının Şaban ayının başlarında yani 1802 yılı Kasım sonu veya Aralık başı gibi Londra'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı (BOA., A. {AMD.d.: 1703/4). Mart ayı başlarında İngiltere'nin başkenti Londra'ya ulaştı (Kuran, 1988: 40).

Onun Londra'ya ulaşmasından önce Memluk Beyleri konusunda çok önemli bir gelişme yaşandı. General Stuart'ın İstanbul'a gönderdiği adamı ve Lord Elgin ile Babıali'nin yaptığı müzakereler neticesinde Memluk Beylerinin Asvan bölgesinde ikametleri konusunda bir anlaşma sağlandı. Sıdkı Efendi, 17 Ocak 1803 tarihli bir tahriratla bu anlaşma hakkında bilgilendirilmekteydi. Anlaşmaya göre; Memluk Beylerinin Asvan'da kendilerine tahsis edilecek kurra ve mukataatın hasılatıyla geçinecekler ve gerekirse maaş da bağlanacaktı. Bunun karşılığında Memluk Beylerinden ikamet ettikleri bölgeden ayrılmamaları, sadakatlerini korumaları isteniyordu. İngiliz askeri yetkilileri ise Memluk Beylerini artık himaye etmeyeceklerini hem Beylere hem de Mısır halkına alenen ilan edeceklerdi. Konu hakkında İngiltere dışişleri bakanı Lord Hawkesbury'ye sadrazam tarafından bir mektup yazılmıştı. Sıdkı Efendi'den bu mektubu hususi bir görüşme talep ederek Lord Hawkesbury'ye teslim etmesi isteniyordu. Mülakat sırasında Memluk Beylerinin Mısır'dan çıkarılmaları gerektiğinden kesinlikle bahsedilmemeliydi. İngiltere'nin Memluk Beylerine sahip çıkmasından ötürü Osmanlı Devleti'nin iki ülke arasındaki dostluk ve ittifak ilişkilerini gözeterik ve Lord Elgin'le yapılan müzakereler sonucunda Asvan'da ikamet etmelerine izin verildiği ifade edilmeliydi. Ayrıca Sıdkı Efendi'den, Lord Hawkesbury'den aldığı cevabı tafsilatıyla ve acilen İstanbul'a bildirmesi, konu hakkında Babıali'nin gönderdiği talimat ve emirler doğrultusunda hareket etmesi isteniyordu (BOA., A. {AMD.d.: 1703/4-5).

Bu talimattan kısa bir süre sonra Sıdkı Efendi'ye ikinci bir talimat daha gönderildi. Yeni talimatta anlaşmanın tafsilatı hakkında Sıdkı Efendi'ye yazılan yazıların ve İngiltere başvekili yazılan mektubunun İngiltere'nin İstanbul elçiliği başkâtibi vasıtasıyla gönderildiği ifade edilmekteydi. Bununla beraber Sıdkı Efendi'ye Memluk Beyleri konusunda o zamana kadar İngiliz makamlarıyla yaptığı görüşmeler hakkında henüz hiçbir yazının Babıali'ye ulaşmadığı bildirilmekteydi. Kendisinden cevap beklenildiği gibi yeni gelişmeleri İngiliz makamlarına ileterek onların verdikleri cevapları tafsilatıyla ve ivedilikle bildirmesi isteniyordu. Bu yazıda asıl sürpriz olan şey, Osmanlı maslahatgüzarı Yanko Argiropoulo'nun yedi senedir Londra'da görev yaptığı için İstanbul'a dönmesine izin verildiği ve kendisinin onun yerine maslahatgüzar tayin edildiğinin bildirilmesiydi. Sıdkı Efendi'nin maiyetine seçilen tercüman, gerekli talimatlarla beraber en kısa zamanda Londra'ya gönderilecekti (BOA., A. {AMD.d.: 1703/4).

Daha sonra hem Sıdkı Efendi'ye hem de Yanko Argiropoulo'ya birer şukka gönderildi. Sıdkı Efendi'den kendisine gönderilen itimatnameyi İngiltere başvekiline teslim etmesi, iki ülke arasında günden güne gelişen ilişkileri layıkıyla anlayarak dikkat etmesi ve maslahatgüzarlığa dair bilmesi gereken hususları Yanko Argiropoulo'yla müzakere etmesi istenmekteydi. Yanko Argiropoulo'dan ise Sıdkı Efendi'ye yardımcı olması beklenmekteydi (BOA., A. {AMD.d.: 1703/5). Bu nedenle İstanbul'a dönüşünü bir süre daha erteleyen Yanko Argiropoulo, 1803 yılının Kasım ayının sonlarında Londra'dan ayrılabilirdi (Kılıç, 2019: 258).

Sıdkı Efendi'nin o güne kadar bilgi aktarmamasının nedeni muhtemelen henüz herhangi bir İngiliz yetkiliyle görüşmemiş olmasıydı. Nitekim Babıali'nin gönderdiği ilk talimat Sıdkı Efendi'ye 22 Mart 1803 tarihinde ulaşmıştı. Hemen ertesi günü Lord Hawkesbury'den randevu alınarak bir görüşme gerçekleştirilmiş ve sadrazamın mektubu teslim edilmişti. Görüşme sırasında Lord Hawkesbury, Memluk Beylerine dair İngiltere'nin hatırı gözetilerek yapılan antlaşmadan hem Kral Hazretlerinin hem de kendisinin memnuniyetini ifade etmişti. Sıdkı Efendi, kendisine verilen talimat gereği artık İngiltere'nin Memluk Beyleri üzerinde himaye iddiasından bulunamayacağından kesinlikle

bahsetmemiştir. Görüşmenin geri kalan bölümünde iki ülke arasındaki dostluk ve ittifakın önemi üzerinde durulmuştur. Yine Sıdkı Efendi'nin gönderdiği bu yazıdan anlaşıldığına göre henüz maslahatgüzar tayin edildiğinden habersizdi. Yazının derkenarında da diğer talimatın Sıdkı Efendi'nin eline ulaşmadığının anlaşıldığı ifade edilmekteydi (BOA., HAT.: 144/6034).

Oysa Sıdkı Efendi henüz yolda iken Memluk Beyleri konusunda bir antlaşmaya varılmış, Londra'ya ulaşmasından kısa bir sonra da İngilizler Mısır'ı tahliye etme kararı almışlardı. Yani Sıdkı Efendi'nin Londra'ya gönderilme gerekçeleri ortadan kalkmıştı (Kuran, 1988: 40). Fakat bu süreçte Babıali ile Sıdkı Efendi arasında sağlıklı bir iletişim kurulamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ikinci talimat Sıdkı Efendi'nin eline tam 41 gün sonra ulaştı. Böylece Sıdkı Efendi kendisinin Londra'ya maslahatgüzar tayin edildiğini öğrenebildi. Fakat Sıdkı Efendi'nin maslahatgüzar atanması konusunda ciddi endişeleri bulunmaktaydı. Zira iki aydır beraber bulunduğu Londra Maslahatgüzarı Yanko Argiropoulo'nun yaşadığı sıkıntılara şahitlik etmişti. Osmanlı Devleti'nin verdiği maaşla Yanko Argiropoulo ve maiyetindeki *dört adam açıklıktan ölmeyecek kadar* yiyip içebiliyorlar ve günleri daima sıkıntı içinde geçiyordu. Hatta Sıdkı Efendi'nin gelmesinden sonra masrafların ikiye bölünmesi Yanko Argiropoulo'yu rahatlatmıştı. Gönderilecek tercümanla beraber Sıdkı Efendi'nin maiyetinde on nefer adam bulunacaktı. Sıdkı Efendi, Yanko Argiropoulo'nun aldığı maaşla dört adamı geçinemezken kendisi ve maiyetinin nasıl idare edeceğini bilmediğini ifade ederek kendisine himmet buyrulmasını talep ediyordu (BOA., HAT.: 1181/46639). Bu arada Sıdkı Efendi, Upper Berkeley St. Portman Square'de bir eve yerleşti (Ghorbal, 1933: 125).

Yanko Argiropoulo maslahatgüzarlık maaşı olarak 20 bin kuruş almaktaydı (Kılıç, 2019: 258). Mehmed Sıdkı Efendi'ye de aynı miktarda maaş bağlanacaktı ama görüldüğü üzere bu maaşın kesinlikle kendisine yetmeyeceğini düşünüyordu. Fakat Babıali'den istediği olumlu cevabı alamayacaktı. Bu konuda Babıali'den kendisine cevap yazan kişi muhtemelen ilk Londra sefiri Yusuf Âgah Efendi'nin kâtabi ve dönemin reisülküttabı Mahmud Râif Efendi'ydi (Beydilli 2003: 382). Zira İngiltere'nin durumuna vâkıf olduğunu ve kendi maiyetlerinde daha fazla adam olmasına rağmen 10 bin kuruş maaşla idare edildiğini belirtmekteydi. Bu durumda Sıdkı Efendi'nin iki kat maaşla geçinemeyeceğini yazması gerçekçi görülmemekteydi. Sıdkı Efendi'ye ya 20 bin kuruş maaşı kabul etmesi ya da yerine başka birinin maslahatgüzar tayin edileceği ifade edilmekteydi (BOA., A. {AMD.d.: 1703/7}). Sıdkı Efendi, istediği zammı göreve başlamasından üç yıl sonra alacak ve maaşı 30 bin kuruşa yükseltilecekti (BOA., HAT.: 1350/52736-M).

Sıdkı Efendi'nin maiyetine uzun yıllar Tersane-i Amire'de görev yapmış olan (BOA., HAT.: 1349/52713-K) Dimitraki (Demetrius Dukas) tercüman olarak tayin edildi (BOA., A. {AMD.d.: 1703/7}) ve sekiz bin kuruş maaş bağlandı (BOA., C.HR. 2/8021). Tercüman Dimitraki, yanında Sıdkı Efendi için Osmanlı Devleti'nin gönderdiği itimatname ve gizli yazışmalarda kullanacağı şifreyle beraber 6 Temmuz 1803 tarihinde Londra'ya ulaştı. Sıdkı Efendi, hemen ertesi günü Lord Hawkesbury'ye itimatnamesini teslim etti (BOA., HAT.: 142/5897). Böylece hususi bir misyonla Londra'ya gelmesinden yaklaşık altı ay sonra resmen Osmanlı maslahatgüzarı olarak görevine başlamış oldu ve 1811 yılında vefat edene kadar bu görevde kaldı. Fakat Sıdkı Efendi'nin maslahatgüzarlık dönemi sadece kendi açısından değil İngiltere ile Osmanlı Devleti ilişkileri bakımından da çok sıkıntılı geçecekti.

2. Sıdkı Efendi'nin Londra Maslahatgüzarlığında İlk Dönemi (1803-1807)

Sıdkı Efendi'nin Londra'da en rahat olduğu dönem İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ittifakın bir şekilde devam ettiği 1803-1807 yılları arasındaydı. Bu dönemde bile bazı sorunlarla uğraşmak zorunda kalacaktı. Bunlardan bir tanesi Babıali ile yazışmaların aksamasıydı. Örneğin en son olarak İstanbul'dan gönderilen yedi ve dokuz numaralı yazılar eline geçmesine rağmen sekiz numaralı yazı hakkında bir malumatı yoktu. Kendisi o güne kadar toplam 17 yazı göndermesine rağmen sadece dört tanesinin Babıali'ye ulaştığını öğrenmişti. Sıdkı Efendi, Babıali'den resmi yazıları hangi yolla

göndermesi gerektiği konusunda yardım istemekteydi. Yazışmalarda yaşanan aksaklıkların muhtemel nedeni Fransız İhtilali sonrası Avrupa’da ortaya çıkan kaosun devam etmesiydi.

Sıdkı Efendi’nin bir başka problemi ise geçim sıkıntısıydı. Beklediği maaş zammı verilmemiş ve *halini maaşına tatbik etmesi* istenmişti. Bu nedenle Sıdkı Efendi bazı iktisadi tedbirler almak zorunda kaldı. Bir hizmetçisini işten çıkardı. Aldığı dil dersini bırakmak zorunda kaldı. Tercümanı Dimitraki’den kendisine ayrı bir ev tutması ve maaşıyla geçinmesi istendi. Diğer tercümanı Corci’nin İstanbul’a dönmesine izin verildi Oysaki Corci, hem Fransızca ve İtalyanca hem de İngilizce bildiği için ziyadesiyle işine yaramaktaydı. Her ne kadar Dimitraki gayretli ve güvenilir olsa da Londra’ya gelmesinden sonra hastalanması ve bir türlü iyileşememesi nedeniyle tercüme işleri aksamaktaydı. Burada Sıdkı Efendi, Dimitraki Efendi’nin hastalığı nedeniyle bazı hususların Babıali’ye Fransızcadan aktarılarak iletiliğini ifade etmektedir ki (BOA., A. {AMD.d., 1703: 15) bu onun en azından biraz Fransızca bildiğini gösterir.

Sıdkı Efendi’nin maaş ödemelerine dair şikâyetleri devam etti (BOA., HAT.: 1349/52719). Hatta bir ara poliçeyle ödeme yolu tercih edildi (BOA., A. {AMD.d.: 1703/22). Bununla birlikte Viktorya döneminin en önemli İngiliz kadın yazarlarından olan Anna Eliza Bray’ın onun hakkında verdiği bilgiler Sıdkı Efendi’nin en azından maslahatgüzarlığının ilk döneminde maddi açıdan çok da zor durumda olmadığını göstermektedir. Anna Eliza Bray, çok genç bir kız iken Sıdkı Efendi ve Tercüman Dimitraki ile ilk defa İngiliz subaylarının düzenlediği bir davette tanışmıştı. İngiliz subaylarının bu jestine karşılık Sıdkı Efendi de bir kahvaltılık daveti organize etmişti. Bray’ın verdiği bilgiye göre seksenden fazla kişinin katıldığı bu davet, Paddington Kanalı’nın kenarındaki büyük otelde düzenlendi. Davet sırasında ünlü bir Alman orkestra şefinin yönetimindeki muhteşem alay orkestrası bütün hünerini göstermişti. Nehirde düzenlenen gezi sırasında Sıdkı Efendi’yle aynı kayıkta yer alan Anna Eliza Bray, Osmanlı maslahatgüzarının şu şekilde tasvir etmekteydi;

“Tahmin ettiğim kadarıyla 40 ila 50 yaşlarındaydı. Uzun boylu ve heybetliydi. Yüz hatları son derece düzgündü. Burnu gaga burnunu andırırken kaşları siyah ve yay gibiydi. Gözleri büyük ve boncuk gibi parlak, bakışları ise yumuşacıktı. Kendisini gözleri ile anlatmak ister gibiydi ve müşfik bir babanın evladına baktığı gibi bakıyordu. Sakalı kumral, gür, kıvrıkcık ve parlaktı. (Sakalının izin verdiği ölçüde) görebildiğim kadarıyla ağzı güzel görünmekteydi. Çok şık giyinmişti. Yakası koyu renk kürklü ve astarlı bir kaftanı vardı. Ancak sarığından ziyade onda asıl ilgimi çeken şey ellerinin arasında tuttuğu beyaz müslin kumaştan yapılmış mendiliydi. Mendilin kenarları renkli ipeklerle işlenmiş çok zarif gül nakışları ile donatılmıştı. Ekselansları tahminen gözlerime iki ya da üç defa baktı ve mendile hayran kaldığımı fark etti. Yarım yamalak İngilizce ve Fransızca sözcüklerle elinde tuttuğu mendili annesinin işlediğini ve kendisi için çok değerli olduğunu ifade etti. Ardından gözleri doldu; annesine duyduğu özlem ve hüznü kaplamıştı içini. Sıdkı Efendi işte buydu. Üzerinden yıllar geçse de Sıdkı Efendi’yi ve o güzel günü hatırlamak *Talba*⁷³ isimli eserimin taslağını hazırlarken hem duygularımı hem de kalemimi etkisi altına aldı.”

Anna Eliza Bray Tercüman Dimitraki’yi ise son derece akıcı Fransızca konuşan, çok zeki ve hareketli bir kişi olarak tasvir etmekte ve dişlerinin güzelliğine hayranlığı ifade etmekteydi (Kempfe, 1884: 215-218).

Babıali’nin İngiltere ile ilişkilerini daha çok İstanbul’daki İngiliz elçiliği üzerinden yürütmeyi tercih etmesi nedeniyle Sıdkı Efendi’nin Londra’daki görevi genellikle havadis kâğıtları göndermekten ibaretti. Kendisi açısından Londra’daki ilk döneminde yaşanan gelişmelerden biri Mısır’ın en önemli Memluk Beylerinden biri olan Elfi Muhammed Bey’in Londra’ya geliyordu.

⁷³ Yazarın 1835 yılında yayınlanan *The Talba; Or Moor of Portugal* isimli romanı.

Elfi Muhammed Bey, Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında temeyyüz etmiş bir isimdi. Fransızların Mısır'ı terk etmesinden sonra Memluk sistemini ayakta tutmak için büyük çaba sarf etmiş ve bunun için İngilizlerle ilişkilerini geliştirmişti (Kandil, Fakhry, 2017: 124). 1803 yılı başlarında İngiliz ordusuna Mısır'dan çekilme emri verilmesi Memluk Beyleri açısından hiç de iç açıcı değildi. Gerçi İngilizler, Memluk Beylerini himayeye devam edeceklerini ve onlar adına Babıali nezdinde girişimde bulunacaklarını vadetmişlerdi. Buna rağmen Memluk Beyleri, İngiltere'nin himayesini garantilemek ve Haşmetli Kral'ın Babıali ile ilişkilerine aracılık etmesi için aralarından bir temsilcinin İngiliz ordusuyla beraber Londra'ya gitmesi için ricada bulundular. Memluk Beylerinin bu talebi kabul edildi. Londra'ya gönderilecek isim elbette İngilizlerle çok yakın ilişkisi olan Elfi Muhammed Bey'den başkası değildi. Nitekim Elfi Muhammed Bey, 1803 Mart ayının sonlarında İngilizlerle birlikte Mısır'dan ayrıldı. Fakat İngiliz hükümetinin izni beklendiği gerekçesiyle yedi ay kadar Malta'daki zorunlu bekleyişinin ardından 1803 Ekim ayında Londra'ya ulaştı (Güner, 2015: 50-55).

Sıdkı Efendi, Elfi Muhammed Bey'den ilk olarak Babıali'ye gönderdiği bir havadis kâğıdına düştüğü derkenarda bahsetmektedir. Burada yalnızca Elfi Muhammed Bey'in 12 nefer adamıyla Memluk Beylerinin taleplerini Osmanlı Devleti'nin kabul etmesi için İngiltere Kralının iltimasını sağlamak üzere Mısır'dan İngiltere'ye doğru yola çıktığı belirtilmektedir (BOA., HAT.: 851/38157). Sıdkı Efendi, Elfi Muhammed Bey'in Londra'daki temasları hakkında da Babıali'yi bilgilendirmişti. Hatta Elfi Bey'e Mısır'da olduğu gibi Londra da yardımcı olan General Sir John Stuart, Sıdkı Efendi'nin onunla görüşmesi için aracılıkta bulunmuştu. Başlangıçta Sıdkı Efendi, Babıali'den o güne kadar Elfi Muhammed Bey hakkında herhangi bir talimat alamamasına rağmen Osmanlı Devleti'ne ihanet eden Memluk Beylerinden biriyle temasta bulunmak istememişti. Ancak General Stuard'ın ısrarı üzerine Elfi Muhammed Bey, Sıdkı Efendi'yi ziyaret ederek karşılıklı kahve içilmiş ve aralarında yalnız afaki bir sohbet gerçekleşmişti. Sıdkı Efendi'nin verdiği bilgiye göre Elfi Muhammed Bey Kral'ın huzuruna davet edilmemiş ve İngiliz aristokrasisiyle temasları sınırlı kalmıştır (BOA., A. {AMD.d.: 1703/15}).

Sıdkı Efendi'nin belirttiği gibi ne Kral ne de İngiliz hükümeti Elfi Muhammed Bey ile resmi bir temasları olmuştu. Ancak Londra'dan ayrılmadan kısa bir süre önce Kral ile gayri resmi bir görüşmesi söz konusudur. 18 Aralık 1803 günü Elfi Muhammed Bey, Windsor Şatosundan dini ayinden çıkan Kral ile ayak üstü bir sohbet gerçekleştirmişti (Güner, 2015: 60-63). Bu görüşmeden kısaca bahseden Sıdkı Efendi, Elfi Muhammed Bey'in Kral'dan hediye olarak silah istediğini, kendisine birkaç tüfek hediye edildiğini ve Kral Hazretlerinin Elfi Bey'in Fransızlara karşı mücadelesinden dolayı memnuniyet duyduğunu ifade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Elfi Muhammed Bey'in bir oğulun babasıyla bozuşup zamanla tekrar barışabileceğini ifade ederek Devlet-i Aliyye ile barışabilmeleri ve yine eskisi gibi Mısır'da ikametleri için Kral Hazretlerinin iltimasını rica etmişti. Sıdkı Efendi, Elfi Muhammed Bey'in bu görüşmeden iki gün sonra Mısır'a dönmek üzere Londra'dan ayrıldığını bildirmektedir (.BOA., A. {AMD.d.: 1703: 14/15}).

Sıdkı Efendi'nin ilk maslahatgüzarlık döneminde vazifelendirildiği hususlardan biri de Osmanlı limanlarına gelen İngiliz tüccarlarının % 3 oranında vergi ödemeleriyle ilgili İngiliz hükümetiyle müzakerede bulunmaktı (Kuran, 1988: 40). Fakat Sıdkı Efendi, Dışişleri bakanı Lord Mulgrave'den randevu almakta zorlandığı gibi yapılan müzakereden sonra kendisine cevap verilmesi geciktirilmişti. En nihayetinde cevap verildiğinde ise bu konunun İstanbul'daki İngiliz elçisi ile Babıali arasında müzakere edilmesinin daha uygun olduğu bildirilmişti (BOA., HAT 145/6079). Yani tıpkı Babıali gibi İngiltere de iki devlet arasındaki meseleleri İstanbul'daki elçiliği aracılığıyla çözmeyi tercih etmekteydi.

3. Savaş Yıllarında Mehmed Sıdkı Efendi (1807-1808)

Mısır'ın Fransa tarafından işgaliyle Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya'yla kurduğu ittifak, 1806 yılının Ağustos ayında Eflak ve Boğdan Voyvodalarının azledilmesiyle başlayan bir dizi diplomatik krizle bozulacak ve savaşa dönüşecektir. Bu kriz döneminde İngiliz Elçisi Charles Arbuthnot'un Rus

meslektaşısıyla beraber hareket etmesi Babıali'yi rahatsız etmiş, yaşanan gelişmelerin İngiliz hükümetine anlatması için Sıdkı Efendi'ye talimat gönderilmesine karar verilmişti. Aslında bu talimatta İngiliz elçisinin tavrından duyulan rahatsızlıktan bahsedilmesine rağmen Sıdkı Efendi'den görüşme sırasında azledilen voyvodaların göreve iade edilmiş olmasından dolayı Babıali'nin Charles Arbuthnot'dan memnuniyetini dile getirebileceği ifade edilmişti. Ayrıca Sıdkı Efendi'ye Kral Hazretleri için hazırlanmış bir name-yi hümayun gönderileceği bildiriliyordu (BOA., HAT.: 142/5896).

Sıdkı Efendi, Babıali'nin hazırladığı talimat ve name-i hümayunun 2 Şubat 1807 tarihinde kendisine ulaşmasından sonra hemen Dışişleri Bakanı Lord Hawkesbury ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşme sırasında Sıdkı Efendi, Charles Arbuthnot hakkında rahatsızlığı dile getirmenin lüzumsuzluğunu düşünerek Eflak-Boğdan voyvodalarının azledilmesinden sonra iki devlet arasında ortaya çıkan soğukluğun giderilmesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin İngiliz elçisinden hoşnut olduğunu dile getirmişti. Lord Hawkesbury ise Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın ılımlı görünen politikalarına aldanmadığı sürece İngiltere'nin dostluğunun devam edeceğini ifade etmişti. Buna karşılık Sıdkı Efendi, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin dostluğuna verdiği değere vurgu yapmıştı (BOA., HAT., 175/7593).

Görüşmenin tarihine bakıldığında ne Sıdkı Efendi'nin ne de İngiliz hükümetinin Babıali ile Charles Arbuthnot arasında derinleşen krizden henüz haberdar olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira İngiliz elçisi Charles Arbuthnot, 29 Ocak 1807'de İstanbul'u terk etmişti (Yeşil, 2010: 434). 22 Şubat günü İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazını geçmesi, Osmanlı Devleti'yle İngiltere arasında savaş başlamış oldu. Ancak Osmanlı Devleti İngiltere'ye resmen savaş ilan etmeyecekti. Sadece Sıdkı Efendi tarafından İngiliz hükümetine bir protesto notası verildi (Yeşil, 2010: 491). İlginçtir ki Sıdkı Efendi, bu notadan on beş gün kadar evvel III. Selim'in tahta çıkışının 18. yılı onuruna bir parti düzenlemişti (*Morning Chronicle*: 8 April 1807). Bu da Sıdkı Efendi'nin bilgilendirilmesinde ciddi aksamalar olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere'yle ilişkilerinin kesilmesi Sıdkı Efendi için de zor bir dönemin başlangıcı oldu. İki ülke arasında savaş haline rağmen Sıdkı Efendi'nin neden İstanbul'a dönmediği tam olarak bilinmemektedir. Tıpkı Sıdkı Efendi gibi ilk ikamet elçilerinden es-Seyyid Ali Efendi de Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında Fransız hükümeti izin vermediği için Paris'ten ayrılmamıştı. Ama bunun nedeni İstanbul'daki Fransız elçisinin Osmanlı Devleti tarafında tutuklanmasıydı (Herbette, 1997: 152-153). Oysa Charles Arbuthnot İstanbul'dan ayrıldığı için aynı durum söz konusu değildi. İngiliz hükümetinin Sıdkı Efendi'nin ayrılışına izin vermek istemediklerine dair de bir bilgi bulunmamaktadır. Zaten İngiliz donanmasının İstanbul önlerindeki harekâtından dört beş ay kadar sonra Arthur Paget'in müzakereler için İstanbul'a gönderilmesi İngiltere'nin barış yapma arzusunu göstermekteydi. Üstelik Sıdkı Efendi, merhum Reisülküttap Ahmed Safi Efendi'nin yerine tercümanı Dimitraki'yi bırakarak dönmesine ruhsat verdiğini belirtmekteydi (BOA., HAT.: 657/32117). Bu izne rağmen Sıdkı Efendi, Londra'da kalmaya devam etti. Sıdkı Efendi'nin merhum diye zikrettiği Ahmed Safi Efendi Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında öldürülmüştü (İnce, 2008: 296). Yani Kabakçı Mustafa İsyanı ve saltanat değişikliğinden de haberdardı. Bu nedenle Sıdkı Efendi'nin Londra'dan ayrılmak için yeni yönetimden talimat beklemiş olması muhtemeldir.

İki ülke arasındaki savaş ve İstanbul'da devam eden yönetim kaosu nedeniyle düşman bir devletin topraklarında mahsur kalan Sıdkı Efendi unutulmuş gibidir. Osmanlı Devleti'nin Arthur Paget ile yürüttüğü müzakerelerde ne Sıdkı Efendi'nin adı anılmış ve ne de onu bilgilendirme gereği duyulmuştu. Babıali'ye Sıdkı Efendi'nin varlığını hatırlatan adeta Fransız elçisi Sebastiani olmuştu (Yenidünya, 2009: 315). İngiliz elçisi Paget'in kabulüne ve müzakereler yürütülmesine karşı çıkan Sebastiani, Osmanlı Devleti'nin Sıdkı Efendi'yi Londra'da tutmasına anlam veremediğini belirtmişti. Buna karşılık Fransız elçisine Sıdkı Efendi'den tahrirat gelmediği, gelse bile itibar edilemeyeceği söylenerek konu kapatıldı (BOA., HAT.: 1366/54114).

Gerçekten de Babıali'den Sıdkı Efendi'ye aylar boyunca ne bir tahrirat gönderildi ne de ödeme yapıldı. Kendisinin yazdığı bir tahriratta iki devlet arasında yaşanan gelişmelere dair işittiklerinin kaygılarını arttırdığını ve birkaç defa gözetim altında tutulmasından dolayı kendi hayatından endişe ettiğini ifade etmekteydi. Bu nedenle merhum Ahmed Safi Efendi'nin verdiği izne güvenerek yerine tercümanı Dimitraki'yi bırakıp İstanbul'a dönmeye karar verdi. İngiliz hükümetine bir mektup yazarak kendisinin ya Fransa'nın Calais şehrine ya da Tunus-Cezayir sahillerine bırakılması için yardım istedi. Ayrıca Londra esnafına borcu ve yol harcırahı için kendisine 2.000 pound borç verilmesini talep etti. İngiliz hükümeti Sıdkı Efendi'ye resmi bir cevap vermemekle birlikte kendisinin sarraf olarak nitelediği dönemin Hazine Sekreteri William Huskisson ile bir görüşme gerçekleştirebileceği bildirildi. William Huskisson, Sıdkı Efendi ile yaptığı görüşmede kendi iradesiyle Dimitraki'yi yerine bırakması durumunda İngiltere Devleti'nin onun vekilliğini tanımayacağını, kendisi ülkesine dönmek istiyorsa bir miktar harcırah verilebileceğini, bir fırkateyn ile İzmir ya da ona yakın bir mahalle götürülebileceğini fakat borçlarını ödemesi için para vermeye mecbur olmadıklarını ifade etmişti. Sıdkı Efendi'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine gemi hazır oluncaya kadar geçinmesi için kendisine 300 pound, tercümanı Dimitraki ise 50 pound harcırah verildi (BOA., HAT.: 657/32117).

İngiliz hükümetinin savaş halinde oldukları bir devlet diplomatı sıfatıyla Sıdkı Efendi'ye yardımcı olmak istenmesinin nedeni sadece onun çektiği maddi yokluklar nedeniyle değildi. Sıdkı Efendi, bir diplomata yakışmayacak tavır ve davranışları nedeniyle İngiliz hükümetini rahatsız etmekteydi. Bunun muhtemel sebeplerinden biri Sıdkı Efendi'nin Londra'ya gelmesinden kısa bir süre sonra Marry adlı hizmetçi bir kadınla evlenmesiydi. Bu evlilikten birçok çocuğu olsa da yalnız 1805 yılı civarında doğan Jemely Mary Ann Sıdkı hayatta kalmıştı. Eşi bu evliliği Sıdkı Efendi'nin Babıali'ye haber verdiğini ifade etmekteydi. Oysa Sıdkı Efendi'nin İstanbul'da Havva isminde bir eşi ve Fatma isminde bir kızı daha bulunmaktaydı (BOA., A. {AMD.d.: 1703/22-25). O yüzden bu evliliğin gerçek olduğu ya da hukukiliği şüphelidir. İngiliz otoritelerinin ise önemli bir yabancı devletin alt tabakadan bir kadınla yaptığı evliliği hoşnutlukla karşılamaları pek de mümkün değildi. Zaten Sıdkı Efendi'nin vefatından sonra kızı bir yetimhaneye yerleştirilecek ve annesinin görmesine dahi izin verilmeyecekti (NA., FO.: 78/75; NA., FO.: 78/93).

İngiliz otoritelerini asıl rahatsız eden durum ise Sıdkı Efendi'nin alkol düşkünlüğüydü. Dimitraki Efendi, William Huskisson'a gönderdiği 5 Şubat 1808 tarihli bir dilekçesinde Sıdkı Efendi'nin son iki yıldır hipokondriyadan kurtulmak için günde iki şişe içki tükettiğini, para düşkünü olduğunu, maiyetini açlığa terk ettiğini, bazen nerede olduğunu bilmeyecek kadar kendini kaybettiğini, bir keresinde Hyde Park'a bakan evinin penceresinde fahişelerle çıplak görüldüğünü belirtmekteydi. William Huskisson, dönemin Dışişleri Bakanı George Canning'e *bu aptal ayyaşın* bir an önce ülkesine gönderilmesini önermişti (Ghorbal, 1933: 126; Yeşil, 2017: 37-38).

İngiliz hükümetinin kendisinden kurtulmaya karar vermesinden sonra yukarıda zikrettiğimiz gibi William Huskisson, Sıdkı Efendi'yle bir görüşme gerçekleştirdi. Sıdkı Efendi bu görüşmeden sonra kendisini ülkesine geri götüreceği gemi hazır oluncaya kadar hastalığı ve alacaklıların tazyiki nedeniyle Londra'dan ayrılarak bir köye yerleşti. Fakat iki aydan fazla süre geçmesine rağmen hiçbir haber alamadığı gibi Huskisson'dan alınan para da suyunu çekmişti. En nihayet bir kez daha Huskisson ile görüşüldü. Bu görüşmeden sonra kendisine ve tercümanına 200'er pound harcırah verilerek bir an önce Portsmouth'a gitmesi emredildi. Sıdkı Efendi, tercümanı ve iki hizmetçisiyle Portsmouth'a giderek dört gün kadar burada bekledikten sonra (BOA., HAT.: 657/32117) sonunda kendisini ülkesine geri götüreceğini sandığı Hyprerion fırkateynine bindi. Hyprerion, 28 Haziran günü Portsmouth'dan ayrıldıktan (Times: 1 July 1808) kısa bir süre sonra önemli bir yolcusunu beklemek için demir attı (BOA., HAT.: 657/32117). Bu önemli yolcu Osmanlı Devleti'yle barış müzakerelerine yönetecek olan Robert Adair'den başkası değildi. Adair'in heyetinde o sırada henüz 21 yaşında olan önemli bir isim daha vardı. Stratford Canning, ilk diplomatik görevine çıkıyordu (Richmond, 2022: 43).

4. Sıdkı Efendi'nin Londra'da İkinci Dönemi ve Vefatı (1808-1811)

Adair ve heyetini aldıktan sonra yola çıkan Hyperion firkateyninin 5 Temmuz günü Biskay Körfezinde bir başka İngiliz gemisiyle karşılaşması Sıdkı Efendi'nin ülkesine dönüş yolculuğu sonlandırdı. Bittern isimli bu gemide Sıdkı Efendi'ye yeni talimatlar getiren Tepedelenli Ali Paşa'nın adamlarından Seyyid Ahmed Efendi yolcu olarak bulunmaktaydı. Sıdkı Efendi, Robert Adair ile yaptığı müzakereden sonra gelen talimatlar doğrultusunda Londra'ya geri dönmeye karar verdi (Adair, 1845: 21-22; BOA., HAT.: 657/32117). Nitekim Seyyid Ahmed Efendi, Sıdkı Efendi ve onun maiyetini taşıyan Bittern isimli gemi 17 Temmuz 1808 Pazar gecesi Plymouth limanına ulaştı (*Aberdeen Journal*: 20 July 1808).

Uzun zamandır talimat alamadığı ve zor durumda olduğu için kendi inisiyatifiyle ülkesine dönmeye karar veren Sıdkı Efendi, yolculuğu esnasında bulunduğu firkateynin bir başka İngiliz gemisiyle karşılaşması sonucu Londra'daki görevine yeniden dönmek zorunda kalmıştı. Sıdkı Efendi, ilk olarak 22 Temmuz 1808 tarihinde Dışişleri Bakanı George Canning ile bir görüşme gerçekleştirerek Babialı'nın barış için taleplerini iletti. Buna göre Babialı; iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin yeniden tesisini, 1675 Antlaşmasının yenilenmesini, işgal edilen Osmanlı topraklarının boşaltılmasını, İngiltere'nin elinde bulunan Osmanlı gemilerinin ve esirlerinin iadesini talep etmekteydi. Fakat Canning, Sıdkı Efendi'ye Robert Adair'in barış müzakerelerini yürütmek üzere tam yetkili olarak İstanbul'a gönderildiğini hatırlatmaktaydı. Oysa Babialı'nın yetkilendirdiğine dair Sıdkı Efendi'nin elinde bir belge bulunmamaktaydı (Ghorbal, 1933: 127; Kuran, 1998: 42). Bu başarısızlık Sıdkı Efendi'nin Londra'ya tekrar dönmesini anlamsız hale getiriyordu. Üstelik Canning ve Sıdkı Efendi'nin görüşmeleri sırasında ele alınan bazı konuları farklı aktarmaları, Robert Adair ile Vahid Efendi arasındaki barış müzakerelerinde ihtilafa neden olacaktı (Yılmaz, 2018: 215-218).

Sıdkı Efendi'nin müzakerelerinin neticesiz kalmasından sonra Seyyid Ahmed Efendi The Success isimli firkateynle İstanbul'a geri döndü (*Portsmouth Telegraph*: 29 August 1808). Sıdkı Efendi, Ahmed Efendi eliyle Babialı'ya gönderdiği dilekçesinde sıkıntılarını dile getirerek alamadığı maaşlarının ödenmesini ve yerine bir başkasının tayin edilmesini talep etmişti (BOA., HAT.: 657/32117). Ancak Sıdkı Efendi'nin bu talebine de cevap alamadığı anlaşılmaktadır. Hatta 1809 Kale-i Sultaniye Antlaşmasıyla iki devlet ilişkilerinin normalleşmeye başlamasından sonra da bile yerine bir başkasının tayinini ve maaşının ödenmesini isteyen taleplerine (BOA., HAT.: 1349/52713-L) bir türlü karşılık alamıyordu. Aynı durum tercümanı Dimitraki için de geçerliydi. O da uzun zamandır Londra'da bulunduğu için, maaşını alamadığı ve bir süredir nikris (gut) hastalığından mustarip olduğundan bahisle hem maaşının gönderilmesini hem de İstanbul'a dönmesine izin verilmesini istiyordu (BOA., HAT., 1349/52713-K).

Babialı, İngiltere'yle barışın tesis edilmesinden aylar sonra ilk defa Londra'daki diplomatlarının durumunu ele aldı. Sıdkı Efendi'nin 60 bin kuruş tutarında iki yıllık maaşının ödenemediği ortaya çıkmıştı. Bu maaşın Darphane-i Amire zuhurat iradından karşılanması düşünüldü fakat bu kalemde yalnız 15 bin kuruş ödenebileceği ortaya çıktı. Oysa Sıdkı Efendi'nin maaşını alamadığı ve varlıklı bir kimse olmadığı için maddi açıdan zor durumda olduğu aşikârdı. Üstelik İngiltere pahalı bir memleketti. Bir Osmanlı diplomatının bu kadar müşkül durumda bırakılması devletin itibarı açısından da doğru değildi. Bu nedenle seferiye akçesinden ya da bir başka kaynaktan 15 bin kuruş daha temin edilerek en azından bir yıllık maaşının gönderilmesine karar verildi. Ele alınan konularda biri de Sıdkı Efendi'nin yerine bir başkasının tayiniydi. Aslında ilk ikamet elçilikleri tesis edilirken elçilerin görev süresinin üç yıla sınırlı olmasına karar verilmişti. Oysa Sıdkı Efendi yedi yıldır Londra'daydı. Bu nedenle yerine bir başkasının tayini gerekliydi. Ancak maddi koşullar buna elvermediği gibi Sıdkı Efendi'nin yerine bir tayin yapılmadan geri çağırılması İngiltere'nin tepkisine neden olabilirdi. Sıdkı Efendi hem Fransızca öğrendiği ve hem de yıllardır İngilizlerle ülfet ettiği için bir müddet daha Londra'da kalabilirdi. Dimitraki Efendi'ye gelince; hastalığı nedeniyle ve Sıdkı Efendi'nin dil

öğrendiği için bir tercümana ihtiyacı kalmamasından dolayı İstanbul'a dönmesine ruhsat verilebilirdi (BOA., HAT.: 1349/52713-S).

Babialı'nın Sıdkı Efendi'ye en azından bir yıllık maaşını gönderme kararına rağmen öngörülen bu ödemenin dahi bir müddet daha geciktiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Sıdkı Efendi bir kez daha İngiliz hükümetine başvurmak zorunda kaldı. Dışişleri Bakanı George Canning ile görüşmesi neticesinde kendisine 200 liralık bir ödeme yapıldı. Fakat Canning, Osmanlı maslahatgüzarının durumuna şaşırmişti. Sıdkı Efendi'ye Babialı'den niçin kendisine para gönderilmediğini sormuştu. Sıdkı Efendi'nin gönderdiği yazıların muhtemelen Babialı'nın eline geçmediği cevabını vermesi üzerine İngiliz bakan, içinde bulunduğu zor durumu belirten bir yazıyı kendilerine vermesi durumunda İstanbul'daki elçilikleri vasıtasıyla Babialı'ye iletebilecekleri teklifinde bulunmuş ve Sıdkı Efendi de bu teklifi kabul etmişti (BOA., HAT.: 1349/52719).

1809 yılı başlarında iki devlet arasında barış tesis edilmesine rağmen Babialı'nın hâlâ Sıdkı Efendi'yle temasa geçmemesi dikkat çekicidir. En nihayet Sıdkı Efendi'ye 25 Eylül 1809 tarihli bir şukka gönderildi. Bu belgede İngiltere ile yürütülen barış müzakereleri özetlenmekteydi. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz üzere görevine devam etmesinin uygun bulunduğu, kendisine 30 bin kuruşluk bir poliçe gönderildiği ve bundan sonra daha düzenli şekilde maaş ödemesi yapılacağı bildirilmekteydi (BOA., HAT.: 1349/52713-N).

Aslına bakılırsa Sıdkı Efendi'ye görevine devam edeceğinin bildirilmesinden kısa bir süre sonra yerine Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Edip Efendi'nin tayin edilmesi gündeme geldi (BOA., HAT., 1349/52713). Edip Efendi'nin Londra'ya maslahatgüzar olarak görevlendirilmek istenmesinin bir nedeni de İngiltere'den maddi (iane) yardım alma meselesiydi. Edip Efendi'nin İngiltere'de iane koşullarını araştırarak Babialı'yi bilgilendirmesi öngörülmekteydi. Fakat o sırada seferde olan Sadrazam Yusuf Ziyaeddin Paşa, Fransa'nın tepkisini çekmemek adına İngiltere'den iane alımına karşı çıkmaktaydı. Fransa, İngiltere ile yapılan barışı zorlukla kabul etmişken iane meselesini bir ittifak yakınlaşması şeklinde yorumlayabilirdi. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu koşullarda Fransa'nın düşmanlığını kazanması istenmeyen bir durumdu. Bu nedenle İngiltere'den iane alımından vazgeçilmeliydi. Bunun yanında Sıdkı Efendi yedi senedir Londra'da bulunduğu ve bazı sebeplerden dolayı oradaki itibarını kaybettiği için yerine Edip Efendi'nin tayin edilmesi uygundu (BOA., C.HR.: 18/878). Sadrazamın bu mütalaasına rağmen Edip Efendi'nin tayini fikrinden de vazgeçildi. Eğer görev değişikliği yapılırsa Sıdkı Efendi'nin borçlarını kapatabilmesi için tüm alacaklı olduğu maaşının gönderilmesi gerektiği gibi Edip Efendi'ye ve maiyetine de bir senelik maaş ve harcırah tahsis edilmeliydi. Fransa'nın Londra'ya yapılacak bu tayine itiraz etmesi de mümkündü. Ayrıca barıştan sonra İngiltere, İstanbul'a büyükelçi statüsünde bir temsilci tayin etmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Londra'ya aynı statüde bir temsilci yerine Londra'ya yeni bir maslahatgüzar göndermesi İngiltere tarafından kabul edilmeyebilirdi. Zaten iane maddesinden vazgeçildiği için Edip Efendi'nin tayini elzem değildi. İşte tüm bu sebeplerden dolayı Sıdkı Efendi'nin Londra'daki görevine devam etmesi yönünde karar alındı (BOA., HAT.: 1273/49389.; BOA., HAT.: 1348/52699.; BOA., HAT.: 1349/52713-R). Tercümanı Dimitraki Efendi'nin ise Sıdkı Efendi'nin izin vermesi durumunda sonradan maaşından kesilmek üzere oradan üç dört bin kuruş tedarik edilerek geri dönebileceği bildirildi (BOA., HAT.: 281/16711). Bununla birlikte Dimitraki Efendi'nin Londra'da kalarak görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Babialı, Sıdkı Efendi'nin yerine onu maslahatgüzar olarak tayin etmeyi gündemine almıştı. Tam da bunun yazısı hazırlandığı sırada Dimitraki Efendi'nin 4 Mart 1810 tarihinde (Kuran, 1998: 43) Londra'da vefat ettiği haberi geldi (BOA., C.HR.: 135/6722). Yani Sıdkı Efendi'nin Londra'dan ayrılması bir kez daha mümkün olamamıştı.

Dimitraki Efendi'nin vefatından sonra Sıdkı Efendi'nin en önemli yardımcısı Londra şehbenderi Isaac Natali oldu. Isaac Natali, 1806 yılında uygunsuz davranışları nedeniyle görevden alınan Theodoro Critico'nun (Giridi Todori) yerine Sıdkı Efendi tarafından şehbender tayin edilmişti. İngiliz

hükümeti bu kararı tanımak istemediği gibi (Kuran, 1998: 42) Theodoro Critico da işi mahkemeye taşıdı (Times: 25 November 1807; Times:26 November 1807; Times: 28 November 1807).

Sıdkı Efendi, Dimitraki'nin vefatından iki hafta kadar sonra İngiltere Kralı III. George tarafından verilen bir davete katıldı. Onun bu davete çağrılmasının nedeni Osmanlı Devleti'nin İngiliz ricali ve kralına gönderdiği hediyelerle, Sadaret makamının III. George'a yazdığı cevabnâmeydi. Aslında Sıdkı Efendi, bu cevabnâmeyi bizzat Kral'a teslim etmekle görevlendirilmişti. Fakat İngiliz makamları bu talebi bir maslahatgüzarın Kral'a mektup sunmasının Avrupa protokol kurallarına aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmişti. Yine de Sıdkı Efendi, Londra'da göreve geldiğinden beri ilk defa 21 Mart 1810'da verilen bu davet sırasında Kral III. George'a takdim edildi. III. George, İngilizceyi öğrenen Sıdkı Efendi ile kısa bir sohbet gerçekleştirdi (BOA., HAT., 1277/49545).

1810 yılı yazında Sıdkı Efendi yerine bir başkasının tayini yeniden gündeme geldi. Bu sefer Londra'ya Fenerli Rumlardan Antonaki Ramadani'nin tayin edilmesi düşünülüyordu (BOA., C.HR.: 135/6722). Ama ilginç bir şekilde dönemin İngiltere maslahatgüzarı Stratford Canning'e Ramadani'nin Sıdkı Efendi'nin değil vefat eden Dimitraki Efendi'nin yerine tercüman olarak gönderileceği bildirildi (FO., 78/70: 13 September 1810). Fakat Canning Reisülküttap ile daha sonraki bir görüşmesinde aslında Ramadani'nin Sıdkı Efendi yerine maslahatgüzar olarak düşünüldüğünü öğrendi. Genç diplomat Canning, Reis Efendi'ye Fransa yahut Avusturya'nın kendi başkentlerine benzer nitelikte bir atama yapılması durumunda itiraz edeceklerini ve İngiliz hükümetinin tam yetkili bile olsa bir Rum yerine Türk bir sefiri tercih edeceğini açık bir şekilde ifade etti. Canning'e göre Ramadani isminde ısrar edilmesinin nedeni Divan Tercüman Mourizi'nin kendine bağlı bir adamı Londra'ya göndermek istemesiydi. Son olarak Canning, hükümetine bu atamayı engellemek için elinden geleni yapacağını fakat daha önce yine bir Rum olan Yanko Argiropoulo'nun Londra'da görev yapmasına izin verilmediği için bunun pek mümkün olamayabileceğini ifade etmekteydi (FO., 78/70: 14 October 1810).

Antonaki Ramadani'nin Londra'ya tayinine dair İngiltere Dışişleri Bakanı'na hitaben bir şukka dahi hazırlanmış (BOA., HAT.: 1348/52701) olmasına rağmen Stratford Canning'in itirazları neticesinde bu atama ertelenmiş gibidir. Fakat bunun bir önemi de kalmamıştı. Zira Sıdkı Efendi, Londra'daki dokuzuncu yılında 27 Mart 1811 Çarşamba günü vefat etti. Muhtemelen vefatına içkiye olan aşırı düşkünlüğü yol açmıştı (Kuran, 1998: 43). Sıdkı Efendi'nin naaşı Pazartesi günü St. Pancras'ta bulunan mezarlığa defnedildi (*Caledonian Mercury* :8 April 1811; *Aberdeen Journal*: 17 April 1811). Cenazenin İslami usullere göre kaldırılmasına Cezayir Dayısının Londra'da bulunan temsilcisi yardımcı olmuştu. Sıdkı Efendi'ye ait resmi evrak ise Londra Şehbenderi Isaac Natali'ye teslim edildi ve yeni bir Osmanlı temsilcisi gelinceye kadar resmi ilişkiler onun üzerinden yürütülecekti (FO., 78/73: 1 April 1811). Fakat Sıdkı Efendi arkasında çok miktarda borç bırakmıştı. Terekesi ve kalan maaşı hesap edilerek 5 bin kuruş dul eşi Havva Hanım'a verilmesine ve 15.375 kuruşun ise İngiltere'deki alacaklıları için ayrılmasına karar verildi (BOA., A. {AMD.d.: 1703/22-25). Bu borç Sıdkı Efendi'nin yerine tayin edilen halefi Antonaki Ramadani aracılığıyla ödendi (BOA., HAT.: 1280/49635).

5. Sonuç

Mehmed Sıdkı Efendi, Londra'ya Memluk Beyleri sorununun çözümü ve İngiliz ordusunun Mısır'dan çekilmesi konusunda müzakerelerde bulunmak üzere Londra'ya geçici misyonla gönderilmişti. Daha önce Mısır'da görevliyken İngilizler ile teması olduğu ve biraz Fransızca bildiği için bu görev için uygun bir isim olarak görülmekteydi. Londra'ya ulaşmasından kısa bir süre sonra maslahatgüzar olarak tayin edildiğini öğrendi. Sıdkı Efendi, 1803'ten 1811 yılındaki vefatına kadar Londra'da görev yaptı. Onun maslahatgüzarlık yaptığı yıllar hem kendisi hem de İngiltere'yle Osmanlı Devleti ilişkileri açısından sıkıntılı bir dönemdi.

Sıdkı Efendi'nin en önemli sıkıntılarında biri kendisine yapılan maaş ödemelerindeki aksamalardı. İki devletin savaştığı iki yıl boyunca hiçbir maaş alamamıştı. Barış yapıldıktan sonra bile aylarca

Sıdkı Efendi'ye para gönderilmedi. Bu süreçte Sıdkı Efendi büyük oranda borçlanmış ve İngiliz hükümetinden para istemek zorunda kalmıştı. Elbette bir devletin yurt dışındaki bir temsilcisini maddi açıdan bu kadar zor durumda bırakması o devletin itibarına zarar verirdi. Geçim sıkıntısı çeken bir diplomatın nezdinde bulunduğu hükümet üzerinde etkide bulunması beklenemezdi.

Bir diğer önemli sorun ise Osmanlı Devleti'nin Sıdkı Efendi ile düzenli bir iletişim yolu bulamamasıydı. Yazışmalarda sürekli olarak gecikmeler yaşanıyordu. Bunun bir sebebinin kıta Avrupası'nı etkileyen Napolyon Savaşları olduğu yadsınamaz. Aynı şekilde 1807-1808 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki isyanlar ve taht değişikliklerinin de iletişimin aksamasına yol açmış olması mümkündür. Bununla birlikte İngiltere'yle barış müzakereleri başladıktan ve barış yapıldıktan sonra neredeyse bir yıl boyunca Sıdkı Efendi'nin bilgilendirilmemesi ve tahriratlarına cevap verilmemesi dikkat çekicidir. Hem Osmanlı Devleti'nin hem de İngiltere'nin ikili diplomatik ilişkilerini Babıali ile İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği aracılığıyla yürütmeyi tercih ettikleri bilinmektedir. Ancak ikili ilişkilerde yaşanan gelişmelerden uzun bir süre bihaber bırakılan bir diplomat devletini layığıyla nasıl temsil edebilirdi?

Sıdkı Efendi'nin maslahatgüzarlığı sırasında karşılaşılan ilginç durumlardan biri de Babıali'nin diplomasi kurallarına aykırı görevlendirilmesidir. Zaten İngiltere'nin İstanbul'da bir büyükelçisi varken Londra'da Osmanlı Devleti'ni bir maslahatgüzarın temsil etmesi müteakabiliyet esaslarına aykırıydı. Sıdkı Efendi'nin İngiliz hükümeti nezdine bir yetkilendirme belgesi gönderilmeden barış müzakereleri için görevlendirilmesi ve maslahatgüzar sıfatıyla İngiliz Kralına bir name sunmasının beklenmesi ya Osmanlı Devleti'nin diplomasinin genel kaidelerini görmezden gelmek istediğini ya da sürekli diplomasiye yeni geçiş yapan bir devlet olarak protokol kurallarını tam olarak özümseyemediğini göstermektedir.

Her şeye rağmen bir diplomatın en azından hal, tutum ve tavırlarıyla devletini temsil etmesi beklenir. Fakat Sıdkı Efendi sosyal statüsü düşük bir kadınla hukukiliği meçhul bir evlilik yapan, üstelik gayri ahlakî davranışlar sergileyen ve alkol müptelası olan bir portre ortaya koymuştur. Yine de kültürel açıdan oldukça yabancı olduğu bir toplumda uzun yıllar yaşamak zorunda kalması, vatan hasreti, parasızlık ve özellikle savaş yıllarının psikolojisinde yaptığı tahribatı görmezden gelemeyiz. Aslında Babıali, İngiltere nezdinde itibarı kalmamış Sıdkı Efendi'nin yerine bir başka ismi tayin etmeyi defalarca gündemine almıştı. Fakat finansal kaynak bulunamaması ya da Fransa ve İngiltere'ye karşı izlenen denge politikasının sarsılmaması adına her defasında bu değişiklik askıya alınmıştır. Sonunda bu talihsiz diplomat, vatanına geri dönmeden sekiz yıldır görev yaptığı Londra'da hayatını kaybetmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Âsaftı Defterleri (A.{AMD.d.}): 1703

Cevdet Hariciye (C.HR.): 18/878, 135/6722.

Hatt-ı Hümayun (HAT.): 88/3633, 90/3683, 142/5896, 142/5897, 144/6034, 145/6079, 175/7593, 175/7594, 244/13745, 281/16711, 657/32117, 851/38157, 1181/46639, 1273/49389, 1277/49545, 1280/49635, 1348/52699, 1348/52701, 1349/52713, 1349/52713-K, 1349/52713-L, 1349/52713-N, 1349/52713-R, 1349/52713-S, 1349/52719, 1366/54114

National Archive

Foreign Office (FO): 78/70, 78/73, 78/75, 78/93.

Gazeteler

Arrival of Turkish Envoys. (1808, July 20). Aberdeen Journal, p. A3.

- Court of Common Pleas. (1807, November 26). *Times*, p. A2.
- Court of Common Pleas. (1807, November 28). *Times*, p. A2.
- Domestic Intelligence. (1811, April 17). *Aberdeen Journal*, p. A1.
- The Mirror of Fashion. (1807, April 8). *Morning Chronicle*, p. A2.
- The Prince Regent. (1811, April 8). *Caledonian Mercury*, p. A3.
- To the Editor of The Times. (1807, November 25). *Times*, p. A2.
- Turkish Envoy Extraordinary. (1808, August 29). *Portsmouth Telegraph*, p. A1.

Kitap ve Makaleler

- Adair, R. (1845). *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles in 1808-1809*. (Vol. I). London.
- Beydilli, K. (2023). Mahmud Râif Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, (C. XXVII, ss. 382-383). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çelik, Y. (2010). III. Selim devrinde Mısır'da Osmanlı-İngiliz Rekabeti (1798–1807). S. Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (s. 351-366). İstanbul: İSAM.
- Çolak, K. (2008). "Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali ve tahliyesi (1798-1801). *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/2, 141-183.
- Ghorbal, S. (May 1933). The missions of Ali Effendi in Paris and of Sedki Effendi in London 1797-1811, A Contribution to the Study of the Westernisation of Ottoman Institutions. *Bulletin of The Faculty of Arts*, I/1, 114-129.
- Güner, S. (Kış 2015). Londra'da bir Memlûk Beyi: Muhammed Bey Elfi (Ekim-Aralık 1803). *Akademik Bakış*, IX/17, 41-69.
- Güner, S. (Güz 2015). Mısır'ın son Memlûk Beyleri (1801-1806). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XI/22, 227-266.
- Herbette, M. (1997). *Fransa'da ilk daimî Türk Elçisi Morali Esseyit Ali Efendi (1797-1802)*. (E. Üyepazarcı Çev.), İstanbul: Pera Yayınları.
- İnce, Y. (2008). Bir görgü tanğının gözünden Kabakçı Mustafa İsyanı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 281-308.
- Kandil, D. A. M. & Fakhry, A. M. H. A. (2017). The Journey of Muhammed Bey al-Alfi to London: An eye-opening journey. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 53, 123-138.
- Kempe, J. A. (1884). *Autobiography of Anna Eliza Bray*, London: Chapman and Hall Limited.
- Kılıç, M. (2019). İlk ikamet elçilerinin halefleri Rum Maslahatgüzarlar (1800-1821). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVIII/65, 251-278.
- Kuran, E. (1968). *Avrupa'da Osmanlı ikamet elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyasi faaliyetleri 1793-1821*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kuran, E. (1988). Osmanlı Devleti'nin Londra Maslahatgüzarı Mehmed Sıdkı Efendi, 1803-1811 *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* içinde (s. 38-43). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Richmond, S. (2022). *Şark'ta İngiltere'nin sesi Stratford Canning ve Osmanlı İmparatorluğu ile diplomasi*, (Z. G. Ö. Kayrıcı Çev.). İstanbul: Runik Kitap.
- Soysal, İ. (1999). *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız diplomasi münasebetleri (1789-1802)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Turan, N. S. (2018). *İmparatorluk ve diplomasi, Osmanlı diplomasisi izinde*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yalçınkaya, M. A. (Ağustos 1996). Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanması çalışmalarında ilk ikamet elçiliklerinin rolü. *Toplumsal Tarih*, 6/32, 45-53.
- Yalçınkaya, M. A. (2001). İsmail Ferruh Efendi'nin Londra elçiliği ve siyasi faaliyetleri (1797-1800). K. Çiçek (Ed.) *Pax Otomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç* içinde (s. 381-408). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yenidünya, S. (Haziran 2009). Kale-i Sultaniye Anlaşması'nın gizli görüşmeleri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1, 309-325.
- Yeşil, F. (2010). İstanbul önlerinde bir İngiliz filosu: Uluslararası bir krizin siyasî ve askerî anatomisi. S. Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* içinde (s. 391-493). İstanbul: İSAM.
- Yeşil, F. (2017). *Trajik zafer, Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki siyasi ve askeri mücadelesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yılmaz, H. (2018). *XIX. yüzyılın başında Avrupa Devletleri arası rekabet ve 1809 Kale-i Sultani Antlaşması*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Araştırma Makalesi / Research Article

19. YÜZYILDA ALMAN SİLAH DİPLOMASİSİ: OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MANÇU QİNG HANEDANI ÖRNEĞİ

Rahman NURDUN¹

Öz

19. yüzyılın sonlarına doğru, endüstrileşme ve emperyalizm gibi büyük dönüşümler dünya siyaseti ve ekonomisini derinden etkilemiştir. Bu dönemde, Almanya gibi güçlü silah ve savunma sanayilerine sahip olan ülkeler, uluslararası ilişkilerde belirleyici bir konuma gelmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı gibi büyük imparatorluklar, dönemin siyasi ve askeri çalkantılarıyla başa çıkmak için silah tedarikinde Almanya'ya yönelmişlerdir. Bu makalede, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na silah satışı üzerinden yürüttüğü diplomasi stratejileri incelenerek, bu satışların her iki imparatorluğun askeri gücüne ve silah sanayisinin gelişimine etkileri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Mançu Qing Hanedanı, Almanya, Krupp
JEL Kodları: N10, N40

19TH CENTURY GERMAN WEAPON DIPLOMACY: THE EXAMPLE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND THE MANCHU QING DYNASTY

Abstract

Towards the end of the 19th century, major transformations such as industrialization and imperialism profoundly impacted world politics and economics. During this period, countries with strong arms industries like Germany held a decisive position in international relations. Particularly, large empires such as the Ottoman Empire and the Manchu Qing Dynasty turned to Germany for arms procurement to deal with the political and military complexities of the era. This article will examine Germany's diplomatic strategies through arms sales to the Ottoman Empire and the Manchu Qing Dynasty and evaluate the impact of these sales on the military strength and arms industry development of both countries.

Keywords: Ottoman Empire, Manchu Qing Dynasty, Germany, Krupp
JEL Kodları: N10, N40

¹ Dr. TİKA, nrurdun@gmail.com, ORCID: 0009-0009-1677-5226.

Başvuru Tarihi (Received): 06.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 08.07.2024

Giriş

Uluslararası ilişkilerin karmaşık yapısı ve bu karmaşık yapı içerisinde güç dengelerinin sağlanması ve stratejik hedeflerin gerçekleştirilmesi açısından silah ticaretinin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, dünya siyaseti ve ekonomisi büyük bir değişim sürecinden geçerken, Almanya gibi güçlü bir silah sanayisine sahip ülkelerin bu süreçte oynadığı rol dikkat çekicidir. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu ve 1644-1912 arasında Çin'i yöneten Mançu Hanedanı gibi büyük imparatorluklar hem askeri hem ekonomik açıdan Batılı güçler tarafından kuşatılmış ve parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Almanya'nın, bu uluslararası ortamda, Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na silah satışı yapmak için kullandığı yöntemler oldukça çeşitlilik göstermiştir. Hem askeri hem siyasi hem de ikili üst düzey ilişkileri kullanarak, Almanya, silah satışı konusunda etkili bir diplomasi stratejisi izlemiştir. Bu stratejiler, Almanya'nın hem kendi silah sanayisinin gücünü artırmak hem de siyasi etkisini genişletmek amacıyla geliştirilmiştir.

Öte yandan, Mançu Qing Hanedanı ve Osmanlı İmparatorluğu, Alman silahlarını almalarının ana sebeplerinden biri, dönemin siyasi ve askeri koşullarına uyum sağlama ihtiyacıdır. Batılı güçlerin baskısı altında olan ve parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalan bu imparatorluklar, Alman silahlarını kullanarak askeri güçlerini artırmayı ve güvenliklerini sağlamayı hedeflemişlerdir. Alman silahlarının bu ülkelerin askeri gücüne sağladığı katkılar ve askeri sanayilerinin gelişimine olan etkileri, tarihçiler tarafından önemli bir konu olarak değerlendirilmiştir.

Almanya'nın silah sanayisi, bu ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Alman silahları, Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'nın askeri gücünü artırmış ve silah sanayilerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu sayede, Almanya, hem siyasi hem de ekonomik açıdan bu imparatorluklarla yakın ilişkiler kurmuş ve uluslararası sahnede etkin bir konum elde etmiştir. Şüphesiz, sosyal, ekonomik ve jeo-stratejik açılardan bakıldığında, Alman silahının bu iki ülkeye olan etkisi farklı boyutlar da içermektedir. Ancak kaynak yetersizliğinden, bu çalışma sadece askeri boyutuyla sınırlı olup, diğer dinamikler bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Almanya'nın geç dönem Osmanlı İmparatorluğuna silah satışı için kullandığı stratejilerin ve yöntemlerin analizinden yola çıkılarak, Alman silahlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücüne etkileri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri sanayisinin gelişimindeki rolünün incelenerek, Alman Silah Diplomasisi ve Osmanlı İmparatorluğu İlişkisi ele alınacaktır. İkinci bölümde, Almanya'nın Mançu Qing Hanedanı'na silah satışı için kullandığı strateji ve yöntemlere bakılarak, Alman silahlarının Mançu Qing Hanedanı'nın askeri gücüne etkileri ve askeri sanayisinin gelişimindeki rolü değerlendirilecek; Alman Silah Diplomasisi ve Mançu Qing Hanedanı'nın İlişkisi incelenecektir. Üçüncü bölümde, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na silah satışı üzerinden yürüttüğü diplomatik stratejilerin, her iki ülkenin askeri gücüne ve silah sanayisinin gelişimine olan etkileri karşılaştırılarak derinlemesine incelenecektir.

1. Alman Silah Diplomasisi ve Osmanlı İmparatorluğu İlişkisi:

1.1. Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi Koşulları Ve Müttefik Arayışı

19 yüzyıl, siyasi ve askeri koşulları oldukça karmaşık olan Osmanlı İmparatorluğu için zorlu bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönem, imparatorluğun iç ve dış mücadelelerle başa çıkmak zorunda kaldığı bir dönem olarak nitelendirilir. Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda yönetim açısından içerde çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Merkezi otoritenin zayıflaması, eyaletler arasındaki rekabetin artması ve isyanların sıkça ortaya çıkması gibi faktörler, imparatorluğun istikrarını tehdit etmiştir. Öte yandan, Balkanlar, Arabistan ve Kafkasya gibi bölgelerde yaşanan isyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının içerisindeki etnik ve dini çeşitliliğin getirdiği sorunları da göstermektedir (Ahmad, 1993:24; Saydam, 2019:3-5). Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda

ekonomik açıdan da çeşitli sıkıntılar yaşamıştır (Owen, 2009:100-108). Avrupa'da sanayileşme ve ticaretin gelişmesine ayak uyduramayan imparatorluk, ekonomik gerileme içerisine girmiştir. Ticaret yollarının kontrolünün kaybedilmesi ve vergi tahsilatında yaşanan zorluklar, Osmanlı ekonomisini zayıflatmıştır (Miller, 1997:11).

Bu zorlu koşulların ortasında, Osmanlı İmparatorluğu birçok reform girişiminde bulunmuş, ancak istenilen başarıyı elde edememiştir (Saner, 1987:204-208). Bu nedenle, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için iç ve dış mücadelelerin yoğun yaşandığı bir dönem olmuş ve İmparatorluk özellikle Avrupa devletlerinin artan baskısı altında kalmıştır (Ortaylı, 1987:84; Zürcher, 2004:81; Davison, 1963:3-421). Napolyon Savaşları ve sonrasında Avrupa'da meydana gelen siyasi dönüşümler, Osmanlı topraklarında da etkili olmuş ve imparatorluğun zayıflamasına neden olmuştur (Hanioglu, 2008:67-69). Osmanlı İmparatorluğu'nun, 19. yüzyıl boyunca çeşitli Avrupa güçleriyle çatışmaları içinde, özellikle Rusya ile olan savaşlar önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, 1828-1829 ve 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşları gibi çatışmalar, imparatorluğun sınırlarını ve egemenliğini ciddi şekilde etkilemiştir (Shaw and Shaw, 1977: 191-211).

Yenilgiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik konumunu zayıflatarak Avrupa güçlerine olan bağımlılığını artırmış ve bu durum, imparatorluğun uluslararası arenadaki diplomatik statüsünü güçlendirmek için birinci derecede bir orduya olan acil ihtiyacı göstermiştir. Bu durum askeri alanda yeniden yapılanmanın kaçınılmaz hale gelmesine yol açmıştır (Davison, 1990:80). Osmanlı İmparatorluğu'nu doğrudan tehdit etmekten uzak olan, ancak Britanya ve Rusya'ya karşı bir miktar koruma sağlama potansiyeline sahip Almanya'dan yardım talep etme kararı (Hale, 2018:13), II. Abdülhamid'in iki temel sebepten dolayı aldığı bir karardır. İlk olarak, daha şehzade iken Avrupa turuna çıktığında Almanya'nın (Prusya'nın) askeri disiplinine hayran kaldığı bilinmektedir. İkinci olarak, yakın zamanda Almanya'nın Fransa'ya karşı elde ettiği askeri başarının etkisiyle bu talep gerçekleşmiştir. Bu talep, Osmanlı İmparatorluğu, ordusunu modernize etmek ve geleneksel güçlere karşı daha etkin bir savunma sağlamak amacıyla Almanya'dan askeri heyetlerin gönderilmesi, teknoloji, eğitim ve stratejik planlama gibi konularda işbirliği yapmayı amaçlamaktadır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri kapasitesini artırmak ve uluslararası arenada daha güçlü bir konum elde etmek için atılmış önemli bir adımdır (Beydilli, 1979:481; Ergün, 1990: 435-457). Almanya, Osmanlı ordusunun önemli bir rol oynadığını ve karar alma süreçlerinde etkili olduğunu gözlemlemiş olmalı ki, bu fırsatı tereddütsüz bir şekilde değerlendirmiştir (Durgun, 2017:222). Bu durum, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerini güçlendirmek ve kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etmek için bir fırsat olarak gördüğünü işaret etmektedir. Abdülhamid'in Osmanlı ordusunu yeniden yapılandırması için öncelik haline gelen Almanya ile askeri işbirliği, Almanya'nın askeri yardımlar konusunda tek seçenek olarak görülmesine rağmen, Fransa'yı devre dışı bırakmama çabalarını da içermektedir. Fransa'nın talebini yerine getirememesi, Almanya'nın öne çıkmasına neden olmuştur (Beşirli, 2004:121-139).

1.2. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Silah Satışı İçin Kullandığı Stratejileri

Lothar Rathmann'a göre, Almanya'nın Yakın Doğu'ya olan ticareti başlangıçta diğer Avrupa güçlerinin gerisindeydi. Ancak, Almanya'nın Osmanlı ordusunun eğitimi için subay göndermesi ile ivme kazanan silah ticareti ile beraber, 1860'lardan itibaren hızlı gelişen Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na ilgi duymasına neden olmuştur (Rathmann, 2001:23-25). 11 Nisan 1882'de Osmanlı askeri hizmetine katılmak üzere İstanbul'a gelen Albay Kaehler, Piyade Yüzbaşı Kamphövener, Topçu Yüzbaşı von Hobe ve Dragon Alayı'ndan Yüzbaşı Ristow (Wallach, 1985:32) ve bir yıl sonra, Von Der Goltz'ın da askeri heyete dahil olmasıyla (Beydilli,1983:13-18;Trumpter,1996:111) Osmanlı'nın askeri modernleşmesine start verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya (Prusya)'dan silah ithalatı, Sultan Abdülaziz döneminde başladığı (Şakir, 1956:62-66) bilinse de, Alman menşeli silahların Osmanlı pazarına II. Abdülhamid döneminde daha çok miktarda girmesinde işte bu Alman subayların teşvikinin etkili olduğunu söylenebilir (Ortaylı,

1981:69), zira Alman askeri uzmanların, Osmanlı ordusu hakkında edindiği bilgileri Alman silah şirketlerine aktardığı bilinmektedir (Yorulmaz, 2018: 118). Öte yandan, bu dönemde, özellikle askeri ilişkiyi güçlendirmek için, Almanya'nın diplomatik atağa geçtiğini görüyoruz, örneğin, Alman İmparatoru II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğu'na ilk ziyareti 1889'da gerçekleşti ve ardından 1898'de ikinci bir ziyaret gerçekleştirmiş, ve askeri alanlarda Alman-Osmanlı ticari bağlantılarının ilerlemesine önemli bir katkı sağlamıştır (Türk, 2020:31-32). II. Wilhelm'in ziyaretin ardından, 1889 ve 1890'da Krupp'tan yaklaşık olarak 1000 sahra topu ve ağır top sipariş edildiği; Mauser ve Loewe'den birkaç yüz bin tüfek ve Schichau şirketinden yeni torpidolar alındığı ve toplamda, 15.3 milyon mark değerinde sipariş verildiği bilinmekte olup ve Deutsche Bank, bu siparişler için Babiâli'ye yüksek miktarda borç sağlamıştır (Rathmann, 2001:32). Bu, Almanya'nın Osmanlı yetkilileriyle doğrudan temas kurması ve ihtiyaçlarını belirlemesi anlamına geliyordu. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu ile sıkı diplomatik ilişkiler kurarak silah satışı için uygun bir zemin oluşturmuştur. Bu çalışmada, Alman askeri danışmanların, özellikle Von der Goltz'ın Osmanlıya silah satış konusundaki rolünün incelenmesi bize Almanların Osmanlıdaki nüfuzu hakkında ipucu verecektir.

Goltz Paşa'nın Osmanlı topraklarında üstlendiği rol sadece askeri alana sınırlı değildi. Reform önerileri yazmasıyla başlayan süreç, sürekli olarak Osmanlı'nın Almanya'dan önemli silah siparişleriyle sonuçlanmış ve bu siparişler genellikle Krupp'a gitmiştir. Bu durum, Paşa'nın Alman silah sanayisinin taleplerini dikkate alarak uyumlu bir iş birliği içinde olduğunu göstermektedir (Reyhan, 2005:239). Örnek verecek olursak, Goltz Paşa'nın önemli katkısıyla hazırlanan 1886 tarihli yeni asker alma yasası, dikkate değer bir örnektir. Bu yasa ile 20 yaşından büyük her Müslüman erkeğin askerlik yapması zorunlu hale gelmiştir. Goltz'un bu düzenlemesi, Osmanlı ordusunun silah ve mühimmat ihtiyacını artırmıştır; çünkü artan asker sayısı, Alman firmalardan ithal edilen silahlarla donatılmıştır. Başka bir deyişle, askerlik hizmetinin zorunlu hale gelmesi, Alman silah ve mühimmat siparişlerinin artmasına katkı sağlamıştır (Taşdemir, 2018:7). Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askeri uzmanlar ve Alman Dışişleri Bakanlığı da Alman silah sanayisinin önemli destekçileri olmalarından ötürü Osmanlı'nın askeri eğitim uzmanlarına olan taleple başlayan yakınlaşma, Almanya'nın silah sanayisi için bir pazar haline gelmiştir. Hatta, Von der Goltz'un etkisiyle, 1890'ların sonunda Alman silah firmaları, Osmanlı silah pazarını tamamen kontrol altına bile söyleyebiliriz (Özgüldür, 1993:303). Askeri uzmanlar, bu ilişkide silah şirketlerinin temsilcileri olarak görev yapmışlardır (Reyhan, 239). Yaptıkları bağlantılar karşılığında ilgili şirketlerden ortaklık teklifleri, hisse senetleri, komisyonlar gibi çeşitli ödemeler almışlardır. Alman hükümeti, subaylarının Osmanlı ordusundaki görevlerini sürdürmelerini silah ticaretinin devamı için önemli görmüş ve hatta bazı mevkilerin Alman subaylarının elinde olması için çaba göstermiştir. Goltz, gönderilecek subayın Krupp dahil olmak üzere Osmanlı ordusuna silah sağlayan Alman firmalarıyla kişisel olarak tanışmanın çok faydalı olacağını öne sürmüş ve Alman hükümeti bu tavsiyeleri dikkate almıştır (Reyhan, 239).

Almanya'nın iktisadi açıdan iflas eşiğinde olan Osmanlı İmparatorluğu'na (Yasamee, 2011:45) silah satışı için finansal destek de sağladığını söyleyebiliriz (Karakoç ve Mete, 2020:293-321). 1888'de Osmanlı İmparatorluğu'na sağlanan ilk büyük Alman kredisini temin eden Deutsche Bank (Illich, 2007:143) Almanya'nın kredi veren en büyük finansman kurumuydu. Krupp'tan silah tedariki genellikle Deutsche Bank veya başka bir Alman bankası aracılığıyla sağlanan bir kredi ile gerçekleştirmiştir ki bu, İhracat Kapitalizmi kavramıyla uyumludur. Örneğin, 1905 yılında Deutsche Bank ve Osmanlı hükümeti arasında sağlanan bir kredi yaklaşık olarak £2,400,000 tutarındaydı. Bu miktarın £350,000'i Babiâli'ye, £500,000'i Anadolu Demiryolu'na tahsis edilirken, kalan kısmı yeni silahların edinilmesi için Krupp'a yönlendirilmiştir (Illich, 2007:162).

Bu stratejiler ve yöntemler, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na silah satışı için kullandığı genel yaklaşımlardan bazılarıdır. Ancak, bu ilişkilerin karmaşıklığı ve değişkenliği nedeniyle, zamanla farklı stratejilerin ve yöntemlerin kullanıldığını görmek mümkündür.

1.3. Alman Silahlarının Osmanlı Piyasasına Girişi

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Alman İmparatorluğu'ndan gelen büyük silah firmalarının önemli bir varlığı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman bankaları ve demiryolu çıkarlarıyla birlikte gözlemlenmiştir. Bu firmalar arasında özellikle Essen'deki Krupp Şirketi dikkate değer olup; 1869 yılında itibaren Osmanlı'da faaliyete başlayan Almanya'nın en büyük top üreticisi Krupp firmasından 1873 yılında, Osmanlı ordu ve donanmanın ihtiyaç duyduğu 500 topun temin edilmesi talep edilmiştir. Bu sipariş, her iki taraf için de önemli olan 1.000.000 Osmanlı Lirası (18,5 milyon Mark) değerindeki ilk büyük anlaşmaydı (Beşirli, 2004:121-139). 1885 yılında, Von der Goltz'un önerisiyle Osmanlı Devleti, Krupp fabrikasından 500 adet ağır top siparişi vermiştir. Ardından 1886'da 426 adet sahra topu ile 60 adet havan topu sipariş etmiştir (Rathmann, 2001:31). Osmanlıya olan bütçe yükü açısından bakıldığında, 1891'de, Alman silah endüstrisi İstanbul'a 5,9 milyon Mark değerinde savaş malzemesi sevkiyatı gerçekleştirmiştir. Bu miktar, 1892'de 10,1 milyon Mark'a ulaşmıştır. 1893'te ise 13,1 milyon Mark değerinde siparişler yapılmıştır. 1894'te ise 6 milyon Mark, 1895'te 12,2 milyon Mark, 1896'da 4,4 milyon Mark ve 1897'de 1,6 milyon Mark değerinde siparişler verilmiştir (Rathmann, 32).

Bu ticaret genellikle Türkiye'deki Alman askeri subaylarının doğrudan katılımından faydalanmış; 1880'ler ve 1890'larda Baron von der Goltz'un katkıları geniş çapta kabul görmüştür (Palmer, 1994:170). Örneğin, 1893'te, silah üreticisi Ludwig Loewe, Alman savaş endüstrisine yaptığı katkılardan dolayı Von der Goltz'u şahsen ziyaret ederek onu tebrik etmiş ve bu övgüyü ifade etmek için kendisine bir hisse senedi hediye etmiştir (Rathmann, 33; Önsoy, 1988:1212). Benzer şekilde, yüzyılın başında askeri atase olarak görev yapan Binbaşı Morgen, devam eden siparişleri etkin bir şekilde kolaylaştırmıştır. Krupp Şirketi'ne verilen büyük ölçekli siparişler, satış temsilcileri Huber kardeşlerin İstanbul'da kazandıkları önemli miktardaki finansal kazançlarla sonuçlanmıştır (Trumpener, 1996:113).

Krupp dışında, Swabia'daki Oberndorftaki Mauser Şirketi Osmanlıya önemli silah satışı da yaptığı kayıtlara geçmiştir. Örneğin, Osmanlı ordusunun silahlanmasına dair Alman askeri heyetinin talepleri doğrultusunda, sadece 1888'de, Alman silah endüstrisi, İstanbul'a 2,2 milyon Mark değerinde silah göndermiştir (Rathmann, 31). 1888-1904 yılları arasında Alman Mavzer Fabrikasından Osmanlı İmparatorluğu'nun Maçka Silahhanesi deposuna 748 bin 820 adet top, tüfek ve fişek sevkiyatı yapılmıştır. Öte yandan, Osmanlı donanması, 1880'lerden itibaren bazı gemilerini Alman tersanelerinden temin etmesine rağmen, Almanların Osmanlı donanması tedarikine katkısı Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar oldukça sınırlı kalmıştır. Dikkate değer alımlar arasında, Elbing'deki Schichau Şirketi tarafından inşa edilen birkaç küçük muhrip (Rathmann, 31) ve 1910'da Alman İmparatorluk Donanması'ndan satın alınan iki eski savaş gemisi olan Turgut Reis ve Hayreddin Barbarossa yer alıyordu. Ancak, İngiltere ve Fransa'da verilen Türk siparişlerine kıyasla, Almanların deniz sözleşmelerindeki payı oldukça mütevazı kalmıştır (Trumpener, 1996:113).

Türk silah tedariklerinin diğer önemli Alman faydalanıcılar gelince, Düsseldorf'teki Heinrich Erhardt'ın Rheinische Metallwaren- und Maschinenfabrik'i, Berlin'deki Ludwig Loewe Şirketi yer almış; Loewe ile Mauser daha sonra Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken'e birleşmiştir. Loewe ve Mauser, Türk İmparatorluğu'na önemli miktarda tüfek tedarik etmiş; diğer çeşitli Alman firmaları ise cephane, mermi ve çeşitli donanım sağlamıştır (Trumpener, 1996:113) Beşirli'ye göre, 1891-94 yılları arasında Alman silah sanayii krize sürüklenirken, Mauser ve Loewe gibi önemli silah üreticileri, Oberndorf ve Berlin'de faaliyet göstererek zor zamanları aşmışlardır. Osmanlı Devleti'ne silah satışı yaparak, mali sıkıntılardan kurtulmuş ve işlerini sürdürebilir hale gelmişlerdir (127). Bunlar dışında, Osmanlı Devleti'ne silah ve mühimmat irsal eden Alman firmalar içinde Lorenz Metal Mermi Fabrikasının da yer aldığı bilinmektedir (Türk, 2015:762).

Yukarıda bahse geçen mühimmatlar, Osmanlı ordusunun o dönemdeki ana silah kaynağıydı. Bu verilere dayanarak, 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı kara ordusunun büyük

bir kısmının Alman yapımı silahlarla donatıldığı sonucuna varabiliriz. Her ne kadar bu silahlar Osmanlı ordusunun savaşlarda üstün başarı elde etmesine imkân sağlamadıysa da, Çanakkale Zaferi'nin kritik unsurlarından biri, Alman Krupp topların üstün etkinliği olmuştur. Bunun dışında sahil savunması ve seygar topçunun ustalığı da İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geçme çabalarını akamete uğrattığı da bir gerçektir (Mete, 2019:197-198).

Özetle, Almanya'dan yüklü miktarda silah alımı, Osmanlı ordusunun modernleşme çabalarının bir yansımasıydı ve Alman teknolojisi o dönemdeki askeri gücünü belirleyen önemli bir faktör olarak kendisi ispat etmiştir (Şahin, 2022:291-309).

1.4. Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Sanayisinin Gelişiminde Alman UNSURLU

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na silah ve askeri teçhizat sağlayarak büyük çapta teknolojik transfer sağladığı söylenemez. Ancak, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile stratejik ortaklıklar kurarak silah satışı ve askeri işbirliğini kolaylaştırmak için ortak askeri projeler geliştirdiği, askeri tesis inşası ve hatta bazen savunma sanayiinde ortak yatırımlar yaptığı söylenebilir. Örnek verecek olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde uluslararası silah firmaların da yakın ilgi gösterdiği fişek ve dumansız barut fabrikası kurma kararı bu çerçevede değerlendirilebilir. Baruthâne-i Âmire'ye bağlı bir cepbane fabrikası kurulması planlandığı haber alan Krupp firması, bu fabrikaya ekipman sağlama için girişimde bulunmuştur. Anılan firmanın İstanbul temsilcisi Huber Frères'in etkili çabalarıyla işlemler olumlu sonuçlanmış ve Almanya ile geliştirilen sıkı ilişkiler çerçevesinde, Zeytinburnu Fişek Fabrikasının donanım ve ekipmanının Krupp fabrikasına sağlanması uygun görülmüş ve yeni fabrikanın makine siparişleri, birim başına 14.000 lira fiyatla Krupp fabrikasına verilmiştir (Sabancı, 2016:106). Krupp gibi Alman firmalar Osmanlıya silah satarken, dolayısıyla olarak da Osmanlı uzmanlarla tecrübe paylaşımında bulunduğun söylesek yerinde olur. Örneğin, Avrupa'dan teknik uzmanlar, mühendisler ve kimyagerler, her türlü silah ve mühimmatın imalat sürecinde Osmanlı fabrikalarında görev almak üzere İstanbul'a gelerek bir süre kalmışlardır. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu, maliyetleri azaltmak ve yerel yetenek havuzunu geliştirmek amacıyla Avrupa'ya mühendislik ve kimya eğitimi için öğrenciler gönderme stratejisi izlemiştir. Özellikle, çeliğin etkili kullanımını konusunda gerekli bilgi ve beceriyi sağlamak amacıyla, 20. yüzyılın başında maden kimyagerliği eğitimi almak üzere Almanya'ya öğrenci ve mühendisler gönderilmiştir (Sabancı, 219).

Bununda dışında, Makriköy Dumansız Barut Fabrikası de Alman askeri teknoloji transfer bazında ikinci örnek olarak yer alabilir. Dumansız barut üretimine dair deneyim kazanmak amacıyla, o dönemde Avrupa'ya heyet ve öğrenci gönderimi yapılmıştır. İlk heyet, 1893 yılında İzzet Paşa liderliğindeki kimyager ve mühendislerden oluşmaktaydı. Bu ziyaretin amacı, Avrupa'daki barut üretim fabrikalarının işleyişini gözlemlemek ve gerekli ekipmanları satın almak için danışmalarda bulunmaktır. 1904 yılında ise, başka bir heyet Köln şehrindeki Rottweil fabrikasına giderek dumansız barut üretim sürecini incelemiş ve ayrıca belirli miktarlarda barut satın almak üzere adım atmıştır. Bu heyette Baruthane kimyageri Binbaşı Hakkı Efendi, Zeytinburnu Fabrikası'ndan Memur Yüzbaşı Mehmed Ali Efendi ve Dumansız Barut Fabrikası'ndan Edhem Efendi bulunmaktaydı. Masrafları Osmanlı Bankası aracılığıyla Teçhizat-ı Aseriyye Nezareti tarafından karşılanan bu heyet, dönüşlerinde yaklaşık 275 kıyye dumansız barutu da getirmiştir. Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nın Osmanlı tarafından Rottweil fabrikasına yaptırıldığı ve Birinci Cihan Harbi'nin sonuna kadar üretimine devam ettiği düşünülen fabrikanın, kaliteli ürünler sunduğu bilinmektedir. İdari olarak, Osmanlı yetkililerinden oluşan bir heyet tarafından yönetilen fabrikanın başında ise bir Alman kimyager bulunmaktaydı. En büyük zorluk, fabrikanın karşılamakta güçlük çektiği mazot ihtiyacıydı ki bu ihtiyacı Romanya'dan tedarik ediyordu (Sabancı, 251-252). Üçüncü örnek olarak, Beykoz Debbağ ve Kundura Fabrikaları'nın durumu, araştırmacıların Osmanlıların İstanbul'da askeri fabrikalar kurmak için Alman uzmanlığını nasıl kullandığını izlemesi için iyi bir örnek oluşturmaktadır. İlk bakışta, bu Beykoz fabrikaları'nın Osmanlı ordusuyla hiçbir ilgisi yokmuş gibi

görünse de, bu fabrikalar ordu tarafından ihtiyaç duyulan üniformalar, botlar ve deri endüstrisinin tüm yan ürünlerini sağlamıştır (Aydın ve Zorlu, 2015:742).

Osmanlı sadece yurtdışından silah almıyordu, örneğin, Martini tipi tüfekler Tophane'de, barut üretimi ise Baruthane'de yapılıyordu. Ancak, bu sanayi nedense geliştirilmemiş ve Alman silahlarının gelmesiyle yerinde sayılmıştır. Sultan II. Abdülhamit, Almanya'dan silah alımına devam etmiş ve Alman danışmanları bu durumu teşvik etmiştir (Ortaylı, 69).

Özetle, Alman firmaların Osmanlı askeri sanayisinin gelişimine katkıları oldukça çeşitlidir. İlk olarak, Alman firmalar Osmanlı İmparatorluğu'na silah satışı yaparken sadece ürün sağlamakla kalmayıp aynı zamanda teknik destek sunmuşlardır. Bu, Osmanlı yetkililerinin silah ve teçhizatın etkin bir şekilde kullanılması konusunda bilgi ve becerilerini artırmalarına yardımcı olmuştur. Örneğin, Krupp gibi firmalar Osmanlı'ya silah satarken, bazı durumlarda Osmanlı uzmanlarla tecrübe paylaşımında bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun silah üretim kapasitesini artırmak amacıyla Almanya'da eğitim almış mühendis ve kimyagerlerin Osmanlı fabrikalarında görev alması gibi faaliyetler de gerçekleşmiştir.

Ayrıca, Alman firmaların Osmanlı'ya teknoloji transferi sağlamak için ortak askeri projeler geliştirdiği ve savunma sanayiinde ortak yatırımlar yaptığı bilinmektedir. Bu projeler, Osmanlı'nın askeri tesislerinin inşası, modernizasyonu ve bazen ortak askeri fabrikaların kurulması gibi alanlarda gerçekleşmiştir. Örneğin, Zeytinburnu Fişek Fabrikası'nın donanım ve ekipmanının Krupp fabrikasından sağlanması gibi bir işbirliği örneği verilebilir. Bunun dışında, Alman firmaların Osmanlı'ya dumansız barut üretimi gibi özel alanlarda da teknik destek sağladığı görülmektedir. Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nın kurulması ve işletilmesi konusunda Alman firmaların rolü önemlidir. Bu gibi işbirlikleri sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, askeri sanayiindeki teknolojik kapasitesini artırarak kendi üretimini güçlendirmiştir.

Sonuç olarak, Alman firmaların Osmanlı askeri sanayisinin gelişimine katkısı, silah satışı ve teknik destekten, ortak projeler geliştirilmesine ve teknoloji transferine kadar geniş bir yelpazede gerçekleşmiştir. Bu işbirlikleri sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, askeri gücünü artırma ve yerel üretim kapasitesini geliştirme konusunda önemli adımlar atmıştır.

2.Alman Silah Diplomasisi ve Geç Dönem Mançu Qing Hanedanı İlişkisi

2.1.Mançu Qing Hanedanı'nın Dönemindeki Siyasi Durumu ve Dost Arayışı

Mançu Qing Hanedanı'nın son dönemi, iç karışıklıklar, yabancı müdahale ve modernleşme baskılarıyla dolu bir dönem olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru, Qing Hanedanı'nın zayıflığı ve dış baskılar, imparatorluğu çöküşe sürüklemiştir. İç siyasi sorunlar, Hanedanı büyük ölçüde sarsarken, dışarıdan gelen baskılar da giderek artmıştır.

Siyasi açıdan, Mançu Hanedanı son dönemlerinde çeşitli isyanlar ve iç savaşlarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Taiping İsyani gibi büyük iç karışıklıklar, hanedanın otoritesini sarsarak topraklarının kaybına yol açmıştır. Bu iç karışıklıklar, büyük katliam ve yoksulluğa neden olmuştur (Lin and Li, 2014:62). Askeri açıdan, Mançu Hanedanı, döneminin modern askeri güçleri karşısında geride kalmıştır. Özellikle İngiliz ve Fransız güçlerinin Çin'e yönelik saldırıları, Mançu Qing ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı ve imparatorluğun zayıflığını gözler önüne sermiştir. Ayrıca, iç karışıklıkların yanı sıra, hanedanın askeri reform çabaları yetersiz kaldı ve modern silahlanma ve taktikler konusunda geride kalmıştır. Dış baskılar da Mançu Hanedanı'nı sıkıştırmıştır. Afyon(uyuşturucu) Savaşları sonucunda imzalanan tarihi anlaşmalarla Çin, yabancı güçlerin ticari ve askeri üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır (Zhou ve Li, 2011:40). Bu da toprak bütünlüğünü ve egemenliğini tehdit etti. Mançu hanedanı lider tabakası, emperyalist güçlerin saldırısına karşı koymak için, askeri boyutu da içeren bir dizi ıslah hareketi başlatmıştır (Guo, 2019).

1871 yılında, Çin'in gözünde "ılımlı" bir Avrupa ülkesi olarak bilinen Prusya'nın Fransa zaferinden sonra kurduğu Almanya, bir gecede Avrupa'nın güçlü bir ülkesine dönüşerek Çin üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. O dönemde ıslah devrinde olan Çin bu nedenle bu tür bir "güçlenme" gösteren bir ülkeye oldukça ilgi duyuyordu. Bu yoğun ilgi, Çin'in Almanya'ya olan izlenimi üzerinde büyük bir etki yaratmış ve en derin etki-askeri alanda hissedilmiştir (Chang, 2011). Krupp topçu ve Mauser tüfekleri gibi silahlar, kalite açısından diğer ülkelerin silahları arasında en iyilerinden biriydi ve Çin'in bunları tercih etmesi kaçınılmazdı. Bilindiği gibi, Almanya'nın Çin'e karşı diğer büyük güçlere kıyasla daha dostane bir tutumu olmuştur. Bu belki de Almanya Başbakanı Otto von Bismarck'ın Çin pazarının Almanya silah sanayi için önemini anlamasıyla ve aynı zamanda Çin'i Fransa'nın gücünü dengelemek veya Fransa'nın Avrupa'daki dikkatini dağıtmak için kullanmak istemesiyle ilgili olabilir.

2.2. Almanya'nın Mançu Qing Hanedanı'na Silah Satışı İçin Uyguladığı Stratejileri

19.yüzyılın sona doğru, Çin ve yabancı ülkeler arasındaki silah ticaretinin gelişmesiyle, Almanlar Çin'in potansiyel bir silah pazarı olduğunu fark etmiştir. Almanlar, bu silah ticarete karar verici konumunda olan Vezir Li Hongzhang'ı etkilemek için çaba sarf etmişlerdir. Bu konuda iki örnek belirleyici niteliktedir. 1877'de, Li Hongzhang'ın Alman yapımı Krupp (Li, 2021) topu satın almak istediği haber alan Krupp firması hemen bir fotoğrafa dayanılarak Li Hongzhang'ı yağlı boya portresini Almanya'da yaptırmış ve kendisine hediye etmiştir (Stoecker, 1958:107). 1896'da, Li Hongzhang'ın Almanya'yı ziyareti sırasında, Almanlar ona büyük önem verdiklerini göstermek için, Almanlar onu Berlin'in Kaiserhof Otelinde ağırlamıştır. Ayrıca, Li Hongzhang'ın ilgi ve hobilerini öğrenmek için, Alman yetkililer önceden Li'nin yanında olan Tianjin Gümrük Yetkilisi Gustav von Detring ve eski Çin Deniz Kuvvetleri Komutan Yardımcısı Constantin von Hanneken ile iletişim kurmuşlardır (Cai ve Lin, 1982:58-59). Li Hongzhang Almanya'yı ziyareti sırasında, sadece dışişleri bakanı Adolf Marschall von Bieberstein ve denizcilik bakanı, başbakan Prens Hohenlohe'nun ardı ardına yemekler düzenlemesi değil, aynı zamanda elektrik derneği, Hamburg Ticaret Odası gibi çeşitli ticaret derneklerinin de Li Hongzhang'ı onurlandırmak için yarıştığı görülmüştür. Bismarck bile Li Hongzhang'ı karşıladığında en yüksek düzeydeki protokol ile ağırlanmıştır (Zhou, 2007:547).

Mançu Qing hanedanının önde gelen vezirlerinin başlattığı askeri ıslahat hareketi, Avrupalı güçlerin Çin silah pazarındaki rekabetini kızıştırmış ve avantajı sağlamak için çeşitli strateji ve yöntemler geliştirmeye gayret etmişlerdir. Örneğin, Avrupalı silah tüccarlarının Çin hükümet yetkilerine rüşvet vermesi yaygın bir uygulamadır. 1889'da, Li Hongzhang'a bağlı Tianjin Silah Deposu, Almanya'nın H. Mandl & Co ile 5.5 milyon mark değerinde devasa bir silah satın alma sözleşmesi imzalamıştır. Bu sözleşmenin imzalanmasında, Li Hongzhang'ın Alman silahını takdir etmesi önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. H. Mandl & Co. Bankası Çin hükümetin tarafından kendisine verilen 100.000 taellik peşinatının tamamını rüşvet olarak kullanmıştır ve Krupp firması lehine önemli bir rol oynamıştır. Almanya'daki Erhard Silah Fabrikası'nın Çin'de pazar bulmasına yardımcı olmak amacıyla, silah satın alıcı Yong Jianqiu, Jebson Group'a üç koşul öne sürmüş, bunların en önemlisi Çin yetkililerini büyük miktarda para ile satın almak olmuştur. Bundan başka, Avrupalılar, Qing hükümetinin yurtdışı silah alımdan sorumlu yetkililerle iyi ilişkiler kurmuştur. Böylece büyük güçler, Çin'de kendi pazarlarını sağlamlaştırmak için Qing hükümeti içinde kendi ilişki ağlarını oluşturmuşlardır. Silah satın alma işlerinin başlangıcında, Çin hesabına gümrük işlerden sorumlu İngiliz Robert Hart'in Li Hongzhang ile olan yakın ilişkisi, İngiliz savaş gemilerinin Qing hanedanında başarılı bir şekilde satılmasını sağlamıştır. Almanya, Çin'nin Berlin Ortaelçisi Yin Chang ile iyi ilişkiler sürdürmüş, silah satış kanallarının açık olmasını sağlamıştır. 1906'da, Yin Chang, ordu bakanlığı bakan yardımcısı ve Almanya büyükelçisi olarak atandı, daha sonra ordu bakanı gibi görevler üstlenmiştir. 1909 baharında, Yin Chang tekrar Almanya'ya gönderilmiş ve bir Alman kadınla evlenmiştir. Bu iyi ilişkilerin kurulması ve Yin Chang'ın statüsünün yükseltilmesi, Alman silahlarının satışı için uygun koşullar yaratmıştır. O, Qing hükümetinin büyük miktarda Alman silahı sipariş etmesine yardımcı olmuştur. Üçüncü olarak, Qing hükümetini Çin silah pazarını tekelleştirmeye zorlamak için fırsat kollamıştır (Teng, 2013).

Qing hükümetinin silah satın alma miktarı arttıkça, büyük güçler arasındaki rekabet daha da şiddetlenmiştir. 1907'de, Qing hükümeti ordusu, Çin'in yeni ordusunun ihtiyaç duyduğu en son ve en uygun kara topunu aramak için özel olarak uzmanlarını göndermiştir. Bu amaçla, ordu çeşitli ülkelerin topçuluklarını incelemek üzere göndermiştir. İnceleme sonucunda, ordu, yabancı ülkelerde kullanılan topların Çin için uygun olmadığı sonucuna varmıştır. Bu nedenle, Çin tarafından kullanılan topların yeni yapılması gerekmiştir. Bu dönemde, ana rekabetçiler Almanya'nın Krupp fabrikası ve Fransa'nın Schneider fabrikasıydı. Qing hükümeti, örnek top için tüm masrafların Almanya ve Fransa fabrikaları tarafından karşılanmasını istemiş ve sonunda sipariş alamayan fabrikalara belirli bir tazminat ödeneceğini taahhüt etmiştir. Qing hükümetinin iyi niyetini kazanmak için, Alman ve Fransız fabrikaları bu işin kolay olmadığını vurgulamışlar, ancak bu pazarı kazanmak için görevi kabul ettikten sonra, "her iki fabrika da kendi başına düşünerek, hangi topun Çin için uygun olacağı konusunda çaba göstermiştir". Alman üreticiler, "Genellikle yerelde test edilen top, yerel uygunluğu bilir" demiştir. Bu nedenle, her iki fabrika, örnek topları tamamlandıktan sonra, Çin'e göndermek için dört adet yabancı top getirmiş ve bu topların Qing ordusu tarafından incelenmesini sağlamış, fabrikalar ise yorumlarına göre geliştirmeler yapmıştır. Aynı zamanda, Qing hükümetinin silah alımlarını daha fazla kontrol etmek ve Çin silah pazarını tekelleştirmek için, Almanya'nın Qing hükümetine yönelik talebi, gelecekte top satın alırken, bu kez Almanya'nın fabrikasından top satın alınması gerektiğini diplomatik baskı uygulayarak Çin'e kabul ettirmiştir (Teng, 2013).

2.3.Alman Silahlarının Mançu Qing Hanedanı Piyasasına Girişi

Almanya'nın Çin'e silah ihracatı 19. yüzyılın 60'lı yıllarında başlamış olup, ilk olarak Alman tüccarlar tarafından kaçakçılık yoluyla gerçekleştirilmiştir. 1870'lerin sonlarında, "İmparatorluk Silah Fabrikası" olarak adlandırılan Alman Krupp şirketi, Qing hanedanının dış ticaret yetkililerinin dikkatini çekmiştir. Krupp şirketi, Çin'e temsilciler göndermiş ve onları satın aldıkları Krupp topunu kullanarak Shandong yerel deniz birliklerine eğitim vermiştir. Bu, Krupp ürünlerinin ve eğitmenlerinin resmi yollarla Çin'e ilk girişi olmuş ve Huai ve Xiang ordularının Krupp toplarla donatılmasını sağlamış, topçu birlikleri kurmuştur. 1880'lerin sonlarına gelindiğinde, Port Arthur'da 42 Krupp topu bulunmaktadır, Dalian Körfezi'nde 26 top ve Weihaiwei'de tüm topçu birlikleri Krupp toplarıyla donatılmıştır; ayrıca, Beiyang Filosu'nun ana gemileri 2 ile 8 arasında Krupp top ile donatılmıştır. Savaşçı hareketinin yükselişi ve özellikle Çin'in modern ordularının kurulmasıyla birlikte, Qing hükümeti büyük ölçekli yurt dışı silah alımları gerçekleştirmiştir. Alman Krupp şirketi, Qing hükümetinin ana silah tedarikçilerinden biri haline gelmiştir. Krupp şirketinin Qing askeri satın alımlarına katılması, Çin'in savunma inşasını birçok Krupp unsuruyla bütünleştirmiş ve Çin'in askeri modernleşmesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur (Zhang, 2012).

Qing hükümetinin ilk askeri alımları başlangıçta karışıktır ve temel olarak yabancı diplomatların önerilerine dayanmıştır, bu da Huai ve Xiang ordularının ilk silah donanımının farklı olmasına ve bakımının zor olmasına neden olmuştur. İngiliz Robert Hart gibi kişilerin önerisiyle, birçok İngiliz yapımı silah ve gemi gelmiştir. Ancak bu ekipmanlar büyük maliyetli, teknik olarak geride kalmış ve fiyat-performansının oranı düşük olduğu gözlenmiştir. O dönemde gelişmiş bir kapitalist ülke olarak Almanya'nın askeri endüstrisi ve silah ekipmanı teknolojisinin yüksek kalitesi ile Almanların vazifelerine sadakati gibi faktörler olumlu bir izlenim bırakmıştır. 1870'lerin sonlarından itibaren, Almanya giderek İngiltere'nin yerini alarak Qing hükümetinin ana alıcısı haline gelmiş, özellikle Alman Krupp şirketinin topçuları, Qing hükümetinin büyük miktarda satın almasını sağlamıştır. 1870'lerden itibaren, Krupp ürünlerinin Çin'deki satışları arttıkça, birçok yabancı firma ve şirket Krupp ürünlerinin aracılık ve temsilciliğini yapmak için rekabet etmeye başlamıştır. Alman silah tüccarı Mandl, Taylors ve Co.'da görev yapmış ve Krupp ürünlerini tanıtmıştır. 1889 yılında, Mandl, Krupp şirketinin Çin'deki 20 yıllık en büyük işlemi olan 5.5 milyon mark değerindeki silah ekipmanını sağlamıştır, bunun 430.000 markı Çinli yetkililere rüşvet olarak verilmiştir. Bu ekipmanlar, Port Arthur ve Weihaiwei'deki Beiyang Filosu'nun temelini oluşturmuştur (Zhang, 2012).

Qing hükümeti, dış ülkelerdeki elçilerinin her biri uzun süre kaldığı ve her bir ülkeyi bildiği için, dış ülkelerden silah alımı yapma yetkisi vermiştir. Bu bağlamda, Almanya'nın Pekin Büyükelçileri Li Fengbao, Xu Jingcheng ve Hong Jun'un, Krupp topu satın alımında önemli rolleri olmuştur. Li Fengbao, Çin'in Berlin Büyükelçisi olarak atandığından önce, birkaç Krupp topu kitabını çevirmiştir. Almanya'ya yaptığı ziyaretler sırasında, birçok kez inceleme yapmış ve Fuzhou Tersanesi'nde "Dingyuan", "Zhenyuan", "Ji Yuan" gibi ana savaş gemileri için büyük kalibreli Krupp deniz topları sipariş etmiştir, bu da Beiyang Filosu'nun ana kuvvetini oluşturmuştur. Çin'in Berlin Büyükelçisi olarak en uzun süre görev yapan Xu Jingcheng, deniz silahlarının tamamının Krupp ürünleri kullanılması gerektiği teklifini ilk öne sürmüş ve bu öneri o dönemdeki gemi silahı alımlarını derinlemesine etkilemiştir, silah alımının Krupp'tan yapılması Çin'in çeşitli eyalet valilerinin fikir birliğine vardığı bir konu haline gelmiştir. Savaşçı hareketin son aşamasında, bazı okullar ve gemilerin işe aldığı Alman Krupp şirketi teknisyenleri, Xu Jingcheng'in tavsiyelerinden gelmektedir. Ayrıca, 1887'den 1891'e kadar Çin'in Berlin Büyükelçisi olan Hong Jun, Çin'e satılan tüm Krupp ürünlerinin kabul haklarını sıkıca kontrol etmiştir (Zhang, 2012).

Almanya'nın Çin'e silah ihracatı ve etkisinin teşvik edilmesi Huai ordusu ve Krupp topçuları arasındaki ilişki hakkında iki belirleyici olaya değinmek gerekir. 1877 yılında, Li Hongzhang, Huai ordusunun 114 Krupp topunu 19 topçu kampına bölmeyi ve bağımsız bir topçu kampı yapmayı önermiştir. 1880 yılının ilkbaharında, Li Hongzhang, Alman Krupp şirketinin Çin'e tam temsilci Karl Manshausen'e, Huai ordusunun bundan sonra yalnızca Krupp toplarını kullanacağına söz vermiştir. Topçu konumunun yükseltilmesi ve topçu ekipman markasının standartlaştırılması, savaş gücünü artırmaya kesinlikle katkıda bulunmuştur. Li Hongzhang'ın özenle yönettiği Port Arthur, Dalian ve Weihaiwei kıyı bataryaları ile Beiyang Filosu'nun örneklerine bakıldığında, 1880'lerin sonlarına gelindiğinde, Port Arthur'da 10 batarya inşa edilmiş ve 63 top bulunmaktadır, bunların 42'si Krupp toplarıdır; Dalian Körfezi'nde 6 batarya inşa edilmiş ve 38 top bulunmaktadır, bunların 26'sı Krupp toplarıdır; Weihaiwei'de 15 batarya inşa edilmiş ve tamamı Krupp toplarıyla donatılmıştır. Açıkça görülmektedir ki Krupp topları, 19. yüzyılın sonlarında Qing hükümetinin kıyı savunmasının ana savaş silahı haline gelmiştir. Beiyang Filosu'nun ana gemileri de 2 ila 8 arasında Krupp top ile donatılmıştır (Zhang, 2012).

1890'lardan 1911'e kadar Almanlar, Çin'e 25 ila 30 milyon mark değerinde silah satmıştır. Dahası, Alman firmaları 1909-1911 yılları arasında Çin'e yapılan yabancı silah siparişlerinin %65'ini sağlamışlardır. Bu silahlar, Almanya'nın Çin'e yapılan tüm ihracatının %5'ini oluşturmaktadır. 1912'nin ortalarından 1914'ün ortalarına kadar, Çin silahlarının %91'ini Prusya depolarından, toplamda 260.000 Mauser (model 1888) olarak ithal etmiştir (Grant, 2007:191).

Sonuç olarak, Çin'deki silah ticaretinde, Krupp'un silahları genellikle Qing hükümetinin ilk tercihi olmuştur. Almanya, hiç şüphesiz büyük kar elden etmiş, çünkü Qing hükümeti, askeri harcamaların oldukça zor olduğu durumlarda bile Alman silah alımı için büyük miktarlarda kaynak ayırmıştır. Almanya'nın silahları, Qing ordusunun donatımında büyük ölçüde kullanılmıştır; Qing ordusunun en elit birimleri ve en önemli savunma yapıları neredeyse tamamen Alman tarzına dönüşmüştür.

2.4. Mançu Qing Hanedanı'nın Askeri Sanayisinin Gelişiminde Alman Silahlarının Rolünün İncelenmesi.

Almanların Krupp topları, Çin'in savunma gücünü artırmak için tartışmasız bir rol oynamıştır. Birçok ithal topun yanı sıra, reformcu memurlar Alman danışmanları işe almak ve Krupp üretim teknolojisini getirmek için aktif bir şekilde çalışmıştır, Jiangnan Tersanesi ve Hubei Silah Fabrikası, Krupp toplarını taklit etme yeteneğine sahip hale gelmiştir. Krupp toplarının yerli üretimi, Çin'in modern askeri endüstri gelişiminde kilometre taşlarından biri olmuştur. Öte yandan, Krupp topların Çin'in silah piyasasında sağlam yer edinmesi, aynı zamanda Almanya'nın Çin'e sızmasını ve etkisini de artırmıştır. Birçok Alman öğretmenin Çin askeri okullarına girmesi, birçok Krupp topçu kitabının Çince'ye çevrilmesi, birçok öğrencinin Almanya'ya eğitim için gitmesi, birçok silah işçisinin Krupp

şirketini ziyaret etmesi ve incelenmesi, Çin'in askeri eğitimini modernleştirme ve özellikle geç Qing askeri reformu üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur, Qing hükümetinin askeri reform felsefesinin İngiliz ve Fransızları desteklemekten Alman ve Japonları taklit etmeye dönüşümünü sağlamıştır. Krupp toplarının tanıtılma süreci, Çinlilerin dünya hakkındaki bilgilerinin giderek derinleştiği bir süreçtir. En azından, Krupp toplarının sahil bataryalarına yoğun bir şekilde yerleştirilmesi, Çinlilerin geleneksel içe dönük savunma anlayışını değiştirdiğini ve deniz hakimiyeti farkındalığının giderek arttığını göstermektedir (Zhang, 2012).

Öte yandan, Qing hükümeti askeri sanayisini geliştirmek üzere, Avrupa'ya tecrübe edinme üzere uzman göndermeyi de ihmal etmemiştir. Qing Hanedanı'nın son döneminde, bir grup teknik ve askeri uzman, Li Hongzhang'ın gönderisiyle Krupp'a giderek top yapım tekniklerini öğrenmeye devam etmiştir. 1875 yılında, Li Hongzhang, Jinling Makine Şirketi üyesi olan Wang Chengrong'u İngiltere, Fransa ve Almanya'nın Krupp fabrikalarını incelemek üzere göndermiştir ve bu, Qing Hanedanı'nın Krupp fabrikalarına teknik personel gönderdiği ilk olaydır. Jinling Makine Şirketi kısa süre sonra Krupp'un küçük toplarını denemeye başlamış ve bu, Krupp fabrikalarını incelemek için gönderilen teknik personelle doğrudan ilişkilidir. Bu noktada, Krupp'un top yapım tekniklerini öğrenmek, Fuzhou Deniz Koleji'nin denizcilik öğrencilerini Krupp'a gönderme planıyla ilgili olabilir. Denizcilik öğrencilerinin gönderilmesinde, başlangıçta İngiltere ve Fransa'ya gönderilmiş olmalarına rağmen, Krupp fabrikalarını ziyaret etmek ve incelemek de giderek önem kazanmıştır. İkinci nesil denizcilik öğrencilerinden 10'u 1882'de Avrupa'ya gitmiştir; bu öğrencilerden Li Fangrong, Fransa'da silahlar üzerine uzmanlaşmış ve ayrıca Almanya'da topçuluk öğrenimi görmüştür. Li, ülkesine döndükten sonra, ustalığı nedeniyle dönemin Denizcilik Bakanı Pei Yinsen'in top dökümhanelerini kurma planlarına dahil edilmiştir (Liu, 2001). Özetle, Qing Hanedanı'nın son döneminde, Almanya'da eğitim alan askeri ve silah sanayi personeli, Krupp Şirketi ile geniş çapta ilişkilere sahipti. Askeri okullarda ve askeri kamplarda askeri eğitim aldıkları gibi, Krupp fabrikalarında da üretim tekniklerini öğrenmişlerdir. Ülkelerine döndükten sonra, askeri eğitim ve silah sanayisinde rol oynamışlar ve Çin'in askeri modernizasyonunu teşvik etmişlerdir.

3. Almanya'nın Her İki Ülkede İzlediği Strateji ve Etki üzerinde Karşılaştırmalı Analiz

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na silah satışı konusundaki stratejilerinde benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır.

Benzerlikler:

1. Diplomatik yaklaşım: Hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Qing Hanedanı'nda, Almanya diplomatik kanalları kullanarak silah satışı için uygun ortamlar oluşturmuştur. Almanya, üst düzey yetkililerle yakın ilişkiler kurarak ve diplomatik ataklar yaparak silah satışını teşvik etmiştir.
2. Askeri uzmanların görevlendirilmesi: Her iki durumda da, Almanya askeri uzmanlarını Osmanlı ve Qing ordularının eğitiminde görevlendirmiştir. Bu uzmanlar, silah satışı için uygun bir zemin oluşturmak amacıyla silah şirketlerinin temsilcileri olarak da işlev görmüşlerdir.
3. Finansal destek: Her iki durumda da, Almanya silah satışını desteklemek için finansal yardım sağlamıştır. Deutsche Bank gibi Alman bankaları, silah satışı için krediler sağlayarak bu süreci desteklemiştir.

Farklılıklar:

1. Pazarlama stratejileri: Osmanlı İmparatorluğu'nda, Almanya'nın silah satışını teşvik etmek için hediyeler verme ve özel ağırlamalar düzenleme gibi pazarlama stratejileri kullanmıştır. Bununla birlikte, Qing Hanedanı'nda daha fazla rüşvet, diplomatik baskı ve müzakere yoluyla satışları teşvik etmiştir.

2. Finansal yapı: Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik silah satışlarında, Almanya daha belirgin bir şekilde finansal destek sağlamıştır. Bu, Deutsche Bank gibi finansal kurumların büyük krediler sağlamasıyla görülmüştür. Qing Hanedanı'nda ise finansal destek daha az belirgindir ve daha çok ticaret kanalları aracılığıyla sağlanmıştır.
3. Askeri reformlarla ilişkisi: Qing Hanedanı'nda, Alman askeri uzmanlarının görevlendirilmesi ve silah satışı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadar geniş kapsamlı askeri reformlarla ilişkilendirilmemiştir. Qing Hanedanı'nda, Alman askeri uzmanlarının görevlendirilmesi ve silah satışı, daha çok belirli silah alımlarını desteklemek ve modernleşme çabalarını güçlendirmek amacıyla yapılmıştır.

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na silah sağlama sürecindeki katkıları oldukça çeşitlidir ve her iki ülkenin askeri sanayisinin gelişimine önemli ölçüde etki etmiştir.

1. Teknolojik Transfer ve Eğitim: Alman firmalar, sadece silah satışı yapmakla kalmamış, aynı zamanda teknik destek sağlamış ve eğitim imkanları sunarak Osmanlı ve Qing yönetimlerinin askeri personelinin yeteneklerini artırmışlardır. Alman uzmanlar, özellikle silah üretim teknikleri konusunda eğitim vermiş ve yerel personelin bilgi ve becerisini artırmışlardır.
2. Ortak Askeri Projeler ve Yatırımlar: Alman firmalar, Osmanlı ve Qing hükümetleriyle stratejik ortaklıklar kurarak ortak askeri projeler geliştirmiş ve savunma sanayisinde ortak yatırımlar yapmışlardır. Bu projeler, askeri tesislerin inşası, modernizasyonu ve ortak askeri fabrikaların kurulması gibi alanlarda gerçekleşmiştir.
3. Teknolojik Destek: Alman firmalar, özel alanlarda da teknik destek sağlamışlardır. Örneğin, dumansız barut üretimi gibi özel alanlarda Osmanlı ve Qing hükümetlerine destek olmuşlardır. Bu tür işbirlikleri sayesinde, yerel askeri sanayi kapasiteleri artırılmış ve kendi üretimlerini güçlendirmişlerdir.
4. Silah Satışı ve Ticaret: Alman firmalar, Osmanlı ve Qing İmparatorluklarına silah satışı yapmış ve bu süreçte ticari ilişkileri geliştirmişlerdir. Bu satışlar sırasında, teknolojik bilgi ve deneyim de transfer edilmiş ve yerel askeri sanayinin gelişimine katkı sağlanmıştır.

Özetle, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Qing Hanedanı'na silah satışı ve teknoloji transferi, her iki ülkenin askeri sanayisinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu süreçte, teknolojik bilgi ve deneyimin paylaşılması, ortak projelerin geliştirilmesi ve ticari ilişkilerin güçlenmesi gibi faktörler etkili olmuştur. 19. yüzyıl boyunca, Almanya'nın silah ticareti önemli bir dış politika ve ekonomi aracı olarak kullanılmıştır. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu ve Qing İmparatorluğu gibi güçlü imparatorluklar, Almanya'dan silah satın alması, her iki imparatorluğun da askeri güçlerini modernize etmelerine ve savunma kapasitelerini artırmalarına yardımcı olmuştur. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Qing İmparatorluğu'nun ulusal güvenliklerini sağlama çabalarına katkıda bulunmuştur. Ancak, silahların kullanımı sadece savunma amaçlı olmamış; yerel çatışmaların ve isyanların bastırılmasında da kullanılmış, bu da iç istikrarsızlıkları artırarak toplumsal huzursuzluğa neden olmuştur. Çin'de, Qing İmparatorluğu'nun Alman silahlarını kullanması, iç istikrarsızlıkla mücadele etme çabalarını desteklemiştir. Ancak, bu durum, geleneksel güç dengelerini sarsarak ve Batı'nın teknolojik üstünlüğünü vurgulayarak, toplumsal ve siyasi değişimlere neden olmuştur. Aynı zamanda, Almanya'nın Qing İmparatorluğu'na silah satışı, diğer Batılı güçlerle rekabetin bir yansıması olarak değerlendirilebilir ve Çin'deki Batı etkisinin artmasına katkıda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu açısından, Alman silahlarının kullanımı, İmparatorluğun dış güçlerle olan ilişkilerini ve dengelerini şekillendirmiştir. Ancak, silahların kullanımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işleyişine ve toplumsal yapısına da zarar vermiş ve zaten azalmış olan güçlü merkezi otoriteyi daha da zayıflatmıştır. Almanya'nın silah ticareti politikası, hem Çin hem de Osmanlı İmparatorluğu için önemli sonuçlara yol açmakla beraber, bu ticaretin etkileri, sadece askeri alanla sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve toplumsal değişimlere de yol açmıştır. Ancak, Almanya'nın 19.

yüzyılda büyük imparatorluklarla silah ticareti silah ticareti, günümüz diplomasi tarihi araştırmalarında yeteri kadar araştırılmamış tartışmalı bir konu olarak kalmıştır. Bu nedenle askeri ve jeo-stratejik sonuçlarının yanında, bu silah ticaretinin beraberinde getirdiği sosyal ve ekonomik değişim ve dđnüřümler daha fazla araştırma gerektirmektedir.

4. Sonuç

Almanya'nın 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na silah satışı, dönemin siyasi ve askeri dinamiklerinde önemli etkilere sahiptir. Alman silah diplomasisinin bu iki ülkeye olan etkilerindeki olumlu ve olumsuz, benzer ve farklı yönlerin analiz edilmesinin konuyu daha iyi anlamamızı sağlayacağını ve her iki imparatorluğun da askeri gücü ve silah sanayisi üzerindeki etkilerine ışık tutacağını söylemek mümkündür.

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na yönelik silah ticareti ve etkisi, her iki ülkenin askeri, ekonomik ve siyasi yapısını etkilediği aşıkârdır. Ancak, bu etkinin olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilmesi, dönemin şartlarına ve her ülkenin kendi çıkarlarına bağlı olarak değerşebilir. İlk olarak, Almanya'nın bu silah ticareti sayesinde elde ettiği kazançlar göz önüne alınmalıdır. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu ve Qing Hanedanı'na yaptığı silah satışlarıyla büyük bir ekonomik gelir elde etmiştir. Bu ticaret, Alman silah endüstrisinin büyümesine katkı sağlamış ve Almanya'nın ekonomik gücünü artırmıştır. Ayrıca, Almanya'nın Osmanlı ve Qing yönetimleriyle olan ticari ilişkileri, Almanya'nın uluslararası alanda etkinliğini ve siyasi nüfuzunu artırmıştır. Ancak, bu ticaretin olumsuz etkileri de vardır. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu ve Qing Hanedanı gibi zayıf ve modernleşme çabası içinde olan devletlerin Almanya'ya olan bağımlılığı artırmıştır. Bu durum, söz konusu devletlerin kendi savunma sanayilerini geliştirme çabalarını engellemiş ve dışa bağımlılıklarını artırmıştır. Ayrıca, Osmanlı ve Qing yönetimlerinin Almanya'ya olan mali bağımlılığı, ekonomik zorluklar yaşamalarına ve iç sorunlarla mücadele etmelerini zorlaştırmıştır. Bununla birlikte, Almanya'nın Osmanlı ve Qing yönetimlerine sağladığı silahlar, yerel halklar arasında olumsuz bir etki yaratmış olabilir. Bu silahlar, iç isyanları bastırmak ve halkı kontrol altında tutmak için kullanılmış olabilir, bu da halkın acı çekmesine ve huzursuzluğun artmasına neden olmuş olabilir.

Bunun dışında, Almanya'nın hem Osmanlı İmparatorluğu'na hem de Mançu Qing Hanedanı'na yönelik silah satışı ve teknoloji transferi, her iki ülkenin askeri modernizasyon süreçlerinde önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Her iki durumda da, Almanya'nın benzer ve farklı stratejileri, tarihsel ve kültürel koşulların yanı sıra her iki ülkenin askeri ihtiyaçlarına ve politikalarına göre şekillenmiştir. Öncelikle, diplomatik yaklaşımın benzerlikleri üzerinde durulabilir. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Qing Hanedanı'nda, Almanya diplomatik ilişkileri kullanarak silah satışı için gerekli zeminleri oluşturmuştur. Üst düzey yetkililerle yakın ilişkiler kurarak ve diplomatik baskılar yaparak silah satışını teşvik etmişlerdir. Ayrıca, her iki durumda da Alman askeri uzmanlarının görevlendirilmesi ve teknik destek sağlanması gibi stratejiler benzerlik göstermektedir. Bu uzmanlar, yerel askeri personelin yeteneklerini artırmak ve silahların etkin bir şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla görevlendirilmiştir. Ancak, farklılık gösteren noktalar da mevcuttur. Örneğin, pazarlama stratejileri farklılık göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Almanya hediyeler verme ve özel ağırlamalar düzenleme gibi pazarlama stratejileri kullanırken, Qing Hanedanı'nda daha fazla rüşvet, diplomatik baskı ve müzakere yoluyla satışları teşvik etmiştir. Finansal yapı da farklılık göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya daha belirgin bir şekilde finansal destek sağlamışken, Qing Hanedanı'nda finansal destek daha az belirgindir ve daha çok ticaret kanalları aracılığıyla sağlanmıştır.

Sonuç olarak, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Qing Hanedanı'na yönelik silah satışı ve teknoloji transferi, her iki ülkenin askeri modernizasyonunda önemli bir etkiye sahiptir. Benzerlikler ve farklılıklar, her iki durumun da özđün koşullarına ve ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Ancak, her iki durumda da Almanya'nın sağladığı teknolojik bilgi, askeri eğitim ve finansal destek, yerel askeri

sanayilerin güçlenmesine ve modernizasyonuna katkı sağlamıştır. Bu süreçler, Osmanlı ve Qing İmparatorluklarının askeri kapasitelerini güçlendirerek, uluslararası ilişkilerdeki güç dengelerini etkilemiştir. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Mançu Qing Hanedanı'na silah satışı ve ticareti, karmaşık sonuçlara yol açmıştır. Ekonomik kazançlar sağlanmış olsa da, bu ticaretin uzun vadeli etkileri, her iki ülkenin de kendi iç sorunlarıyla mücadele etmesini zorlaştırmış olabilir. Ayrıca, bu ticaretin toplumlar arasında huzursuzluk ve çatışmaya yol açmış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1993). *The Making of Modern Turkey*, Routledge, London and New York
- Aydın, A. ve Zorlu, T. (2015). Transfer of German Military know-how and technology to the Ottoman Military factories at the beginning of the first world war, *BELLETTEN*, 79, 285.
- Başol, S. ve Şahin, V. (2022). Siyaset ve ticaretin gölgesinde Osmanlı Devleti'nde silah ithalatı örneği: Alman mavzer fabrikasından Osmanlı merkez silahhanesine gönderilen silah ve mühimmatlar (1888-1904), *Mavi Atlas*, 10(1), 291-309.
- Beşirli, M. (2004). II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman silahları. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 121-139.
- Beydilli, K. (1979). II. Abdülhamit devrinde gelen ilk Alman Askeri heyeti hakkında. *İÜ Tarih Dergisi*, 32, 481-494.
- Beydilli, K. (1983). Colmar Von Der Goltz Paşa'nın gelişine kadar Prusya-Alman- Osmanlı siyasi ve askeri münasebetlerine kısa bir bakış. *20'nci Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi* içinde, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul
- Cai, E., 蔡尔康 ve Lin Lezhi林乐知(1982). 李鸿章历聘欧美记(Li Hongzhang'ın Avrupa ve Amerika'yı ziyaret ettiği seyahatler hakkında), 长沙, 湖南人民出版社
- Chang, K. 張肯銘(2011). 從認識到認同:晚清中國朝野對德國軍事能力的認知(1861-1890)(Anlamaktan Kabul Etme: Qing Hanedanı döneminde Çin halkının Almanya'nın askeri yeteneklerine yönelik algısı). Erişim adresi: <http://rportal.lib.ntnu.edu.tw/items/acbb3ced-ebe8-4fdc-b39a-88c7e00bc080>
- Davison, Roderic H.(1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press,
- Davison, Roderic H.(1990) *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923: the Impact of the West*, University Of Texas Press, Austin.
- Durgun, B. (2017). Turkish-German Military Relations and the Balkan Wars. *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 1(1), 217-238.
- Ergün, M. (Mart 1990). Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6, 17.
- Guo,W.郭卫东(2019), 传统与创制:19世纪后期中国的洋务运动(Gelenek ve Yenilik:19. Yüzyıl Sonu Çin'in Batılılaşma Hareketi) Erişim adresi: https://www.aisf.or.jp/sgra/wp-content/uploads/2019/05/Format_A%EF%BC%BB%EF%BC%BDKokushi4_Fullpaper_GuoWeidong%E9%83%AD%E8%A1%9B%E6%9D%B1.pdf
- Grant, J. A. (2007). *Rulers, guns, and money: The global arms trade in the age of imperialisms*. Havard University Press.
- Grüßhaber, G. (2018).*The 'German Spirit in the Ottoman and Turkish Army, 1908- 1938*, De Gruyter.

- Hale, W. (2013). *Turkish Foreign Policy since 1774*, 3rd edition, Routledge
- Hanioğlu, M. Ş. (2008). *A Brief History of the late Ottoman Empire*, Princeton University Press,
- Illich, N. S. (2007), *German Imperialism in the Ottoman Empire: A comparative study*, (unpublished PhD dissertation), Texas A&M University
- Jie, L. (2021), *Li Hongzhang und Krupp: Die militärliche Zusammenarbeit und die Modernisierung Chinas*, Rheinischen, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, 2021. Erişim adresi: <https://bonndoc.ulb.uni-bonn.de/xmlui/handle/20.500.11811/9402>
- Karakoç, E. ve Mete, A. S. (2020), The Effects of the Firearm Purchasings on the Ottoman Fianacial Structure during the military Modernization (1853-1908). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 49, 293-312.
- Lin, C. 林彙 ve Li Nan李楠 (2014), 近代太平天国战争对经济发展的长期影响(Modern dönemde Taiping İsyanı'nın ekonomik gelişme üzerindeki uzun vadeli etkileri), *经济资料译丛 (Journal of Translation from Foreign Literature of Economy)*, No.2
- Liu, X. 刘晓琴(2001). 德国克虏伯与中国近代军事教育(Almanya Krupp Firması ile Çin'in Modern Askeri Eğitimi), *天津师范大学学报, 社科版*, No. 3. Erişim adresi: <http://www.qinghistory.cn/qsyj/ztyj/zwx/2006-04-13/25582.shtml>
- Mete, A. S. (2019). *Ateşli silah teknolojisindeki gelişmelerin osmanlı kara ordusu'na etkileri (1826 – 1914)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Miller, G. (1997). *Straits: British policy towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*. University of Hull Press.
- Palmer, A. (1994). *The Decline and the Fall of the Ottoman Empire*, Barnes and Noble Books.
- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı (2. Bası)* Hil Yayın.
- Owen, R. (2009). *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.A Tauris.
- Önsoy, R. (1988) Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Subayları ve Alman Silah Sanayinin Çıkarı (1871-1914). *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)* içinde (ss. 1207-1213). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özgüldür, Y. (1993). Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4(4). 297-307. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000329
- Rathmann, L. (2001). *Alman emperyalizminin Türkiye'ye girişi*. (R. Zarakolu Çev.), Belge Uluslararası Yayıncılık. 3ncü baskı.
- Reyhan, C. (2005). Türk-Alman ilişkilerinin tarihsel arka planı (1878-1914). *Bellekten* 69, 217-266.
- Sabancı, Z. (2016). *Osmanlı askeri teknolojisi ve silahlan politikası (1870-1918)*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Sander, O. (1987). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme*, İmge Kitapevi.
- Saydam, A. (2019). Osmanlı Harbiye'sinde siyasi muhalefet (II. Abdülhamid Dönemi). *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 1-35. doi: 10.31679/adamakademi.543580.

- Shaw, S. J. & Shaw, E. Kural (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press.
- Stoecker, H. (1958). *Deutschland und China im 19. Jahrhundert: das Eindringen des deutschen Kapitalismus*, Rütten & Loening.
- Şakir, Z. (1956). *Büyük Türk İnkılâbı*, Cilt: I, 3'üncü Sultan Selim Devri'nden (Yeni Osmanlılar)a Kadar Büyük Türk İnkılâbı. İstanbul: Çeltüt Matbaası.
- Teng, D. 滕德永(2013).清末新政期间列强对中国军火市场的争夺(Qing Hanedanı'nın Son Döneminde Yabancı Güçlerin Çin'in Silah Pazarındaki Rekabeti),《军事历史研究》No.1, Erişim Adresi: http://iqh.ruc.edu.cn/qdzwgxyj/zwgx_yjqy/my/649b88657b2a4808b169bae8ded50492.htm
- Trumpter, U. (1996). Germany and the End of the Ottoman Empire, *The Great Powers and The End of the Ottoman Empire* (Marin Kent edited.), 2nd edition. Routledge.
- Türk, F. (2020). Die deutsch-türkischen Beziehungen im militärischen Bereich unter besonderer Berücksichtigung des Waffenhandels zwischen 1860 und 1945, *300 Jahre deutsch-türkische Freundschaft Stand und Perspektiven* (Erol Esen / Fahri Türk / Franziska Trepke (Hrsg.) Peter Lang, Berlin.
- Wallach, J. L.(1985). *Bir askeri yardımın anatomisi*. (F. Çelölcer Çev.) 2nci.Baskı, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- Yasamee, F.A.K. (2011). *Ottoman diplomacy:Abdülhamid II and the great powers 1878-1888*, Gorgias Papers.
- Yorulmaz, N. (2018). *Büyük savaşın kara kutusu: II. Abdülhamid'den I. Dünya Savaşına Osmanlı silah pazarının perde arkası*. Kronik Kitap, 2nci baskı.
- Zhang, M. 张明 (2012). 晚清国防建设中的克虏伯元素(Qing Hanedanı son dönemi savunma inşasında Krupp Faktörü). Erişim adresi: http://www.csteelnews.com/special/602/604/201208/t20120809_71604.html
- Zhou, Q. 周琦 ve Li Kaisheng李开盛 (2011), 晚清湖湘文化中的外交思想(Geç Qing Hanedanı Hu-Xiang kültüründe dış politika düşüncesi),《国际政治研究》(季刊), No.3
- Zhou, J. 周建明 (2007). 李鸿章与中德军火贸易(Li Hongzhang ve Çin-Almanya silah ticareti), Wuhan University Journal (Humanity Sciences) Vol .60 .No.4
- Zürcher, E. J.(2004). *Turkey: A Modern history*, 3rd edition, I.B.Tauris.

AŞI ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKİYE'DE UYGULANAN KISITLAMA VE TEDBİRLERİN ANALİZİ: YÖNETSEL PERFORMANS ANALİZİ

Oğuz KARA¹

Öz

COVID-19 pandemisini kontrol altına almada ülkelerin sağlık altyapıları ve yönetsel becerileri belirleyici olmuştur. Bazı ülkeler pandemiye karşı daha sıkı tedbir ve kısıtlama politikaları tercih ederken bazı ülkeler daha serbest ve gevşek politika tercihlerinde bulunmuşlardır. Aynı zamanda söz konusu kısıtlama ve tedbirleri uygulayan hükümetin kararlılığı ve kısıtlamalara maruz kalan insanların kurallara olan bağlılığı pandemiyle olan mücadele sürecinin başarısında etkili olmuştur. Literatürdeki birçok çalışma pandeminin neden olduğu sosyo-ekonomik sorunlara odaklanmaktadır. Bu çalışmada ise ülkelerin pandemi sürecini yönetebilme başarısı ve kamusal tedbir ve kısıtlamaların yönetsel beceri üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. İlk olarak seçilmiş 31 ülkenin sağlık altyapılarına bağlı olarak aşı öncesi dönemde pandemiyi kontrol altına alabilme konusundaki nisbi performansları karşılaştırılmıştır. İkinci aşamada ise Türkiye'de aşı öncesi dönemde uygulanan kısıtlama ve tedbirlerin Türkiye'nin COVID-19 ile mücadele konusundaki nisbi performansına olan etkisi incelenmiştir. Aşı öncesi dönemi ifade eden 2020 Nisan ilk haftası ile 2021 Haziran ikinci haftası tarihleri arasındaki 63 haftalık dönem İki Aşamalı Bootstrap Tahminli Veri Zarflama Analizi kullanılarak incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, Türkiye'nin vaka-ölüm sayılarını minimize edebilme ve iyileşen hasta sayısını maksimize edebilme performansına göre 31 ülke arasında 17. sırada yer aldığı (TE: 0.4081) belirlenmiştir. İkinci aşamada ise Türkiye'de pandemi sürecinde uygulanan kamusal tedbir ve kısıtlamaların ülkenin nisbi performans sıralaması üzerinde anlamlı bir değişime yol açmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Kamusal kısıtlamalar, İki aşamalı veri zarflama analizi

JEL Kodları: C51, I12, I18

ANALYSIS OF RESTRICTIONS AND MEASURES IMPLEMENTED IN TURKEY IN THE PRE-VACCINE PERIOD: MANAGING PERFORMANCE ANALYSIS

Abstract

The health infrastructures and managerial skills of countries have been decisive in controlling the COVID-19 pandemic. While some countries preferred stricter measures and restrictions against the pandemic, others preferred more liberal and lax policies. Besides determination of the government implementing these restrictions and measures and commitment of the people exposed to the restrictions the and rules have been effective in the success of the pandemic response. Many studies in the literature focus on the socio-economic problems caused by the pandemic. This study focuses on the success of countries in managing the pandemic and the impact of public measures and restrictions on managerial skills. First, we compare the relative performance of 31 selected countries in controlling the pandemic in the pre-vaccine period depending on their health infrastructure. In the second stage, the impact of the restrictions and measures implemented in Turkey in the pre-vaccine period on Turkey's relative performance in the fight against COVID-19 was analyzed. The 63-week period between the first week of April 2020 and the second week of June 2021, which refers to the pre-vaccine period, was analyzed using Data Envelopment Analysis with Two Stage Bootstrap Estimation. According to the results of the analysis, Turkey ranked 17th among 31 countries (TE: 0.4081) in terms of its performance in minimizing the number of case-fatalities and maximizing the number of recovered patients. In the second stage, it was concluded that the public measures and restrictions implemented in Turkey during the pandemic did not lead to a significant change in the relative performance ranking of the country.

Keywords: COVID-19, Public constraints, Two stage data envelopment analysis

JEL Codes: C51, I12, I18

¹ Doç. Dr, Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, oguzkara@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8934-5608.

Başvuru Tarihi (Received): 10.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 02.07.2024

Giriş

COVID-19, 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi ilan edilmiştir. Pandemiler, ilk çıktıkları andan itibaren insanların büyük bir bölümüne hızla bulaşan hastalık türleri için kullanılan bir kavramdır. COVID-19 pandemisi de hızlı yayılım süreci ve geniş çaplı sosyo-ekonomik etkileri ile tüm ülkelerini derinden etkilemiştir (Arino ve Portet, 2020; Basalom, Ismail, Sindi, Mansouri, Kattan, Balkhy, Alamri, Alsurayhi, Alhnaidi, Morya, Alwagdani ve Alrajhi, 2021; Das, Patil, Goren, Cockerell ve Goldust, 2022; Chen, Chen, Zhong ve Pang, 2022). Aşı öncesi dönemde ülkemizde ve diğer ülkelerde yaşanan yüksek sayıdaki ölümler, ülkelerin sağlık altyapılarının ve yönetmel becerilerinin sorgulanmasına yol açmıştır (Antman, Tiosano ve Bahar, 2021; Pinzaru, Zbucnea ve Anghel, 2020; Jaiswal, Gianchandani, Singh, Kumar ve Kaur, 2021). Birçok ülke, pandemiyi kontrol altına alabilmek için vakaların belirlenmesi, hastaların tedavi edilmesi ve pandeminin daha geniş çevrelere yayılmasını önleyebilmek adına süreç içerisinde kademeli olarak bir takım kamusal tedbir ve kısıtlamaları uygulamaya koymuşlardır. Her ülkenin sağlık altyapısı, benimsediği sağlık sistemi ve karar alıcıların yönetmel becerileri pandemi sürecinin kontrolünü sağlama becerisinde etkili olmuştur (Krammer, 2022; Le ve Nguyen, 2022; Velias, 2022; Kithiia, Wanyonyi, Maina, Jefwa ve Gamoyo, 2020; Petrović, Petrović, Bojkovi ve Čokić, 2020). Bazı ülkeler pandemiyi kontrol altına alabilmek için sert/radikal tedbirleri hayata geçirirken bazı ülkeler ise kısıtlama ve tedbir uygulanması konusunda daha yumuşak/demokratik stratejiler izlemişlerdir (Augeraud-Véron, 2020; Barceló, Kubinec, Cheng, Rahn ve Messerschmidt, 2022; Sagripanti, 2021). Kamusal kısıtlama tedbirlerinin etkili ve başarılı bir şekilde uygulanmasında ülkelerin ekonomik ve sosyal koşulları, halka yönelik bilgilendirmelerin zamanlaması, halkın kurallara karşı bağlılığı ve hiç şüphesiz hükümetlerin yönetmel becerilerinin etkili olduğu görülmektedir (Stanić, Hinek ve Lukić, 2022; Amin, Poespito, Zauhar ve Haryono, 2021).

Literatürdeki birçok çalışma pandeminin neden olduğu sosyo-ekonomik sorunlara odaklanmaktadır. Bu çalışmada ise merkeze alınan problem ülkelerin pandemi sürecini yönetebilme başarısı ve kamusal tedbir ve kısıtlamaların yönetmel beceri üzerindeki etkisidir. Literatürdeki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada pandemi ile mücadelede ülkelerin uyguladığı farklı stratejilerin ve yönetmel becerilerin sağlık sonuçları üzerindeki etkisini belirlemekle ilgilenilmiştir. Çalışmamız farklı sağlık sistemlerine sahip ülkelerde uygulanan kısıtlama ve tedbirleri, bu kısıtlamalara karşı tarafların tutumunu, kısıtlama ve tedbirlerin zamanlamasını ve halkı bilgilendirme faaliyetlerinin etkinliğini içine alan ülke deneyimlerinin karşılaştırılmasını hedeflemektedir. COVID-19'a yönelik çalışmaların çok büyük bir bölümünün ülkelerin pandemi ile mücadeledeki nispi başarılarının sorgulanmasına (Dlouhy, 2020; Lupu ve Tiganasu, 2020; Štěpánek, Habarta, Malá ve Marek, 2021; Doğan, Özsoy ve Örkücü, 2021; Heshmati, Tsionas ve Rashidghalam, 2022; Taherinezhad ve Alinezhad, 2022) odaklandığı görülmektedir. Buna karşılık az sayıda da olsa pandemiye karşı alınan kamusal tedbirlerin etkisinin (Diallo, Faye, Tine, Ba, Gaye, Bonnet, Traore ve Ridde 2022; Bourdin, Miled ve Salhi, 2022; Jagadeesan, 2022; Barceló, Kubinec, Cheng, Rahn ve Messerschmidt, 2022; Al Wahaibi, Al Maani, Alyaquobi, Al Manji, Al Harthy, Al Rawahi, Alqayoudh, Khalili, Jardani ve Al-Abri, 2021) belirlenmesine yönelik çabaların olduğu görülmektedir. COVID-19 pandemisine yönelik çalışmalar genel olarak kamusal tedbirlerin pandemi üzerindeki etkisini ölçmede ve kamusal düzenlemelere karşı halkın, işletmelerin ve kurumların göstereceği tepki/sahiplenmeyi birlikte değerlendirecek sonuçlar üretmede yetersiz kalmıştır (Song, Sawafta, Ebrahim ve Jebri, 2020; Kadomatsu, 2022; Rind, Kimpel, Preiser, Papenfuss, Wagner, Alysye, Siegel, Klink, Steinhilber, Kauderer ve Rieger, 2020; Duguet ve Rial-Sebbag, 2020; Obiedat, Harfoushi, Qaddoura, Al-Qaisi ve Al-Zoubi, 2021; Mourad, Habib ve Tharwat, 2021). Bu eksiklik ve gereksinimden hareketle bu çalışma Türkiye'nin COVID-19 sürecinde uyguladığı kamusal tedbir ve kısıtlamaların pandemi ile mücadeledeki etkisini belirlemeye odaklanmıştır. Çalışmada ilk olarak COVID-19 ile mücadelede ülkelerin vaka ve ölüm sayılarını minimize edebilme ile iyileşen hasta sayısını maksimize edebilmedeki nispi başarısını ölçmeyi hedefliyoruz. İkinci olarak Türkiye'nin pandemi ile mücadelede yönetmel becerisini

tartışıyoruz. Sağlık altyapısının yanı sıra uygulamaya konulan kamusal tedbirleri ve halkın tedbirlere karşı gösterdiği direnç ve sahiplenmeleri ön plana çıkarıyoruz. Çalışmamızda pandeminin neden olduğu ekonomik sorunlardan ziyade ekonomik kaygılar ile sağlık kaygıları arasında sıkışan hükümetin kısıtlamaları ne ölçüde kararlılıkla uygulayabildiğine odaklanıyoruz. Türkiye'nin görece performansından hareketle hükümetin pandemiye karşı uyguladığı kısıtlamaların etkisini ve başarısını ampirik olarak test ediyoruz. Elde edilen sonuçları literatür çalışmaları ile karşılaştırarak paydaşlara politik öneriler sunuyoruz.

1. Yöntem

1.1. Veri Seti

Araştırmamız iki aşamalı bir süreç içermektedir. İlk aşamada seçilmiş ülkelerde (31 ülke) sağlık altyapısının, pandemi karşısındaki nisbi performansı belirlenmiştir. Pandemi karşısında sağlık altyapısının başarısını ölçmek için vaka sayısı, pozitiflik oranı, hastanede tedavi gören COVID-19 hasta sayısı, yoğun bakımda entübe olmuş COVID-19'lu hasta sayısı ve yeni test sayısı parametreleri girdi değişkenleri olarak kullanılmıştır. Ülkelerin sahip olduğu sağlık altyapısına bağlı olarak COVID-19 ile mücadelede vaka ve ölüm sayısı (minimize etme) değişkenleri ile iyileşen sayısı (maksimize etme) çıktı değişkenleri olarak belirlenmiştir. Sağlık altyapısının pandemi karşısındaki direncini ölçmeye yönelik seçilen bu parametrelerin birçok çalışmada da kullanıldığı görülmektedir (Dlouhy, 2020; Mbunge, 2020; Chowdhury, 2020; Mahendradhata, Andayani, Hasri, Arifi, Siahaan, Solikha ve Ali, 2021; Baqal ve Farouk, 2022), Breitenbach, Ngobeni ve Aye (2021)). Ülkelerin sahip oldukları sağlık donanımlarının ve uygulanan sağlık sisteminin vaka, ölüm ve iyileşen sayıları üzerinde etkili olacağını varsayıyoruz. Birinci aşamada ülkelerin nisbi performansı bootstrap tahminli veri zarflama analiz yöntemi kullanılarak belirlenmiştir.

Ülkeler vakaların tespiti, hastaların karantina altına alınması ve tedavisine başlanması gibi süreçler ile birlikte eş anlı olarak vakaların yayılmasının önlenmesi için bir dizi kamusal düzenleme, tedbir ve kısıtlamaları uygulamaya koymuşlardır. Pandemi sürecinde yürütülen kamusal tedbir ve kısıtlamalar bir yandan ülkelerin sağlık altyapısı üzerinde olumlu katkı sağlamakta diğer yandan hükümetlerin kriz dönemlerindeki yönetsel becerilerini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle ikinci aşamada Türkiye'de aşı öncesi dönemde uygulanan kamusal tedbir ve kısıtlamaların ülkenin pandemi ile mücadelesindeki nisbi performansını etkileyip etkilemediği belirlenmiştir.

Çalışmamızda kamusal tedbirlerin etkisini daha iyi ortaya koyabilmek için araştırma dönemi aşılama öncesi (2020 Nisanın ilk haftası ile 2021 Haziran ikinci haftası) tarihleri arasındaki 63 haftalık periyodu kapsamaktadır. Bu tarih aralığının seçilmesinin iki nedeni bulunmaktadır. İlki Nisan 2020'den itibaren birçok ülkede COVID-19 vakaları görülmeye başlamıştır. İkincisi Haziran 2021'den itibaren ise bazı ülkelerde yaygın olarak aşılama çalışmalarına başlanmıştır. Aşıya erişim konusunda ülkeler arasındaki eşitsizlikler olduğundan bu eşitsizliğin yönetsel beceri üzerindeki etkisini düşünerek veri seti bu tarihte sonlandırılmıştır. Çalışmaya aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 31 ülke dâhil edilmiştir. Birinci aşamada kullanılan yeni vaka, yeni ölüm, iyileşen sayısı, yeni test sayısı, hastanede yatan COVID-19'lu hasta sayısı, yoğun bakımda yatan COVID-19'lu hasta sayısı ve bulaşıcılık katsayısı verileri ourworldindata.org adresinden derlenmiştir. Birinci aşamada kullanılan değişkenler ve tanımları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Birinci Aşama Veri Tablosu: Girdi ve Çıktı Değişkenleri

Girdi Değişkenleri	Çıktı Değişkenleri	Kaynak
* Yeni Test Sayısı	* Yeni Vaka Sayısı	ourworldindata.org
* Hastanede Tedavi Gören COVID-19 Hasta Sayısı	* Yeni Ölüm Sayısı	
* Yoğun Bakımda Entübe Edilmiş COVID-19'lu Hasta Sayısı	* İyileşen Hasta Sayısı	
* Pozitiflik Oranı		

Çıktı değişkeni olan yeni vaka sayısı değişkeni ülkelerin milyon başına COVID-19 vaka sayısını göstermektedir. Yeni ölüm değişkeni, ülkelerin milyon başına COVID-19 kaynaklı ölüm sayısını göstermektedir. İyileşen hasta sayısı değişkeni COVID-19 hastası olup tedavileri tamamlanarak taburcu edilen hasta sayısını ifade etmektedir. Girdi değişkenlerinden olan yeni test sayısı, haftalık numunesi alınan COVID-19 test miktarını göstermektedir. Hastanede tedavi altına alınan COVID-19 Hasta Sayısı ve Yoğun Bakım Ünitesinde Yatan COVID-19 hasta sayısı diğer girdi değişkenleridir. Son girdi değişkeni pozitiflik oranıdır. Toplam yeni test sayısı içinde pozitif çıkan vaka oranını göstermektedir. Bu oran bulaş katsayısı hakkında bilgi içermekte olup oranın artması aynı zamanda bulaş katsayısının yüksek olduğunu ifade etmektedir. Analizin İkinci aşamasında yer alan değişkenler ve tanımları Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 2: İkinci Aşama Veri Tablosu: Kamusal Tedbir ve Kısıtlamalar

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken
* Teknik Etkinlik Skoru	* Hükümet Yanıt İndeksi * Sıklık İndeksi * Sınırlama ve Sağlık İndeksi * Yaşlı Koruma İndeksi * İşyeri Kapama İndeksi

Teknik Etkinlik Skoru, birinci aşamadan elde edilen Türkiye’nin 63 haftalık gözlemden oluşan bootstrap tahminli teknik etkinlik skorudur. *Sıklık İndeksi*, okul kapatma, işyeri kapatma, halka açık etkinliklerin iptali, halka açık toplantıların iptali, toplu taşıma iptalleri, sokağa çıkma yasakları, bilgilendirme kampanyaları ve ulusal/uluslararası seyahat kısıtlamaları içeren 9 göstergenin yer aldığı bir endekstir. Endeks 0 ile 100 arasında olup 100’e yaklaştıkça devletin katı/sıkı bir tutum izlediğini ifade etmektedir. *Hükümet Yanıt İndeksi*, hükümetin COVID-19 vakaları karşısında gösterdiği tepkiyi ve hızlı yanıt verip veremediğini 16 alt parametre ile ölçen bir endekstir. Endeks değeri 100’e yaklaştıkça hükümetin tedbirleri devreye sokma hızının yüksek olduğunu göstermektedir. *Sınırlama ve Sağlık İndeksi*, sıklık İndeksine ilave olarak test politikası, temas takibi, maske zorunluluğu ve aşılama politikası değişkenlerini dikkate alan bir endekstir. Endeks 100’e yaklaştıkça sınırlamaların dozajının arttığını ifade etmektedir. *Yaşlı Koruma İndeksi*, huzur evi gibi yaşlılara yönelik ziyaret ve kısıtlamaları ifade etmekte olup 1: önlem olmadığını 2: yaşlılara yönelik, hijyen ve ziyaretçi kısıtlama önlemleri alındığını 3: yaşlıları koruyan kısıtlamalar alındığını 4: kapsamlı kısıtlama ve zorunlu olmayan tüm ziyaretlerin kaldırıldığını ifade etmektedir. *İşyeri Kapatma İndeksi*, işyeri kapatmaya yönelik önlemleri ifade eder. Endeksin 0 olması işyerlerine yönelik önlem alınmadığını, 1 değeri evden çalışma veya iş yerlerinin açık olduğunu, 2 değeri bazı sektörlerin kapalı veya evden çalışma durumunda olduğunu, 3 değeri tüm iş yerlerinin kapalı tutulduğunu ifade etmektedir.

1.2. Analiz Yöntemleri

Çalışmanın birinci aşamasında COVID-19 ile mücadelede seçilmiş ülkelerin görece performansı belirlenmiştir. Karar birimlerinin görece performansını ölçmede Cooper, Charnes ve Rhodes (1978) tarafından geliştirilen nanparametrik geleneksel Veri Zarflama Analizi (DEA) yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. DEA, ölçü birimleri farklı olan ve çok girdili ve çok çıktılı karar birimlerinin nispi etkinliklerini ölçmeye odaklanan doğrusal programlama tabanlı bir tekniktir (Badunenko ve Tauchmann, 2016). Charnes, Cooper ve Rhodes’ın, ölçüye göre sabit getiri (CRS) altında ileri sürdüğü CCR modeli karar birimlerinin optimal ölçekte faaliyet gösterdiği durumlarda kullanılır. CCR modeli, ağırlıklandırılmış olan çıktılarının toplam ağırlıklandırılmış olan girdilere oranını maksimize etmeyi amaçlamaktadır Modelin oransal formu aşağıdaki gibidir.

$$\max h_k = \frac{\sum_{r=1}^s u_{rk} Y_{rk}}{\sum_{i=1}^m v_{rk} X_{ik}} \quad (1)$$

k karar birimini r çıktıları ve i girdileri gösteren ağırlıklardır. Bu kesirli formun paydası 1'e eşitlendiğinde doğrusal form aşağıdaki şekli ile elde edilir (Yalçın, Kara ve Aydın, 2023).

$$\max h_k = \sum_{r=1}^s u_{rk} Y_{rk} \quad (2)$$

Kısıtlar

$$\sum_{r=1}^s u_{rk} Y_{rj} - \sum_{i=1}^m v_{ik} X_{ij} \leq 0; \quad j = 1, \dots, n \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^m v_{ik} X_{ik} = 1 \quad (4)$$

$$u_{rk} \geq 0; \quad r = 1, \dots, s \quad (5)$$

$$v_{ik} \geq 0; \quad r = 1, \dots, m$$

Her karar birimi s çıktıyı üretebilmek için m girdi kullanmaktadır. Doğrusal forma çevrilen h_k görelilik etkinliği seviyesini u_{rk} ve v_{jk} sırayla girdilere ve çıktıya eklenen ağırlıkları göstermektedir. $h_k = 1$ ise karar birimi etkin $h_k < 1$ ise etkin değildir.

DEA yöntemi deterministik olmasına rağmen, teknik etkinlik skorları gerçek sınırdan ziyade tahmini bir sınıra göre hesaplanır. Sonlu bir örneklemden elde edilen etkinlik puanları, tahmin edilen sınırın örnekleme varyasyonuna tabidir (Badunenko ve Mozharovskiy, 2016; Simar ve Wilson, 1998, 2007, 2008, 2011). Simar ve Wilson'a (2007) göre geleneksel DEA tahmincilerinin tahminlerinin yanlı ve seri olarak korelasyonlu olması nedeniyle başlangıç itibarıyla sapmalı olduğunu ifade etmektedir.

Simar ve Wilson (2002), Geleneksel DEA etkinlik skorları nanparametrik yapısından dolayı, etkisizliğin kaynaklarını ortaya koymada yetersiz kalabileceğini savunmaktadır (Simar ve Wilson, 2007). Bu sorunu çözmek için iki aşamalı bootstrap tekniğine dayanan yeni bir yaklaşım önermişlerdir (Badunenko ve Tauchmann, 2019; Simar ve Wilson, 2011; Daraio ve Simar, 2014). Bu yaklaşım, DEA yönteminin bootstrap tekniği ile birleştirilmesine dayanmaktadır. Bootstrap tekniği sapması düzeltilmiş etkinlik skorlarının elde edilmesine imkan sağlamaktadır. Bu sayede otokorelasyon sorunu da giderilebilmektedir (Simar ve Wilson, 2007). Geleneksel DEA tahmincilerinden $\hat{\lambda}_{CRS}(x, y)$ hareketle, bootstrap sapma tahmin değerleri aşağıda gibi hesaplanmaktadır (Efron ve Tibshirani, 1994; Halkos ve Trezemes, 2013; Chowdhury ve Zelenyuk, 2016):

$$BIAS_B(\hat{\lambda}_{CRS}(x, y)) = B^{-1} \sum_{b=1}^B \hat{\lambda}_{CRS,b}^*(x, y) - \hat{\lambda}_{CRS}(x, y) \quad (6)$$

Denklemden $\hat{\lambda}^*$ dirançlı bootstrap skorunu, b ise tekrar sayısını ifade etmektedir. Sapması-düzeltilmiş parametreler aşağıdaki denklemle hesaplanır:

$$\hat{\lambda}_{CRS}^*(x, y) = \hat{\lambda}_{CRS}(x, y) - BIAS_B(\hat{\lambda}_{CRS}(x, y)) = 2\hat{\lambda}_{CRS}(x, y) - B^{-1} \sum_{b=1}^B \hat{\lambda}_{CRS,b}^*(x, y) \quad (7)$$

Simar Wilson (2007) sapmalı etkinlik skorlarını düzeltmek ve parametrik olmayan analizde keskinliği arttırmak için çift yönlü bootstrap kesikli regresyonuna dayanan (Algoritma 2) tahmin yöntemi önermiştir. 7 aşamadan oluşan Algoritma 2 Ek 1'de gösterilmiştir (Simar ve Wilson, 2007):

3. Analiz Sonuçları

İlk aşamada COVID-19 ile mücadelede ülkelerin nispi performansı analiz edilmiştir. Elde edilen bootstrap tahminli teknik etkinlik skorları büyükten küçüğe sıralanmıştır. Birinci aşamada ülkelerin ölüm ve vaka sayılarını minimize etme ve aynı zamanda iyileşen hasta sayısını maksimize edebilme performansı analiz edilmiştir. Bootstrap tahminli teknik etkinlik skorları Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3: Birinci Aşama Bootstrap Tahminli Teknik Etkinlik Skorları

Sıra	Ülkeler	Teknik Etkinlik Skoru	Sıra	Ülkeler	Teknik Etkinlik Skoru
1	İspanya	0,5171	17	Türkiye	0,4081
2	İngiltere	0,4902	18	Hollanda	0,4049
3	İsrail	0,4892	19	Lüksemburg	0,3990
4	Kanada	0,4880	20	Estonya	0,3942
5	Slovakya	0,4790	21	Kıbrıs	0,3889
6	Çekya	0,4788	22	Portekiz	0,3841
7	Slovenya	0,4699	23	Finlandiya	0,3740
8	Türkiye	0,4683	24	Belçika	0,3653
9	İsveç	0,4541	25	Bulgaristan	0,3614
10	Danimarka	0,4496	26	Almanya	0,3481
11	Avusturya	0,4465	27	Letonya	0,3337
12	Norveç	0,4351	28	İrlanda	0,3176
13	Hırvatistan	0,4309	29	Macaristan	0,2979
14	Romanya	0,4209	30	Amerika	0,2955
15	İtalya	0,4156	31	Fransa	0,1623
16	Litvanya	0,4089			

Tablo 3 incelendiğinde COVID-19 ile mücadelede 63 haftalık dönem boyunca ortalama olarak (ölüm ve vaka sayılarını minimuma indirebilme ve iyileşen sayısını maksimize edebilme) en başarılı üç ülke sırasıyla İspanya (0,5171), İngiltere (0,4902) ve İsrail (0,4892) olduğu görülmektedir. Buna karşılık en başarısız üç ülkenin Fransa (0,1623), Amerika (0,2955) ve Macaristan (0,2979) olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre Türkiye’nin 31 ülke arasında 17. sırada yer aldığı (0,4081) görülmektedir.

İkinci aşamada ise Türkiye’nin COVID-19’a karşı uyguladığı kamusal kısıtlama ve tedbirlerin başarısı ölçülmüştür. Bu aşamada Türkiye’nin COVID-19 ile mücadelede yönetmel beceri ve kabiliyetinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Türkiye’nin 63 haftalık periyottaki görel performansına etki eden dışsal parametreler (kamusal tedbir ve kısıtlamalar) modellenmiştir. İkinci aşamada Türkiye’nin birinci aşamadaki teknik etkinlik skorları bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Bu nisbi etkinlik skorları üzerinde kamusal tedbir ve kısıtlamaların etkisini belirlemek amacıyla Simar ve Wilson’un metodolojisinden hareketle kesikli regresyon analizi kullanılmıştır. Modelde bağımsız değişkenler ise Bulaşıcılık Katsayısı, Sıklık İndeksi, Hükümet Yanıt İndeksi, Sınırlama ve Sağlık İndeksi, Yaşlı Koruma İndeksi ve İşyeri Kapatma İndeksi değişkenlerinden oluşmaktadır. Kamusal tedbir ve kısıtlamalara ilişkin regresyon katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olması durumunda kısıtlama ve tedbirler Türkiye’nin görel teknik etkinlik skorunu arttırıp/azaltabilecek ve ülkenin nisbi sıralamasını değiştirebilecektir. Kesikli regresyon analiz sonuçları Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4: Kesikli Regresyon Analiz Sonuçları

Kesikli Regresyon		Gözlem Sayısı : 63				
Limit:		Wald chi2(5) : 13.75				
Alt = 0		Prob > chi2 : 0.7687				
Üst = 0,87		Log likelihood : 13.7687				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	z	p> z	% 95 (Güven Aralığı)	
Sıklık İndeksi	-0.0018	0.0107	-0.1751	0.8609	-0.0228	0.0191
Hükümet Yanıt İndeksi	0.0205	0.0177	1.1612	0.2455	-0.0141	0.0553
Sınırlama ve Sağlık İndeksi	-0.0052	0.0226	-0.2305	0.8177	-0.0496	0.0391
Yaşlı Koruma İndeksi	0.0181	0.1663	0.1088	0.9133	-0.3078	0.3440
İşyeri Kapatma İndeksi	-0.0726	0.1211	-0.6000	0.5485	-0.3101	0.1647
Sabit Terim	-0.4366	0.5800	-0.7527	0.4516	-1.5734	0.7001
Sigma	0.2755	0.0555	4.9600	0.0000	0.1666	0.3843

Simar ve Wilson metodolojisi kullanılarak elde edilen sonuçları Türkiye’de hükümetin izlediği kısıtlama ve tedbirlerin ülkenin nisbi performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki meydana getirmediği yönündedir. Elde edilen sonuçlar kamusal tedbir ve kısıtlamaların COVID-19 ile mücadelede etkili olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu sonuçlar kamusal tedbir ve kısıtlamaların Türkiye'nin diğer ülkelerle olan nisbi başarısı üzerinde etkisi olmadığını göstermektedir. Bu sonucun ortaya çıkmasının birkaç sebebi olabilir. Bunlardan ilki diğer ülkelerde benzer tedbir ve kısıtlamaları eş zamanlı olarak uygulamış olması nedeniyle Türkiye'nin nisbi sıralaması değişmemiş olabilir. Kamusal kısıtlama ve tedbirlere karşı tüm ülkelerde benzer dirençler ortaya çıkmış olabilir. Bir diğer neden ise birçok ülkenin sıkılaştırma ve gevşetme politikalarını mevsime göre (bahar ve yaz döneminde gevşeme sonbahar ve kış döneminde sıkılaştırma) belirlemiş olabilir. Son olarak ülkelerin aldıkları kararların bir birinden etkilenmiş olmaları bunun da nisbi sıralama üzerinde anlamlı bir değişikliğe yol açmamış olabileceği değerlendirilmektedir.

4. Tartışma

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, birçok gelişmiş ülkenin COVID-19 ile mücadelede düşük bir performansa sahip olduğunu göstermiştir. İncelenen 31 ülkenin 63 haftalık dönemde ortalama teknik etkinlik skoru 0.4081 olarak hesaplanmıştır. Türkiye'nin ilgili dönemde ortalama teknik etkinlik skoru seçilmiş ülke ortalaması ile aynı olup (0.4081) değerini almıştır. Literatürde gelişmiş ülkelerin COVID-19 ile mücadelede nisbi performansının genel olarak düşük düzeyde olduğunu ifade eden (Morales, 2021; Lupu ve Tiganasu, 2022; Klumpp, Loske ve Bicciato, 2022; Lee ve Lim, 2022) çalışmalarla benzer sonuçlar elde edilmiştir.

Türkiye 31 ülke arasında 17. sırada yer bularak nispeten kötü bir performans sergilemiştir. Literatür incelemeleri sonucunda yoğun bakım ünitelerindeki doluluk oranlarının artması, gerekli tıbbi cihaz ve ekipmanların yetersiz kalması, sağlık personel sayısının yetersizliği ve personelin iş yükünün artması sağlık sisteminin verimliliğini etkileyen en önemli parametreler olarak görülmüştür (Sun, Feng, Chen, Li, Luo ve Wang, 2021; Pell, Suvarna, Cooper, Ruddy, Green, Osborn, Johnson, Hayward, Durno, Estrin-Serlui, Mafham ve Roberts, 2022). Türkiye için bu durumun doğruluğunu kanıtlayacak yeterli veri seti bulunmamaktadır. COVID-19 ile mücadelede Türkiye başta olmak üzere ülkelerin tedavi süreçlerinde ne kadar işgücü/saat kullandığı, kullanılan tıbbi ekipman bilgisi, kullanılan ilaç çeşitliliği gibi parametreler yayınlanmamaktadır. Çalışmamızda sağlık altyapısını gösteren yoğun bakım hasta sayısı ve hastanede tedavi edilen sağlık altyapısını gösteren daha çok parametrenin kullanılması daha sağlıklı bir karşılaştırma yapılmasına olanak sağlayacaktır. COVID-19’la mücadeleyi olumsuz etkilediği düşünülen bir başka neden, pozitif vakaların tespiti yapılmıyaya kadar virüsü toplumdaki sağlıklı bireylere bulaştırma ihtimalidir. Bireylerin işgücü ve gelir kaybı endişesiyle hastalık taşıdıklarını gizlemlerinin mücadeleyi güçleştiren önemli bir parametre (Kadomatsu, 2022; Obiedat ve diğerleri, 2021; Mourad, Habib ve Tharwat, 2021) olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın özgün yönü, kamusal kısıtlama ve tedbirlerin ülkelerin nisbi performansı üzerindeki etkisine odaklanmasıdır. Nitekim literatürde kamusal kısıtlama ve tedbirlerin COVID-19 ile mücadelede nasıl bir rol üstlendiği konusunda az sayıda da olsa çalışma bulunmaktadır (Diallo ve diğerleri, 2022; Bourdin, Miled ve Salhi, 2022; Jagadeesan ve diğerleri, 2022; Barcelo ve diğerleri, 2022, Al Wahaibi ve diğerleri, 2021). Bu çalışmada kamusal kısıtlama ve tedbirlerin uygulandığı ülkedeki başarısından ziyade ülkenin diğer ülkelere kıyasla bu tedbirlerin etkili olup olmadığı sorgulanmıştır. Bu noktadan hareketle Türkiye'nin uyguladığı kısıtlama politikasının diğer ülkelerle olan nisbi performansını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç kısmen Bourdin, Miled ve Salhi, 2022; Lee ve Lim, 2022 sonuçları ile örtüşmektedir. Uygulamada ülkelere göre değişen sağlık sistemleri, tarafların kısıtlama ve tedbirlere karşı gösterdiği refleks, halkı bilgilendirme faaliyetlerinin etkinliği ve alınan tedbirlerin kararlı bir şekilde yürütülmesine dair yönetsel becerinin pandemi ile mücadelede öne çıkan argümanlar olduğu düşünülmektedir.

5. Sonuç

COVID-19 ile mücadele aşılama öncesi 63 haftalık dönem boyunca ortalama olarak (ölüm ve vaka sayılarını minimuma indirebilme ve iyileşen sayısını maksimize edebilme) en başarılı üç ülkenin sırasıyla İspanya (0,5171), İngiltere (0,4902) ve İsrail (0,4892) olduğu görülmektedir. Buna karşılık en başarısız üç ülkenin Fransa (0,1623), Amerika (0,2955) ve Macaristan (0,2979) olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre Türkiye’nin 31 ülke arasında 17. sırada yer aldığı (0,4081) görülmektedir. Pandemiye yönelik olarak Türkiye’nin uyguladığı kamusal kısıtlama ve tedbirlerin COVID-19 ile mücadelede ülkenin nisbi başarısı üzerinde sıralama değiştirici anlamlı bir etkiye sahip olmadığı belirlenmiştir. Bu sonucun Türkiye’de uygulanan kısıtlama ve tedbirlerin vaka ve ölüm sayıları üzerinde etkisinin olmadığı anlamına gelmeyeceğini bir kez daha vurgulamakta fayda vardır. Elde edilen sonuçlar, kısıtlama ve tedbirlerin, Türkiye’nin diğer ülkelere kıyasla nisbi performans skorunu (0.4081) ve 31 ülke arasındaki sıralamasını değiştirmek için yeterli kanıt sunmamaktadır. Bu durumun muhtemel diğer ülkelerinde benzer tedbir ve kısıtlamaları eş zamanlı olarak uygulamış olması, kısıtlama ve tedbirlere karşı tüm ülkelerde benzer reflaksler göstermesi ve sıkılaştırma ve gevşetme politikalarının mevsime göre benzerlik arz etmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Toplumun salgınlara karşı nasıl bir tutum sergilemesi gerektiği politika yapıcılar tarafından dikkate alınmalıdır. Koruyucu sağlık hizmetlerine yönelik yatırımlara daha çok kaynak aktarılmalıdır. Salgın ve benzeri hastalıklara karşı kamuoyunu doğru yönlendirmek adına etkili bir iletişim mekanizması kamu eliyle yürütülmelidir. Salgın hastalıklara karşı en savunmasız grupta yer alan yaşlılara, kronik hastalığı olanlara ve çocuklara yönelik takip ve korumaya yönelik sağlık hizmetleri planlanmalıdır. Olası salgınlara karşı hastanelerin kapasitelerini hızlı bir şekilde arttırmaya yönelik acil eylem planları hazırlanmalıdır. Hızla kurulabilecek seyyar hastaneler planlanmalıdır. Benzer konuda çalışma yapacak araştırmacılara yol göstermesi açısından bir takım tespitlerimiz bulunmaktadır. Özellikle ülke performansları karşılaştırılırken benzer sağlık sistemi uygulayan ülkeler gruplandırılabilir. Sonraki araştırmalar için girdi ve çıktı değişkenleri belirlenirken COVID-19’un farklı boyutlarının (fiziki alt yapı, insan kaynakları, tıbbi ekipman ve sağlık yönetimi) modellere dâhil edilmesi faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Al Wahaibi, A., Al Maani, A., Alyaquobi, F., Al Manji, A., Al Harthy, K., Al Rawahi, B., Alqayouhd A., Khalili A. S. Jardani, A. S. ve Al-Abri, S. (2021). The impact of mobility restriction strategies in the control of the COVID-19 pandemic: Modelling the relation between COVID-19 health and community mobility data. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(19), 10560.
- Amin, F., Poespito Hadi, W., Zauhar, S., ve Santoso Haryono, B. (2022). Determinants of post COVID-19 food security policy success. *International Journal of Disaster Resilience in the Built Environment*, 13(4), 440-450.
- Antman, G., Tiosano, A., ve Bahar, I. (2021). The effect of COVID-19 on Israeli ophthalmology departments: directors' perspectives. *The Israel Medical Association Journal: IMAJ*, 23(2), 76-81.
- Arino, J., ve Portet, S. (2020). A simple model for COVID-19. *Infectious Disease Modelling*, 5, 309-315.
- Augeraud-Véron, E. (2020). Lifting the COVID-19 lockdown: different scenarios for France. *Mathematical Modelling of Natural Phenomena*, 15, 40.
- Badunencko, O., ve Tauchmann, H. (2019). Simar and Wilson two-stage efficiency analysis for Stata. *The Stata Journal*, 19(4), 950-988.

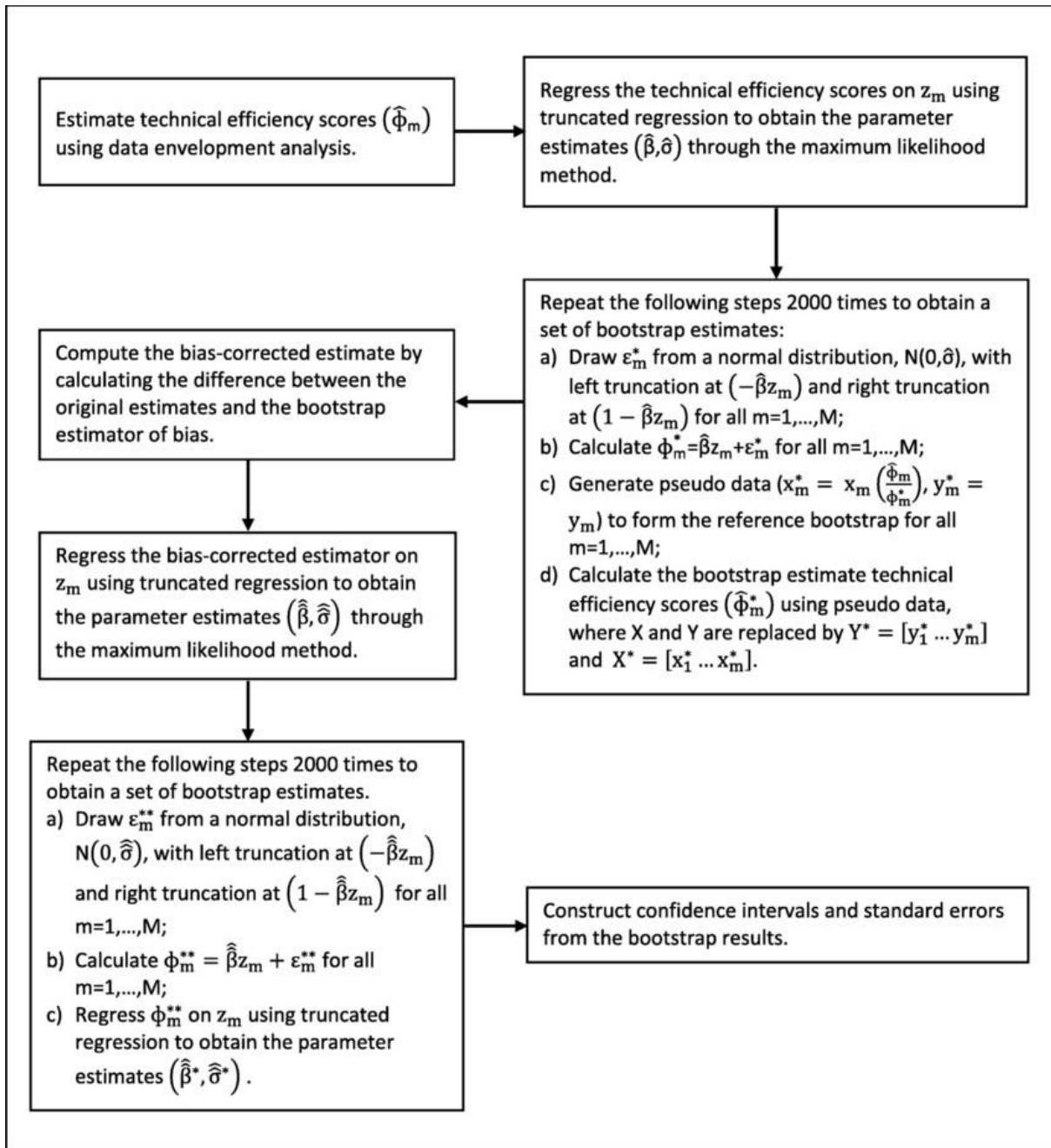
- Baqal, O. J., ve Farouk, A. F. (2022). India's frantic fight against COVID-19: Rescuing a broken healthcare system by adopting a "aactor and patient first" approach. *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 38(4Part-II), 1064.
- Barceló, J., Kubinec, R., Cheng, C., Rahn, T. H., ve Messerschmidt, L. (2022). Windows of repression: Using COVID-19 policies against political dissidents?. *Journal of Peace Research*, 59(1), 73-89.
- Breitenbach, M. C., Ngobeni, V., ve Aye, G. C. (2021). Global healthcare resource efficiency in the management of COVID-19 death and infection prevalence rates. *Frontiers in public health*, 9, 638481.
- Basalom, B., Ismail, A., Sindi, F., Mansouri, F., Kattan, A., Balkhy, E., Alamri, E., Alsurayhi, A., Alhnaidi, F., Morya, N., Alwagdani, R. ve Alrajhi, N. (2021). COVID-19: The Pediatric Perspective. *Journal of Pharmaceutical Research International*, 33(57B) 89-97.
- Bourdin, S., Ben Miled, S., ve Salhi, J. (2022). The drivers of policies to limit the spread of COVID-19 in Europe. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(2), 67.
- Charnes, A., Cooper, W. W., ve Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *European journal of operational research*, 2(6), 429-444.
- Chen, N., Chen, X., Zhong, Z., ve Pang, J. (2022). Exploring spillover effects for COVID-19 cascade prediction. *Entropy*, 24(2), 222.
- Chowdhury, H., ve Zelenyuk, V. (2016). Performance of hospital services in Ontario: DEA with truncated regression approach. *Omega*, 63, 111-122.
- Chowdhury, D. (2020). The Effects of the COVID-19 pandemic in the UK-at a local, national and international level perspective from the emergency department. *Frontiers in Emergency Medicine*, 4(2s), e59-e59.
- Daraio, C., ve Simar, L. (2014). Directional distances and their robust versions: Computational and testing issues. *European Journal of Operational Research*, 237(1), 358-369.
- Das, K., Patil, A., Goren, A., Cockerell, C. J., ve Goldust, M. (2022). Androgens and COVID-19. *Journal of cosmetic dermatology*, 21(8), 3176-3180.
- Diallo, A. I., Faye, A., Tine, J. A. D., Ba, M. F., Gaye, I., Bonnet, E., Traore, Z. ve Ridde, V. (2022). Factors associated with the acceptability of government measures to address COVID-19 in Senegal. *Revue D'epidemiologie et de Sante Publique*, 70(3), 109-116.
- Dlouhy, M. (2020). Health System Efficiency and the COVID-19 Pandemic. In *38th International Conference on Mathematical Methods in Economics*, 80-84.
- Doğan, M. İ., Özsoy, V. S., ve Örkücü, H. H. (2021). Performance management of OECD countries on COVID-19 pandemic: a criticism using data envelopment analysis models. *Journal of Facilities Management*, 19(4), 479-499.
- Duguet, A. M., ve Rial-Sebbag, E. (2020). The fight against the COVID 19 epidemic in France: Health Organisation and legislative adaptation. *Med. & L.*, 39, 173.
- Dunford, D., Dale, B., Stylianou, N., Lowther, E., Ahmed, M., ve de la Torre Arenas, I. (2020). Coronavirus: The world in lockdown in maps and charts. *BBC News*, 9, 462.
- Efron, B., ve Tibshirani, R. J. (1994). *An introduction to the bootstrap*. Chapman and Hall/CRC.
- Halkos, G. E., ve Tzeremes, N. G. (2013). Carbon dioxide emissions and governance: a nonparametric analysis for the G-20. *Energy Economics*, 40, 110-118.

- Hamzah, N. M., ve See, K. F. (2019). Technical efficiency and its influencing factors in Malaysian hospital pharmacy services. *Health care management science*, 22, 462-474.
- Heshmati, A., Tsionas, M., ve Rashidghalam, M. (2023). An assessment of the Swedish health system’s efficiency during the COVID-19 pandemic. *International journal of healthcare management*, 16(3), 336-352.
- Jagadeesan, M., Ganeshkumar, P., Kaur, P., Sriramulu, H. M., Sakthivel, M., Rubeshkumar, Raju, M., Murugesan, L., Ganapathi, R., Srinivasan, M. Sukumar, A., Ilangovan, K., Reddy, M., Shanmugam, D. Govindasamy, P., ve Murhekar, M. (2022). Epidemiology of COVID-19 and effect of public health interventions, Chennai, India, March–October 2020: an analysis of COVID-19 surveillance system. *BMJ open*, 12(3), e052067.
- Jaiswal, A., Gianchandani, N., Singh, D., Kumar, V., ve Kaur, M. (2021). Classification of the COVID-19 infected patients using DenseNet201 based deep transfer learning. *Journal of Biomolecular Structure and Dynamics*, 39(15), 5682-5689.
- Kadomatsu, N. (2022). Legal countermeasures against COVID-19 in Japan: effectiveness and limits of non-coercive measures. *China-EU Law Journal*, 8(1), 11-32.
- Klumpp, M., Loske, D., ve Bicciato, S. (2022). COVID-19 health policy evaluation: integrating health and economic perspectives with a data envelopment analysis approach. *The European Journal of Health Economics*, 23(8), 1263-1285.
- Kithiia, J., Wanyonyi, I., Maina, J., Jefwa, T., ve Gamoyo, M. (2020). The socio-economic impacts of COVID-19 restrictions: Data from the coastal city of Mombasa, Kenya. *Data in brief*, 33, 106317.
- Krammer, S. M. (2022). Navigating the New Normal: Which firms have adapted better to the COVID-19 disruption?. *Technovation*, 110, 102368.
- Le, T. T., ve Nguyen, V. K. (2022). Effects of quick response to COVID-19 with change in corporate governance principles on SMEs’ business continuity: evidence in Vietnam. *Corporate Governance: The international journal of business in society*, 22(5), 1112-1132.
- Lee, Y. H., ve Lim, S. Y. R. (2022). Efficacy in COVID-19 management: the case of ASEAN. *Transforming Government: People, Process and Policy*, 16(4), 613-626.
- Lupu, D., ve Tiganasu, R. (2022). COVID-19 and the efficiency of health systems in Europe. *Health Economics Review*, 12(1), 14.
- Mahendradhata, Y., Andayani, N. L. P. E., Hasri, E. T., Arifi, M. D., Siahaan, R. G. M., Solikha, D. A., ve Ali, P. B. (2021). The capacity of the Indonesian healthcare system to respond to COVID-19. *Frontiers in Public Health*, 9, 649819.
- Mbunge, E. (2020). Integrating emerging technologies into COVID-19 contact tracing: Opportunities, challenges and pitfalls. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14(6), 1631-1636.
- Morales de Labra, H. (2021). The contribution of companies to the COVID-19 pandemic control. *Revista Espanola de Salud Publica*, 95, e202110170-e202110170.
- Mourad, N., Habib, A., ve Tharwat, A. (2021). Appraising healthcare systems’ efficiency in facing COVID-19 through data envelopment analysis. *Decision Science Letters*, 10(3), 301-310.
- Obiedat, R., Harfoushi, O., Qaddoura, R., Al-Qaisi, L., ve Al-Zoubi, A. M. (2021). An evolutionary-based sentiment analysis approach for enhancing government decisions during COVID-19 pandemic: The case of Jordan. *Applied Sciences*, 11(19), 9080.

- Pell, R., Suvarna, S. K., Cooper, N., Ruttu, G., Green, A., Osborn, M., Johnson, P., Hayward, A., Durno, J., Estrin-Serlui, T., Mafham, M. ve Roberts, I. S. (2023). Coronial postmortem reports and indirect COVID-19 pandemic-related mortality. *Journal of Clinical Pathology*, 76(7), 457-462.
- Petrović, D., Petrović, M., Bojković, N., ve Čokić, V. P. (2020). An integrated view on society readiness and initial reaction to COVID-19: A study across European countries. *Plos one*, 15(11), e0242838.
- Pinzaru, F., Zbucea, A., ve Anghel, L. (2020). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Business. A preliminary overview. *Strategica. Preparing for Tomorrow, Today*, 721-730.
- Rind, E., Kimpel, K., Preiser, C., Papenfuss, F., Wagner, A., Alsyte, K., Siegel, A., Klink, A., Steinhilber, B., Kauderer, J. ve Rieger, M. A. (2020). Adjusting working conditions and evaluating the risk of infection during the COVID-19 pandemic in different workplace settings in Germany: A study protocol for an explorative modular mixed methods approach. *BMJ open*, 10(11), e043908.
- Sagripanti, J. L. (2021). Seasonal effect of sunlight on COVID-19 among countries with and without Lock-Downs. *Open Journal of Epidemiology*, 11(3), 303-325.
- Simar, L., ve Wilson, P. W. (1998). Sensitivity analysis of efficiency scores: How to bootstrap in nonparametric frontier models. *Management science*, 44(1), 49-61.
- Simar, L., ve Wilson, P. W. (2002). Non-parametric tests of returns to scale. *European Journal of Operational Research*, 139(1), 115-132.
- Simar, L. ve Wilson, P. W. (2007). Estimation and inference in two-stage, semi-parametric models of production processes. *Journal of econometrics*, 136(1), 31-64.
- Simar, L. & Wilson, P. W. (2008). Statistical inference in nonparametric frontier models: Recent developments and perspectives. In *The Measurement of Productive Efficiency and Productivity Change*, edited by Fried, Harold O., C. A. Knox Lovell, and Shelton S. Schmidt, 421-521. New York: Oxford University Press.
- Simar, L. ve Wilson, P. W. (2011). *Performance of the bootstrap for DEA estimators and iterating the principle*. In *Handbook on data envelopment analysis* (pp. 241-271). Springer, Boston, MA.
- Simar, L. ve Wilson, P. W. (2020). Hypothesis testing in nonparametric models of production using multiple sample splits. *Journal of Productivity Analysis*, 53(3), 287-303.
- Song, W., Sawafta, F. J., Ebrahim, B. M. ve Jebiril, M. A. (2020). Public attitude towards quarantine during the COVID-19 outbreak. *Epidemiology & Infection*, 148, e220.
- Stanić, I., Hinek, S., ve Lukić, K. (2022). Efficiency of management competencies of directors during the COVID-19 pandemic. *Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues*, 35(1), 191-202..
- Štěpánek, L., Habarta, F., Malá, I., ve Marek, L. (2021, November). Data envelopment analysis models connected in time series: A case study evaluating COVID-19 pandemic management in some European countries. In *2021 international conference on e-health and bioengineering (EHB)* (pp. 1-5). IEEE.
- Sun, Y. J., Feng, Y. J., Chen, J., Li, B., Luo, Z. C., ve Wang, P. X. (2021). Clinical features of fatalities in patients with COVID-19. *Disaster medicine and public health preparedness*, 15(2), e9-e11.

- Taherinezhad, A., ve Alinezhad, A. (2023). Nations performance evaluation during SARS-CoV-2 outbreak handling via data envelopment analysis and machine learning methods. *International Journal of Systems Science: Operations & Logistics*, 10(1), 2022243.
- Velias, A., Georganas, S., ve Vandoros, S. (2022). COVID-19: Early evening curfews and mobility. *Social Science & Medicine*, 292, 114538.

Ek 1: Algoritma 2

Kaynak: Hamzah, N. M., ve See, K. F. (2019)

OSMANLI'DA ÖZEL BİR RESİM MEKTEBİ ve NİZAMNÂMESİ

Yeliz OKAY¹

Öz

Günümüze resim eğitiminin kurumsallaşma süreci, resim eğitimi veren özel okulların açılışı, müfredatı, kadroları ve genel işleyiş kuralları açısından oldukça sınırlı bilgi ulaşılmıştır. Osmanlı'nın yenileşme hareketleri çerçevesinde askeri okulların eğitim müfredatında resim derslerine yer verilmiştir. Dönemin yerli ve yabancı basını, seyahatnameler, hatıratlar, günlükler, arşiv belgeleri bu alanda sınırlı olsa da bilgi edinilebilen kaynaklardır. Yabancı ressamların Osmanlı coğrafyasına yaptıkları seyahatlerde yaşadıkları Pera ve çevresi aynı zamanda Osmanlı'nın sanat üretim ve eğitim alanına bir diğer deyişle sanat çevresine dönüşmüştür. Pierre Désiré Guillemet (1827-1878)'nin Academie de Dessin et de Peinture adında bir okul açması ve faaliyetleri Osmanlı üst düzey bürokratlarının zihninde halka yönelik ve sanat eğitimi veren bir okul açılması düşüncesinin temelini atmıştır. Bir yandan Sanayi-i Nefise-i Şahane biçimlenirken diğer yandan çok erken dönemde Batılı ressamların başlattığı atölye-kurslar sayıları artarak varlıklarını sürdürmüş daha sonraları ise özel resim mekteplerine dönüşmüşlerdir. Bu makalede Ressam Mehmed Muazzez Özduygu'ya ait resim mektebinin nizamnâmesi ışığında ilk kez özel statülü bir resim mektebinin eğitim kadrosu, müfredatı, kuralları, eğitim koşulları ve ücret politikası hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk resim eğitimi tarihi, Özel resim mektebi, Mehmed Muazzez Özduygu, Asker ressamlar, Batılılaşma

A PRIVATE PAINTING SCHOOL AND ITS INTERNAL REGULATION IN THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

Very limited information has reached the present day in terms of the institutionalization process of painting education, the opening of private schools providing painting education, their curriculum, staff and general operating rules. Within the framework of the renewal movements of the Ottoman Empire, painting lessons were included in the education curriculum of military schools. Although the domestic and foreign press of the period, travelogues, memoirs, diaries, archive documents are limited sources of information in this field. Pera and its surroundings, where foreign painters lived during their travels to the Ottoman geography, also turned into the art production and education area of the Ottoman Empire, in other words, the art environment. Pierre Désiré Guillemet (1827-1878) opened a school called Academie de Dessin et de Peinture and his activities laid the foundation for the idea of opening a school for the public and providing art education in the minds of Ottoman high-ranking bureaucrats. On the one hand, the Sanayi-i Nefise-i Şahane was taking shape and, on the other hand, the workshops and courses initiated by Western painters in the very early period continued their existence by increasing in number, and later they turned into private painting schools. In this article, for the first time, information will be given about educational staff, curriculum, rules, educational conditions and fee policy of a painting school with a special status in the light of the regulation of the painting school belonging to the painter Mehmed Muazzez Özduygu.

Keywords: History of Turkish painting education, Private painting school, Mehmed Muazzez Özduygu, Soldier painters, Westernization

¹ Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Resim Bölümü. yelizakinokay@gmail.com, ORCID:0000-0001-8868-9436

Başvuru Tarihi (Received): 13.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.06.2024

Giriş

Modernleşme, Batılılaşma, Batıcılılaşma, yüzünü batıya dönme nasıl ifade edilirse edilsin, değişen dünya düzeni içinde varlığı hem Batı hem Doğu için kıymetli olan ve çeşitli farklılıkları toplumsal yaşamın gündelik görünümüleri içinde sentezlemiş Osmanlı İmparatorluğu kendi değişimini yaşarken, Batı'nın maceraperest farklı meslekleri ve ilgileri olan seyyahları için hep cazip ve ilginç olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren İstanbul'un fethine kadar olan süreçte yüzünü Batı'ya dönmüş ve İstanbul'un fethi ve Rumeli'de ilerleyişi ile bu süreç artarak devam etmiştir. 18. yüzyılda askerî alanda başlayan yenileşme girişimleri giderek daha fazla sahada ve sosyal yaşamın çeşitli alanlarında görünür olmuştur. Özellikle Sosyoloji, Antropoloji, Etnografya gibi disiplinlerin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi ve disiplin olarak algılanışı, kurumsallaşma süreçleri ve yayınların görünürlüğü, başlangıçları açısından benzerlikler göstermektedir. Batı tarzı güzel sanatlar eğitimi ile resim sanatı özelinde karşılaşmalar ise oldukça geç olmakla beraber yine askerî okulların müfredat ve uygulama değişiklikleri ve bu alandaki ihtiyaçlarla ilgili olarak akademik anlamda başlamıştır demek mümkündür. Ancak kurumsallaşma süreçleri hem Batı'dan hem de diğer alanlardan farklılık göstermiştir. Resim konusundaki dinî temelli ideolojik ve kültürel bakışın dönüşümü, zaman alan ve kendine özgülük de barındıran bir çizgide seyretmiştir.

18. yüzyıl Osmanlı Sanatı, geleneksel sanat ile yeni arasında kurulan denge üzerinde ilerler. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan 1795-1796 tarihli üç adet Hans Hollbein (1497-1543) imzalı gravür portre 18.yüzyıl sonlarında Batı resmine duyulan ilginin göstergelerinden olarak yorumlanabilir. 16. yüzyıl boyunca İngiliz Kralı VIII. Henry'nin saray ressamı olarak çok sayıda portre yapmış olan Hans Holbein'in yapıtları, yüzyıllar boyu gravür yoluyla çoğaltılmıştır. Birinin üzerinde Osmanlıca kısa açıklama bulunan, dönemin Londra Elçiliği tarafından Osmanlı hükümdarına getirilmiş olabilecek bu portrelerin Osmanlı resim sanatında portreciliğe duyulan geleneksel ilgiyi beslemiş, sanata yeni bir ışık tutmuş kaynaklardan olduğu varsayılabilir. 19. Yüzyılın sonlarından başlayarak İstanbul'da görev yapan tarihçi ve koleksiyoncu Fransız diplomat Auguste Boppe(1862-1921), dönemin resim sanatı hakkında yazdığı kapsamlı kitapta 18. Yüzyıl boyunca İstanbul'da çalışan Avrupalı ressamı 'Boğaziçi Ressamları' olarak tanımlar ve bu metin Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde ressam Ömer Adil(1868-1921) tarafından çevrilerek tefrika edilir(İrepoğlu, 2023: s.21). Boğaziçi Ressamları, Osmanlı'da peyzaj, portre resimleri, gündelik hayattan sahneler, törenlerden görünüm gibi konuları tuvallerine aktarıırken geleneksel resim anlayışının dönüşerek tuval resminin tanınmasına katkı sağlamışlardır. Resim Sanatı Tarihi noktasında değişim ve dönüşümler, oryantalist ressamların özellikle Pera civarına yerleşerek atölyelerinde yaptıkları çalışmalar ve bu atölyelere devam eden Osmanlı tebaasından ressamların da bir anlamda usta-çırak ilişkisine dayalı alaylı bir eğitim süreci başlamış olur. Bu sürecin bir parçası olarak Osmanlı ressamlarının teknik, malzeme ve konulara yaklaşımlar noktasında deneyim edinmeleri resim sanatına olan ilgiyi arttırıyor buna paralel olarak da resim eğitimi noktasındaki ihtiyaç artıyordu. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu modernleşme sürecini resmî perspektiften öncelikli olarak gerek askerî okulların kurulması gerekse mevcut okulların müfredatlarında yenilikler ve teknolojik dönüşümler bağlamında gerçekleştirilmeyi öncelik olarak belirlemişti.

Bu anlamda hem askerî yenilikler nedeniyle Batılıların istihdamı, hem Türkiye'ye resmî ve özel yollarla gelen Batılıların resim teknikleriyle tanışmaları birçok alanda olduğu gibi sanatta da Batı tesirini günden güne artırıyordu. Öncelikle mimarî alanında, mimariye bağlı dekorasyonda hayli erken görülen Batı etkisi resim sanatına ortamın hazırlanması için de kendini göstermeye başlamıştı. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Batılılardan elde edilmeye çalışılan teknik bilgilerin büyük kısmında doğrudan veya dolaylı olarak resmin varlığının yarattığı zorlamanın etkisi Türkiye'de resim yapan Batılı ressamların kazandıracığı gelenekten daha ağır basan bir nedendir(Cezar, 1971: s.16).

Batı'dan, gerek askerî yeniliklerin uygulanması gerekse Batı ile diplomatik temaslarda karşılıklı etkileşimlerin yoğunlaşması Batı'dan Osmanlı İmparatorluğu'na seyahatlerin artmasına sebep

olmuştur. Buna bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na, Batılı diplomatlar, devlet görevlileri, bilim adamları, askerlerin yanı sıra himayelerinde getirdikleri ressamalar, gazeteciler, yazarlar da hem devleti hem de halkı yakından gözlemlene imkânı bulmuştur. Bazı ressamalar, arkeologların himayesinde Batılı devletlerin talimatlarına uygun olarak antik kentlerin tasvirlerini çizerken bazıları da giyim kuşam kültürünü tasvir eden ve diğer etnografik malzemenin de çizimlerine yer verdikleri kataloglar hazırlamışlardır. Büyük bir kısmı da büyülendikleri coğrafyanın özellikle İstanbul oduğunda manzaralarını resimlerken, Osmanlı saray kültürü ve gündelik hayatını, sokakları ve meslek guruplarını betimleyen resimler yapmıştır. Zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin Batı'da çıkan gazete haberlerinin görseli olan bu resimler çoğunlukla koleksiyonlarda çok erken dönemde yerini almıştır. Pera'da geçici süre için yerleşen ressamaların atölyelerinde, yaptıkları oryantalist anlayış ve konudaki resimlerde kullanmak üzere edindikleri Şark'a ait kıyafetlerin, gündelik hayatta kullanılan malzemelerin ve süs eşyalarının olduğunu ve gelen Batılıların bunları kullanarak portrelerini yaptırdıklarını seyahatnamelerden, mektuplardan ve hatıratlardan elde edilen bilgiler arasındadır. Bu da İstanbul'da bir sanat üretim alanının çok erken dönemde oluştuğunun önemli göstergesidir. Özellikle Pera merkezli olarak İstanbul'da yaşayan ressamalar, seyyahlar ve bilim adamları Osmanlı tebaasındaki ekalliyetler başta olmak üzere seçkinlere özel dersler vermek suretiyle toplumla da kaynaşma olanağı bulmuşlardır. Auguste Boppe'un 18. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları adlı eserinde Jean Baptiste Van Mour'un atölyesinden, zarif İstanbul sosyetesinin buluşma yeri olarak bahsederek elçilerin, elçilik sekreterlerinin, geçici görevlerle İstanbul'da bulunan heyet mensuplarının Doğu'ya seyahate çıkan hatırlı kişilerin, saray mensupları ve Osmanlı seçkinleri ile bu atölyede karşılaştıklarını belirtir (Boppe, 1998: s.117). Buradan yola çıkarak İstanbul'da çok erken dönemlerde Pera'da yabancı ressamaların gelişiyile atölyeler etrafında oluşan sosyal çevre adeta Batı ile Doğu'nun karşılaşma yeridir demek mümkündür. Ressamalar özelinde askerî okullar dışında atölyelerde başlayan resim faaliyetleri zamanla özel okullar olarak anılan resim kurslarına dönüşmüştür. Bir anlamda daha ileride açılacak özel resim okullarının kurulması büyük ölçüde böyle bir iklimin sonucudur denebilir.

1.Osmanlı'da Resim Eğitiminin Başlangıcı Ve Kurumsallaşması

Osmanlı'da resim İrepoğlu'nun deyişiyile (s.20), kitap sayfalarından tual yüzeyine aktarılması ilk defa Fatih Dönemi'nde, Fatih'in Gentile Bellini (1429-1507)'ye yaptırdığı portresine dayanır (Sinanlar, 2008: s.5; Renda, 2011: s.223) bir diğer anlamda Osmanlı Sarayı ilk portre resimleri sayesinde tual ile ve minyatür tekniği gibi geleneksel tekniklerden farklı teknikte bir resimle tanışır. Bunun uzun soluklu ilk etkisi, Osmanlı nakkaşlarının Batılı resme benzer tasvirde resim yapmayı denemeleri olur. Tual resminin tarihsel olarak izleri sürüldüğünde elçilerin ressamlarından bazılarına ait tual resimleri ile karşılaşmak mümkündür. Avrupalı elçilerin Osmanlı Sarayı'na kabulünü betimleyen resimler diplomatik bir olayı anlatırken farklı giysiler içindeki saray görevlilerini ve saray geleneklerini de yansıtan, diğer yandan elçinin, padişah ve sadrazam başta olmak üzere önemli kişiliklerin portreleri olma özelliğini de taşıyan en iyi örneklerini Jean- Baptiste Vanmour'un verdiği eserler elçilerin etkinlik alanıyla ilgili ve sonucu olarak doğmuş tür (Renda-İnankur, 2010: s.55) olarak belge niteliğinde karşımıza çıkar. Aynı zamanda elçi himayesindeki gezgin ressamalar İstanbul'da yaşadıkları bölgede aldıkları siparişlerle erken dönem sanat piyasasının oluşmasına da yol açarken kendi coğrafyalarında da oryantalist bakış açısı ile yaptıkları resimlere karşı artan ilgi nedeniyle sanat piyasasının aranması hâline gelirler. Buradaki önemli nokta ise sanat ürünlerinin Osmanlı Sarayı için Batılı görünme imkânı sağlamanın yanında Batı ile iletişim aracına dönüşmesidir (Sinanlar, 2008: s.6). 19.yüzyılda padişah portreciliğine bakıldığında padişahlar, çeşitli aktarım yolları aracılığı ile hanedan imgesini yaymak için hükümdarı, doğuya özgü kalıplardan çıkarıp yeni bir ikonografyayla çağdaş Avrupalı krallar gibi gösterir duruşta ve batılı görünümde kıyafetler içinde hükümdar imgesi ile resmetmişlerdir. Padişahların reformcu imgesini vurgulayarak bir anlamda Osmanlı Devleti'nin modernleşmekte olan kimliğini öne çıkarmak istemişlerdir (Renda, 2011: s.231). Bu bağlamda Osmanlı Sarayı erken siyasî imaj çalışmalarını resim aracılığı ile yapmıştır.

Osmanlı Sarayı, portrelerin siyasî imge oluşturmadaki gücünü uluslararası ilişkilerde kullanırken diğer yandan Batılı uzmanlar aracılığı ile teknolojik gelişmeleri özellikle öncelikli olarak askerî zeminde yerleştirme çabasında eğitimin parçası haline getiriyorlardı. Resimdeki yenilik hareketleri sonucunda yağlıboya resim sanatının temeli III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim zamanında yeni kurulup geliştirilen askerî okullarda atılır. Bu okulların eğitim programlarında doğrudan resim derslerinin yer alması ile ilk ressam imzalarına rastlanır. Askerî okullar Türk resim sanatının ilk ve önemli temsilcilerinin yetiştiği ortamlardır. Siyasî ve askerî olarak krizler yaşayan Osmanlı Sarayı ilk önlem olarak askerî okullarda yenileşme programlarına önem verecektir. Bu amaçla kurulan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Türk Resim sanatının da temelini atıldığı bir kurum olmuştur (Giray, 1997: s.43). İstihkâm ve topçu subayı yetiştirmek amacıyla III. Selim döneminde, 1793 yılında Hasköy'de Humbarahane'nin yerine kurulan okul, Topçu ve Mimar Mektebi adıyla da tanınmaktadır (Giray, 1997: s.43). İki aşamalı öğretim sisteminde idadî sınıflarının ardından öğretim, harbiye ve mimarlık olarak iki programa ayrılır. Öğretim programında resim derslerinin varlığı okulun 1795 tarihli kanunnamesinde görülür (Cezar, 1971: s.6; Giray, 1997: s.43). Topografik çizimler ve arazi tanımak amacıyla yapılan resim eğitimi sırasında, gözü doğruyu gören ve yeteneği olan öğrenciler keşfedilmeye başlanır. Bu öğrenciler Yıldız Sarayı bahçesinde resimler yaparlar ve III. Selim döneminde kurulan bu okul, resim sanatının ilk temsilcilerini yetiştirir. II. Mahmud döneminde (1808-1839), 1834'te öğrenime açılan Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane'de resim dersleri önem kazanır. İspanyol Chrion (1837) bu okulda ders vermek üzere atanır. Abdülmecid döneminde (1839-1861), 1845'te bu okul (Mekteb-i Harbiye) 'İdadî' ve 'Harbiye' olarak iki bölüme ayrılır. Fransız asıllı Kess idadî bölümünde resim öğretmeni olarak görev alır. Askerî okullardan sonra sivil okulların bazılarının müfredatında da resim dersi olduğu dikkati çeker. II. Abdülhamid döneminde açılan Hendese-i Mülkiye'nin (1859) dört yılı kapsayan öğretim programında resim derslerine yer verilir. Yine Sultan Abdülaziz döneminde açılan Galatasaray Sultanisi (1868), ve Darüşşafaka (1873)'da resim dersleri önem kazanır (Giray, 1997: s.44). Darüşşafaka'da Mekteb-i Sultani'de olduğu gibi en çok göze batan şey ise "Hayalî Resim", "Tabiattan Resim", "Hendesî Resim" gibi farklı başlıklar altında çok sayıda resim dersinin programa konmuş olmasıdır. Resim derslerinin bu denli kapsamlı oluşu elbette öğrencilerin daha kapsamlı resim eğitimi almalarını, dolayısıyla da daha fazla resim üretmelerini sağlamış olmalıdır. Nitekim ilk mezunlarını verdiği 1881 yılında, okul yönetimi öğrencilerin eserlerinden oluşan bir sergi düzenlemiştir. Sonraki yıllarda da hemen hemen her yılsonunda, okul müdürünün bizzat Sultan'ı ziyarete giderek, öğrencilerinin yaptığı tabloları sunması bir gelenek hâlini alır. Okul yönetiminin büyük bir titizlikle gerçekleştirdiği bu ziyaretler neticesinde okulun ismi resim konusunda dikkat çekmeye başlar. Öyle ki ileride bu öğrenciler Türk Resim Tarihi'nde Darüşşafakalı Ressamlar olarak anılacaklar ve 19. Yüzyılda iyice gelişmeye başlayan resim üretim ortamının hareketlenmesine katkı sağlayan figürler olarak tanınacaklardır (Sinanlar, 2010: s.36). Resim eğitiminin kurumsallaşması sürecinde önemli dönüm noktalarından biri de Sanay-i Nefise Mektebi'nin kuruluşudur (1882). Okulun açılmasının neden gerekli olduğunu Padişah'a arz eden ve yabancı dilde hazırlanan raporda öncelikli olarak geleneksel sanatların birikiminin korunması ve tadilatı ile ilgili gerekçeler sıralanmış akabinde de sadece yurt dışına öğrenci göndererek modern Türk Sanatı'nın teşekkülünün mümkün olamayacağı ve ancak Osmanlı ülkesinde sanat bilgisine ve donanımına sahip yetkin insanların yetişmesi yoluyla sanatta ilerlemenin sağlanabileceği vurgulanmıştır (Ergin, 1977: s.1122). Osman Hamdi Bey, 1 Ocak 1882 tarihinde Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane adıyla bir okul kurulmasından sorumlu müdür olarak atanır (Cezar, 1971: s.7). Ticaret Nâzırı Raif Paşa ve Sadrazam Said Paşa'nın desteği ile Alexandra Vallaury'nin tasarladığı bina tamamlanır ve 3 Mart 1883 yılında eğitim başlar (Sinanlar, 2010: s.7). Bu noktada dikkati çeken önemli bir detay okulun açılma fikrinin, okul açılması konusundaki tartışmaların çok daha erken dönemlere dayanmasıdır. Pierre Désiré Guillemet (1827-1878), İstanbul'a bir görevle gelen ressamlardan olup İstanbul'da sanat çevrelerinin şekillenmesinde oldukça önemli rol oynamıştır. Abdülaziz döneminde saraya resim sunan ve sarayda çalışan ressamlardan biri olan Guillemet, Sultanın çeşitli resimlerini yapmıştır ve bunun dışında Dolmabahçe Sarayı'nda saray

kadınları portrelerinden oluşan resimleri de bulunmaktadır. 1871 yılında Paris Güzel Sanatlar Okulu'nu bitirip İstanbul'a dönen Şeker Ahmed Paşa (1841-1907) yerli ve yabancı ressamın eserlerinden oluşan bir sergi hazırlığında olduğu haberi 19 Haziran 1871 senesinde basında yer alır ancak sergi 1873 yılında Sultanahmet'te bulunan Sanat Okulu'nun bir salonunda açılır. Bu sergi İstanbul halkının resim sanatına olan ilgisini arttırmakla kalmaz ve ayrıca gazetelerde Güzel Sanatlar Okulu kurulacağı haberleri yerli ve yabancı basında yer alır. 1873 resim sergisi hem Güzel Sanatlar Okulu kurulması düşüncesini uyandırmış hem de Guillemet Akademisi gibi resim okulunun açılıp özel resim derslerinin verilmesine yol açmıştır. Fransız asıllı sanatçı Guillemet, 1874 yılında İstanbul'da Batılı anlamda eğitim yapan ilk özel akademiyi kurmuştur. Bu özel okulun kuruluşunda 1867 Avrupa gezisinden sonra Türkiye'de perspektifli resmin gelişmesine önem veren Sultan Abdülaziz'in de etkisi olmuştur. İlk öğrencileri arasında uzun süre Paris'te yaşamış olan Oryantalist resamlardan Sarkis Direnyan ile Civanyan kardeşlerin de bulunduğu akademi, Beyoğlu Kalyoncu Kulluğu Caddesi'ndeydi. *Desen ve Resim Akademisi* adını taşıyan okulda suluboya ve pastel ile figür, manzara ve çiçek ile süsleme dersleri veriliyordu. Akademi'de Salı ve Cumartesi günleri kadınlara da ders veriliyordu (Germaner vd. 2009: s.82). Bu anlamda 1877 senesinde bir devlet akademisi kurulması düşünülmüş olsa da Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877-1878) patlak vermesi buna engel olmuş ve kurum ancak 1882 yılında kurulabilmiştir. Mevcut eğitimin parçası olarak askerlik eğitiminde meslekî kaygılarla verilen resim eğitimini çok aşan, müstakil sanat eğitimi olarak kurumsallaşma Saray'ın sanata olan ilgisinin artması, Batı'da bu konuda gözlem yapmaya imkân bulunması ve ardından kurulan atölyeler ve özel okullardan sonra nihayet halkta ve sanat çevrelerinde devlet eliyle açılmış bir okulun talep edilmesi uzun bir sürecin sonucudur ve kurulmuş özel resim mektepleri bu konuda erken dönem eğitim modeli olmaları bakımından da önemlidirler.

2.Osmanlı'da Resim Eğitimi Veren Özel Okullar

Her dönem gezginlerin, tüccarların, kâşiflerin, sanatçıların ve diplomatik görevlerle gelen Batılıların hem gündelik hayatın hem de kent görünümünün farklılığı itibarıyla merakını uyandıran İstanbul, günlüklerinden, seyahatnamelerinden, tuvallerinden, geleceğe ulaştırdıkları kayıtlara dönüşmüştür. Osmanlı'nın Batılılaşma süreci, dönemin Pera'da geçen zamanlarında bazen İstanbul'un bir sokağını bazen de şehrin manzaralarını, seyyar satıcıları, tulumbacıları, törenleri tuvallerine aktaran ressamın zaman zaman hayatlarının geri kalan kısmını zaman zaman da bir bölümünü Pera'da yerleşerek geçirmişlerdir. Yazılı olarak bugüne ulaşan hatıralarından, seyahatnamelerden ya da diğer kayıtlardan yola çıkarak yabancı elçilerin himayesinde gelen ressamın ya da Saray'ın davetlisi olarak gelip himaye edilen ressamın görevleri süresince ve sonrasında Pera çevresine yerleşenler atölyelerinde sadece resim yaparak yaşamlarını idame ettirmemiş aynı zamanda farklı tebaalardan ve Türklerden resim merakı olanlara ders vererek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Sinanlar'ın (2008: s.394) ifade ettiği gibi Pera, Batılı yüzü ile sanatçıların üretim ortamına dönüşür. Osmanlı'nın ikili ya da çoklu ülke ilişkileri içinde kendi konumunu belirleme süreci içinde Batı ile tümünden olmasa da Batı'daki bazı devletlerle yakınlaşmıştı. Mevcut dünya düzenine gelişmelere ayak uydurma çabası olarak nitelenebilecek bu durum özellikle askerî alanda başlayan yenileşmelerin ardından sivil eğitime doğru belirgin olarak kendini göstermeye başlar. Yapılan tercüme bir yandan basında yer almaya başlarken diğer yandan disiplinlerin şekillenmesi ve kurumsallaşması dikkati çeker. Durumun en belirgin görünümünü etnografyanın Osmanlı'ya girişi ve kurumsallaşması süreçlerinde görmek mümkündür. Tüm bunlar gündelik hayatın içinde de özellikle belirli çevreleri kapsayacak şekilde dönüşümleri beraberinde getirir. Dönemin edebî metinlerinde belirgin olarak tasvirleri görülen toplumsal değişme fragmanlarının en belirgin entelektüel çevrelerin ilgileri olduğunu söylemek mümkündür. Her zaman özellikle ekalliyetin ve çeşitli nedenlerle ülkeye gelen yabancıların, levantenlerin sosyokültürel yaşam alanı olan Pera, özellikle resim sanatının başlangıcı ve yolculuğu özelinde önemli bir merkez durumundadır. Elçilerin ressamının bir anlamda Şark'ın görünümünü belgelemek kararlılığı ve belgeselci kimliği ile İstanbul'a gelmeleri, uzun ve kısa süreli ikametleri ve şehrin, Saray'ın farklı konular bağlamında bu ressamın tarafından resmedilmesi, yurt içinde özellikle

antik kentlere yaptıkları geziler ve bu gezilere ilişkin kayıtlar ve ayrıca Osmanlı'nın Batı'da görevlendirdiği elçilerin kendi portrelerini yaptırmaları, askerî okullardan başlayarak sivil eğitim verilen okulların müfredatına resim dersinin konması, Pera'da yerleşen ressamların atölyelerinde resim dersi vermeye başlaması ve toplumun farklı aidiyetlerinden insanların daha sonra Pera çevresinde gerçekleşen sergilere tanıklığı resim sanatına ilgiyi yoğunlaştırmıştır. Resim Sanatı Tarihi'nin teşekkülünde ortaya çıkan bir dizi gelişme özünde siyasal değişme ve buna bağlı toplumsal değişimin etrafında şekillenmiştir. Pera'da sanatçıların kendi çalışmaları dışında ders verdikleri atölyeler 1840'lı yıllarda görünmeye başlamış olup ilk izlerine rastlanan atölyeler çoğunlukla fotoğraf atölyeleridir. 1841'de ilk defa Fransız sanatçı Compas İstanbul'da bir atölye kurmuştur yine Alphonse Durand'ın Galatasaray'da, Caryo ve Giovanni Naya Kardeşler de Pera'da bir süre çalışmışlardır. Ernst Edouard Caranza İstanbul'a ait bir albüm oluşturmak için kente gelerek Sultan'ın onayı ile Paris Sanayi Fuarı'nda açılacak Osmanlı sergisinin hazırlanmasında görev almıştır. Amedeo Preziosi (1816-1882) ise İstanbul'a yerleşen ilk ressamdır. 1870'li yıllarda Pera'da Resim Sanatı Tarihi bir değişimin başlangıcındadır. Paris'te eğitim alan Ahmed Ali Paşa, Süleyman Seyyid(1842-1813), ve Osman Hamdi Bey (1842-1910) ülkeye dönmek üzeredir (Sinanlar, 2008: s.368) ve onların dönmesi bir anlamda hem resim tarihin de kurumsallaşmanın hem de gerek eleştiri gerek eğitim minvalinde Osmanlı sanatçıları vasıtasıyla bir yönüyle gelişmesidir. Atölye okulların açılmasında ilk önemli girişim Pierre Desire Guillemet'e aittir. Pierre Desire Guillemet (1827-1878), Paris'te eğitim görmüş ve Hippolyte Flandrin' (1809-1864)in öğrencisi olmuş, 1857-1863 yılları arasında portreler ve tarihi resimlerle Paris Salon Sergilerine katılmıştır. İstanbul'a Padişah'ın portresini yapmak için çağırılan ressam Beyoğlu'da Academie de Dessin et de Peinture adı verilen okulda eşi Madame Guillemet ile tifo sebebiyle vefatına kadar Batı tarzı resim eğitimi vermiştir (Germaner-İnankur, 2002: s.128). Adolphe Thalasso (1858-1919) 1910 tarihli L'Art Ottoman adlı kitabında "Konstantinapolis'teki derli toplu ilk resim okulu" dediği Hamalbaşı Sokak 60 numarada bulunan Academie de Dessin et de Peinture, Guillemet'in okul kurmak niyetiyle açtığı bir atölyedir. Ancak ölümü nedeniyle okul olarak kurumsallaşmasını tamamlayamayan okul (Sinanlar, 2008: s.369) diğer resim atölyelerinin de özel resim okulu adını taşımasının öncülüğünü yapmıştır denebilir. Diğer özel okullar konusunda günümüze ulaşan bilgiler sınırlı olmakla beraber sanat üretim ortamı ve sanat piyasasının bir parçası olan resim atölyeleri bir anlamda resim kursları olarak Beyoğlu civarında yoğun olarak faaliyet göstermişlerdir. Dönemin özel statüdeki okullarını atölye-kurslar olarak konumlandırmak bugüne ulaşan sınırlı da olsa bilgiler ışığında daha doğrudur. Resim eğitimine ilginin artması bu atölye-kursların veya resim mekteplerinin açılmasında şüphesiz toplumun resim sanatına ilgisinin artmasının sonucudur. 19 yüzyıl seçkin çevrelerin sosyalleşme ortamı olan Pera'da sanat etkinliği olarak resim sergileri dikkati çeker. Şeker Ahmed Paşa'nın (1841-1907), İstanbul'da 1873 ve 1875 yıllarında düzenlediği sergiler resim sanatına olan ilgiyi arttırmış ve güzel sanatlar eğitimi verecek bir okulun açılmasının gerekliliği fikrini de olgunlaştırır (Öndin, 2021: s.15). Basında sergiye olan ilgi nedeniyle yakında bir Güzel Sanatlar Okulu açılacağına dair yazılar yayımlanır (Cezar, 1971: s.418). Şeker Ahmed Paşa'nın 1875 yılında açtığı ikinci sergi de basında yer alır. 4 ve 5 Ağustos tarihli *La Turquie* gazetesinde sergiden övgüyle söz edilerek Şeker Ahmed Paşa'nın Türkiye'de güzel sanatlar zevkini yerleştirme arzusunun bir gün gerçekleştireceği ifade edilir (Öndin, 2021: s.21). Tüm bu gelişmeler aslında Türk Resim Tarihi'nin şekillenişinin serüvenidir. Bu yolculuğun bir bölümünde araştırmacıların karşısına seçkinlerin veya Avrupalı ressamların açtığı kurslar dışında Türklerin açtığı kurslar bugüne ulaşan bilgilerin ışığında nadir de olsa çıkar. 1876 yılında sergilerin akabinde *Basiret* gazetesinde kaleme alınan yazıda, resim sanatının toplumun farklı kesimleri üzerindeki etkisi ifade edilirken resme ihtiyaç duyulduğu ve yakında koşa koşa resmi mektepleri açılacağı belirtilir. Bu yazının sonunda yeni bir resim atölyesinden söz edilir. Avrupa'da sanat eğitimi almış genç bir vatan evladının, Hakkâk Kadri Efendi'nin atölyesinde, Cuma günleri resim meraklılarına eğitim vermeye başlayacağı bildirilir ve aynı gazetenin 19 Şubat 1876 tarihli nüshasında ders verecek olan ressamın Bekir Efendi olup aynı zamanda Mekteb-i Sanayii öğrencisi olduğunu bilgisi okurla paylaşılır. Bâbiâli Caddesi'nde bulunan Kadri Efendi'nin hak atölyesinde yeterli sayıda öğrencinin kayıt

yaptırması durumunda derslerin başlayacağı vurgulanır ve haberde yeterli öğrenci sayısına ulaşıldığı ve eğitime başlandığı bilgisi de verilir (Özyiğit, 2017: s.136). Bir başka özel resim okulu için 9 Aralık 1907'de Üsküdar Fünun-ı Nefise Mektebi, Sanayi-i Nefise Şahane mezunlarından Üsküdar Mektebi İdadisi resim öğretmeni Rıza Bey tarafından Üsküdar Doğancılar'da Namık Paşa verasetine ait olan hanede kurulmak üzere izin istenmiştir. Okul resim, mimarî, heykeltıraşlık öğretimi için eğitim süresi üç sene olmak üzere özel bir resim mektebi olarak kurulmuştur. Kurucusu ve mektep müdürü Rıza Bey olacaktır. Ayrıca mektepte yağlıboya resim ile fen, mimar, teşrih ve asarı atika ve enbiye ve usul-i keşf ile inşa dersleri verileceği belirtilmiştir. Diğer öğretmeni Sanayi-i Nefise Şahane mezunlarından Müze-i Hümayun tamiratına memur olan İhsan Bey'dir. Mektepte karakalem ve resim ile heykeltıraşlık ve hendese dersleri de verilecektir. Dâhiliye Müdürü İzmir Sancağı Bidayet Mahkemesi Umumiliği'nden mezun emekli Hacı Raşid Efendi'dir. Üsküdar Fünun-ı Nefise Mektebi'nde ders kitapları olarak Ohannes Paşa (1836-1912)'nın Fünun Nefise Tarihi Medhali ve Abdi Bey'in Hendese kitabı okutturulacaktır. Okulun kapanışı ile ilgili bir kayıt bulunamamıştır (Güçtekin, 2013: s.265). 1921 yılına gelindiğinde kurucuları Sanayi-i Nefise Mektebi hocalarından İbrahim Çallı (1882-1960), Hikmet Onat(1882-1977), Feyhaman Duran (1886-1970) ile Sami Yetik(1878-1945) ve Darülmualimîn-i Âli resim hocası Şevket Dağ(1876-1944) olan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Türk Ressamlar Cemiyeti adını almıştır. Merkezi Türk Ocağı olan Cemiyet aynı yıl Çemberlitaş'ta Osmanbey Matbaası binasında Çemberlitaş Resim Mektebi adıyla bir özel okul açar. Ressamlık ve heykeltıraşlık adıyla iki şube olarak eğitim veren bu özel okulun öğretmenleri Heykeltıraş İhsan (Özsoy)Bey (1867-1944), Ressam Mehmet Ruhi Bey (1880-1931), İbrahim Çallı, Hikmet Onat, Feyhaman Duran, Şevket Dağ, Sami Yetik'tir. 1921 Mayıs ayında okulda çok ilgi gören bir sergi açıldığı da bilinmektedir (Taşdelen, 2003: s.20).

Guillemetler'in İstanbul'a yerleşip bir resim mektebi açması resim eğitiminin kurumsallaşması açısından Pera'da bir okul girişimi olarak oldukça önemli bir adımdır ve buna paralel olarak sergiler nedeniyle resim eğitime artan ilgi bu kurumsallaşma sürecini ilgili mercilerin gözünde elzem kılmış ve süreç bir anlamda hem yaygın hem de hızlı bir hâl almıştır. Atölye denilebilecek primitif görünümlü okulların açılışı, kapanışı ve müfredatları eğitim yönetmelikleri ile belirlenmiştir. Daha da önemlisi Müslüman tebaadan olan resim eğitimi almış kesimden okullaşma sürecine yönelik girişimler artmıştır. Sınırlı bilgiler ışığında süreci aydınlatmak isteyen araştırmacılar yukarıda açılış tarihleri ve diğer bilgileri verilen okulları 'ilk' olarak yorumlamışlardır. Konuya ilişkin yapılan araştırmalar arttıkça görünen odur ki atölye niteliği taşıyan ancak okul statüsünde açılan okullardan tespit edilebilenlerden fazlası o dönemde açılmıştır. Ancak bu yazıda söz edilen resim okullarının birkaç önemli özelliği dönemin toplumsal yapısı ve resim sanatına olan ilginin netleşmesi açısından da önemlidir. Örneğin hâk atölyesinde 1876 senesinde açılan okul Müslüman tebaadan bir resim öğretmenin girişimi olması yönüyle önemlidir. Ayrıca açılış için şart olarak konan kontenjanın hızla dolması resim eğitime olan ilginin önemli bir göstergesidir. Aralık 1907 yılında açılan Üsküdar Fünun-ı Nefise Mektebi'nin varlığı ise Anadolu yakasında Üsküdar Doğancılar gibi Batılılaşmanın Pera'da olduğu kadar gerçekleşmediği daha geleneksel denebilecek semtte açılması oldukça önemlidir. Ayrıca bu okul hem açıldığı mekân hem de derslerle ilgili detaylar ve müfredat açısından atölye görünümünden çok okul görünümüne yakın olması açısından da önemlidir. 1921 senesinde açılan ve dönemin önemli ressamlarını bir araya getiren dernek çatısı altında kurulmuş olan Çemberlitaş Resim Mektebi hem kadrosu hem de bir sivil sanat örgütlenmesinin eğitim kurumu olması açısından önemlidir.

3.Ressam Muazzez Bey'in Resim Mektebi ve Nizamnâmesi

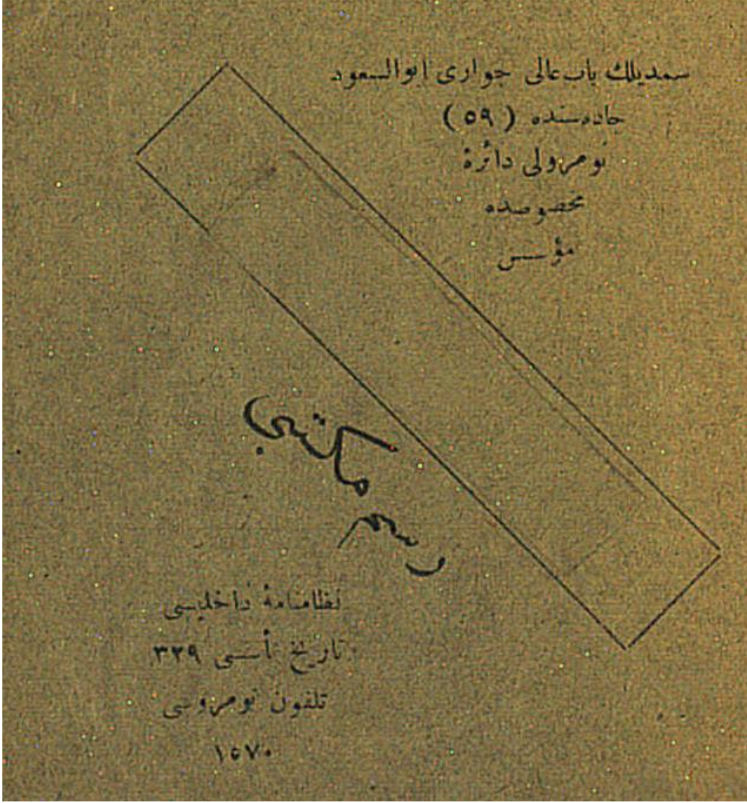
Bu okullar dışında bu çalışmanın konusu olarak ele alınan bir başka resim mektebi de Muazzez Bey'in kurduğu resim mektebidir. Resim camiasında Kadıköylü Muazzez olarak tanınan Mehmed Muazzez Özduygu (1871-1956) hakkında Pertev Boyar şu kısa bilgiyi verir:

“Muazzez Bahriye Sanayi Alayı muzikâsından çıkmıştır. Resme olan heves ve istidadı ile Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girmiş ve beş sene devam ettikten sonra mezun olmuştur. Muazzez son derece nekre mizaç ve bir monolog idi. 1930 senesinde Güzel Sanatlar Akademisi İdare Müdürü bulunurken atölyelere girer ve talebelerin resimlerini tashih etmekle zevk alırdı. ‘Fena yapılmış olmasından tashih edilmeye uğraşılacak bir resmi bu yolda tashih etmekten ise hemen silerek yeniden yapmak daha iyi bir netice verir’ diyen bu değerli ressam çok güzel portreleriyle, sünnet düğünleri orta oyunları, Karagöz sahneleri gibi eski millî eğlencelerimizi tasvir eden kompozisyonlarıyla kendisini çok iyi tanıtmış üstatlardandır” (Boyar, 1948: s.108).

Boyar, Özduygu'nun eserlerine örnek olarak üç tablosunu verir: İhtiyar başı- Orta oyunu-Karagöz. Son iki tablonun konusu Muazzez Özduygu'nun özel ilgi alanını da oluşturmaktadır. Nitekim son dönemde yapılan bir derleme Özduygu'nun Halkevleri için yazdığı üç piyesi Zorlu Kadı, Meyhane, Ters Evlenme ve Ağalık oyunlarının metinlerini bir araya getirmiştir (Olçaytu vd. 2021: s.304). Özduygu'nun 31 Mayıs 1947 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan emekli maaş cüzdanını kaybettiğine dair kayıp ilanında deniz güverte üsteğmenliğinden emekli olduğunu beyan ederek kendisini şu şekilde tanıtır: Kadıköy'ünden Üsküdarlı Mehmed Muazzez Özduygu (Cumhuriyet, 1947: s.5). Bu özel eğitim kurumunu açtığı dönemde Polis Mecmuası için çizdiği resimler karşılığında kendisine Polis Sandığı'ndan ödeme yapıldığına dair kayıtlar da Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi DH.EUM.PMC. 1-31; DH.EUM.PMC. 1-90; DH.EUM.PMC. 1-100)

Mehmed Muazzez'in 1329/1913 yılında Bâbîâli civarında Ebussuud Caddesi 59 numarada açılan Resim Mektebi'nin tüzüğünün oldukça detaylı olması itibarıyla dikkati çeker. Sekiz sayfadan meydana gelen nizamnâmenin kapağında Şimdilik Bâbîâli civarı Ebussuud Caddesi'nde 59 numaralı daire-i mahsusada müesses Resim Mektebi Nizamnâme-i Dâhilisi yazmaktadır. Kapağın alt kısmında ise Tarih-i Teessüsü: 329 Telefon numarası 1570 ibaresi yer alır. Kurucusu tarafından hazırlanmış bir tüzük ile karşılaşmak resim eğitimi veren bir kurumun açılma maksadını yazılı olarak görmek ve dönemin resim eğitiminin kurumsallaşma biçimi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu belge resim eğitime bakış açısını da netleştirmektedir.

Resim:1 Resim Mektebi Nizamnamesi (Dış Kapak)

Kurucu müdür Muazzez Bey'in imzasını taşıyan nizamnâmenin Resim Mektebi'nin açılış amacı Maksat başlığı altında izah edilmiştir. Muazzez Bey, güzel sanatları bir milletin eğitim ve medeniyetinin en büyük göstergesi olduğu gibi milletin fikrî inceliğinin de ortaya çıkarıcı bir unsur olarak niteler. Bu nedenle de birçok ülkede güzel sanatlar eğitimi konusunun çok önemle ele alınmakta olduğunu ve bu yolda da büyük fedakârlıklar yapıldığını ifade eden Mehmed Muazzez güzel sanatlar eğitiminin sanayi ve ticaretin gelişmesinde hatta aile mutluluğuna dahi doğrudan etkisi olduğunun somut matematiksel bir kesinlik gibi kabul edilmiş olduğunun altını çizer. Bir anlamda resim eğitiminin toplumsal faydalarına vurgu yapan Muazzez Özduygu'nun bu kanaati pekiştirmek için İngiltere'de resim eğitimine yönelişin gerekçelerini örnek göstermesi Paris merkezli gelişen resim eğitimi anlayışının yanında Batı'da başka ülkelerdeki gelişmeleri dönemin resim çevresinin takip ediyor oluşunu göstermesi açısından önemlidir (Nizamnâme, 1329: s. 2). Bir müddet evvel İngiltere'de sanayi ve ticarete ve özellikle millî ahlâkta bir gevşeklik olduğunun farkına varıldığı ve buna önlem olarak birçok şeye teşebbüs edilse de sonunda fikir adamlarının arasındaki birçok münakaşalar sonucunda güzel sanatlar eğitimi alanına bir durağanlık geldiği ve sosyoekonomik ve sosyokültürel sorunların bu sebeple ortaya çıktığı neticesine varılmış olduğunu ve çözüm olarak bu yolda yeniden birçok fedakârlıklar yapılarak mekteplerde sanayi-i nefise ve özellikle resim derslerini yeni bir anlayışla ve saati arttırılarak programlara alındığını ifade eden Mehmed Muazzez resim eğitiminin sosyal sorunların çözümüne katkı olacağını ifade etmesi itibarıyla aynı zamanda toplumun geneli için faydalarına da vurgu yapmıştır. Bu da kurucusu olduğu okulun öğrenci profilinin geniş bir yelpazede farklı kesimlerden oluşması beklentisinin göstergesidir. Özduygu, güzel sanatları bir eğlence değil medeniyet seviyesine erişmiş hâlde yaşayan insanların öğrenmeye kesinlikle zorunlu oldukları, uygarlığın en büyük amili şeklinde niteler ve resim sanatının bir disiplin olarak kabul edilip öğretim metotları ile resim eğitimine yaklaşmak gerektiğini vurgular. Aslında en başa dönüldüğünde Guillemet'in açtığı okul olan Academie de Dessin et de Peinture'de geçen akademi kelimesi sistematik bir eğitimin en baştan hedeflendiğinin göstergesi idi. Ancak gerek Muazzez Özduygu'nun gerekse 1907'de kurulan Üsküdar Fünun-ı Nefise Mektebi'ne kadar özel okullarda bunun gerçekleştirilebilmesinin mümkün olduğu kesinlik kazanmamıştır. Resim Eğitim Tarihi açısından

devlet okullarındaki kurumsallaşmanın ve özel okullarda kurumsallaşıp atölye kültüründen okul kültürüne dönüşme sürecine göre daha erken gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Özduygu, Maksat'ın son bölümünde Resim sanatının, güzel sanatların farklı birçok alanının teorik kurallarını ruha aktaran ve en büyük öğrenme vasıtası olan gözlerle doğrudan doğruya ruha etki eden bir kuvvet olduğunu ve bu kuvvetin etkisiyle hiçbir maddî menfaat temin etmediği hâlde resmin medenî dünyada başlıbaşına bir mevki edindiğinin ve bütün alışlagelmiş sanatların esasını resmin teşkil ettiğini vurgulayarak, resmî güzel sanatların odağına yerleştirir.

“Bundan dolayıdır ki herkesin az çok gerekli olan sanat-ı tersimin bir kesin kolaylık ile öğretilmesi için yetkin öğretmenler yönetiminde bir okul açarak vatanî vazifemin bir kısmını yerine getirmek isterim” diyerek okulun kuruluşunu ve verilecek eğitimi vatanî bir vazife olarak görür. ‘Vatanın istikbali olan gençler kahvelerde boşa zaman geçirmek istemiyorlar. Dolayısıyla günde pek az boş zamanı olanlar hatta yalnız birkaç haftadan ibaret derse devam edebilecekler dahi bu mektebe devam etmelidirler. “Burası terbiye-i dimaiyenin yegâne mahall-i inkişafı ve kıymetli gözlerimizin hâkikati hâkikat olarak görebilmesi için yegâne talim meydanıdır.”

diyen Özduygu (Nizamnâme, 1329: 1), resim eğitimini ulaştırmak istediği gençlerin halkın içinden olması arzusunu vurgularken boş zaman kültürünün oluşmasına da resim eğitiminin katkısının olacağı üzerinde durmuştur. Resim Mektebi'nin Nizamnâme-i Dâhilisi 22 maddeden oluşmaktadır. Okulda verilecek dersler, okulun eğitim zamanları, müfredatı, öğrencileri ve eğitimcileri bağlayan yükümlülükleri, genel işleyiş ile ilgili kurallar, öğrencilere uygulanacak değerlendirme sınavlarına ilişkin bilgiler ve kursa ödenecek ücret ile bu ücretin neleri kapsadığı, okula kabul yaşı, resim eğitimi dışında diğer dallarda verilen eğitimin içeriği, detayları ve devam kuralları da detaylı bir biçimde verilmiştir. İlk maddeden mektepteki programın kara kalem, yağlıboya, suluboya bölümlerini ve resimle ilgili teorik ve uygulamalı sanatlardan hâk, çinkografî, porselen ve çini üzerine süsleme derslerini de içerdiği görülür. Nizamnâmenin 11. maddesinde okulun ücretinin neleri kapsadığına ilişkin detaylar açıklanırken tüm sınıfların ister resim ister diğer sanat dalları olsun figür, natürmort ve resimle ilgili temel teknik dersleri takip etmesinin mecbur olduğunu ancak peyzaj, marin derslerini ise isteğe bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Marin dersleri deniz temalı resimleri çizme eğitimi olarak açıklanabilir. Nizamnâmenin eğitim kadrosunun açıklandığı kısımda marin dersinin Mektebi Harbiye ve Sanayi Nefise'den mezun Erkân-ı Harbiye Dairesi Harita Komisyonu'na memur süvari yüzbaşısı Tahsin Beyefendi tarafından verileceği yazmaktadır. Hoca Ali Rıza (1858-1930)'nın öğrencisi asker ressamlardan olan Tahsin Siret (1875-1937), Diyarbakırlı Tahsin olarak da anılmıştır. 1918 yılına kadar Erkânı Harbiye-i Umumiye resimhanesinde ders verip 1919 yılından sonra emekli olmuştur. Beyoğlu Musevi Mektebi'nde haftada bir gün ders verirken Seyrisefain İdaresi'nin resimhanesine devam ettiği bilinen ressamın (Boyar, 1948) ressam Muazzez Özduygu'nun Resim Mektebi kadrosunda da ders verdiği bu nizamnâme ile tespit edilmiştir (Nizamnâme, 1329: s.4). Nizamnâmede 16. Maddenin başlığı olarak yazılan gece dersleri bölümünden, okulun çift tedrisatlı eğitim verdiği anlaşılmaktadır. Her gece üç saat olmak üzere altı ay gece derslerinin Eylül ve Şubat ayları arasında devam edeceği belirtilir. Ayrıca nizamnâmenin beşinci maddesinden kadınların aynı dersleri takip edebilecekleri özel bir atölye olduğu anlaşılmaktadır. Dokuzuncu maddede onaltı yaşından küçük öğrencilerin okula kabul edilemeyeceği belirtilir. Ayrıca öğrencinin hangi aşamadan, sınıftan resim eğitimine başlayacağı kendi kararına değil onu değerlendiren hocanın kararına bağlanmıştır. Dolayısı ile okula girişte öğrencilerin için bir sınav olmasa da başlangıçta öğretmen tarafından değerlendirmeye tâbi tutulacakları ifade edilmiş olur. Genel Tarih, Peyzaj ve Anatomi Artistik yani sanatsal anatomi dersinin haftada bir gün ile sınırlı olduğu nizamnâmede yer alan bir başka husustur. Eğitim, öğretimle ilgili bir diğer maddeden anlaşılan da altı ayda bir öğrencilere seviyelerini değerlendiren bir sınav yapılacağıdır ve diğer bir üst sınıfa devam edebilmenin koşulunun, bu sınavı geçmek olduğudur. Yıl sonunda öğrencilerin sene sonu sınavı niteliğindeki resimlerinin bir ay boyunca düzenlenecek sergide kalacağına dair madde de resim eğitimi veren okul ve atölyelerdeki

sene sonu sergisi geleneğine uygun davranıldığını gösterir. Bu sergide bir değerlendirmeden geçen eserlerin arasından birinci ve ikinciye para ödülü verileceği ve eserlerin satılması durumunda elde edilen gelirin eserlerin sahibine ait olacağı da belirtilmiştir. Nizamnâme'de öğretmenlerin derslere haftada iki gün gelerek lüzumu kadar derste kalacakları belirtilmiştir. Okulun ücret politikası ise oldukça detaylı olarak farklı maddelerde açıklanmıştır. Öğrencinin mektebe ilk kaydında okul ücreti hariç şövale ve iskemle parası alınacağı, öğrencinin bunları kendi temin etmesi hâlinde ise bu ücretin alınmayacağı belirtilmiştir. Okulun ücretinin aylık 60 kuruş olduğu ve peşin alındığı da diğer bir maddedir. Her ay başında okul ücretinin tahsil edileceği ve ücreti yatırmayanların derse gelemeyeceği de kesin bir biçimde belirtilmiştir. Nizamnâmenin bir başka maddesi ise okulun kur/sınıf sistemine dayalı olduğu, bir alanda başarılı olunca diğer sınıfa geçilebildiği ile ilgilidir. 10. madde de her talebeden canlı model sınıfına terfi ettiği zaman modelin türüne göre ücret alınmasından başka model ücreti adı ile bir ücret alınacağı belirtilir. Canlı model sınıfının olması okulun müfredatının devlet tarafından güzel sanatlar eğitimi veren Sanayi-i Nefise Mektebi ile aynı doğrultuda hazırlandığına işaret olarak kabul edilebilir. Kalem, kâğıt, boya gibi ihtiyaçlarının masrafı yine nizamnâmeye göre öğrenciye aittir. Okulda yalnız figür ve natüremort sınıflarına devam edeceklerin peyzaj, marin kısımlarını arzu ederlerse öğretmen ücretini vermeleri gerekir. Bu madde okulun peyzaj ve marin sınıflarında açık hava atölyesi olarak da derslerin sürdüğü bilgisini verir. Peyzaj ve marin resimleri dersini, dersin hocası ile tabiatta çalışacakların, ortaya çıkacak masraflardan kendilerinin mesul olduğunu vurgular. Okulun nizamnâmesinde yer alan diğer maddelere bakıldığında genel düzeni korumaya yönelik kurallar olduğu, ders salonundaki davranışları düzenleyen, edebe aykırı davranışların önüne geçmeyi amaçlayan kuralları içerdiği dikkati çeker.

Nizamnâmede hâk dersleri olarak tasnif edilen çinkografik, porselen ve çini süslemeleri dersleri için ayrı bir bölüm açılmış ve kurallar orada sıralanmıştır. Öğrencilerin hâk derslerine ait araç gereçleri hazır bulundurmakla sorumlu oldukları ve hak derslerinin şimşir ve bakır kaplara yapılacağını belirtilir. Çinkografik dersi için atölyeler uygun olduğundan öğrencilerin her gün istedikleri kadar atölyeyi kullanabilecekleri belirtilen nizamnâmede porselen ve çini dersleri için ön koşul olarak temel resim tekniklerini bilmek belirlenmiş ve porselen veya çini süsleme veya fotoğrafın porselen üzerine renkli tatbiki derslerinin haftada iki gün ikişer saat olacağı belirtilmiştir. Son olarak çinkografi sınıflarında dersin insicamı adına konan kural oldukça dikkati çeker: Çinkografi dersleri resim dersi gibi olmadığından öğretmenin haftada iki defa ikişer saat teorik ve uygulamalı dersler vereceği, dersin haricinde öğrencinin, öğretmeni meşgul etmemek için gereksiz sorular soramayacağı ve yalnız yapılmakta olan işi inceleyebileceği belirtilmiştir.

Öğretmen kadrosu da yine nizamnâmede yer alan başka bir bölümdür. Öğretmenlerin eğitimleri ve tecrübeleri ile isimlerinin yer aldığı bölümde resim eğitiminin verileceği sınıf ortamının aynı zamanda heykel, peyzaj, canlı modelden resim gibi farklı uygulamaların yapılmasına imkân veren ortak mekân olarak tasarlandığı belirtilmiştir. Buradan yola çıkarak sınıfın atölye olarak tasarlandığını ve farklı uygulamaların aynı anda olmasına imkân verdiğini söylemek mümkündür. Ebussuud Caddesi 59 numaralı binanın orta katının kiralanarak müdür odası ve resim atölyesi olarak düzenlendiği duyurulmuştur. Öğretmen kadrosuna bakıldığında Genel Tarih ve Resim öğretmenin Nazmi Ziya [Güran] (1881-1937) olduğu görülür. Diğer dersler ve bu dersleri verenler şöyledir; Resim öğretmeni Hüseyin Avni Lifij (1886-1927), Peyzaj öğretmeni Sami [Yetik], Manzara öğretmeni Ahmet Ziya [Akbulut] (1869-1938), Suluboya Öğretmeni Cevat [Karsan] Beyefendi (1885-1974), marin öğretmeni Tahsin Bey, Anatomi Artistik Öğretmeni Fuad Bey, Çinkograf, porselen, çini tatbikatı ve fotoğraf öğretmeni Rıfat Bey, Hâk öğretmeni İsmail Hakkı [Altunbezer] Efendi (1873-1946) olarak belirtilmiştir. Burada bahsi geçen Rıfat Bey dönemin önde gelen matbaa atölye sahiplerindedir ve Meşrutiyet döneminde basın organları ve kitaplar için yaptığı kaliteli klişeleriyle tanınmıştır. Rıfat Bey'in sahibi olduğu ve Muazzez Özduygu'nun Resim Mektebi ile aynı caddede yer alan Terakki Atölyesi'nin dönemin baskı kalitesi ile öne çıkmış süreli yayınlarından Musavver Hâle dergisine şu reklamı vermiştir.

“Terakki Atölyesi

İstanbul’da Mevcud Atölyelerin En Mükemmeli

Çinkografi-Ototipi-Fotolitografi-Şemigrafı

Resimli Kitaplar - Musavver Gazeteler-Ticaret Katalogları için gayet nefis klişeler hâk ve imal edilir.

Ehveniyet-Nefaset-Sûrat

Bâbiâli ivarında Ebussud Sokağı’nda Numara:16

Rıfat Bey Atölyesi hakikaten şehrimizde mevcut atölyelerin en mükemmeli olduğu gibi yapmış olduğu klişeler hakikaten temiz ve nefistir. Ezcümle gazetemizin klişeleri tekml kendi atölyesinden çıkmıştır. Bilcümle gazetecilerin ve ticarethanelerin bir defa mezkûr atölyeye müracaat etmelerini tavsiye ederiz (*Musavver Hâle*, s.33). “

Aynı dönemde nizamnâmesine ulaşmak vesilesiyle varlığının bilgisinden haberdar olunan Muazzez Özduygu’nun Resim Mektebi ile de aynı dönemde yer alan birkaç ilan oldukça dikkati çeker ve aynı zamanda mektebin nizamnâme üzerinde kalmadığını resim eğitimi veren bir okul olarak varlık gösterdiğini ispatlar. Tanin’in 31 Aralık 1913 tarihli nüshasının ilanlar kısmında Direklerarasında Millet Tiyatrosu’nda Küşad Edilecek Resim Mektebi Menfaatine Hediye Hediye Konser başlığı ile yapılan duyuru Resim Mektebi Müdür Ressam Muazzez imzasını taşır ve duyuruda 13 Aralık 1913 Cumartesi günü kadınlara ve aynı günün akşamı ile Pazar gecesi erkeklere resim, hüner (cambazlık gösterisi), manzara-i şairane, musiki ve tiyatro vaat edilmektedir. Vaatler ilandan anlaşılan bununla sınırlı değildir. Bilet fiyatına göre localara ayrılan salonda birinci sınıf localardan bilet alan erkeklere 40x50 ebatlarında bir portre, ikinci sınıf bilet alan erkeklere 30x40 ebatlarında bir portre, üçüncü sınıf localara bilet alanlara ise 21x27 ebatlarında bir adet agrandisman resimleri hediye edilecektir. Kadınlara da verilecek hediyelerse yine localara göre belirlenmiştir. Birinci loca bileti olan kadınlar 47x35 ebatlarında kumaş resimlik üzerine yağlı boya çiçek, ikinci sınıf localardan bileti olan kadınlara jilelik tafta kumaş üzerine çiçek resmi, üçüncü sınıf localara da baş için tafta kurdele üzerine çiçek resmi hediye edileceği duyurulmuştur. Genel hediyeler ise hanımlara iki adet altın kaplama saatli bilezik, beylere altın kaplama cep saatinin kura ile mektep hatırası olarak hediye edileceği duyurulmuştur. İlandaki tafsilatlı bilginin el ilanında olduğunu bildiren nottan anlaşılan ise okulun hem tanıtımı hem de etkinlik duyurusu için bir el ilanının basılmış olduğudur (Tanin 6). Yine Resim Okulu müdürü ressam Muazzez Bey imzalı bir başka ilan ise Tasvir-i Efkâr’da 6 Nisan 1330/19 Nisan 1914 ve aynı ilan aynı gazetede 8 Nisan 1330/21 Nisan 1914’te Meccanen Tevziat başlığı ile duyurulmuştur. İlandan Resim Mektebi yararına başka varyete yapıldığı anlaşılmaktadır. Millet Tiyatrosu’nda gündüz hanımlara gece ise beylere düzenlenecek eğlencede yine hediyeler dağıtılacağı ve bu hediyelerin Mustafa Şamlı Ticarethanesi’nde sergileneceği ifade edilir. Tanin’de çıkan ilanın aynı ayı 3 Ocak 1914 senesinde *Kadınlar Dünyası*’nın ilan sayfalarında dikkati çeker (s.14).

Muazzez Bey’in Resim Mektebi ile ilgili olarak bu gazete ve dergi ilanlarına ulaşmak o günün resim eğitimi ve bu eğitimin gündelik hayattaki yerini kavramak açısından önemlidir. Öncelikle kadınları ve erkekleri içeren bir eğitim planlamasının yapılması ve eğitimin verilmesi dışında kadınların Resim Mektebi üzerinden gündelik hayatta erkekler gibi günün toplumsal koşullarının el verdiğince sosyalleşmesi dikkati çeker. Ayrıca öğrenci profilinin Pera dışında ve yine sadece erkeklerden oluşmadığı gibi o dönemde elit çevrenin dışında resim eğitiminin yaygınlaştırılma çabası olduğunun da izlerine rastlamak mühimdir. Günlük gazete ve dergiler dışında kadınlara yönelik olarak Kadınlar Dünyası Dergisi’nde ilanın çıkması ve dönemin resim çevrelerinde yetişen Türk kadın ressamların dönemlerine ve resim eğitimine yönelişlerinin toplumsal zeminini aydınlatması açısından da önemlidir.

4. Sonuç

Türk resminin tarihsel seyrine bakıldığında gerek konuların çeşitlenmesi gerekse teknik anlamdaki gelişmeler için uzun bir yolculuğun söz konusu olduğunu yapılan çalışmalar ışığında görmek mümkündür. Gelenekselden, moderne yöneliş Batı sanatı ile karşılaşmalarla başlayıp zaman içinde tarihsel seyri izleyen bir dizi gelişme ile kurumsallaşma süreçlerine dönüşmüştür. Bu bağlamda Pera çevresinde oluşan sanat ortamının yabancı ressamın atölyeleri merkezli şekillenmesi bir anlamda hem resim eğitiminin hem de resim çevresinde sosyalleşmenin başlangıcı kabul edilir. Ancak resim ile modernleşme arasındaki bağın kavranıp, resmî kurumların çehresinin resim ile değişeceğine inancın ilk kesin göstergesi askeri okulların müfredatlarına resim dersinin girmesidir. 1870'li yıllarda yurt dışına resim eğitimi almaya giden Şeker Ahmed Paşa, Süleyman Seyyid ve Osman Hamdi Bey ülkeye dönmek üzeredir, Pierre Desire Guillemet'e Pera'da 1874 yılında ilk özel okul kabul edilen ancak ressamın vefatı sebebiyle kurumsallaşması tamamlanamayacak olan Academie de Dessin et de Peinture adlı okulu açmış ve bu okul daha sonra yine Pierre Desire Guillemet tarafından açılması planlanan devlet güzel sanatlar okulu ressamın ölümü sebebiyle açılmamış ve resmi ilk güzel sanatlar okulu ancak Osman Hamdi Bey tarafından 1882 yılında kurulmuştur. Ancak bu tarihe gelene kadar Pera, resim çevresinin şekillenmesi bakımından daima önemini korumuş ve sergiler için mekân olmayı sürdürmüştür. Osmanlı Sultanlarının Avrupa gezileri, Batı'da sanatla karşılaşmaları ve resim sanatına duydukları kişisel ilgi resim eğitiminin kısa zamanda sadece askeri okullarda değil gündelik hayatın içinde ve askeri okullar dışında eğitimin içinde atölye kültürü ile başlayıp devam etmesine yol açmıştır. Yabancı ressamın açtığı atölyeler arasında kurumsallaşma ve özel okula dönüşme bilinci hatta imkânı Pierre Desire Guillemet'in okulunda dikkati çekse de okul kurumsallaşmayı tamamlayamamıştır. Diğer atölyeler ise bu fırsatı bulamamaktan ya da zaten o dönem işin doğasında Batı'da atölye eğitiminin ekollerin geliştirdiği olmasından yabancılar arasında böyle teşebbüslere Osmanlı özelinde pek rastlanmamıştır. Tabii yabancı ressamın Pera'da kalış süreleriyle de ilgili olan bu durumu Türk ressamın özel statüde resim eğitiminin kurumsallaşması anlamında bir süre sonra dönüştürür. Bazen fotoğraf bazen de hakk atölyelerinde bazen de kiralanmış dairelerde sınırlı bilgiler ışığında hedef kitlesi daha halktan gençler olan özel okulların açılmış olduğu bazı kayıtlarda dikkati çeker. Makalede bahsedildiği gibi nadiren de olsa ancak kadro bilgilerine ve verilen derslerin isimlerine, kuruluş tarihlerine rastlanan okullar literatürde az sayıda mevcuttur. Bunun dışında konu ile ilgili araştırmalar sırasında ulaştığımız Mehmed Muazzez Özduygu'nun okuluna ait nizamnâme ile müstakil nispeten kurumsallaşmış bir özel resim mektebi ile ilgili ayrıntılı bilgiler makalede resim eğitimi tarihi minvalinde ele alınmıştır. Gün geçtikçe böyle bilgilerin artarak hem resmi hem de özel statüde kurumsallaşma odağında bir resim eğitimi tarihinin ortaya konabileceği düşüncesinden hareketle müstakil sanat eğitimi tarihi ve eğitim tarihi çalışacakların dikkati de bu makale ile konuya çekilmek istenmiştir.

Kaynakça

- Boppe, A. (1998). *18. Yüzyıl Boğaziçi ressamları*, Çev. Nevin Yücel Celbiş, İstanbul: Pera Turizm Ticaret.
- Boyar, S. P. (1948). *Türk ressamları*. Ankara: Jandarma Basımevi.
- Cezar, M. (1971). *Sanatta batıya açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi DH.EUM.PMC. 1-31; DH.EUM.PMC. 1-90; DH.EUM.PMC. 1-100.
- Direklerarasında Millet Tiyatrosu'nda Küşad edilecek Resim Mektebi Menfaatine hediye konser. [İlan] (18 Kânun-ı Evvel 1329/ 31 Aralık 1913). *Tanin*, s. 6.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi c.3*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Germaner, S.- İnankur, Z. (2002). *Oryantalistlerin İstanbulu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Giray, K. (1997). *Türkiye İş Bankası resim koleksiyonu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Güçtekin, N.(2013). *İstanbul'daki Müslim özel mektepleri (1873-1922)*. [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- İrepoğlu, G. (2023). *Türkiye İş Bankası sanat eserleri koleksiyonu ışığında Türk resmini izlemek*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kayıb Maaş Cüzdanı. [İlan]. (31 Mayıs 1947), *Cumhuriyet.*, s.5.
- Meccanen Tevziat. [İlan]. (6 Nisan 1330/19 Nisan 1914), *Tasvir-i Efkâr*, ss.4-8.
- Meccanen Tevziat. [İlan]. (8 Nisan 1330/21 Nisan 1914), *Tasvir-i Efkâr*, s:4.
- Meccanen Tevziat. [İlan]. (21 Kânun-ı Evvel 1329/3 Ocak 1914), *Kadınlar Dünyası*, s.14.
- Terakki Atölyesi [İlan]. (3 Şubat 1325/16 Şubat 1920) *Musavver Hâle*,(3), s.33
- Olçaytu, N.- Nazlı, Ü.(2021) *Ressam Muazzez'den ortaoyunları*, Ankara: Karagöz Yayınları, 2021.
- Öndin, N.(2021). *Şeker Ahmet Paşa. Türk sanatının büyük ustaları 1*. İstanbul: Hayalperest Yayınları.
- Özyiğit, H. (2017). Pierre Désiré Guillemet'nin ilk özel resim atölyesi ve Sanayi-İ Nefise Mektebi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde sanat eğitimine katkısı". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14) 125-138.
- Renda, G.-İnankur, Z. (2010). *İmparatorluktan portreler*. İstanbul: MAS Matbaacılık.
- Renda, G. (2011). Osmanlı Sarayında Avrupalı sanatçılar 19.Yüzyılda yeni bir hanedan imgesinin yayılımı. Editör: İnankur Zeynep, vd. *Mekânın poetikası, mekânın politikası Osmanlı İstanbul'u ve Britanya Oryantalizmi* içinde (ss. 223-235). İstanbul:Pera Müzesi Yayınları.
- Resim Mektebi Nizamnâme-i Dâhilisi (T.Y ve Y.Y. yok)*
- Sinanlar, S. (2008). *Pera'da resim üretimi ortamı*. [Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Sinanlar, S. (2010). 19. Yüzyıl İstanbulu'nun resim üretim ortamı Pera. Editör: Feridun Emecen. *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul* içinde (ss. 363-373). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Taşdelen, Ö.F. (2003). *Türk resim sanatında Galatasaray sergileri*. [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK DEĞERİ KAVRAMINA YÖNELİK BİBLİYOMETRİK ANALİZ

Meltem DİL ŞAHİN¹

Öz

Araştırmanın amacı, sürdürülebilirlik değeri kavramının açıklanması ve bu kavrama ilişkin nicel veriler derlenerek bibliyometrik analiz yapılması yoluyla sürdürülebilirlik değerlerine yönelik yapılacak araştırmalara temel oluşturulmasıdır. Bu amaç kapsamında öncelikle sürdürülebilirlik değeri kavramı makro ve mikro düzeyde açıklanmıştır. Daha sonra sürdürülebilirlik değerine ilişkin yapılmış araştırmalara ait nicel verilerin analizlerine ve bulgularına yer verilmiştir.

Araştırmada Web of Science`da endekslenen içerikler temel alınarak “sustainability value” anahtar sözcüğüyle “tüm alanlar” seçilerek arama yapılmıştır. Yapılan aramada 1994-2023 yılları arasında 44 farklı disiplinde gerçekleştirilmiş olan; 149 makale, 15 bildiri, 13 kitap bölümü ve kitap değerlendirme, 15 bildiri metni ve 1 editoryal yazı olmak üzere 161 sonuca ulaşılmıştır. Elde edilen veriler, yazarlara, atıf sayılarına, ülke, kurum dağılımlarına, anahtar sözcüklere göre incelenmiş ve veri analizinde VOSviewer programı kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilirlik değeri, Örgütsel sürdürülebilirlik değeri, Bireysel sürdürülebilirlik değeri

JEL Kodları: Q01, M14

BIBLIOMETRIC ANALYSIS ON THE CONCEPT OF SUSTAINABILITY VALUE

Abstract

The aim of the research is to explain the concept of sustainability value and to form a basis for research on sustainability values by compiling quantitative data regarding this concept and conducting bibliometric analysis. Within the scope of this purpose, firstly the concept of sustainability value is explained at macro and micro levels. Then, the analysis and findings of quantitative data from research on sustainability values are included.

In the research, a search was made by selecting "all fields" with the keyword "sustainability value", based on the contents indexed in Web of Science. The search was carried out in 44 different disciplines between 1994 and 2023; 161 results were obtained, including 149 articles, 15 proceedings, 13 book chapters and book reviews, 15 proceedings and 1 editorial article. The obtained data were examined according to authors, citation numbers, country, institution distribution, keywords and the VOSviewer program was used in data analysis.

Keywords: Sustainability, Sustainability value, Organizational sustainability value, Individual sustainability value

JEL Codes: Q01, M14

¹ Doç.Dr., Kütahya Dumlupınar Üniv. İİBF., meltem.sahin@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0716-1301.

Başvuru Tarihi (Received): 21.05.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 12.06.2024

Giriş

Sanayi Devrimleri, makineleşme, yeni enerji kaynakları kullanma, artan bilgi-işlem kapasitesi, kaynaklara hızlı erişim gibi üretime ve sosyal yaşama çeşitli faydalar sunarak hem ekonominin hem toplumsal düzenin dönüşmesine yol açmıştır. Sunduğu faydaların yanısıra sanayi artıkları, doğal çevrenin kirlenmesi, enerji kaynaklarının tükenmesi, artan iş yükü, toplumsal eşitsizliğin artması, şehirleşme sonucu hızlı yaşam biçimi, tüketme ve tükenme kültürü gibi zararları da beraberinde getirmiştir. Günümüzde çevresel ve toplumsal farkındalık sonucu temiz, sağlıklı, kaliteli ürün/hizmet arayışları ile eşitlik, insana yaraşır çalışma koşulları, adalet, hayvan hakları, doğaya saygı gibi konular önem kazanmıştır. Bu da yeni ürünlerin/hizmetlerin, olanakların kullanılıp tüketilmesi ve yenilerinin alınması yerine eskinin iyileştirilmesi, yenilenmesi, yenilenemiyorsa doğayla karışması görüşünü ortaya çıkarmıştır. Çevresel duyarlılığa ilişkin görüşler, ekonomik yaklaşımlarla birleştirilmeye çalışılmış ve aynı zamanda toplumsal sorumluluk da dikkate alınmaya başlanarak sürdürülebilirlik çerçevesinde çevre-ekonomi-sosyal yaklaşımlar bütünleştirilmiştir.

Sürdürülebilirlik kavramı, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlara sahip olup son yıllarda hem toplumun hem de iş dünyasının giderek artan bir şekilde ilgisini çekmektedir. Hatta yatırımcılar, işletmelerin sürdürülebilirlik performansına ilişkin göstergeleri takip etmektedir. Artık işletmelerin sosyal-çevresel performanslarıyla finansal çıktıları arasında ilişki olduğu düşünülmektedir (Wehling vd., 2009:178). Ayrıca sürdürülebilirlik iş modelini izleyen işletmeler, performansı da farklı tanımlamaktadır. Sürdürülebilirlik işletmeleri için performans, hissedarlar için sunulan finansal bir başarı olarak değil, birden fazla paydaş için daha geniş bir sürdürülebilir değer yaratımı olarak ele alınmaktadır (Tarnovskaya, 2023:81-82). Çevreci girişimci Paul Hawken daha geniş bir perspektiften durumu şu şekilde açıklamaktadır; “Şimdi geleceği çalışıyoruz, şimdiki zamanda satıyoruz ve buna gayri safi yurt içi hasıla diyoruz. Geleceği çalmak yerine düzeltmek üstüne kurulu bir ekonomiye de aynı kolaylıkla sahip olabiliriz” (Assadourian, 2010:139). Buna göre elde edilen hasılanın neyin pahasına kazanıldığına dikkat edilmesi ve tüm paydaşlar için değer yaratmaya odaklanması gerekmektedir.

Değer yaratma teorisine göre, işletmelerin çevresel ve sosyal sorumluluğu kurumsal strateji ve uygulamalarla bütünleştirildiğinde firma riski azaltılabilmekte ve uzun vadeli değer yaratma teşvik edilebilmektedir. Hatta uzun vadeli çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik yaklaşımları, uzun vadeli büyüme fırsatları yaratabilmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik, paydaşlar arasındaki potansiyel çatışmaları en aza indirmek ve böylece daha az riskli kurumsal davranış ve istikrarlı büyüme sağlamak için önemli bir araç olarak görülmektedir (Yu, Zhao, 2015: 291-292).

Son olarak ekonominin temeli olan işletmeler ile toplum ve toplumu oluşturan bireyler için de sürdürülebilirlik kavramı, dünyanın iyi oluş halini sağlayan en önemli unsur olarak öne çıkmaktadır. Sürdürülebilirliğin nesiller arası devam edebilmesi için sürdürülebilirlik kültürünün yaratılması ve bir kültürün temel yapı taşı olarak da değerlerinin oluşturulması gerekmektedir.

1. Sürdürülebilirlik Değerine İlişkin Kavramsal Çerçeve

Sürdürülebilirlik hem şimdiki hem de gelecekteki nesillerin kaliteli bir yaşam potansiyeline sahip olabilmesi için hükümetlere, örgütlere ve vatandaşlara gerçek yaşam koşullarında rehberlik eden bir kavramdır. Sürdürülebilirlik kavramının sadece ekonomik ve teknik açıdan değil etik açıdan da geniş kapsamlı ele alınması önerilmektedir (Amantova-Salmane, 2015:5). Çünkü sürdürülebilirliğin bir yönü, çeşitli etik ilke ve hedefleri hem uygulamaya hem de teoriye entegre etme girişimidir. Bu açıdan sürdürülebilirlik yalnızca farklı değerlerin bileşimi değil her bir değer birbirini güçlendirdiği ve birlikte çalıştığı bütüncül bir çerçeve sunmaktadır (Amantova-Salmane, 2015:13). Sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için eğitimde ve kültürde bir paradigma değişikliği yapılması ve daha önemlisi insani değerlerin de değiştirilmesi ve davranışların yeniden yapılandırılması gerekmektedir (Sirakaya Turk vd., 2024:1598). Buna göre sürdürülebilirlik bağlamında daha az zararlı davranışların olması,

istenen davranışların teşvik edilmesi için kişisel, kültürel ve kurumsal her düzeyde hakim tutum, inanç ve değerlerin sorgulanması gerektiği anlamına gelir (Murray, Murray, 2007:288).

Sürdürülebilirlik etiğine ilişkin yapılan bir araştırmada sürdürülebilirlik değerleri boyutlar itibariyle şu şekilde sıralanmaktadır (Amantova-Salmane, 2015:12'den uyarlanmıştır);

Ekonomik Boyut:

-Piyasanın düzenlenmesi: Kirliliğin gerçek maliyetlerinin karşılanması amacıyla piyasanın düzenlenmesi; "kirleten öder" ilkesi.

-Ters etkili sübvansiyonların önlenmesi: Ters etkili sübvansiyonlar, çevresel sağlığı tehdit eden ürünlerin daha ucuza üretilmesini sağlamaktadır. Özellikle tarım sektöründe bu sübvansiyonlar oldukça yaygın görülmektedir.

-Refah dengesi: İhtiyacı olan gelir durumu düşük kişilere yardım edilmesi zorunluluğunu içermektedir.

Sosyal Boyut:

-Gelecek nesillere karşı yükümlülükler: Yeterli kaynak bırakmak, adil ve demokratik toplum koşulları sağlamak gibi yükümlülükleri içermektedir.

-Adalet: Prosedürel adalet hem siyasi demokrasiyi hem de hukukun üstünlüğünü sağlamak için kararların alınmasını sağlayan kural ve standartları belirlerken; dağıtım adaleti, toplumda ürünlerin (aynı zamanda temiz hava ve su, doğaya erişim gibi çevresel ürünler de dahil) adil veya doğru dağıtımıyla ilgilidir. Bununla birlikte dağıtım adaleti, az miktarda yiyeceğin açlıktan ölmek üzere olan insanlar arasında eşit olarak paylaşılmasına yol açarken, gerçek adalet ilkesine dikkat edilmelidir. Gerçek adalet ilkesi, yetersiz miktarda adil bir pay yerine, bu insanların ihtiyaçlarını tamamen karşılayacak şekilde mutlak miktarda gıda sağlamayı amaçlamaktadır.

Çevresel Boyut:

-İnsanların refahının sağlanması önemlidir.

-Ekosistemlerin veya doğal sistem ve organizmaların korunmasına yönelik çalışmaların yapılması gerekmektedir.

-İhtiyatlılık ilkesi, çevre ve halk sağlığı üzerinde etkisi olabilecek bilimsel ve teknolojik projelere yönelik olarak oluşturulmuştur ve bu kapsamda ilgili projelerin desteklenmesini içermektedir.

1.1. Makro Düzeyde Sürdürülebilirlik Değeri

Makro açıdan sürdürülebilirlik değeri ifadesiyle, özellikle ülke hükümetlerinin uygulamalarına temel oluşturabilecek uluslararası örgütlerin düzenlemeleri, rehberleri ile ülkelerin sürdürülebilirlik değerleri işaret edilmektedir. Bu kapsamda Birleşmiş Milletler'in sürdürülebilir kalkınma için oluşturduğu etik çerçeve olan Yeryüzü Şartı (The Earth Charter) ile sürdürülebilir kalkınma amaçları kısaca açıklanmaktadır.

Aralık 2002'de Birleşmiş Milletler, Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitim On Yılı'nı (2005-2014) ilan ederek, eğitim ve öğretimin bu yeni sosyokültürel modele göre yeniden yönlendirilmesi için uluslararası bir çağrı yapmıştır. Bununla birlikte, eğitimin dönüştürücü işlevi bir kez daha kabul edilmiş ve küresel toplumun tüm alanlarına yayılan, sürdürülebilirlik kültürünü teşvik edebilecek bir değişim gücü rolü üstlenmiştir. Bu girişimin desteklenmesinden sorumlu kurum olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü -UNESCO, Yeryüzü Şartı'nı sürdürülebilir kalkınma için önemli bir etik çerçeve olarak tanımaya karar verip etik ilkelerini, hedeflerini ve içeriğini onaylayarak kabul etmiş ve üye devletlerin bu beyannameyi bir eğitim aracı olarak kullanmasını tavsiye etmiştir (<https://earthcharter.org/education-sustainable-development>). Yeryüzü Şartı'nın içeriğine bakıldığında, 4 eksen üzerine oluşturulduğu görülmekte olup, bu eksenler; toplumsal yaşam için saygı

ve özen; ekolojik bütünlük; sosyal ve ekonomik adalet; demokrasi, şiddetsizlik ve barış olarak sıralanmaktadır (Cutanda, Murga-Menoyo, 2014:18-20). Dolayısıyla eğitim yaşamında öğrencilere sürdürülebilirlik bilincinin kazandırılmasında, Yeryüzü Şartı beyannamesinde geçen bu eksenler temel alınarak sürdürülebilirlik değerleri oluşturulabilir.

2015 yılında ise dünya liderleri bir araya gelerek, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'ni ve söz konusu gündemin 17 sürdürülebilir kalkınma hedefini kabul ederek sağlıklı, gelişen bir gezegende herkesin haklarını ve refahını güvence altına alma yönünde tarihi bir söz vermişlerdir (www.un.org). Bu süreçte Birleşmiş Milletler'in kalkınma ajansı olarak UNDP, sürdürülebilir kalkınma amaçlarını belirlemiştir ve bu amaçlar halen ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmalarında rehberlik etmektedir. Birleşmiş Milletler'in oluşturduğu sürdürülebilir kalkınma için küresel hedefler şu şekilde sıralanmaktadır (<https://www.undp.org/tr>);

1-Yoksulluğa son, 2-Açlığa son, 3-Sağlık ve kaliteli yaşam, 4-Nitelikli eğitim, 5-Toplumsal cinsiyet eşitliği, 6-Temiz su ve sanitasyon, 7-Erişilebilir ve temiz enerji, 8-İnsana yakışır iş ve ekonomik büyüme, 9-Sanayi, yenilikçilik ve altyapı, 10-Eşitsizliklerin azaltılması, 11-Sürdürülebilir şehirler ve topluluklar, 12-Sorumlu üretim ve tüketim, 13-İklim eylemi, 14-Sudaki yaşam, 15-Karasal yaşam, 16-Barış, adalet ve güçlü kurumlar 17-Amaçlar için ortaklıklar.

Birleşmiş Milletler'in sürdürülebilir kalkınma için öne sürdüğü bu hedefler makro açıdan hükümetlerin uygulamalarına rehberlik ederken aynı zamanda örgütlerin, kurumların ve insan kaynaklarının eğitilmesinde oluşturulabilecek değerler seti için de yol gösterici olabilecektir.

1.2. Mikro Düzeyde Sürdürülebilirlik Değeri

Mikro açıdan sürdürülebilirlik değeri ile, makro açıdan açıklanan ve sürdürülebilir kalkınma açısından oluşturulan değerlerle doğrudan ilişkili bir şekilde oluşturulmuş işletme, kurum veya birey düzeyindeki değerler kastedilmektedir. Bu kapsamda sürdürülebilirlik çerçevesinde incelenen veya önerilen işletme ve bireysel değerler ele alınmaktadır.

İş yaşamında değer kavramı genellikle parasal açıdan tanımlanmıştır. Daha sonra ise araştırmacılar değer kavramını daha geniş kapsamlı olarak ele alarak rekabetçi kazanımlar, yaratılan yetkinlikler, sosyal ilişkiler, bilgi edinimi, yönetsel zaman gibi iş yaşamı açısından anlamlandırmışlardır (Jaramillo vd., 2018:5). İş yaşamı için sürdürülebilirlik değeri kavramı, 2003'te Hart ve Milstein tarafından ele alınarak işletmelerin, sürdürülebilirliği iş stratejilerine nasıl dahil ettikleri açıklanmıştır (Jaramillo vd., 2018:7). Buna göre işletmelerin, sürdürülebilir değer yaratmaya odaklanması ve sürdürülebilir değer oluşturmak için itici güçlerin her birine yönelik faaliyetler yürütmesi önerilmektedir. Hart ve Milstein (2003)'a göre işletmeler (Aktaran Dil Şahin, 2022:20-21);

- hızlı sanayileşme sonucunda artış gösteren kirlilik ve malzeme tüketimini en aza indirerek,
- sivil toplumun yönlendirmesiyle birlikte yüksek düzeyde şeffaflık ve sorumluluk bilinciyle faaliyette bulunarak,
- ekolojik ayak izini azaltabilecek yenilikçi teknolojiler geliştirerek,
- kapsayıcı refah yaratılmasını ve dağıtılmasını kolaylaştıracak şekilde gelir piramidinin en alt düzeyinde yer alan insanların gereksinimlerini karşılayarak değer yaratabilirler.

Yang, Vladimirova, Rana ve Evans (2014) ise üretim yapan işletmelerin ürün yaşam döngüsü, değer önerisi, yakalanmamış değer ve değer fırsatı olmak üzere dört unsurunu analiz ederek sürdürülebilir değer yaratma fırsatlarını belirlemelerine yardımcı olmak amacıyla sürdürülebilir değer analizi aracı oluşturmuşlar ve yaşam döngüsü düşüncesi ile farklı değer biçimlerinin analizini birleştirmişlerdir. Daha sonra diğer araştırmacılarla birlikte Avrupa Birliği Sürdürülebilir Değer Projesi kapsamında Cambridge Değer Haritalama Aracı oluşturmuşlardır. Bu araç da farklı değer biçimlerini ele almakta olup, işletme ağında yer alan çoklu paydaşlar arasında başarısız olan değer alışverişlerini tespit ederek

yeni değer fırsatlarını ortaya çıkarmak için geliştirilmiştir. İş yaşamı ile ilgili bu araştırmalar, işletmelerin müşteriler, tedarikçiler, çalışanlar ve hatta toplum gibi çok paydaşlı bakış açısıyla sürdürülebilir değer yaratma sürecini ele almaları gerektiğini göstermektedir. Bununla birlikte kurumsal sosyal sorumluluk açısından işletmelerin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleriyle ilgili uygulamaları ve buna yönelik oluşturulacak yeni stratejileri göz önünde bulundurarak küresel işletmeyi nasıl algıladıkları da dikkate alınmalıdır (Jaramillo vd., 2018:8).

2015'te Brüksel'de Avrupa Birliği, çalışanlara, tüketicilere, işletmelere uzun vadede fayda sağlayacak şekilde, üye devletlerin ticaret ve yatırım politikalarının Gündem 2030'da öne sürülen Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ni karşılmasına yönelik teşvik edici bir bildiri hazırlamıştır. Böylelikle sürdürülebilirlik değerlerini diğer hususların yanı sıra iş modellerine, pazarlama stratejilerine, teknolojilerine ve üretim süreçlerine dahil etme gücünü yaşayan işletmeler için bir temel oluşturulmuştur. Gündem 2030'un sürdürülebilirlik hedeflerine yönelik çalışabilmek için işletmeler arası (B2B: business to business, işletmeden işletmeye) stratejik ilişkilerin kurulması ve bunların doğrudan ve aktif olarak yönetilmesi önerilmektedir. Buna göre, işletmeler arası ilişkilerden sürdürülebilir değer yaratılması, işletmeler için çok önemli bir rekabet avantajı kaynağı haline gelmektedir (Jaramillo vd., 2018:4).

Paydaşlar açısından sürdürülebilirlik değerlerini biyografileri projelerini temel alarak inceleyen Parada vd. (2018), araştırmalarında dağıtımsal adalet, nesiller arası adalet ve doğaya verilen önem olmak üzere üç kavramı sürdürülebilirliğin temel değerleri olarak ortaya koymuşlardır. Paydaşların görüşleri doğrultusunda her temel sürdürülebilirlik değerinin altında alt başlıklar halinde diğer beklenen değerlere yer verilmiştir. Dağıtımsal adalet değeri; kalkınma fırsatları, ekonomik değer paylaşımı, gerekli tanınma (sürdürülebilirlik için çaba gösterenlerin takdir edilmesi), gıda güvenliği değerleri gibi sosyo-ekonomik refaha yönelik değerlerden oluşmaktadır. Nesiller arası adalet, ileriye veya geriye dönük olarak nesiller arasında adil bir dağılımla ilgilidir. Bu değer altında, sosyo-ekonomik refahla ilgili olan enerji güvenliği ile biyoenerji rafinerilerinin dayanıklılığına yönelik olarak yatırım güvenliği, karlılık, kabul edilebilirlik, iş birliği, güvenilirlik, liderlik ve etkili kullanım değerleri yer almıştır. Doğaya verilen önem değeri kapsamında ise insan-doğa etkileşimine yönelik olarak koruma ve iyileştirme, yeterlik, döngüsellik ve iklim değişikliğinin etkisinin azaltılması değerleri öne sürülmüştür (Parada vd., 2018:32-36). Bu açıdan işletmelerin sadece sürdürülebilirlik rakamlarını açıklayan GRI (Global Reporting Initiative, Küresel Raporlama Girişimi) raporlarını hazırlamaları ve sürdürülebilirliğe ilişkin ambalaj açıklamaları, duyurular gibi pazarlama araçları kullanmaları sürdürülebilirlik kültürü oluşturmada yeterli olmayabilir. Bu araştırmanın öncülük ettiği gibi, paydaş görüşleri alınarak onların da sürece dahil edilmesi sürdürülebilirlik kültürü yaratmaya katkı sağlayabilir.

Sosyal göstergeleri temel alarak sosyal sürdürülebilirlik değerleri oluşturulan Al Hinai ve Chitchyan (2016)'ın çalışmasında istihdam, sağlık, eşitlik, eğitim, güvenlik, sosyal dayanışma, hizmetler ve tesisler, dayanıklılık, insan hakları, teknolojinin sosyal kabulü, kültürel ve politik değerler olmak üzere 12 değer öne sürülmüştür. Sosyal sürdürülebilirliğin temel değerleri insani değerlerle yakından ilişkili olup sosyal sürdürülebilirlik değerleri başkalarının refah ve çıkarlarına işaret eden öz-aşkınlık gibi üst düzey insani değerler grubuna atfedilmektedir. (Rijal, 2023:18).

Birleşmiş Milletler'in 2000'deki Milenyum Bildirgesi'ni temel alarak hazırlanan Shepherd vd. (2009)'nin geliştirdiği Sürdürülebilirlik Değeri Ölçeği ise, bireylerin çevresel sorumluluk davranışlarını ölçmek için kullanılabilir. Bu ölçekte sürdürülebilir kalkınma değerleri olarak özgürlük, eşitlik, dayanışma, hoşgörü, doğaya saygı ve paylaşılan sorumluluk şeklinde 6 değer öne sürülmektedir (Sirakaya Turk vd. 2024, 1603). Bu değerler Schwartz'ın öne sürdüğü bireysel değer ve dikey değer boyutlarından evrensellik ve öz-aşkınlık değerleri ile ilişkilendirilmektedir (Shepherd vd. 2009'dan aktaran Kaldschmidt, 2011:91) Bireysel sürdürülebilirlik değerlerini ölçmede

kullanılabilecek bu değerler kısaca şu şekilde açıklanabilir (Shepherd vd., 2009'dan uyarlayan Sirakaya Turk vd., 2024,1599);

-Özgürlük: Erkekler ve kadınlar, açlıktan ve şiddet, baskı veya adaletsizlik korkusundan uzak, onurlu bir yaşam sürme ve çocuklarını yetiştirme hakkına sahiptir. Bu hakların güvencesi ise halkın iradesine dayalı demokratik ve katılımcı yönetimdir.

-Eşitlik: Hiçbir birey ve hiçbir ulus kalkınmadan yararlanma fırsatından mahrum bırakılmamalıdır. Kadın ve erkeğin eşit hak ve fırsatları güvence altına alınmalıdır.

-Dayanışma: Küresel zorluklar, temel eşitlik ve sosyal adalet ilkelerine uygun olarak maliyetleri ve yükleri adil bir şekilde dağıtacak şekilde yönetilmelidir. Bu konuda sorun yaşayan ya da en az fayda gören kişiler, en çok fayda sağlayan tarafların yardımını hak ederler.

-Hoşgörü: İnsanlar tüm inanç, kültür ve dil farklılıklarına rağmen birbirlerine saygı duymalıdır. Toplumların içindeki ve arasındaki farklılıklardan ne korkulmalı ne de bastırılmalıdır; bunun yerine bu farklılıklara insanlığın kıymetli bir varlığı olarak değer verilmelidir. Tüm medeniyetler arasında barış ve diyalog kültürü aktif olarak teşvik edilmelidir.

-Doğaya saygı: Tüm canlı türlerinin ve doğal kaynakların sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun olarak yönetilmesinde sağduyulu olunmalıdır. Doğanın sunduğu ölçülemez zenginlikler ancak bu şekilde korunabilir ve gelecek nesillere aktarılabilir. Mevcut sürdürülemez üretim ve tüketim kalıpları, gelecekteki refahın ve nesillerin yararına değiştirilmelidir.

-Paylaşılan sorumluluk: Dünya çapındaki ekonomik ve sosyal kalkınmanın yanı sıra uluslararası barış ve güvenliğe yönelik tehditlerin yönetilmesi sorumluluğu dünya ülkeleri arasında paylaşılmalı ve çok taraflı olarak uygulanmalıdır. Bu konuda dünyanın en evrensel ve temsili örgütü olan Birleşmiş Milletler'in merkezi bir rol oynaması gerekmektedir.

Örgüt kültürü açısından, örgütsel değerlerin çalışanlar tarafından benimsenmesi ve örgütsel değerlerle bireysel değerlerin uyumlu hale getirilmesinin önemli olduğu göz önüne alındığında, sürdürülebilir bir örgüt kültürü için de çalışanların bireysel sürdürülebilirlik değerleriyle örgütsel sürdürülebilirlik değerlerinin bütünleştirilmesi gerektiği öne sürülebilir. Ayrıca çalışanların çevresel hedeflere katılımının teşvik edilmesinde, açık bir şekilde belirlenmiş örgütsel sürdürülebilir değerler ile çalışanlara fayda sağlayan finansal hedeflerle bütünleşen çevresel performans hedeflerinin belirlenmesi önemli rol oynayabilir. İşletmelerin sahip olduğu çevresel hedefleri finansal hedeflerle aynı düzeyde belirlemek ve ödüllendirmek, çalışanların işletmenin sürdürülebilirlik değerlerine katılımını sağlamak için yeterli görünebilir (Merriman vd., 2016:821-832).

Bununla birlikte sürdürülebilirlik değerleri, kişisel zenginlikten ziyade sosyal birliği vurgulayan değerlere sahip olan kendini adanmış çevreciler tarafından açıkça desteklenmektedir. Ancak bireyin kişisel çıkarlarına göre hareket etmek ile kolektif çıkarlara göre hareket etmek arasındaki seçimi çoğunlukla sosyal bir ikilem olarak tanımlanmaktadır. Çünkü çevre yanlısı davranış, bireyin başkalarının çıkarı için egoist eğilimlerini dizginlemesini gerektirebilir (Kim, Lee, Yang, 2015:252). Shultz, sürdürülebilirlik davranışlarına yönelik olarak bireylerin egoistik, öz-aşkınlık, kendini geliştirme, sosyal özgecilik ve biyosferik değerleri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır (Shultz, 2001). Biyosferik değerler, bireyler olguları ele alırken, bu olguların ekosistemlere veya biyosfere olan maliyet veya faydalarını temel olarak dikkate aldığına ortaya çıkmaktadır. Biyosferik değerler, çevresel inanç ve niyetlerin açıklanmasına önemli bir katkı sağlamaktadır (Kim, Lee, Yang, 2015:252). Aynı araştırma sonuçlarına göre egoistik ile kendini geliştirme değerleri olumlu bir ilişki içinde olup biyosferik değerlerle olumsuz bir ilişki içindedir. Buna göre öz-aşkınlık, özgecilik değerleri biyosferik değerleri olumlu etkilemektedir (Shultz, 2001:335-336). Bu konuda tüketiciler üzerinde yapılan bir diğer araştırmada ise özgecil ve kendini geliştirme değerlerinin, kişilerin biyosferik değerleriyle pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Kendini geliştirme değerinin, kişinin kişisel veya sosyal ilgileri nedeniyle çevreyi ve yeşil ürünleri tercih etmesinden doğan güç ve

başarıyı temsil ettiği ifade edilmiştir (Kim, Lee, Yang, 2015:252). Bahsedilen iki araştırmanın ortak bulguları doğrultusunda, bireysel sürdürülebilirlik değerleri ile bireysel değerler arasındaki ilişkide, biyosferik değerlerinin bireylerin çevreye duyarlı davranışları için bir temel oluşturduğu, sosyal-özgeci değerinin de bireysel sürdürülebilirlik değerlerini olumlu etkilediği söylenebilir. Ayrıca örgütlerde örgütsel-bireysel değerlerin uyumlaştırılması gibi bireyin kendi içinde de bireysel-toplumsal değerleri uyumlu hale getirmesi sürdürülebilirliği sağlanması için önemli olmaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu kısımda araştırmanın amacı, veri toplama süreci ve analizle ilgili bilgiler sunulmaktadır.

2.1. Araştırmanın Amacı

Söz konusu araştırmada sürdürülebilirlik değeri kavramının açıklanması ve bu kavrama ilişkin nicel veriler derlenerek bibliyometrik analiz yapılması yoluyla sürdürülebilirlik değerlerine yönelik yapılacak araştırmalara temel oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle sürdürülebilirlik değeri kavramı makro ve mikro düzeyde açıklanmıştır. Bu bölümde ise sürdürülebilirlik değerlerine ilişkin yapılmış araştırmalara ait nicel verilerin analizlerine ve bulgularına yer verilmektedir.

2.2. Veri ve Analiz

23.02.2024 tarihinde, Web of Science`da endekslenen içerikler temel alınarak ve “sustainability value” anahtar sözcüğüyle “tüm alanlar” seçilerek arama yapılmıştır. Yapılan aramada 161 sonuca ulaşılmıştır. Araştırmada 1994-2023 yılları arasında 44 farklı disiplinde gerçekleştirilmiş olan; 149 makale, 15 bildiri, 13 kitap bölümü ve kitap değerlendirme, 15 bildiri metni ve 1 editoryal yazıya ulaşılmıştır. Elde edilen veriler, yazarlara, atıf sayılarına, ülke, kurum dağılımlarına ve anahtar sözcüklere göre incelenmiş olup analizlerde VOSviewer programı kullanılmıştır.

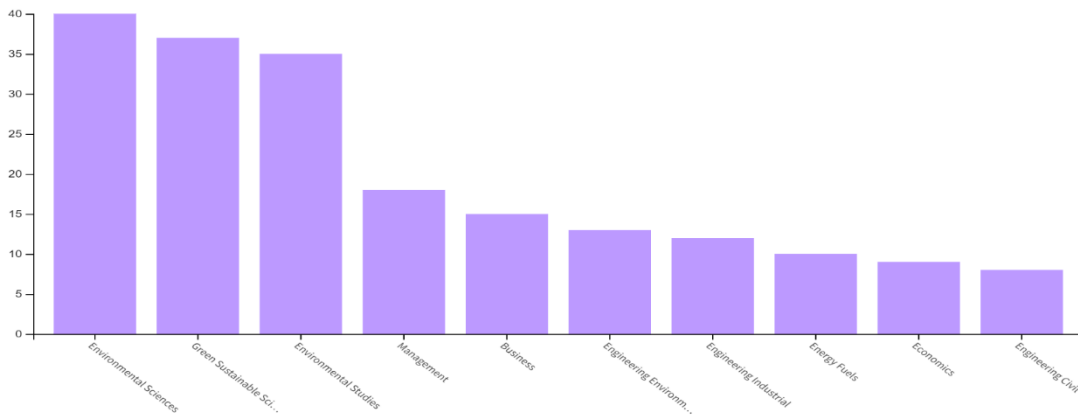
3. Bulgular

Bu başlık altında Web of Science veritabanında elde edilen verilere ilişkin betimleyici bulgular ile bibliyometrik bulgulara yer verilmektedir.

3.1. Betimleyici Bulgular

Veri ve analiz başlığı altında yer verilen temel betimleyici bilgilere ek olarak ulaşılan verilerin Web of Science kategorilerine, yayın yıllarına, yayınların ait olduğu ülkelere ve Birleşmiş Milletlerin sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile olan ilişkisine göre dağılımları aşağıda sunulmaktadır.

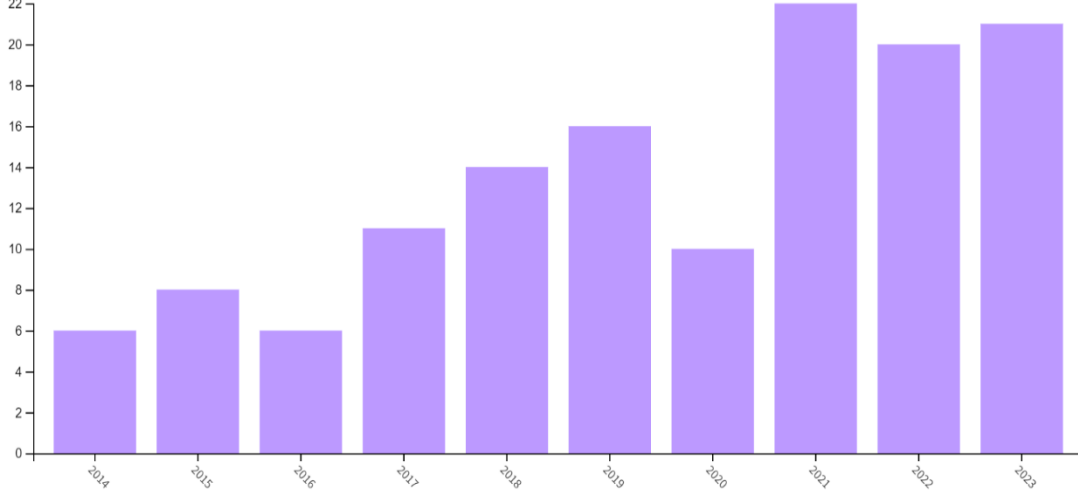
Grafik 1: *Web of Science Kategorilerine göre Dağılım*

Kaynak: <https://www.webofscience.com>

Grafik 1`de görüldüğü gibi sürdürülebilirlik değerlerine ilişkin yapılan araştırmaların Web of Science kategorilerine göre en fazla yürütüldüğü alanların ilk 5 sırasında çevre bilimleri, yeşil sürdürülebilirlik bilimleri, çevresel araştırmalar, yönetim ve işletme bulunmaktadır.

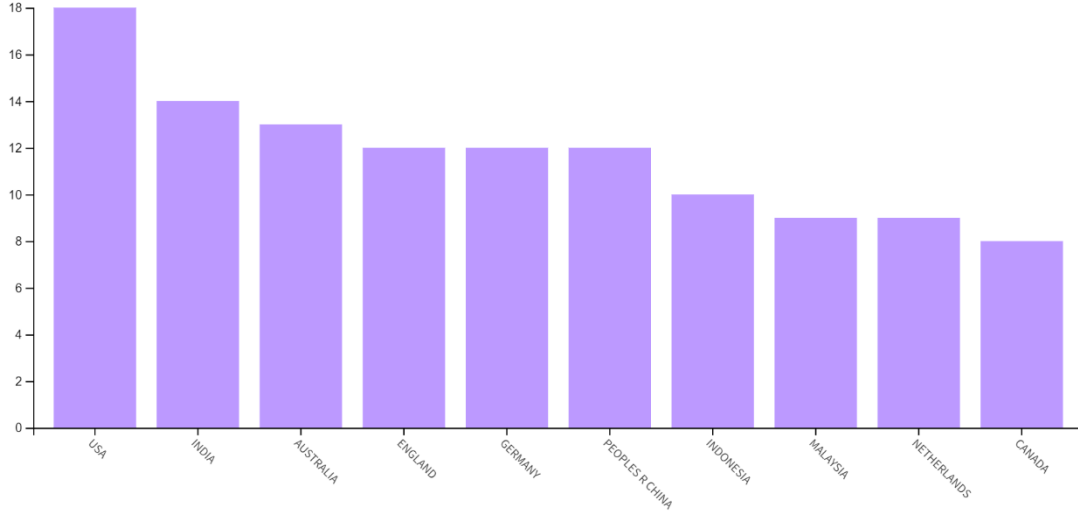
Grafik 2: *Yayın Yılı Dağılımları*

Kaynak: <https://www.webofscience.com>

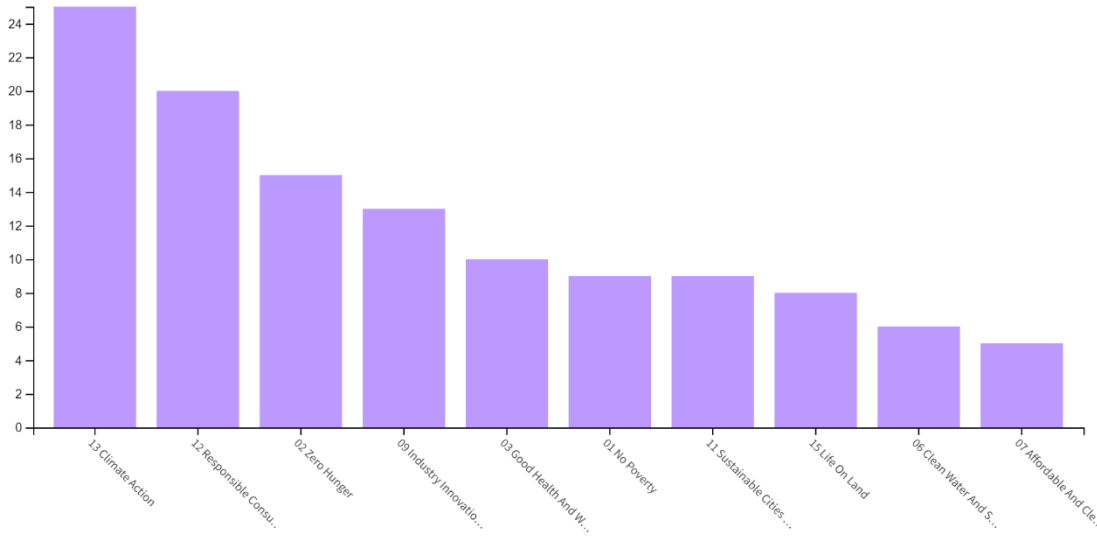
Grafik 2`ye göre yayın yılı açısından yapılan araştırmalar incelendiğinde 2014 yılında sürdürülebilirlik değerleri ile ilgili araştırmaların başladığı ve en fazla 2021 yılında araştırmaların arttığı görülmektedir.

Grafik 3: *Ülke Dağılımları*

Kaynak: <https://www.webofscience.com>

Grafik 3`e göre sürdürülebilirlik değerleri ile ilgili araştırmaların menşesine bakıldığında en fazla Amerika kökenli araştırmaların yürütüldüğü ve bunu sırasıyla Hindistan ve Avustralya`nın izlediği söylenebilir.

Grafik 4: Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile İlişki

Kaynak: <https://www.webofscience.com>

Grafik 4 incelendiğinde Birleşmiş Milletler'in sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile yapılan araştırmalar arasındaki ilişki açısından sürdürülebilirlik değerleri ile ilgili araştırmaların en fazla ilişkili olduğu ilk 5 hedef; iklim eylemi, sorumlu tüketim ve üretim, açlığa son, sanayi, yenilikçilik ve altyapı, sağlık ve kaliteli yaşam olarak sıralanmaktadır.

3.2. Bibliyometrik Bulgular

Sürdürülebilirlik değerlerine ilişkin 1994-2023 yılları arasında yürütülen araştırmaların bibliyometrik analizinde yazarların yayın sayısı, atıflar, yazar ve atıflar arasındaki bağlantılar ve anahtar sözcüklerin dağılımı gibi kriterlere göre bulgulara yer verilmektedir. Ağ analizlerinden önce yayın ve atıf sayılarına göre ilk sıralarda yer alan yazarlara ilişkin sayısal veriler sunulmaktadır.

Tablo 1: Yazar Yayın Sıralaması

Yazar Adı	Yayın Sayısı
Gale, Fred P.	6
Faludi, Jeremy	2
Arimany-serrat, Nuria	2
Csefalvay, Edit	2
Mika, Laszlo t.	2

Yayın sayısı açısından Fred P. Gale 6 yayımla, sürdürülebilirlik değerleri ile ilgili en fazla yayın yapan yazar olarak ilk sırada yer almaktadır. Daha sonraki yazarların büyük çoğunluğunun sürdürülebilirlik değerleri ile ilgili 2 yayın yaptığı görülmekte olup, Tablo 1'de sadece ilk 5 isme yer verilmiştir.

Tablo 2: Yazar Atıf Sıralaması

Yazar Adı	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
Chirico, Antonio	2	128
Hristov, Ivo	2	128
Fathi, Masood	1	101
Ghobakhloo, Morteza	1	101
Maroufkhani, Parisa	1	101
Morales, Manuel E.	1	101
Iranmanesh, Mohaammad	1	101

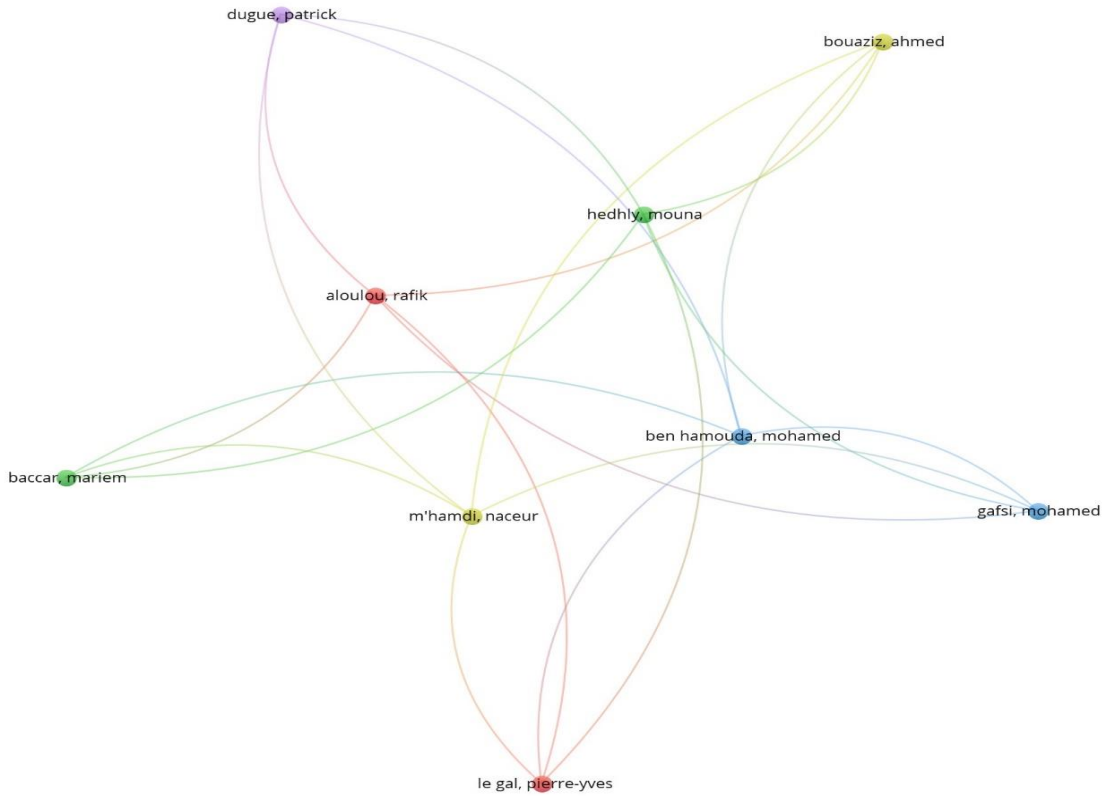
Sürdürülebilirlik değerlerine ilişkin araştırma yapan yazarların aldıkları atıflar incelendiğinde Antonio Chirico'nun 2 yayınına 128 atıf, Ivo Hristov'un 2 yayınına 128 atıf yapıldığı görülmektedir.

Toplamda en fazla atıf alan yazarların yanısıra, yayın başına yapılan atıf açısından veriler ele alınırsa Masood Fathive tabloda altında yer alan yazarların 1 eserleriyle en fazla atıfı aldığı söylenebilir.

3.2.1. Yazarların Atıf Analizi

Yazarlar arasındaki atıf ilişkilerini belirlemek üzere yazarların atıf ağ haritasını oluşturmak için en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri temel alınmıştır. Analiz 389 birim üzerinden gerçekleştirilmiş olup, 5 küme ve 20 bağlantı belirlenmiştir. En fazla bağlantısı olan yazarlar olarak Hedhly Mouna, Aloulou Rafik, Ben Hamouda Mohamed, M'Hamdi Naceur olduğu ve yukarıda ifade edilen en fazla atıf alan yazarlardan farklılaştıkları Şekil 1`de görülmektedir.

Şekil 1: Yazar Atıf Bağları

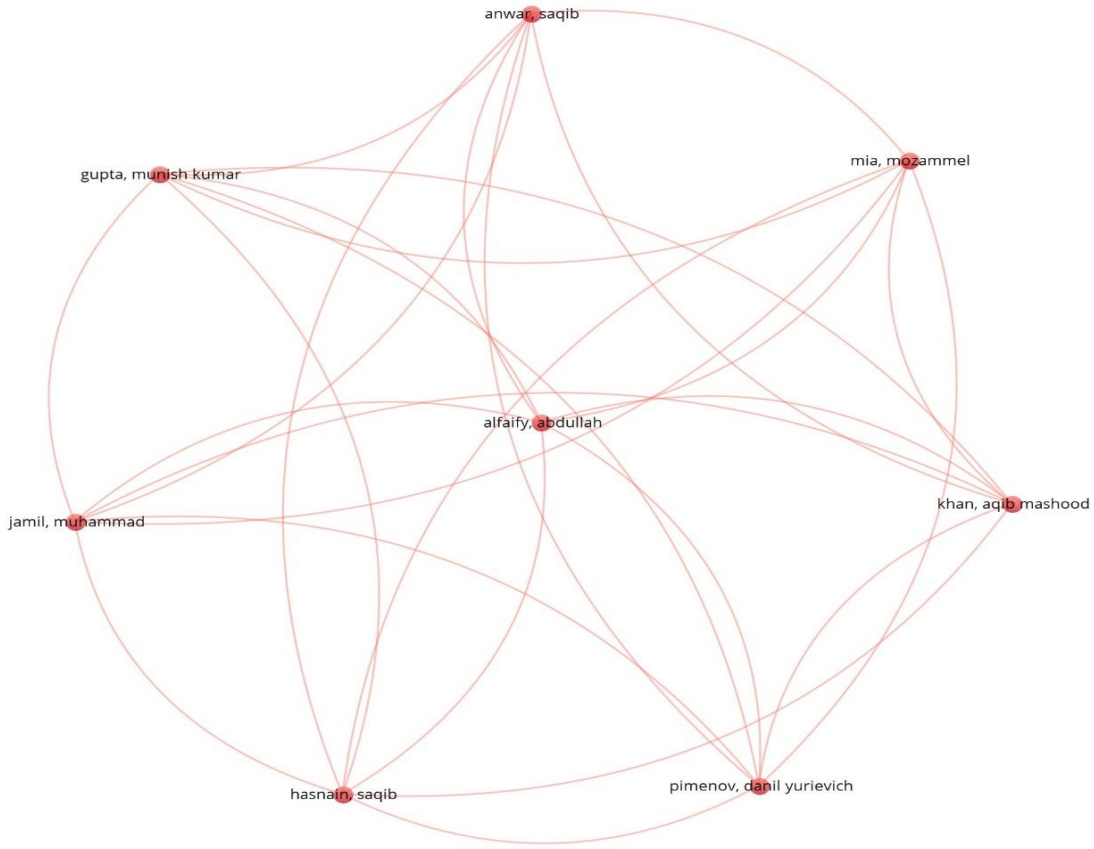

Kaynak: VOSviewer

3.2.2. Ortak Yazar Analizi

Yazarların birbirleriyle bağlantısını ve iş birliğini yansıtan ortak yazarlık analizi için en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri seçilerek ağ haritası oluşturulmuştur. Aralarında en yüksek bağlantı bulunan isimler arasında yapılan analize göre tek bir küme olarak 8 yazar, her yazarın 7 bağlantısı ve toplam 28 bağlantı tespit edilmiştir. Kümede yer alan yazarlar Alfaify Abdullah, Anwar Saqib, Gupta Munish Kumar, Hasnain Saqib, Jamil Muhammad, Khan Aqip Mashood, Mia Mozammel, Pimenov Danil Yurieievich olarak sıralanmakta ve yazarların en fazla atıf alan ve en fazla eser üreten yazarlardan farklılaştıkları Şekil 2`de görülmektedir.

Şekil 2: Ortak Yazar Bağları

Kaynak: VOSviewer

3.2.3. Ülke Atıf Analizi

Ülkelerin sürdürülebilirlik değerlerine ilişkin yayın sayısı en az 1, atıf sayısı en az 1 olacak şekilde belirlenen kriterler doğrultusunda yayın-atıf sayısı tablosu oluşturulmuş ve ağ analizi yapılmıştır.

Tablo 3: Menşesine göre Atıflar

Ülke	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
Amerika	18	340
İtalya	7	298
İngiltere	12	285
Almanya	12	214
İspanya	8	202
Çin	12	139
Avustralya	13	138
İsveç	7	131
Kanada	7	122
Norveç	6	108
Litvanya	1	101

Tablo 3'e göre sürdürülebilirlik değerleri ile ilgili yapılan araştırmaların ülke dağılımı açısından atıf sayıları incelendiğinde Amerika'nın 18 yayınına 340 atıf yapılarak ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte yayın başına düşen atıf sayısı açısından ise 1 yayına 101 atıfla Litvanya'nın daha fazla atıf aldığı söylenebilir.

Şekil 3: Ülkelerin Atıf Bağları

Kaynak: VOSviewer

Şekil 3'te yer alan yayınların ait olduğu ülkelere göre atıfları arasındaki bağlantılara ilişkin ağ analizi incelendiğinde 2 küme ve 2 bağlantı oluşturulmuştur. Fransa'nın Tunus'la, Tunus'un hem Fransa hem Fas'la, Fas'ın ise Tunus'la ilişkili atıf bağına sahip olduğu görülmektedir. Yayınları en fazla atıf alan ülkeler arasında bağlantı bulunmamış olup Fransa, Tunus ve Fas arasında ilişki çıkmasının nedeni ise Fransızca'yı ortak eğitim dili olarak kullanmaları olduğu öne sürülebilir.

3.2.3. Kurum Atıf Analizi

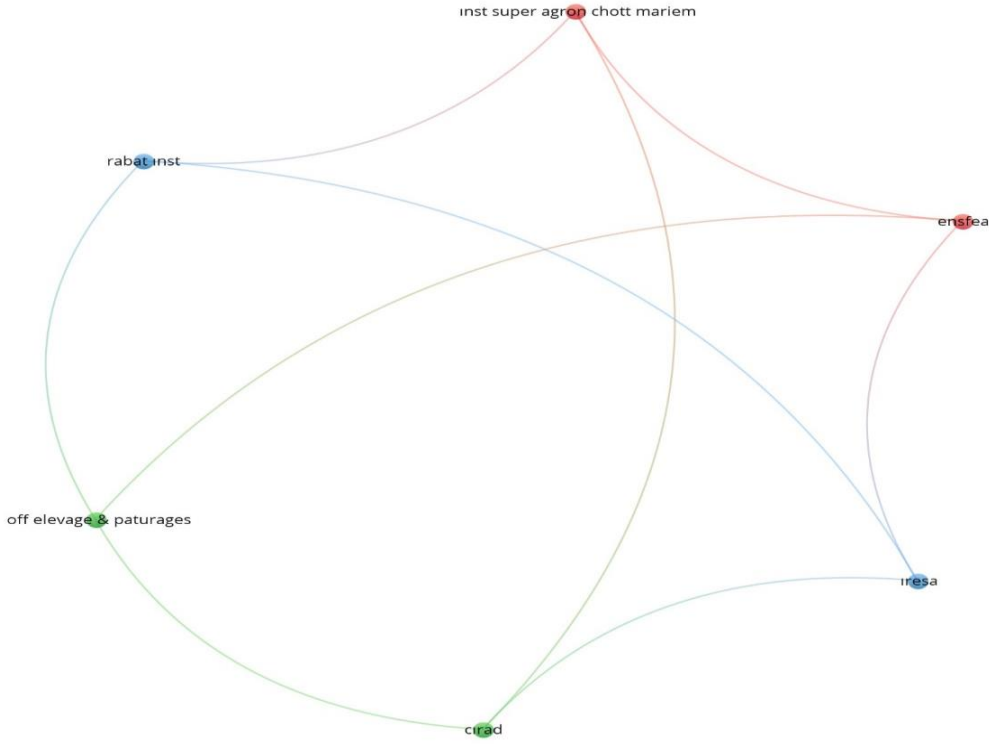
Sürdürülebilirlik değerlerine ilişkin yayınların ait olduğu kurumların, yayın sayısı en az 1, atıf sayısı en az 1 olacak şekilde belirlenen kriterler doğrultusunda yayın-atıf sayısı tablosu oluşturulmuş ve ağ analizi yapılmıştır.

Tablo 4: Kurum Atıf Sayıları

Kurum İsmi	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
Univ. Roma Tor Vergata	2	128
Univ. Politech Cataluna	3	112
Edith Cowan Univ.	1	101
Kaunas Univ. Technol	1	101
Univ. Skovde	1	101
Uppsala Univ.	1	101
Intellilab Org.	1	101

Tablo 4'e göre yapılan araştırmaların kurumlar açısından atıfları incelendiğinde 2 yayından alınan 128 atıf sayısı ile Roma Ter Vergata University ilk sırada yer almaktadır. Yayın başına alınan en fazla atıf olarak değerlendirildiğinde ise 1 yayınlı 101 atıf alan son 5 kurum ön sıralarda yer almaktadır.

Şekil 4: Kurumların Atıf Bağları

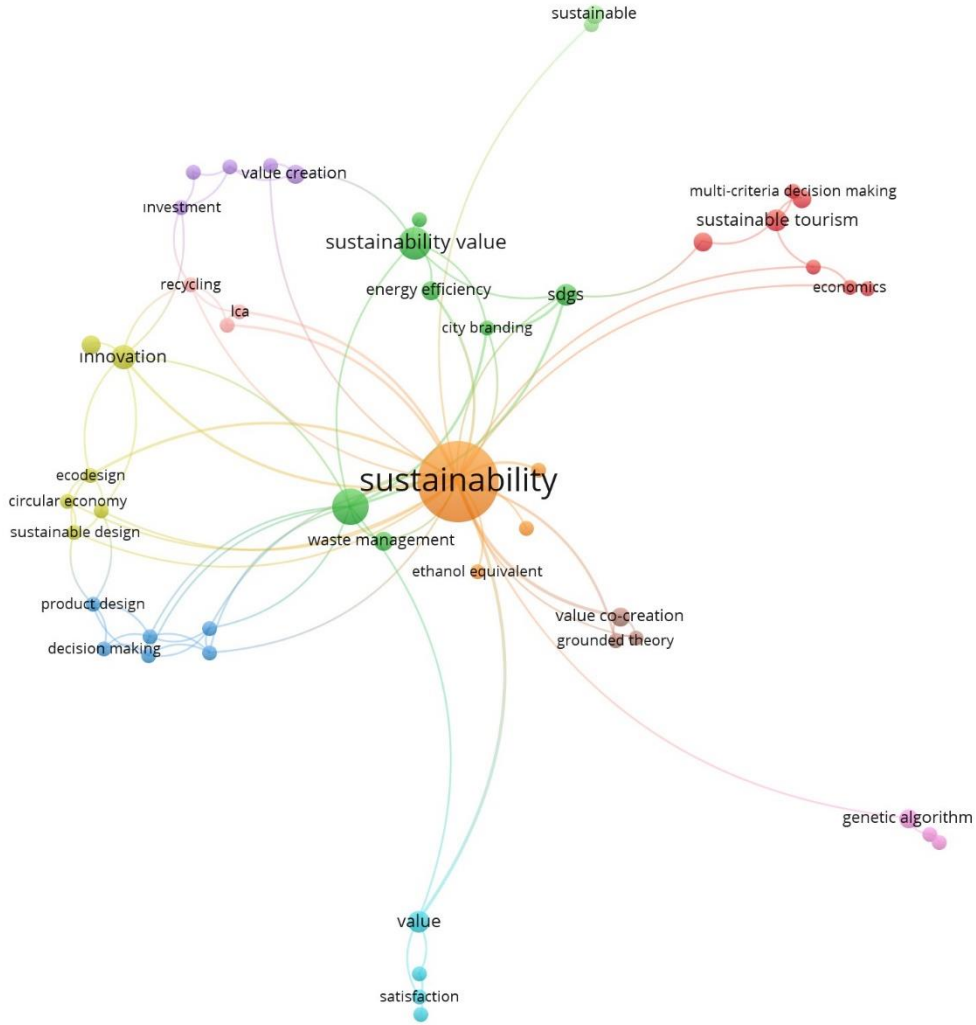

Kaynak: VOSviewer

Şekil 4'te yer alan kurumlar arası atıflara dair ağ haritasına bakıldığında 6 kurum arasında 9 bağlantı bulunduğu ve bu kurumlar arasında en fazla atıf alan yayınların ait olduğu kurumların yer almadığı görülmektedir.

3.2.4. Anahtar Sözcük Analizi

Sürdürülebilirlik değerlerine yönelik olarak yapılan araştırmalarda ifade edilen anahtar sözcükler analiz edildiğinde birlikte en fazla yer alan anahtar kelimeler; 54 kere sürdürülebilirlik, 11 kere sürdürülebilir kalkınma, 9 kere sürdürülebilir değer, 5 kere inovasyon, 4 kere değer, 4 kere sürdürülebilir kalkınma değerleri ve 4 kere sürdürülebilir turizm olarak ön sıralarda yer almaktadır.

Şekil 5: *En Fazla Kullanılan Anahtar Sözcük Bağları*

Kaynak: VOSviewer

Yapılan ağ analizinde en az 2 defa kullanılan anahtar sözcükler dikkate alındığında 50 anahtar sözcük 11 küme oluşturmuş ve aralarında 94 bağlantı bulunmuştur. Şekil 5`te görüldüğü üzere en fazla ilişkili olan anahtar sözcüğün sürdürülebilirlik ifadesi olduğu görülmektedir.

4. Sonuç

Sürdürülebilirlik konusu Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütler tarafından öne sürülerek devletler, kurumlar ve toplumlar düzeyinde sürdürülebilirliğe yönelik teşvik edici uygulamaların desteklenmesiyle birlikte gündeme gelmiştir. Genel olarak sürdürülebilirlik nesiller boyu ihtiyaçların karşılanabilmesi ve kaliteli bir yaşam sürdürülebilmesi için ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan dünyanın iyi oluş halinin sağlanması ve korunması olarak ifade edilebilir. Hem çok boyutlu olması hem de gelmiş gelecek tüm paydaşları içermesi açısından sürdürülebilirlik kavramı karmaşıklık gösterebilmektedir. Ancak bu karmaşıklık gerek iş yaşamı gerek özel yaşam açısından günlük uygulamalara entegre edildiği takdirde çözülebilecektir. Bunun için sürdürülebilirlik kültürünün toplumda ve kurumlarda oluşturulması önemlidir. Kültür olgusunun temelinde de değer kavramı bulunmakta olup sürdürülebilirlik değerlerinin oluşturulması kültürel temel açısından öncelikli olmaktadır.

Değer kavramı, Türk Dil Kurumu'na göre “Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık”; “Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” (<https://sozluk.gov.tr/>) anlamına gelmektedir. Bu tanımlamalardan yola çıkarak sürdürülebilirlik değeri, sosyal, kültürel, ekonomik, çevresel maddi ve manevi öğelerin bütününden oluşan ve sürdürülebilirlik kültürünün önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü olarak ifade edilebilir.

Sürdürülebilirlik değerinin gelişimi ve yapılan araştırmalar incelendiğinde uluslararası örgütler ve ülke hükümetleri itibariyle makro açıdan, işletmeler, kurumlar gibi örgütsel düzeyde ve bireysel düzeyde mikro açıdan ayırım yapılabilir. Ancak söz konusu ayırım sınır çizmekten çok değerlerin ait olduğu sınıfları işaret etmekte olup mikro düzeydeki sürdürülebilirlik değerlerinin bir üst düzeydeki makro değerlere uyumlu bir şekilde oluşturulduğu söylenebilir.

Güncel bir konu olması nedeniyle bu çalışmada öncelikle sürdürülebilirlik değerine yönelik alanyazın araştırması yapılmış ve ardından bibliyometrik analiz yürütülmüştür. Bibliyometrik analiz için 1994-2023 yıllarını kapsayacak şekilde Web of Science'da endekslenmiş yayınlar arasında tüm alanlar seçilerek, “sustainability value” anahtar sözcüğüyle arama yapılmıştır. Arama sonucunda 44 farklı disiplinde hazırlanmış 161 sonuca ulaşılmıştır. Sürdürülebilirlik değeri ile ilişkili olan bu yayınların 149'u makale, 15'i bildiri, 13'ü kitap bölümü ve kitap değerlendirme, 15'i bildiri metni ve 1'i editoryal yazı türündedir. Yayınların Web of Science kategorilerine, yayın yıllarına, menşei olduğu ülkelere, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile ilişkilerine göre dağılımları için Web of Science sayfasından yararlanılmıştır. Bibliyometrik analiz için Vosviewer programı kullanılmış olup, yazar yayın sıralaması, yazar atıf sıralaması ve analizi, ortak yazar ilişkisi, ülke atıf analizi, kurum atıf analizi ve anahtar sözcük analizi gerçekleştirilmiştir.

Sürdürülebilirlik değerine ilişkin Web of Science endeksli yayınların analiz sonuçlarına bakıldığında; -En fazla yayın yapan yazarın, 6 yayını ile Fred P. Gale olduğu görünmekte, yayınlarına bakıldığında aynı kitapta yer alan kitap bölümlerinden oluştuğu görülmektedir. Antonio Chirico ve Ivo Hristov ise 2 yayınları ile en fazla atıf alan yazarlar olmakta ve yayınlarına bakıldığında ortak yayın gerçekleştirdikleri fark edilmektedir.

-En fazla bağlantısı olan yazarlar; Hedhly Mouna, Aloulou Rafik, Ben Hamouda Mohamed, M'Hamdi Naceur olarak sıralanmakta olup bu yazarların en fazla atıf alan yazarlardan farklı olduğu görülmektedir.

-Ortak yazar analizinde oluşan kümede Alfaify Abdullah, Anwar Saqib, Gupta Munish Kumar, Hasnain Saqib, Jamil Muhammad, Khan Aqip Mashood, Mia Mozammel, Pimenov Danil Yurievich adlı yazarlar bulunmakta olup bu yazarların en fazla atıf alan ve en fazla eser üreten yazarlardan farklılaştığı görülmektedir.

-Yayınların ülke dağılımı açısından atıf sayıları itibariyle Amerika menşeli 18 yayına 340 atıf yapılarak ilk sırada yer aldığı belirlenmekle birlikte yayın başına düşen atıf sayısı açısından bakıldığında 1 yayımla 101 atıf alan Litvanya menşeli yayının daha fazla atıf aldığı söylenebilir.

-Yayınların menşesine göre atıfları arasındaki bağlantılara yönelik yapılan ağ analizi sonucuna göre Fas, Tunus ve Fransa ülkelerinin arasında atıf bağları olduğu ve en fazla atıf alan ülkeler arasında ise bağlantı olmadığı bulunmuştur. Fransa, Tunus ve Fas arasında ilişki çıkmasının nedeni olarak bu ülkelerin geçmiş yaşantıları itibariyle Fransızca'yı ortak eğitim dili olarak kullanmaları öne sürülebilir.

-Yayınların kurumlar itibariyle atıflarının analizi doğrultusunda, Roma Ter Vergata University 2 yayından alınan 128 atıf sayısı ile ilk sırada yer almaktadır. Yayın başına alınan en fazla atıf olarak değerlendirildiğinde ise 1 yayımla 101 atıf alan Edith Cowan Univ., Kaunas Univ. Technol, Univ. Skovde, Uppsala Univ. ve Intellilab Org. kurumları ön sıralarda yer almaktadır.

-Kurumlar arası atıflara ilişkin ağ analizinde ise 9 bağlantı ile 6 kurumun bulunduğu ve bu kurumlar arasında en fazla atıf alan yayınların ait olduğu kurumların yer almadığı bulunmuştur.

-Sürdürülebilirlik değerlerine yönelik yapılan araştırmalarda ifade edilen anahtar sözcüklerin analiz sonuçlarına göre, en fazla bir arada yer verilen anahtar kelimeler; 54 kere sürdürülebilirlik, 11 kere sürdürülebilir kalkınma, 9 kere sürdürülebilir değer, 5 kere inovasyon, 4 kere değer, 4 kere sürdürülebilir kalkınma değerleri, 4 kere sürdürülebilir turizm olarak sıralanmakta ve en fazla ilişkili olan anahtar sözcük sürdürülebilirlik kavramı olarak öne çıkmaktadır.

Yürütülen bu araştırmanın sonuçları, Web of Science`ta yer alan 1994-2023 yılları arasındaki yayınlar ile sınırlıdır. Gelecekte yapılacak olan araştırmalar için farklı veri tabanlarının kullanılması veya Türkiye`de yayımlanmış yayınlar itibariyle araştırma yapılması önerilebilir.

Son olarak sürdürülebilirliğe yönelik uygulamalara geçmeden önce devletlerin, kurumların, işletmelerin veya diğer örgütlerin öncelikle sürdürülebilirlik değerlerini paydaşlarla bir araya gelerek belirlemeleri ve daha sonra bu değerlere uygun sürdürülebilirlik stratejilerini oluşturmaları önerilebilir. Çünkü sürdürülebilirlik uygulamaları ve faaliyetlerinin, gelecek nesillere miras kalabilmesi için uzun vadeli ve kalıcı olması önemlidir. Uzun vadeli ve kalıcı değişimler yaratmak için ise sürdürülebilirlik kültürü oluşturmak ilk adımı oluşturacaktır.

Kaynakça

- Amantova-Salmane, L. (2015). Ethical aspects of sustainability. October 2015 Latgale national economy research, *Journal of Social Sciences*, 1(7),5-16.
- Assadourian, E. (2010). İş dünyası ve ekonomi: yönetim öncelikleri. İçinde Dünyanın Durumu 2010 kültürleri dönüştürmek tüketicilikten sürdürülebilirliğe, Edt. E. Assadourian, (D. Körpe Çev.), *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul,139-141.
- Csefalvay, E., Hajas T., Mika, Laszlo T. (2020). Environmental sustainability assessment of a biomass-based chemical industry in the visegrad countries: Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovakia. *Chemical Papers*, 74(9), 3067-3076.
- Cutanda, G.-A., Murga-Menoyo, M.A. (2014). Analysis of mythical-metaphorical narratives as a resource for education in the principles and values of sustainability. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 16(2), 18-38.
- Dil Şahin, M. (2022). Kurumsal sürdürülebilirlik yönetimi. Edt. E. Y. Söylemez, M. D. Şahin *Fonksiyonel perspektifle sürdürülebilir işletme yönetimi içinde* (ss. 1-35) *Gazi Kitabevi*, Ankara.
- Faludi, J. vd. (2017). What green design activities and mindsets drive innovation and sustainability in student teams?. *Ds87-9 Proceedings of the 21st International Conference On Engineering Design (ICED 17)*, 9,89-97.
- Faludi, J. vd. (2019). Do student trials predict what professionals value in sustainable design practices?. *Journal of Mechanical Design*, 141(10), No.102001.
- Gale, F.P. (2018). *Political economy of sustainability*, Edward Elgar Publishing Ltd., England.
- Ghobakhloo, M., Fathi, M., Iranmanesh, M., Maroufkhani, P., Morales, M.E. (2021). Industry 4.0 ten years on: A bibliometric and systematic review of concepts, sustainability value drivers, and success determinants. *Journal of Cleaner Production*, 302, No. 127052.
- Hart, S.L., Milstein, M.B. (2003). Creating sustainable value. *Academy of Management Executive*, 17(2),56-67.
- Hristov, I., Chirico, A., Appolloni, A. (2019). Sustainability value creation, survival, and growth of the company: a critical perspective in the sustainability balanced scorecard (SBSC). *Sustainability*, 11(7), No.2119.

- Hristov, I., Chirico A. (2019). The role of sustainability key performance indicators (kpis) in implementing sustainable strategies. *Sustainability*, 11(20), No.5742.
- Horvath, I.T., Csefalvay, E., Mika, Laszlo T. vd. (2017). Sustainability metrics for biomass-based carbon chemicals. *ACS Sustainable Chemistry & Engineering*, 5(3), 2734-2740.
- Earth charter center for education for sustainable development. (2024, 15 Mart). Erişim adresi: <https://earthcharter.org/education-sustainable-development/>
- Jaramillo, C.H.H., Arimany-Serrat N., vd. (2018). Identifying sustainability-value creation drivers for a company in the water industry sector: an empirical study. *Water Resources Management*, 32(12), 3961-3978.
- Jaramillo, C.H.H., Arimany-Serrat, N., Vidal, D.M., Ferràs-Hernandez, X. (2018). Sustainability values for business: A perspective of value alignment in a supplier–client relationship for case aqualogy. *Intangible Capital*, 14(1), 3-24.
- Kaldschmidt, S. (2011). The values of sustainability: the influence of leaders' personal values on sustainability strategies. *Doctorate thesis. The University of St. Gallen School of Management, Economics, Law, Social Sciences and International Affairs, Germany.*
- Kim, HJ., Lee, S.H., Yang, K. (2015). The heuristic-systemic model of sustainability stewardship: facilitating sustainability values, beliefs and practices with corporate social responsibility drives and eco-labels/indices. *International Journal of Consumer Studies*, 39,249–260.
- Merriman, K.K. vd. (2016). Employees and sustainability: the role of incentives. *Journal of Managerial Psychology*, 31(4), 820-836.
- Murray, P.E., Murray, S. A. (2007). Promoting sustainability values within career-oriented degree programmes A case study analysis. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 8(3),285-300.
- Parada, M.P., Asveld, L., Osseweijer, P., Posada, J.A. (2018). Setting the design space of biorefineries through sustainability values, a practical approach. *Biofuels Bioproducts & Biorefining*, 12,29-44.
- Rijal, M. (2023). The role of human, organizational and social sustainability values in agile software development. *LUT Master of Science (Tech.) in Software Engineers for Green Deal, Master's thesis, Lappeenranta–Lahti University of Technology, Finland.*
- Schultz, P.W. (2001). The structure of environmental concern: concern for self, other people, and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 327-339.
- Sirakaya, Turk E. vd. (2024). The theory of sustainability values and travel behavior. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 36(5), 1597-1626.
- “Sustainability Value” arama sayfası. (2024, 23 Şubat). Erişim adresi: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/summary/b2d4a358-69ea-4d72-8369-307c15dfceec-ce25618f/relevance/1>
- Sustainable development goals, (2024, 16 Mart). Erişim adresi: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>
- Sürdürülebilir kalkınma için küresel amaçlar. (2024, 16 Mart). Erişim adresi: <https://www.undp.org/tr/turkiye/projects/surdurulebilir-kalkinma-amaclari-yatirim-inisiyatifi>
- Tarnovskaya, V. (2023). Sustainability as the source of competitive advantage. How sustainable is it?. İçinde *Creating a sustainable competitive position: ethical challenges for international*

firms. Edt. Pervez N. Ghauri vd., *International Business and Management* Volume 37, *Emerald Publishing*, United Kingdom, 75-89.

Türk dil kurumu sözlükleri. (2024, 15 Mart). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Wehling, C. (2009). An exploratory study of the role of HRM and the transfer of German MNC sustainability values to Brazil. *European J. International Management*, 3(2),176-198.

Yu, R. & Zhao, R. (2015). Sustainability and firm valuation: an international investigation. *International Journal of Accounting an*

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, Kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa feveran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.